ІВАН ЛІЕ

ІВАН ЛІЕ

1

ОЦИФРУВАННЯ
КНИГ
hurtom.com

ІВАН ЛЕ

Твори в семи томах

Том перший

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1982

У2
Л33

В томе — роман известного украинского советского писателя Ивана Ле (1895—1978) о социалистическом строительстве в Узбекистане, о борьбе узбекского народа против буржуазных националистов и других врагов Советской власти.

Упорядник **І. Т. Ле (Мойся)**

Редакційна колегія:
Я. В. Баш (голова), В. Г. Дрозд, О. С. Левада,
П. Д. Моргаєнко, М. Д. Слабошпицькнй,
К. Д. Трофимов, А. Ф. Хижняк

Редактор тому **Я. В. Баш**

Передмова та примітки **В. Г. Беляєва**

Л $\frac{70303-076}{M205(04)-82}$ передплатне. 4702590200

© Видавництво «Дніпро», 1982 р.

«БОРОЗНОЮ ВІКУ»

«Борозною віку»... Так назвав Іван Ле свою останню автобіографічну повість. Прагнучи розкрити в ній життєвий шлях однієї людини як частку життя рідного народу, митець мав усі підстави стверджувати: «Оглядаючи Народ, бачиш поміж ним і себе!»

Один із зачинателів радянської літератури, прозаїк першого призову, Іван Ле все своє життя йшов з народом, творив в ім'я народу, оспівував його героїчне минуле, стверджував красу і багатство духовного світу нашого сучасника.

Нелегкі були життєві університети майбутнього письменника. Народився Іван Ле (Іван Леонтійович Мойся) 22 березня 1895 р. в селі Мойсенцях, Золотоніського повіту, Полтавської губернії, в родині безземельного селянина. Батько, як згадував пізніше письменник, «злидар, постійний наймит, заробітчанин на виїздах», займався переважно грабарством. Слідом за ним мандрує і вся сім'я — до Актюбінська, на будівництво Оренбурзько-Ташкентської залізниці, до слободи Покровської на Волзі, знову на Полтавщину, на Шмаківський рудник в Кривому Розі, на Кубань, під Новоросійськ...

Матеріальні нестатки змушують восьмирічного хлопця піти на заробітки,— він пасе громадську худобу, згодом працює коногоном на руднику на Криворіжжі, грабарем, потім — палітурником, покрівельником, теслярем, техніком на будівництві залізниці. Вже з раннього дитинства виявилися його любов до літератури, бажання писати самому. «Писав усе: переказував материні казки, оповідання сусідів, пригоди й скарги. Часом писалося й віршем, занотовував почуті в селі старовинні пісні, приказки» («Борозною віку»). Перші його дописи-фейлетони з'являються 1913 р. в черкаській газеті «Приднепровье». В редакції не змогли розібрати підпису під кореспонденцією, так і з'явилося нове літературне ім'я — Іван Ле.

1915 р. Івана Ле мобілізують до царської армії. Перебування на фронті, спілкування, а потім і дружба з більшовиками відіграли велику роль в класовому загартуванні, вихованні революційних поглядів майбутнього письменника. Його обирають головою солдатського комітету. Як один із представників революційних комітетів фронтових частин він в 1917 р. їде до «революційного штабу Росії» Петрограда.

Іван Ле був серед тих, хто бачив В. І. Леніна на мітингу в день його приїзду до Петрограда. Непереборну силу ленінських ідей відчув молодий солдат у промові вождя революційного народу на Першому Всеросійському з'їзді Рад селянських депутатів, делегатом якого він був. Згодом Іван Ле писав: «Кожне слово Леніна було близьке нам, бо він говорив не тільки про нас, трудящих великої Росії, він говорив для нас, для представників багатомільйонного народу, говорив і про мою українську трудову сім'ю, про земельні справи, які так турбували весь народ («Весна в житті»).

Пізніше Іван Ле скаже: «Усе наше життя зв'язане з іменем Леніна. Не лише знати його самого, його вчення, а й глибоко вірити, щиро любити його ідейну спадщину, щоб і в своїй творчості стати таким же щирим і доброзичливим для поколінь, яким був Ленін,— ось що стало визначальним для мене, молодого письменника»[1].

Після демобілізації Іван Ле влітку 1918 р. повернувся на Україну, брав участь у боротьбі проти гетьманців, денікінців, куркульських банд. Його обирають до складу ревкому, а потім — до повітового виконкому в Золотоноші. З 1922 р. Іван Ле в партії. В газеті «Золотоніські вісті» він друкує свої вірші, оповідання, статті українською і російською мовами. У 1922 р. Івана Ле посилають на робітфак Київського політехнічного інституту, з наступного року він вчиться на факультеті інженерів будівництва шляхів. Згодом Іван Ле редагує газету «Київський політехнік», працює в редакції журналу «Комунар».

Це був період формування письменницької індивідуальності, становлення ідейно-естетичних поглядів. А час був бурхливий, складний. Утвердження народженої Жовтнем молодої радянської літератури на засадах партійності і народності відбувалося в умовах гострої ідеологічної боротьби.

Великий революційний переворот, події громадянської війни визначають проблематику, тематичне спрямування молодої української радянської прози.

У ній переважають малі епічні жанри — новела, лірична повість. Поступово від ліричко-романтичних форм, емоційного насамперед виявлення революційного пафосу художня проза еволюціонує до більшої конкретності відтворення реальних подій, реалістичнішого змалювання нової дійсності.

Іван Ле займає активну позицію в ідеологічній боротьбі проти ворожих концепцій в мистецтві, у ствердженні основоположних принципів радянської літератури, у самому процесі творення нового мистецтва. Він бере участь у роботі Першої Всесоюзної конференції пролетарських письменників у Москві (січень, 1925), вступає до новоутвореної Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП), стає першим редактором першої в країні «Літературної газети» (1927).

Початком своєї професійної біографії літератора Іван Ле вважав публікацію оповідання «Змичка» (1925). У ранніх творах, що друкувалися в періодиці, а потім склали збірки «Юхим Кудря» (1927), «Танець живота» (1928), «Поза килимами» (1931), відчувається спорідненість ранньої новелістики Івана Ле з найпомітнішими творами української прози середини 20-х років — А. Головка, Петра Панча, О. Копиленка, Ю. Яновського, Г. Косинки, І. Микитенка та інших письменників. Та водночас вона вирізняється своїми проблемно-тематичними наголосами в зображенні революційного перевороту в глибинах народного життя. На відміну від представників ліричко-романтичної течії Іван Ле тяжіє до реалістичного малюнка, виявляє увагу до соціальних проблем, показу непримиренних класових суперечностей, боротьби нового проти сил старого. До змалювання найгостріших конфліктів він, переконаний у перемозі нового, підходить з оптимізмом, що грунтується на глибокому знанні життя.

---

[1] Радянське літературознавство, 1975, № 3, с. 26.

Критика 20-х років відзначала правдивість відтворення письменником картин соціальної дійсності. Саме вміння побачити в найгостріших, найскладніших ситуаціях провідні, перспективні лінії життя, «борозни віку», обумовлює віру письменника в людину, її майбутнє. А це породжує інтерес до її внутрішнього світу, бажання виявити взаємозв'язок соціального середовища і психології перших провісників нового.

В центрі уваги Івана Ле — постаті, що уособлюють перспективу розвитку нашого суспільства — комуністи, комсомольці, робітники, незаможники. Серед них — Пилип Баранець («Новоявлена», 1925), Василь Машиністий («Трахтарь», 1926), Настя Паламаренко («Агрономша», 1927), Андрій («Ритми шахтьорки», 1927), Остап Залізний («Камінний мірошник», 1928).

Пошук справжнього героя епохи, будівника соціалістичного суспільства, молодий письменник-комуніст послідовно зв'язує з робітничою темою в літературі.

Зрозуміло, це були ще ескізні начерки до змалювання реалістично повнокровного, життєво переконливого образу героя тих днів.

Найпомітнішим серед ранніх творів письменника є оповідання «Танець живота» (1926), де в своєрідному подвійному тематичному колі постають гострі проблеми періоду відбудови, та повість «Юхим Кудря» (1927).

Перегукуючись своїм життєствердним пафосом з кращими творами про дітей С. Васильченка, А. Головка, І. Микитенка, О. Копиленка, оповідання Івана Ле порушує проблему гуманізму нового світу, людяності, що рішуче протистоїть буржуазній моралі, міщанським поглядам на життя, поведінці людини, вихованої в умовах старого суспільства.

Тема Жовтня і громадянської війни вже тоді широко і плідно розроблялась у багатонаціональній радянській літературі, досить згадати твори Д. Фурманова і О. Серафимовича, О. Блока і В. Маяковського, Вс. Іванова і О. Фадєєва, Дем'яна Бєдного і М. Тихонова, К. Чорного і Є. Чаренца, С. Айні й Хамзи. Події революції як корінний переворот в історії, як початок нового етапу народного життя змальовують в українській прозі А. Головко, Петро Панч, Ю. Яновський, О. Копиленко, М. Ірчан, зіздтворюючи гостроту і складність класової боротьби на Україні цих вікопомних років.

У повісті «Юхим Кудря» зображено події громадянської війни, боротьбу трудящих проти петлюрівщини, денікінців, куркульсько-націоналістичних банд.

Зосереджуючи «тринадцять епізодів» громадянської війни, тринадцять розділків повісті, навколо рідної Золотоноші, письменник відтворює характерні для всієї України явища. Центральний конфлікт розгортається у вирішальному протиборстві революційних сил з антирадянським, націоналістичним табором куркульства. Найбільш виразно як соціальний тип й людська індивідуальність окреслений центральний персонаж — селянин Юхим Кудря.

На перший план у творі виступає проблема соціальної диференціації українського села в крутих переломних умовах боротьби за владу Рад, вибір середняком свого шляху.

В ранніх творах Іван Ле прагнув розкрити складність класових конфліктів епохи, динаміку розвитку людських характерів у ході боротьби за утвердження нової дійсності. В творчості провідних прозаїків того часу «вже намітилися (при всіх неминучих виявах

художньої незрілості, нерівності, неусталеності творчих «орієнтацій») основні риси того методу, що його пізніше буде теоретично сформульовано і обгрунтовано як метод соціалістичного реалізму»[1]. Кінець 20-х — перша половина 30-х років — час творення основ нового способу життя, нової людини.

В літературі цього періоду все наочніше виявляється прагнення осмислити, естетично освоїти провідні тенденції сучасності. «Бур'ян» А. Головка, «Повість наших днів» Петра Панча, «Брати» і «Диктатура» І. Микитенка, «97» і «Комуна в степах» М. Куліша, кращі твори інших письменників засвідчують новаторський пошук нашої літератури.

Вимогою часу стало розширення творчих обріїв, посилення уваги до процесів перебудови життя у масштабах всієї Країни Рад. Соціалістичне будівництво як тема інтернаціонального значення і звучання постає в «Цементі» Ф. Гладкова, «Соті» Л. Леонова, «Пустелі» П. Павленка, «Кара-Богазі» К. Паустовського, «Гідроцентралі» М. Шагінян. У вступі до книжки «Кочівники» М. Тихонов писав: «...Прийшов час, коли Радянський Схід, що скинув покривало легендарної відсталості, так само по-діловому ступив на шлях завоювання соціалізму, як і решта території Радянського Союзу. Картини змінюваного побуту, боротьби з дикунством первісного кочовища, процес переродження кочівника заслуговують найпильнішої уваги».

Життям братніх народів цікавляться українські радянські літератори, зокрема, П. Тичина, В. Сосюра, В. Мисик, М. Бажан, О. Донченко, С. Скляренко, Л. Первомайський, П. Дорошко та інші.

Наймасштабнішим серед творів на інтернаціональну тематику виявився двотомний «Роман міжгір'я» Івана Ле (перша книга вийшла на початку 1929 р., друга — в 1934 р.), присвячений соціалістичному будівництву в Узбекистані — спорудженню зрошувальної системи в Голодному степу, будівництву Ташкентського заводу сільськогосподарських машин. Роман Івана Ле став визначним явищем у розвитку багатонаціональної радянської літератури, сприяючи її утвердженню на позиціях соціалістичного реалізму.

Показовою для свого часу є сама історія створення «Роману міжгір'я». Задум його виник у письменника під враженням від громадського обговорення роману Ф. Гладкова «Цемент». Він захопився ідеєю написання твору про індустріалізацію, про формування соціалістичних відносин, утвердження ленінської ідеї дружби народів у процесі класової боротьби.

Саме життя підказало конкретний матеріал майбутнього твору. Навесні 1926 р. Іван Ле виїхав до Узбекистану, де протягом року працював у Фергані на посаді інженера обласного водогосподарства. Письменник потрапляє у вир гострих конфліктів, яскравих життєвих вражень, не знаних досі звичаїв, побуту, проявів психології. У центрі його уваги тепер — картини індустріалізації, соціалістичні перетворення, складні людські долі, боротьба проти старого світу.

Розширення проблематики, поглиблення соціального змісту обумовлювало пошук відповідної задумові жанрової форми, перехід від оповідання, циклу оповідань, повісті до широкого соціального роману, до використання можливостей показу людських характерів

---

[1] Історія української літератури: У 8-ми т. К., 1970, т. 6, с. 234.

у розгорнутій психологічній трактовці, епічного розкриття сучасності. Неперехідне значення роману Івана Ле полягає насамперед в тому, що це один з перших у багатонаціональній радянській літературі творів про утвердження нового, соціалістичного життя молодої республіки, дружби і взаємодопомоги трудящих різних національностей.

Вихід першої книжки роману в світ став подією в літературному житті, він викликав зливу відгуків у пресі, десятки і сотні громадських обговорень, диспутів, «літературних судів». П. Капельгородський малює живу картину читацького зацікавлення твором: «Стою в черзі в Центральній науковій бібліотеці... З кожної групи штурмують бібробітницю майже однаковою фразою:

— Мені «Роман міжгір'я»! Ще два тижні тому прохав!

— До вас черга не дійшла.

— Ну, то купіть іще кілька книжок... Хіба не бачите, яка гонитва за ним?

— А ви візьміть у клубі Карла Маркса. Там є десять примірників.

— Усі на руках!

...Бібробітниця безпорадно розводить руками:

— Що ж поробиш, коли його всі читають.

Це правда: «Роман міжгір'я» читають усі: робітники, службовці, навіть якісь «вчорашні люди»... Отже, факт безсумнівний: «Роман міжгір'я» пішов у читацькі маси» [1].

С. Скляренко згадує про ці дні через багато років: «Цей роман читався і перечитувався, і не було жодної хати на Україні, де б не знали «Роману міжгір'я». Цей роман виходив щороку новим виданням, але цих видань було мало, щоб задовольнити попит читачів» [2].

«Роман міжгір'я» витримав близько 40 видань. Твір випущено українською, російською, білоруською, узбецькою, казахською, молдавською, чеською, німецькою, польською та іншими мовами.

Роман живе, бере активну участь у літературному процесі й сьогодні. Чим же він так владно захопив увагу читачів?

Це був перший в українській прозі великий епічний твір про соціалістичне будівництво, естетичне утвердження образів безпосередніх будівників нового суспільства у гострому конфліктному зіткненні з явними і прихованими ворогами соціалізму — баями, муллами, ішанами, замаскованими білогвардійцями, місцевими націоналістами, найманцями імперіалістичної реакції. Та найбільшу увагу читачів привернула постать головного героя роману Саїда-Алі Мухтарова, в образі якого показано формування духовного обличчя нової, соціалістичної нації, ті перспективи, які відкрилися перед нею після перемоги Великого Жовтня.

Зі сторінок роману постають етапи біографії людини складної долі, з гострими пристрастями, обдарованої, що живе глибоким емоційно-психологічним життям. Біографія Саїда — типова біографія комуніста, представника першого покоління будівників соціалізму в республіках Сходу. Адже саме в цей час — у номері від 26 лютого 1925 р.— ташкентська газета «Правда Востока» повідомила про першого в історії інженера — узбека Саїда Аклхана Саїдхо-

---

[1] Літературна газета, 1931, 30 січня.
[2] Літературна газета, 1945, 26 липня.

джаєва, який закінчив електротехнічне відділення одного з технічних вузів Москви.

У розвитку сюжету розкривається характер Мухтарова· він самовіддано працює, щоб оживити мертву, пустельну землю, прагне утвердити нові, соціалістичні принципи людських взаємин на цих землях, бачить майбутнє свого звільненого народу в здійсненні планів соціалістичної індустріалізації і колективізації.

Сили, що протидіють будівникам нового життя, в узагальненосимволічному плані вимальовуються вже у своєрідному відтворенні пейзажу, пройнятому емоційною напругою, виявленням ідейного опору різних соціальних сил.

«Так от де він, Голодний степ!

Віки минали, а в борні він досі дужчим залишився. Густими бурунами, ніби старечими зморшками, вкрито широченне його чоло. Праворуч і на північ здіймалися в туманах гори з блискучими проти сонця сніжними шпилями. Там Кзил-су реве в камінних берегах, бурхливо несе потік свій у скелях, пробиває підземні ходи і зникає десь у бескетті. А під горою джерело-струмок вибився з-під камінних гір, і живиться старезний Караташ з цієї благодаті. Тільки обитель Мазар Дихана, що посіла найкращу долину Ферганщини, тільки вона в воді Кзил-су доволі розкошує».

Заради того, щоб Голодний степ «перестав ... бути голодним», Мухтаров безстрашно виступає проти ворогів, викриває підступи ішанів і муллів, бореться з проявами фанатизму засліплених ними дехканів, повертає їх — після кампир-раватської катастрофи — знову на будівництво, очолює особисто активістів при закритті обителі Мазар Дихана.

Змальовуючи героя в активній безпосередній дії, у переборенні реальних життєвих труднощів, Іван Ле показує, як у процесі боротьби і колективної праці зростає класова самосвідомість трудящих, народжується почуття братерства і дружби, колективізму і взаємодопомоги представників єдиної багатонаціональної армії труда.

З долею головного героя Іван Ле пов'язує думки про майбутнє народу, прагне якнайкраще висвітлити ідейну суть образу Саїда-Алі Мухтарова як виразника, носія найпередовіших рис узбецького народного характеру доби соціалістичного будівництва, справжнього героя епохи, розкрити його в русі, зростанні, подоланні протиріч і недоліків. (Це насамперед стосується висвітлення особистих взаємин Мухтарова з Любов'ю Храпковою). «Саїд робиться більш зрілим, у ньому з'являється та героїчність, яка характерна для близьких йому ідейно Чапаєва, Годуна, Левінсона, що утвердили новий тип героя» [1].

Пафос творення, героїка соціалістичного будівництва, переробка суспільних відносин і зростання нових людей визначають новаторство роману Івана Ле, в якому він широко розкрив реальну силу ідей інтернаціоналізму, ленінської дружби народів.

Виявом братніх почуттів українського письменника до життя узбецького народу, прикладом плідного освоєння інонаціонального матеріалу дійсності в ім'я утвердження єдності радянських людей і стала поява «Роману міжгір'я».

---

[1] История советской многонациональной литературы. М., 1970, т. I, с. 162.

Радянська література своїми специфічними образними засобами відтворює процеси виникнення і розвитку нової історичної спільності людей, коли закономірністю життя стає виявлення кращих духовних якостей і окремої людини, і цілих народів. У грандіозному для свого часу будівництві беруть участь представники різних національностей. Письменник показав, як у трудових звершеннях, гострих конфліктних зіткненнях з силами старого світу поступово змінюється світогляд, зростає класова самосвідомість пригніченого в минулому трудового народу. Спільна боротьба людей різних національностей за спільні цілі розкривається в самій образній будові твору Івана Ле, в системі національних характерів з їх своєрідним духовним світом, особливостями свідомості, з їх побутовими і психологічними рисами.

Інтернаціоналізм у літературі — це відбиття живого, багатогранного, складного процесу. Перетворення життя відсталих у минулому народів на засадах гуманізму, рівноправності й дружби є результатом послідовної, цілеспрямованої роботи партії. Ця лінія у творі пов'язується насамперед з образом парторга будівництва Семена Лодиженка, друга й однодумця Мухтарова. Українець Лодиженко бійцем Червоної Армії потрапив до Узбекистану і залишився там. Щирий, принциповий і відвертий з друзями, Лодиженко непримиренний у боротьбі з ворогами нового життя, готовий битися за нього.

Будівництво соціалізму було водночас й будівництвом нових суспільних відносин, вихованням і перевихованням людей. У романі змальовано представника старої російської інтелігенції інженера-іригатора Олександра Синявіна, що багато років сумлінно працює у Фергані. Не одразу повірив він у реальність планів обводнення Голодного степу. Проте, зрозумівши, серцем і розумом сприйнявши «прометеївське завдання» перебудови життя, захоплюється творенням нового, віддаючи йому всі свої сили і знання. Образ Синявіна є одним з найдовершеніших у творі. Іван Ле першим в українській літературі художньо показав шлях кращих представників старої інтелігенції до свідомого служіння справі партії і народу.

У «Романі міжгір'я» змальовано ряд персонажів, що у своїй сукупності дають виразне уявлення про рух, зміни народного характеру в період народження соціалістичної нації, в умовах вирішальної боротьби проти сил старого світу — байського феодалізму, релігійного фанатизму, імперіалістичної реакції. Письменник жадібно, з величезною увагою придивлявся до життя узбецького народу, прагнучи виділити, відзначити, відбити найсуттєвіше.

Наскільки типовими, правдивими, індивідуально виразними і переконливими змальовано героїв твору, наскільки вірно відтворено матеріал життя, про це маємо авторитетне свідчення відомого узбецького митця, автора першого перекладу роману Івана Ле на узбецьку мову (журнал «Узбекистон шура адабіеєті», 1932) Абдулли Каххара, який писав: «Для наших письменників книга Івана Ле була чудовим прикладом вторгнення в сучасну дійсність, вона великою мірою допомогла нам усім в оволодінні жанром прози». А щодо правдивості конфліктів, типовості образів, передачі рис узбецького національного характеру він підкреслює: «Новий узбецький читач вперше побачив себе з своїми почуттями, думками і переживаннями в художньому прозовому творі. Образи дехкан, інтелігенції, завдяки правдивості зображення були сприйняті узбецьким

читачем як живі, діючі особи. Їхні імена стали загальними в нашій повсякденності» [1].

Разом з Мухтаровим бере активну участь у будівництві зрошувальної системи робітник Ахмет Карімбаєв. Показова еволюція старого арик-аксакала (доглядача каналів) Ісенджана, вірного прислужника імама Алімбаєва. Письменник з великою силою узагальнення показав непростий шлях переходу Ісенджана на бік трудящих. Хороший знавець узбецької класики Юсуп Ахмат-Аліев турбується про долю національної культури. Саме вплив дійсності дозволяє йому розібратися, на чиєму боці правда, вибрати, нарешті, вірний шлях у житті.

Сильною стороною письменницького обдарування Івана Ле завжди була чіткість, виразність змалювання соціальних конфліктів дійсності. У «Романі міжгір'я» в напруженому сюжеті розгортається гострий класовий конфлікт у конкретно-історичних формах протиборства нового, революційного з силами старого світу, що не хоче сходити з історичної арени. З партійних позицій викриває Іван Ле підступні дії ворожого табору, де блокуються шкідники-білогвардійці, релігійні фанатики, приховані буржуазні націоналісти. Особливо небезпечною серед них є діяльність Аміджана Нур-Батуллі. Він виховується за кордоном в дусі войовничого буржуазного націоналізму. Приховавши своє ім'я та минуле, Нур-Батуллі на посаді члена колегії Наркомосвіти — під гаслами «відродження культури», «величі сторіч, таких могутніх тільки в нас, в узбеків»,— намагається протиставити революційній реальності радянської дійсності реакційну націоналістичну «романтику» предків. Звертаючись до використання засобів внутрішнього монолога, письменник виразно розкриває зовні замасковані фарисейською фразеологією речника «справи національної культури» його справжні думки й цілі.

У жодній сфері гострота опору старого світу не набувала такого драматичного напруження, як у боротьбі за долю жінки, за звільнення її від сваволі, безправ'я, насильства, освячених релігією традицій, за її справжнє рівноправ'я, розкріпачення. Зображення жіночої долі як аспект загальної проблеми перетворення життя стало наскрізною темою багатьох національних літератур («Мар'я-більшовичка» О. Нєверова, «Віринея» Л. Сейфулліної, «Севіль» Дж. Джабарли, «Комуністка Раушан» Б. Майлина, «Клятва Зайнет» Дем'яна Бєдного, «Пісня трактористки» П. Тичини тощо). Та найширше поставлена ця життєво важлива проблема саме у «Романі міжгір'я». Іван Ле у спогадах (1949) про Хамзу підкреслював: «...Ця проблема звільнення жінки від того огидного покривала мене найбільше цікавила в своєму новому творі».

Звільнення жінки Сходу від рабських звичаїв, освячених авторитетом ісламу, закріплених адатом, мало характер зламу всіх норм, було викликом старим традиціям, відкривало нові, необмежені перспективи розвитку. Вірний історичній правді, Іван Ле розкриває драматичне напруження цієї боротьби і нездоланність нового. У контрастному зіставленні двох поколінь жінок наочно виявляється той історичний злам, що стався протягом дуже короткого часу і відбив найпередовіші тенденції цього часу революційного перетворення життя мільйонів людей.

---

[1] Наукові записки Черкаського пединституту. Серія філологічних наук, 1962, т. 18, с. 184.

Усім своїм змістом роман Івана Ле сприяв і сприяє розвінчанню пантюркістських, панісламістських концепцій «особливого» шляху розвитку, «непридатності» досвіду російської революції для народів Сходу, що їх має об'єднувати, мовляв, «зелений прапор ісламу».

Іван Ле віддав багато творчої енергії вивченню життя узбецького народу, його побуту, традицій, звичаїв, культури, народної поезії, мови. Творчу перемогу митця на цьому шляху вивчення і відтворення життя братнього народу засвідчив — через тридцять років! — Каміль Яшен з трибуни Третього з'їзду письменників СРСР, закликаючи до зміцнення єдності багатонаціональної радянської літератури: «Нехай майстри художнього слова Москви, України, Естонії, Таджикистану, Татарії, Казахстану, Азербайджану приїздять до нас в Узбекистан і пишуть про наших чудових людей, про нашу прекрасну республіку, як це зробив колись відомий український письменник Іван Ле, що написав хороший роман про життя узбеків під назвою «Роман міжгір'я»; як роблять це Сергій Бородін і Костянтин Симонов...» [1]

Іван Ле не просто змальовує у своєму творі представників різних національностей, а розкриває природність, органічність цього явища в умовах радянського суспільства, в умовах утвердження братерства народів в нашому житті. При цьому інтернаціональне і національне в мистецькому творі, як і в самому житті, виступають в органічній єдності. Здатність «вживатися» в життєві проблеми інших народів, повноцінно осягати національні почуття, духовний світ братніх народів руйнує національні «перегородки», створює передумови для відбиття в системі образів спільних рис духовного обличчя радянських людей. Саме такі твори набувають інтернаціонального звучання, відкриваючи в національній формі цінності загальнонародного значення.

Естетична програма радянської літератури як багатонаціональної єдності практично реалізується в процесі творчої взаємодії, що йде не лише в царині тематичній, а й в розвитку жанрів, стилів. На першому етапі формування багатонаціональної єдності треба було перебороти успадковану від минулого нерівномірність розвитку, розрив у рівнях національних літератур, їхнього ідейно-художнього досвіду.

«Роман міжгір'я», у стилістиці якого органічно злилися дві образотворчі стихії — рідної митцеві української мови й близького йому узбецького національного матеріалу, залишаючись мистецьким відкриттям, звершенням української літератури, набуває ширшого значення, збагачує загальнонародну скарбницю. Тим самим роман Івана Ле сприяв і плідному розвиткові узбецької радянської літератури, становленню в ній нових форм і жанрів. Про це писав узбецький письменник Лазіз Каюмов: «Твори Івана Ле давно вже переступили кордони рідної літератури і стали явищем загальносоюзним. Вони навіть тематично не обмежуються рамками української дійсності. В його творчості знайшли гідне відображення процеси соціалістичних перетворень в Узбекистані. Так, перше велике епічне полотно Івана Ле «Роман міжгір'я» присвячене боротьбі узбецького народу за освоєння Голодного степу, за будівництво нового життя. Це був один із перших романів про Радянський Узбекистан не лише в українській, а й в узбецькій літературі. Я не

[1] Третий съезд писателей СССР. Стенографический отчет, М., 1959, с. 54.

обмовився — саме в узбецькій. Адже, на моє глибоке переконання, «Роман міжгір'я» став у свій час добрим прикладом освоєння сучасної теми для узбецьких письменників. Образ інженера Мухтарова, створений талантом майстра — новий тип узбека, загартованого в революційній боротьбі, вихованого соціалістичною дійсністю»[1].

На початку 30-х років пильну увагу митців привертає насамперед соціалістична індустріалізація, колективізація села. Вони прагнуть відтворити справді всесвітньо-історичний зміст боротьби за соціалістичну перебудову життя.

На перший план у літературі відповідно до нових творчих завдань виходять прозові твори епічного характеру — повість, роман. Будівничий пафос, героїзм творення, соціалістична праця і трудяща людина знаходяться в центрі уваги. Письменникам, проте, далеко не завжди щастило перебороти труднощі освоєння цього нового для літератури матеріалу життя, художньо переконливо поєднати виробничі конфлікти, події сьогодення з творенням «історії душі» героя-сучасника.

Іван Ле активно працює над опануванням теми соціалістичної праці. Після II з'їзду ВУСПП він очолює спілку пролетарських письменників Донбасу «Забой» та її друкований орган. Письменник їде в Донбас, щоб допомогти молоді, поглибити знання індустріального виробництва, щоб «дати...пролетаріат, дати Донбас у творчості»[2].

Ознайомлення з докорінною відбудовою Єнакіївського металургійного заводу стало поштовхом до написання повісті «Інтеграл» (1932), задуманої як полемічне «продовження» в радянських умовах відомої повісті О. І. Купріна «Молох» (1896), як протиставлення антилюдських дій ненажерливого капіталістичного молоха процесам соціалістичного будівництва, духовному зростанню людей в нових умовах.

Твір, цікавий постановкою ряду актуальних питань радянської дійсності початку 30-х років, зображенням трудового піднесення заводського колективу, все ж не став значним явищем у нашій літературі. Проте незмінним залишався інтерес письменника до освоєння тематики соціалістичної дійсності. Особливу увагу до відтворення поступального руху самої історії, формування нової людини-колективіста, її активної життєвої позиції виявляє Іван Ле, звертаючись до змалювання нового, колгоспного села, нової свідомості селянина.

Найпомітніші твори середини 30-х років («Піднята цілина» М. Шолохова, «Люди з глушини» О. Малишкіна, «Педагогічна поема» А. Макаренка, «Бруски» Ф. Панфьорова, «Гваді Бігва» Л. Кіачелі, «Зоря Колхіди» К. Лордкіпанідзе, «Ацаван» Н. Заряна, «Платон Кречет» О. Корнійчука) відбивають неповторні риси характеру соціалістичної особистості, радянської людини в її історичній і національній конкретності, в русі, в дальшому зростанні.

У вирі життя шукає Іван Ле героїв і «героїнь наших переможних буднів» («Творчий рейд»). У спогадах про Ф. Панфьорова пише він про роботу над романом «Історія радості», знайомство з передовиками колгоспних ланів, що допомагали у творенні образу нової жінки-трудівниці: «Найбільше єднала нас з Панфьоровим...

[1] Литературная газета, 1975, 26 марта.

[2] Літературна газета, 1929, 15 червня.

творча праця, особливо під час його напруженої роботи над романом «Бруски»... Саме тоді я теж працював над новим романом з колгоспного життя — «Історією радості». Доскіпливе й марудне шукання матеріалу, обговорення його — все це міцнило нашу дружбу!»

Слід одразу ж підкреслити, що в романі «Історія радості» (1938) через історію життя Тетяни Довгопол письменник простежує дію гуманістичних, життєтворчих засад Жовтня у різних сферах діяльності радянської людини, саму історію народу протягом майже чверті віку — від переддня першої світової війни і до середини тридцятих років. Події історії подаються у переломленні крізь людські долі, у зіткненні характерів, відтворенні класової боротьби на селі.

Проста трудівниця в умовах Радянської влади виростає в авторитетного колгоспного керівника, разом з сільськими активістами працює в ім'я утвердження нового суспільного ладу, нових людських взаємин, нового побуту.

Постать Тетяни в романі виразно індивідуалізована, її цільна, глибока особистість вимальовується і в процесі її громадського змужніння, і через розкриття драматизму особистого життя жінки, матері двох дітей. Ворожі намови на багато років розлучили Тетяну з Сакієм, проте вона вірить в перемогу радості і в «родинному співжитті».

Структуру твору визначають дві взаємопов'язані сюжетні лінії: доля Тетяни, її шлях до «історії радості» як вираження процесу соціалістичного перетворення села і, з другого боку, шлях Сакія, поступове переборення ним «пихи...фальшивого гонору», впливу власницької психології, нелегке усвідомлення правоти, моральної чистоти, щирості почуття Тетяни.

Іван Ле працює в різних прозових жанрах, хоча просування вперед відбувалося тут досить нерівномірно. Активна життєва позиція, прагнення передати динаміку життя, швидкий темп будівництва, дати відповідь на питання про героя епохи обумовлюють використання ним оперативних можливостей нарису. Показати становлення нового у контрастному протиставленні залишкам старого світу — ось що визначає характер пошуку і змалювання конфліктів, гостроту соціальних колізій у нарисах Івана Ле 30-х років («Київ соціалістичний», «Скарб землі», «Розкріпачений скарб землі»). Характерне для творчості Івана Ле активне виявлення авторської позиції відчувається тут насамперед в емоційній наснаженості, публіцистичних відступах. Шлях письменника від характерного для нарису спирання на фактичну основу до образних узагальнень простежується в історії буковинської дівчини-біднячки Василини («Сливка»), колишнього лісоруба і плотогона, старого Петра Гринюка, що врятовує до приходу Червоної Армії обсерваторію в Карпатах («Твердий характер»).

Передчуття грізних випробувань у двобої з фашизмом спонукало митців до роздумів над духовним потенціалом людини-борця, його поведінкою в час, що вимагатиме витримки, стійкості, високої патріотичної напруги. Героїка подвигу виправдовувала звернення до романтичних рішень, героїко-романтичного висвітлення персонажів, що органічно притаманне творчому почерку Івана Ле. В його новелах («Кільце порятунку», «Дума», «Кувада», «Радіобільшовики»), позначених гострою сюжетністю, напруженням дії, йдеться не тіль-

ки про те, що вже мало місце в реальній дійсності, а й про бажаний логічний розвиток подій у майбутньому.

З перших днів Великої Вітчизняної війни Іван Ле, як і сотні радянських письменників, займає активне місце у всенародній боротьбі. Він був не тільки свідком подвигів радянських бійців, він брав участь у боях, пройшов тяжкий шлях відступу від західного кордону і переможний похід від берегів Волги до Австрії та Югославії.

Іван Ле працює інструктором фронтового радіомовлення, пізніше — фронтовим агітатором, кореспондентом «Известий». Його публіцистичні виступи, нариси, статті, новели, кореспонденції з'являються на сторінках періодики, складають невеликі збірки, видані в Уфі та Москві. Більшість з них увійшли до збірки «Мої листи (1941—1944)», опублікованої 1945 р. Про ті умови, в яких жив і працював Іван Ле на фронті, про героїзм як явище масове, типове розповів він пізніше у книжці «Іспит вогнем. Нотатки військового кореспондента» (1968).

Ідея дружби, бойової солідарності, незламної єдності радянських народів — знаходять вираз і в творах Івана Ле цього часу. Представників дружної сім'ї народів — росіян, українців, узбеків, осетинів, евенків,— бійців однієї частини виведено в нарисі «Українці».

Тема Великої Вітчизняної війни неодноразово з'являється у творчості письменника і в мирні дні. В оповіданнях «Фронтова біографія», «Оповідання про невідомого солдата», «Марш», «Матч» увагу Івана Ле привертають не описи бойових дій, а соціально-психологічні аспекти людських характерів, долі людини-фронтовика, людська гідність радянських воїнів.

Як перший том трилогії про війну, задуманої групою письменників-фронтовиків, з'являється написаний разом з О. Левадою роман «Південний захід» (1950). У ньому висвітлюються картини заключного етапу Сталінградської битви, оточення і ліквідація армії фон Паулюса. Роман був першою спробою масштабного висвітлення ходу війни, відображення боротьби й перемог радянського народу. Написані ж пізніше повісті — «На гранях прірви» (1957) і «Кленовий лист» (1960) — мали пригодницький характер.

Розробка письменником воєнної теми органічно переходить у відтворення турбот мирних днів. Війна і відбудова народного господарства поєднуються в циклі нарисів «Шляхами полтавськими» (1949), нарисовій повісті «Семен Голубар» (1950), повісті «Право молодості» (1953).

Різні аспекти морально-етичної проблематики, викриття бездуховності, споживацтва, утвердження в полемічному зіставленні рис і проявів радянського характеру привертають авторську увагу в оповіданнях «Зрілість», «Половинчик», «Коли розлучаються двоє», «Сипайчі».

В останній період життя Іван Ле працює над мемуарним циклом, створює нові, переробляє написані раніше спогади та нариси про В. І. Леніна («Весна в житті»), О. М. Горького («Буревісник моєї душі»), про латиського пролетарського письменника Лінарда Лайцена, про узбецького радянського митця Хамзу Хакімзаде Ніязі, Ольгу Кобилянську, Юрія Яновського, Володимира Сосюру, Федора Панфьорова, Якова Качуру, Мухтара Ауезова, Гафура Гуляма. Вони є цінними свідченнями про факти життя і творчості видатних представників нашої художньої культури, допомагають

осягнути досвід минулого — заради нашого сучасного, в ім'я нашого майбутнього.

Повісті Івана Ле автобіографічного плану «Капітан артилерії» (1971) і «Борозною віку» (1973) займають помітне місце в нашій прозі поряд з мемуарами Петра Панча «На калиновім мості», В. Минка «Моя Минківка», Т. Масенка «Роман пам'яті» чи з художньою обробкою минулого в автобіографічних творах та циклах І. Сенченка, В. Гжицького, А. Турчинської, М. Стельмаха. Повісті Івана Ле добре передають атмосферу революційного часу, умови формування особистості письменника.

Митець, який завжди прислухався до биття пульсу епохи, прагнув відтворити риси радянської людини в умовах сьогодення,— протягом десятиріч наполегливо, послідовно працював і в жанрі історичного роману, розробляв теми далекого минулого, інтерес до якого відчутно посилився в 30-і роки, коли особливого значення набувало завдання розкриття спадкоємного зв'язку епох, нагромадження і зростання творчої енергії мас, процесу соціально-моральної підготовки революції.

У 30-і роки наша багатонаціональна література збагатилася такими високохудожніми творами, як «Петро Перший» О. Толстого, «Разін Степан» О. Чапигіна, «Цусіма» О. Новикова-Прибоя, «Чінгісхан» В. Яна, «Кюхля» Ю. Тинянова, «Раби» С. Айні, «Правиця великого майстра» К. Гамсахурдіа, «Вардананк» — Д. Демірчяна. В українській літературі з'являються твори про революційне народництво О. Соколовського, «Людолови» З. Тулуб, «Богдан Хмельницький» О. Корнійчука, «Іван Богун» Я. Качури як відповідь на запит часу, вияв патріотичних й інтернаціональних почуттів.

Показова еволюція задуму твору Івана Ле про історичне минуле (адже перший варіант повісті «Наливайко» опубліковано в 1930 р.) в процесі роботи, перехід до об'ємнішої жанрової форми (від повісті до роману і циклу романів), розширення масштабу епічної дії, хронологічних рамок. Спочатку йшлося про роман «Україна» в одному томі, який би «підсумував...двадцятирічну боротьбу нашої партії за соціалістичну людину ... контраст між минулим і сучасним» [1].

Вже наступного, 1936 року, спростовуючи перекручення минулого ліберально-буржуазними письменниками, викриваючи буржуазно-націоналістичні фальсифікації історії України, Іван Ле значно конкретизує свій задум, характеризує майбутню трилогію (у п'яти книгах): «У першому томі «України» я мушу подати найстаріші історичні часи... Я нагадаю про майже невідоме суспільству повстання в с. Кліщинцях у другій половині XVIII ст. ...Таким чином, перший том роману «Україна» матиме дві частини: ч. I — «Наливайко», ч. II — «Кліщинська епопея» [2].

Згодом, уже в процесі роботи над романом про Хмельницького, письменник говорить про сім томів епічного циклу — «Наливайко», «Хмельницький», «Мазепа», «Залізняк», «Кармалюк», «Шевченко», «Народ».

Винятково важливу роль у збагаченні художньої свідомості митців новим чуттям історії, поглибленні інтересу радянської літератури до тем історичного минулого мала багатогранна організаційна і

[1] Літературна газета, 1935, 24 квітня.

[2] Літературна газета, 1936, 5 жовтня.

творча діяльність О. М. Горького. Він неодноразово наголошував на ідейно-виховному значенні історії як першооснови патріотизму, заохочував молодих письменників звертатися до героїки минулого. У бесіді з групою українських митців 1935 р. Максим Горький схвалив роботу Івана Ле над історичною тематикою, вдумливо проаналізував авторський задум створення романів про народне минуле.

Цінним надбанням української історичної прози довоєнного часу став роман Івана Ле «Наливайко» (1940). Історичну основу сюжету твору складають події кінця XVI ст., посилення феодально-кріпосницького гніту на Україні і зумовлений ним народний рух, зокрема селянсько-козацькі повстання на чолі з К. Косінським (1591—1593) та С. Наливайком (1594—1596), які не знайшли належного висвітлення в буржуазній історіографії та дожовтневій літературі.

Найвизначніші події цього періоду знаходять художнє відбиття у романі Івана Ле. Він змальовує надзвичайно складне переплетіння соціально-класових, національних, релігійних протиріч, даючи виразну характеристику політики Польщі, всевладдя українських і польських магнатів, сваволі польської шляхти, зростання і збагачення козацької верхівки, становища реєстрового козацтва і запорозької «черні», покріпаченого селянства, міщан, викриває загарбницьку колонізаторську політику католицького духівництва, угодовство уніатів, політику православної церкви тощо.

Вірний принципу історизму, Іван Ле чітко виявляє і послідовно простежує розвиток основного соціального конфлікту — непримиренного зіткнення інтересів волелюбного трудового народу з усіма поневолювачами, який супроводжується, конкретизується рухом супутніх конфліктуючих тенденцій — протиборством польських магнатів й українських феодалів, реєстрової верхівки і народних низів.

Письменник підкреслює розходження інтересів шляхтича Косінського і повсталих мас. Під час кривавих семиденних боїв під П'яткою запорозький полковник Ничипір приходить до думки, що це — «лише нагадування про внутрішні сили народні, але ...не завершальний бій. До завершального бою треба не тільки ненависті до пана, а й якоїсь вищої організації тої народної сили». Після поразки Косінського не затухає народний рух, адже не вирішене жодне з основних питань життя.

Іван Ле передає бойовий дух народної боротьби в широких образних авторських узагальненнях, у чергуванні окремих сюжетних ліній, розроблених за новелістичним принципом, у виразних батальних картинах (битва під П'яткою, здобуття Слуцька, бої на Солониці), соціально забарвлених побутових епізодах. Історичні події широкого народного повстання визначають собою композицію, змальовуються у безпосередньому зв'язку із долями окремих людей. Ідея народності боротьби окреслюється в конкретних людських долях, характерах, що мужніють і загартовуються в боротьбі. Сам народ, волелюбний, гуманний, працелюбний, постає в образах Карпа Богуна, Юрка Мазура, Матвія Шаули, діда Уласа та його онуки Мелашки, Семена Пушкаря, січового полковника Ничипора, посполитого Ониська та інших.

У центрі твору — образ Северина Наливайка. Вже сама назва роману свідчить про свідоме прагнення автора продовжити традицію звеличення героїчного захисника і виразника інтересів народу. Таку оцінку діяльності Наливайка дають народні пісні, в цьому

дусі оспівує К. Рилєєв народного героя, що «поднял меч за край родной». Постать Наливайка привертає увагу Т. Г. Шевченка в поемах «Тарасова ніч», «Гайдамаки», драмі «Назар Стодоля», трагедії «Никита Гайдай» та ін.

Спираюсь на традиції класики, Іван Ле змальовує Наливайка в героїко-романтичному освітленні, проте він не протистоїть народній масі з її болями, прагненнями, сподіваннями, він так говорить про це: «В моїй крові течуть сльози наших людей, в моєму серці запалав вогонь їхнього гніву». У створенні образу Наливайка наголос зроблений не на біографії, «особистих» мотивах, виділяються насамперед, художньо типізуються моменти, що розкривають органічний зв'язок його з народом, з визвольним рухом. Це момент принципово важливий для радянської історичної романістики в цілому. Іван Ле був одним з перших, хто на практиці здійснив принцип змалювання героїчної історичної постаті, епічного розмаху утвердження кращих рис народного характеру в його історичному розвитку.

У романі показані етапи духовного загартування, становлення особистості мужнього і сміливого ватажка повсталих мас, обдарованого політика, дипломата з живим, гострим розумом. У роздумах, почуттях, у безпосередніх діях виявляється щира турбота Наливайка про долю рідного народу. Таким він залишається до кінця — на чолі антифеодального руху, в обложеному ворогом таборі на Солониці, в льоху варшавської тюрми.

Повноти соціальної характеристики, переконливості психологічного обличчя особистості Наливайко набуває в зіставленні з такими виразними характерами, що репрезентують різні верстви правлячих кіл тогочасного суспільства, як гетьман реєстрового козацтва Лобода, канцлер Замойський, коронний гетьман Жолкевський, князь Василь-Костянтин Острозький.

Поглиблення історизму роману виявилося зокрема в грунтовній розробці проблеми рушійних сил, характеру і спрямування визвольного руху, висвітленні процесу усвідомлення кращими синами України необхідності об'єднати сили з російським народом у спільній боротьбі із загарбниками (друга редакція твору 1953 р.).

Саме у зміцненні єдності, спільних діях з представниками російського народу вбачає Наливайко запоруку успіху, плануючи виступ проти загарбників: «На допомогу просили-сьмо донців. У Путивль до руських я заслав посланця, до білорусів удаюсь. Справу розпочинати треба всім миром, бо пан всюди однаковий, то й людська лють на нього теж однакова».

Згадуються в романі спільні бойові дії, згадуються імена отаманів Богданіна і Донця, наочно показано цю братню єдність у спільних діях і думках про майбутнє Северина Наливайка та Івана Болотнікова, про необхідність разом виступити проти поневолювачів. Северин Наливайко живе не тільки сьогоднішнім днем, його турбує майбутнє рідного народу, він приходить до важливого висновку: «Вірно мислив Іван Болотник: майбутнє наших народів — у братньому єднанні і в спільній боротьбі проти своїх і проти чужинських панів!» У зображенні спільних дій цих двох героїв вітчизняної історії письменник спирався на художній домисел, адже документальних даних, які засвідчили б факт участі у загонах Наливайка керівника майбутнього селянського повстання в Росії, немає. Проте домисел тут не виходить за межі можливого, історично припустимого, автор не втручається свавільно у перебіг подій, саме тому й персонаж набуває життєво достовірних рис.

Для історичного роману винятково важливого значення набуває проблема руху часу, перспектива розвитку, роздуми про перехід від минулого до майбутнього. Іван Ле уважний до цієї проблематики, накреслюючи історичну перспективу народної боротьби, він розкриває життєве підґрунтя ідеї єднання двох народів. У романі показано, як саме життя поступово приводить Наливайка до висновку, що треба «з Москвою єднатися не тільки збройно»: «Не сьогодні, так завтра лучитися нам з цим братнім народом неминуче треба!».

Новаторство радянського історичного роману виявляється зокрема у різноманітних формах відтворення нової історичної самосвідомості революційної епохи соціалістичного будівництва. Сама епоха змушує по-новому усвідомлювати зв'язок часів, відчути той могутній запас духовної енергії, ті кращі ідеали трудового народу, які ми успадковуємо і розвиваємо. Твір Івана Ле — одне з визначних явищ нашої історичної романістики, він передав рух самої історії, всупереч наявним ще тоді вульгарно-соціологічним концепціям образно утвердив ідею зв'язку поколінь, розвитку кращих народних ідеалів.

У романі «Наливайко» — відкритий фінал, його герої — Карпо Богун, Семен Пушкар, Бронек, Мелашка, Мартинко Пушкар, Іван Болотников через десять років, в нових умовах продовжуватимуть боротьбу. Саме тому кінець одного роману стає початком нового епічного твору — «Хмельницький», уже в перших розділах якого підкреслюється життєвість наливайківських традицій, незгасність народної волі до боротьби. На цей спадкоємний зв'язок поколінь борців вказують й слова Мотрони, Богданової матері: «Того дня умер Наливайко, а ти народився, мій хлопчику...»

Тритомний (І книга — 1957, II — 1963, III — 1965) роман «Хмельницький» висвітлює, порівняно з «Наливайком», наступний період народного життя й боротьби, історично-послідовний розвиток сюжету щільно пов'язаний з першими етапами біографії головного героя — Богдана Хмельницького. В романі широко відтворено картини суспільного життя, процес формування національної самосвідомості, поступове визрівання ідеї української державності як усвідомлення необхідності рішучої боротьби проти соціального гноблення польських і українських феодалів-кріпосників та іноземного поневолення.

Хронологічні рамки твору охоплюють понад сорок років — від часу селянської війни під проводом Івана Болотникова (1606—1607) до піднесення визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. У романі відтворено епізоди антифеодального руху, на чолі якого стояв гетьман Я. Бородавка (1621), народні повстання під керівництвом Марка Жмайла (1625), Тараса Федоровича (Трясила, 1630—1631), Івана Сулими (1635), Павла Бута (Павлюка, 1637), селянсько-козацьке повстання на чолі з Яцьком Острянином, Дмитром Гунею, Карпом Скиданом (1637—1638). Поразка повстань, проте, не ослабила, а зміцнила волю народу до визволення. Десятиріччя «золотого спокою» (1638—1648) стало затишшям перед новою соціальною бурею, початком визвольної війни під проводом видатного державного діяча і полководця Богдана Хмельницького.

Зростання народного опору висуває проблему керівника всенародного руху, який стає на захист інтересів трудових мас. Такою постаттю, безсумнівно, був Богдан Хмельницький. Людина своєї епохи, він зумів піднятися до усвідомлення і послідовного здійснення загальнонародних, загальнодержавних інтересів.

Іван Ле змальовує свого героя, поєднуючи долю людську із найскладнішими подіями часу. Сюжетний конфлікт у романі не про-

сто вбирає суспільно-політичні протиріччя — він підпорядкований завданню розкрити в долях історичних героїв та вигаданих персонажів соціальну сутність суперечностей, показати напругу тих ідейних і моральних випробувань, що їх зазнає особистість, беручи участь у битвах своєї епохи.

У першій книзі роману простежуємо становлення героя протягом приблизно п'ятнадцяти років, починаючи з того часу, коли сину чигиринського підстарости було дванадцять. Тут зав'язується основний історичний конфлікт роману.

Детально змальовано навчання Богдана в єзуїтському колегіумі у Львові, де формуються риси рішучої, мужньої натури. Завершується перша книга коротким описом битви з турками під Цецорою (1620), що закінчилася поразкою польського війська, загибеллю Богданового батька.

Сам же Хмельницький тоді потрапив у полон, де, за його власними словами, «лютої неволі два роки зазнав».

Друга книга охоплює теж п'ятнадцятирічний період — події тут доведено до 1635 р.

Прагнучи широко, у різноманітних життєвих зв'язках показати формування особистості майбутнього гетьмана, Іван Ле подає цей процес на фоні історичних подій. Нестерпні умови життя викликають нові й нові вияви непокори, гніву народного, повстання за волю. Зростає, загартовується народ у боротьбі.

Боротьба трудових мас України постає у широкому міжнародному контексті епохи.

Цей фон вимальовується перенесенням дії, розповідями, зображенням бойових епізодів у Туреччині, Молдавії, Польщі, Болгарії, Словаччині, Угорщині, Італії, Голландії, Франції, на Рейні та Дунаї, автор дає відчути масштаби народної боротьби, значення і перспективи подій на Україні. Та разом з тим підтверджується думка Максима Кривоноса: «Скрізь те саме, той же пан і та ж боротьба з ним»,— думка, що виражає зародження ідеї спільних дій трудівників проти спільних ворогів.

Найпослідовніше ця ідея пов'язується в романі з діяльністю майбутнього бойового соратника Хмельницького, видатного героя визвольної війни 1648—1654 рр. Максима Кривоноса, що змушений майже двадцять років, аж до початку всенародного повстання, перебувати за кордоном. Достовірних історичних даних про життя Кривоноса до 1648 р. майже не збереглося.

Відсутність точних відомостей підживлювала творчу фантазію Івана Ле, спонукала його дати свою легендарно-романтичну версію дій цього «всюдисущого козака» в ході Тридцятилітньої війни в Європі: боротьба проти католицько-єзуїтської колонізаторської політики Габсбургів у Чехії, Австрії, участь у діях італійських повстанців, мандри аж до Голландії.

Можна зрозуміти й авторське прагнення багатогранніше розкрити в чомусь вже традиційний історичний образ, показати, зокрема, політичну обережність Богдана Хмельницького, що не відразу підтримав боротьбу козацтва проти магнатсько-католицького гноблення.

Разом з тим у розкритті процесу становлення особистості видатного державного діяча і військового керівника конче необхідна реалістична концептуальність, соціально-психологічна послідовність розгортання долі героя.

Свідченням визнання державного розуму, зрослого авторитету Богдана Хмельницького стає фінальний розділ другої книги — прийом королем Владиславом IV козацьких старшин і призначення Богдана Хмельницького генеральним писарем козацького війська реєстрового.

Третя книга роману хронологічно також охоплює значний за обсягом історичний період — десь з 1638-го до початку 1651 р. Тут автор, виявляючи у відборі історичних подій свій погляд на епоху, її рушійні сили, насамперед виокремлює картини кривавих розправ польських панів з трудящим людом після поразки під Кумейками (1637), участь козацьких полків на чолі з Хмельницьким у боях проти іспанських Габсбургів у Франції під Дюнкерком (1646), збирання Богданом Хмельницьким повстанських сил на Низу, виступ на чолі селянсько-козацьких загонів із Січі проти шляхетських військ, битву під Жовтими Водами (1648), бій під Красним і загибель Данила Нечая (1651).

У цій боротьбі зростає, загартовується могутня когорта талановитих сподвижників Богдана Хмельницького, чия доля органічно переплелася з його життєвою долею, з боротьбою повсталого народу. Індивідуальними рисами наділені образи Мартина Пушкаря, Івана Богуна, Данила Нечая, Івана Золотаренка, Петра Дорошенка, Филона Джеджалія, Федора Вешняка, Якима Сомка.

Разом з ними у спільній боротьбі загартовується, мужніє Богдан Хмельницький, виявляючи у складних випробуваннях залізну волю, неабияку витримку, мужність, розум, а разом з тим високу освіченість, палку вдачу, душевну чуйність. Приймаючи гетьманську булаву, він клянеться у вірності бойовому побратимству.

Богдан Хмельницький в романі змальовується як виразник ідей і прагнень прогресивних сил українського народу, який піднявся на боротьбу за своє визволення, за возз'єднання з братньою Росією. Гетьман добре розумів хід історичних подій, своє життя він присвятив інтересам народу, виявляючи при цьому талант державного діяча, видатні здібності полководця і дипломата. Ще до початку визвольної війни, 1644 р., французький посол у Польщі граф де Брежі в листах до кардинала Мазаріні писав, що у запорожців «є нині дуже здібний полководець, Хмельницький, його тут при дворі поважають»; «...я мав з ним дві розмови. Це людина освічена, розумна, сильна у латинській мові» [1].

У романі Богдан Хмельницький постає як людина широко обізнана з політикою країн Європи. Добре орієнтуючись у складній міжнародній обстановці того часу, він знаходить вірні шляхи розв'язання найважливіших питань життя, прагнень народних. Серед них закономірно першість належить ідеї єднання українського та російського народів, висвітленню тих життєвих, історичних передумов, які привели до знаменних рішень Переяславської ради.

Письменник показує братерську дружбу, взаємодопомогу російського та українського народів у системі образів, авторських характеристиках, промовистих епізодах, широких художніх узагальненнях. Насамперед це розкривається у спільних діях проти ворогів запорозьких і донських козаків, загонів Яцька Остряниня і повстанської армії Болотникова, у побратимстві Семена Пушкаря та Івана Болотникова.

---

[1] Див.: Крип'якевич І. Богдан Хмельницький, К., 1954, с. 68, 75—76.

Готуючи повстання, Богдан Хмельницький вже з самого початку його вважав за необхідне звернутися за допомогою до Російської держави в боротьбі проти польсько-шляхетських загарбників, добитися возз'єднання України з Росією, виражаючи тим самим прагнення українського народу. Цю лінію гетьман проводив енергійно й послідовно, про що свідчить рішення селянсько-козацької ради після перемоги під Корсунем, його лист від 8 червня 1648 р. до царя Олексія Михайловича. Виявом спільного прагнення до зміцнення єдності двох народів було посилення дипломатичної активності вже на першому етапі визвольної боротьби — переговори посольства Силуяна Мужиловського в Москві (січень — березень 1649 р.), російського посольства Г. Унковського у Чигирині (квітень 1649 р.), посольства Федора Вешняка у Москві (травень — червень 1649 р.), ухвала Земського собору в Москві про згоду прийняти Україну до складу Росії (19 лютого 1651 р.). У третій книзі роману ці події подаються стисло.

Іван Ле відтворює в романі широкий міжнародний резонанс всенародного повстання, взаємну підтримку людей різних національностей у спільній боротьбі за волю, проти гнобителів (серед них — молдаванин Іван Ганжа, болгарин Іспірлік, білорус Василь, турок Назрулла). Самим викладом подій митець об'єктивно спростовує вигадки націоналістичної історіографії, нібито основу визвольної боротьби українського народу визначали расово-релігійні чинники, він послідовно підкреслює соціальний, класовий характер боротьби. Визвольні прагнення українського народу проти свавілля шляхти підтримують поляки — львівський майстер-каменяр Бронек, жовнір Єжи Стриєвич, Стась Хмелєвський, Стась Кричевський; польські хлопи, повсталі проти своїх панів, ідуть до Хмельницького.

Виразними рисами, реалістично, без непотрібних спрощень змальовуються представники польського панства (Потоцькі, Жолкевський, Конецьпольський, Вишневецький та інші).

Кожен з історичних романістів, звертаючись до минулого, визначає свої шляхи й особливості типізації документального матеріалу, роль і спрямування художнього домислу, емоційний сплав дійсних історичних матеріалів з творчою фантазією на шляху творення мистецької правди.

За власним визнанням Івана Ле, «зовсім-таки свіжий матеріал, нечіпані образи з багатющої доби Хмельницького»[1] знайшов він, розглядаючи боротьбу українського козацтва в загальній атмосфері подій Тридцятилітньої війни в Європі. Він використовує різноманітні відомі і досі не відомі історіографічні матеріали, по-новому висвітлюючи історичні образи, створюючи силою своєї уяви нові, оригінальні ситуації та постаті. Таким чином, письменник спростовує тенденційні спроби буржуазної історіографії вирвати минуле нашого народу з великого історичного процесу, відокремити від подій у Росії та на континенті в цілому, від соціальних та економічних перетворень у всьому світі.

У романі виявилося вміння митця на основі окремих, часом побіжних, другорядних згадок чи навіть натяків у документах, в народній творчості, їхніх образних оцінок-узагальнень створювати виразні й переконливі художні картини. Відомий російський майстер

[1] Вітчизна, 1962, № 10, с. 169.

історичного жанру Степан Злобін писав про роман «Хмельницький»: «Широкий простір відкривається перед автором історичного роману, коли він розповідає про юнацтво свого героя, дії якого ще не зв'язані історичною документацією. Тим вільніше лягає візерунок авторської фантазії на тканину історичної епохи. І треба віддати належне автору — він вивчив XVII вік у всіх характерних рисах його побуту, соціальних і політичних відносин, пише в сміливій манері митця, який в поєднанні деталей чітко уявляє велику масштабну картину» [1].

Найвиразніше це виявилося в змалюванні родинного оточення, образах батьків Богдана — Михайла і Мотрони Хмельницьких, що має першорядне значення для розкриття тих обставин, життєвої атмосфери, в якій формувався духовний світ героя.

У романі «Хмельницький» розгортається біографія героя, увиразнюючи дію тих чинників, що визначали особливості його характеру, світогляду, поведінки. Поступово від специфічних завдань історико-біографічного жанру письменник переходить до ширших творчих горизонтів епічної оповіді про визначальні тенденції історичного розвитку доби, змалювання безпосередньо визвольної війни, перспективи возз'єднання. Ця доба, її герої привертали й привертають постійну увагу радянських митців, про що свідчать, зокрема, твори О. Корнійчука, Петра Панча, Н. Рибака, Л. Дмитерка, П. Кочури та інших. У центрі творчих інтересів літераторів тут насамперед події війни 1648—1654 рр., коли Богдан Хмельницький постає вже сформованим, цілком визначеним державним діячем, полководцем, зрілим політиком.

Іван Ле, вірний своїй улюбленій манері, висвітлює долю героя в зростанні, з проникливою увагою до діалектики розвитку особистості, з вірою в духовні можливості людини, перемогу народних ідеалів. Кожен з митців, навіть звертаючись до розробки близьких чи споріднених тем, йде в творчості власним шляхом, визначаючи смислові домінанти, жанрові, стильові, сюжетно-композиційні принципи.

Історична романістика Івана Ле, відтворюючи героїчні сторінки народного минулого, розкриває долі людські як частину долі народної, історичне коріння сучасних звершень, зв'язок і зумовленість минулого, сучасного і прийдешнього.

Багаторічна праця митця, чия творчість зайняла значне місце в розвитку радянської багатонаціональної літератури, високо оцінена — він був нагороджений орденом Леніна, орденом Бойового Червоного Прапора, двома орденами Трудового Червоного Прапора, двома орденами «Знак Пошани», орденами Вітчизняної війни 1-го та 2-го ступеня, орденом Червоної Зірки, орденом Жовтневої революції, багатьма медалями.

Письменник удостоєний Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка (1967).

З нагоди 80-річчя Івана Ле член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький у вітальній телеграмі ювілярові відзначав: «У Ваших творах, пройнятих високою ідейністю, позначених художньою досконалістю, знайшли майстерне втілення героїка боротьби і звитяжна праця радянських людей, їх благородні почуття дружби і братерства, вірність комуністичним ідеалам».

---

[1] Вечірній Київ, 1960, 14 грудня.

«Люблю життя,— говорив Іван Ле в ці дні,— і саме — в його боротьбі за майбутнє». В ім'я світлого майбутнього радянського народу жив і творив письменник-комуніст Іван Ле. (Помер митець 9 жовтня 1978 р.). Понад півсторіччя плідно працював він в українській літературі. «Я не дуже люблю оглядатися на перейдений шлях... І навпаки, так кортить, і все життя кортіло, дивитися тільки вперед, йти, поспішати...»[1],— так формулював митець своє кредо. Творити, йти тільки вперед, піднімати своїм плугом цілину! І він провів у житті, в мистецтві власну глибоку борозну... Кращі творчі звершення Івана Ле стали вагомим набутком української соціалістичної культури, всієї багатонаціональної радянської літератури.

Віктор Бєляєв

[1] Советские писатели. Автобиографии. М. 1959, т. I, с. 627.

РОМАН МІЖГІР'Я

Роман

КНИГА ПЕРША

Частина перша

ЛЮДИ

І

Ранок.

У всьому ранок: у природі, в людській душі. Рання весна в цім чудеснім краю — початок дня.

Вже кілька днів перестав навідуватись передранковий приморозок. Останній раз, перед самою появою з-за гір полум'яного окрайка сонця, ніжний приморозок на якусь мить спалахнув і зів'яв, як метіль на полум'ї свічки. Це вже на добрих дев'ять місяців!

До залізничної станції міста Намаджан квапливо доїздили чотири двоколісні арби, яскраво цяцьковані ферганськими кольорами. Літні аксакали-арбакеші [1] не пошкодували запорошити в дорозі найновіші святкові чапани [2], забруднити сніжану чистоту урочисто повитих на головах чалм. На добрих конях, поодинці запряжених у кожну арбу, вони хвацько сиділи в старовинних тамерланівських сідлах, спираючись ногами на голоблі. Коліна від того сягали їм майже до вух. До вокзалу арбакеші під'їздили з неменшим хизуванням, аніж під'їздив до нього патріот-машиніст на паровозі новітньої серії.

Арби їхали від степів, з Гурум-сарайського та Чадацького шляхів. Спітнілі, виморені ситі коні, мовчазні арбакеші та порожні новісінькі арби. Високі колеса меланхолійно-кволо оберталися в русі, створюючи враження, що господарі подорожують від самого похорону

---

[1] Аксакал — буквально: білобородий, солідна, поважна людина. Арбакеш — господар арби, погонич, візник.

[2] Чапан — верхній чоловічий одяг.

останнього фараона в єгипетських пустелях і не квапляться ту подорож закінчувати.

А вони квапилися. Власне, квапилися не арбакеші, а їх квапив єдиний пасажир на передній арбі. Сидів він не по-східному, підгорнувши під себе ноги калачем на килимку, хоч, без сумніву, був теж узбек. Сидів на шкіряному чемодані, перев'язаному ремінними пасами, бо жодного з двох замків уже й сліду не було на ньому. Шкіряний чемодан теж справляв враження фараонівської древності. Ні блиску шкіряного, ні пругкості чемоданної. Це вже стало звичайним шкіряним гуржумом [1], і тільки повно напханий речами, він набрав вигляду чемодана, який принаймні тричі об'їхав земну кулю в руках кількох поколінь запеклих мандрівників.

Господар чемодана — досить іще моложавий, хоч і дозрілий літами чоловік, з енергійним східним обличчям і вдумливими чорними очима, які, здається, от-от спалахнуть вогнем і спопелять неостережене жіноче серце. Широкоплечий і стрункий, як дівчина в урочистім танку.

Час від часу він позирав на ручний годинник, озивався до арбакеша і одною, неначе завченою, фразою добірної узбецької вимови радив поспішати. Арбакеш тільки озирався на пасажира і, привітно всміхаючись, уважно вислухував ту пораду. Потім переводив погляд на арбакешів позаду, на сонце, що вже відчутно припікало, і тільки рухом ніг немовби спонукав спітнілого сивого коня наддати ходу.

Арбакеші не заїхали на міський під'їзд до перону вокзалу, де вже очікували поїзда десятки візників із дзвониками та балабончиками на кінських шиях, на наритниках, навіть на віжках. Окремо стояли арбакеші-візники. Полинялі барви їхніх арб говорили, якою буденною справою заробітку були їхні виїзди.

Цього не скажеш про чотири цяцьковані арби, що спинилися з протилежного боку вокзалу, біля перших рейок станційного тупика. Арбакеші розмовляли між собою майже пошепки, шанобливо позираючи на єдиного свого пасажира в європейському, хорошої роботи костюмі, з розкішною шевелюрою на голові, щедро запорошеною степовим порохом.

---

[1] Гуржум — мішок, торба, сакви.

Пасажир тільки поворушив рукою шевелюру, витрусив пилюгу і, не мовивши й слова, просто через колії пішов до перону вокзалу.

— Гражданін, ей ви, гражданін без шапки! — тоном начальника погукав його перонний охоронець порядку, вокзальний міліціонер.— Хожденіє на путя строго воспрещається. Гражданін же, я до вас звертаюся!

«Гражданін» озирнувся навколо, примирливо посміхнувся, але не спинився, також упевнено простуючи через колії.

— Більше не буду! — гукнув на ходу.

— Що, не буду? Коли? — перепитав міліціонер.— Руським язиком говориться вам, що на путя ходити заборонено.

— Ну, звичайно! Та я не тутешній, товаришу міліціонер. До того ж мені дуже спішно треба перейти. Візьміть штраф, вилайте до смаку, але я мушу. Ташкентський поїзд ще не пройшов?

Міліціонер розгубився. Перед ним узбек, це видно з його зовнішності, хоч він і не в національному костюмі. Солідний манерами, молодий узбек просто заражав своєю дужістю, підкоряв щирістю та бездоганною мовою. Напевне, не простий собі дехкан, а якась відповідальна особа.

— Чого ж уже й лаятись... Та не положено приватним ходити на путя. Звичайно... Коли чоловікові спішно, то які ж тут штрафи? А поїзд повинен зараз бути, уже на підході.

Чемно відкозиряв і на всякий випадок ворухнув грудьми, чи то дбаючи про службову виправку, а чи з людських заздрощів до такої моложавої правкості та дужості широкоплечого узбека.

А він у тому ж дивовижному спокої пішов до перону. Біля семафора прогув гудок паровоза, і з-за повороту швидко виринув поїзд, не збавляючи ходу, неначе збирався без зупинки проскочити цю станцію.

— Це теж відмінимо! Спинятимуться, як на вузловій або столичній станції,— проказав узбек, розмовляючи сам з собою, чи з паровозом, чи з яскравим весняним ранком.

Ще раз поворушив рукою чуба, розчесавши його п'ятірнею, застебнув одного гудзика на піджаці. Зустрівши заклопотаного вартового по станції, який повертався від стрілки, на мить спинився, хотів заговорити. Та людина

[illegible] службі, зайнята, поспішає. Тільки провів його очима і пішов далі назустріч поїздові.

Аж на краю перону став. У ту ж мить повз нього [illegible]гримів паровоз, зашипіли пневматичні гальма, посипались іскри з натиснутих колодок, заскрипіла снасть. Поїзд спинився.

Ще й не стали вагони, як з останньої теплушки спритно зіскочив трохи менший за узбека, але ніби допарований саме до нього, тільки молодший, спритний чоловік і бігцем побіг йому назустріч.

— Саїд-Алі! Привіт і аллахове, сто чортів, благословення! Ну, ось і ми... Боже, яку пустелю проїхали тільки-но.

Узбек теж кинувся назустріч, привітно розкривши руки для обіймів.

— Чудово, Семене! Вітаю з щасливим прибуттям, товариші!

Мужчини обнялися і трикратно поцілувалися, як брати.

— В повному порядку... Здрастуйте, товаришу Мухтаров,— озвався ще один юнак, розсуваючи двері вагона на всю широчінь.

Старший технік проектної бригади Мухтарова Семен Лодиженко, напівобнімаючи Саїда, додав:

— Порядок повний, Саїд-Алі. Прибули, щоправда, не всі, бригада наша розпалася. Тільки вісім чоловік охочих поїхало.

— Вісім?.. Та гаразд, молодці... Але ж, признатися, я нічого не розумію. Хоч двома словами поясни: що сталося раптом, що ви прибули? Повернули нам проект чи нові завдання? Домовлено ж...

— Потім, потім, Саїд-Алі. Проект не відхилили, завдання ті ж самі, тільки час пішов швидше і домовлення сталися трішечки інші. Та ти не турбуйся, відпустка твоя не анулюється, земля обертається в тому ж напрямі... Просто зверху видніше: вирішено — поквапитися з закінченням робочого проекту. А для цього, цілком логічно, треба бригаді наблизитися до автора проекту, до місцевості... Словом, як бачиш,— усе дуже просто.

— Так, справді, просто і, коли хочеш,— доцільно. Хоч я залюбки міг би перервати свою відпустку, повернутися до Москви.

— Немає в тому тепер потреби, ми приїхали самі... Чи ти, може, незадоволений нашим приїздом? — напівжартома забідкався Лодиженко.

— Ну, «пішов Семен»... Кинь свої жарти... Я... Знаєш, друже, я лише від самої думки, що це вже не проект, а «оматеріалізована мрія», боюся збожеволіти з радості! Ти уявляєш собі, що означає бути автором проекту цієї першої великої будови!.. Тільки б без галасу до пори, до часу, доки власними очима, руками не помацаєш початку того омріяного будівництва...

— А як тут? Почався вже галас? — запитав Лодиженко, неначе від того, більше чи менше «галасу» в Намаджані, залежить дальша поведінка всієї групи.

— Уяви собі, жодного слова! Не було ж бо ніякого приводу. Та це, звісно, значно краще... Голодний степ не запався, і дані дожовтневих намірів капіталістичної концесії нам цілком придадуться. Аллахове прокляття, звичайно, теж не зняте з Степу досі, як запевняє моя мати...

— Що істина, що джерело — варті уваги, цілком об'єктивні і по-своєму авторитетні,— засміявся Семен Лодиженко.

— А ти ж як думаєш! По-перше, мати не може бути нещирою з сином, якого цілу прірву літ вважала загиблим у горах. А по-друге — з чинником «прокляття» будівництву ще доведеться серйозно рахуватися. Вісім день оце прожив я у матері і чого-чого, а про оте прокляття наслухався доволі. Мати ж тремтить за сина: «Не руш,— каже,— не встрявай, не сироти старої матері...»

Саїд-Алі озирнувся, відчувши сторонню людину. До них наблизився вартовий по станції. Міліціонер здалеку спостерігав, як вартовий по-діловому козиряв узбекові. «Не інакше — начальник»,— зробив міліціонер практичний висновок і ще більше приосанився, обсмикав гімнастьорку.

— Дозвольте,— звернувся вартовий до Мухтарова, безпомилково добравши, що саме він і є той, хто йому потрібен.

— Прошу,— лаконічно озвався узбек.

— Де спинилися ваші машини?

— Не розумію вас, товарищу вартовий. Наші машини ще тільки в проектах. Про які машини ви питаєте?

— Автомашини для прийняття вантажу.— Вартовий озирнувся, рукою показав на вагон.— Ми зараз відчеп-

люємо ваш вагон. Куди накажете подати його під вивантаження?

— Ах, он що. Наші автомашини ото стоять, розмальовані,— показав Мухтаров на чотири арби.— Ми можемо маневрувати туди, де вам зручніше буде поставити вагон.

— Нічого, прошу не турбуватися.

Вартовий зник. Лодиженко, не приховуючи щирого розчарування, подивився на мальовничі арби. Ніби про себе, висловився:

— Ну й колісниці! Та це ще ті самі, якими, мабуть, цар Соломон до Суламіфі в гості їздив? Чи далеко ж ми заїдемо ними, Саїд-Алі? Може б, спинитися тут? Все ж таки місто, телеграф, напевно, є...

— Телеграф буде там, де з'явимося ми, Семене. Та він таки вже й є в Чадаку. Адже я там одержав твою, сказати б, сакраментальну телеграму. Коли наближатися до автора проекту, дорогий мій Семене, то поїдете ви в Чадак, де цей щасливий автор перебуває свою відпустку на піклуванні матері... А мудрий цар Соломон до Суламіфі пішки ходив, не їздив. Та й прекрасна Суламіф не гребувала й сама часом відвідати царствуючого в його власному винограднику. Це, Семене, тепер уже достовірно відомо. Тобі теж раджу брати приклад з мудрих предків.

— Ну, звичайно! Тільки ж, кажеш — «поїдете»... А ти?

— В цьому й уся справа, що в Намаджані поки що... не знайшлося нам місця. Урядових вказівок ще немає, а в моїх руках тільки твоя приватна телеграма та мої відпускні документи. «Так чого ж вам,— кажуть,— відпочивайте собі на здоров'я!» А до того ж і характер праці поки що вимагає спокою. Почнуть тут кореспонденти набридати, газети. Зачекаймо урядових вказівок у затишку, тим часом і відпустку закінчу, працюючи разом з вами, і десь підшукаю зручніше місце для дальшої праці проектної групи...

— Та ти, бачу, нічого не зрозумів з моєї телеграми... Не проектна група, а «Урядова проектно-дослідна експедиція», начальником якої призначено автора проекту, інженера Саїда-Алі Мухтарова!

Мухтаров здивовано знизав плечима, не спускаючи очей з Лодиженка. Рука його машинально потяглася до спідньої кишені, добула звідти досить уже пом'ятий

аркушик телеграфного бланка. Потім обидва нахилились до розгорнутого аркушика, повільно вторячи один одному зміст телеграми:

«...Ура наказом наркомату виїздимо кінчати проект на місці тчк утворена урядова експедиція то призначений начальником приїде вісімдесят чоловік пояснення по приїзді сердечний привіт Лодиженко».

І разом зареготали обидва.

— Ну, ось і вчудили твої чадацькі телеграфістки! — озвався Лодиженко, стримуючи сміх.— «Ти призначений...», а не «то»! Пропущено одну «тчк» і з'єднано двоє слів у одне: «вісім-десять чоловік», а не «вісімдесят»... Ой, упорола ж якась чудацька Суламіф! Дивуюсь, що ти не прислав за нами цілу валку оцих колісниць на вісімдесят душ...

— Все передбачено, Семене,— регочучи, перебив Мухтаров.— Валка мусить виїхати в другій половині дня, якщо ми їх не застанемо ще в Чадаку... Значить, «То» призначений начальником експедиції?

— «То», Саїд-Алі, «То»! Наказ наркома в мене. Одначе виходить, що є вже й труднощі! Намаджан «приватним» телеграмам не довіряє?

— Щоб великі труднощі, то й ні. Просто непорозуміння з комунальним господарством міста. Доведеться ще ламати тут кригу. До речі: міськпартком серйозно зацікавився нашою справою. Оце й лишаюся на їхнє засідання, обговорюватимуть про «черту оседлости» для нас. Тепер це значно легше, коли з вісімдесяти чоловік експедиція «скорочується» до десятка...

— То, може, і мені лишитися?

— І не думай. Айда, їдьте, а я сам тут ще у декого з місцевих рушіїв міського побуту обернуся, а потім, може, навідаюся-таки й до Уч-Каргала, спробую в центрі подій ознайомитися з даними моєї матері.

— Не терпиться? — посміхнувся Лодиженко, потираючи долоні.

Мухтаров теж посміхнувся, милуючись техніком. Потім з особливим настроєм поклав руку на плече другові:

— «Оматеріалізована мрія», Семене, пам'ятаєш? Як ми мріяли!.. Правду кажучи, тобі б теж слід відпочити до урядових затверджень.

— І почекати Суламіф у винограднику. Правильно...— І знову засміялися.— Знаєш, Саїде, спочатку нас навіть затримували трохи. Відпустка ж, мовляв, у Мух-

тарова. А другого дня блискавично занарядили вагон, і їхали ми алюром «три хрести!» Про себе я лише в останню мить устиг дізнатися...

— Ідеш-таки до інституту вчитися?

— Майже... Затвердили на будівництво партійним працівником! Власне ж, воно так і виходить, учитимусь. Та що з тобою? Ну, гаразд, відкладемо ці розмови. Кажеш, Суламіф сама прийде?

— Повинна.— І все ще дивився на Лодиженка як на чужого, напружено міркуючи про технікові слова.— Мене, виходить,— начальником експедиції, а тебе вже — на будівництво? Нема ж його, ще проекти ось маємо доробляти... Щось не все говориш ти мені, Семене. А хто начальник будівництва?

— Не знаю, ще не призначено. Мені наказано далі працювати в твоїй експедиції, допомагати. Будівельників ще не призначали, та я гадаю, що проектно-дослідна експедиція і стане базою штабу будівельників. Тепер уже, здається, все тобі ясно?

— Все,— вже рушивши до арб, мовив Мухтаров.— Словом, поки що їдьте в Чадак, працюйте і спочивайте. В першу чергу мене цікавлять графіки напруг у типових сифонах периферійних систем каналу за моїм останнім завданням... Та ти й сам знаєш наші недоробки в робочих проектах. Мій старий Файзулла все влаштує вам. Це ж його стараннями для нас добрано з цілого кишлаку таку четвірку нових арб. За часів Соломона вони були менш мальовничі. От що, Семене, гадаю, що я за два-три дні впораюся з усіма справами і теж приїду. Зараз вивантажимося з вагона — і гайда в чайхану, пообідаємо всі разом... Так, значить,— «проектно-дослідна експедиція» і «секретар парторганізації будівництва»... товариш Лодиженко вже призначені!.. Мудро, але, здається, цілком ясно!..

Паровоз зачепив вагон і з грюкотом на стрілках попровадив його до чотирьох розмальованих арб.

II

Завітний куточок прохолоди в Намаджані. Прохолода і прикраса! Ставок з проточною янгі[1]-аричною водою аж з Нарин-су. Острівки серед ставу. Легенькі горбаті

[1] Янгі — новий.

містки мов на часиночку перекинуті через вузькі ставкові рукави. Коли і хто будував ці містки — нікому не відомо. Найновіший серед них, здавалося, налічує уже віки. А латки щорічних полагоджень, як нарости, тулилися всюди, в тому губилися літа і форма, якої намагався надати місткові прадавній зодчий Намаджана. Містки вічно лагодилися наспіх, і вони служать, завжди однаково крекчучи як від великого, так і від малого вантажу.

На острівках густовітий кайрагач [1] та осокори зберігали прохолоду своєю зеленою гущавиною листя. Поміж деревами — чайхани, прикрашені килимами. А на центральному острівку, ніби виклик іншим, розташувався претензійний, як для старого тисячолітнього Намаджана, ресторан новітнього типу. Легка колонада підтримувала покрівлю. Відкрите повітря, блакитно-білі барви, як хмарки, в міру скла, і всюди квіти!

Ставок з його острівками та рестораном тісним колом обліпили чайхани як ластівчині гнізда. Кипіли біля них величезні тульські самовари, а в мотузяних клітках під стелею задьористо підпадьомкали невгамовні перепілки.

Євген Вікторович Храпков, новий намаджанський лікар, щодня по обіді відвідував той острівок за горбатими містками. Огрядний, важкою ходою, балансуючи, ступав він по ребрах легкорухомого містка, як цирковий слон на бочці.

— Женечко, Женику! Зруйнуєш, стогне...— жартувала дружина, спостерігаючи ту важку ходу. Вона всміхалася, вдаючи веселу. Намагалася жартувати, не в міру молодіючи. Фігурним танком проходила по нерівних мостинах і голосом закоханої дружини дражнила Євгена Вікторовича:

— Ой! Ой, Женику!

— Любику, не жартуй. На тобі нова шовкова сукня.

— Дурень ти, Женику, сукню шкодуєш. От упаду й...— пустотливо зачіпала чоловіка по губах дівочоніжною рукою.

Лікар обома руками ніби підхоплював дружину, щоб не впала. Широкою, блаженною посмішкою відповідав на її сміх та жарти.

В ресторані замовляли пиво, морозиво, якусь воду, аби тільки сидіти тут у прохолоді і чекати вечора, що

---

[1] Кайрагач — рослина з породи в'язів.

от-от надходив. Обоє вдають щасливих і безтурботних. Любов Прохорівна обведе очима столики, викличе на такий же безпричинний сміх необачного сусіда і, хизуючись, ще з більшою пустотливістю загомонить до свого Жені. І не зважали сусіди, що часом зривався з щирості той підігрітий пустощами гомін.

Бувають же на світі такі люди.

Живуть чи животіють? У мріях створюють собі ідеали сімейної любові, щастя. Традиційно міщанською улесливістю на людях замінюють сердечну теплоту взаємин. А благородні обов'язки подружжя ще з урочистого дня шлюбу виконують, як месу,— холодно, байдуже.

«Ми любимося»,— говорять їхні застиглі в усмішці уста на людях. «Ми пестимо одне одного»,— переконують вони себе на самоті, штучно створюючи атмосферу родинної ідилії.

А яка вже там любов, які пестощі, коли ідеали кохання, родинного щастя кожен з них до шлюбу творив «по образу і подобію своєму». Ті ідеали, як і характер кожного з них, виявилися дивовижно протилежними.

Євген Вікторович — останній син у матері, вдови волжанського купця першої гільдії Храпкова,— на своєму понад десятирічному просторі молодечого жирування безконтрольно ламав норми поводження молодої людини в товаристві «хорошеньких» дівчат. Купчиха-мати скорялася новому духові виховання дітей. До балуванця Жені запросила скрипаля — музики навчати. Скрипаль не насилував хлопця на мудростях музики, але щиро намагався «натаскувати» до гри на скрипці. Старші брати не залучали Женю до справ торговельної «фірми», охоче вирядили його вчитися на комерсанта в Казань, а потім до Москви — на «гражданского инженера», не обмежуючи коштами привільного студентського життя. «В батька вдався»,— сміялись, оцінюючи широке життя Жені. Таке «привільне» життя не обіцяло юному Жені Храпкову якихось світлих перспектив у майбутньому, а стара мати безсила вже була зупинити сина, направити. Під кінець навчання на третьому курсі Женя неймовірно захопився танцюристкою з циганського хору, виїхав за нею скрипалем до Петербурга, наскандалив, перепившись, і був етапним порядком припроваджений на Волгу, зданий на руки хворій матері...

Щоб розв'язатися з гульвісою, брати виділили матері долю капіталу в банківських паперах та й назавжди

порвали з Женею. Мати не пережила цю сімейну катастрофу, вмерла. В сумні дні трауру Женя з жахом відчув, що хворий на ганебну хворобу — наслідок безоглядного захоплення гулящими жінками...

В першу мить йому уявлявся лише єдиний вихід — самогубство! Та своєчасно пригадав про деякі батьківські достатки. Проклинав своє поводження, давав собі слово виправитись і цілий рік не повертався до інституту, серйозно ліквідуючи хворобу. Коли ж лікарі запевнили, що він уже цілком здоровий, то вступив до місцевого медичного інституту і в час війни з Австро-Німеччиною скінчив його. З військовим шпиталем у званні молодшого хірурга охоче переїхав аж до Ташкента.

Спочатку, як після шалених перегонів, на мить спинився, до жіночого товариства з деяким острахом придивлявся і віддався цілком хірургії. Але оглядність і молодечі захоплення недовго товаришували в хірургові, який несподівано почав робити успіхи в роботі. З одного боку, це підносило його у власних очах, стимулювало на дальші успіхи, а з другого — він пустився берега в своєму молодечому побуті — нехай несе течія, кудись приб'є...

Тут і грянула революція. Та Лютневу він і не помітив, а Жовтневої — злякався. З Ташкента довідався, що обидва брати кинулися боронити від революції багатства «фірми». Один загинув у лавах адмірала Колчака, а другий — затонув з англійським кораблем, втікаючи через Балтику від Волги, від «фірми», від сім'ї. Євген Вікторович виявив дивовижну байдужість до родинних справ і своєї анкети радянського лікаря «не брудних» неприємними родинними деталями.

Чи до любові такому?

Та ні! Про те почуття він не забуває, сподівається на нього, створивши собі зручну теорію, що воно неодмінно з'явиться, як реакція взаємності, як платня за благодійний вчинок його чоловічої ласки...

Кохання! Чари людської душі! Воно, немов той шепіт вечірнього квітування,— і манить, і губиться в привабних присмерках. Надто-бо ніжна ця струна людської душі. Зачепиш — заграє. З радощів а чи з печалі складає затійну гаму спалахів життя. Коли ж умовкне, заглушена паскудством ситого буття,— не розбудиш найвишуканішими пестощами. Не задзвенить, не заграє!..

Любочку Марковську найбільше підкорило те, що обоє вони з Євгеном Вікторовичем здибалися круглими сиротами.

Зі смертю батьків дівчина опинилася, немов утла посудина з обрубаними парусами, в розбурханому життєвому океані!

Вона ще зовсім молода літами, така ж визивно свіжа зовнішністю. Ця молодість та дівоча свіжість, як паспорт зрілості для життя, привабили дотепного хірурга Храпкова. Останній, надто вже необережний його зв'язок із заміжньою жінкою починав лякати не вихованого до мужності Храпкова голосним скандалом. Ризикувати всілякими ускладненнями на краденому щасті Євген Вікторович далі не захотів. Розумів переваги — мати власну, до того ж і молоду дружину, володіти нею як річчю, як святковим одягом. За понад три десятки віку був час набути йому власний смак до жінок, звик вередувати ними і паспорти вродливості читав з одного погляду. Про час одруження не мав якихось сталих думок, та відчував уже, що і строки цього акту мають свої невмолимі межі. Випадково познайомившись біля театрального буфету з пухкенькою студенточкою ташкентського вузу Любочкою Марковською, він раптом відчув, що має останні можливості ще одружитися з молодою дівчиною, і... відважився.

Любочку не злякала така раптова пропозиція відомого в районній лікарні молодого хірурга. З часу одруження двоюрідної сестри, попівни Соні, з ласки якої жила в її домі по смерті батьків, Любочка не одну безсонну ніч думала про своє майбутнє. Малювалося і її шлюбне щастя, власна квартира, навіть дитя в злагодженому сімейному житті...

Та чи й змогла б якась інша, нехай і не така недосвідчена в житті дівчина, відмовити непоганому на вроду, дужому, як дуб, кавалерові? Старіший літами — а чи це завада для господаря дому? Не лише обивательська свідомість дівчини — влаштуватись, як і Соня,— а й якесь нерозгадане поривання молодості Любочки допомогли тут Храпкову одружитися. Важко їй було б не визнати і перспективного лікувального хисту, і силу дозрілого чоловічого розуму.

Переїхали до Намаджана. На посаді головлікаря міської лікарні, перебравши на себе до того ж і завідування в міськраді охороною здоров'я, Евген Вікторович

часом забував і за дружину. Створив необхідні умови молодій дружині, ними засліпив її на перших порах шлюбу. Собі ж і не намагався висвічувати їх, сприйнявши як належне якусь-то щирість до себе молодої дружини. І не зважав — та й не помічав — незрозумілого запитання в хвилинній задумі дружини, навіть тривоги: третій рік живуть одружені, а досі... такі ж самотні, як і з-під вінця!..

Відчувши якусь штучність у взаєминах з чоловіком, не досить загартована мораль Любочки Марковської зазнала згубних ушкоджень, порвалася в ній провідна в'язь. В таких випадках потрібна швидка допомога у вигляді щирої теплоти, любовної чуйності.

Саме в ці критичні для перших років шлюбу дні і з'явився в Намаджані Саїд-Алі Мухтаров.

За довгі роки життя поза Узбеччиною Саїд-Алі нарешті повернувся до рідних країв. Рештки дитинства та студентські роки жив спочатку в Баку, потім у гомінкому Ленінграді. Брав активну участь у Великому Жовтневому перевороті, навчання закінчував у безмежній перспективами Москві. Ранньої весни 1927 року доля кинула його спочатку в зазеленений міжгірний Чадак, а звідти — в Намаджан.

Ще вчора пізно ввечері, після втомливого засідання, патріоти міста повели його в найкращий куточок Намаджана — на островок. Як романтик, захоплений барвистою строкатістю субтропічного буття, він не сподівався зустрінути в Намаджані молоду жінку такої оригінальної краси. Вчора було захоплення парком, чайханами, різнобарвними ліхтариками та піснями — змаганнями поетів-співців. Але сьогодні, на фоні чайхан, ліхтариків та перепілок у клітках перед чайханами, раптом — така вродлива жінка!

Неясно пригадалися найкращі героїні перечитаних романів, переглянутих кінофільмів. І якими трафаретно-убогими здалися вони в порівнянні з цією квіткою природи! Чи, може, мариться йому? Екзотика, новизна вражень, національні співи, кок-чай без будь-якої норми і людська врода.

Мухтаров залюбки вистояв, перечекав там, де застала його поява цієї дисгармонійної пари. Зачарований гнучкою жінкою, здивований з її підкресленого пустування з якимсь незграбно-важкуватим мужчиною, Саїд-Алі стояв, немов уріс у землю. Як хлопець з першими

юнацькими пориваннями, він не міг відірвати очей від цієї жінки. Стежив за її ходою, грайливо дівочою. Стежив за кожним рухом брови, за найніжнішим, немов розквітання бутона, трепетом її принадних уст. Не міг стриматися, щоб не оглянути визивну гнучкість стрункої постави Любові Прохорівни, легко вдягненої у вишукану тонку тканину...

Навколо зростав вечірній клекіт на острівках. Клубком з двигтючого шуму водоспадів, ішачого ревіння та людських голосів немов придушувало свіжу людину. Позастилані килимами та циновками нари чайхан нависали над ставком під яворами. На нарах хазяйновито лежали або сиділи, підібгавши ноги, ніби вічно гулящі люди, пили без цукру кок-чай і без угаву співали народних пісень, побожно-мрійно слухали або ж розгульно-темпераментно включалися в акомпанемент карнайчів [1] на своєрідних кобзах, дутарі [2] та цяцькованих бубнах.

Саїд-Алі сьогодні йшов у цей парк, виключно щоб відпочити від цілоденної біганини, щоб відновити в пам'яті смак піали кок-чаю та послухати співи солістів, які змагатимуться у виконанні старовинних узбецьких пісень. Ще з учорашнього вечора помітив, що й тут, як і в Чадару,— все старе, все якесь потойбічне, заснаділе, на свіжу голову здається чужим. Давно-давно, як уві сні, він сам у цьому жив, пив кок-чай з усіма з одної піали. Звикав до містичного слухання старими людьми отих пісень. В цих піснях відбивалася сумна історія батьків, у їх сумному змісті, як давно присохлі виразки, ятрилися приспані зовсім іншим, новим життям спогади про далеке дитинство.

Широкі нари, протертий бухарський килим. Саїд-Алі побачив на нарах вчорашніх знайомих дехканів. Два відомих співці між ними. Вони тримали напоготові перед обличчям бляшані стябла в яскравих квітах, щоб тими стяблами резонувати голос. І незабаром мало розіллятися по парку, забитися між яворами і вирватись у зоряне порожнє небо захопливе надлюдське голосіння східного співу з-під стябла.

Насолода від усього цього збуджувала в Мухтарова витравлені часом старі звички. Інакше він звик жити за

---

[1] Карнайчі — музикант, що грає на трубі, подібній до гуцульської трембіти.

[2] Дутарі — музичний струнний інструмент.

ці десятки літ, інше хотів би застати й тут, у рідних закутках...

І раптом наткнувся на Храпкових. Її, здавалося, ще по-дитячому щирий сміх, її дражливо граціозна хода на легкорухих мостинах контрастно вимальовувалися на загальнім вируванні і клекоті парку. За містком сперлась на чоловікову руку і пішла щаслива, задоволена оточенням та собою. Зачарування Мухтарова помітила. Сприйняла як належне, як ренту молодості. Вловивши себе на недозволеному зацікавленні молодим узбеком, сковзнула байдужим поглядом десь далі за ним.

Вона-бо йшла з своїм чоловіком.

Від цієї зустрічі казкова чудовість ілюмінованого ставка Саїдові здалася зачарованим фейєрверком. Гамір різнобарвних голосів, музичний бренькіт струн, декламаційні викрики морозивників. І поверх усього прорізалися перші вступні ноти солістів. Ставок захлинувся цим співом, завмерли зазивання продавців, струни дутарі неначе глибоко вдихали нагріте за день повітря, щоб ним тушити той щовечірній і завжди інший спів.

Здригнувся Саїд-Алі. На спів і килими напівіронічно озирнувся. Без жодних вагань ступив на горбатий місток до легкого, весняно-білястого відкритого ресторану на острівку.

А вже сівши за окремий столик, зніяковів. Стало якось дивно і соромно. Чому саме цей, зручний для оглядин, столик він обрав для себе? Можна ж було сісти десь в іншому кутку, приховати бодай не себе, а хоча б усім очевидне зацікавлення тою жінкою у вишукано прозорій тканині. Чи він уперше бачить привабну молоду жінку і не може, як юнак, сконтролювати свого поводження при тому? Адже за роки навчання в центрах Радянського Союзу якось інакше звик цінувати жінку, її красу...

Не юнак він, оце тільки випущений з-під догляду патріархальних батьків. Він має не тільки розум, відточений життям, партійним вихованням, він має силу волі, щоб вчасно виправити легковажну поведінку. Солідний молодий чоловік, хоч дещо і несподівано, повернувся в Узбеччину не для того ж, щоб раптом стати... екзотичним, рафінованим донжуаном.

Суламіф!..

Аж усміхнувся собі в уста і рішуче підвівся з-за столика. Навіть не поглянув більше на розквітлі, тепер об-

миті питвом і ще більше принадні уста Любові Прохорівни, що знов звернула увагу на Мухтарова. Скоріше відчув, аніж помітив. Але не спинився, пішов, супроводжуваний здивованим офіціантом. Це перший у Намаджані такий нетерплячий відвідувач. Якось не по собі стало порядному працівникові ресторану: з жалем вирядкав очима молодого, солідного відвідувача, який, мов вітер, пройшов, не озирнувшись ні на кого.

«Треба б було поквапитися обслужити такого,— міркував розгублений офіціант, тримаючи бокал і пляшку пива з уткнутим штопором у корок.— Напевне, центровик!..»

III

У цих краях ніхто його не знав. Поява такого незвичайного узбека біля мечеті, обителі Мазару[1] святого Дихана, зацікавила багатьох гулящих дехканів у чайханах. Одягнений він не по-місцевому, незалежний у поводженні, говорить чудовою узбецькою мовою, з характерною чистотою вимови, як у гірських кишлаках.

Щоправда, в обитель часто навідуються молоді мулли дехкани[2] із Самарканда і навіть з Бухари. Одних цікавлять старовинні священні написи на стінах мечеті, в худжрах[3]. Інші шукають старого корана, де окремі суни[4] пристосовані святим імам-да-муллою[5] Диханом до умов широкого ферганського міжгір'я. А здебільшого — просто мандрують по видатних місцях Узбеччини, до яких правовірні з гордістю відносять і обитель Мазар авліє[6] Дихана поблизу Карагаша.

Та хоч як звикли тут до всіляких мандрівників, цей здався всім якимось зовсім іншим. Дехкани висловлювали свої догадки, робили сміливі припущення:

— До Самарканда багато понаїздило нових начальників Радянської влади. Певне, і цей з них,— якусь земельну реформу провадитимуть.

— Водну!

---

[1] Мазар — гробниця, мавзолей.
[2] Мулла дехкан — учений селянин.
[3] Худжра — відокремлена кімната — келія монахів.
[4] Суни — статті, параграфи корана.
[5] Імам-да-мулла — священнослужитель мечеті.
[6] Авліє — святий.

— Звичайно: земельно-водну! Хто мав бодай тигерман [1] власної води, тепер має перейти на чергове водопостачання. Вода заспіль народною стає!

— А баї?..

Та не дали чоловікові до краю висловити своє запитання. Зашикали, зашипіли на нього...

Мов причаровані, очима прикипіли до молодого узбека в некишлацькому, запорошеному пилюгою одязі! Не кваплячись, проходив він, оглядаючи обительські садки за високими дувалами, гулящий люд у чайханах та високий мінарет мечеті.

Потім спинився біля найбільш людної чайхани.

— Хто з вас, дехкани, зміг би мені показати, як вийти до головного водоспаду Кзил-су? — озвався до принишклого натовпу дехканів.

— Будь ласка, Саїд-ака! Я з охотою пройдуся з вами аж до Кзил-су,— вигукнув лагідний голос десь збоку.

Здригнувся молодий узбек, рвучко обернувшись на голос. Він міг припустити що завгодно, але тільки не зустріч з кимсь знайомим тут, у цих Магометових нетрях Ферганщини.

— Нехай вас не дивує моя обізнаність, Саїд-ака,— знов почувся той же голос, і з невисоких нар чайхани зіскочив на вуличну пилюгу середніх літ дехкан, без чалми на голові, а лише в новій, підкреслено ферганській, з білим тонким гаптуванням тюбетейці та з чепурно підстриженою, ледь посивілою борідкою. Він швиденько, хоч і не без гідності мулли дехкана, підійшов до спантеличеного Саїда-Алі Мухтарова.— Я теж чадацький, арик-аксакал [2] Юсуп Ахмат-Аліев. Знаю вас, бо бачив у гостях у матері вашої, старої Адолят-хон...

— Саїд-Алі... Саїд-Алі!..— передавалося з уст в уста на нарах у чайхані.

На віддалі, яку диктувала надмірна чемність і повага, мулла Аліев пішов поруч Мухтарова, виплутуючись поза тісними дувалами [3] за обительські оселі. Йому, звісно, кортіло запитати, які благородні побудники спричинили ці Саїдові одвідини обителі, але та ж надмірна чемність стримувала його. Набутий життєвий досвід підказував, що релігійний мотив для старшого сина Адо-

[1] Тигерман — невеликий водяний млин, а в даному разі — кількість води, достатня, щоб крутити колесо такого млина.

[2] Арик-аксакал — аричний староста, господар над водою.

[3] Дувал — стіна з глини, переважно стіна дворової огорожі.

лят-хон треба геть відкинути. Може, проста молодеча цікавість туриста?.. Але ж до старої в двір, та й у сусідський, понаїздили якісь «момічники Саїда-Алі», як інформував старий Файзулла...

— Цікавитесь нашою красунею Кзсил-су, Саїд-ака? Хороша ріка! Водяна стихія, що змагається із скелястою гірською...

— Ви — арик-аксакал, мулла-ака? — ніби й не чувши захоплених панегіриків, запитав Мухтаров.

— Так. Працював і мірабом [1] на Чадак-саї...

— Можете сказати мені, хоч приблизно, яка кількість води отут «змагається з скелями», ну, скажімо, протягом доби?

— Кількість? — зовсім не знітившись, перепитав арик-аксакал і озирнувся, ніби закликаючи в свідки величезний каскад обительського водоспаду. Могутнє двигтіння, десь ніби під землею, вражало і чарувало своєю силою.— Кількість, звичайно, велика, Саїд-ака. Певно знаю, що через обительський шлюз-заур [2] проходить весною понад півтисячі... Перепрошую: Саїд-ака воліє знати в тигерманах чи... в кубометрах?

Мало не зрадив Саїд-Алі щирого захоплення красою водоспаду, почувши від мулли дехкана оті «кубометри». Та бровою не моргнув! Лише відчув, як всередині якось ворухнулося глибоке здивування: «Арик-аксакал не без глузду. Коли й не знає, для чого Саїдові потрібна потужність узбецької ріки, то цілком догадується, що тигерманами його вже не задовольниш... Але ж... йому відомі вже й кубометри... Та не дивно — розпочалася вже державна земельно-водна реформа!..»

— В кубометрах, звісно. Тигермани — надто здрібніла міра для такого гіганта,— спокійно відповів, не відірвавши зору від водяної стихії.

— Понад півтисячі кубометрів на секунду, Саїд-ака!

— Понад півтисячі! І все йде далі яловим ходом?

— Так. Аж до... сусідньої держави!..— в тон Саїдові відказав Юсуп Аліев.

Аж тепер Саїд рвучко обернувся до аксакала, змірив його поглядом, неначе перевіряючи: чи це той самий, що аж підтюпцем супроводжував його поміж дувалами.

---

[1] Мірав — помічник аричного старости, який безпосередньо розподіляє воду; мірав-баші — старший, головний мірав.

[2] Заур — арик, яким сходить зайва вода.

І, нічого не сказавши, знову обернувся до водоспаду. Рушив далі втоптаною широкою стежкою вгору. «Аж до сусідньої держави!» Виходить, вони це добре знають і, певне, знають справжню ціну такому фактові! П'ятсот кубометрів на секунду водяного золота потоком струмить у кишені імперських капіталістичних концесій з наших власних скарбів...

Отак мовчки здерлися аж на вершину горба, в якому бурхлива Кзил-су гнучко звивалася, як у тісному череві, і з якимсь надсадним болем виривалася й падала, як у безодню, в широкий пінявий став, ніби в злодійкувато простягнену жменю концесії з тої «сусідньої» держави...

— Вірно. Понад півтисячі кубометрів на секунду... А буває й більше?

— Буває, але то сільової води [1]. Півтисячі — це природна сила Кзил-су,— відказував Юсуп Аліев скорше як учень на уроці.

— А менше, буває менше? Які бувають найсухіші місяці року для Кзил-Су? І як тоді поводяться «сусіди»?

Юсуп засміявся, безперечно, з останнього зауваження Мухтарова.

— Бувають роки, що два-три місяці влітку через заур виходить десь лише до двохсот кубометрів, та й ті доводиться на обивательскі поля брати отам. Але це не щороку... Ну, тоді моляться... мовлю про сусідніх мусульман...

— Моляться? І допомагає?.. Дякую! Бачу, ви гаразд знаєтесь на вітчизняних водних багатствах... Це велика честь для справжнього арик-аксакала! Щиро дякую...

Міцно потиснувши один одному руки, розійшлися. Власне, пішов Саїд-Алі, продираючись далі скелястим берегом Кзил-су. А Юсуп залишився, охоплений тисячею запитань і збуджений своєю ж відповіддю про тих «сусідніх мусульман». Запитання зводилися до одного: «Для чого цьому блудному синові старої Адолят-хон кількість води Кзил-су, для чого йому та ялова вода, що марно витікає до «сусідів»?» Отак і стояв, аж доки й згубив з очей розталу в скелях та чагарниках загадкову і мужню постать чадацького узбека Саїда-Алі Мухтарова.

---

[1] Сіль — злива, сільові води — раптові, прибутні від злив у горах.

Потім відійшов осторонь стежки, сів на вичовганому зручному камені. До нього видерлися ще кілька молодших дехканів, у чалмах і без них. І також мовчки обсіли Нуллу дехкана, а в тій мовчанці пломеніли ті ж тисячі запитань, які терзали й самого Юсупа.

Він лише оглянув їх, подивився й на тих, що, захекавшись, дерлися таки сюди ж, і підвівся з каменя.

— Ходімо до чайхани! Це наш, чадачанин. Давно на батьківщині не був, уславленими місцями краю милується чоловік, як і всякий правовірний. Аллагу акбар [1], пішли!..

Саїд-Алі аж десь надвечір повернувся, весь забрьоханий, забруднений глиною, але й пашів задоволенням та здоров'ям. Ні до кого не озвався, пройшов, навіть не глянувши на спорожнілі чайхани, і зник серед покручених дувалів вуличок.

Майже серед ночі діставшись до станції Уч-Каргал, взяв у касі квиток на поїзд до Намаджана.

Та в вагон поїзда його вже вириджали з десяток пар зацікавлених очей, яким стало відомо з обителі, що це чадацький син покійного міраб-баші одвідував обитель Мазар Дихана і цілісінький день невтомно облазив бескети берегів Кзил-су, милуючись її казковою красою...

IV

...На цей раз, як і в наступні вечори, Саїд-Алі Мухтаров пішов у парк на островок. Його цікавила та дивна пара — огрядний, вайлуватий чоловік і його ставна, гнучка молода дружина. Назовні він цілком серйозно переконував себе: «Треба ж розважитися хоч увечері! Цілий день, ледве з годину передрімавши, сидів у готелі, працював над новими матеріалами, здобутими в цікавій подорожі на Кзил-су. Знов обійшов установи, де слід, і полаявся в міру... Сам бог велів зайти на пляшку прохолодного пива на острівку...»

А десь поза цим зрадливі іскорки торкали давно нечіпані почуття, як полохливі, настирливі мухи торкають струни скрипки...

---

[1] Аллагу акбар — початкові слова азану (молитовного заклику, який вигукує суфі — служник мечеті — з мінарета п'ять разів на добу). Ці арабські слова приблизно означають: «В ім'я бога милосердного».

Довге коло нар у чайханах, різнобарвні паперові ліхтарики, як нічні повітряні печериці, зростали над веселими обличчями, мигаючи, стухали і зростали. Ціла вічність була такою. Апетитний кок-чай, співці, перепелині бої — все, чим заповнювалося нехитре буття чайхан, раптом пішло в розлад з ритмом серця, з новим, тривожним і манливим хвилюванням, що оце несподівано і владно опанувало ним.

До всіх турбот життя, до великих стремлінь і обов'язків настирливо і несподівано прилучилася «Суламіф»...

Саїд-Алі Мухтаров, коли затримувався ще на день, то вже на вечір не виїздив з Намаджана. Якесь відчуття непевності становища ще тільки ледве його зачіпало десь далеко. Намагався не вслухатися до того. Їхати йому, звичайно ж, треба до Чадака, до своєї групи, зрештою, до матері, і ніщо та й ніхто його не затримає тут жодної хвилини, тільки б скінчити справи...

А справи — як та нитка з клубка, вимотуються щодня, безконечним плетивом обкручуючи його, прив'язуючи до Намаджана. Давав собі слово, що «це останній день». А нитка розмотується собі — секретаря міськпарткому знов не застав, голова виконкому наполягає відкласти розмову, доки повернеться з області завідувач комунального господарства... І йшов у парк, тепер уже навіть і вдень...

Дістав телеграму від Лодиженка з Чадака. Коротка, спокійна телеграма, але в ній Мухтаров читав тривогу:

«Чудово влаштувалися, графіки типових закінчуємо. Телеграма центру пропонує утворити фінансову групу, запитують, чи посилати людей, а чи місцевими кадрами обійдемося. Відповідай сам. Коли повертаєшся. Лодиженко».

Відчув каяття, що в Чадак заслав групу. І тут же внутрішньо засоромився, вловивши в собі ще й зовсім не ділову причину того мимовільного каяття...

«Фінансова група. Звичайно, треба,— міркував далі, походжаючи в кімнаті, як розбурканий від напосідливого сну.— А зачепись-но тут ще з бухгалтерами, рахівниками, то й засядеш знов на цілий місяць!»

— Хоч би ж відпочивав справді,— картав себе, згортаючи та розгортаючи телеграму.— В Чадаку таких бухгалтерів, які йому потрібні для фінансової групи, не

знайдеш. Виписувати з Москви? Сором! Нехай уже інженери...

І рвучко присів до столу, написав відповідь Лодиженкові:

«Негайно виряджай Ташкент найняти бухгалтерів. Днями повертаюся. Мухтаров».

V

Здавалося б, що молодій Любові Прохорівні цілком природно було всміхатися. Та не завжди вона всміхалася від щастя. Ті усмішки скорше визначали її вік, аніж характер.

Особисте щастя ще з дитинства привертало її увагу. Яке життя повинне бути, щоб зватися щасливим, гаразд не знала. Але мріяла про нього ще з старших класів ташкентської гімназії. Ні мати, засмикана скрутним побутом істота, ні тим більше батько — добросовісний чиновник духовної консисторії — не змогли ні пояснити дочці, що ж таке людське щастя, ні запитати в неї, якого б щастя вона хотіла сама. Акуратно ходила до гімназії, бо так робили її подруги, так воліли батьки, і це становило якийсь невід'ємний від її віку цикл обов'язків. З нетерпінням лічила роки, що залишалися до закінчення гімназії, і з неприхованою печаллю сприйняла звістку про потребу вчитися ще й у вузі.

Про свою зовнішність спочатку лиш догадувалася, а з роками переконалася, що в цьому на батьків скаржитися не мала за що. За старе піаніно сідала щодня, вчилася грати і ненавиділа так звану «систему», якою приневолювала її вчителька набувати музичних знань. Першу-ліпшу хвилину використовувала на розучування наймоднішого романса і, володіючи непоганим голосом, часом захоплювала співом своїх батьків.

Не дивно було й те, що Любка тоді не захопилася бодай якимись ідеями часу чи громадською діяльністю. Вона лишилася ніби муміфікованою дитячим вихованням у релігії, не віддаючи їй ні приязні, ані зневаги. В родині чиновника духовної консисторії це просто здавалося неймовірним. І все від якоїсь хворобливої байдужості. Не свідомий протест проти культу, а скоріше — лінощі. У неї гімназія, уроки, а потім і вища школа. У неї романси та романи: читаючи їх, вона з успіхом переконувала батьків, що це вона вчить уроки. Нарешті, до

її послуг — просто розкішні парки Ташкента, де можна чудово провести час, доки попи правлять служби божі, коли б батьки спромоглися коли-небудь вирядити її до ташкентського собору.

Такою зросла ця, так би мовити, божа пташка під холодними батьківськими крилами, в міру потріпаними злиденним урядовським життям. Хронічно хвора мати, засмиканий і вихолощений консисторією урядовець-батько. Породити допомогла природа, а виховати — не вистачило ні умов, ні хисту.

Духовна консисторія поклала на всю родину специфічне і незмивне тавро єпархіальної моралі. Дочка підсвідомо пручалася, але тавра не уникла.

Від гострого подиху Жовтневої революції, як від раптового тепла, в цій зацвілій атмосфері єпархіального буття в'яли найживучіші паростки, які, власне, тримали сім'ю. Інші єпархіальні службовці знаходили мужність озирнутися на себе, прокляти минуле і шукати бодай якоїсь зачіпки в новому житті. Були й такі, що такої зачіпки не шукали, а просто йшли в білобандити.

Прохор Сидорович Марковський мав свої погляди на людську чесноту, до того ж і старуватий був для активного втручання в політичні події, що докотилися і до Середньої Азії. До білобандитів не пішов. А коли дочувся, що кокандський священик Багрянський з церковних грошей пожертвував шістдесят карбованців на боротьбу проти революції, віра його в святість Ветхого та Нового завіту катастрофічно захиталася. Віра в консисторію теж похитнулася, і він уже не знав, як переконуватися і в чому? Так і зачах після самоліквідації консисторії, а через два роки вмер, підточений сумнівами в непорушній правоті старої життєвої мудрості. Дочці не сказав про сумніви, бо вважав, що її романсів цілком досить, щоб стати вже «червоною» в родині єпархіального службовця.

Трьома роками пізніше, вже студенткою вищої школи бувши, Любов поховала матір. Сиротою на ласці родичів лишилася. І скоро добрала, що на тій ласці далеко не поїдеш. Відчула, що чогось у неї не вистачає ще, крім батьків. А чого саме — не дала ради. Заздрість шлюбові Соні остаточно доконала Любочку. І повінчалася вона в соборі з молодим хірургом Женечкою Храпковим...

Трохи огрядному, як на його вік, Храпкову не бракувало суто чоловічої пригожості. Особливо з першого погляду. Чорнявий, завжди чепурний, з акуратним проділом на голові, з крупними рисами обличчя, що нібито мусило б свідчити про неабияку силу характеру. Тільки занадто товсті, неначе завжди надуті губи надмірну шкодили його вроді. В дитинстві, ще на Волзі, за ті товсті губи його завжди дражнили «негром».

Він любив свій фах і мистецтво в однаковій мірі. Але хірургії віддавав майже весь час, а про мистецтво здебільшого тільки говорив, і то — при добрій нагоді. Згодом і того не стало. У фахові прагнув вийти за межі операційного стола. Хотілося простору в роботі. І, переїхавши на працю до Намаджана, не скаржився, що того простору замало. Йому доручено організувати відділ охорони здоров'я в цьому відсталому кутку країни. Охорона здоров'я ледве-ледве вступала в свої права, як одна з важливих деталей нового організму Радянської держави в Середній Азії.

З ранку допізна поринав у відповідальну роботу, в засідання, в нові проекти, працю в лікарні. Для дружини завжди був свіжим гостем. Ішла з ним на островок обідати чи вечеряти, пустувала, щоб розбудити приглушені почуття молодості, намагалася бути веселою, жартівливою. Ці короткі побачення з чоловіком на людях просто героїчно перетворювала на ілюзію сімейного щастя...

Не знала і ніяк не могла збагнути, звідки довідалася про те, що Намаджан налічує коло десятка сотень літ свого існування в цьому крайньому підгірному кутку Узбецької долини. Їй здавалося, що тільки землетруси могли вносити гостроту переживань в одноманітне життя цього міста. А про землетруси вона теж знала, напевне, від Жені, який урочисто взивав їх memento mori — нагадуванням про смерть. Усе в цьому місті здавалося їй розміреним, розрахованим. Обвиклі городяни впізнавали одне одного на вулицях і особливо в парку, куди щовечора збирався весь Намаджан до чайхани, до кокчаю, сухого винограду та динь.

Ще в Ташкенті ледве відчула, що Жовтнева революція, грізні бої революційних військ з численними бандами розбитого царату, як свіжий струмінь гірського вітру, заколихали одвічно сонне життя Ферганського міжгір'я. Відчула в свій час і забулася тепер у Намаджані.

Мимо ушей пропускала щоденні гострі новини, які випереджали одна одну і глибоко зачіпали народ.

Ця весна відчутніше потривожила намаджанський урівноважений спокій. Газети на першій сторінці крупним шрифтом подали коротеньку, але таку гучну звістку. В простоті газетного стовпчика зазвучало неосяжне розумом майбутнє рідної землі.

Голодний степ, мертву, пустельну землю беруться більшовики оживити,— говорив газетний стовпчик.— Нова влада країни після перемог над еміром бухарським, після земельно-водної реформи тепер зважується ще на одну нечувану акцію: безмежну пустелю, що починається десь за Уч-Каргалом і стелеться аж до гір з озелененою Кзил-су, руками людськими, на зло аллахам і шайтанам, перетворити на висококультурний, оживлений водою та життям край!

Правовірному мусульманинові-узбеку часів першого десятиліття по Жовтневій революції важко було навіть подумати про таку подію, щоб не осквернити вірувань батьків. Проклята аллахом пустеля Голодного степу і благословенна, свята обитель Мазар Дихана на іскристій багатоводній Кзил-су мають стати рівноправними сусідами на життя.

Тут щось страшне недоговорено в газетному стовпчикові. Голодний степ — це пристановище смерті, а не життя. Це степ самого шайтана...

Та Любов Прохорівна лиш злегка насторожилася, і то підсвідомо. Більшого ж значення тому не надавала.

Тим більше — вмовкли газети, як причаїлися, після тої звістки. Годинник намаджанського життя відбивав свій скрипучо-давній ритм. Газетні рядки тільки зачепили городян, а нічого не змінили в щоденній спеці, в ішаках, у водоспадах. Старий Намаджан неначе так і залишився щасливий собою, щасливий своїм запорошеним, незаймано-одноманітним життям.

І не відчула Любов Прохорівна, що навіть у цьому назовнішнім спокої таїлося внутрішнє напружене чекання. Готується жорстока боротьба...

В Намаджані вона недавно з чоловіком. Звичайна людська цікавість змушувала її оглянути місто. Тисячоліття ж ставлять і перед нею якісь запитання, викликають цікавість! І оглядала.

Оглядала без якоїсь системи, зовсім не підготована до того. Бавовноочисний і олійний заводи чи історичні руї-

ся Касана — однаково були не відомі їй до цього і цікавили в рівній мірі. Сотні цяцькованих мечетей, позеленіла від моху давня, як місіонерська, церква з написами туристів, високі зеленоруті явори і чайхани під ними — все, як і гори навколо Намаджана, швидко ставало звичайним буденним явищем і мало що додавало до суті власного життя Любові Прохорівни.

Газетні рядки її насторожили. Якась новизна відчувалася в їхнім змісті. Недарма ж так округляються очі у намаджанців, так тамується дихання, коли вони вчитуються в ті рядки. Та байдуже зачарування собою, своїм сьогодні безроздільно володіло нею.

До того ж дівчача якась боязкість свого чоловіка змусила її замислитись про почуття до Євгена Вікторовича. Любила вона його чи просто поважала?..

В такі хвилини поспішала на островок, між люди. У неї не було приятельок з досвідом, у яких розпиталася б, з якими порадилася б. Міцний чоловіків сон неймовірним хропінням бентежив її, та вона не протестувала. Аби б тільки спав. Сама висипалася, коли він ішов на роботу. Щоденними справами зморений, Женя не набридав пестощами молодій дружині.

Гадала, що так і годиться. Навіть вдячна була йому за те. І коли часом на самоті підкрадалася зрадлива думка про щастя, про майбутнє, негайно ж гнала її геть. Сідала за рояль, або читала роман, чи йшла знов і вчитувалася в імена туристів, зарослі мохом на тій «місіонерській» церкві.

Євген Вікторович був зненацька захоплений сором'язливою розмовою дружини:

— Соня поїхала від нас уся в сльозах...

— Що трапилося? — щиро здивувався Євген Вікторович.

— На Віталія скаржилася... Дитя, каже, могло б скрасити їхнє одноманітне життя. Справді, Женику, живуть самотні. Та... власне, і ми теж... У людей якось-то зміцнюється сімейне щастя...— Любов Прохорівна говорила це, старанно перебираючи якісь речі в гардеробі, ховала лице від чоловіка при такій розмові.

— Не зовсім розумію тебе, Любику. Живемо, як рідко хто в наш час, у достатку...

— Достаток,— злегка нервуючись, перебила дружина.— Хіба я про те. Соня каже про дитя. Ти про це думав, Женю?

— В голову не збігло, Любику! Про мене, знаєш... Тобто я хочу сказати, що Соня, певне, себе мала на увазі. Звичайно, це б наповнило новим змістом їхній дім, розуміється, нові турботи скрасили б сім'ю, зміцнилася б їхня...— лагодився сказати «любов», та своєчасно закашлявся і вдруге фрази не розпочав.

— Соня скаржилася, що чоловік заперечує...

— Віталій Несторович? Дивак...

— Вона питає: «Чому б вам не мати дитя...» — засоромилася зовсім, не доказала.

— Гм, прийде ж молодій жінці в голову така розмова. Що ж ти їй сказала?

— Ти ж знаєш Соню. Та ще й оті сльози... Кажу їй, що на язик збігло. Зійшлися ж ми так раптово, не звикли одне до одного, як вони. Наші душі не встигли до шлюбу зіллятися...

— Цього можна було б і не говорити,— перебиває чоловік.— Душі, душі... Звичайно, взаємністю в коханні ми не збагатилися...

— Цілковита взаємність, не говори, Женику, дурниць! — ризиковано відрубала Любов Прохорівна.— Кохання, кохання... Соня про дитя говорить... Ми якось увійшли до шлюбної хати ніби через різні двері і заплуталися стежкою до сімейного щастя...

— Ах, он ти про що...

Раптом згадалася Храпкову неприємна сторінка своєї розгульної молодості, хвороба. Відчуває, що кров заливає йому лице, вуха. Дружина перебирає речі, але він розуміє, що вона чекає закінчення його фрази.

— Справді, Любику, у нас ще мусить бути сім'я... Ми розходимося віком, може, дещо і темпераментом, а це, знаєш, має неабияке значення... Я зовсім не заперечував би мати у нас в домі таке вайлуватеньке, таке смішне в своїй наївності дитя. Третій рік живемо...— і зовсім несподівано якась невідома сила самозахисту смикнула його за язик: — Може, перевіритися б тобі в спеціалістів, мій Любику?

— Не знаю...— спалахнула, знизуючи плечима. Потім нестримно вкинула в шухляду якусь білизну і червона, як жар, швидко вийшла до кабінету Євгена Вікторовича.

...В її особисте, суто жіноче, втрутилися лікарі-спеціалісти — Євген Вікторович наполіг. Максимально чемні,

нехай і досить літні, акушер та гінеколог цим втручанням образили її молодість. Неначе брудним чоботом наступили на найніжнішу пелюсточку душі. Протираючи важкі окуляри, не всміхаючись оглядають, домірковують, говорять.

— Безумовно, у вас ще буде сім'я...— робили висновок спеціалісти.— Гірське повітря, на місяць-два зміна клімату, вражень. А головне, мадам... не занепадайте духом. Такий, можна сказати, організм...

І лишили молоду жінку саму з горою образ та сорому. Гідність жінки зогріла їй кров, її опанувала невиразна рішучість, якісь бажання, ні разу ще не втушена пристрасть. Може, то було почуття страху, може, образи, змішані з соромом і здивуванням?

Чому вони взялися за неї? Чому ж чоловічої гідності Жені не розіп'яли на анамнезах, припущеннях та оцінках?

А в іншому кутку жіночої душі Любові Прохорівни зароджувалася певність, що, може, так і краще! У неї немає дітей, вона сама ще хотіла б дитиною лишитися, боялася, не розуміла, що означає бути матір'ю. Тільки людський закон, освячений тим урочистим вінчанням, настійливо переконував, що вона дружина лікаря, жінка, а не вільне дівча...

Нівечилася юність, калічилася душа, осідала на ній іржа незрозумілої образи на життя. В такі хвилини Любов Прохорівна жалкувала, що довше не затрималася на людях в ресторані.

Отак починала Любов Прохорівна своє сімейне життя. Зовнішня краса, природний розум висунули Любку з її соціального оточення, і вона рушила. Вона полетіла, як вистрілений снаряд, незважаючи ні на різкий зовнішній опір, ні на неминуче, можливо, й катастрофічне падіння. Вона розквітала, як бутон на сонці. Як і він, тягнулася за живодайними променями, хоч і недосяжне сонце і хоч якою дорогою ціною життя треба сплачувати кожну крихітку тепла його благодійного променя...

VI

На півдні Узбеччини у зелені долини поринала Фергана. «Фархона» — красуня! Сонною красунею прозивали це місто за його дотриманий спокій і красу природну.

В ньому прожив десятки років і за царату відомий в області інженер-іригатор Олександр Данилович Синявін. Жив у зелені, як і все місто, самотужки творив свої ідеали і норми життя. Поняття про нове соціальне та культурне життя мав надто туманне. Переконав себе, що люди стануть рівними лише внаслідок загального збагачення країни. Боротьбі за це збагачення і присвятив своє життя, сумлінно працюючи в системі водного господарства Ферганської області.

Ні ученим, ні філософом ніколи не збирався бути. Пристрасть молодості — рояль — мав у себе в домі, наполегливо грав сам собі найкраще, що міг діставати, виписуючи ноти, і вчив того єдину дочку.

Арістотеля обрав собі за авторитет не випадково. Якось у розмовах із старими начитаними аксакалами натрапив на цікаві притчі та мудрі істини життя, які майже завжди приписувалися напівсвятому, напівпророкові шаху Іскендеру [1], і, природно, зацікавився ними. Зацікавлення неминуче привело до класичних скарбів пісенної та поетичної спадщини народу. А в тому Олександр Данилович відкрив для себе новий світ. Чудово оволодівши мовою, він з захопленням прочитав поему «Садді Іскендерій» великого Навої, жадібно вчитувався в мудрість Арістотеля, правої руки і ідеолога зразкового шаха. Тоді зацікавився вже й творами Арістотеля, його естетичними нормами, уподобав дещо з них і переконав себе, що саме з цими нормами легше на світі живеться. Арістотелем чимало років життя в Фергані до речі і не до речі підпирав своє поводження, навіть і по Жовтневій революції.

«О друзі мої! Немає на світі друзів!..»

Так і виробилася життєва практика на цьому афоризмові Арістотеля. Нема! Немає друга, кому б Синявін довірився своїми мислями. А коли так, то і не квапився здружуватися. Він краще воліє бути самотнім, аніж обмежене і випадкове в житті щастя половинити між другом та собою.

Так вирік, змужнів. Так прожив десятки років, зневіривши ще в традиційній старостудентській дружбі. Немає друзів — і не треба їх. І радів, що має цей символ віри, має свої переконання, життєві ідеали та свого ідейного авторитета — Арістотеля.

---

[1] Шах Іскендер — Александр Македонський.

Постарівши, всього себе віддав дочці, трохи запізнілій радості сімейного щастя. Невтомно вивчав з нею музику і часто, знявши пальця догори, урочисто говорив їй:

— У тебе велике життя попереду!..

Тиха в свій час, ціла в своїй прекрасній природі Фергана для такої життєвої практики стала спасенною оселею. Удосконалював знання узбецької мови, дбайливо ремонтував іригаційні споруди, без хвилювань будував нові голови ариків, пив кок-чай і чекав якогось ефемерного збагачення країни. Його знали і поважали міраби, арик-аксакали. Та ніхто не називав себе другом інженера Синявіна.

Почалася весна. Турботи про воду для першого передраннього поливу землі тільки-но почали зачіпати водне господарство. Інженер-іригатор готував плани нових прочисток ариків, використання забутих заурів. Авторитет Синявіна, набутий довголітньою чесною працею, лишився непорушним. І в часи запеклої класової боротьби, в часи громадянської війни інженер, як година чи негода, був ніби одним цілим з водними системами Ферганської долини, ніхто його не зачепив. А з утворенням Радянської влади ім'я інженера, такого відданого своєму фахові, стало відомим і далеко за межами області.

Одного вечора Олександр Данилович повернувся з роботи в чудовому настрої. Дружина навіть здивувалася. Ледве пообідавши, сіли з дочкою за рояль програвати шубертівську фантазію. Товариш по службі привіз ноти з Ташкента на настійливі замовлення інженера.

Чи не чули в домі надвірного дзвінка, чи відвідувач не знайшов за потрібне турбувати ним господарів, коли двері виявилися не замкненими. В хвилину цілковитого захоплення не так учениці, як учителя, до кімнати зайшов порівняно ще молодий чоловік і очікувально став, ледве ступивши від дверей.

Прибулого вгледіла дівчина, ахнула і, спохватившись, затулила руками рот, немов обпекла пальці об клавіші інструмента. Озирнувся й Синявін. Йому досить мило посміхався безнайдійний шатен (просто рудий, у ластовинні), у поношеному піджаці, перешитому із староармійського френча.

Вітаючись, кимсь невиразно назвався. Чемно попросив пробачення за несподівані відвідини. Невідкладні справи до того змусили.

Говорити з незнайомою людиною Синявін зовсім не знав про що і як. Прийшов він непроханий, в якійсь-то «невідкладній» справі,— нехай і говорить, викладає ту справу.

— Я вас слухаю, сідайте, як там вас...

— Преображенський Віталій Несторович, прошу вас,— підкреслено чітко повторив гість ім'я.— Прошу пробачити, ви, здається, інженер Синявін, я не помилився?

— Ні, ні, не помилились. Вас я не знаю.

А тим часом думав: «Преображенський, Воздвиженський... літературно дотримана вимова... Не інакше — піп без приходу або...»

— Я безробітний інженер-будівельник,— перебив гість ті думки.

Синявін бентежно розвів руками:

— У мене ніяких робіт нема. Я — інженер-іригатор водного господарства. Штати маю повністю, і... не мені доручено справи біржі робочої сили.

— Це я знаю,— ще ввічливіше, з тою ж милою посмішкою попередив інженер.

— Ви комуніст, учасник громадянської війни?

— Що ви, господь з вами, Олександре Даниловичу!

— А чого це вас так лякає?.. Роночко, вийди на хвилинку, ми закінчимо з інженером.— Синявін вирядив дочку поглядом і продовжив думку, не зваживши, що гість розтулив рудовусого рота, щоб відповісти на запитання: — Молодому інженерові робочого типу, як от ви, зовсім не вадило б мати сучасний образ мислення. До речі, у водгоспі вас охоче прийняли б на роботу без мене.

— Коли б я був комуністом?

— Атож.

І не спускав очей з гостя. Не подобалося йому оте категоричне «господь з вами...», як не сподобалися і руді, щетинисті вуса «англе», дотримана попівська вимова. Не подобалися і маленькі, пронизливі, очевидно злі, очиці, не подобалася така розв'язна настирливість.

— Щоб у такій справі йти до мене, принаймні треба було довідатися у відділі. Там є люди, яким доручено цю справу.

— Товариші партійці? — намагаючись осерйознити запитання, підкреслив гість останнє слово, притишивши голос.

— Так, звичайно... Можливо, і комуністи,— господар, видимо, не почував незручності при подібних розмовах. Він безпомилково відчув, що його «промацують», і стримував себе.

Та гість утримався від дальшої спроби «промацувати» старого інженера. Надміру стримано попросив дозволу запалити цигарку. Навіть попільничку сам приніс з вікна, поставив на стіл біля себе. Манери поводження, оте «Не палите?» з особливо улесливим уклоном, дратували меланхолійно застиглого в цю мить господаря. Але він відчув у собі його зацікавлення, чекав, важко сідаючи за стіл навпроти гостя.

— Каприз лукавої долі, Олександре Даниловичу, закинув мене в ці азіатські хащі — краще не цікавитися тим. Ну, а... сім'я, шукання якихось перспектив... У кожного з нас рояться в мріях перспективи. Словом, доводиться жити, шукати щастя. Щоб не затримувати вас зайвими балачками, дозвольте ближче до справи.

— Будь ласка. Ваші мрії про перспективи мене дуже мало обходять, я у мрії не вірю, а чужими то й зовсім не цікавлюсь. Кажу ж вам, роботи у мене немає. Здається, більше й... сказати чогось не можна.

— Але я прошу у вас не роботи, а... тільки рекомендації.

Синявін поволі підводився з стільця, важко спершись обома руками на стіл. Від здивування, від такого несподіваного прохання йому неначе заціпило, не міг щось сказати. Та й що сказати людині, яка, вперше переступивши поріг, насмілюється просити рекомендації. З якого дива? Кому його рекомендувати? А може, цей суб'єкт... хворий?

— Це ви серйозно?

— Цілком. Та ви заспокойтеся, Олександре Даниловичу. Я ж ще й не сказав вам до пуття, про що маю вас просити.

— Якого ж ще пуття? Ви просите протекцію. Що ж тут незрозуміло? А я вас зовсім не знаю, вперше бачу. Я навіть не певен, що ви своє, а не вигадане ім'я назвали...

Гість раптом спалахнув, як на гарячому вловлений, втушив милу посмішку, веснянкувате обличчя густо почервоніло. І це помітив господар, відчув полегкість. Людина ще не втратила здатності червоніти, з нею можна домовитися.

— Ну, кажіть усе,— заговорив спокійніше, відходячи від столу,— рекомендувати вас комуністам як надійну і чесну людину, кваліфікованого інженера. Поселити в себе на квартирі, віддати вам дочку за дружину, ну... там, я знаю, які ще фантазії можуть прийти людині в голову? Давайте, кажіть.

Інженер з щетинистими рудими вусами спокійно дослухав до кінця нервову, хоч і стриману тираду господаря. Потім весело розсміявся і теж встав з-за столу, кинувши недопалену цигарку в попільничку.

— Ваша дочка ще молода, Олександре Даниловичу, а я вже одружений, і не так давно.

— Дуже приємно, вітаю вас...

— Розпочинається велике Голодностепське будівництво, де будуть потрібні такі інженери, як я. Бачу, ви про це й не знаєте досі, а вас напевне запросять туди на відповідальну посаду інженера-іригатора.

— Про що ви говорите, яке будівництво? Англійська концесія? Адже ж її, здається, відхилили наші нові... ці, як їх...

— Більшовики,— підказав Преображенський.

— Дипломати, ще на Лозаннській конференції.

— Лозаннська конференція і концесії, можливо, тут і ні до чого. Просто вони своїм урядом ухвалили. Взяли й ухвалили, асигнувавши сотні мільйонів карбованців з російського бюджету... Ось прочитайте в газеті, коли не читали ще вчора. Вас запросять, це я знаю.

Синявін зацікавлено взяв газету, перечитав урядове повідомлення, ніби міркував:

— А знаєте, ви дечого варті. Це навіть цікаво. Дякую. Тож, значить, концесії тепер уже нічого сподіватись?

— Ви чекали концесії, Олександре Даниловичу? Англійської?

— Мені, власне, байдуже було — англійська чи французька. Англійці, звичайно, багатші... Та виходить зовсім інше. Виявляється, що більшовики не такі вже й недосвідчені державці.

— Великого розуму не треба, щоб розтринькати набуте Росією золото на такі... на те будівництво.

— А кажете, рекомендувати вас. Та з такими настроями вам і потикатися на таке будівництво не можна. Що ж до золота, яке набувала імперія, не кажучи вже про те, як вона його набувала,— те золото давно вже розтринькали родзянки, керенські та всілякі отамани

дутови тощо. Облишмо про це й згадувати. Але цей крок уряду нової Росії,— Синявін ляснув пальцями об газету,— це зовсім не скидається на звичайну розтрату і на царську колоніальну політику. Ось що можна сказати про цю ухвалу. І народ, узбеки це зрозуміють, будьте певні!.. Шуточки: англійців з військом не пустили, а тепер і англійців з капіталами теж одсувають... Ні, з головами, з головами.

Гість не поспішав, чемно дослухав політичний «екскурс» старого ферганського інженера.

— Я, власне, сперечатися з вами не збираюся, диспутант з мене і політик нікчемний... А ось на це будівництво просив би вашої рекомендації. Мене ви дійсно не знаєте, та це вже не так важливо. В наші часи не до старих знайомств і дружби. Маємо розпочинати знов. За тої колоніальної, як ви кажете, політики Російської імперії, здається, ви, Олександре Даниловичу, чудово працювали на цій же посаді і навряд чи відчували якусь незручність... Ми з вами — інженери. Політика для нас... там вона колоніальна а чи... соціалістична,— просто тільки фон офіціальності. Звичайно ж, ви правдиво мислите: англійців усунули. Це явище, самі знаєте, великої політики: відсувають, а потім, дивись, знов повертають. Англійці, як відомо,— люди настирливі. Можна сподіватися й іншого: все може повернутися знов до концесій, до англійців з їхніми чистозлотими фунтами стерлінгів, підпертими також добре озброєним військом. Але це нас не цікавить, нехай дипломати ламають голови над цим... Пробачте, я трохи ухилився. За мою кваліфікацію будьте спокійні, а друзями з вами напевне будемо.

— Самотність — мій ідеал, я друзів не визнаю ні на якім «фоні». Зайві свідки життя. За ті новини дякую, а рекомендувати вас, отже, не буду. Це... просто смішно.

Настала хвилина мовчання. Все вже сказано з достатньою ясністю. Гість, нарешті, збагнув, що іншого рішення в Синявіна не буде. Взяв у попільничці тліючу свою цигарку і притис, гасячи, неначе хотів і стола проткнути нею.

— Дивно. Вас знали як людину усталених традицій чуйності російської інтелігенції. Я, знаєте... не чекав. Ми справді не знялися раніш. Але ж це — будні, вельмишановний Олександре Даниловичу. Я руський інженер! В Середній Азії нас зараз забагато, щоб усіх

знати, а люди ж потрібні, ви це мусили б знати! В цих нетрях ми — свої... Ну, що ж, забудьмо про цю неприємну розмову, пробачте. На будівництво я буду змушений влаштуватися без вас. А шкода...

— Чи буде ще й будівництво? Самі ж кажете! Раджу вам не захоплюватися передчасно. Ухвала уряду про досліди та підготовку — це ще не все. Треба ж мати оті сотні мільйонів золота і не мати під боком ваших англійців з їхніми фунтами стерлінгів.

Інженер зібрався йти. Слова Синявіна слухав уже як спробу згладати кострубату дискусію. І, вдаючи, що зовсім не добрав правдивого змісту думки інженера про англійців, підкреслив, ніби його не цікавлять ніякі зайві розмови. Він людина діла.

Коротка пауза, міцний потиск руки і лише на прощання — репліка:

— Ваш скепсис теж можуть зрозуміти як антирадянський акт, і це... нам з вами зовсім не потрібно. До побачення.

VII

Сонце вже смажило Ферганську долину, мов колосальну сковороду між горами. Навіть серед яворів було душно, як у ливарні. Не колихнеться гіллячка, не зашепоче лист, не заскрипить від напруги перестояний стовбур. Тільки арички гомоніли в намаджанському парку.

Була п'ятниця, мусульманська неділя. До ставка густоплавом ішов по-святковому настроєний люд. В чайханах зарані дехкани пили чай, сонно спостерігаючи природу. Навіть звичайного, мов у вулику, гудіння не було чути — топився в спеці і шепіт.

Любов Прохорівна ліниво повисла на руці в Євгена Вікторовича. Часом находила на неї меланхолійна злість за оті безконечні чоловікові розмови про новий будинок під лікарню, про лад, який заведе в тій лікарні Євген Вікторович. Нестерпна спека і така нудна для Любові розмова.

— Чи всім, Женю, такі цікаві твої будинки, лікарні?

— Не можна, Любочко, не цікавитися ними. Перші паростки справжньої цивілізації в такій багатющій природними скарбами, але відсталій країні. Кому ж, як не нам, передовим людям Росії, принести сюди культуру, піднімати цілину?

Молода дружина, не слухаючи, протестувала:

— Так, піднімаючи цілину, культивуючи азіатів, можна забути і про себе, і про молоду дружину. Тут самій ось коли б не здичавіти в цих закутках. Тільки й просвітку, що з тобою. А ти своїми засіданнями, проектами поглинаєш і ці короткі хвилини відпочинку.

Незначне нервування збудило до життя скволілий у спеці організм. Міцніше впиналася пальцями в пругку руку чоловіка.

— Така доба, серденько. Ну, справді ж, людині нашої доби тісно стає у власній шкірі. Я навіть думаю, що поняття самого відпочинку доводиться переглянути. Клянусь, Любику мій, що на тих будовах якось... теж відпочиваєш. Я, звичайно, про себе мовлю... А он, чуєш, що затівається в Голоднім степу, читала в газеті?

Любов Прохорівна дедалі дужче розпікалася і чи не вперше мала запротестувати проти такої зневаги до її розквітлої молодості. Навіть уста розтулила, та так і лишилася здивована, задубіла. Перед ними, мов з-під землі, виросла закрита паранджею висока жінка. Вона благала плачучи:

— Дохтор-ака! Ільтимас кіламен, менінг якші кургян кизим, німа білян болса гем дава килсаньгиз, оргіляй дохтор! Оргіляй сіньглім! Сізлярдан ільтимас кіламен... [1]

Така неприємність. Евгену Вікторовичу узбецька мова — як паркан з колючого дроту: ні обійти, ні перелізти. Скільки разів обіцяв вивчити цю мову. Нащо б, здавалося, тріпати мозок, ламати язик такою маловідомою в світі мовою? А ось бач — ну, як ти відчепишся від цієї жінки? Вона, як божевільна, затялася на одному:

— Ільтимас, доктор, ільтимас!

— Чого вам треба від мене! Я бельмес [2]. Чуєте, ви... женщино! Ні бельмеса не розумію, не ро-зу-мію... Найдіть товмача, чорти б його забрали. Я бельмес, бельмес несосвітенний... О боже!

Та жінка, звичайно, знала своє: у неї горе. Вона також заволала б — «мая ні панімайт». Але материнське горе затуманило їй мозок. Лікар не хоче, та вона не

[1] Брате лікарю! Щиро благаю: моя кохана донька хвора. Вилікуйте, як зможете! Дорогий лікарю! Люба сестро! Обох щиро благаю...

[2] Бельемас — не розумію. Від цього вільний витвір — «бельмес», що тлумачиться значно ширше за «не розумію» — «дурень».

відступиться, піде на останній засіб — покаже жіночі сльози: нехтуючи віковічними законами, одчайдушним жестом зриває з лиця паранджу.

— Ільтимас, дохтор. Ільтимас кіламен...

Така скорбота на жіночому лиці боляче вразила лікаря та його дружину. Молоде, бліде обличчя, змережене струмками сліз. В очах тремтить не мольба, а страх. Ніби душа людини, загорівшись своїм останнім полум'ям, знесилено потухає вмираючи.

Любов Прохорівна здригнулася, пройнята лячним сумом.

— Женечко, чого їй треба? Я боюся. Женю, ходімо додому, це божевільна якась.

Але жінка вхопилася за обох, з хрипінням говорила ще такі ж незрозумілі слова, ставала перед лікарем навколішки, не зводила з нього заплаканих, перелякання очей. Їй сказали, що тільки оцей товстогубий чоловік може врятувати їй дитину. Хіба ж вона відступить? Лікар розгубився. Очима кинув навкруги, шукаючи допомоги. Така нерозважність — зайти в далекий куток парку.

— Ільтимас, ільтимас... А що за «ільтимас» — розбери її на хвору голову,— почав сердитися Євген Вікторович.— Ну, що ти їй скажеш?

Саїд-Алі саме звернув увагу на подружжя Храпкових, коли їх спинила жінка в паранджі, зацікавився. Але, побачивши, як задкує лікар від тієї настирливої жінки, зрозумів, що має втрутитися і допомогти.

Найкоротшою стежкою, поміж осокорами та кайрагачем, Мухтаров збоку підійшов до спантеличеної купки людей. Навіть злякав, несподівано загомонівши до заплаканої жінки. Жінка рвонула на лице волосяну чиммат — покривало, хоч Саїд-Алі з повагою відвернувся від неї. Уривчаста розмова обох нагадувала ревниві дорікання та несміливі, самим серцем сказані виправдування.

— Цій жінці потрібна швидка лікарська допомога. В неї вмирає дитина,— переклав Саїд-Алі плачливий лемент.

— Але ж... У лікарні є черговий лікар,— не подякувавши, озвався Євген Вікторович. Саїдова допомога так несподівано з'явилася. А Мухтаров, не міняючи тону, закінчував:

— Дитині, мабуть, потрібна допомога хірурга... трахеотомія [1], вона задихається.

Лікар став лікарем. Євгена Вікторовича, чоловіка і кавалера прекрасної молодої дружини, ніби не стало. Нагадування про негайну потребу його хірургічного втручання наелектризувало цю важку, неповоротку людину. Храпков аж наче виріс, молодецьки обернувся і побіг, гукаючи:

— Нехай іде за мною... інструмент...— і, поспішаючи, подумав: — «Трахеотомія! Відкіля йому... узбекові, знати? Та ще як сказав! Студент третього курсу не завжди зуміє так правильно вимовити».

Звичайно, інший чоловік, не Євген Вікторович, не лікар, міг би не залишити дружину на роздоріжжі. В першу мить навіть розгубилася. Чи поспішати за чоловіком, підібравши сукню, бо звичайною ходою йти за ним тепер важко було б святково вдягненій жінці. Чи повернутися і самій попростувати далі на островок, немов нічого й не сталося?

Але ж на стежці стояв Саїд-Алі.

Про чемність узбеків не мала жодної уяви. Не знати кому на зло, настійливо хотіла зачепити його і, лише залишками єпархіального остраху стримувана, стереглася.

«Ще заговорить, чого доброго»,— подумала. І відчула, що не побоювання, а бажання, глибоке, підсвідоме бажання тої розмови з молодим узбеком так зачепило її. І не щемливий лоскіт екзотики, не банальне бажання молодої жінки, а щось значно сильніше, немов цяточкою, укололо її глибоко в грудях.

— Пробачте! Нещастя в неї, єдина дочка вмирає від крупу,— мовив Саїд-Алі.

І знов пауза, така ж зрадлива, як колюче тремтіння цяточки. Треба негайно відповісти, а слів не стало в пам'яті. Перед нею, безперечно, стояв узбек. Йому б тільки писаний чапан на плечі, підперезати його різнобарвними хустками та кучері вихрясті на голові оповити білою чалмою... Молодий, навіть... гарний, тобто цілком пристойний молодий чоловік — і в мові, і в поводженні. До того ж «трахеотомія», «круп».

— Моє поважання,— Саїд повернувся до людського святкового клекоту на острівку.

---

[1] Трахеотомія — операція дихального горла.

— О, прошу, прошу,— нарешті знайшла слова.— В нього така професія... То ваша знайома чи родичка?

Він тільки потис плечима. З чого може взяти людина, що випадкова на вулиці узбечка повинна доводитись йому не ким іншим, як тільки родичкою? Любов Прохорівна квапилася затримати його, викликати на розмову цього загадкового узбека.

— Ви, напевне, студент медик? Тепер узбеки теж вчаться навіть на лікарів...

І спохватилася, що говорить з незнайомим, а не просто сама з собою. Ще образиться.

Надолужила зовсім привітною посмішкою, намагалася врозумити себе. «Не так діеш!» — говорило їй щось затерте в душі, як мідяк у кишені. Може, совість, завжди спізніле, а в неї ще й полохливе відчуття життєвих норм. Але ж діяти інакше вона вже не могла. Розгін узято, набиралася інерція. Як рух води в арикові, як подих міжгірних вітрів,— уже не спиниш тої інерції. Щось нове настійно і владно вступало в свої права.

Саїд-Алі знову спинився і, галантно вклонившись, дав прохід Любові Прохорівні по стежці. Відповів спокійним тоном:

— Так, Любов Прохорівно, навіть на лікарів зараз учаться і узбеки, і казахи, і туркмени... А я не студент, ні. Випадково обізнався з елементарними медичними справами.

Може б, треба образитися за те, що ця стороння, незнайома людина знає її на ім'я. Але що ж дивного? Хто не знає в Намаджані лікаря Храпкова та його дружини?

— Одначе... Випадково можна обізнатися тільки з ім'ям лікаревої дружини...— І не проходила повз Мухтарова, а стояла рожева, з блискучими, як у захопленої дитини, очима.

— Пробачте...— знов уклонився і рушив зніяковілий Саїд. Рушив просто світ за очі. Та очі ті вловили ледве помітний рух лівої руки Любові Прохорівни. Тільки ворухнулася, заграла, як риб'яче пірце в неводі.

На стежці з'явився інженер Преображенський. Як швидка допомога обом. Великі, круглі окуляри в чорній роговій оправі приховали білі поросячі вії, відтінили пухкі руді брови. «Джентльменська» посмішка, як здалегідь зафіксований виявлення чемності, утворювала постійний образ породи штампованих людей. Раз побачив-

ши ту посмішку, в житті не забудеш про засахарену чемність.

— О Віталію Несторовичу, яким побитом? Знайомтеся...— і радісно, і ніби злякано похопилася Любов Прохорівна.

Мухтаров з цікавістю оглянув значно нижчого за себе, але досить жвавого, з незалежними манерами мужчину. Не поспішав подавати руку і в думці прощав поквапність та недоречність фрази Любові Прохорівни з цим знайомством. Навіть безтактністю молодої жінки, такою зрозумілою йому, пояснив ту поквапність.

Преображенський сподівався, що цей дужий узбек ухопить його долоню в обидві жмені і потисне її, як дар. Саїд же зовсім не мав наміру виявляти бодай якоїсь уваги до цієї випадкової зустрічі. Руки стримано потисли одна одну, навіть холодно і запобігливо офіціально.

— ...женськ...— тільки почув Саїд з уст свого нового знайомого і сам теж буркнув щось подібне скорше на лайку, аніж на прізвище.

Любов Прохорівна, зрозумівши недоречність такого покваплівого знайомства, намагалася виправити ту недоречність скільки могла, та Саїд-Алі востаннє вклонився обом і рушив до ставка. Тільки на мить він підкорився був своїм слабостям, віддався спокусам молодості.

За ним рушили ті двоє. Може, Любов Прохорівна ще й досі намагалася б затримати Саїда при гурті, може, і сказала б про це йому вслід, та Мухтаров пішов. Невиразний смішок Преображенського ледве долетів із-за кущів бузку.

VIII

Храпкови всерйоз були здивовані появою Віталія Несторовича Преображенського. Намаджан раніш ніколи не вабив охочих здалеку, навіть з Ташкента. Для Преображенського й Ташкент був «засушеною» провінцією», яку він безперестанку проклинав, намагаючись вирватись до центру.

— Знаєте, Віталію Несторовичу, ваша поява тут, у Намаджані, для мене абсолютно, от розумієте, абсолютно... несподівана. Ми з Любочкою часто згадуємо вас і Софію Аполлінаріївну, але здибати тут...

— Нічого дивного, Євгене Вікторовичу, час відносить усе. Довгий ряд років зуміють змінити ім'я, зовнішність, характер і долю,— здається, так гласить Платонова мудрість. Ви от, спеціаліст високої марки, спокійнісінько працюєте в цій дірі, хоч могли б працювати і в значно пристойніших умовах.

— Я не скаржусь.

— Знаю. А я мав би скаржитися, та... хіба що на відсутність роботи. Такий жах — відчути себе дармоїдом. Ви не знаєте моєї спеціальності...

Євген Вікторович образився:

— Ви дивуєте мене, пробачте. Та це вже причина моя. Живемо, родичаємося третій рік, а нічого не знаємо один про одного. Шляховиків я чудово знаю, а ви, бачу, не знаєте, що і я вчився на будівельника... Інженерові не знайти роботи в цім безлюдді... Та ви жартуєте! Ви ж будівельник?

— Так. І ще й який будівельник! Ще й батько оці залізниці, мости будував... Кажете, безлюддя тут...

— Пробачте, прошу мене вірно зрозуміти. Людей тут, звісно, вистачає. Вони, знаєте, за Радянської влади, як мурашник, заворушилися всюди. Просто не впізнаєш колишнього узбека: людська гідність, енергія... Але все це, як кажуть,— маса. Людей, розумієте, людей діла, спеціалістів, інтелігенції немає в них. Та кожен інженер тут на вагу золота.

І змовкли на якийсь час. Відчувалося, що багатослів'я лікареве — лише вияв чемності. Може, навіть у якійсь мірі маскування того здивування, яке викликала несподівана поява Преображенського в Намаджані.

Для Любові Прохорівни Преображенський з кожною появою приносить собою спогади про її минулу юність у Ташкенті. Це було бажане. Та з ним пов'язувалося й інше, про що давно вже з приємністю забулося.

В Ташкенті з'явився він у тривожні дні грізних битв громадянської війни. Любов Марковська не знала тоді, за кого вболівати — за червоногвардійців, керованих якимсь легендарним більшовиком Фрунзе, а чи за біле офіцерство Анненкова, Дутова. Офіцери відступали десь аж з Волги. Городянам говорили, що вони захищають «отечество», возили з собою радників з англійського генерального штабу. А червоногвардійці поповнялися робітниками ташкентських залізничних майстерень та чай-

рикерами[1] з кишлаків і розгромили тих англізованих захисників «отечества».

Любов остаточно перенесла симпатії на переможців. Десь на Урсатьєвській добивали вони анненковців, а у Соні Преображенської, двоюрідної сестри Марковської, в кімнаті залишився поранений, рудий, нещасний і зовсім мовчазний чоловік. Хто він, звідки, на якому боці воював, Соня не говорила. Може, і не знала, не розпитувалася. І він, вилікувавшись, не пішов від Соні. Коли судити з вимови — ніби латиш. А згодом і вимова вирівнялася. Вирішили — з контузії пошкоджено вимову. Потім назвався інженером. Якось тихо-мирно одружився з Сонею, ніби подякував за вилікування. Щоправда, навіть поправившись, не набагато змінився на краще з своєю рудою зовнішністю. Завів щетинисті вуса, говорив стримано і почуттями до Соні хвалився надто голосно. Прізвища свого так і не називав нікому. Може, Соня й знала. Та дозволила йому зватися її прізвищем. Отак і став він інженером Преображенським.

— Будівельник я, Євгене Вікторовичу, та хто мене знає тут? На солідне будівництво без рекомендації і в наші... добрі роки не приймали.

— Дрібниця, запевняю вас, Віталію Несторовичу. То були колись, будемо говорити, «наші добрі роки»,— така й шана була спеціалістові. Не інженера, а рекомендацію приймали на службу. А зараз — аби ваша голова.

— Ви просто на очах зростаєте, добрий мій Євгене Вікторовичу. Звісно, вступаєте до партії?

І те, з яким зацікавленням та здивуванням подивився Храпков на Преображенського, раптом ніби осмикнуло його. Трохи знітився і вже іншим тоном заговорив, неначе й не було сказано ним тих попередніх натяків на купецьке минуле Євгена Вікторовича.

— Я, власне, й хотів говорити з вами про оце нове будівництво, яке уряд розпочинає в Голоднім степу. Вам видніше, Євгене Вікторовичу: це щось реальне а чи так, тільки ухвала, щоб застрашити міжнародну реакцію?

— Абсолютно реальне будівництво. Працює вже дослідна експедиція, готуються приміщення для будівель-

[1] Чайрикер — наймит, хлібороб.

ного управління. Ви, може, і не відчуваєте, а в нас у виконкомі, знаєте, як у вулику, гуде.

— Ось на це будівництво я й хотів би стати. Звісно, я і сам піду куди слід. Але... було б краще, коли б хто хоч слово замовив, щоб не прийти до них новаком, якого ім'я вперше вони почують з моїх же власних уст.

— Та бога ради,— заспокоїв Євген Вікторович.— У виконкомі навіть завтра замовлю те слово, коли вас це так турбує... А щодо реальності будівництва, ви просто здивували мене.

— Знаєте, Євгене Вікторовичу, це не якась зневіра, чи що... Ви дозволите, звичайно, щиро говорити в цьому домі?

— Будь ласка,— ще здивованіше запевнив Храпков, закликаючи поглядом і дружину посвідчити про прихильне ставлення тут до чоловіка Соні Преображенської. Благодійниця ж, у якої перечасовувала сирітка Любов Марковська, доки її не помітив і не «вихопив» лікар Храпков.

— Отже, про будівництво. Є якісь конкретні матеріальні заходи, гроші, матеріали? Таке будівництво потребує вагонів, ешелонів... Самого цементу скільки, а заліза, землекопів? Я надто практично ставлюся до того, що зветься будівництвом. А нова влада... світ, знаєте, такий тепер непостійний. Особливо непокоять мене всілякі англійські місії, чорт би їх побрав. Відомо ж бо, що і в Кашгарі, особливо в Пешавері, та і на прикордонні з Іраном вони все ще тримають свої війська.

Храпков не звик до таких політичних розмов. Радянську владу та її заходи сприймав як вони є, не заглиблюючись у суть справи, не домірковуючись про доцільність, про своєчасність. Йому було не до цього!.. Він був радий вважати себе лише деталлю великого механізму, так і звався в розмові з дружиною, і ніколи не брав на себе функції, які виходили б за межі щоденних обов'язків. Політики боявся, обминав її, але дедалі відчував, що не втримається, заговорить і сам про неї, всі ж бо говорять.

Та нагадування Преображенського про якісь-то місії, війська просто злякали Храпкова. Але ж і показатися боягузом перед родичем, перед інженером лікар не хотів. Звідки вони беруть такі відомості: місії, війська, англійські концесії? Ні газети про це не пишуть, ні промов з трибуни таких не виголошують.

Найкраще буде спустити таку розмову на землю, загальмувати її. Хтось щось бовкне, а той підхопить.

— І охота вам, їй-бо... Ну їх, самих англійців з їхніми місіями та концесіями. Це справа не нашої компетенції.

— Я й сам, власне, такої ж думки, Євгене Вікторовичу. Мене цікавить будівництво.

— Про будівництво ж я щось і не чув, щоб хто багато говорив, крім того, що про нього пишуть. А писане, сподіваюся, ви все читали. У виконкомі щодня почуєш коментарі до писаного, на будівництво надіються, як на щось цілком серйозне. Та вам же тільки б робота? А робота інженерові, безперечно, знайдеться.

— Тільки б робота, Євгене Вікторовичу. Робота і нормальний життєвий стан. Перестаєш сам себе поважати в цьому неробстві. І ніхто, ніяка собака тебе не знає.

Останню фразу почула Любов Прохорівна.

— Так-то вже й ніхто? Може, і краще, що так...

— Ціню, Любов Прохорівно, вашу думку, але я говорю про інше. Мене і ви не знаєте як інженера.

— А що мені від того, якби й знала? Коли ви інженер, підіть до них... Ось Женя не відіб'ється від роботи, а ви...

Преображенський зняв окуляри, стулив білі вії — від очей лишилися тільки гострі риски. Вдивлявся в цю молоду жінку і мовчав, думав. Що породило ту задумливість: слова чи зовнішність Любові Прохорівни? Їй здалося — останнє. Тому зашарілася, не витримавши його погляду, мовчки пішла.

IX

Просто з Фергани Лодиженко повернувся до Намаджана і не поїхав у Чадак. В телеграмі Мухтарова хоч і значилося, що він у Чадаку чекатиме Лодиженка з вістями про подорож, та технікові здалося, що надто міцні мотузи в'яжуть Саїда-Алі з Намаджаном. Коротенький лист Мухтарова кількома словами натякнув Лодиженкові про ті мотузи, і він зараз цілком упевнено шукав Саїда-Алі в Намаджані, а не в Чадаку.

Спочатку заїхав на квартиру. Господар узбек, ледве володіючи кількома словами з російської мови, потвердив, що справді його квартирант збирався виїздити до Чадака, навіть коня осідланого замовив. Але пізніше передумав. Де він зараз, господар не знав.

— Може, у вашому парку на острівку? — запитав Лодиженко.

Узбек похитав головою. Лодиженкові здалося, що він навіть образився за Мухтарова. Похитав, щось пробурмотів, висловлюючи незрозуміле незадоволення припущеннями Лодиженка а чи поведінкою Саїда-Алі Мухтарова. Нарешті, добираючи по одному слову, з великими труднощами пояснив:

— Парк? Ресторан, хороший женчіна рускі? То нєт. Саїд-Алі узбек... Янгі-арик пошла. Гора відіт, вода відіт, арик відіт Саїд-Алі. Женчіна вечером, когда солнца мало-мало спать ідьот, своїм муж гулат пошол, Саїд-Алі не говорит!

— А де той Янгі-арик? — запитав Лодиженко, розуміючи, що господар всіляко оберігає репутацію свого квартиранта.

Янгі-арик проходив через усе місто, огинав бавовноочисний завод і, пройшовши городами нового міста, неначе втікав геть під землю, з клекотом поринаючи у великий сифон з чавунних труб попід залізничною колією. Чавунні труби метрових діаметрів стояли в ряд, всмоктували забарвлений лесовим мулом бурхливий плин води. Тільки пройшовши попід залізницею, вода ще з більшим клекотом виривалася знов у бетонне річище і йшла геть з міста, туди, де її чекали дрібніші голови ариків, чекала ціла поливна система міських дехканських земель та радгоспу.

Тут, біля сифона, Лодиженко й знайшов Саїда-Алі. Він сидів на розігрітому сонцем бетоні сифона, зачаровано вдивлявся в каламутне бурхання води, мов у провалля. В руках тримав забризканий блокнот і олівець.

— Оце добре, Семене, що ти догадався і заїхав. Правду кажучи, я не забув, що мушу їхати в Чадак. Здоров, здоров. Ти повернувся в Чадак з Уч-Каргальської станції і, не заставши мене у матері, поїхав сюди?

— Ні, Саїд-Алі, я зробив розумніше. Не поїхав у Чадак, а з Фергани просто сюди, до тебе.

Мухтаров почервонів, ледве всміхнувшись. Не важко було добрати, що́ наштовхнуло техніка взяти під сумнів поїздку Саїда до Чадака. В тому ніби не було нічого поганого (Мухтаров не з лякливих), коли б причини такої затримки Саїда шукав Лодиженко не в «заміжній жінці», про що сам же Мухтаров писав у тому листі.

— Ти, Семене, правильніше діяв, аніж я припускав.

— А чому саме? — щиро не зрозумів Лодиженко.

— Ходім помалу, десь пообідаємо і поговоримо.

Жваво зіскочив з бетонної стінки, весь забризканий водою, засмажений сонцем, правкий і безпосередній, коли судити з очей. Вони світилися ясним світлом щирості та одвертої приязні.

— Правильно чинив, що не повірив у мій хуткий приїзд до Чадака. Але я про інше хочу порадитися. Це, може, і не гаразд з мого боку, га, Семене? Як ти вважаєш, комуніст може закохуватися, так би мовити, по-безпартійному, як юнак жовторотий? — І досить весело засміявся, беручи під руку Лодиженка.

Вони пішли вздовж того ж арика з пологими бетонованими берегами. З обох боків зеленіли густі сади. Десь в їхній глибині майоріли будинки, глиняні дували, гомоніла свійська птиця, було чути окремі людські голоси.

В одному з таких особливо затишних місць Саїд-Алі спинився і, помовчавши, стишеним голосом повідомив:

— Упав до того, що й координати цієї Суламіф вивчив, як трасу майбутнього каналу: он у тому будинку мешкає...

Лодиженко тільки озирнувся на будинок, що майорів за густими деревами, і поспішив за Мухтаровим. А Саїд неначе втікав від власних слів, швидко рушив геть, глибоко відчуваючи сором за таку легковажність «жовторотого».

— Знаєш, Саїд-Алі, що можна сказати на твоє повідомлення? Всьому в житті своє місце і свій час. Не знаю, хто вона, але коли заміжня і дозволяє собі...

— Годі, Семене, все ясно: і місце, і час, і інші компоненти «морального розкладу»... Давай краще розкажи, як їздив, з чим повернувся.

— Е, ні, стривай. Так не буває після показаних «координат». Розмова мусить мати свій кінець. Ми з тобою це й інших маємо вчити, а самі...

— Добре, Семене. Потім скажеш і свій кінець. Я знаю, що він буде дуже витриманий і переконливий. Давай про поїздку до Синявіна.

Трохи помовчали. Перейшли через місток і завернули у вулицю, обсаджену молодими тополями. Арички протікали в кожен двір з вуличного арика біля тротуару.

— Маєш вислухати, коли розпочав цю розмову. Хто б вона не була, Саїд-Алі, я її не осуджую. За добрим

мужем жінка не дозволить собі, щоб за нею волочився нехай і такий красень, як ти... Стривай же, стривай. Маєш вислухати отой витриманий кінець. Словом, як у нас кажуть: пий, Саїде, а розуму не пропивай. Коли це лиш чемна розвага у вас обох... та все одно — плюнь, не варто тобі. Ти весь на очах у людей: солідна людина, а вона — заміжня жінка...

— Я того не знаю!.. Власне, можу не знати.

— Але ж знаєш!

— То лише теза для лектора на тему про моральне обличчя закоханих. При зустрічах з нею — я не лектор...

Лодиженко відчув, що може наговорити Саїдові неприємностей, всіляко стримував себе. Але кинув:

— Коханець?

— Банально, товарищу партійний керівник. І, коли хочеш, образливо.

— Ну, звичайно,— не ховаючи іронії, згоджувався Лодиженко.— Розгорнулася сторінка душевної жаги...

— Перестань, Семене! Як ти можеш іронізувати, коли мусив би серйозно і значно поважніше, солідніше гортати ті «сторінки»! Якщо вже говорити цією мовою про кращі в людині почуття, про вічні для людства закони любові, то треба знати одну просту народну мудрість: «Трепетного бриніння душі закоханого не відчути тому, хто замість серця в грудях має уламок криги...» Ти мусив би відчути, що твій друг закоханий, але не коханець! Мені вже нелегко виважувати на терезах моралі, де ці взаємини межують з «недозволенним». Заміжня жінка... Але ж це тепер уже стає лише бар'єром, який треба за всяку ціну взяти! А думав ти і про те, що шлюб той — трагедія її життя? Ти згадав лише обивательську думку — «за добрим мужем жінка не дозволить собі...». А раптом муж таки «добрий», але помилка сталася значно раніше, тоді, коли доброта ще не відігравала ніякої ролі?.. Рятуєш мужа, а на душу жінки ладний наплювати...

— «Любов сліпа»? Дозволь уже вести дискусію в тому ж тоні іронії. «Серйозно», «солідно»...— підкреслюючи, нагадав Лодиженко.— Для серйозної, солідної дискусії тобі б треба хоч на цю мить трошечки протверезитися. Трошечки... Комуністові не слід би забувати не лише «вічні для людства закони любові», але і такі ж вічні звички, традиції, які ми маємо в даній ситуації.

— Не забуваю... Маєш на увазі наші національні особливості? — запитав Саїд-Алі зовсім занепалим голосом.

— Так, Саїд-Алі. Цього ще не можна забувати. Літні роки, як в атмосферу феодально-мусульманських взаємин прийшли ми, комуністи, з нашою ідеологією, з нашим інтернаціональним розумінням людського співжиття...

Мухтаров різко перебив:

— І що ж, миритися з тим? Потурати?..

— А ти не гарячкуй. Потурати, миритися комуністові з усяким відхиленням від нашої ідеології не можна, навіть злочинно. Але зважати на те слід... Середня Азія ще не знає випадків добровільного шлюбу з росіянкою чи навпаки. Не викрадати ж тобі лікареву дружину джигітським засобом.

— І все ж, Семене, це лише ще один бар'єр. Складний, не заперечую. Та чи з руки справжньому комуністові пасувати навіть перед таким бар'єром?

— Та опам'ятайся, Саїде! Ти ж говориш устами і розумом «сліпого закоханого». Відсторонись на мить від того закоханого Саїда...— Лодиженко раптом умовк, помітивши, як Мухтаров нервово потер рукою чоло, озирнувся навколо, як злочинець.— Зрозумій, Саїд-Алі, що я на твоєму боці. Мені ясно, що з цим коханням, «як жовторотий», ти неминуче потрапиш в гниле багно, яке так легко можуть використати наші вороги, чи то вони фанатики ісламу, а чи іншої, скажімо, білогвардійської масті.

— Пророчиш?

— Я не пророк, а комуніст... як і ти, Саїд-Алі. А це багато до чого зобов'язує. Коли в тому коханні у вас обопільна щирість, то... мусиш логічно мислити і робити з того практичні висновки...

— Тобто? Піти до лікаря, запропонувати йому відкупні аліменти...

І вмовк. Лодиженко раптово спинився, на цей раз оглянув Мухтарова далеко суворіше, аніж оглядають тільки друзів. Оглянув і жодним словом не озвався. Саїд без слів повнотою оцінив той погляд.

— Ну, молю тебе, Семене, перестань. Кажу ж — усе ясно. Якось я сам розберусь у цій «проблемі»... Він лікар і, здається, не менш за мене солідна людина. Але в наших взаєминах з його дружиною я ще не бачу

загрози ні моєму моральному реноме, ані лікаревій честі... Хоч друге... друге, звісно, може трапитися зовсім несподівано.

І знов замовкли на значно довше. З вулиці вийшли на площу, просто до «місіонерської» церкви біля острівка, повернули до горбатих містків через рукави ставу.

Рання пора. Людей ще майже не було на острівку. Тільки десь у чайхані підпадьомкала перепілка.

— Я мав докладну розмову з тим чудакуватим інженером Синявіним,— почав Лодиженко вже за столиком у ресторані.

— Він відмовився?

— Не відмовився, бо я, власне, йому і не пропонував нічого конкретного, як ми домовилися з тобою. Але він зовсім дивними твердженнями чи то випитував у мене, чи то попереджав. Уяви собі, цей старий інженер раптом заговорив, що йому нібито стало оце відомо, що Голодний степ іде в чужоземну концесію.

— Які дурниці. І ти слухав його?

— Знаєш, Саїд-Алі, я теж нетерплячий, як тобі відомо. Але не слухати чоловіка, бувши гостем у його домі, просто було б нечемно... Синявін, очевидно, вірить і запевняє. Навіть імена інженерів і відповідальних робітників з Москви та Самарканда називає. Правда, він все це будує у формі запитання, довідавшись, що я комуніст. «Чи то правда?» — за кожним таким фактом допитується. Декілька тверджень від себе теж сказав. Це те, що концесія — грабіж для Росії, але єдиний «рентабельний» захід бодай до того часу, «поки Росія перестане бути такою побитою і незаможною!». Так і каже — «побита і незаможна!». Туди, каже, може, пішов би працювати, бо то справа певна. А на непевні справи, мовляв, не піду, я маю працю! І нітрохи не ніяковіє. Що думає, те й говорить.

— А ти й піддався?

— Звичайно, ні. Будь певний, я таки розчарував старого в цих переконаннях... Напевне, й там, наверху, ці розмови досі тривають. Країна справді поруйнована інтервенціями, держава молода, обставини сприятливі для подібних розмов. А ми стараємося...

— Послухай, шановний товаришу Лодиженко: тут тобі не заміжня жінка солідного чоловіка, а державна політика, яку відповідальному комуністові, партійному керівникові на першому соціалістичному будівництві пе-

реглядати соромно, не кажучи вже про доцільність. Зрозумій...

— Розумію, цілком розумію. Не переходь, будь ласка, від оборони в напад. Я говорю про логіку Синявіна.— трохи гарячкував Лодиженко.

Та Саїд-Алі також енергійно перервав йому мову:

— Логіка Синявіна не наша логіка і зовсім не логіка, запевняю тебе, Семене. Це ми мусимо твердо пам'ятати... Нам доручають справу ті самі авторитетні органи, від яких залежить і рішення концесії. Починається перша п'ятирічка соціалістичної індустріалізації країни, і розмови про концесії тепер уже не тільки запізнілі, але й ворожі...

— Це все так, я ж не сперечаюся, Саїд-Алі. Коли хочеш, то інженерові я щось подібне натякнув. Проте цей інженер — людина не без глузду. Напевне, він мене випитував.

— Абсолютно напевне. Цей інженер будівництву дуже потрібен, але мені він зовсім не подобається. К чорту, обійдемося якось...

В час обіду не раз ще поверталися до розмови про Синявіна і цілком однодушно визнали, що інженер — людина старих, нерадянських поглядів, а на перевиховання його у них немає часу.

— Ти ось що, Семене: їдь у Чадак, але не забудь, що я намагаюся переконати обком КП(б)Уз, щоб засідання бюро про наші справи провадити тут або навіть в Уч-Каргалі.

— А що це дає? Чи ти й на таке засідання не хочеш відриватись від Намаджана?

— Кинь говорити дурниці! І в Намаджані не всидиш згорнувши руки чи... бавлячись відпусткою... Я знаю, що наша справа є основною для обкому, а не пунктом на звичайному засіданні бюро. Двічі вже їздив в обком, викликаний з цього приводу. Намаджанські товариші допомагають. Але засідання бюро в Намаджані вважаю дуже доцільним.

— Можливо, ти й правий, пробач. Коли відбудеться засідання?

— Ще не знаю, певне, десь днями.— Саїд знизав плечима, подумав: — Я сповіщу. Доведеться тобі інформувати від майбутнього будівництва. Та я... і промовець строгий...

Лодиженко здивувався.

— Тю-тю, чи не новачок. Що я можу там сказати? Ти начальник експедиції, автор проекту.

— Скажеш те, що треба. За схему візьми нашу доповідну записку в ЦК КП(б)Уз, трохи оформиш і доповіси... А про «заміжню жінку» поговоримо потім.

— По-моєму, тобі, Саїде, треба кінчати відпустку і офіціально ставати до праці.

— Про це теж поговоримо.

X

Навіть для простого намаджанського обивателя цей день здався незвичайним. З трьох поїздів, що за день пройшли через намаджанську станцію в обох напрямках, візники та арбакеші привозили пасажирів здебільшого до будинку міської Ради, де містився і міськком партії. Пасажири — узбеки і росіяни — весь час гаряче розмовляли, ніби продовжували гостру суперечку, розпочату ними ще до посадки в поїзд. Заклопотані, розбуркані гарячими розмовами, вони не забували квапити візників, щоб швидше гнали до міської Ради.

Оця ділова заклопотаність та квапливість і передалися намаджанцям. Йшлося про якісь великі події в Намаджані, ніхто не мав жодних сумнівів.

Увечері в залі міської Ради відбувалося спеціальне виїзне засідання бюро обкому партії. По кількості запрошених комуністів з області це засідання набувало характеру широкої обласної партійної наради, на якій були присутні не тільки керівники, а й багато рядових комуністів за відрядженнями парторганізацій кокандських, андіжанських, ферганських підприємств, з Урсатьєвського та Кокандського залізничних вузлів, будівництв та організацій Ферганщини.

Секретар обкому, вже розпочавши засідання, звернув увагу на відсутність інженера Саїда-Алі Мухтарова. Але засідання не відклали. Для інформації слово було надане Лодиженкові, засідання набрало потрібної солідності, незалежно від чийогось вільного чи мимовільного запізнення.

Лодиженко в своїй інформації ще не мав ні стовпчиків цифр, ані процентів. Він повідомив про волю партії, яка розпочинає виконувати великі заповіти і приступає до розгорненого будівництва соціалістичної індустрії в СРСР. На долю більшовиків Узбеччини припадає почес-

не завдання — збудувати велику іригаційну систему на місці Голодностепської пустелі, обводнити та оживити порожні пустельні землі, збагатити економіку краю...

З цілком поважних причин Саїд-Алі Мухтаров прибув на засідання уже в час обговорення розгорнутої ухвали обкому про організаційні заходи на допомогу будівництву. Зовсім незначне запізнення поклало тінь на його партійну дисциплінованість, відокремило його ледве помітною формальною завісою. Він виявився нібито новаком на засіданні. Це дало тон, який надалі Саїд намагався змінити і не був певен, що це йому вдалося.

Секретар кілька разів перепитував під час обговорення, чи відомо Мухтарову, на котру годину призначено було засідання. А коли той з'явився упрілий весь, секретар не змовчав:

— Не личить вам, товаришу Мухтаров, затримувати стільки людей, що з'їхались сюди ради справи, вам дорученої, не личить. Товариш Лодиженко мусив коротко інформувати, бо вас у всьому Намаджані розшукати не можна. Сідайте, чого ж затримуватися даремно.

Виправдуватися було і незручно, та і не бажалося. Він таки не був у Намаджані. А кому потрібно знати, що Мухтаров знов відвідував Карагаш, готуючись до цього ж засідання? Чи будеш запевняти членів бюро про свою принципову точність і акуратність, про вантажний поїзд з Уч-Каргала і відсутність на вокзалі бодай якогось візника? Хотілося розгадати з інтонації репліки в його адресу: чи знає секретар, що він виїздив до Уч-Каргала, готуючи матеріали до цього ж засідання бюро?

Сів. Почервонів, як школяр, і ледве спромігся вимовити:

— Так, спізнився.

Секретар обкому — його Саїд зустрічає вже втретє — звернув увагу на таку безпосередню відповідь. Дехто з присутніх усміхнувся. На вуха зашепотіли один одному, і від цього Саїдові ставало ще гірше. Неначе на змову проти себе потрапив він. Брови зійшли з обличчя, якось по-військовому виструнчився і пересів до столу.

— Інформацію з Лодиженком ми вдвох готували, я відповідаю за неї.

— Правильно. А гніватися не слід... Може б, товариші припинили шепіт і таки послухали б інженера Мухтарова?

— Та Лодиженко все сказав. Нема про що багато говорити, тільки починаємо досліди. Людей треба. Робочий проект не закінчено, та затримки в цьому не буде.

— Це все добре. Лодиженко говорив дещо й про це... Ну, гаразд. Товариші! В останній ухвалі ЦК і уряду говориться про активне розгортання підготовчої роботи на місцях. Особливо це стосується нас. А ми вже на перших кроках шкутильгаємо. Навіть сьогодні — організуємо засідання і запізно попередили наші організації в Уч-Каргалі та в Карагаші.

— В Карагаші знають,— обізвався Мухтаров,— але призначений товариш відмовився їхати на засідання. Організація там, очевидно, слабкувата, а обительська та байська агітація активно діє. Я оце тільки-но звідти.

— Ага, це добре. Значить, ви у них були, тому й запізнилися? Це ж інша справа... Справді, організація там мала, всього шість членів та кандидатів партії. Доведеться членам обкому після засідання поїхати ще провести деяку роботу. Сьогодні ж правильно поставлено питання про людей, давайте вирішимо. Нам доручено організувати вже й штаб будівництва, укомплектувати людьми основні дільниці. Звісно, в першу чергу потрібні спеціалісти. ЦК і уряд повідомляють нас про призначення начальника будівництва та одного партійного працівника — техніка Лодиженка. Це не так мало, товариші. Інженера-комуніста, та ще й узбека, мати нам на такому відповідальному будівництві — це розкіш у наш час... Так, так, товариші! А решту маємо самі підібрати. Товаришу Мухтаров, хто вам потрібен у першу чергу, маєте штати? Які ваші пропозиції щодо людей?

Ділова атмосфера розвіяла ніяковість, викликану Саїдовим запізненням. Мухтаров розгорнув папери, і Лодиженко шепотів окремі прізвища, деталі.

— Проект не затримає нас ні на хвилину. Але дослідної роботи немає з ким розпочинати. Для дослідів потрібен висококваліфікований іригатор, як, скажімо, Синявін. А ми ще й досі не маємо ніякого.

— Інженерів маєте?

— Крім себе, нікого. Чотири техніки та ще рисувальники сидять на проекті...

— Чому Синявіна не запросили? Міг би сполучати працю і в обласнім водгоспі.

— Синявін, товаришу Ходжаєв, людина своєрідна, коли припустити, що не антирадянська,— кинув репліку Лодиженко.

— Знаємо, товаришу Лодиженко. Але спеціаліст непоганий і проти влади ніде, здається, не виступав. Були ви в нього, запрошували?

— Спеціально їздив я сам з орієнтовними дорученнями товариша Мухтарова. Синявін одержав від нас листа і не захотів відповідати. «Для чого,— каже,— листуватися, коли я маю працю і досить з мене? З ваших проектів ще побачимо, що вийде, а я старий уже для експериментів. За Голодний степ бралися хіба з таким запалом...» Ще всякі там дурниці говорив.

— Так і каже: «Хіба з таким запалом?» — запитав хтось із присутніх, ледве стримуючи обурення.

— Отак і каже. Людина він досить одверта, оригінал, коли хочете. Звичайно, він охоче слухає, але про його згоду у нас працювати не могло бути й мови. Повернув лист, і... я мусив поїхати з тим.

— А що скаже Мухтаров? — звернувся секретар.

Саїд знизав плечима. Що нового він зможе додати про того інженера? Ніколи з ним не зустрічався і охоти до того мало має. Про Синявіна й у водгоспі всілякі чутки ходять.

— Брати таку людину відповідальним консультантом в експедицію я не хотів би. Шкідники спробують і без нього продертися, але принаймні не такі прохані будуть, легше встежити за такими.

Начальник водгоспу ствердив ці міркування і додав, що давно була думка зняти Синявіна з роботи, та «утримуємося — спеціаліст він таки унікальний у нас на сьогодні». Цього інженера знав і ще дехто з присутніх. Кілька голосів висловилися за нього, а більше — проти. Лодиженко кинув репліку:

— Та й не хоче він. Категорично відмовляється навіть у переговори вступати.

— Ось що,— перебив секретар обкому Гафур Ходжаєв.— Що він не хоче, то дрібниця, товаришу Лодиженко. Нам ще багато треба, щоб мати своїх спеціалістів навіть невисокої кваліфікації. Чекати нема коли. Голодностепська проблема — це вже питання соціалістичної індустріалізації. І бажання якогось інженера не вирішує справи, бути чи не бути. Я вважаю, що ти, Саїд-Алі, зробив неправильно. Мусив і мусиш сам побувати

у Синявіна і запросити, ти ж бо начальник. Так, так, сам! Нічого страшного, ніякого приниження. Для великої справи треба йти на це. А те, що він хоче чи ні... давайте не фіксувати. Мусить захотіти, коли більшовики запрошують! Так що ж ухвалюємо відносно Синявіна?

— Дозвольте, товариші,— озвався Мухтаров, підвівшись із свого місця. Стиснуті брови, заклопотаний вираз обличчя говорили про здивування і збудження водночас.— Тут непорозуміння: мовиться не про штати будівельної організації, а лише про укомплектування «проектно-дослідної експедиції». Це раз. А з другого боку...

— З другого боку, товаришу Мухтаров,— знов перебив секретар,— з другого боку непорозуміння лише в тому, що ви, очевидно, ще не ознайомилися з останніми рішеннями Раднаркому та ЦК ВКП(б). Обком партії ось має телеграму-блискавку до нашого засідання, з поважних причин, очевидно, не опубліковану ще в пресі, про те, що приступлено вже до утворення будівельної організації голодностепської проблеми і начальником цього будівництва призначено інженера Саїда-Алі Мухтарова. З цього й мусимо виходити в обговореннях та рішеннях бюро обкому з активом. Ви згодні, товаришу Мухтаров?

Саїд-Алі щиро розвів руками, озирнувся на Лодиженка, що дружньо посміхався, ніби промовляючи: «Порядок повний, а як же інакше могло бути?»

— Звичайно,— ніяково відповів Мухтаров.— Там видніше, а я комуніст... От тільки до Синявіна, може, когось із ферганців послати б?

— До Синявіна мусиш їхати сам. Я теж не радів би з такого доручення, але коли треба, значить, треба, мусиш. А хто ж? Ми всі не інженери. Що я йому скажу чи Баткулов, Щапов? Тобі ж і карти в руки. Значить, так, домовилися: доручити інженерові Мухтарову персонально запросити на будівництво інженера Синявіна. Водгоспові запропонуємо не звільняти його й утворити нормальне оточення, як для спеціаліста високої кваліфікації. Ми змушені місцевими силами заповнити недостачу кваліфікованих помічників на будівництво соціалізму. Було б непогано, коли б отакий зубр (цього не стенографуйте) та переконався, перевиховався б на нашому будівництві і став нашим, далебі, непогано. До того ж я маю й інші дані про його, так би мовити, політичне кре-

до. Тугуватий, оригінал, але, щоб зовсім чужий, це ще треба перевірити. Про це треба думати. Дбайливо і терпляче ходити біля нього, коли бачиш хоч іскру щирості в роботі... Великою заслугою керівника буде — домогтися таких наслідків. Про водгосп цього сказати не можна. Не треба забувати, що Синявін у нас таки один,— факт!.. До речі, я ставлю на вирішення ще одне питання: запропонувати товаришеві Мухтарову припинити відпустку, стати до обов'язків начальника будівництва. Будуть якісь інші думки?

Глибоко в душі Мухтаров був згоден з Гафуром Ходжаєвим. Та не хотілося йому просити чужу духом людину собі на помічника. Не помічник то буде, а проханий гість, начальник.

Шість інших інженерів, запропонованих виконкомом, без обговорення рекомендували занисати до штату. Це — молодь, яка тільки-но з радянських вишів приїхала з рекомендаціями центральних установ і організацій. Інженера Маціевського запропонував Саїд-Алі. Залізничний вузол Урсатьевської категорично відстоював його собі, але на цім засіданні партія вже вирішувала організаційні заходи щодо голодностепської проблеми, маючи принципові ухвали ЦК ВКП(б). Урсатьєвці мусили згодитися з волею партії.

Вперше на засіданні почули прізвище інженера-будівельника Преображенського. Прізвище нікому не знайоме. Комусь з місцевих працівників потрапило воно через кілька рук. Рекомендувати ніхто не зважився, бо не міг, а Саїд особливо і не наполягав. Будівництву потрібні були інженери, чи будеш тут вередувати! Згадав зустріч з ним у парку, коли Любов Прохорівна згарячу знайомила їх. Якусь цяточку антипатії до того рудого суб'єкта відніс за рахунок обставин, в яких довелося зустрінутися з інженером. Виконкомівці назвали це ім'я — значить, знають його у виконкомі, а інженери були потрібні не одиницями.

Так і лишили Преображенського на совісті місцевих виконкомівців.

XI

Тепер уже помітно в Намаджані проходили дні. Настійливо розросталася чутка про Голодностепське будівництво. Вірити чи не вірити в нього було однаково важ-

ко. Сходилися люди, говорили про свої справи і неодмінно нагадували, ніби переконуючись, чи знають про Голодний степ.

Зовнішній старовинний спокій пройняла іскра високої напруги. Щось буде, щось велике буде... На такому тоні бринів напружений, зовні звичайний намаджанський спокій.

І людей без ніякої роботи проймала та загальна невідома напруга. Любов Прохорівна не уявляла себе на якійсь роботі. Здавалося, так і створена вона тільки для прогулянок у міському парку. За час заміжнього життя про щось інше не думалося. А тут раптом полізли в голову думки.

— А я змогла б щось робити на тому будівництві, Женику? Чогось мені хочеться турбот, як і в тебе, хочеться... між люди,— замріявшись, говорила Любов Прохорівна, виряджаючи мужа на службу.

— Любику, голубко! — захоплено реагував Євген Вікторович на ті думки дружини.— Тобі треба... власне, я переконуюся, що це не тільки тобі, а нам обом для... сімейного затишку... Розумієш, Любику, це вже закон буття. Прошу пробачити, я так нечуйно повівся з тобою, коли ти нагадала якось про дитя...

Грубо обнімав одною рукою за стан і чмокав товстими губами в байдуже підставлену щоку дружини.

— Тільки для затишку, Женю? — запитала, затримавши тим чоловіка, завжди заклопотаного своїми службовими справами. Він замислено спинився уже в дверях, розвів руками.

— Тобі, бачу, хотілось би, щоб я, може, цілу лекцію прочитав?.. Власне... що я плещу? Пробач, Любику! В голові верзеться лекція, яку оце мушу читати. Там, знаєш, у тезах і материнська турбота значиться, святе материнство... А «затишок» — нехай йому всячина! Просто вирвалося слово. Зрештою, коли б тобі так хотілося якоїсь праці...

— Дякую, Женю, перехотілося. Це я так, іди вже. Розмов усяких наслухаєшся про те будівництво, та й вириваються слова...

Пішов. У що він повірив з її слів, а що взяв під сумнів, не збагнула. Пішов замислений. «Материнська турбота», «святе материнство!» — в лекціях говориться ним для когось, для якихось безіменних жінок...» — верзлося в голові на самоті. Уявила себе на тій лекції,

Невже є жінки, яким потрібні такі настанови чужого чоловіка? Але ж вони могли б запитати в лектора: «А ви маєте сім'ю, дружину з «святим материнством»?

Любов Прохорівна відчула, що червоніє. Уткнула голову в подушку, ховалася від думок навісних. Та думки не губилися. Назовні, здавалось би, шлюбне життя — якийсь бурхливий весільний галоп. Неначе навперегін із щастям мчали вони ось третій рік підряд і тільки тепер так одверто заговорили про дитя, про ті «турботи», про якесь інше її щастя...

Але ж поза цими розмовами повите німим лоскотом знайомство з дужим узбеком, з розумною, освіченою людиною теж ставало її потребою. Любов Прохорівна ховала ту потребу за бажанням іти з дому: вдень — у книгарню чи просто по місту, звечора — на ставок у парку. Порожня від чоловіка кімната нагадувала про самотність, лякала своєю пусткою. Холодна постіль і душне, продихане повітря. Рвалася на простір полетіти прибраним метеликом, ледве тамуючи якісь лячні думки.

«Святе материнство» радить чоловік чужим жінкам, певне, і узбечкам. І відчулася їй якась зла іронія в тому. Чи не з цинічних порад гінекологів слід чекати тих святощів?..

У той день і сталося те, що давно вже мусило б статись в її становищі.

Саїд-Алі мав їхати в Чадак десь другого чи третього дня після ухвали бюро. Треба поговорити з новими інженерами, домовлятися про контору будівництва в Уч-Каргалі. А інженери ті ще були в Ташкенті, в Коканді, в Урсатьєвській. До того ж мучила його оця потреба відвідати інженера Синявіна. Відкладав цю поїздку, щоб десь з Чадака поїхати: обміркує, порадиться.

Заздалегідь вийшов у парк на островок. На диво собі, про Любов Прохорівну навіть забув, думаючи про тих інженерів. Поволі йшов у прохолоді високих густих яворів і раптом зустрів Любов Прохорівну.

Зніяковів, але зустрічі був радий. За обидві руки привіталися, постояли якусь хвилину так. Не віднімаючи рук, Любов Прохорівна, неначе вперше зустрілася з цим чоловіком, оглядала його з ніг до голови. Саме так — оглядала, відчуваючи сором від того, і не могла опанувати себе, взяти щоденний тон при подібних же

зустрічах. В голові немов дзвони на сполох дзвонили: «Святе материнство!», «Материнство...»

Саїд-Алі милувався обличчям, порожевілим, як у дівчини, що вперше дозволила юнакові доторкнутися до її рук. «Вона таки гарна! — думав при тому.— Так, заміжня жінка... Та чи заважає це бути їй привабливою для сторонньої людини?..»

Відчув, що далі не може дратувати себе отакими «добросусідськими» зустрічами, прогулянками. Краса і молодість цієї жінки, здається, може замінити йому не тільки пісні в чайханах, а і доповнить чадацьку зелень, оживить радощі щоденних турбот, дасть особисте щастя. Неначе і не було перед тим дошкульної розмови з Лодиженком.

Вичерпалися вже всі запаси чемних балачок. Природа людини завжди прагне більшого, замість щоденних, одноманітних форм поводження, набору слів. А така зайнята людина, як Саїд-Алі, коли й говорила і трималася до цього у відповідних рамках випадкового знайомства, то виключно завдяки урівноваженому характерові та вихованій волі.

Та далі так не можна! «Заміжня жінка...» З цього треба робити висновки. Лодиженко має рацію.

А в руках — її ніжні пальці. Чути, як прискорено пульсує кров, тремтить жіноче серце. Іде Саїд-Алі серед чинар та яворів чи сидить він, укритий затінком кущів, з ним жінка — «чужа дружина». Молода, ледве засмагла від благодатного східного повітря, гнучка і ніжна, з дзвінкоголосим, як музика, сміхом жінка...

Зустрів її на повороті в парку. Біла шовкова сукня несла Любов Прохорівну, як крила метелика з квітки на квітку. Ішли мовчки на острівку, між яворами. Він горів новими рішеннями — вона відчувала їх у стриманім голосі Мухтарова.

— Любов Прохорівно! Даруйте мені деяку настирливість. Хочу вам сказати одну мою думку, власне...

— То ви досі говорили тільки чужі думки? — запитала і, спостерігши серйозність в Саїдових очах, здогадалась, про що буде мова. Відчувала, що червоніє, як дівчина, викриває свою зрадливу радість. Хапалася відповісти на своє ж запитання:

— Всі ми вік живемо і більшу його частину вчимося, щоб кінець кінцем уміти доладно висловлювати чужі думки, позичені банальності... Чули про те нове будів-

ництво за Уч-Каргалом, на Голоднім степу? Цікава перспектива.

— Чув, Любов Прохорівно. Так, перспектива велична!..

— Ну?

— Не про це я зараз настроєний говорити,— перевів дух.— Про те будівництво іншим разом. Мені не зовсім добре повелося в житті з того часу.

— Хіба тільки вам, Саїде? А мені, а іншим? Здається, що раніш жилося краще, взяти хоча б і мене, коли я жила в батьків...

Лікарша мішає карти, як шулер перед гарячою грою. Збочити Саїда, розминутися з почуттями узбека... А може, щоб тішитися його нервово-тремтячим голосом, щоб відчути його любов до неї, відчувати її довго, без кінця. Та Мухтаров зрозумів цей хід Любові Прохорівни, підвівся з лави, став важкий, як дуб. Заволодівши її очима, твердо сказав:

— Ми не можемо далі зустрічатися, щоб у банальних, пожованих балачках марнувати час, Любов Прохорівно! Молодість ваша породжує у мене в крові... божевілля...

— Божевілля? — всміхнулася не без солодкого і колючого ляку.

— Вам досить відомі мої до вас почуття. Давайте покиньмо гру. Мусим логічно мислити і робити з того практичні висновки...

Якнайбільше спокою, кріпись, Любов Прохорівно! Твоя гра йде на будь-що! Ледве стримуючись, вона запитала, бо змовчати в таку хвилину не могла:

— Тобто як?

Мухтаров згадав, що зараз оце висловився словами Лодиженка, і якась рішучість діяти опанувала його раптом. Діяти хоч би для того, щоб довести авторові цих слів, що й Саїд-Алі був тієї ж думки... Відчував, що таки червоніє. Це підганяло його... Всі слова сказані. Любов Прохорівна ще запитує! Відповідь могла вирватись сама, як необережно зрушена скеля. Покотить і зруйнує розкішні шовки зелених мохів... Неначе весь світ знав про цю хвилину в намаджанському парку — біля закоханих не було жодної душі. Їм не заважали. Хотіла ще сказати слово, ще перевірити людину. Аж тоді розкрити перед ним свої лячні таємниці. Та сказати не довелося.

Заплющила очі і лише відчула, як провалюється її життя, охоплене невимовною насолодою щастя. І ляк, і щастя, і пристойність! Світ перестав існувати таким, яким він був ще мить тому. От-от вирвуться на волю незконтрольовані почуття, затоплять, затоплять собою світ...

Саїд відірвався від поцілунку, червоний і палахкий.

Тоді повернувся до неї сором. А білий день... і німа, неприховно п'яна насолода першого в житті сміливого поцілунку.

Внутрішній голос запротестував:

— Ви... ви не посмієте більше! У мене чоловік... Хто дав вам право?! Я вам не... байська наймичка! Залиште мене, нахабник ви! Ми з вами...— і знала, що говорить не те, що диктує серце, а те, що завчено обдуреним мозком. Сльози внутрішньої борні припинили той гарячий протест.

Ах, сльози, сльози! Спізнілий помічник, свідок безсилля і ганьби. Чи треба було їй усе це казати? Чи треба говорити в такі неповторні хвилини? Присоромити можна б і після, а потім пробачити. Адже навколо жодних свідків немає. Хто чув і гідно оцінить чесноти вінчаної жінки? Ладна проклинати все на світі, що настирливо щепило їй ці нікчемні слова не потрібного на безлюдді протесту!.. А так... Не повернеш його. Хотілося, щоб не повірив їй...

Він слухняно посадив її на лаву, оступився назад і винувато:

— Не гнівайтеся, пробачте. Я дійсно... Прощайте! — Залишив її: скорився наказові... Відчув огиду до себе і таки згоджувався забути про це знайомство.

За поворотом алеї ледве вгледіла його широку спину.

XII

Як осміяний, вискочив Саїд-Алі з намаджанського парку. В житті доводилося зазнавати всяких образ. Часом здавалося, що й саме життя ставало образою. Але ж то були інші часи, були причини. Від того кожну образу, пояснивши її в спокійному стані, легше переживалося.

Ця надто складна образа найінтимніших почуттів і власної гідності вперше в житті так гостро його зачепила. Молода жінка, обдурюючи чоловіка і власну совість,

виявила до нього найщиріші почуття дружби. Вислухувала його палкі слова, як на багатті, вигрівалася на них, а потім... брудним плювком згасила все.

Тільки пуста, бездушна людина змогла б діяти так, не даючи ради своїм вчинкам.

«Вона так дошкульно образила! О, що б я дав, чого б не пошкодував, щоб раптом, з одного слова показати, що темрява, баями та попами прищеплювана цілі віки, не вбила і в наших дехкан людського! «Нахабник... Я вам не байська наймичка...» Байська, тобто узбечка... Оце тобі, Семене, і вся «логіка»...

А втім, так дурням і треба! Ах, як сміятиметься Лодиженко... Ні, Семен не сміятиметься. Це нашого гарту. Такі докоряють, учать, але не ображають...»

Навіть не думав про те, чого і куди поспішає... Його душила злість, підбурювала на якийсь особливий вчинок. А свідомість брала своє, вже нагадувала отой лодиженківський докір: «Так дурням і треба!»

Свідомість привела на вокзал. Не розмірковуючи, купив квиток у залізничній касі на круговий поїзд до найдальшої станції. Навіть майнула думка купити квиток до станції Намаджан, з якої зараз мусив від'їздити. Чудовий цілодобовий «променад» думкам, настроям і почуттям! Та втримався, щоб не змушувати касирку визирати з віконця, перевіряючи душевний стан пасажира. «Чи ви не закоханий юнак, що зазнав ганебної поразки?» — думкою запитає дівчина-касирка.

Тільки коли рушив поїзд, Саїд-Алі відчув полегкість душевну. Тверезо аналізуючи становище, вперше запитав себе: «Що ж сталося, молодий чоловіче? Поцілував же ти її, не дочекавшись дозволу! На що ж маєш скаржитися? Хіба що на власну брутальність?..» Щоправда, йому здавалося, що в цьому він мав спільницю!

«Не мав!» — бурхливо заперечували залишки каяття.

«Мав! Мав я спільницю! І ніхто в світі цього не заперечить!..»

Поїзд ішов степом, минав зелені кишлаки, поринав у пісках. Він їхав сам-один у купе вагона, неначе на цю годину вимер цілий світ. Далеко збоку, нанизу, впізнав зелений, мов величезний кущ бузини, кишлак Алмаз. Знає: той кишлак у джерельцях, неначе прополіскується струмками свіжої, прозорої, як сльози, води. Навкруги Алмаза сухе, непривітне каміння, далі дике, покинуте узгір'я і за ним похмурі Ферганські гори. В отаких

горах десь застелявся зеленню Чадак. Скоріше б у Чадак!

«А хто сміє ворушити тепер застигле серце! Воно мусить замовкнути, і нехай. Нехай мовчить, не говорить до розуму. Вона людина, а ти... ти просто грубіян. Та й вона — золото... До «байської наймички». Хто дав їй право ще й тепер знущатися такими вразливими засобами? Значить, не гідний справжньої, «культурної» любові. Вишукуй заховане від людського ока, спотворене жіноче життя під паранджею, розгадуй його таємниці. А палахкотіти полум'ям запальногострого кохання до жінки, яку вподобало непокірне серце,— тобі зась...»

Коли поїзд видирався на гори, Саїд довго вдивлявся в далекий низ, де, зливаючись з голубим безхмарним небом, стояв у мареві Намаджан.

Саїд гірко, але з щирим докором засміявся. Поїзд спускався з останнього гірського гребеня в широку Ферганську долину. Поле, бескеття гір з сніговими верхами, мов груди красуні Фергани, пестила зелень в долині. Дрібне життя мільйонів ховалося в тій зелені, як комахи в ворохах сміття. Його розворушити, розбуркати треба. Нарікати на батьків — безглуздо і пізно. Саме час подбати про дітей, щоб пишалися своєю країною.

З глибини пораненої душі вирвався переможний сміх. Саїд-Алі сміявся з свого серця, сміявся з кількох вечорів, які промайнули в Намаджані, мов сни після отруйної анаші [1]. Сміявся з останньої події, що так збаламутила голову йому, дужій, незалежній людині.

На старому залізничному квитку прочитав — «Скобелєв».

«Чому саме «Скобелєв»? Був такий генерал царської армії десь у минулому столітті... «Скобелєв», «Скобелєв»,— кілька разів проказав собі цю назву станції.

«Для чого мені цей генерал здався? — верзлося далі в голові.— Скобелєв був добросовісним виконавцем завойовницької політики царського уряду Росії, «покоряв» край, як говорилося тоді. Що те «покореніє» не було позбавлене виразно колонізаторської політики царизму, це безсумнівно. Та чи слід нам забувати зараз, що тоді для багатьох народів у тих історичних умовах загрожувала небезпека підкорення їх західними колонізатора-

[1] Анаші — наркотичне місцеве куриво.

ми, зброєю яких були Туреччина, Персія? Звичайно, генерал Скобелєв старався не для узбецького народу. Та це все нехай пояснюють історики. Подумаєш — Скобелєв. Чи скромно для бойового генерала надавати своє ім'я станції на покореній землі?..

Не так уже й погано, що станція звалася ім'ям російського генерала! Могло б статися далеко гірше — звалася б ім'ям маркіза Уелслей чи якогось лорда. Напевне, могла зватися османським ім'ям, якщо не Веллінгтоном, коли б велика Росія, нехай і з войовничими здібностями скобелєвих, не поспішила приєднати наш народ до російського».

— То, значить, Фергана скоро, товаришу провідник?

— Фергана? Так, Фергана. Такої станції, щоправда, ще немає. Є станція «Скобелєв», генерал такий був. Так, «Скобелєв» — третя зупинка, товаришу. В народі місто звалося Новим Маргеланом. Ну, а по-радянському — Фергана!

Саїд-Алі терпеливо, навіть з підкресленою цікавістю, вислухав пояснення кондуктора. «По-радянському — Фергана! Вірно, брате, вірно: по-радянському — Фергана!»

Підійшов до вікна, біля самого виходу з вагона, і так вистояв до третьої зупинки. Про зустріч з інженером Синявіним думав тільки, що говорити з ним треба, обминути цієї зустрічі не можна.

— Що я йому скажу? З чого почну?

А за вікном — квадрати зеленого бавовнику. Арики й арички, втиснуті в зелень стриженої шовковиці, полоскали ті квадрати журливим гомоном прозорої води. Глина дувалів, розвалищ і кишлаків. Піраміди яворів і фіолетові бархатисті плато садів виринали за кишлаками. Поїзд підходив до Фергани.

XIII

— Папа! До тебе тричі приходив якийсь узбек. Дуже ти йому потрібен, каже.

— Було б сказати, що інженер Синявін приймає в установі. Що це таке повелося: кожен тобі лізе в квартиру. На роботі не відіб'ємся від них, так ще й тут пороги оббивають... Давно він був востаннє?

— Давненько, ще завидна. Такий шикарний мужчина.

— Гм...— усміхнувся батько.— Тобі ще трохи й ранувато зважати на це, та коли шикарний, то, бачу, ти, дочко, не зможеш його не впустити. Будь-кого у хату ти з доброго дива не впустиш. А коли узбек, та ще й шикарний... З пошти нічого не було?

Знадвору дзенькнув дзвінок. Синявін з дочкою обернулися в той бік. Вона, кепкуючи, всміхалася, йдучи до дверей, він стримував змішане почуття цікавості та незадоволення.

— Не пускай. Мене немає вдома.

Вслухався в доччину розмову. Незнайомий голос і чітка, без узбецького акценту, вимова чужої людини. «Який же це узбек?» — виникла думка. Навіть підійшов і більше відхилив двері з кімнати. Нашвидку зняв з себе плащ, кинув його на стілець.

— Не можна, громадянине. Інженер Синявін зараз не приймає.

— Ви така ретельна. Може ж, він давно чекає мене. Та ну ж бо... Наче я вашим інженером повечеряти збираюся.

— Але ж і ви... Як вам приспічило. Кажу, папа хворий і нікого він не чекає...

— Так скоро встиг захворіти? Тільки-но зайшов і вже... Дозвольте, я сам замкну двері.

В цей час падає на підлогу повалений плащем стілець і гамором полохає дівчину. Розгублено хапається вона то за голову, то за невмолимого одвідувача і вже шепоче йому:

— Ну, йдіть собі, прошу вас. Папа, у нього, чуєте,— щось сталося.

— Тим паче, мушу допомогти. Пробачте.

Саїд легенько відвів рукою дівчину з проходу і рушив до кімнати, звідки чути було бурчання незадоволеної людини. Дівчина випередила цього дивного відвідувача, покірно розчинила перед ним обидві половинки дверей у батькову кімнату.

Інженер стояв серед кімнати, заклавши за спину руки. Товстий, мішкуватий, здивований. Дівчина поквапно ввімкнула електрику і тихо-тихо зачинила за Саїдом двері.

«Шикарний мужчина»,— збігло на думку Синявіну, і тінь усмішки сковзнула по вустах.

— Доброго вечора, Олександре Даниловичу, здається, так?

— Вітаю, товаришу... Я, власне, тільки що з роботи, але коли у вас справа... Може, про кара-дар'їнські обвали?

Саїд-Алі похитав головою, озирнувся, де б сісти, бо понад три години він виходив на протилежному боці вулиці, щоб не прогавити, коли Синявін повернеться додому. Мовчки посідали обидва в протилежних кутках кімнати: господар на канапі біля вікна, а гість за столиком, де лежали ще не побиті карти підкидного дурачка. Узяв карту і ляснув нею по другій, потім відсунув їх:

— Моє прізвище...

— А мені байдуже, кажіть про справу.

— Моє прізвище Мухтаров, Саїд Мухтаров. То дочка у вас така... ретельна? — питаючи, Мухтаров оглянув остаркуватого, повного чоловіка.

— Дочка,— майже гордовито відповів господар.

«З чого почати? — думав Саїд-Алі.— Господар явно вичікує, щоб відповісти на одне-друге запитання, звестися з канапи і побажати гостеві щасливої путі». Така думка змусила Саїда усміхнутися. Синявін вважав, що то глузують з нього, і дбайливо оглянув себе, кімнату. Не знайшовши причини для посміху, закам'янів увагою. З листа і розмов з Лодиженком Синявін знав про Мухтарова. У відділі питав інженерів про нього — ніхто про такого не чув. Особа Мухтарова не була звичайною. Узбек, комуніст, інженер! «Не може цього бути»,— запевняв себе Синявін.

До революції вчитися могли тільки байські, поміщицькі синки — значить, міг бути узбек-інженер, але не комуніст.

— Ви інженер, громадянине Мухтаров?

— Так. Шляховий закінчив. А ви, товаришу Синявін, здається, з політехнічного?

Розгубився. Що це, перевірка чи глузування? Гостріше подивився на гостя. Відчув, що на запитання треба відповідати точно. Може ж людина не знати, що тут дивного? Синявін жив осторонь соціального коловороту. В революційній боротьбі хоч і вбачав законну помсту знедолених і морально ніколи не був на боці гнобителів, та замкнувся в собі, насторожено вичікував найзагостреніших моментів боротьби. Комуністам не любив муляти очі, взагалі тримався в затінку. Звідки ж узбекові знати, що є якийсь інженер Синявін?

— Я інженер. Політехнічний закінчив чверть віку тому.

— Ось це мене й цікавить. Ви давненько працюєте на іригаційних спорудах, маєте великий досвід. Радянський уряд цінує таку високу кваліфікацію і запрошує вас на одну з відповідальних робіт на нове будівництво в Голодному степу.

Фраза була довга і занадто офіціальна. Ходячи вулицею, Саїд зредагував її і точно висловив. Але, крім неї, треба було сказати кілька «переконливих слів», як радив йому Гафур Ходжаєв. Зустріч і прийом у Синявіна та загальний настрій Саїда ніяк не сприяли теплій розмові. Переконувати Синявіна не так легко — в цьому Саїд був певен.

Чітко висловлена Саїдом думка точно визначила причину його відвідин. Міркуй, інженере, і відповідай так само чітко. Лодиженкові ти відповів просто, бо й запитання тобі було поставлено якось визивно: листа одержав, працюватимеш? А цей же не ставить запитань. Він говорить ім'ям уряду.

— Уряд цінує і... запрошує.

— Дякую. У мене роботи досить.

— Розвантажимо.

— До того ж... Я старий трохи. Раджу вам набирати більше молоді. Така робота потребує ентузіастів. Знаєте, кілька разів уже Голодний степ збиралися зрошувати. Я знаю шість спроб! Від ханів, емірів, царів аж до спритних підприємців з англійськими золотими фунтами.

— Наберете собі відповідний штат, хоч би й з молоді, це ваша особиста справа...— заговорив Саїд, не дослухавши кінця. Ніби принципіально вже все домовлено. Та Синявін не розумів, що Мухтаров не хоче слухати теоретичних обгрунтувань відмови і продовжував розпочату думку:

— ...з англійськими золотими фунтами, з найкращими силами конструктивного, технічного світу. Голодний степ забрав чимало золота, поту та енергії.

— Звісно, з Фергани вам доведеться переїхати на місце роботи. Сім'я ваша... складається тільки з дочки та вас?

— Роночко! Приготуйте нам чаю,— гукнув Синявін.— Ні, чого ж, дружина ще і... робітниця.

— Четверо душ. Це не так важко. На крайній випадок, тут і їзди три-чотири години.

— Так, але дозвольте. Я... не хочу. Про це знає ваш товариш. Я йому ясно сказав.

— А про концесію ви надаремне йому сказали... Ніякої концесії! В п'ятирічному плані соціалістичної перебудови нашої країни голодностепська проблема відіграє вирішальну роль. В перші два-три роки мусимо закінчити одну-дві черги, а будівництво має три черги. Асигновано півтораста мільйонів золотих карбованців на першу чергу... Дякую... Вероніко Олександрівно.

— Вам подати булку з маслом чи коржики?

— Те й друге, коли ваша ласка... Проект зроблено з точним обрахунком попередніх спроб. Ви не взяли до уваги, Олександре Даниловичу, що між емірами, підприємцями з англійськими золотими фунтами та між більшовиками, з нашою стальною логікою і волею мільйонів, є колосальна різниця. Ті робили самі, враховуючи виключно одну вирішальну для них деталь: а скільки це дасть баришу, який процент дивідендів на золоті фунти? А ми робимо всією країною з розрахунком, щоб уже на кінець першої п'ятирічки ліквідувати неписьменність у країні, безробіття, загальну темряву, збутися кабальної залежності від чужоземного капіталу. Ми хочемо мати свою високоякісну бавовну, текстильні фабрики, вищі школи, передовий культурний народ і заможне життя трудящих. Просто кажучи, ми мусимо побудувати фундамент соціалізму.

— Завдання прометеївське, заздрю вам. Але країна... бідна і...

— Відстала, хочете сказати? Не заперечую. Ви абсолютно правильно розумієте мене, дуже радий. Країна бідна, відстала. Вірно! Ось це і мобілізує нашу партію, мобілізує маси й нас, свідомішу технічну інтелігенцію. Це ж лягло в основу проекту. На жаль, я не захопив з собою... Та ви можете поїхати зі мною в Чадак і...

— Уже й їхати?

— Куди їхати, папочко?

— Не заважай, Вероніко. Тобі нікуди їхати не доведеться... Я вас не розумію, товаришу Мухтаров. Ніби ми справді вже проект обговорюємо. Проект цікавий, не криюся. Коли б я був вашого віку... Та... очевидно, не зможу. У мене такі погляди...

— Ви ж росіянин? — різко запитав Мухтаров, уловивши якусь нову думку. Синявін аж розгубився від такого запитання:..

— Та що це ви! Справжнісінький російський інженер. Про англійські фунти стерлінгів лише нагадую — чи знаєте ви, чи не боїтеся, будь вони прокляті...

— Оце і є ваші погляди? — здивувався Мухтаров.

— О ні. Я, бачите... ще в бога вірую.

— І чудесно. Зможете два-три рази на місяць приїздити до цього вашого собору.— Саїд-Алі показав рукою на вулицю, де з вікна видно було в зелені присадкуватий ферганський собор Петра і Павла.

— Ви мене невірно зрозуміли, товаришу... Мухтаров. В соборі я, навіть живучи в Фергані, за десяток літ чи й був бодай один раз. А справа в тому, що я просто... як вам сказати, комуністи ж безвірники... просто вірую в бога, люблю інколи в розмові посилатись на бога, читаю богословські твори...

Саїд-Алі підійшов до піаніно, стоячи, взяв акорд, другий... Синявін надто ревниво ставився до музики, як до священнодійства, і від тих мажорних, сильних акордів здригнувся, відчув, як мурашки полізли по тілу. А Саїд-Алі задумливо пройшовся по клавішах уверх, неначе розминаючи пальці, різко закрив кришкою клавіатуру. Такий же замислений сперся на піаніно. І відчув, що зараз уже він може говорити не з одним, а з багатьма, з усіма Синявіними нашої землі. Якось ніби тісно здалося йому в цій кімнаті, не було де розпростерти крила, щоб на всю силу махнути ними.

— Ну що ж: коли у вас немає інших авторитетів, а в своїх знаннях ви зневірилися, не довіряєте їм,— посилайтеся собі на бога, кохайтеся в богослов'ї. То ваша особиста справа. Сподіваюсь, що на роботі це не відіб'ється. Філософа богослов'я з вас не буде, запевняю, бо є філософія новіша і сильніша.

— Якщо ви такий і інженер, як агітатор, то...

— А мені немає в чому вас агітувати, Олександре Даниловичу. Ви росіянин... Не вам боятися за ті ваші погляди. Ми... персонально я сам буду відповідати за це і подбаю, щоб ті погляди разом з богом лишилися тільки вам для... інтимного вжитку. Нам потрібні ви, ваші знання, досвід і... коли хочете, щирість. Бачу, ви мене зрозуміли, і радію з того. Покладаю надії, що будемо друзями.

— О ні, ні! Звільніть... Друзів я не визнаю. Проект мене цікавить, а чи приїду в Чадак, поміркую...

— Без вас роботи не припинимо, це ви мусите знати, але з вами почнемо її сміливіше. Не обов'язково їхати в Чадак зі мною разом. Навіть, коли хочете, можна послати проект до вас. Але я був би радніший сам інформувати вас про все в Чадаку...

— І все?

Саїд тільки розвів руками і знову усміхнувся. Що ж іще?

Проти його аргументів Синявін не сказав нічого — значить, згода. А ламати цю згоду навряд чи вигідно... старому спеціалістові в першу чергу.

— Постривайте. У мене був один інженер... Преображенський... Власне, я його не знаю.

— Ваша воля. Попрошу вас нагадати про це нашому апарату, щоб запросили Преображенського на роботу, якщо його ще не запросили. Ви маєте право брати на роботу тих людей, за яких можете відповідати на будівництві. Я Преображенського ще менше за вас знаю. Гадаєте, потрібен — беріть. Заодно продумайте хоч кількісний склад майбутньої дослідної комісії з технічного боку. Вам доведеться очолювати спеціалістів... А поки що...

Синявін ніби прокинувся, заметушився. Дочка ніколи його таким не знала. От тобі й маєш: то не впускай нізащо, то розлучитися не може. На Саїдів поклін хитнула головою і тільки тоді, коли вийшов він на вулицю, згадала, що хотіла запитати в нього, чи правда, що мусульмани викрадають дівчаток собі на майбутніх жінок, і якого віку? Їй минав п'ятнадцятий — чи безпечно їй у ці роки самій виходити на вулицю...

— Цінують і... по-людському говорять. Так. Шикарний мужчина.

— Не смійся, папочко, бо як скажу... Теж герой: не пускай, усякі там узбеки. А сам — як кисла груша... Хи-хи-хи, папочко, не гнівайся.

— Шик-карний мужчина, та-ак!

XIV

Священний коран, писаний рукою Магометового учня в Медіні, кілька віків зберігався в самаркандській мечеті, в знаменитому Шах-І-Зінда. Високими камінними

сходами, довгими коридорами і темними мазарами відокремлювався коран від живого світу. Лежав і не діяв. Ореол його святості бліднув, як бліднуть візерункові літери на пересихаючому пергаменті. Віра в людей падала. Не Магомет, не коран, а інші чинники захоплювали метушливу, зневірену минулим людську душу двадцятого століття.

Імама-да-муллу Алімбаєва нагально викликали з далекого Карараша, з обителі Мазар Дихана, до Самарканда. Турботи всемусульманського духу в ці тривожні для ісламу часи самовіддано брали на свої рамена прибулі з-за Сулеймановых гір люди. Відчувши, що мусульманський дух завмирає не так у Кабулі, розбещенім пориваннями Аманули-хана європеїзувати афганців на шкоду ісламу, як у Середній Азії, де російська Жовтнева революція зовсім розхитала віру батьків, загрожує знищити її,— правовірний імам Шоу, чи Сміт із Амрітсара, пішов на риск, таємно прибув до Самарканда.

Спокійний, мовчазний імам терпеливо вислухував звіти вершителів всеузбецького мусульманства. Дух ісламу завмирає в масах, особливо в зв'язку з намірами більшовицької влади обводнити сотні тисяч танапів [1] споконвіку мертвої пустелі біля обителі Мазар Дихана. Дух завмирає в масах, насувається загроза комунізму.

— Аллагу акбар... загроза здебільшого жевріє в кварталах нового міста, в цехах заводів, серед робітників, у яких віра і без голодностепської проблеми затухла. Загрозу винесли на мітинги, на прилюдні дискусії. І вже, як пошесть, дух більшовизму проривається на благословенні аллахом багатолюдні базари, в монументально спокійні, чайхани. Більшовизм, боговідступництво в'їдається в одвічно устояні шаріати [2], загрожує зламати всі адати [3], от-от струсне лихоманкою-вогневицею, зруйнує спокій, не дасть скінчити правовірне, в молитві та в достатках життя. Занепадають достатки храмів, медресе [4], мазарів. Більшовики замість медресе відкривають свої школи, нашу мусульманську жінку вчити в школах наміряються, віками освячену паранджу замінити хочуть богопротивним європейським убранням...

---

[1] Танап — міра землі від $^4/_5$ до $^4/_7$ га.

[2] Шаріат — мусульманський закон.

[3] Адат — неписаний закон, народна традиція, здебільшого релігійного характеру.

[4] Медресе — мусульманська школа.

Правовірний мусульманин квапиться не до мазару, до мечеті, а на широкі майдани. Обожнені вакуфні землі з водою наміряється оголосити народними. На обительські скрині, на ішанський спокій простягається рука невірного більшовизму...

Імам Шоу з Амрітсара, чудово володіючи і арабською мовою, крім перської та турецької, досі терпеливо слухав імам-да-муллу Алімбаєва. Потім побожно, але поки що скупо пророк:

— Аллагу акбар! Коран треба урочисто перенести до обителі Мазар Дихана. Самарканд — столиця. Мусимо діяти знизу! Багаття знизу розгоряється...

В темнім мазарі Шах-І-Зінда жодного обличчя не можна впізнати. Одяг присутніх зрівнявся кольором. Серед десятка важких постатей у довгих бухарських, золотом шитих чапанах ледве розрізниш дві фігури, на яких чапани бухарського шовку незграбно висіли, як на опудалі. Розмова велася змовницьким шепотом. Лиш голос Алімбаєва не вкладався в тісноті мазару, двигтів одкоханим басом.

Один з прибулих говорив і мовою своїх далеких заморських батьків. Імаму ж Сміту-Шоу доводилося переконувати присутніх лише мовою корана, мовою правовірних. Тільки перед виходом прибулий з Амрітсара звелів зачинити двері. Він мав говорити щось більше. В абсолютній льоховій темряві прозвучала самим аллахом напучена річ.

— ...Коран треба негайно перенести від мазару до мазару аж у Карагаш! Але не звернути на це уваги більшовицької влади. Саме там, біля Карагаша, на землях обителі розгортатимуться події. Чекати далі не можна. Точно відомо, що більшовики хочуть забрати в обителі Мазар Дихана воду з Кзил-су.

— Аллагу акбар! Аллагу акбар!

— ...Найкращі землі цивілізованих бавовняних концесій в сусідній державі живляться тільки водами Кзилсу. Та справа і не в цьому. Цивілізований світ занепокоєний зміцненням влади комуністів. Це — зараза, яка покотиться на цілий світ, коли ми складемо руки, припинимо боротьбу... Ми підтримаємо вас грішми, зброєю... Віковічна сила аллахового закляття Голодного степу мусить зруйнувати єдність російського більшовизму та узбецького голодранства. Саме на Голоднім степу комісари повинні відчути непереможну силу історичних

традицій, національної величі всемусульманського народу! Віру, віру в низах не випускайте з вашої уваги!

— Слава нащадкам Тімуридів!

— ...Уже ухвалено їхнім урядом. Півтораста мільйонів асигновано. Де вони візьмуть таку суму? Це ваші гроші, ваших мечетей, мазарів гроші підуть вам же на домовину. Підготовка інтервенції з кожним днем складнішає. Більшовики зміцнюються, і, коли дати їм завершити Голодностепське будівництво, інтервенція буде зовсім неможлива... У нас, за Сулеймановим гірським кряжем, волею аллаха відкрито крамниці вільного продажу військової зброї. Аллагу акбар!.. А в Намаджані, біля Карататаша, організовується контора пекельної «проблеми». Автор проекту — молодий інженер, узбек...

— Узбек? Аллагу акбар!

— Узбек і комуніст... Саїд-Алі Мухтаров.

— Саїд-Алі Мухтаров?

— Мухтаров... комуніст.

— Саїд-Алі...

— ...Стало відомо, що днями він повернувся з Ферганн в Чадак. Повернувся вже з новим призначенням — він стає найголовнішим вершителем долі розкішних вод Карататаша. В Чадаку закінчує з техніками деталі проекту, там організує цю велику роботу. Не пошкодуємо ніяких грошей. Треба витратити на це будівництво всю Радянську владу і потім... голими руками скинути комісарів. За морем борються за концесію на ці роботи. Справа, звісно, не тільки в концесії. Уряд його величності покладав надії, засилав війська. А це витрати, престиж... Той Мухтаров надто віддана більшовицьким ідеям людина і фанатик свого проекту. Уже відомо, що концесія провалилася. Треба йти на будівництво муллам, імамам, усім іти і... Мухтаров молодий, красунь. Жінок йому! Росіянок, узбечок з-за моря привезти. Армію найвродливіших жінок йому! Інженерів туди хороших, у кого ще не перетліла ненависть до комунізму. Ця справа варта великих жертв, грошей. Вони вкладають півтораста мільйонів, ми не пошкодуємо ще півтораста. Не в грошах сила. Треба людей... На наше-бо лихо, у нас, в Голоднім, богом утихомиренім степу, починається нова доба в історії правовірного ісламу, якому судилося схрестити мені з навалою богопротивного комунізму... Несіть туди коран, несіть з ним і ненависть до всього нового, радянського, та не забувайте, що тільки по-

божна покірність і настійливість ще в силі боротися з більшовицькою пошестю на традиційно-екзотичному Сході.

— Бісміллах! Бісміллах! [1]

З дверей мазару тіні виринали поодинці і губилися в присмерках вузьких коридорів Шах-І-Зінда та субтропічного вечора.

XV

«Кров — не вода»,— говорить народна мудрість.

Любов Прохорівна раніше про це ніколи й не думала. А після неприємності в намаджанському парку за ставком часто відчувала виразне каяття, стриманий протест серця її розважного вчинку. На мить заплющивши очі, не тільки уявляла собі останню подію на стежці, між осокорами, але реально відчувала силу мужніх Саїдових обіймів і ніби чула буйний гомін крові, що п'янко буяла в його жилах.

Кров! Саме слово якесь палахке. І дивно — не викликало воно асоціацій каліцтва, смерті. Чомусь із словом «кров» приходили спогади, уявлення про гарячий поцілунок.

Ні, з серцем жартувати не можна, йому, молодому, не закажеш!

Сила молодості привертала її до цієї людини.

Щодня ходила на ставок, роздивлялася в чайханах, нудьгувала і сама не знала, на що надіялася. Якось одного вечора в чайхані, де бував Саїд, тепер пили кок-чай, вели інтимну бесіду троє дорідних, вгодованих мусульман та один приїжджий. Усі четверо уважно стежили за Любов'ю Прохорівною, і це привернуло її увагу, хоч не настільки, щоб підійти до них і розпитатись.

Сором, ніяковість, докори сумління картали її. Поспішати, щоб швидше пройти чайхану,— безглуздо. Адже нею зацікавилися. Дивовижною інтуїцією відчула, що цікавість старих аксакалів виходила далеко за звичайні межі. Почула — говорять каліченою російською мовою:

— Не можна молодій жінці встояти проти такого джигіта, як Саїд-ака...

---

[1] В ім'я бога!

— Узбек...

— Дрібниці. Узбек він тільки народженням, а весь їхній...— уперто заперечував приїжджий, смуглявий юнак в одязі шофера.

— Мусульманин...

— Комуністи — безвірники, що ви говорите? На вашім місці...

Любов Прохорівна мало не пристояла, щоб почути всю фразу, яку півголосом говорив юнак поважним аксакалам. Може, і зацікавилася, але — злякалась. Такі розмови можуть дійти до вух Євгена Вікторовича. На розсудливість мужа в таких випадках сподіватися важко. Найменше, що може статися,— запитає. Збрешеш йому, відмовишся?

Прискорила ходу, і раптом блиснула нова рішуча думка: повернутися, дати відсіч, немає чого потурати небезпечним теревеням. Відразу ж і повернулася. Ледве встигла помітити, як невідомий смуглявий юнак, попрощавшись з аксакалами, швидко зник поміж чайханами. Та це тільки полегшувало її справу — наважилася підійти до чайхани, поговорити, присоромити літніх людей. А десь закрався сумнів — що доможешся цим? Узбеки ж...

Охолонувши в своїм намірі, Любов Прохорівна все ж замовила в чайханщика чаю, хоч і не полюбляла пити без цукру узбецький кок-чай. Якась непереможна інерція діяла. Любов Прохорівна, ледве присівши на килимі чайхани, озвалася до аксакалів:

— Ви так на мене дивитеся, неначе ми знайомі.

Старики перешикувалися на килимах, посідали передом до цієї вибагливої жінки. Нехай не вважає їх за нечемних мужлаїв!

— Габай? А... йє, йє! Мі панімайт. Тивая відел Саїд-Алі, джуда-а яхші чалавек — джигіт...

Другий забрав у жменю свою бороду і чекав, доки закінчить сусід незграбну фразу. Йому було ніяково. Чи можна розганятись говорити з такою жінкою і в такій справі, не розуміючи як слід її мови? І сам виправив, бездоганно володіючи тією мовою:

— Старий хоче сказати, що знає вас... Бачив якось, як підходили ви і віталися в цій чайхані з товаришем Мухтаровим. А його ми добре знаємо, прекрасна людина...

— Ви знаєте Мухтарова? Його ж немає в Намаджа-

ні? — несподівано для себе зовсім миролюбним тоном заговорила Любов Прохорівна.

— Ну, як не знати? Знаємо ж, позавчора бачили. Ходить по Чадаку, як чорна тінь, на людей натикається. А й Чадак же! Хіба можна порівняти оцей скупий перелісок чинар та яворів з тим земним раєм? Сам ферганський губернатор з Маргелана мав дачу в Чадаку, і навіть великий князь наїздив спочивати саме в Чадак...

Відчула, що червоніє, а нічого вдіяти з собою не може. Злість на себе червою точила сумління. Дехкани по черзі смоктали чилім [1], старанно видмухуючи дим, втягнутий в очеретину попереднім курцем. З огидою спостерігала цю процедуру, а саму терзав сором. Ото вони такі, громадяни своєї республіки: очеретину бере в рот після чужого, може, й хворого, брудного рота — це нічого, не проти корана. Але дим сусідів видмухує, щоб не осквернити правовірну душу.

«І я, культурна жінка, розмовляю з ними... про узбека! Утік! Боягуз, утік від молодої жінки, що не почепилася йому на шию з першої зустрічі. Чи не думає він часом, що я мушу кинути свого Женю — лікаря — та йти за ним у кишлак?»

Так гнівалася в думці Любов Прохорівна. Вона відвернулася до свого чаю, і аксакали зрозуміли, що розмові край. Та вони встигли все сказати. Їй навіть захотілося показати їм себе розгніваною. Живуче ж серце закалатало далеко не гнівними ритмами, воно мислило інакше...

Дні минали, отруєні сумом та шуканням ніби чогось учорашнього, бо сьогоднішнє не манило, а лише лякало...

Літо кралося, приворожувало, щоб несподівано випустити пожовклу, розквашену осінь. Опалим листом, як линючим пір'ям, вона лише намагатиметься скрасити невблаганне вмирання літа.

Літо підганяло дні. Кралося до розквітлого життя, щоб приголубити і потішити його перед неминучою осінню.

---

[1] Чилім — куриво.

XVI

Любові Прохорівні раптом здалося, що і в її житті щойно йде вже пишне літо. Намагалася згадати весну — не було. Не було зеленого пахучого розквіту в лоскотливому теплі. Не було солодких підхмарних мрій, свіжого, як у казці, кохання...

Стала придивлятися до свого Жені. Як по правді, то й не Женя він, а просто Євген Вікторович з чергового засідання чи з термінової операції хворому. Жаль обнімає молоду істоту. Невже отак і повинні всі жити, лише заради успіхів у роботі, кар'єри. А дружина? Чи, може, то дійсне захоплення працею, дійсне громадське задоволення? Що ж дивного тоді в тому факті, що дружину інша сила тягне на островок, де всміхаються їй знайомі старі дехкани, шанобливо догоджають і навіть безсоромно шепочуть:

— Сьогодні їде до Чадака чоловік. Може, переказати щось Саїдові?

Один раз, у якомусь тумані піднесення, дала на гостинець свою надушену хустку і раптом, відібравши, втекла з чайхани.

«Женю, Женю! Як нерозсудливо, навіть жорстоко ти хапався вловити своє щастя, притоптавши бруньки щастя недосвідченої Любочки...»

Вона відчула себе зіпхнутою на неходжену, вибоїсту і тісну путь...

І закортіло за всяку ціну вийти на простір... На простір, блискучий, як день, безкраїй, як думка. Щоб з невиміряною швидкістю нестися по ньому, не озираючись, нестися навздогін неспробуваному...

— Женю! Котику Женечко! Чому ми, рідненький, ніколи не відпочиваємо, як люди?

— Золотко моє! Сам думаю про це, і люди радять. Але ж у мене будівництво нової лікарні, цикл доповідей.

— Боже мій! Коли вони тобі остогидлять, оті будівлі, доповіді? Обіцяв...

І не сказала, що ж то він обіцяв їй, юній студенточці інституту. Та Храпков зрозумів. Він обіцяв їй не тільки довільне, але і багатобарвне життя, широкий простір.

— Любочко! Я закінчу і поїдемо. Мою працю визнано, її цінують.

— Хто? Оці мужики цінують? Авжеж, коли б не так! Цінують... То де ж ознаки цієї ціни? Сподіваєшся ордена?

— Сподіваюся! Дадуть і орден Червоного Прапора.

Євген Вікторович замислився на мить. Самому кортіла та відпустка з багатьох міркувань. Ще й учора говорив він із своїм колегою по лікарні, акушером. Той настійливо радить поїхати в Чадак на місяць-два. Він пам'ятає ту пораду змінити клімат, повітря для Любові Прохорівни. Зайшов до Євгена Вікторовича в кабінет і нагадав...

«Неодмінно, колего, повезіть Любов Прохорівну в Чадак. Прекрасна, чарівна місцевість. Самі наберетеся сил — ви ж блідий, аж зелений, пробачте мені...»

І справді, сіруватий, глинястий вигляд має його годоване, але стомлене обличчя. Згоджується з дружиною:

— Звичайно, треба, Любочко, неодмінно треба. Хто ж заперечуватиме? Чадак так хвалять.

Очі Любові Прохорівни широко розкрилися.

З якого дива він натякає їй саме на Чадак? Образитися їй на такий натяк чи повірити в щирість, не зрозуміти натяку, не виказати себе?..

XVII

Храпков теж хотів у повну міру жити. Він ще порівняно молодий і здібний — сам це знав. Купецьке минуле? Дедалі більше впевнявся, що воно вмерло і ніколи на шляху кар'єри йому не стане. Та й сумління його чисте. Пив, гуляв, тільки й того. Якісь там банківські нетруджені блага автоматично перейшли в фонди народних коштів ще в перші дні Радянської влади. Вважалися вони капіталами його матері. Навіть ім'я Євгена Вікторовича, як спадкоємця, ніде не заплямоване...

Щиро сперечався з товаришами по службі. Є двоє-троє колег по лікарні, що знаходять привід не вдовольнятися становищем. То утримання невчасно виплатили, пайок не той, що в попередній місяць одержав, санітара вилаяти не можна. А заспіль і Радянську владу хоч краєчком зачеплять і жовч свою в кулачок вилліють.

Храпков дивувався їм. Медики! Чого їм треба? Господарі становища. Лікують, самі собі володарі, хто

контролюватиме? Щодо матеріальних привілеїв — медиків до робітників прирівнено. Ініціатива, поле діяльності. Ні, він не може підтримувати цих людей. Доживають, чекаючи на «кардинальні» зміни.

Євген Вікторович, не покладаючи рук, працює над великою науковою працею по хірургії. Навіть поспішає. Ті двоє кепкують. «Для кого стараєшся?» — запитують.

Та Храпков у цьому практичним своїм розумом вбачав тільки заздрощі та лінощі. Більш нічого...

На відпустку і він сподівався, щоб там докомпонувати свою виплекану наукову працю. Треба лише спокійних, сприятливих умов, і він її закінчить. Геть від перешкодливого скепсису якогось старого ескулапа. Геть від набридливого йому хникання та химерних сподіванок. Хіба не ця влада дала Храпкову всі можливості розгорнути свій талант?

Відпустку взяв і умовив дружину використати той місяць у Чадаку.

Який же інший куточок земного раю найкраще вплине на зіпсоване здоров'я Любові Прохорівни? Свіже повітря, зміна клімату... Невинний Чадак. Чарівний! Ти мило, привітно розпускаєшся заворожливою природою. Вічно цвітеш міжгірним життям, не знаєш переспілості. Твій клімат покликаний творити чудеса.

Храпкови під'їздили до Чадака з Гурум-Сарайської долини, понад саєм [1]. Почували дитяче захоплення цілинною дичавиною, пахучою свіжістю чадацького життя. Чадак народжується між височенних голих грудей іржавого бескеття. Ніби жартуючи, позирає на верхів'я гір у хмарах, а сам злодійкувато в розкішну зелень ховає святкові клекоти пінистого Чадак-саю. Сай шумує на дні, кличе в своє нечіпане і тим прекрасне бурхливе лоно. Стоїть клекіт у проваллях. Ах, як мчить життя, на пінисту іграшку розбиваючись об каміння і каміння на порох розбиваючи об туманні бризки гірських потоків!

Храпкови їхали проваллям, пробиралися поміж найвишуканішої рослинності в скелястих нетрях, вслухалися в гомін чадацького буяння, і кожен по-своєму смакував ту красу.

Місяць у такому Чадаку — запорука успішної праці, мріялося Євгенові Вікторовичу.

А Любов Прохорівна?

---

[1] С а й — річка.

Ой шуме чадацький, клекотнобарвний говоре! І ти, спокою, іржавим бескеттям захований! Лячним тремтінням обіймається збуджене жіноче серце. Нерозгаданість завтрашнього і чогось бажаного жалить, мов ранкова роса, охолоджуючи напружене ждання.

Воно — те ждання — гаряче, молоде, як перший маків цвіт, нетерпляче, як дитяче безталання.

Любов Прохорівна наближалася туди, де зможе зовсім по-іншому розгорнутися її жіноча вдача. Може, вона дістане свою долю, уп'ється нею.

О серце, серце! Чи не воно зробить Любові долю?

— Ти, либонь, мерзнеш, золотко? Тут так свіжо...— потурбувався Євген Вікторович. Любов Прохорівна здригнулась, як розбуджена тим голосом. Вона жила далеко, там, де власні чоловіки бувають непроханими гістьми.

— З чого б це? Навпаки, я так приємно себе почуваю.

— Вигляд у тебе...

— «Зміна повітря, вражень...» — натякнула з дивної сміливості.— Знаєш, Женю, я оце мріяла про поезію. Справді, чому я не поетеса? Чому б мені не виспівувати пишними сонетами хоч би й оце зелене зачарування? Котику, ти коли-небудь віршував? — Лащилася і боялася, щоб чоловік не насторожився від того. Та нехай!..

Живі барви поверталися до Любиного лиця.

— Ніколи... Вважаю, що людина віршує, коли мозок її в яловий качан рости пожене. Це означає...

— Означає, що всі ви дурні!

— Може, але ж...

— Але ж, але ж! А чи не сам ти вилежуєш вечорами з Бальмонтом чи Єсеніним? Чи не щодня, як молитву ту:

Не жалею, не зову, не плачу.
Все пройдет, как белых яблонь дым...—

декламуєш, немов і справді твоя молодість оце тільки тепер у небезпеці? Здається, комусь іншому б треба завчити ці рядки... Яловий качан...

— Пташко моя, Любику, то ж інша річ! То ж поети, у них талант, вони родилися, щоб згустки життя навіки вкладати в золоті рамки... Той самий качан — то золоте начало. А ми — прості смертні...

— Дурний ти в мене, Женю, а ще в марксисти пнешся. Я жінка, і то інакше...

— О, так ти ж у мене вільнодум.

В'їжджали в глинистий, захований у зелень кишлак. Чадак ніби мертвий від людей, але живий гомоном Чадак-саю, живий пахощами рослин. «Де він, Саїд-Алі Мухтаров, у цій глині та в зелені захований?» — збігло зрадливе запитання.

XVIII

Кара-дар'їнський обвал треба було перевірити. Синявін найкраще знав верхів'я Нарину, Кара-Дар'ї, йому й довелося їхати до того обвалу.

Ніколи не брав з собою ні зброї, ані запасів їжі чи провідників. Вдягався в узбецький одяг, навіть чалму (від спеки) сніжно-білу закручував на лису голову, і їхав у гори. На коні сидів, як юнак, і, незважаючи на свою огрядність, не вередував кіньми.

В Узжен в'їхав на поганенькій шкапинці, яка, йдучи під такою вагою, як п'яна, плентала ногами, точилася вулицею. Ніхто не зважав на літнього «узбека», що їхав вулицею, базаром, неначе і все життя його проходило верхи на отакім охлялім коні. Зачепить конем базарного роззяву — той смачно вилається з притиском на свистячих приголосних. Синявін діловито притримає шкапину і з неменшим азартом відповість чистою узбецькою мовою. За це Синявіна любили патріархальні узбеки, хто знав його. Пова'жала його і молодь за досконале знання мови та за діловитість. А незнайомі приймали Синявіна в узбецькім убранні здебільшого за поважного муллу дехкана. Так прийняли його і в Узжені.

Проїжджаючи повз старовинну мечеть, не міг не спинитися біля візерунково облицьованого і завершеного мальовничою баштою мінарета. Знав, що цей мінарет є якийсь пам'ятник давнини — чи то доби Олександра Македонського, чи то Улугбека. Десятки разів бував в Узжені і не міг відмовити собі віддати данину поваги цьому свідкові древніх віків.

Але увагу його привернула метушня біля мечеті. Метушня не звичайного свята, і навіть зовсім не свята. Бо свято відбувається в найбільшім супокої, на який здатна розварена південним сонцем віруюча людина.

— А, міраб-ака! [1] Аманми сиз? [2] Саламат [3].

[1] Ака — брат (форма звертання).
[2] Аманми сиз — зичення здоров'я.
[3] Саламат — вітання.

Лишив шкапину на міраба і, нічого не спитавшись, зайшов на подвір'я мечеті.

Камінний діл подвір'я встелено криваво-червоними килимами кашгарської роботи. На килими поквапно розсідалися почесні сивобороді ішани, імами [1], правовірні дехкани.

Серед майданчика-подвір'я з каменю нашвидку складено підвищення, теж укрите килимами. Підвищення порожнє. Аричок протікав через усе подвір'я повз те підвищення. Біля сходів на підвищенні стояв високий срібний чайник та цяцькована чайними трояндами піала. Чеканням пройнята тиша, і шепіт, приглушений килимами.

Синявін сів біля виходу, в тіні важкої арби. В цей час із головного приміщення мечеті вийшли троє найблагородніших з благородних аксакалів. Їхні бороди та чалми сперечалися білістю, а осанка — гідна еміра. На шовковому квітчастому сюзане [2] несли товстющу в золоті книгу. Поважно, без єдиного слова дійшли до підвищення. По черзі зливали один одному на руки воду з чайника і так само поважно зійшли всі на трибуну.

— Аллагу акбар! Аллагу акбар!.. Ллоіллага іллалла...[3]

Вступні й кінцеві слова азана, як електричний струм, пронизали сотню присутніх. Навіть Синявін поза власною волею повторив ці слова, піддавшись загальній екзальтації.

Молитва проходила звично і досить нудно. З трибуни по черзі промовляли всі три старці ту ж саму фразу. Її повторювала пошепки маса молящих і клала належний в таких випадках поклін.

Нарешті все офіціальне — боже — скінчилося. Один з аксакалів передав коран двом своїм помічникам і заговорив про занепад віри магометанської, про ламання адату та про більшовиків. Халіф доручив їм, благословенним аксакалам, перенести Медінський коран із Самарканда до Карагаша, в священну обитель Мазар Дихана. Халіфатові стало важко стежити за кораном, коли він у Самарканді, під боком у влади. Карагаш у горах, а гори мають свої незнані стежки. Всемусульманський люд тими стежками матиме доступ до корана.

[1] І ш а н — нащадок Магомета; і м а м — священик.

[2] С ю з а н е — килимок.

[3] Нема бога, крім бога...

— ...О правовірні нащадки Узбек-хана! Ваш предок, гордий і мудрий Улугбек, заснував обитель в горах. На дикі землі хотів пустити воду, та аллах цього не захотів. Тоді Улугбек прокляв ті землі, Голодним степом назвав їх і віддав шайтанові на ігрище. Обитель же віддав правовірному Диханові, честь і святощі якого віками прославлялися молитвами. Та прийшли з далеких чужих країв більшовики, розплодилися серед наших голодранців і невірних. На адат і віковічні закони землі та неба наплювали. Голодний степ хочуть зросити водами Кзил-су...

— Ллоіллага іллалла...

— ...водами Кзил-су! Значить, засушити тисячі танапів благословенної обителі, розгнівити аллаха і накликати на себе прокляття та хвороби. Мужайтесь і несіть цю істину в кишлак до правовірних. Не бути водам Кзил-су на Голодному степу!.. Незабаром край більшовикам. Їх задавить міжнародна сила і єдність Мекки та Рима! Мужайтеся! Аллагу акбар! Ллоіллага іллалла...

Синявін позадкував з мечеті. Почував себе, мов шпик, якого упізнали державні мужі. Голова тріщала від нових понять про світ і людей. Здавалося б, що релігія виконує свої надто примітивні функції милиць, на які віками спираються слабі на ноги люди. Молись собі і живи, шкутильгаючи по грішній від створення землі. Аж ні! Більшовики відокремили релігію від держави, та вона зректися керівництва масами не хоче. Аякже! Воду Кзил-су на Голодний степ! То й молитись мільйони будуть на той степ! Що ж лишається їм? А він, культурна людина, інженер, він і проти обителі, і досі не з більшовиками на тому грандіозному будівництві. З ким же тоді він? Третьої позиції не буває. Все, що потрапляє в зону між двома фронтами боротьби, неодмінно гине в огні обох ворогуючих сил.

І вголос вирішив:

— Повернуся з обвалу і неодмінно навідаюся в Чадак. І це узбеки, і той... узбек, тільки значно молодший, сучасний. А сила споконвіків за поколіннями. Неодмінно навідаюсь, давно не бував у Чадаку.

XIX

Чадакові не первина, що до нього їдуть гості на відпочинок. З давніх-давен з'їздилися сюди на виноград, на дині, на фільтроване снігами та зеленню повітря. Любов Прохорівна притягала на себе заздрі погляди. Та Храпкови на це не зважали, звикли. Врода Любові Прохорівни була одноголосно визнана, і їй самій це найкраще відомо.

Літня пора робила Чадак порожнім. Люд на полі відбував свої господарські обов'язки. Треба зжинати богару [1], поливати та обгортати пахту [2], стерегти баштани. В кишлаку ж тільки дітвора та ще інколи одноманітна, сіра, з чорним волосяним покривалом постать простує вдень по вулиці. Зате ввечері оживають криві вулиці, чайхани. Прориваються високі голосисті співи, і чадацьке життя обарвлюється лементом тварин та піснями господарів.

Любов Прохорівна не звикла до такого штилю в її молодому житті. З ранку до вечора ходила по кишлаку, понад саєм, під горами. Кожен куток захоплював її своєю новизною та цілинністю. Кортіло обчухрати застаріле гілля, закидати аричок камінням та землею, вирвати в кручах опорний камінець, щоб зірвалося все велетенське бескеття, віками овіяне й спокійне. Руйнівна сила буравила і штовхала її на найнесподіваніші вчинки.

Євген Вікторович вбачав у цьому початок діяння тої спасенної «зміни клімату», тихесенько «в бороду» посміхався з цього, а дружині ліниво повторював:

— Примічай же, Любочко, як виблуджуватися з цих провулочків. Скоро сяду за роботу, самій ходити доведеться.

Вона ж нервувала і приховувала це. Починало здаватися їй, що ті старі дехкани в чайхані обдурили її, поглузували. Де ж їй і зустрінутися б з цим Мухтаровим, як не в цьому екзотично затишному куточку, щоб виправити свою недоладну гарячковість. Кілька днів никала по кишлаку і жодного натяку на присутність тут Мухтарова не помітила. Чого він тут житиме, з ким? Поспитати когось про це не сміла при чоловікові. Ба навіть

[1] Богара — ярі посіви, взагалі посіви, що зрошуються дощем, а не штучно.

[2] Пахта — бавовник.

хотіла б, щоб і самій не бути присутній при тих розпитуваннях. О, вона тепер оберігає свою таємницю!

— Ти мене зовсім за малу вважаєш. Та я з любісінького місця дійду сама, куди ти захочеш,— відповіла байдуже. Під горою, біля кринички, зірвала травинку і старанно її пережовувала.

Від прихованої туги Любов Прохорівна була схожа на красуню черницю, що красу свою і бурю почуттів хоронила у мовчазних стінах. Круглі очі зробилися ще більшими. В них догоряли вогні лагідненької, знесиленої в борні душі і ледве запалювалося багаття неспробуваного дерзання. «Допоможи моїй душі знайти спокій і рівновагу»,— молили очі.

Жартома лікар пропонував:

— Ой, не повірю. Ану, давай звідси підемо до базару різними вулицями. Я піду оцим шляхом понад саєм, а ти... ну, хоч би й оцією стежечкою поза мечеттю, хто швидше.

Така пустотлива вигадка!

— А що ж? Давай! Це зовсім просто, я швидше за тебе буду на базарі,— а в голові завирували думки. Вона буде йти без свідків, це ж така спокуса — аж лячно зіщулилася в вузол.

— Спробуй,— зрадів, що дружина раптом повеселіла. «Чому раніше це не прийшло в голову?..»

Сонце давно сховалося за гори, і Чадак потопав у передвечірньому холодку. Попід горою, стежкою, де поспішала захоплена жартом свого чоловіка Любов Прохорівна, поверталися череди з паші. Незграбно, під «драбинку» стрижені курдючні вівці здіймали пилюгу, а тонкоші безрогі корови порушували чадацьку тишу незвичним гірським муканням.

Любов Прохорівна ніколи не помічала в собі такої щирої прихильності до цих милих живих істот. Обминала їх, усміхалася.

— Му, му, корівко! Бач, простудила голос, а ще й мати...

Не зводячи очей з мечеті, поспішала як могла. Високі каблучки, коротенька вузька спідничка... Та кого їй тут соромитися? Вона далеко від міського життя, не мала чого стримувати свою «некультурну» ходу.

XX

За ці кілька тижнів Саїд-Алі ганяв по міжгірській долині, як дух, потривожений у своєму спокої. Кілька разів міняв думку про організацію контори в Намаджані чи в Уч-Каргалі. З'їздилися робітники, інженери, техніки, утворилося господарство, бухгалтерія, канцелярія. Все це вимагало господаря, вимагало щоденного дбайливого ока.

Як розбурханий водоспад, Саїд-Алі обрушувався на місцеві організації, і авторитет Голодностепського будівництва дедалі зростав.

І знов з'явився в Чадаку. Складалося так, що коло сотні людей із штату зараз розкидані в трьох пунктах. Але в Чадаку він незмінно тримав свою технічно-проектну групу, тому в Чадак завжди заїздив на довший час.

Сьогодні він ще перед вечором вийшов з дому. Якийсь не чадацький, надто благообразний на вигляд аксакал, здавалось би, у випадковій розмові сповістив про приїзд Храпкових:

— Чадак тепер на місто виростає з вашого, Саїд-ака, щасливого прибуття весною. З'їжджаються люди, ожвавлюються чайхани. Навіть відомий намаджанський лікар Храпков третій тиждень відпочиває з дружиною в Чадаку.

— І Храпков навіть? — майже байдуже перепитав у аксакала. Та аксакал сприйняв те за удавану байдужість.

— Так, Саїд-ака, і Храпков. Чимало хворих вилікував і щовечора з дружиною на водоспад прогулюються...

Здалося Мухтарову, що навіть усміхнувся аксакал промовистою посмішкою. Та що можна подумати про ту догідливу посмішку старого? Не надав їй значення.

І вийшов з дому, щоб найпростішими стежками потрапити до водоспадів.

Він любив дружину Храпкова. Виразка намаджанського інциденту діяла як допоміжне вогнище, яке розпалювало природний потяг до найколючішої, але запашної, розжеврілої квітки.

Спереду на розі старовинна мечеть. Все збирався якось зайти, оглянути багатовікові написи, вирізьблені на внутрішніх колонах мечеті. І помітив жінку, що раптом виткнулася з-за рогу, ледве не наткнулась на Саїда-Алі.

Помітила й вона. Чи спіткнулась об коріння ширококронного густого кайрагача, чи дух забило їй від такої несподіванки. Жінка неминуче впала б, коли б не дужа Саїдова рука так вчасно підтримала її.

— Рахмат! [1] — уперше узбецьким словом подякувала. Очі шукали того, хто так спритно підскочив і мужньо підтримав її. В делікатності руки, в шанобливому уклоні йому позаздрив би не один закоханий мужчина.

— Нема за що, прошу, Любов Прохорівно. Ви не забили ногу об коріння? — потурбувався Мухтаров.

— Ні-ні, дякую, Саїд-Алі... Прошу пробачити... Ця зустріч, справді, несподівана, але не криюся, Саїд-Алі... Я її шукала. Я така... нехороша жінка, Саїде, ти мусиш... ви мусите забути той інцидент. Я, я його спокутувала цим приїздом до вас у ваш... Чадак...

Любов Прохорівна замовкла, але не випростувалася від руки Мухтарова, що напівобіймала її тонку і ніжну постать. Відчувала, що з хвилини на хвилину може з'явитися тут її чоловік. Але дивна байдужість, що опановує закоханих у таку вирішальну мить, мутила їй розум.

Глибоко і промовисто подивилися одне одному в очі, мовчки рушили під кайрагач. Саїд-Алі почував, що він справді забув той неприємний, власне, смішний інцидент у намаджанському парку. Як же інакше мусила б повестися молода заміжня жінка?..

Вечоріло, але безхмарне небо, як величезна фара, відбивало вденішнє світло, кидало його в міжгір'я і скрашувало вечір тонким переходом до ночі. На вулиці було ще так світло, що Євген Вікторович і здалеку міг би загледіти те, чого не слід бачити «законному» чоловікові. Під густим, аж чорним кайрагачем надто сердечно прощалися, розходячись, дві істоти...

Та Храпков цього не бачив. Він не поспішав, замислений, і міг помітити тільки, як розминулася його дружина з якимось дужим чоловіком. Чорний кайрагач, і чорний силует чоловіка пішов від нього.

Розминулися...

— Ти вже з базару, Женю?

— Та ще й на базарі трохи почекав у чайхані.

— Чекав? От спасибі... Я так утомилася поспішаючи. Дай руку.

---

[1] Дякую!

Вона справді дихала швидше, аніж звичайно, і від неї пашіло життєвим теплом, пашіла втома і свіжість душі.

У Євгена Вікторовича одлягло від серця. Він винайшов засіб, як запалювати барвами молодості привітне лице його ніжної дружини. Надто ввічливо привітався до старого аксакала, що проходив назустріч і всміхався доброю старечою посмішкою. У Любові Прохорівни затиснуло дух у грудях.

— Ти знайомий уже з цим старим?

— Ні, з якого дива, серденько? Просто всміхається людина, я й привітався. Тобі так хороше, Любочко...

А вулицею пройшов той старий дехкан, який в Намаджані розповів Любові Прохорівні про Саїда. Не з старечої примхи старий Ісенджан всміхався Храпковим. Не це ж примусило його кинути Караташську обитель, помандрувати до Намаджана, а зараз приневолювало з усмішкою прогулюватися в міжгірному Чадаку.

Обернувся і довго стояв біля дувала, вдивлявся вслід широкому Храпкову та ніжно-гнучкій його дружині. Вони танули в глибині вулиці, в раптовім вечорі. Поволі танула, завмирала і шаноблива посмішка на вустах старого Ісенджана...

XXI

Хірург Храпков навіть не сподівався, що в Чадаку так зручно влаштується зі своєю науковою працею на час відпустки. Дедалі з віком йому зміцнюється певність, що за своїми даними освіти, здоров'я і незвичайного хисту до хірургії він зможе піднестися далеко над головами своїх колег, змусить якісь ширші кола суспільства висловлювати його ім'я з піднесеною повагою. І ні разу при тому не спало на думку, що в цій певності звучить щось від хворобливого хизування, самозакохання.

Його дружина вже звикла до того і чомусь вважала це абсолютно нормальним для її чоловіка. А як же інакше? Вона вже добрала, що чоловік такої молодої дружини мусить завжди тримати себе на поверхні найповніших вод!

В Чадак вона їхала, сповнена найпротилежніших почуттів, їй хотілося зустрінутися саме в гірській дичавині з цим мужнім, привітним узбеком, хотілося відчути його палке кохання без цивілізованих свідків. А утла, вихована єпархіальними батьками мораль лякалася того

кохання. Чим більше певності, що це кохання нічим уже не стримаєш тут, як бурхливий потік чадацького водоспаду, тим більший острах холодив їй душу. Вона вхопилася за якусь нову нитку свого життєвого клубка, нехотя, опинаючись, а таки вимотувала ту нитку, відчувала болючий лоскіт сумління і... ждала того лоскоту! Як птах у вирій, прилинула вона в Чадак, кублилася в ньому і позирала на сонце — не прогавити б часу повернення до обжитих, віками топтаних стежок життя...

Саїд-Алі щоразу заїздив у Чадак з своїх дослідних поїздок по трасах майбутнього каналу та по гірських бескеттях, де особливо цього року вирувала Кзил-су. В Чадаку по-діловому зустрічався з інженером Маціевським, з новоприбулими техніками. Цікавився більше їхніми настроями, влаштовував побут, бадьорив, але ні з ким не ділився своїм хвилюванням з приводу дивовижної затримки урядового повідомлення про остаточне затвердження варіанта його проекту. Тільки з Лодиженком завжди знаходив для себе відпочинок душевний. Йому він міг щоразу в іншій варіації розповісти про свої наміри, сумніви, вагання. І також наполягав на проектуванні та розрахунках тих же типових сифонів, розподільних голів ариків, підпірних шлюзів та містків.

Цього вечора Саїд-Алі несподівано вдруге прибіг у чайхану, де містилася його інженерно-технічна група. Інженер Маціевський тільки що забракував рисунок типового чавунно-трубчатого сифона для перехресних ариків. Лодиженко підтримав інженера, не вимовчав, і вся група була надута, неначе їх тільки-но розборонили в бійці.

— Що сталося? — запитав Саїд-Алі.— Що сталося, чого такі надуті?

— Нічого особливого. Переробляти доведеться робочі рисунки типових сифонів і більше нічого, товаришу Мухтаров.

— І більше нічого? Так чого ж сидите, як щури в норах? Гайда в чайхану, на міст...

Такого не було з ним за всі два місяці. Перевіряв проект, відпочивав, щоб набратися сил, і чекав остаточних рішень уряду. Нахвалявся підняти на боротьбу з стихіями у відсталій батьківщині, заволодіти гірськими водами, щоб досхочу розподіляти їх на соціалістичних безмежних ланах. Мріялося переписати ари-

ками незаймані порожні пустелі степів, змити традиційну зашкарублість, обполоскати забруднений адатами побут. Горів ненавистю до старої рутини, а на баїв та ішанів готувався вилити смертельну лють, що збиралася віками у скривдженого дехкана.

Вся група за ці місяці в Чадаку була в громадських чайханах один-два рази. Чадачани знали, що є якась технічна група, що приїхала вона з старшим сином старої Адолят-хон. Його мало хто пам'ятає змалку, а хто він зараз, комісар чи землемір, а може, й письменник, як той у Шахімардані,— цікавилися і насторожено чекали. Розмови по кишлаку пішли, що приїхав він з групою на допомогу тому шахімарданському мечеті закривати. Адже той письменник прилюдно засуджує шейхів, баїв та ішанів, погрожує їм народним правосуддям. Цей теж, видимо, з таких же, тільки ще не освоївся... Серед чадачан пішли дискусії, з інших кишлаків навідуватися почали і настійливо допитувалися, що ж робить група в Чадаку.

В чайхані було повно дехканів. Дутарі хтось приніс чи, може, чайханщик свою дістав. Серед гомону та викриків бряжчали струни то в одних, то в інших руках. І ось у такий час до чайхани зайшло кілька чоловік — молодих, енергійних. Саїд-Алі зайшов останнім і привітався до гурту. Дутарі вмовкли, заворушилися, зашепотіли чадачани. Чайханщик запалив ще два великих каганці. Для гостей звільнили один килим, і без замовлення туди було подано кок-чай, сухий виноград та два коржики.

— Нас тут приймають, як Свена Гедіна в Тібеті,— ніяковів Лодиженко.

Розмови почалися несміливо. Саїд запитав у дехканів про можливий урожай бавовни. Порівнювали з роками далекого минулого. Відчувалося, що до основної розмови ще не дійшли. Невідомими путями і в інших чайханах довідалися, що в чайхані Сатик-бая Саїд-Алі Мухтаров зі своїми техніками. Вони розповідають, як «забиратимуть цьогорічний урожай бавовни для держави і платитимуть за неї не грішми, а цигарками та кам'яним вугіллям». Новина, що й казати, цікава! До чайхани Сатик-бая поспішали дехкани і були раді, що не прогавили, прийшли вчасно. Розмова ще розгорталася тільки навколо врожаю, скільки танапів бавовни має середній господар, скільки поливів у цьому році. До Саїда підсів

надто хмурий дехкан. Ліве око витекло, і коли він позирав на Саїда та на техніків одним здоровим оком, воно напружувалося за двоє, і це надавало йому злостивого, чужого людській природі вигляду. Одноокий більше мовчав і слухав.

До гурту підійшов Ісенджан. Власне, й не підійшов, він підплазував, як вуж, у найтемнішому і найтіснішому кутку. Коли б саме в цей куток не так пильно вдивлявся Саїд-Алі, Ісенджана в гурті ніхто б і не помітив.

Одноокий, насуплений дехкан перебив звичайну нецікаву розмову:

— Уртак[1] Саїд-Алі! Я прийшов сюди з Гурум-Сарая. Наша біднота прочула, як мулла Хамза Хакім-заде Ніязі в Шахімардані сказав, що... на нові землі держава воду збирається подати.

І дивна річ: у затемненому кутку заворушилися аксакали. Меланхолійний Ісенджан пожвавішав.

— Що? Воду на нові землі? Брехня! Вигадки...

— Чому вигадки? — здивовано запитав Саїд. Все це виникло так раптово. Гурумсараєць запитав про Голодний степ. Саїд-Алі збирався відповісти, зрадів цьому. Несподівано спало на думку скористатися нагодою і поговорити з дехканами про роботи в Голодному степу. Кишлачна Рада чомусь відмовила Саїдові поставити його інформацію на загальних зборах, мотивуючи невідкладними державними кампаніями.

Але чому це запитання так стурбувало дехканів? Вони встають з килимів, поодинці, а то й купками йдуть геть від чайхани. Здивований Саїд переводив очі з одного на другого. Бачив, що Ісенджан крутився між дехканами, і чимало їх покірно лишали чайхану.

— Ніяка це не вигадка! Вірно, товаришу з Гурум-Сарая. Я — інженер, оце мої поки що нечисленні помічники. Ми будуватимемо велику іригаційну систему, яка подасть воду з Кзил-су на Голодний степ.

— Воду на Голодний степ?

— Так, воду на Голодний степ! Це почнеться скоро, не пізніше, як навесні наступного року, а зараз провадимо організаційні, підготовчі роботи...

На килимах залишилася Саїдова технічна група та одноокий, хмурий дехкан з Гурум-Сарая. Озирнувшись, він ледве видушив посмішку:

---

[1] У р т а к — товариш, у р т а к л я р — товариші.

— Страшне це діло, уртак Саїд-Алі. Народ не збагне розумом. Ось, бач, знесло їх духом. У Гурум-Сараї мене бити нахваляються за це... Я ходив у Шахімардан до Хамзи... Я ж і в Чадак прийшов за... правдою, а вона така... страшна!

Здивований таким висновком, Саїд закам'яніло сидів і намагався охопити розумом, що ж сталося. Кричали — брехня, вигадка — і пішли. Не захотіли слухати його пояснень чи злякалися чиїхось брехень та погроз? Тільки оцей один, що прийшов за правдою з іншого кишлаку, тільки він сидить, чекає. Ну, що ж: більшовики не горді. Для першого разу і одним гребувати не треба.

— Ви незаможник?

— Так, кошчі-дехкан. Восени на бавовноочисному заводі в Асаке працюю вантажником.

Саїд ще помовчав, розглядаючи гурумсарайця. Встав з килима, підійшов ближче.

— Давайте познайомимося. Я вам сказав, хто я, прізвище моє ви знаєте.

— А моє прізвище Карімбаєв Ахмет.

Потиснули руки. Мухтаров сів поруч Карімбаєва, налив йому свою піалу чаю.

— Все це справді страшне для декого діло, але не для нас. Найстрашніше минуло. Ми завоювали владу, це було найскладніше. Ви, товаришу, воювали?

— Воював. Під Ходжентом мені випекли око, допитуючись про більшовиків. З розвідки я потрапив їм до рук... Червоні настигли, і я лишився цілий, бодай з одним оком...

Саїд ще раз потис руку Карімбаєва і запропонував:

— Нам потрібні люди, товаришу Карімбаєв. Приходьте на будівництво. Навіть зараз нам не вистачає людей.

— Але ж я неписьменний, яку роботу ви мені дасте?

— Роботу? Товаришу Лодиженко! Яку йому роботу?

— Нам для першого разу треба розсильного, а далі буде видно.

З чайхани пізнього вечора Карімбаєв пішов спати до приміщення технічної експедиції. Хоч як умовляв Саїд-Алі піти до нього спати, Карімбаєв пішов з Лодиженком. Ледве володіючи російською мовою, він пообіцяв навчити Лодиженка узбецької мови.

Для Саїда сьогодні був урочистий день. Та з голови не виходив той старий аксакал, що так старанно нишпорив серед дехканів у чайхані і пішов з неї останній.

XXII

У ці дні в Чадаку і Любов Прохорівна добрала смаку в науковій праці свого Женечки. Наукова праця Євгена Вікторовича була тою спасенною причиною, яка владно приковувала його до робочого стола і відкрила Любові волю...

Незмінно щоранку котилися в гірських долинах смачні тумани, і зорі щоночі яскраво миготіли з далеких, безмежних просторів. Любов Прохорівна щодня навідувалася до говірких водоспадів Чадак-саю, шукала зустрічі, як долі.

Не нехтував нею і Саїд-Алі, коли наїздив до Чадака. В такі дні двоє молодих, дужих істот незмінно зустрічалися. Їх радість зустрічі голубила щоранку там, де Чадак-сай, розсипаючись шумом, падав з узгір'я, клекотав клекотом буйним, сікся водоспадом на гострих шпилях порогів, парував бризками. Це було місце кохання, чадно щипливого, гострого. Чадак-сай говорив сам за закоханих.

— Я вперше відчула, як хочеться жити, слухаючи водоспади. Яке чарування з такої простої речі: води та дикого каміння.

— Ти маєш змогу жити в Чадаку і не перестаючи слухати цю бурю боротьби води з камінням... ставши моєю назавжди.

Тоді Любов брала його руки, що обнімали цупко її дівочий стан, розводила їх і чомусь сходила з каміння. Щось смоктало в грудях. Довго і пильно дивилася на сніговий говіркий шум, на тумани бризок над водоспадом, на золоті переливи — жарти райдуги, що русалкою полоскалася в прозорих бризках.

Смоктало під грудьми, ятрилася якась непомітна цяточка. Може, то і не виразка, а лише забобонний страх від зради батьківської моралі, може, внутрішній сором — що скажуть знайомі в Ташкенті, як поцінує її зв'язок Соня Преображенська. У всякім разі, Любов Прохорівна ні на хвилину за час перебування в Чадаку не могла звільнитися від дошкульного відчуття незвич-

ності, яким здаються їй оці екзотичні зустрічі з... молодим узбеком крадькома від чоловіка. А зустрічі вже зайшли за найдальші, найсвятіші в її невинним розумінні межі інтимного щастя!..

Ще з дитинства прищеплено їй, як і багатьом таким, як вона, поняття, що узбеки — це тубільці, яких підкорила царська Росія, напівдикунський народ, який не має своєї культури, інтелігенції, відкидає культуру російську, брудний у побуті, жорстокий у багатоженстві, фанатичний у вірі мусульманства. Та і зараз вона ще не все переглянула з тих батьківських розумінь, а Саїда-Алі сприймає як щасливий, але дивовижний бажаний виняток.

Що ж дивного в тому, що дружина культурного і вправного хірурга саме так дивилася на народ, серед якого виросла і живе. Адже до останнього часу, власне, до зустрічі в Намаджані з Мухтаровим, вона жодного розумного слова про узбеків не чула ні від кого. Вихована царизмом поняття про «інородців», та ще й «азіатів», презирство до них ніхто до Саїда-Алі не руйнував, не замінив іншими.

До того ж батьки її коханця — таки правовірні мусульмани, мати живе в кишлаку, носить традиційну паранджу, щільно приховуючи обличчя за чорною волосяною сіткою чиммат [1]. Віддаль від тої правовірної узбечки-матері до віруючої православної матері Любові Прохорівни та і до самої Любові — незмірна. Адже Любов Прохорівна навіть не дівчина з радянських часів, а ще урочисто повінчана в ташкентському соборі дружина лікаря Храпкова.

Було від чого гризтися, ятритися! Розуміла, про що нагадує Саїд-Алі. Вона безсила була відвернути неминуче в її краденім романі — тут диктувало серце. Та й ніяка сила не відверне того неминучого. Це любов — хвороба!.. А згадавши про ту неминучість, шукала забуття у гомоні водоспаду...

Вдома весела, свіжа, рожевощока озивалася до змореного чоловіка, без угаву втішала сміхом холодного від утоми Євгена Вікторовича. Вона захоплюється його працею, шкодує, що сама зірвалася з навчанням, не пристосована до життя, як він, «незрівнянний її Женечка»!

---

[1] Чиммат — запинало на обличчі, виткане з чорної волосіні.

І в тому звучала якась сумна щирість, глибоко приховані болі, вагання та невмолима, просто фатальна неминучість...

— Заспокойся, золотко, чадацьке повітря так гарно впливає на твій організм.

— Чудово, Женечко! Коли б ти побував на горі, на містку, де я буваю, на...— ледве не вирвалося признання про одвідини водоспаду,— ти б теж мав більше сили пестити свого Любика. Але ж у тебе така серйозна праця. Я так нетерпляче хочу нарешті побачити її надрукованою... Женечко,— раптом. переходила,— чому ти нічого мені не розповів про узбеків, про їхню культуру? Адже, виявляється, вони мають свої культурні традиції, мають своїх класиків літератури, арабське письмо читають... Ти знав про це, Женику?

Женечка зробив здивоване, ніби аж перелякане обличчя, зняв окуляри, обережно поклав їх на стіл, підводячись, виправдувався:

— Чи мені до цього було, Любику? За три роки нашого щасливого шлюбу чи хоч раз ми говорили з тобою про якусь культуру, не те що про узбецьку?

— А ти ж знаєш, що у них був навіть великий поет якихось тисячу років тому?..

— Та звідки ти це все взяла? Який поет у цих, пробач, і слова не приберу... відсталих аборигенів азіатських хащ?.. Що з тобою?

Любов Прохорівна схаменулася, відчула, що переборщила. Обличчя її ще більше запалало. Негайно ж викрутитися!

— А я з отим узбеком... із стариком, до якого ти привітно вклонявся... Пам'ятаєш, Женю? — навіть капризно губки закопилила.

— Ну? Невідомий мені старий узбек... Що ж він — приятелем нашим вважає себе з того випадкового привітання? Вони такі. Дай їм зрозуміти, що ти хороший, то й не відчепишся...

— Приємний старий. До мечеті зводив, написи арабські читав, про все, про все говорив. Чудний такий узбек... Женечко, чи ти ж по-справжньому любиш мене? Ти... такий дужий... праця в тебе, Женечко.

Євген Вікторович відчув, що дружина от-от заплаче. Такий різкий перехід настрою від високого захоплення аж до занепаду нічого хорошого не обіцяв. Але у лікаря Храпкова десь заворушилося в свідомості припущення

«чуда». «Такий дужий...» — верзлося сказане дружиною, а тут «клімат, повітря». Невже лікарі мали рацію, посилаючи його з дружиною в Чадак...

— Моя невірнице, мій цвіте весняний. Люблю ж, як гімназист, як...

— Ну, поцілуй мене, щоб я пішла і не заважала тобі працювати. Та пригорнись же, бо я заплачу...

І коли Любов, приховуючи огиду, в'юном викручувалась із рук, пустуючи, вилітала з дверей, він дивився вслід, відбиваючи на лиці наївно-невиразну посмішку задоволення.

— Любиш... як кішка,— верзлося вголос.— «Зміна клімату, вражень...»

XXIII

Саїд-Алі як слід не розумів мінливих настроїв цієї молодої гарної жінки. Що вона кохала, в тому не мав жодних сумнівів. Кохала палко, вкладаючи в свою любов не тільки захоплення невитраченої молодості, а й якісь глибокі душевні почуття. Вона горіла незгасаючим вогнем. Щоразу свіжа, щоразу ніжна і запашна, як квітка в росяні теплі ранки, вона не знала меж у коханні...

Та говорити з нею про це було важко. Любов Прохорівна просто долонею своєї ніжної руки, як печаттю, затуляла йому вуста при тій розмові або швидко збиралася і йшла, не дозволивши навіть проводжати її.

Проти чого ж вона протестувала? Не хотіла слухати звичайних, розумних слів, які могли розбудити її від цього заворожливого сну кохання? Чи боялася, що в коханця прорвуться залишки владної сили Тімуридів і вона втратить себе у тій владній силі?

Від таких припущень Саїда-Алі охоплювало глибоке розчарування. Заспокоював і переконував себе, що це не так, а воно, немов іржа, точило на самоті. Соромився сам за себе і таки злився. В хвилини одвертості з своїм найближчим помічником по праці і другом Семеном Лодиженком радився, обмірковували разом, навіть сперечалися. Та від того не ставало легше.

І як тільки приїздив у Чадак, виривався на вітер, блукав по кишлаку в найдальших вуличках чи в гірських бескеттях, силкувався на самоті обміркувати своє становище в цих відносинах з чужою дружиною. Йому вже

за тридцять років. Цілком можливо, що жінка, на десяток років молодша, серйозно зважає і на цей факт. Чи не від свого чоловіка, майже такого ж віку, як Саїд, вона вдихається на ці ризиковані манівці?

Так. Підійшла і йому грань, коли треба вирішувати своє майбутнє. І як же інакше він може вирішувати його, вони обоє кохають одне одного.

Чоловік? Ну що ж... Чоловік — не якийсь пень, а культурна людина. Пояснити йому все. Не сліпий же він, лікар! Важко було б не помітити йому такої різкої зміни в жінці... Лише від самого «повітря, зміни клімату», як, сміючись, розповідала Любов Прохорівна, такі зміни не відбуваються...

Саїдова мати, стара Адолят-хон, помітила все це з перших днів. Сусідки вносили у вуха, та й струнка жінка, що заходила в двір з Саїдом, ішла на його половину, хоч вона і в паранджі, вносила цілковиту ясність у розуміння внутрішнього життя сина.

«Одружити треба!..— міркувала мати.— Конче одружити і покласти край... Ми — узбеки, правовірні мусульмани. Нехай він там учився з ними, набирався всякого. А таки ж і він узбек, наш син, наша кров...»

І пробувала, радила. Пообіцяв матері сам собі підшукати дружину. Але що означає оце «підшукати» в старих мусульманських умовах? Спочатку ж треба зламати їх, починаючи з матері, яку він так душевно поважав. Мати мала його за померлого, понад два десятки років страждала за нього. Повернувся і... не мав наміру в чімсь перечити, терзати стару, настраждану жінку, матір!

Вона радить одружитися неодмінно з узбечкою, з калимом. А матері тільки це й залишилося, щоб завершити материнську турботу про сина. Навіть про якісь дві тисячі згадує, що зібрала на калим, радіє з того і чекає.

— На калим готувала. Де ж вам узяти? Абдулла малий, а ти... Доки ще станете справжніми людьми, хто, як не мати, потурбується! Коли б батько був живий! Він досі до районного арик-аксакала дослужився б. І синів довчив би, поженив. Хороший був старий і... вмер. Шкода! Міраб-баші з нього був неабиякий. Абдукадир (де на квартиру стали Храпкови) за нього не зможе справитися, він дехканам не до масті...

Перебираючи все це в голові, не стямився, як здибав під горою, біля мечеті, молоду, стрункy юначку. В новій, червоній паранджі (дівоцькій, значить) гордо, по-святковому переходила Саїдові шлях.

Між паранджею та чорною, аж до колін, чиммат мигнув прекрасний молодий профіль, з повними вогню губенятами. Вони ледве помітно затремтіли, всміхаючись на гострий джигітів погляд.

Над головою затяг суфі свій молитовний заклик — азан. То був ще молодий, як от Саїд, дехкан, з чорненькою борідкою і з гострим, блискучим кінцем носа. Наставив за вухами руки і добірним голосом слав у повечорілі простори арабські слова Магометового прощення, слова загробного спокою. Тільки слова! Вони лились, оповивали складні думи обвиклими спогадами безрадісно-жахного далекого дитинства:

Аллагу акбар. Аллагу акбар...
Ллоіллага іллалла...

Саїд мимоволі повторював за суфі ті слова, чекаючи тут зустрічі з Любов'ю Прохорівною.

Ллоіллага, іллалла...

Вряди-годи проходили молитовно настроєні дехкани в чалмах з незамотаним кінцем над вухом. Їх розпухлі горла, ніби ознака священної до них уваги, книшем лягали аж на груди. Сині бридкі вола. У звиклій шанобі до вченої людини, проходячи повз Саїда, вони щиро тулили праву руку до серця, коли чули, як повторював він за суфі ті незрозумілі їм священні арабські слова. Але в грудях вони затамували насторожену неприязнь до нього.

Ллоіллага іллалла...—

повторює комуніст, що батьківські закони ламати хоче. Темні, як дощова осіння ніч у лісі, старі, виснажені дехкани. Вулицею проходили жінки, поквапно піднімаючи вгору коліна, як сліпі коні з бугра. Всі на один зразок. Тільки зрідка пройде одна, і з-під густого покривала можна вгадати обриси витонченої жіночої постаті.

Так трепетно зустрічав тут під кайрагачем, коло мечеті, свою ніжну коханку, Любов Прохорівну, і проводив з нею кінець дня.

Вона вигадала носити паранджу, щоб ніхто не впізнавав її, православної жінки, що так рідно ходить з узбеком.

XXIV

Несподіваний застій у будівництві, як зламане колесо в дорозі, застопорив хід подій. Після останніх одвідин Уч-Каргала та Карараша Саїд-Алі довго нікуди не виїздив з Чадака. Звичайно, міг би виїхати побачитись з людьми в Уч-Каргалі, підбадьорити їх. Та це з неменшим успіхом робив і Лодиженко.

Часто радилися з ним, довго і докладно обмірковували становище. Лодиженко не нагадував ніколи про можливі концесії, знаючи, як хворобливо реагує на це Саїд-Алі. Але часто думав про це і був глибоко певен, що залишки «концесійних тенденцій», безперечно, впливають на таке зволікання підготовчого періоду в Голодностепському будівництві...

Думалося підготувати в Карараші хоч кімнату для зупинок технічної групи, щоб не гасити вогню в душах людей, які так гостро, аж до болю, чекали цього будівництва. Саїд збирався з'їздити в Самарканд і знову поговорити в Раднаркомі, щоб якнайскоріше розпочинати будівництво.

Турботно проходили хвилини зустрічей Саїда-Алі з Лодиженком, з інженером Маціевським, з техніками. Тому завжди, коли закінчував справи і виривався на повітря, в кишлак, у гори, він намагався жити якимсь особливим, незалежним життям молодої людини.

Любов Прохорівна вечорами лишала паранджу у сусідових жінок, молодих дехканок, і поверталася додому веселою, розігрітою. Її заспокоєний Женя дістав телеграму про негайний приїзд до Коканда. Відповідальному робітникові потрібна була термінова операція.

І здивувалася Любов Прохорівна — її болюче гостро зачепило те, що Женя їде до Кокандської лікарні, де працює медичною сестрою така ж чорноока, як і Євген Вікторович, Тося Трохимівна. Коли б не була вона на рік чи два старішою за Любов Прохорівну, здавалося, було б не так прикро. А люди ще в Намаджані внесли до вух Любові Прохорівни про існування Тосі Трохимівни, про розкішну товсту чорну косу на спині, тимчасом

як Любов Прохорівна підстригала свої русяві коси за новітньою модою.

Намагалася вгамувати досаду, а вона вирівалася. Євген Вікторович же не мав підстав догадуватися про те.

— Ну чого ж, мій Любику, розумієш, мене викликають...

— Потурай їм! Мають лікарів, обійшлися б і на цей раз. Відпустка називається.

— Мені потрібно, Любонько. В мене авторитет, я працюю над такою книжкою і кожен цікавий випадок буквально ловлю. Та коли б мене не запросили на цю операцію, я жалкував би...

— Їдь, їдь! Я теж поїду... до Ташкента,— навіть сльози забриніли на очах.

Євген Вікторович розгублено шукав порятунку, звертаючись до свідомості Любові Прохорівни, до її розуму.

— Всього-на-всього три-чотири дні, Любику мій золотий! Вивчай із старим узбеком Чадак, підшукуй собі товариство і не скучай. Сходіть принаймні на баштани чадацькі.

Він так-таки ні сном ні духом навіть не догадувався про взаємини Любові Прохорівни з Саїдом-Алі Мухтаровим.

— На баштани? — здивувалася.— Та ти з глузду з'їхав! Де баштани, а де старий узбек, водоспад...— і схаменулася. Як мак зашарілась... Заговорила так швидко і такого наговорила про гори, про узбецьких жінок у червоних паранджах...

Храпков з того всього тільки й зрозумів, що свідомість його Любика взяла верх. Нікуди вже вона не поїде і спокійнісінько чекатиме його в Чадаку, милуючись горами та шумовинням чадацького водоспаду.

— Котику! Ну, поцілуй Любика ще на дорогу. Благословляю.— Улесливо підставляла по черзі то щоки, то чоло. Серце щулилося від такої лікарської охайності навіть у поцілунках. І таки терпіла оці одстовбурчені дудкою, товсті губи «негра» в шорстких вусах, теплі, як коров'яче вим'я. Терпіла й голосні цмокання інколи ще в повітрі. Тоді губи, мов печатка, штампували щоку чи чоло, неначе неприкаяні.

Навіть весело здавалося їй. Нахилилася аж до його вуха, як біблійна Єва, зашепотіла:

— А пам'ятаєш, Женику... «Зміна клімату, повітря...» Ти б хотів, щоб я була матір'ю?..

— Любику! — зрадів важкий Євген Вікторович. Вхопив дружину, як дитя, підніс угору, ніжно посадовив на канапу.— Любику! — тільки й міг вимовити.

На цей раз цілком щиро, вдячна від такого чоловікового захоплення, Любов Прохорівна вхопила його голову обіруч і, судорожно притягнувши, поцілувала його в уста так, як ні разу не цілувала за всі роки життя.

То була щира подяка... за дивовижну чоловічу сліпоту.

— Повернусь і негайно ж... негайно, у той же день виїздимо до Намаджана...— задихано пророк Храпков, ледве відірвавшись від запашної дружини.

XXV

Оберталася перед дзеркалом у новій сукні і сама захоплювалася красою свого розквітлого тіла. Крутилася і чаділа.

«А може, зарані я сказала йому це?» — раптом збігли на думку сумніви. «Такий, можна сказати, організм»,— згадала оцінку гінеколога. Цього вона ніколи не забувала.

Та ні, в собі вона була певна, в коханні не помиляються!..

— Марусю, Марусенько! Мабуть, вона мені не до лиця. Чи не переодягтися в білий шовк? — у тремтячім мрійнім екстазі говорила Любов Прохорівна, не помічаючи неприємності від очевидного розуміння Марією, на який баштан вона збирається.

— І вигадаєте ще щось! Кажу ж, що в оцій ви як на картині, мов і душа ваша грає.

— А грає, Марусю, грає...

Неначе тільки тепер помітила Марію як справжню людину. З нею можна поговорити, перед нею можна вилити свої хвилювання, свої радощі, можна навіть порадитися про...

Несподівано взяла Марію за плечі і до болю вчепилася в них ніжними, живими пальчиками.

— Марусенько, старша сестро! Ти любила колинебудь? Чи ти вдягалася у колір твого кохання?

— Одчепіться, що це ви! — А очі заблимали, а губи засіпалися в нервовому стримуванні, і непрохана прозора краплинка забриніла на повіспованій щоці.

— Мені тебе шкода, Марусю,— поцілувала вперше ніжно, бо вона зараз ладна була простити гріхи всьому світові, аби цей світ мовчав, що на її гріхи він не дав благословення.

До чорта благословення, коли душа бринить, коли голова чадіє від щастя!

— Ідіть, Любов Прохорівно!

Любов Прохорівна повагом відходила боком до дверей, неначе кралася до свого щастя, до своєї народженої любові, що весну її спізнілу воскрешала, як квітка під сонцем, буйно розквітала.

XXVI

Дотлівало в спеці чадацьке літо. Миналося срібно-молочне шумування Чадак-саю. Він немов стомився в оцій одвічній борні з скелями і мовчки обгинав їх, злегка переливався, звівши на шепіт свою буйну сварку з ними. Це було схоже на набирання нових сил, щоб знову з більшим завзяттям ударити в бескеття Ферганських гір і таки зруйнувати їх уперту мовчазність, їх заснаділу цілинність.

Чадачани востаннє зрошували збіднілими ариками свої танапи бавовни, обгортали їх, раділи недалекому врожаєві.

Чадак примовк у чеканні: заберуть чи не заберуть урожай.

Ішани старанно підігрівали такі чутки.

Балачки про Голодний степ пролазили в щоденні турботи, в думки, в молитву. Ще більшою пусткою тягло від глиняних вулиць, від схованих за дувалами непривітних, але рідних дехканові хат.

Тільки перепілки, що висіли в клітках перед балаханою [1] чи чайханою кожного господаря, журливо підсадьомкали, немов поспішали дожити літечко, бодай в худній, непривітній клітці.

В отакий мовчазний, безлюдний день Любов Прохорівна вийшла з дому, повна найрізноманітніших вражень, почуттів і переживань. Навіть самій неважко

[1] Балахана — веранда, балкон.

було зрозуміти, що з нею коїться щось хворобливе. Спинити хворобу, вирвати з корінням, випекти вогнем збудники, що призвели до цієї хвороби! Таж то була перемога в хворобі, то були дні, якими вона наздоганяла весну, свій жіночий пишний розквіт!

Нехай! Хіба що з серцем довелося б вирвати її жагу — любити цього єдиного на її життєвому шляху чоловіка. Нехай узбек, туркмен чи хто б він не був — вона покохала чоловіка, молодість і силу!..

Учора приїхав Саїд-Алі, і Люба застала його ще вдома. Навіть приємно здивувався. Щоправда, він теж готовий, збирався виходити, як сповістив її ще звечора, бо заїхав у Чадак на дуже короткий час.

У новім, шовками гаптованім чапані, буряково-сизого кольору, підперезаний чотирма узорчастими різнокольоровими хустками, які на тлі чапана ніби полум'ям стягали цупкий стан, загорілий у степових мандрах, зустрів Саїд-Алі свою Любов Прохорівну в горниці. Розкішна сніжно-біла чалма на голові ще більше відтіняла той загар дужості на свіжовиголеним моложавім обличчі.

— В цьому вбранні, Саїд-Алі, ти просто як факір,— з острахом вимовила, намагаючись надати словам жартівливого тону. Насправді вона не поважала на Саїдові національного костюма — зайве нагадування їй найстрашнішої деталі в їхньому краденому коханні.

Вони вийшли знов, побували там, у горах, де серед дикого каміння, розпеченого сонцем, обвіяного вітрами, з щілин дзюрчав джерельний струмок води.

Над ним, над оцією ніжною прозорою цівочкою, мов над цілющим джерелом, розвинувся і виріс розкішний кайрагач. Уп'явся оголеним корінням у щілини бескеття, боронячи джерело від щоденної спеки. Своєю дужістю, своїм непокірним зеленорутим свіжим листом кайрагач манив до життя.

А там, на схід, у далечезній подині простелялись ферганські степи, ташувалися кишлаки, міста, будувалося теж невсипуще життя. Плескали в сонячному промінні свої води саї та арики.

Любов Прохорівна полюбила це місце зелені та пісні, як символ невиміряної сили природи в борні з стихіями.

Хіба вона не вхопилася за ламане бескеття, хіба не наперекір усьому криється від набридлої буденщини і таки живе, хоче жити новим, упертим життям, що почнеться у неї під серцем.

Вона наздожене своє щастя! А щастя невмолимо закривається чапаном, намагається вирватися і зникнути за дувалами, в мечеті...

Нервовий дрож пройшов по всьому тілу, вона випустила Саїдову руку. Випустила, оглянувши його, осмаженого голодностепським сонцем. І зійшла з каміння.

— Мені вже хочеться піти звідси,— зовсім буденно, навіть з нотками незадоволення, промовила Любов Прохорівна. І тут же спохватилася: — Ми могли б зайти в чайхану.

— Звичайно, Любов моя,— відповів Мухтаров, відчувши її настрій, хоч ніяк не міг збагнути причини, що його викликали.— Та у мене вдома ми зможемо зручніше попити чай і спочити від цієї спеки, доки осяде сонце.

Ніжно взяв її під руку. Любов Прохорівна не заперечила, не подала бодай якогось приводу для зростання його тривоги. Так само говорила з-під паранджі, по кишлаку проходячи. Як і раніш, обернулася до нього, щоб відкрив їй лице, закинувши через голову чиммат, коли вони зайшли до кімнати.

Не тільки не противилася, а навіть сама припала в поцілунку до нього, так щиро і тепло горнучись до мужньої постаті. І майже байдужим тоном, але з тривогою зашепотіла:

— Саїд-Алі... Не проклинай мене...

— Що? Любов моя, що ти говориш? Я і прокльони?

— Я... я, Саїд-Алі...— неначе захлинулася риданням, відійшла геть до відкритої широкої веранди. Але стримала себе, набралася сил і, не обертаючись до Саїда, мовила: — Не можу я далі викрадатися від чоловіка, Саїд-Алі... Це страшна мука. Я не боюся, але не знаю, що сильніше: моя любов до тебе, моє щастя з тобою а чи оцей убивчий острах. Чоловік має повернутися з відрядження на операцію, а я не знаю, якою мушу бути в хвилину зустрічі: обдурювати, лащитись... У-ух, горе моє!

Раптовий плач таки вирвався крізь неймовірні стримування. Любов Прохорівна охопила тонку колонку, що підпирала покрівлю веранди, припала до неї обличчям і дала волю сльозам.

Саїд заворожено стояв, уражений таким несподіваним поворотом справи. В першу мить ні думок ніяких у голові, ні рішень. Тільки усмішка з попередньої розмови закам'яніла на устах, а засмажене загаром лице

втрачало свої барви життя, уста непомітно блідли. Та плач жінки розбудив його з такого заціпеніння, кинувся заспокоювати її.

— Чудесно, Любов моя! — гукнув він, кинувшись до Любові Прохорівни, обнімаючи її за плечі.— Тепер ми...

Різкий поворот Любові Прохорівни перервав його запальну мову. «Тепер ми» повисло в повітрі. Саїда вкололо якесь дивне передчуття.

— Тепер ми мусимо розійтися, Саїд-Алі, щоб надалі зустрічатися хіба що як добрі знайомі,— з печаллю в погляді і з рішучістю в тоні сказала Любов Прохорівна, повертаючись до кімнати.

— Нічого не розумію,— ледве вимовив Мухтаров.

Вона знизала плечима, навіть усміхнулася. Але вже не тою усмішкою, яку любив Саїд.

— Я мушу йти, Саїд-Алі, мушу! — боязко і рішуче запевняла Любов Прохорівна, впорядковуючи розсипані по плечах хвилясті русяві коси, відрощені в Чадаку. Вони, як море біля берегів, завжди метушливе і вічно хвилясте, жили.

А він досі мовчав, добираючи глибшого змісту в її словах, аніж звичайне — «мушу йти».

— Ми чудово провели час, Саїд-Алі, ми випили до дна хмільну чашу найщирішого кохання... Пили досхочу... але у нашого щастя не безконечна стежка, колись треба спинитись... Саїд-Алі, любий мій! Я не хочу, щоб ця стежка скінчилася проваллям. Краще спинімося самі... Чоловік попередив, що... сьогодні виїздимо вже. Він може кинутися розшукувати мене, на когось наткнеться... Це провалля, провалля!..

— Любов, ти не те говориш.

— Те саме, Саїд-Алі. Заспокойся та візьми себе в руки. Чи ти забув, що Любов Прохорівна Храпкова — заміжня жінка... На думку мужа — чесна дружина.

— Стривай, стривай. За цей місяць багато що відмінилося в твоєму житті. Чесною жінкою, Любов моя, дружиною ти стала моєю!

— Твоєю? Ха-ха-ха...— Любов Прохорівна невимушено засміялася, але знов відвернулася.

— Любочко, ти, мабуть, жартуєш, дратуючи мене. Адже це так ясно. Доктор Храпков — культурна, сучасна людина, він зрозуміє...

— Ви збожеволіли, Мухтаров! — сказала і обернулася. Великі очі дивилися на нього, як перелякані.— Поду-

майте хоч, у яке становище поставила б мене подібна розмова...

Та знов не витримала. Сльози бризнули, залили великі очі. В краплях сліз, як у ранковій росі, заграли промені сонця. На дужі груди Саїда ще раз поклала обважнілу голову, не стримувала сліз. Довго, без кінця слухала його палкі слова, але рішучості її вони не зломили. Провалля невловимо насувалося...

— Невже ти не розумієш, Саїд-Алі, того, що я... повінчана з ним церковним шлюбом, я ж бо православна... Та що я говорю!.. Ми з тобою тільки любов'ю однакові, а насправді — зовсім різні. Ще не було випадку, щоб росіянка з доброї волі стала дружиною... узбека. Тільки любов наша... А вона страшна, не по моїх силах, Саїд-Алі!..

— А, прокляття тому всьому і твоєму православію, Любов Прохорівно! Адже ми люди перш за все! Чи ти хочеш сказати, що релігійні та національні забобони стіною стануть між нами, бо я походженням узбек? Я комуніст! Ні православний, ані мусульманин, зрозумій це. Повінчана... то лише формальність, якій ми протиставимо таку ж законну розлуку...

— Ми були засліплені... І то — я відчувала. Принаймні дома я згадувала і... молилася, начеб переступала якусь... прірву...

Саїд відчув, що от-от голова йому тріснe від такого божевільного повороту справи. Злість і відчай. Яких складних проблем знов надано голові. Кортить якимсь рішучим ударом розрубати цей вузол назавжди.

— Ми можемо і напевне виїдемо звідси. Ти не відчуватимеш «мусульманства», а «православіє» я допоможу тобі без молитов забути. Ніяка ти не православна, і я не мусульманин. Будується нове життя, стиратимуться національні межі, зміцнюється нове розуміння моралі, етики...

Любов Прохорівна відірвалася від Саїда, нашвидку витираючи сльози, з якимсь відчаєм промовила:

— Все, про що ви говорите, Саїд-Алі, то не для мене... Ви хочете перероблятн мене? А чи не запізно вже? Та чи й потрібно це дружині лікаря Храпкова?!

Трохи помовчала, причепурилась. Яку муку переживала, це можна було судити лише з нервового пересмикування зблідлого обличчя.

— Прощайте, Саїд-Алі... Забудьмо ці дні. Власне, я... їх не забуду все життя, лишившись... православною і «вірною» своєму законові батьків. Заклинаю вас любов'ю нашою не порушувати, не ламати того, нехай і старого. Я надто... дочка єпархіальних батьків, щоб так просто скоритися вашому... вашій волі. Прощайте!

Саїд-Алі рушив за нею, хотів наздогнати, затримать. Та за дверима поквапно зникла Любов Прохорівна, вже щільно закрита узбецькою чиммат. Мало не збила собою огрядного чоловіка в плащі.

— Пробачте, обережніш, бога ради!..

В розчинені двері несміливо зайшов обкурений пилюкою інженер Синявін. На порозі став, і гримаса жалю та каяття перекосила не по літах бадьоре лице.

Карімбаєв трохи затримався перед запаранджованою жінкою. За дверима кашлянув, попереджаючи, і пройшов повз очманілого Синявіна.

Саїд провів рукою по очах, по чолі, хитнувся і сів на ліжку.

— Прошу, прошу, товаришу Синявін. Це одна... прохачка.

— А мені байдуже. Добрий вечір, товаришу Мухтаров, прошу пробачити.

Саїд-Алі над силу, але щиро всміхнувся, фарби поверталися йому на лице. Свідомість болюче поновлювала деталі зустрічі з Синявіним у Фергані.

Частина друга

НА ПОВОРОТАХ

І

Цілком нормально — в таку хвилину найшов на нього сум. Не жаль, а сум. Згадалося минуле, як чорною плямою карбоване юне життя.

І в тому спогаді вирізьбився образ милої «чорної» сестри Тозі-хон. Не образ чорноокої, присмаженої сонцем, як і він, сестри, що сама, бувши дитиною, як мати, вигляділа його, Саїда, двома роками молодшого за себе брата...

А згадалися лише заплакані чорні очі, згадалась скорбота, глибока, як прірва гірська, і непоправна, як смерть...

Якийсь клубок далеких життєвих буднів переплітався з сьогоднішнім днем, обгортав його огидним затійним візерунком. Доля сестри — щось невідоме, непотрібне, давнє. А від нього не відіб'єшся, від нього не може він, сучасна людина, відбиватися... Мати. Дві тисячі на калим...

Сучасна людина... «Я православна, а ви... мусульманин». Яка ж ти «сучасна», коли ти навіть і не людина, якщо повірити тобі, а «православна»?

— Так,— голосно запевнив сам себе.— Це та ж сама лінія нещасної сестри Тозі-хон. Та думай, як собі хочеш, «православна», а ми, комуністи, поки житимемо, будемо ламати цю прокляту лінію чорного минулого, бо цього вимагає плин нового життя! Зламаємо!..

А поки що — забутися! Пірнути в вир турбот щоденних, обвіятись новим повітрям праці, на кін труда поставити свої сили і розум.

Мати вже питає: «Яку відповідь готуєш, сину, своїм літам молодим?» Чудні матері...

А роки, справді, минають. За роком рік, як дорогоцінні діаманти, нанизував він безповоротні літа на таке нерівне, часом вузлувате прядиво життя.

Вкладав у чемодан речі повагом, неначе від'їжджав на все життя і звикав до розлуки з домом, у якому мати співом зичила йому щастя. Дім нагадував дитинство, в якому більше було печалі, аніж безтурботної дитячої радості. Вже тоді його батько до старовинних звичаїв і казок уплітав і ненависть до бая, до поміщика.

«Проходить великий бай повз двір і поліцейський пристав з ним та з козаками або якийсь поміщик, що сюди вигулюватися приїздить з коханкою,— відвернись од гріха. Нехай зір твій не поганицться отим видовищем, зла менше в серці матимеш...»

Так повчав батько.

І Саїд дотримувався поради, гартував ту зненависть. Батько набивав патрони до рушниці, а син завжди згадував при тому батькову пораду. І мрію дитячу пестив про те, як би тих баїв з їх приставами під шум водоспадів з чадацьких круч у небуття спустити.

Згадає і зітхне. Покладе річ у шкіряний чемодан, за другу візьметься, обдивляється. А бачить...

Мов електрикою, сполучаються гнів і біль з уявою про сестру. Сплітається братня любов до зниклої Тозі-хон з глибоким роздратуванням та враженим самолюбством від першої такої ганебної нагайки через плече.

«За що?» — напрошується люте запізніле запитання. Руки нервовіше пораються в чемодані, а думки минуле, як книгу, розгортають, і дні забуті встають живими.

Згадався давній день. Молодим хлопцем Саїд тоді ще був. Тільки привіз його батько з Самарканда, де Саїд третій рік навчався в медресе Регістана. Навколо такий рідний чадацький затишок. У чайхані під чинарою спочивав пристав з баєм Амірбековим за пляшкою вина. Сестричка Тозі-хон, таке ніжне, засмагле створіння, несла від джерела глечики з водою. Рука, знята догори, щоб тримати глечик на голові, робила її такою дорослою, що не втерпів підпилий пристав. Ще здалеку помітивши, як кіт горобчика, стежив, до бая всміхаючись, і, кинувши чайхану, пішов назустріч Тозі-хон.

— Қойіньг... Қойіньг, ходжайін... [1] — почув Саїд-Алі, як забриніли полохливі слова сестри.

— Бабонька! — лились у відповідь незрозумілі дівчині і такі гидкі, брудні слова під веселий регіт Амірбекова.

Глечики опинились долі. Один розколовся, упавши з голови, а другий покотився вниз, назад до того ж струмочка, де Тозі-хон тільки-но набирала воду.

Навіть крикнути не встигла спантеличена дівчина, як було відкрите її юне лице і стан охоплено руками пристава. Мов павук, уп'явся пристав у свою жертву — розбещеними очима паскудив дівчину...

Чому ж терпить Амірбеков, терплять старі дехкани, аксакали? Що примушує їх ввічливо відвертатись і недобачати, як бавиться начальство? Начальство, богом послане, з муллою Амірбековим чай з одної піали в урочисті дні на кошмі п'є!

Саїд-Алі не відвернувся. Він бачив ганьбу сестри і знав від батька, яке це паскудство.

Ах, чому Тозі-хон вийшла з двору ради білого дня! Хіба ще їй не сказано, що жінці виходити за поріг не вільно? З того дня, як дитячий вік закінчується трина-

[1] Не треба!.. Не треба, пане...

п'ятьма роками, сидіти мусиш полоненою — за гріх, що жінкою родилася. А їй уже за п'ятнадцять перевалило.

Чому вийшла Тозі-хон?

Як з цепу зірвався Саїд-Алі. З розгону налетів, що було сили вклеїв приставу кулаком у пику. Тозі-хон гурхнула собі геть, а йому нагайка через плечі простяглася. Гіркий біль та люте безсилля лишилися в Саїда назавжди.

А Тозі-хон? Бідна, бідна сестра! Її зганьбили, вона ж і кару понесла. Її спаскуджено брудними руками мордатого пристава, отже...

Не вийшла заміж за Юлдаша. Тієї ж ночі ішани чадацькі засудили її на страшну покуту. Ганебну пляму змити мусила в обителі Мазар Дихана. Мусила стати за рабиню земному намісникові Мазар Дихана, імам-дамуллі Алімбаєву. На вічне ув'язнення в Карагаш, в обитель Мазар Дихана.

«За що?» — як і тоді, налетіло запитання.

Але ж батько одвів її одної дощової осінньої ночі. Мати плакала, пригортаючи найменшого сина Абдуллу. Плакала і корилася. Хіба ж вона не стала б такою нещасною? Чи можна не коритися найсвятішій думці ситого ішана? Говорить-бо він устами самого бога. Ох, які ж брудні, які мерзенні ті уста, позначені печаттю прокляття живих душ у віковічному рабстві. Нехай і ви будете навіки прокляті слізьми захованих під паранджею матерів.

Оце-бо сумне тужіння учулося тоді Саїдові в німих сльозах матері.

Тепер вона стара вже. І плач її не той, та й не плаче, всохла...

Саїд подивився на поіржавілу рушницю на стіні. Батькова рушниця. Може, і вмер батько з того, що рушниця його на посміх та острах, як опудало, вивішена була в казихані [1].

Цупке, витривале Саїдове тіло нервово здригнулося від мимовільної радості за той постріл, яким помстився він за сестру.

...Міжгір'я Чаркисарське. На стежці смугою кінні урядники пристава з Амірбековим оберігають. Їм весело перекидатися словами спогадів про мусульманок...

— У-ух!

---

[1] Казихана — волосна управа.

Не стримався тоді Саїд-Алі. Довго чекав такого слушного випадку. Простяг у просторінь чорненький ствол батьківської рушниці і навіки заціпив життя брудному муллі Амірбекову.

— У-ух-ух! — залунало в горах та й тепер ще немов прокотилося чадацькими проваллями.

Можна було б влучити пристава — постріл той самий і насолода помсти нічого не втрачала. Та вже тоді хлоп'ячі відчуття підказували, що пристави будуть, доки існуватимуть на землі всесильні баї. Пристави охороняють їхнє сите життя і за те безкарно знущаються з узбецької дівчини.

Та за мертвого пристава лупили б не одну невинну шкуру, гнали б у кишлаки козаків на постій і нового, ще лютішого пристава прислали б.

Саїд-Алі хлопчачим розумом збагнув, що пристав догадається, кому судилася та куля, що так влучно пронизала голову мулли Амірбекова. Не один раз на самоті примірить її до себе. Шукати винного? А де ти його знайдеш? «У них,— міркував пристав,— родова помста. Шукай тут, кого скривдив Амірбеков чи його кревні аж до надцятого коліна...»

Амірбекова забито в чаркисарських проваллях, а рушницю знайдено в заурі старого Гава-саю. Привезли її в Чадацьку волость. Ознак якихось у рушниці зроду не буває. Пізнати її зможе той, у чиїх руках десятки літ гона за друга вірного служила. Може, хто з аксакалів і впізнав, та знов же таки не їхня справа втручатися в дії, якими сам аллах керує... Рушницю вивісили над дверима казихани. Вона, як пляма на чадачан, висіла отак аж до революції. Серце старого Алі Мухтарова стискалось, коли проходив він повз казихану: побожно спинявся, і руки горіли бажанням узяти. Немов тіла шмат його розвісили ото на ганьбу. І біль, і радість: вона ж і в синових руках не зрадила. Ех, сину, сину!

Саїд-Алі зник тоді ж тихенько. Його б у Ош слід було відвезти, суннат[1] зробити. З косичкою ж і в медресе йшов. А тепер зник...

Здригнувся знову Саїд-Алі. Перед очима чемодан, і в ньому без ладу напхано всього, що трапилось під руки.

Такі спогади розбуркав сам собі. Нехай воно собі тя-

---

[1] Суннат — ритуал обрізання.

миться! Минуло, як і сама юність. Ніби все життя минуло. все в своїй законній, прибраній системі. З кишлаку в кишлак, із міста в місто, з Самарканда аж у Баку! Мандри стали такими ж рідними, як і шум чадацький.

Та недовго провчився і в Баку. Поліцейські розшуки на третій рік намацали і в бакинській школі. Тільки сестрів Каспію та бурлакування раннє завершували його освіту, виховали бурлацьким вихованням. Там каторжні братами рідними поробилися. На скрипці саморобній грати показали і вперше довели йому, узбекові, що всі робочі люди — росіяни, казахи, грузини — теж ненавидять панів, жандармів і приставів.

Бурлацькі співи та хвилі Каспію вчулися Саїдові живими і такими радісно-манливими. Скільки захвату і простору думкам. Не раз ще в інституті уже в час війни згадувалося серед товаришів оте бурлацьке вільне заслання...

Тепер він інженер. Збирається на роботу і сумує, згадуючи не один десяток років свого життя. А завтра що?

Ах, Любов Прохорівно! Навіщо так картати молоді почуття? Тобі пожирувати закортіло, ти прагнула гулящого забуття, вгамувала свій порив і зникла. Чи думала ж ти про нього? Скалічила, зіпсувала почуття, як урочисті бокали надпила розпутними устами...

Зітхнув і вийшов.

II

Адолят-хон сиділа, чистила бавовну свіжого врожаю. Таке життя: мала чоловіка, двох синів, дочку... ох дочку!.. і лишилася сама. Чоловік помер, сини роз'їхалися, вчаться, по-новому жити пнуться. А дочка... Хоч би ж умерла!

Чорні бавовняні зернятка вискубувалися з сніжно-білих та чистих клубочків пуху. Старе позашиване решето на колінах ловило ті зернятка, і стукіт їх м'який акомпанував настроєві старої матері. Щохвилини позирала на двері, завішані килимом знадвору. Її опанували гордощі за сина. Інженер, вчена людина, з росіянами знається і навіть... городянка не погидувала її ставним знаком. Він їде знов у путь. Йому на ділі треба бути. Це найвища честь для матері.

Зачула знадвору: «Пошт-пошт»[1]. То був дужий голос її Саїда. Він шанує матір і виконує вимоги батьківських звичаїв.

Зняла решето з колін і сакви свіжої бавовни під вікно запхнула. Щоб синові присісти поруч з матір'ю на килим, місце прибрала.

Саїд-Алі, відкинувши на дверях килим, ступив у ічкарі[2]. Хоч він і дорослий чоловік, але ж син, і тому вважав, що в ічкарі до матері ще має право доступити. За порогом лишив новенькі капці. Ступив зо два кроки до матері, зробив правою рукою традиційні знаки привітання. Його кольоровий чапан, ще не застебнутий, лежав на рівних раменах і шелестом шовку ніби втішався з гордощів, що йому довелося вкрашати собою такі дужі плечі. Кучеряве, буйне волосся випорснуло з-під шовкової тюбетейки, неначе регіт сили та мужності от-от зірве її, гаптовану.

Мати підвелася.

— Бу якга, оглим[3],— промовила Адолят-хон на привітання синове і показала на подушку проти себе.

— Я зайшов до тебе, мамо, сказати, що сьогодні вже їду в Голодний степ...

— В Голодний степ, а не в Намаджан? — запитала.

— В Намаджан? Чому ж у Намаджан, коли контору в Карагаш переводимо? — відповів і почервонів.

Адолят-хон помітила цю синову ніяковість. Подала чилім, що ним щойно сама пригощалась, і Саїд виконав і цю вимогу своєї матері.

Закашлявся з незвички, ковтнув прогірклу слину, бо плюнути, як роблять це дехкани, уже не зважувався.

Подаючи синові піалу гарячого чаю, що на жарку стояв, Адолян-хон обережно попередила:

— Стережися нечистих чужинців. Ні друзів, ні ворогів не май серед них.

— Чи добереш, мамо, де чистий, а де нечистий. Нечистих і серед наших вистачає, мусиш їх у першу чергу стерегтися,— лагідно, як матері, відповів Саїд. Знизав мужнім плечем, брови підвів, щоб ще щиріше подивитися на матір.

---

[1] Пошт — вигук, яким чоловіки попереджують про своє наближення, щоб жінки запнули чиммат.

[2] Ічкарі — жіноча половина житла, куди чоловікам заходити не вільно.

[3] Моя дитино, сюди.

— Не кажи, сину. Поганих серед чужих більше, вони офіцери, а серед наших офіцерів не буває. Царі до армії не брали, бо їхня віра їм казала, що узбеки — це паршиві степові собаки, «сарти»... А хіба ти «сарт»?

— Облишмо, мамо, цю розмову. Адже тепер і росіяни не ті, що були тоді, і думки їхні про узбеків інші. Радянська влада змінила всю ту погань і в центрі Росії, і тут. Гадаю, що...

Та мати наполягала на своєму, не хотіла слухати, що там гадає її син.

— Радянська влада змінила їх там, у себе, а до нас понавтікало звідти за цей час стільки тих офіцерів, приставів. Тоді панували там, а тепер ховаються тут, підлабрюються. Хіба ми не бачимо, що робиться...

Щось переконливе звучало в щирих нотах материної скарги. Безперечною правдою було те, що чимало втікачів-білогвардійців приховуються в Узбеччині, становляться до праці в найтемніших кутках, щоб «пересидіти». З чиїх же уст ідуть оті залякувальні розмови про інтервентів за сусідніми кордонами, про їхні стерлінги?

Мати ще налила йому свіжого кок-чаю, розломила сьогодні спечений коржик. Дивилася на сина, горда і лагідно-сумна.

— Хотіла б я тобі сказати про Голодний степ. Не йдеш ти віри старим людям...

Саїд подивився на матір, ховав посмішку в піалі з чаєм. Знає він і те, про що має говорити мати. Про це ж говорять у всіх кишлаках і особливо в Карагаші. Не раз, не два Саїд-Алі чув ці пророкування.

— Не піде вода ариком,— казала мати слова старих аксакалів.— Минуле знає десятки спроб великих ханів. Навіть наймудріший шах Іскендер не зміг побороти силу шайтана, і навіки Мірзачюль [1] лишився проклятим від аллаха місцем на землі. Віддав його аллах шайтанам на гульбище. Не може родити там хліб правовірним. Тому й вода не йде. Великий хан змарнував десятки літ, зморив у праці тисячі вірних мусульман. І все ж, коли пущено воду, вона з середини арика повернулася назад у гори, а її виттям вириджали шайтани, обернуті на пустельних шакалів.

Саїд-Алі хотів заперечити матері, хотів розповісти їй про те, що це мулли та ішани брехні розпускають, щоб

[1] Мірзачюль — Голодний степ.

тримати в темряві люд, але ж мовчав. Не за тим зайшов до матері, щоб переконувати її, стару, в таких незрозумілих їй істинах.

— Я прийшов попрощатись на дорогу і про сестру востанне запитати.

— Про Тозі-хон?

— Еге ж. Я буду в Карагаші, може б, дізнався, де вона, а може...

— Що? Цить, Саїд-джон! [1] Ти лихословиш...

Саїдові знов наче окропом ошпарив хто лице. Червоні барви навіть це загоріле обличчя заливають.

— Мамо, не вір. Не лихословлю я. Я мушу знайти нашу Тозі-хон і повернути.

Перелякана від самої думки, Адолят-хон підвелася, сперлась на вузеньку лутку, і жах відбився на виду. В її переляканому погляді змішалася і мати, і мусульманка.

Чому б їй на старість не побачити свою єдину і таку нещасну Тозі-хон?

Дивилася на сина, як на засудженого великим богом, як на загиблого.

— Скажи мені, де Тозі-хон?

— Не смій, оглим! Вона самому да-муллі Мазар Дихана в наперсниці за гріх батьків віддана. Не смій ганьбою перед ішанами мене, стару, вкривати.

Саїд-Алі поставив піалу на стябло і, нічого не сказавши, встав з килима.

Годинник на руці показував одинадцяту.

Щоб устигнути на завтра в Голодний степ з комісією, треба вирушати.

— Ну, мамо, я їду. Ждіть мене аж на весну.

Стара приступила з острахом і тепло поцілувала сина в шовкову тюбетейку.

III

Так от де він, Голодний степ!

Віки минали, а в борні він досі дужчим залишився. Густими бурунами, ніби старечими зморшками, вкрито широченне його чоло. Праворуч і на північ здіймалися в туманах гори з блискучими проти сонця сніжними шпилями. Там Кзил-су реве в камінних берегах, бурхли-

[1] Ласкава форма — Саїдоньку!

во несе потік свій у скелях, пробиває підземні ходи і зникає десь у бескетті. А під горою джерело — струмок вибився з-під камінних гір, і живиться старезний Қараташ з цієї благодаті. Тільки обитель Мазар Дихана, що посіла найкращу долину Ферганщини, тільки вона в воді Қзил-су доволі розкошує. Қзил-су з гір, ніби жартуючи, на хвилю вирівається, долину цю сотнями рукавів з достатку зрушує і, зібравшись знов бурхливою дар'єю [1], нестримно мчить між горами.

Така гра природи. Голодний степ на сотні тисяч гектарів став пустелею. Влітку спека не дає пройти ним з краю в край. А Қзил-су протягом незліченних віків щедро обполіскує іржаве мовчазне каміння. Колишньому ішан-ханові Дихану Улугбек-хан вибрав найкращу долину, оселю ханську збудував і за те, що він нащадок самого Магомета, вимагав праці вірних на загарбаній долині. Працювали століттями. Дихан умер. Мазар Дихана покоління вірних почитали і без скарги працювали на намісників.

Мазар Дихана — це князівство в голодностепських землях. Це була Мекка для Узбеччини, і хто тепер посміє перетнути Қзил-су, щоб забрати у цієї святині воду на сотні тисяч гектарів Голодного степу?

Та комісія зібралася в Уч-Қаргалі, щоб на ранок вирушити і якнайделікатніше обслідувати степ. Держава має вкласти сотні мільйонів у голодностепську проблему, і комісія мусить точно сказати, чи не марно ляжуть її кошти.

Два професори-агрономи з Ташкента радилися з своїми аспірантами та уч-каргальськими дехканами. Інженери-будівельники купчилися біля старого, збілілого дехкана, що розповідав у різних варіаціях, як шайтан не пускає воду на Голодний степ.

Окремою купкою в чайхані сиділи і походжали інженери-бавовнярі. Зашкарублий дехкан Азізбаєв хвалився врожаями бавовни.

— Пахта джуда якші унадіо [2], родить, як у святого Дихана. Лихо ж наше, що воду нам доводиться діставати з Майлісаю, а її й там скупо. Пересихає більша половина врожаю. Курукчилік [3].

---

[1] Дар'я — ріка.
[2] Хороше родить бавовна.
[3] Курукчилік — посуха.

— А в Голоднім степу земля така чи гірша?

— У-уй, джуда-а якші! Гаммаза якші йерляр [1].

Нарешті і Саїд-Алі під'їхав верхи на своєму сірому коні. Назустріч йому вийшов представник ЦВК Узбеччини Касимов та кілька інженерів.

— Салам аматлик! [2] — віталися один поперед одного з Саїдом.

Уряд призначив Саїда на голову комісії. Чутки пролізли в комісію, що його ж призначено і на голову будівництва голодностепської системи. Молодий, енергійний інженер-комуніст — він подав думку про Голодний степ. Його попередні підрахунки доводили, що першого ж урожайного року цей зрошений степ закриє бавовняні кордони і дасть радянській промисловості потрібну сировину. Витрачені кошти повернуться за два виробничі роки.

— А ми вже і на станцію гінця ганяли. Два поїзди з Намаджана пройшло, а вас немає,— інформував Касимов. Інженери підходили, товплячись, і тисли руки. Старий іригатор, інженер Синявін, несміливо підступив у чергу. Йому заважав не в міру гладкий живіт. Інженер Мухтаров здавався надто молодим, та перша ж упевнена його посмішка і дружній потиск руки розвіяли зневіру. Якась болячка ревності до нього вразила Синявіна.

Мамед Касимов рекомендував Саїдові членів комісії. Чайханщик та уч-каргальські дехкани з гордощами стежили за першим своїм інженером.

— Ну, ось і чудово, Олександре Даниловичу,— звернувся Саїд-Алі до Синявіна.— Ви мусите в нас вести перед. Голодностепська проблема — це арена колосальних можливостей для інженерів, щоб прикласти свої знання та досвід.

Не подобалося це старування молодого. А що скажеш йому, керівникові й ініціаторові такого страшного починну? Та все ж приємно йому, старому служаці, з такої уваги. Хоч і молодий Мухтаров, але ж головує з розумом. А з розумним начальством ніколи Синявін не задирався.

З інших чайхан сходилися члени комісії. Саїд-Алі ледве встигав вітатися: треба ж було і двома словами

---

[1] О, дуже добра! Загалом добрі землі.

[2] Салам аматлик — побажання добробуту.

перекинутися, і прізвище запам'ятати, до обличчя звикнути.

Раптом... ніби від електрики, відсахнувся назад. В очах здивування і якась розгубленість у рухах.

Перед ним стояв, усміхаючись, намаджанський лікар.

— Євген Вікторович Храпков,— відрекомендувався лікар, подаючи чисту, м'яку руку, і додав: — Здається, бачилися? Якже, пам'ятаю! Щиро дякую за ту послугу.

Саїд-Алі мовчав. Іскрою пролітали спогади. Міцно тримав за руку лікаря і мінився на виду. Потім ніби зважився на щось, струснув руку, ледве помітна посмішка на губах повернула йому серйозний мужній вигляд.

— Пізнали?

— Пізнав.

Обидва голосно засміялися. Неначе в тім, що стрілися вони в такий відповідальний час, і справді щось чудне було. Товсті губи Храпкова ворушилися від сміху, неначе він гарячу шашличину перегортав у роті. Ситенький вид розпливався, а під очима помітно, немов одлига, виступила роса.

Запрошуючи про всякий випадок до комісії лікаря, Саїд не припускав, що виконком неодмінно призначить Храпкова, чоловіка Любові Прохорівни. З голови викинув, що цей активіст перебудови охорони здоров'я міг сам же і призначити себе з цілком зрозумілої і похвальної цікавості таким грандіозним будівництвом. Та присутність цієї людини отруїла Саїдові настрій.

Інженер Синявін мусив вести перед і показати сліди старих спроб зрошування Голодного степу. Вирішено було пройти пішки шістнадцять кілометрів степом-пустелею аж до Карагаша.

Найняті арбакеші везтимуть прилади, втомлених членів комісії підбиратимуть.

Семен Лодиженко з інструментом, рейками та вимірними стрічками перший пішов з робітниками. Півсотні душ комісії поволі вирушили за ним. Дивовижно рухливий тут, Храпков часом допомагав Лодиженкові, то зривався і поспішав до будівельників. Сміливо і не без глузду встрявав у дискусії з ними і знов з'являвся вже біля Мухтарова. Саїд-Алі з Синявіним та з професором-агрономом затрималися, останніми лишили чайхану.

Легенька заморозь бадьорила людей, яким судилося сказати: чи буде пустеля зеленіти життям, чи так на-

завжди мертвою і, справді, немов заклятою залишиться.

Голодний степ такої комісії ще не бачив. Зашкарублий від морозу порох здивовано хрумтів під сотнею ніг. Просмажений щорічною спекою, він здіймався з-під ніг хмариною.

У кого ж була певність, що оця пилячка колись родитиме? Агрономи знизували плечима, а бавовнярі лукаво позирали один одному під ноги і недвозначно хитали головами. Вони звикли бачити плантації бавовни серед зелених смуг шовковиці та яворів. А тут — століттями живої істоти не знали ці простори. Хіба шакали в глупу ніч справляли з голоду свій розпачливий концерт.

Будівельники на диво спокійні. Вряди-годи перекидаються технічними термінами з Лодиженком, який інколи погляне в нівелір і похапцем запише кілька цифр. Будівельники йдуть купою, на обличчях тільки втому від ходи знати. Здається, не їх торкається ця справа.

Скажуть їм — і наскрізь землю просвердлять. Ці люди — мозок машини.

Тільки Саїд увесь час палко говорив. Його цей степ п'янив просторами, як море Каспій у ті минулі часи. Порох з-під ніг брав і, перетираючи в міцних долонях, запевняв професора:

— Це дійсно лес, нанесений водою з гір. Але ж як він родить! Коли подати на це море лесу всю Кзил-су, то через три роки не впізнати цих пустель. Клаптика без зелені не знайдеш.

— Щоправда, лес цей родючий, та чому ж ніхто досі не залив його? Невже ж і хани цього недобачили? — запитував професор.

— Хани, звичайно, розуміли, яке це золото. Улугбек оселю он у горах на такім лесі заснував, та техніки їм не вистачало.

Саїда перебив другий професор:

— Але ж Росія за царя, я сподіваюсь, техніку не гіршу за сучасну мала...

— Не цікавилася вона такими проблемами,— докінчив за нього Саїд.

— Іде на зниження,— гукнув спереду Лодиженко.

Будівельники спинилися. Для них згори зниження — це те саме, що для лікаря термометр показує під сорок у хворого. Високий, з рудими їжакуватими, як рання стерня, вусами повернувся до Саїда.

— Товаришу Мухтаров,— в очах забриніла свідомість відповідальності за свої слова,— горизонт знижується. Воду сюди хіба що насосними станціями можна буде послати.

Саїд-Алі навіть не спинився. Голова його була так само уважно нахилена до літнього професора:

— Завчасно висновки робите, товаришу інженер. Гірська вода — слухняна, кориться розумові людському. Ми її примусимо!

«Яка певність!» — закусивши губу, не згоджувався про себе інженер.

Синявін спинився на мить. Глянув назад, окинув оком навкруги, раптова якась догадка блиснула в його очах. Йому зробилося і радісно, і соромно. Він зрозумів аж тут, який план має цей узбек. Кортіло першому про це повідомити комісію, щоб часом хтось не попередив його, старого іригатора.

Але швидким поглядом перехопив його Саїд, і він спинився. Невже ж і думку ловить по очах?

Під полудень комісія кінчала свій перехід. Бавовнярі з агрономами та всякими представниками від зацікавлених громад та організацій давно повлазили в накриті арби: хто дрімав, заколисаний їздою, а хто розповідав анекдоти.

Тільки будівельники йшли тією ж купкою, знеможені і заклопотані. Лодиженко виринав то з одного, то з другого боку і знову зникав із своєю дослідницькою партією. Щоразу він приносив недобрі для будівельників відомості. Їх професіональну натуру не задовольняла така невдача. Потяг до чогось грандіозного, до якоїсь надспоруди завжди переслідував цю групу спеціалістів. Спорудити іригаційну систему для Голодного степу уявлялось таким грандіозним, що межувало з неможливим. Кзил-су проходила в горах. З долини обителі Мазар Дихана воду взяти неможливо, бо вона далеко нижча за весь степ.

Але й погодитись інженерові-будівельнику, що тут нічого вдіяти не можна, це те саме, що й відмовитися від своєї професії. Тому так уперто вони на рівнинах степу врозтіч нишпорять і сперечаються між собою аж до хрипоти.

Саїд-Алі з середини путі сів на свого Сірого і погнав ліворуч, ніби в безодню, в одкриту пащу пустелі.

Ні тривоги, ані сумнівів ніхто не помітив на виду. Раптом, неначе пригадав щось,— сів і поїхав, гукнувши Синявіну вже з коня:

— Увечері в конторі стрінемося. Господарюйте в комісії та дух підупалий у будівельників розвійте. Я на той край погляну.

І зник за обрієм.

IV

Карагаш нерадо вітав гостей. Раптова чутка, що приїде комісія з росіян і закриє Кзил-су, щоб обитель Мазар Дихана зруйнувати, збудила ворожі сили кишлаку. Мазар Дихана — прибуток баїв, ішанів. Тисячі народу тягнуться попід горою з усіх кінців Ферганщини, і всі спиняються в Карагаші. Базар щодня, немов у свято. Чимало карагашців з цього живуть. Водички з джерела лиш на потреби вжитку ледве вистачає. Закрити, зруйнувати обитель — зруйнувати, значить, кишлак. А до того ж — обитель святого Дихана. Як сміють невірні важити на їхній спокій? Коран Медінський недавно принесено, слава про це пішла Ферганською долиною...

І мовчки вирішено запропонувати комісії по-доброму та по-хорошому їхати та не повертатися більше.

Мулла дехкан увійшов до контори поважно і нескоро звернувся до Синявіна. Досвід життя привчив уже взнавати, де начальство.

— Канешьна, ві гаспадін таваріч інженер будіш? Мая, канешьна, мала-мала делі есть...

Синявін говорив у той час з лікарем Храпковим і не зразу зрозумів, що це до нього. Зрозумівши, посміхнувся і солідно звернувся до дехкана добірною узбецькою мовою, що дуже спантеличило муллу дехкана.

— Камісіяга пітадір такліф кілмакчисизмі? [1]

— Шундай [1]. Чесні мешканці Карагаша і я з ними попросили б шановну комісію ще сьогодні виїхати з Карагаша і своєю присутністю вночі не порушувати спокою Мазар Дихана.

Це було сказано надміру ввічливо, але так, що ніяких апеляцій не припускало... А вид у дехкана ставав лискучий, що нагадувало про бурю в його душі.

---

[1] Ви щось комісії хотіли б запропонувати?

[1] Так.

Синявін ніяково посміхнувся. Гукнув Касимова.

Серйозний вираз на лиці в дехкана і заклопотаний вигляд Синявіна не могли не привернути уваги решти з комісії, що була в той час у хаті.

Знадвору по одному входили караташці на підмогу своєму парламентареві. Повітря ставало важчим. Запах протухлої баранини, змішаний з чилімом, декому з комісії ставав надто нудним, і вони без протесту посунули до виходу.

В розчинені двері долетів вечірній заклик далекого суфі. Ніби музичний супровід до цього декламаційно-трагічного виступу караташців у конторі Голодностепського будівництва.

Аллагу акбар... Аллагу акбар...
Алла Магамадан расул алла.
Ллоіллага іллалла...

У хаті залишилися з комісії тільки Синявін, представник ЦВК та лікар Храпков. Дехкани тиснули на стіл. Поки що, неначе заказало, мовчали всі. У них є уповноважений.

— Чому ви не хочете, щоб ми тут заночували? — дивувався інженер Синявін. І враз розтулилися роти. Навперебій перехоплювали один у одного слова, товкмачили їх в одну купу. Розібрати щось не було ніякої змоги.

Синявін щиро шкодував, що досі не приїхав Саїд-Алі Мухтаров. Щоб домогтися чогось певного, він крикнув: «Замовкнути!» І запропонував муллі дехканові до ладу розповісти.

А що він їм розповість? Він «такий же нещасний дехкан», як і всі. Живе з мізерної торгівлі килимами. Йому байдуже, чи то комісія, чи не комісія. Сказали громадою: «Іди», то він і пішов. Сказали: «Запропонуй сьогодні ж виїхати з Карататаша», то він і запропонував. А коли хоче мулла інженер знати все докладно, то хай розпитає в самих дехканів, що ось перед очима. Знову лемент сотні дужих, одстояних у гірській тиші голосів. Нічого розібрати не можна. Одно ясно: треба негайно ж виїхати.

— Гаразд. Виїжджаємо,— з одчаю махнув Синявін рукою, аби виходили ці недоброзичливі обличчя. На диво йому, жодне лице не повернулося до виходу.

Представник ЦВК, знизавши плечима, подався до виходу. За ним несміливо посунув і Храпков. Дехкани роз-

ступилися, скільки було можна в такій тісноті, а злі обличчя баїв лишилися непорушними. Вони вгадали: отой товстун, що за столом, тільки на словах каже, що треба виїжджати.

Один із молодих у шовковім чапані і в чалмі протиснувся до столу і досить сміливо поклав на нього свій кулак. Чорнильниця підскочила від цього, розбризкала червоне чорнило на папірці та на пухкі руки Синявіна.

Він підвівся. Дехкани побачили, як в очах цього старого «шакала» (так прозвали вони його в думці з першого погляду) зайнялися недобрі вогні.

— Геть з контори! — заревів ображений Синявін. Червона чорнильна крапка на руці здивувала його, і знову ще з більшим зусиллям свого гладкого черева він погнав з приміщення ретельних прихильників Мазар Дихана. Напочатку це ніби мало успіх, але досить було муллі дехканові гукнути: «Стій!», як натовп спинився і ліг своїми важкими грудьми на одинокий стіл, за яким стояв обурений Синявін. Він ще раз гукнув: «Геть з контори!», та це вже мало зворотний вплив: неймовірний лемент зчинився в хаті, і до інженера загрозливо простяглися руки.

Надворі занепокоїлися. На жаль, у комісії так мало було відважних громадян. Та й що зробить хай найвідважніший, навіть сам Касимов?

Хтось про міліцію згадав і вмить побіг вулицями поміж високих дувалів шукати міліцію. Назустріч траплялись караташці, але жоден з них «не знав», де міститься міліція.

Колотнеча в хаті набирала небезпечного характеру. Розгубленість членів комісії переходила в паніку, і дехто раяв тікати світ за очі.

Гладкого зблідлого Синявіна випхнули на двір з хати, він побіг і упав під арбу. Розпалені фанатики погналися за ним далі, але дехкан-арбакеш ступив назустріч їм. Цей жест такий був несподіваний, що натовп став. Дехкан якось винувато, але впевнено обізвався до них:

— Доки він був у вас у хаті, ви мали право з ним говорити, а тепер, прошу вас, я його візник. Заб'єте мене — матимете інженера.

Інші підводчики рішуче підступили до гурту. Лемент з обох боків збільшився, але вже мав миролюбніший характер, аніж у хаті.

Ясно стало одно: комісія мусить виїхати з Карагаша. Цього вимагають інтереси Мазар Дихана. Десь у центрі містечка є обрана рада, є й інша інституція, та сліди басмачів у цих підгірних місцевостях ще свіжі, шукати владу ніхто з комісії і в думці не покладав.

Синявін ледве звівся, тримаючись за колесо арби. Із скроні стікала смужечка крові. Звернувся до арбакеша:

— Скажіть їм, що ми не хазяїни. Сам хазяїн ось має приїхати.

Карагашці перемогли. Синявін мусив згодитися виїхати на ночівлю до Уч-Каргала.

V

Нарешті Саїд-Алі спинив зморе ного коня. Він проїхав упоперек пустелі аж до гір, перевалив два кряжі цілинного каміння і, понад бурхливою протокою Кзил-су, надзаході сонця пробився до обителі. Кзил-су, як вередлива дівчина, то виходила на рівнину, спокійно текла сторіччями прокладеними рукавами, виходила на обительські рівнинні землі, розливалася безліччю струмків і ополіскувала освячені обительські багатства, то знов збігалася в один могутній рукав, проривалася глибоким річищем, і вередливим водоспадом, та водоворотами, щоб геть зникнути заурами в гірських проваллях.

Злізши з коня, Саїд попростував з ним до чайхани навпроти брами до святого храму. Віддав коня чайханщикові, ніби мав намір негайно ж відвідати обитель. Але, передаючи коня, раптом передумав і замовив чаю. Чайханщик не забув цього надзвичайного гостя. І годинник на руці, і одяг міський святковий, і поводження свідчили про високе становище гостя.

Голос суфі пролунав над долиною, забився в густих безлистих яворах і покотився між горами до Карагаша. І враз воскресли в пам'яті дитячі роки, пристав, чорна сестра... За ними, як нова хвиля, знов Чадак... Любов Прохорівна, така граціозна фігурою і така дивовижна старою мораллю, як і оці байдужі, ніби потойбічні, зітхання суфі, пойняті мертвою пліснявою.

Суфі урочистим голосом гукав тоді, як гукали його предки сторіччя тому, як гукає і оцей зараз. Його волання скорше скидалося на тяжкі прокльони загиблих душ, аніж на щиродушевну молитву полегшення, молитву живих про живе...

Воля повернула Саїда до дійсності.

Перед ним стояло стябло з чайником та піалою. Чемний чайханщик побожно чекав, чи не буде замовлено ще чогось.

— Ви давно тут чайхану тримаєте? — запитав чайханщика, неначе збирався запропонувати відступного і самому перейняти його клопітні обов'язки догоди вередливому натовпові правовірних, що приноситимуть у цю обитель гріхи та... змови проти нових порядків і реформ.

Чайханщик відповів не зразу.

— Змалечку. Батьки ще починали.

Саїд налив піалу кок-чаю, замислився. Було очевидно, що він підшукує форму дальшої розмови. Але що він може запитати про сестру в цього безвусого, вижилого таджика-чайханщика? Хіба що, може, євнухом у намісника Диханового був, коли б такі існували у божого наставника престолу мазару. Але ж і це не дасть потрібної розгадки. Від гущавини рослин обитель повилася вечірньою пітьмою. Високий у візерунках мінарет ловив своїм куполом останнє проміння передзимового сонця. Суфі все ще ходив круг мінарета під куполом і старанно закликав правовірних. Повз чайхану пройшли молящі, які спізнилися зайти раніш, до заходу сонця.

Поставив піалу. Язик не повертався спитати в старого, ніби острах сполохати пташку вимагав обережності і нагоди.

— Чи молодий імам-да-мулла в обителі Мазар Дихана?..

І, щоб послабити враження чайханщика від цього запитання, Саїд енергійно звелів:

— Чилім!

З огидою взяв чилім і видмухнув дим. Таджик винувато озирався, видимо, вирішив, що гріха великого не буде, коли такому хорошому муллі він скаже й цю правду.

— За піввіку перевалило, ака.

— Жінок багато мав за життя? — з якоїсь інерції запитав Саїд, не дивлячись на приголомшеного чайханщика.

Тяглася пауза. Мусульманин мусив образитися за таке блюзнірське запитання. Яке він має право правовірного мусульманина запитувати про жінку, поганити цим найчистішу думку!

Саїд-Алі витяг з кишені срібного карбованця, подав, знову-таки не дивлячись таджикові в очі:

— На святу обитель, без решти.

В обидві жмені смиренно взяв це подаяння старий.

І згорбився з покори, і, мабуть, також несподівано для себе прошепотів:

— Воля аллаха, мій добрий ака. Жінка — створіння гріховне... А в імама обов'язки... Майже щороку якась молода грішниця потрапляє сюди. Гріхи наші.

— Умирають? — як прокурорський допит чинив далі Саїд-Алі.

— Умирають, як аллахові угодно буває, або...

— Або?

— На господарство імамське відходять і ніколи вже з ним не бачаться.

— А діти?

— Що? — не зрозумів чайханщик чи удав, що не розуміє, до чого тут діти в такому святому ділі.

У повечорілій, згуслій сивині з-за башти вийшло четверо вряд закритих новими чиммат жінок. Проходили чинно, не озираючись, не розмовляючи поміж собою. Позад них шкутильгала п'ята, весь час оглядаючи навколо шлях, видимо, якась наглядачка.

Таджик смикнув Саїда за рукав і поглядом показав на шлях. Закутані в паранджі, неначе мумії, жінки, вихрячи довгими полами порох по сліду на збитому шляху, зникали в проході високого дувала.

— Недавні грішниці, тепер жінки найсвятішого імам-да-мулли,— сказав чайханщик і рушив геть.

Та Саїд-Алі, все також стоячи на одному місці і не відводячи очей від дувала, куди зникли жінки, владно спинив таджика:

— Стривай, Рустам-ака!

Таджик оторопів: звідки ця людина в добротному міському костюмі з бездоганною узбецькою вимовою знає його ім'я, коли Рустам Алаєв лише вдруге бачить цього проникливого відвідувача?

— Я знаю, Рустам-ака, що ти людина небагата, хочеш заробити,— знов уже спокійніше заговорив Саїд-Алі, ніби спроквола продумуючи кожне слово.— А заробітки з цієї чайхани... які тут заробітки!

— Так, мій добрий ака, заробітки нікчемні. Перебиваєшся, як аллахові угодно,— з копійки на копійку.

А хотілось би й кубелечко своє, нарешті, мати в Таджикистані.

— Ну, ось бачиш. Живеш у цім... гнізді. А я тільки за довідку, як з чесним комерсантом говорячи, за довідку плачу десять карбованців! Маєш, гроші плачу вперед. На!

Чайханщик зовсім розгубився. Справді, цей узбек дає йому аж десять карбованців тільки за якусь там довідку. Скільки всього в житті доводиться говорити, часом не маючи за те навіть доброго слова. А тут — цілих десять карбованців.

— Але ж я не знаю, чи зможу задовольнити, мій добрий ака, своїми довідками. Що знає бідний чайханщик Рустам Алаєв?

Та гроші уже взяв. За десять карбованців він згоден без кінця брехати. Не вік же сидітиме в чайхані цей відвідувач.

— Я хочу знати, Рустам-ака, тільки ж як від чесного комерсанта хочу знати, чи є серед грішниць імам-дамулли така Тозі-хон?

Йому не треба було пильно вдивлятися в очі Рустама Алаєва, не треба й підганяти. Пройшовся повз нари чайхани. Повернувся і сів біля піали з холодним чаєм. Таджик метнувся, виплеснувши холодний, налив свіжого, запашного кок-чаю. Подаючи тремтливими руками, пошепки заговорив:

— Була тільки одна Тозі-хон, мій добрий ака... Тепер розумію, розумію... Дитя одне мала. Втопилося в Кзилсу на водоспаді. Там чимало гине дітей, не тільки їхні. Кручі ставу не обгороджені, дитя загавиться...

— А Тозі-хон?

— Я тільки бідний чайханщик...

— Але ж у нас була умова чесної комерції,— перебив Саїд.

— Так,— таджик зітхнув.— Вона... на господарстві імамському, мій добрий ака. Здається, я чесно заробив свої десять карбованців?

Саїд не відповів. Випив чай і знов простяг піалу, спритно дзенькнувши об неї нігтем, щоб привернути увагу чайханщика. За тією піалою пив ще кілька. Зовсім повечоріло. Чайханщик збирався світити ліхтар.

— Не треба світити, я зараз поїду. Але Рустам Алаєв може мати добрий зиск. Він мусить запропонувати імам-да-муллі калим за Тозі-хон.

— Аллагу акбар... Ллоіллага іллала...— забурмотів украй переляканий таджик.

— Не обов'язково весь калим Алімбаєву. Подумай про це. Скажімо, половини калиму любісінько вистачить, щоб кинути це гніздо... Все одно його доведеться кидати.

І, не домовившись ні про адресу, ні про другу зустріч, Саїд поквапно спорядився, сів на коня й поїхав. Навіть не попрощався за благородним звичаєм. Коня пустив поволі вулицею, а сам ледве стримувався, щоб не заволати від тяжкого настрою.

Так ось де вона, темрява нації, гніздечко собі вмостила і висиджує свій плід злочинний! Оце багно Мазар Дихана пустити з димом по вітру мало. Його в повітря висадити і, зрівнявши свинориї, тракторами в три хрести заорати. Кукіль, що скількись літ ще й після буде пробиватись на оцій ниві, сірчаними отрутами труїти, аж доки не родитиме тільки добре сім'я, яке трудящих ферганців піднесе до рівня культурних народів СРСР...

Такі роїлися схвильовані думки в Саїда-Алі Мухтарова.

Він тремтів від бажання здійснити Голодностепське будівництво. Заселити новонароджені землі комунами, запровадити разом з бавовняними та текстильними фабриками культуру. Фабрики, робітничий клас, культура знищать темряву. І вже голосно, не стримавшись, стьобнувши Сірого, посварившись назад кошмарному страховищу — обителі:

— Як диню на зиму засушимо! Опудалом історії ти станеш для нащадків... Ах, сестро, сестро! Яким чорним життям закінчила ти свою світлу молодість.

Ставало поночі, свіжо від морозу.

VI

Знов Саїд у Намаджані. Майже півроку минуло з того часу, коли востаннє він прощався з ілюмінованим парком на острівку. Щось смоктало під грудьми, коли його поїзд з Уч-Каргала підходив до знайомої і ще глухішої, ніж тоді, станції. І візників далеко менше, ніж улітку, та й візники не ті. Не намотують на руку віжок, не згинаються, неначе вистріленими мають бути з високого сидіння. Це так відповідало Саїдовим настроям.

Напосідав сором перед отією півсотнею культурних людей, що через його відсутність зазнали таких неприємностей. Особливо ніяково було згадувати старого Синявіна. Він нав'язав Синявіну заступати себе, і сталося, мов на гріх, оте непорозуміння в Карататаші.

Саїд пізно після розмови з таджиком заїхав до контори в Карататаші і здивувався, що так порожньо в дворі. Господар двору щиросердо розповів про подію.

Звичайно, він тільки господар двору. Коли прийшли дехкани, щоб запропонувати комісії свої послуги, він був надворі і про це дізнався пізніше. На жаль, комісія невдячно погнала з хати найкращих господарів Карататаша. А коли вони таки лишилися в дворі, товстий інженер закомандував виїздити до Уч-Каргала. Що ж більше має розповісти він, бідний дехкан?

Саїд заночував у нього і рано поспішив до Уч-Каргала. Неприязнь до деяких інженерів, у яких він помічав зневагу до його темного і такого нещасного через це народу, не давала спокою всю дорогу. Запитання зле крутилося в голові: «Що вони не поділили з цим народом?»

Уч-каргальські чайханщики зустрічали свого інженера, вклонялися йому низько, на кок-чай запрошували навперейми. Комісія ж, на жаль, удосвіта на станцію вирушила. Опівночі з Карататаша приїхали і не лягали спати. Мовчазні всі були, а найтовщий інженер із зав'язаною головою, коли йому запропонували ліжко, сердито вилаявся. «Щоб добити,— закликаєте? Краще пропаду не спавши»,— розповів чайханщик.

Здалося Саїдові, що тут десь є неправда. Чому Синявін ходить з зав'язаною головою і спати відмовляється з такими чудними мотиваціями. Адже він усе життя перебуває серед узбеків у всіляких ситуаціях.

Візник завернув вузеньким завулочком і став біля широких воріт. На високій щоглі переможно маяв червоний прапор.

З якимсь почуттям ніяковості увійшов Саїд у залу виконкому. У залі стояли ліжка, на них після обіду відпочивали члени комісії. Синявіна в залі не побачив Саїд, не побачив і багатьох членів, що жили в Намаджані, як лікар Храпков.

Віталися підкреслено холодно. Неначе все вже вирішено і він не голова комісії. Саїда зустріли так байдуже, що в глибині душі знялося обурення.

— Де Синявін? — мимохідь запитав інженер з рудими їжакуватими вусами.

— Скаржиться у голови виконкому. Олександр Данилович недавно з перев'язки повернувся від хірурга.

Щиро звів брови догори. Члени комісії збиралися до столу. Оглянувши їх, Саїд зрозумів, що історія в Караташі відбулася по-іншому, ніж розповіли її чайханщик та дехкан.

З дверей виринули Касимов і Синявін із забинтованою головою. Тільки він, на диво, не має отого убійчого вигляду. Лице, спотворене пов'язками, всміхалося і виявляло щире задоволення, що приїхав Саїд.

— О, хазяїн! А я наряд міліції послав назустріч. Нас ввічливо попросили, щоб і духом нашим не пахло в Караташі... Уявляю собі, яка була б робота! — лагідно вітався він за руку з Мухтаровим.

— А ваша голова? — запитав Саїд.

— Пусте. Я ж надміру важкий і, падаючи, вшкрябнувся об колесо. Пусте, запевняю вас. А ось і шановний лікар.

В хату ввійшло кілька чоловік з виконкому, а за ними і Євген Вікторович Храпков.

— А, товаришу Мухтаров, добридень. Ми боялися за вас, щоб часом чого не трапилося. Навіть дружина моя... О, вона гаразд вас пам'ятає з того випадку і дуже задоволена,— запобіг Храпков, зрозумівши ніяковість Мухтарова як здивування чи непорозуміння.— Прохала обов'язково познайомити. Я гадаю, ви не відмовитеся якось пообідати з нами.

З хисткої теми треба було звернути. Треба припинити потік чемностей оцього губатого дивака. Саїд, подякувавши нашвидку, попросив Синявіна розповісти, що сталося в караташській конторі.

VII

Кілька днів треба було, щоб матеріали комісії обслідування Голодного степу звести до такого вигляду, щоб стало можливим зібрати учасників комісії для обговорення тих матеріалів, для вироблення висновків. Комісія зібралася в великому залі міської Ради, звідки ще вранці цього дня прибрано ліжка деяких іногородніх членів комісії.

Головував Саїд-Алі Мухтаров. Ніякої узагальнюючої доповіді ніхто не підготовив для цього засідання. Мухтаров так і попередив на початку засідання, що узагальнювати доведеться апаратові дослідної експедиції, а на засіданні він просить членів комісії висловити свої міркування, не криючись, без якихось «але»...

Перше слово мали бавовнярі. Преображенський з особливою увагою слухав кожного промовця, щось нотував собі в блокноті, перекидався пошепки кількома словами з інженерами, і видно було з його поглядів на Мухтарова, що саме виступ голови комісії його найбільше цікавив.

А Мухтаров дивовижно спокійно вислухував один за одним нецікаві виступи агрономів, представників периферії, інженерів-бавовнярів. Цей спокій, що ніби межував з байдужістю, починав уже декого всерйоз зачіпати. Преображенський кілька разів протирав спітнілі скельця блискучого модного пенсне без оправи, часом знизував плечима, зрідка всміхався собі в щетинисті вуса. Часом здавалося, що він глибоко співчуває інженеру Мухтарову, ніби аж поривається допомогти йому якою-сь реплікою, підбадьорити. То більше — мовчання голови на такому відповідальному засіданні давало всі підстави непокоїтися за нього. Енергія енергією, східний темперамент — все це непогано, але для такого грандіозного будівництва потрібно мати знання та ще знання, помножені на досвід.

Виступаючи від імені будівельників, Преображенський нітився, якось ніби півголосом і без бажання висловлював сумніви про те, чи можна подати самоходом воду з гірської річки в проваллях на Голодний степ. Він відчував, як мовчки або в невиразних репліках зростає кількість його однодумців. Це тільки дратувало його, хоч жодної з реплік, спрямованих проти будівництва, він делікатно не перебивав. Але і не підтримував їх.

— А без води яка ж бавовна ростиме на отому виснаженому сторіччями грунті? — робив висновки Абрамович, запальний інженер-бавовняр.— Наша думка така: краще кинути більше коштів на експлуатацію тих, що є, плантацій, аніж даремно витрачатись на цю...

— Звичайно, що голодностепська проблема,— ввічливо перебив Абрамовича професор-агроном, щоб не дати йому висловити якийсь недоречний епітет,— голодностепська проблема — це неабияке явище в індустріа-

лізації Росії,— і, похопившись, виправився: — В індустріалізації Радянської Росії. Таж ми не можемо не відзначити того факту, що коли будівельники не мають змоги подати воду на цей широкий простір порожнього, второваного віками лесу, то...— присутні вже нервувалися від такого довжелезного обгрунтування професорових висновків,— то...— він розвів руками і, посміхнувшись у бік Саїда, закінчив: — Ми мусимо сказати, що ідея заселення колгоспами Голодного степу нездійсненна!

І навіть сам з полегкістю зітхнув, сідаючи.

Приблизно те саме висловлювали й інші наукові та громадські представники. Мовчання голови комісії було розцінено як безпорадність, і старші літами, не стримуючи себе, висловлювали досить різкі висновки щодо самої ідеї. Саїд-Алі непорушно сидів, слухав потік натяків, шпичок та докорів на адресу «такої затії», а часом і на себе і, видимо, обмірковував свій заключний виступ.

Це спостеріг Синявін і поінформував Храпкова. Тому обидва ці члени комісії висловлювалися надто обережно, висновків майже ніяких не робили. Кожен з них по-своєму цікавився поведінкою Преображенського. Для Євгена Вікторовича це був у якійсь мірі його протеже. Це ж він силою авторитету відомого хірурга і завідувача відділу охорони здоров'я запропонував інженера Преображенського в утворювану нову будівельну організацію. Любов Прохорівна неодмінно поцікавиться тим, «як там Сонин Віталій» уживається на праці?

Синявіна ж цікавив зовсім інший бік справи. Преображенського він знав лише з його одвідин у Фергані. Ще тоді відчув, що інженер не був скромним у думці щодо свого фаху. Старому іригатору це здавалося хизуванням, яке часто буває у молодих інженерів. Вони ще з інститутським душком, схильні переоцінювати свої здібності. Преображенський був уже не того віку, мав і чималу будівельну практику. А перше враження зробив негарне. В степу він блискуче орієнтувався в завданнях і практиці обслідування, часом перевіряв нівелірні дані, одержані Лодиженком, і в кожному такому разі Синявін спостерігав його незадоволення. Щоправда, виявляв його він здебільшого в присутності голови комісії, як робить це і зараз на засіданні. Та це зрозуміло — інженер хапається за працю!..

На засіданні, коли члени комісії заговорили не на користь майбутнього будівництва, Преображенський немов аж розгубився, переживаючи можливий провал будівництва. Йому не було рації виважувати сили, на якому боці ставати самому. Збоку помітно, що і він виразно відчуває непевність становища Мухтарова. Але ж становище Мухтарова — це становище його інженерської праці, якої так важко, часом і принизливо, домігся. Тому не здивували ні Синявіна, а то більше Храпкова неодноразові поривання Преображенського якось-то допомогти Мухтарову, відбити реплікою нетактовний випад агрономів чи бавовнярів. Нарешті Преображенський відважився в короткому слові захистити ідею голодностепської проблеми:

— ...Смішно було б нам сперечатися тут з-за ідеї голодностепської проблеми. Надто ці родючі пустельні простори вабили зір кількох концесійних компаній капіталістичного світу. Чому ж нова, Радянська держава мусила б пройти байдуже повз цю ідею? Такі неосяжні перспективи!.. Так що ідея тут ні до чого, шановні товариші опоненти. Ідея ні до чого! Справа лише в коштах та відповідних умовах...

— Як це — ідея ні до чого? — скочив з місця Абрамович.— Хіба не ідея призвела до того, що півсотні людей відірвано від їхньої праці? Ми мусимо одверто і рішуче засудити цю... цю дику вигадку...

Саїд ударив кулаком об стіл, не витримавши такого напруження.

— Годі! Ви про що говорите, товаришу бавовняре: про можливість позитивно розв'язати голодностепську проблему чи... сваритися за вигадку з кимсь бажаєте?

Збуджене Саїдове обличчя нагадало присутнім про такт, про свою підлеглість голові комісії. А він стояв і неначе іскри з очей метав на присутніх. Потім, заспокоївшись, тихше додав:

— Прошу говорити по суті обслідування.

Абрамович, сполотнівши, підвівся.

— По-перше, я не хотів...

— А по-друге, запишіться на слово, товаришу Абрамович. Я прошу будівельників сказати свою думку щодо подачі води на Голодний степ з півночі, принаймні каналом-дамбою,— Саїд подивився на Преображенського.

Абрамович сів ні в сих ні в тих. Синявін просіяв і щось зашепотів Касимову та Храпкову.

Будівельники перезирнулися, але після виступу Преображенського не висунули вже ні одного промовця.

Пауза ставала надто довгою і незручною. Саїд знову підвівся:

— Товариші, все, що найціннішого могла проробити комісія, вона проробила. Саме це і потрібно нашому Союзному урядові та партії, які дбали про утворення комісії, посилали нас на таке відповідальне для Вітчизни завдання. Та і для нас, спеціалістів-будівельників, найважливіші дані — це придатність степу з агрономічного боку — комісія зібрала. Гадаю, що професори наші не заперечують наявності родючого лесу! Від імені будівельників я дозволяю собі запевнити комісію, а від імені комісії — і уряд, що воду на степ подати можна...

Це було так сказано, що навіть занепалого Преображенського збадьорило. «Від імені будівельників!..» Жодного сумніву не припускали ці впевнені слова молодого енергійного інженера. Він проїхався конем у верхів'я Кзил-су і впевнився, що Кзил-су легко перевести горами на північ степу. Маленька незручність тільки в тому, що доведеться обитель Мазар Дихана поставити на чергове водопостачання з закинутого зауру, з Киргизстану. Та це ж річ другорядна.

Преображенський підвівся. Бажання не лишитися в останніх чи інші якісь міркування штовхнули його на це ризиковане слово-запитання:

— А про Кампир-Раватський кряж, будь ласка! Дехто гадає, що він не дозволить Кзил-су перевалити на Голодний степ до дамби... Це єдине нас непокоїть. Зрештою всі цілком згодні з вами, товаришу Мухтаров. Звичайно ж, нам довірено...

Це не було запитання, а скорше порада. Саїд-Алі розумів, що його пояснень з приводу Кампир-Раватського кряжа чекають не самі будівельники, і відповів не зразу.

— Ще будуть ділові запитання? — звернувся він до наради. Запитань не було. Мухтаров рвучко повернувся всім корпусом до Преображенського, аж ніби заскрипіла, як дуб, міцна Саїдова постать. Синявін напружено чекав і навіть теж підвівся.

— Так собі... звичайно, ніщо не робиться, товариші будівельники. Доведеться запроектувати тунель під

кряжем Кампир-Равату на кілька кілометрів і пустити Кзил-су тунелем на степ. Праці чимало, але якщо її боятися, то не слід нам і інженерами називатися!..

Зала вся зітхнула. Будівельники проясніли від такого раптового і такого звичайного вирішення. В уяві малювалися варіанти тунелю, і вже машинально підіймалася рука за пропозицію Саїда-Алі Мухтарова.

Кінець наради такий несподіваний. Преображенський не спостеріг, коли й потрапив у таке хистке становище! Бавовнярі з Абрамовичем на чолі збивалися тісніше і один одному доводили, що кожний з них про це думав і що врешті їхня місія полягає зовсім не в тому, щоб дізнатись, чи можна подати воду на Голодний степ. Це справа будівельників.

Тільки професори були спантеличені несподіваним маневром молодого інженера-узбека і більше дивувалися з того — звідки взявся серед них такий талант, аніж з несподіваної його пропозиції щодо вирішення голодностепської проблеми. Пропозиція, справді, простіше простого вирішувала найспірніше питання.

VIII

Надійшов день, коли Храпков запросив до себе на обід Касимова, Синявіна і, нарешті, домігся-таки згоди на диво упертого Саїда-Алі. Любов Прохорівна зовсім і не раділа звістці, що чоловік її познайомився з таким «чудовим» узбеком-інженером. Вона вдала байдужу, хоч і важко бути байдужою в її стані. Здавалося, з узбеком було порвано остаточно. Навіть сама Любов Прохорівна запевняла себе, що «клімат, зміна повітря» вплинули на її здоров'я так добродійно, і вона цілком природно стане матір'ю. З подушок не сходила товстюща біблія: Жук, «Мати і дитина». Мати готувалася стрінути свого первістка, як личить дружині визначного лікаря-хірурга.

І — раптом такий крутий поворот! Саїд знову неминуче виходив на сцену її супокою. Думала — забуде. Одсвяткувала молодості своєї свято і ніби розквиталася. За зраду мусила кривити серцем. Чоловіка стрінула тоді аж за Чадаком. Як ластівка, впадала, покірно лащилася до нього, аби приховати правду, аби сховати карб на молодім, гарячім жіночім серці.

І обдурила. Приспала...

Хіба такій дружині, таким гарячим поцілункам не повірив би хтось інший з чоловіків? Чи сліди Саїдових обіймів плямою лишилися на Любові Прохорівні?

Приспала...

Викреслила з сторінок підозрінь і думала — пропало.

І от після шести місяців радості та сподівань раптом:

— Так я, Любику, від твого імені обов'язково запрошу інженера Мухтарова до нас на обід.

Що мусила вона сказати? «Не треба»? Чи зрадіти, чи здивуватись? Усі варіанти однакові.

— Коли це тобі приємно чи, скажімо, для кар'єри потрібно, я не заперечую... Боюсь, щоб знов не стала винною, що ти самотній тут, не маєш з ким порадитись. Та який порадник з інженера в твоїй професії, в науковій праці!

— Любику! Тобі не можна хвилюватись. Ти ж знаєш, що і я не новак у будівельних справах, люблю будуватись... Хоч він не медик, але дуже цікава людина. Запевняю тебе: цілком культурний інженер. А професія тут ні до чого. Пам'ятаєш — «круп», «трахеотомія»!

— Та, мій Женечко, я ж не перечу. Ну, інженер... Нехай собі. Запроси з ним ще чоловіка двох чи трьох. Ти ж у мене розумович писаний.

Коли б Євген Вікторович умів читати на обличчі і поглянув би на лице своєї ніжної дружини, він прочитав би невимовні душевні страждання цієї молодої і так перепотрошеної людини.

Тепер бліда, схвильована крутилася в їдальні, наджидаючи гостей. У пристаркуватої робітниці Марії знов поради і порятунку шукала, як тоді, коли йшла до Саїда в гості.

Чому?

І все ж не забувала щохвилини позирати в дзеркало, де відбивалася її трохи сповніла, але ще така ж граціозна, манлива постать.

Хотілося сміятися з радощів і плакати від нерозгаданого болю.

Чи обдурений розум? А чи серце?

В коридорі затупотіли важкі кроки, загомоніли чоловічі впевнені, такі соковиті голоси. Аж дивно стало: відколи живе Любов Прохорівна на білому світі, а тільки тепер, оце сьогодні, добрала смаку в чоловічих голосах. Прислухалася до них, як до нової рапсодії, яку часом

Женя награвав поволі за стіною. Було щось привабливе в тім гомоні людськім у коридорі в хвилину її сердечної розпуки.

Зібрала останні сили жінки, щоб зустрінути цих чоловіків мужньо і гостинно. На лице поклала зайвий шар пухкої пудри, щоб блідість свою на неї звернути.

Чоловіки вже у вітальні. Треба йти. Може, він і не прийшов обідати, відмовився? Ах, та це так не схоже на узбеків. Хіба вони розуміють, що то є жіноча любов і честь?

— О моя господине! Шануйте — Любов Прохорівна. Оце, Любонько, вволив твою волю,— Касимов. Мій конкурент товщиною — інженер Синявін. Та ти вже знайома, а оце...

— Саїд-Алі Мухтаров,— урочисто, але навдивовижу спокійно, з інтонацією заздрісної незалежності висловив сам Саїд своє ім'я та прізвище. Трохи стиснуті брови тремтіли у куточках, а рука, не вимірявши сили, до болю здушила знайому вже і таку далеку тепер білу ручку Любові Прохорівни.

Офіціальний тон і така мужня витриманість надали сили і Любові Прохорівні, і вона, на початку хвилюючись, опанувала себе. Ні очі, ні рухи, ні слова не нагадали Саїдові минулого. Один тільки момент, коли взяв цю руку, ніби іскра їх обох пройняла, а потім зникла, очі вирівнялися, рухи розмірилися, слова низалися рівними разками. Ще раз на мить крізь пудру спалахнули щоки, коли карі Саїдові очі глянули на приховану костюмом, але помітну повноту гнучкого стану. Та це ж так природно. Навіть радість Євгена Вікторовича охопила: його ж гордощі шанують гості.

А в їдальні...

Марія, заходячи інколи з потреби, хвилювалася більше, аніж її господиня. Марія ще не вміла так приховувати почуття. Вона ніколи не любилася з тим місцевим краснем, але ж за господиню свою червоніла й уникала прямих поглядів. Любов Прохорівна сміялася, жартувала, встигала вшанувати Синявіна, «задобрити» бокал з вином Касимову, цинічно цокнутися за «старе» знайомство з Саїдом. Євген Вікторович був на сьомому небі від такої дотепності свого Любика. Мовчазну розгубленість Саїдову зрозумів як враження від вродливої дружини.

Засвітили миготливу електрику. Розпалений від вина пастрій підвищився, теми балачок стали інтимніші, балачки пожвавішали.

Зовсім несподівано розгорнулася, вірніше, розгорілася гаряча дискусія. Кожен з мужчин потрапив на нового для себе співбесідника, з його індивідуальністю, з його думками, світоглядом. Підігріті обідом, вони рвалися в бій.

Синявін наполегливо намагався запевнити Касимова, що можливості людського прогресу визначаються насамперед багатством нації. А звичайно ж, яке багатство у нації відсталої? І робив звідси той висновок, що відсталіші нації повинні спочатку забагатіти, аби включитися в загальнокультурний процес. Без багатства відсталі нації нарешті перероджуються на націю, яка стає гальмом загальнолюдського прогресу...

Храпков відчував щось «замудроване» в цих поглядах старого інженера, але що саме — добрати не міг. Він формально не заперечував Синявіну, погоджувався з чинником «багатства», але додавав до нього ще слово «свобода», не конкретизуючи його. Виходило, що нації багаті і свободні вже цілком здатні очолювати процес розвитку культури людства.

Про узбеків тактовно не згадували. І взагалі слово «нації» абстрагувалося в якесь аморфне, невизначене поняття. Ні «багаті», ні бідні нації, ні «свободні» чи поневолені не називалися своїми іменами бодай для прикладу.

Касимову не важко було догадатися, що його обидва опоненти говорять і про узбеків, тільки тактовно не називаючи їх у дискусії.

— Дозвольте не погодитися з таким поняттям багатої чи бідної нації. Коли взяти, скажімо, Америку, то там багата не нація, а клас, капіталісти. Так і у нас в Узбеччині були, щоправда, магнати, феодали, але теж багаті для свого часу.

— Товаришу Касимов,— лагідно заперечував Храпков.— Це ж з іншої опери... Олександр Данилович говорить...

— Дозвольте, Євгене Вікторовичу, я сам за себе скажу. Америка тут зовсім не приклад у нашій дискусії. Багатство капіталістів — це, звичайно, не єсть багатство нації. До того ж я й не знаю, яка в Америці нація. Там усе так переплуталось...

— Так ви теж, з дозволу сказати, плутаєте, Олександре Даниловичу. Мовиться-бо не про етнографічно-національні ознаки народу, а про так звані національні багатства. Національні, тобто всенародні. А як вони в Америці можуть бути всенародні, коли сам народ не свободний?

Справді здалося і Синявіну, і Касимову, що Храпков знайшов якесь незаперечне пояснення. У всякім разі, в першу мить щось йому заперечити обидва не знайшлися.

— Узбеки, звичайно, зазнавали національного гніту...— знову розпочав Касимов. Та Храпков тут же перехопив його слова:

— От саме це я й хотів сказати, товаришу Касимов. Пригнічені, тому тепер треба, може, століть, щоб відродити цілу націю як народ...— Євген Вікторович навіть звів догори палець на патетичнім місці — «цілу націю як народ».— Треба особливо сприятливих,— розумієте? — сприятливих умов, щоб це відродження сталося... Тут, звісно, очевидна неповнота думки, і інженер Синявін не так би хотів її пояснити. Та я його саме так зрозумів.

— Та-ак,— непевно озвався Синявін, тарабанячи пальцями по столу.

Касимов внутрішньо ніяк не міг погодитися з цими надто великорозумними і такими по суті невиразними думками. Та він — людина чемна. Ці вчені щиро намагаються показати себе не антирадянськими, і це для першого разу непогано. Не маючи їхньої ерудиції, особливо й не встрявав у суперечку. Спокійно вислухав, навіть немовби погодився для лагідності тону. Тільки злегка гукнув до Саїда.

— Товаришу Мухтаров! Як вам здаються ці міркування про націю, в тому числі, очевидно, і про узбецьку? Чули?

— Нічого собі міркуваннячка, чув, аякже. Щоб на них відповісти, треба цілу лекцію прочитати. Ваші опоненти, товаришу Касимов, усе змішали в одну купу. Ну, від цього і думки їхні стали горою всіляких думок: хороших і гірших, де в чому вірних, а більше... звичайних, бо схоластичними їх назвати також не можна.

Тихенько засміявся, підійшовши до гурту.

— Будь ласка,— розпростерся Храпков.— Це просто... цікаво... послухати і вашу думку.

— Я де в чому... згоден з ними. Прогрес людства у великій мірі залежить від форми суспільних взаємовідносин і, звичайно, не від біологічних якостей членів того суспільства. Специфічних націй, які існували б тільки для гальмування росту людської культури... таких націй немає. Все людство треба оздоровити або, як висловлюється Євген Вікторович, фізіологічно відродити. Це правда. Скільки є пороків, гнилих пристрасточок, як леп, хвороб, прищеплених людству грабіжницькою мораллю старого суспільства. Подивитись на якогось буржуа, капіталіста, ласуна — він зовсім втратив людську подобу. Це якась потвора з гнилого, вонючого м'яса і необмеженої жадоби. Таких уже і не відродиш ніякими засобами. У залізну клітку їх... і, як слонів, у зоопарку показувати «в назидание потомству»! Ви маєте рацію, лікарю. Що ж до узбеків... то і серед них, звичайно, є чимало кандидатів на ту саму клітку. Але дехкани, робітники... вони тільки забиті минулим, темні і бідні. В цьому ви теж не помилилися. Як лікар, ви прихильник того методу лікування, який велить знищувати причини захворювання. Так я говорю?

— Ще б пак! Боротьба з малярійними плазмодіями — то боротьба насамперед з комарами, які розплоджують плазмодії...

— Ну ось бачите. Пригноблення людиною людини в своїй країні ми знищили. Затурканий, забитий у минулому дехкан чи робітник стає свідомою людиною, членом суспільства. Їх не вчили, забороняли, не давали можливості вчитись, тримали в чорному тілі, бо темну людину краще обдурювати, визискувати. Так, були темні. Більшовики ж загальне обов'язкове навчання ввели, будуємо школи. Виходить, що за проводом партії, з допомогою старшого брата — великого російського народу — і темні не будемо. А що вчитись можуть і узбеки, і киргизи, і росіяни, і уйгурці... це ж так очевидно. Чи ви маєте сумнів?

— О ні, що ви! Та ви сам...

— То що ж іще говорити, товаришу Касимов? Бідні? Ну, це ж, як відомо, тільки свинство, а не порок. Починаємо багатіти. Будівництво он яке розгортаємо! Не для примхи. Збагатимо країну, і кожен її чесний трудівник-громадянин перестане бідувати. Та й саме поняття — бідність чи заможність — це рудименти капіталізму. А втім... оце і вся лекція. Чи так я виконав доручення?

IX

В їдальні на стінах досить неекономно розвішані коштовні літографії з кращих зразків світового живопису. Саїд-Алі пішов повз них, давши змогу заспокоєним, немов занімілим дискутантам самим продумати його короткі пояснення. Відчув якесь навіть незадоволення собою, що втрутився в таку безпосередню дискусію. Але ж і як було не втрутитись, слухаючи оті плутані балачки. Як було вимовчати далі й не сказати бодай елементарних кілька істин по суті суперечки.

Всі троє стежили за ним. Синявін відчув, як рушаться всі його поняття про світ, про людей. І на диво собі — від того легше ставало. Хто скаже, що він нехтував дехканами, що в національних ознаках не шукав ознак людської гідності? Але він боявся комусь признатися, що узбеки, таджики, казахи нічим не різняться від нього. Боявся, бо тоді можуть побачити його «ганебне падіння» в спусканні до рівня відсталої нації, «омужичення». Тепер дивився на Саїда і вирішував, як йому повернутися в розмові з Мухтаровим про дружбу...

Храпков здивовано позирав на Мухтарова, коли той спинявся біля літографій, і щоразу ловив себе на тому, що хоче якось догодити цьому інженерові. В голові ж стриміла одна фраза: «Ах, як же тактовно він нас обрізав! І так просто, так ясно!..» Нахилився через стіл до Синявіна й Касимова і, як розрядку своїм настроям, прошепотів обом:

— В залізній клітці, як слонів в зоопарку, показувати... Ну й сказав!

Коли Саїд довше затримався біля рєпінського портрета якоїсь панночки, Храпков гукнув:

— Бачу, ви любите гарні портрети, інженере. Любонько,— звернувся до дружини,— покажи товаришеві портрет у моїм кабінеті.

Саїд ладен був відмовитись від своєї приязні до портретів, аби тільки не опинитися з Любою віч-на-віч.

Винувато, але артистично прикриваючись удаваною ввічливістю, Любов Прохорівна бідкалася:

— Ох, яка ж я нечемна. Я досі не похвастала вам, інженере, культурним надбанням Євгена Вікторовича. Пробачте, товаришу Мухтаров. Прошу, будь ласка,— запропонувала, відчинивши двері до кабінету хірурга. Дві високі скляні шафи впали в очі Саїдові. Блискучий

лікарський інструментарій на поличках шаф вражав своєю байдужістю до хвороб, проти яких він призначений. В кутку піаніно, можливо, на час обіду сюди пересунуте з їдальні. Тіснота. Кабінет не мав робочого затишку.

І враз проти стола портрет жінки у натуральний зріст. Свіжою фарбою ніби пахнув іще. Саїд сторопів. Любов Прохорівна мовчки підійшла до вікна, ніби Саїда не існувало поруч у кімнаті. А на стіні в кедровій полірованій рамі стояла друга Любов Прохорівна, така близька Саїдові і така щира в своїх почуттях до нього.

Шовкова сукня яскравого східного кольору, що дух захопила йому в той день. Граціозно відкинута чиммат і злегка усміхнене личко дражнилося чи грайливо запрошувало на безтурботну лагідну щирість у дружбі. Великі очі світилися тою щирістю. Жодного натяку на невдале кохання, на скарги чи каяття. Замість того заздрісна іскорка щасливої тривоги матері пробивалася крізь невинну дівочу лагідність... В ім'я чого і кому на спогад прибрано саме таку, надто пам'ятну Саїдові, позу для цього портрета?

— Вам художник запропонував таку позу, Любов Прохорівно? — ледве чутно запитав Саїд, щоб не мовчати розіп'ятому настроями та думками.

— Сама обрала. Всі оті єлейні пози родинних портретів набридають. Євген Вікторович, наприклад, дуже задоволений.

І, зрозумівши нетактовність, навіть безглуздя в цьому поясненні, весело, наскільки змогла вона бути в цей час веселою, запитала, героїчно витримуючи Саїдів погляд:

— А ви навіть не запитали... такою мене бачачи... Вам не подобається така поза? Щоправда, Євген Вікторович запевняє, що мене там... і впізнати не можна.

— Цілком імовірно. Йому важко зрозуміти цей портрет... А мені питати про те, що так самому ясно...— Потім знов перевів очі з оригіналу на портрет і замислився. Тихо запитав:

— Навіщо вам заманулось дратувати мене цим портретом? Адже вам повинно бути цілком відоме моє почуття до тої... взагалі до... Любові Прохорівни. Таке дратування скидається на знущання і може виховати ненависть. Може, Любов Прохорівна саме ненавистю хоче замінити мої щирі почуття до неї, до її...

— Що ви говорите... Перестань, Саїде... Власне...— квапливо, оволодівши собою, рівніше заговорила Любов Прохорівна. І знов холодним протягом ударило від її слів.— Власне, вам запропонував Євген Вікторович. Я й не думала знущатись чи кепкувати. Коли ж, справді, вам неприємно... Можна закрити портрет. Як господиня, я зобов'язана була піти сюди з гостем...

Відвернулася, надсилу опановуючи себе.

— Любов моя! — неначе зітхнув Саїд. Але помітив, як нервово замахала вона рукою, все ще відвернута до вікна, і тільки глибоко зітхнув. Неважко було йому зрозуміти жінку, немов кайданами закуту в забобони традицій батьків. За одну мить не розкуєш.

Під портретом помітив скрипку. Власне, стояв новий футляр, напевне, з інструментом.

Портрет, в якому таїлося стільки спогадів і переживань, а під ним скрипка! Напевне, його запитають про портрет. Доведеться кривити душею, хвалити художника і ні єдиним натяком не зачепити оригінал, не торкнутись настроїв і взагалі змісту картини.

А як це зараз йому важко зробити, як важко!..

До кабінету надійшли решта чоловіків, але Саїд помітив їх аж тоді, коли вони гомоном своїм порушили його розбуджені спогади. Озирнувся, обдарував усмішкою, в якій тільки жива Любов Прохорівна в паранджі відчула б стогін душі.

— Ну, як вам наша узбечка? Я, знаєте, для натхнення тримаю цей портрет у своїм кабінеті. Найкращий спогад про Чадак.

І Саїд, і Любов Прохорівна здригнулись, ледве схрестившись поглядами.

«Йому теж згадується Чадак найкраще»,— подумав Саїд.

— Прекрасно. Майстерно схоплено,— манірно сказав важкий Синявін.

— О так, так,— задоволено вторив Синявіну Храпков. Його очі сяяли щастям.

Саїд-Алі сів на канапу і вирішував, як би швидше закінчити цей тяжкий візит. До нього підійшов Касимов і, сівши близенько, заговорив узбецькою мовою, викинувши з голови, що Синявін теж слухає:

— Який усе ж таки гостро екзотичний костюм у нашої жінки. Що не кажи, а тільки неузбечці личить навіть так нахабно відкривати до чоловіка своє лице.

— Пусте. Узбецькі обличчя не менш манливо і зазивно виходять у такій позі.

— Ви, Саїд-Алі, зіпсована людина. Про жінку так не говорять.

Синявін усміхнувся, і Саїд-Алі відповів Касимову ще роздратованіше й схопився. Здавалося, рушить геть, ні з ким не попрощавшись. Тільки Любов Прохорівна зрозуміла надсильну внутрішню борню цього мужчини. Полегшено зітхнула, коли Саїд-Алі раптом потягся рукою до футляра з скрипкою.

Бо якими б словами вона пояснила всім, а потім чоловікові наодинці, що у них тут сталося, чому інженер Мухтаров такий роздратований і несподівано пішов?

Та Саїд не пішов!.. Він, очевидячки, ще зажалів її, він... не перестав любити, незважаючи на всі прикрості, яких зазнав від її поводження з ним.

Але ж він бере скрипку! Які ще здібності відкриє Любов Прохорівна в ньому, щоб остаточно втратити ілюзію сімейного щастя, освяченого древнім звичаєм батьківської моралі?! Це не людина...

— Ах! — тихенько зітхнула. Щось знову занило, безжально уражене. Що ж лишиться для її чоловіка, для Жені, коли цей... Саїд змусить ще й скрипку заговорити до її почуттів. А вона, на лихо собі, так чутливо сприймає музику, так любить скрипку.

Хотілося крикнути: «Не однімайте мене від Жені, будьте шляхетною людиною, Саїд-Алі, молю вас!..»

Неначе почув цю мольбу Саїд-Алі. Чи, може, спостеріг якісь, тільки йому зрозумілі, рухи очей, уст Любові Прохорівни. Спинив якийсь свій намір. Чемно попросив у лікаря дозволу взяти його скрипку.

— Прошу, зробіть ласку, товаришу Мухтаров. Це просто... нам усім цікаво. Аякже, зробіть ласку! Любочко. попроси, серце, інженера заграти. Ти ж так любиш скрипку.

— Чудово! Справді, Саїд... товаришу Саїд-Алі Мухтаров, здається, я не помилилась? Справді, заграйте щось...

— Що саме? — поквапився Саїд, уже діставши скрипку і смичок.

Захоплена зненацька, і без того збентежена жінка тільки знизала плечима, закусила губку. Білий разочок зубів одтінив припалені уста, наказав мовчати їм.

Мовчати! Нехай длубаються ці грубі мужчини в її зворушенім серці. Вона мовчатиме, закам'янівши.

Синявін вдивлявся в портрет і ніяких реплік ніби й не чув, не розумів від захоплення. Раптом звернув увагу на скрипку в Саїдових руках. Лукава думка збігла йому: «Кіт у чоботях...» І засоромився тої думки. Відійшов від портрета, сперся на піаніно.

Тим часом скрипка покірно лягла під мужнє підборіддя. Смичок неначе крадькома пройшовся по струнах, шукаючи такого їх співзвуччя настроям Саїда, щоб виключити ті настрої з цього тісного оточення.

Як і у всякого скрипаля, навіть у професіонала, який не щодня має в руках скрипку, перші хвилини гри Саїда становили якусь дику суміш мотивів і шукань. Для фахівця збоку вже й ці шукання говорили, що скрипка потрапила до рук неабиякого майстра.

Кілька знайомих для присутніх мотивів калейдоскопічно лилися у вихорі звуків. То елегійні зітхання «Вмираючого лебедя», то раптові і незупинні капризи Паганіні, то мелодійна удаль молодецька і знов ліричні шукання.

Нарешті, шукання вирівнялися в соковитий і величний «Роздум» Чайковського.

— Ба, Чайковський! — чи то в захопленні, чи ніби з жаху виголосив Синявін, озирнувшись на піаніно. Раптом сів, прислухався і спробував уловити акомпанемент.

Врівноважений і дужий, Саїд-Алі спинився, стверджуюче хитнув головою. В тому можна було зрозуміти, що завгодно: ствердження захопливого вигуку інженера чи просто привітання, згоду на акомпанемент Синявіна чи зітхання душі митця, що, нарешті, вп'ється втіхою і радістю.

Товстий Синявін ще важче всівся за піаніно на звичайнім стільці і з непомірним напруженням завмер на мить. Потім, як хижак, ніби з усіх чотирьох, стрибнув на свою необережну жертву — на клавіші піаніно. Затріщав стілець, але клавіші любовно сприйняли азартний напад важкого піаніста і заговорили, то спритно наздоганяючи скрипку, то лагідно розшифровуючи її затійні варіації, її ліричні зітхання.

Саїд-Алі стояв, як зачарований, весь поринувши в глибоку розповідь його душі. Очима він зустрівся з важким, але енергійним піаністом і запалював його, покоряв. Що Синявін, замість «Роздуму», розпочав другу

частину з концерту Чайковського, в ту ж мить зрозумів і вступив скрипкою де слід... Річками піт залив побагровіле лице Синявіна. Але жодним тактом, модуляцією, настроєм він не порушив піднесеного священнодіяння скрипки в бездоганному виконанні канцонет цього шедевра Чайковського.

Недарма саме цим концертом Саїд-Алі Мухтаров, перебуваючи ще студентом в Ленінграді, заробив собі право бути вільним слухачем консерваторії...

Любов Прохорівна при перших звуках скрипки мимоволі обернулась і стала в динамічній позі. Тільки обома руками позаду вхопилася за лутку вікна, ніби боялася, що зірветься і на коліна впаде перед піснею любові, перед скрипкою чи, може, перед скрипалем. Під звуки Чайковського він здався якимсь недосяжним, а її життя — таким недоречним асонансом до його натхненної гри.

Коли ж до скрипки так несподівано приєдналися лірични підспіви піаніно, жінка не витримала. Безсило опустилася в Женине крісло. Ні обличчя, ані теплих, ніжних сліз не ховала від присутніх. Це її власність — сльози, як і серце, як і дитя в утробі, якому таку палку любов готує вона від цієї хвилини...

...Скрипка вмовкла. Та Саїд-Алі ще тримав її у тому ж стані екстазного кадансу, в якому обірвалася остання нота. Аж коли Синявін закруглив ту ноту і, як вечірнє зітхання вітерця, поволі затих, торкнувши останній клавіш, тоді різко відірвалася скрипка з-під мужнього підборіддя. Навіть оплесками не привітали його присутні, заворожені грою.

Саїд-Алі швидко вклав скрипку в футляр і обережно поставив його під портретом. І, як автомат, обернувся на бурю компліментів, що аж тепер вирвалися з уст присутніх. Пломеніючи весь, до нього пробився мокрий, розкуйовджений Синявін, без жодного слова обняв великими чоловічими обіймами і поцілував в уста.

— В питаннях про нації, Саїд-Алі, я ще розберусь, далебі, розберусь. А от питання про дружбу, про велику народну дружбу, яку ви пропонували мені, я вже вирішив!.. Як же ви чудово граєте, дорогий товаришу Мухтаров...

Скрипнуло крісло. Саїд-Алі чутливо реагував на кожний звук звідти і різко обернувся. Любов Прохорівна встала і подала йому руку. Що це була щира подяка,

що це було визнання багатьох провин перед ним,— Саїд-Алі відчув і оцінив.

Та скориставшись з того, поквапно попрощався з рештою і рушив на вихід. Храпков теж оцінив тактовність гостя, який помітив хвилювання «такої» жінки і швидко зорієнтувався, щоб дати спокій сім'ї.

Саїд-Алі вийшов з двору між Синявіним та Касимовим. Мовчки слухав незакінчені їхні захопливі оцінки його гри. На першім же завулку тепло попрощався і зник.

Намаджан давно вже спав.

X

Перший етап розмови про Голодностепське будівництво, етап дискусій, гадання — закінчився. Невіри задовольнилися тим, що газети притихли, а ентузіастів починало вже нервувати таке довге мовчання, зволікання переходу від слів до діла. Тихі розмови, якісь підслухані, крадькома чуті радіопередачі, уривчасті чуточки про концесії підігрівалися ворожими елементами.

Порадившись в обкомі, Мухтаров з Лодиженком підготували велику доповідь про рішення Чотирнадцятого з'їзду партії — індустріалізувати країну власними силами та коштами, ліквідувати кабальну залежність від капіталістичних держав!

Саїд-Алі з великим піднесенням прочитав цю доповідь на тисячному мітингу трудящих Намаджана. Дві години ще після доповіді удвох з Лодиженком відповідали на сотні запитань про Голодний степ та про англійські концесії. Обидва похрипли, але були внутрішньо задоволені.

— Це те, що ми мусили давно зробити, Саїд-Алі. Народ нервується від усяких підступних балачок.

— Еге ж. На нас починають дивитися, як на якихось авантурників, пройдисвітів... Тепер бачу, що тобі треба технічні справи перекласти на Маціївського, а самому засукати рукави й взятись до роботи з людьми. У нас і Намаджан, і Уч-Каргал, та і Карагаш знов буде...

— А як ти дивишся, Саїд-Алі, на те, щоб Маціївського, Карімбаєва і ще кількох чоловік прийняти до партії? У нас навіть партійна організація, так би мовити, центрального штабу складається всього з кількох членів і одного кандидата партії. А на кожну дільницю треба бодай одного партійця.

Мухтаров пожвавішав:

— О, така розмова мені подобається! Бо нас тут і кури загребуть з тобою. Що треба, щоб прийняти ще кількох чоловік?

— Рекомендації. Карімбаєв — робітник, з ним легше. В Уч-Каргалі є ще двоє робітників — завідувач складу інструментів і один у дослідній групі... А от Маціевський, він інтелігент...

— Ну що ж! Я дам Маціевському рекомендацію. Ти даси... інженер, енергійна радянська людина. Поїдь до залізничників на вузол, поговори, в обкомі порадься... Маціевський у нас на дослідах. Дати йому ще й уч-каргальську контору...

Протоколи і висновки комісії Касимов повіз до центру. Через кілька днів туди ж викликано і Мухтарова. А звідти він поїхав до Москви. Остаточного рішення Союзного ЦВК чекали з дня на день.

В намаджанській конторі інженер Синявін набирав штат і стежив за проектуванням. Преображенський надміру старанно, навіть самовіддано почав допомагати Синявіну, і той з охотою прийняв цю енергійну допомогу. Кваліфікований інженер поривається в бій — чому ж його затримувати на непевному очікуванні.

Коли Мухтаров повернувся з Москви, він застав Преображенського уже в конторі в робочому комбінезоні. Ретельно, дійсно по-діловому він вичитував технікові, який тільки-но повернувся з Голодного степу.

— Ну, що ви привезли? У інженера Маціевського є нівелювальні дані лівого крила Степу аж до підгір'я. Вас за цим і посилали. А ви що привезли?

— Поперечники майбутньої траси, товаришу Преображенський.

— Та чи ви знаєте, де буде та траса, чи я знаю, хто знає? «Поперечники майбутньої...» Сьогодні ж їдьте ще раз... О, товаришу Мухтаров, здрастуйте. З приїздом вас... Ми тут угадуємо, ось із техніком, де буде траса магістрального каналу, і трохи посперечалися.

— Я чув. Вірно, товаришу Преображенський.

Креслярі в конторі наполегливо креслили, перероблялі. Типові ворота для шлюзів, механізми-автомати для розподільників проектували по кілька разів, вишукуючи найдоцільніших, найекономніших форм.

А взагалі, поза робочим столом, Преображенський досить-таки нудьгував у Намаджані. Жив він одинаком

у готелі, ні квартири постійної не брав, бо збирався посправжньому осідати в уч-каргальській конторі, ні дружини з Ташкента не забирав до себе назавжди. Тільки двічі приїздила Соня на побачення з чоловіком. Кожен раз спинялася у Храпкових в Намаджані, а до чоловіка лише навідувалася на роботу. Одного разу лишилася і в готелі, бо мала вговорити чоловіка супроводжувати її до Самарканда, куди вона зібралася з'їздити на прогулянкову екскурсію і сама не наважилася вирушати. Вдруге оце напровесні приїздила відвідати сестру Любов Прохорівну «в такому її становищі». Цей візит Соні значно наблизив Преображенського до сім'ї Храпкових, зламав дотеперішні напівофіціальні «родичання». Любов Прохорівна так і догадалася, що Соня приїздила «вводити Віталія Несторовича в коло друзів Євгена Вікторовича».

Щоправда, по цьому наближенні Преображенський знаходив більше приємності просиджувати в розмовах з Любов'ю Прохорівною, потрапляючи до Храпкових саме в таку пору, коли Євгена Вікторовича здебільшого не буває вдома.

— В мене не чоловік, а якась перерва, пробачте, Віталію Несторовичу. З дому йде рано, а повертається пізно...— між іншим нагадала якось Любов Прохорівна Преображенському. Зрозуміти це як натяк на нетактовні вчащання інженера до самотньої жінки в не зовсім «зручному» для флірту її становищі було не важко. Та Преображенський «не зрозумів»:

— А мені, знаєте, прекрасна Любов Прохорівно, дуже приємно проводити час саме з вами. Знаючи від Соні про ваше чуйне серце, я впевнився, що Соня ще й не знає всієї глибини вашої душевної краси. З вас буде ідеальна мати... Просто заздалегідь ревнуєш вас до майбутнього дитяти...

— Що з вами, схаменіться, Віталію Несторовичу! В такий жар кидаєте жінку...— щиро відбивалася господиня.

— Ваша доброта до нашої сім'ї дає мені право, пробачте, так далеко заходити в своїй щирості. Просто заздрю Євгену Вікторовичу. Бути майже знаменитістю хірургом у цих нетрях, активним державним діячем і... батьком від такої молодої жінки!..

Любов Прохорівна ще дужче спалахнула, різко кинула запитливий погляд просто в очі між білясті вії цього

чоловіка і з жахом зрозуміла: він усе знає! Звідки? Від старих аксакалів з Чадака?

Повернулася і швидко вийшла, лишивши Преображенського самого в кімнаті. Так і не вийшла в той день до нього. А він загадково посміхнувся в руді щетинисті вуса і, не затримуючись, пішов. З цього дня Любов Прохорівна стала значно більше родатися з Преображенським, всіляко догоджати йому як спільникові по її таємниці. Подібних розмов він більше ніколи не розпочинав ні на самоті, ані тим більше — в присутності Храпкова. Цим скріплялося їхнє спільництво. Любов Прохорівна завжди відчувала себе якоюсь залежною від цієї проникливої людини. Хіба ж можна знати, коли, в якій ситуації він використає свою страшну для неї обізнаність...

...Саїд-Алі то з'являвся в Намаджані, то знов зникав. Більше жив у вагоні поїзда, аніж у конторі. Бували дні, коли він з Маціївським або з кимось з десятників цілий тиждень лазять у горах, об'їжджають Кзил-су, досліджують сусідні кишлаки. Неймовірна бідність у кишлаках впадала в очі. На весь кишлак, як правило, один чи два ішани-куркулі. Вони князьками почували себе серед цього загального злидарства і, звичайно, були проти обводнення пустелі. Цим ображалось аллахове приречення, а до того ж це загрожувало святій обителі.

Ох, та свята обитель! Саїд у приватних розмовах і в прилюдних виступах радив зруйнувати це гніздо, а пташок, що оперилися в ньому, примусити працювати, як працює кожний дехкан.

Отак минула зима. Востаннє Саїд повернувся з Москви пізньою весною після доповіді Союзному урядові. Намаджанці повилазили із своїх глиняних конур. Життя розгорталося, як свіжі паростки.

Щоп'ятниці в парку, на острівку, між свіжою зеленню листатих яворів відбувалось узбецьке свято. Співці надсаджувалися в пісенних змаганнях, де почувалися вже і нові мотиви про Голодний степ:

Ай-я-ай, Голодний степ, широкая долина,
Простяглася ти під сонцем,
богові противна.
Шакали грунт утоптують
ночами мовчазними,
Та вітер стелеться твоїм байдужим лоном.
Ай-я-ай, Голодний степ!
Та прийдуть сильні з того краю світу,

Та розбудять твій міцний одвічний сон.
І червоною водою, кров'ю гір напоять,
Напоять твої простори мерлі...
Ай-яй-а-яй.

Робилася пауза, а за нею ще з більшим азартом надсаджувався голос. Дехто з співців нагадував правовірним, що аллах не вічно терплячий і не потерпить такого знущання з його волі. І коли кров Кзил-су обмиє прокляту пустелю, то висохне кров правовірних і прийде противна богові кров, зруйнує святощі батьків, машинами життя вснує.

Ай-яй-а-яй...

Слухав оці пісні Саїд, і краялася його істота від них. Що він мусить зробити, щоб запевнити їх, що це не так? Що злидні їх не зникнуть, доки будуть панувати ішани та мулли, доки буде царювати обитель Мазар Дихана!

До лікаря ні разу більше не заходив. Зустрічався на острівку з хірургом, з чемності запитував про здоров'я дружини і відмовлявся завітати: не вистачає часу.

— Вона вас часто згадує. Ваша імпровізація, а особливо Чайковський, її надто зворушили. Ви знаєте, з тиждень хиріла після того вечора. Їй же не можна хвилюватись.

Саїд якимсь абстрактним запитанням перепиняв цей потік інформацій губатого, товстого чоловіка або так само ввічливо дякував, прохав вітати тощо.

Так тяглося до перших вишневих ягід, коли Саїд вирішив одвідати матір у Чадаку, відпочити від турбот фізичних та моральних. Було й ще одне, далеке таке прагнення. Боявся сам собі признатися в тім Саїд.

Якось заговорив про те з Лодиженком:

— Літа мої, сам знаєш, Семене, фігурально висловлюючись,— дозрілі. Люди якось-то сім'ю в такому віці оформлюють, гніздо мостять...

— Що ж, почалося одужання? — з якоюсь підозрою запитав Лодиженко.

— Навпаки, захворювання. На цей раз тяжке...— Саїд гірко всміхнувся.— Я від тебе не криюся ні в чому, мої інтимні справи тобі, здається, відоміші, аніж свої.

— У мене їх, на жаль, немає.

— Суламіф чекаєш?

— Вітра в полі, Саїд-Алі... То значить, з лікаршею

порвано назавжди? — перебирав Лодиженко ініціативу розмови.

— Не порвано, а зв'язано назавжди! Вона вагітна...

— Ого! Ну, і які ж почуття? Каєшся?

— Які там каяття, зрозумій, будь ласка! Залиш цей тон. Факт залишається таким, як ти бачиш, мені тут не до жартів.

Якийсь час помовчали. Саїд шукав загублену думку, з якої розпочав розмову. Згадавши її, зрадів, живіше заговорив:

— Знаєш, Семене, що ми зробимо: давай на оці святкові два-три дні з'їздимо зі мною в Чадак. Моя мати давно готується засідлати мене узбечкою-невісткою. Може, оглядини якісь утнемо. Поїхали, га? Поміркуймо про це все на чадацькому привіллі природи! Така ситуація заплелася.

Другого дня, вірніше, теплого, аж душного ранку, двоє вершників спускалися на конях з узгір'я до Чадак-саю. Саїда трохи тривожила одна думка, і під клекіт чадацьких водоспадів сказав про те своєму другові:

— Ми під'їздимо до кишлаку в таку пору ранку, коли дуже легко наскочити на неприємності. В цей час жіноцтво схоплюється від сну і поспішає використати світанкові сни чоловіків, купається в холодних бризках шумовиння саю...

— То зачекаймо дня в горах,— запропонував Лодиженко.— Теплинь, краса!..

— Злякався?

— Ну, знаєш... Ваші адати сам чорт у ступі не влучить. Без голови на плечах залишишся за такий героїзм.

— А його може і не бути. Знаєш, давай поїдемо далі, там теж є брід. Зрештою, коні у нас не потомлені, втечемо від халепи.

Саїд повернув якоюсь гірською стежкою, проїхали вздовж Чадак-саю кілометрів зо два і знов спустилися на його ще виразніший гомін, який лунав між горами, в лісових хащах. Скучив Саїд за його прозорими хвилями, за шумовинням водоспаду! Над зазеленим кишлаком на протилежному березі знімався ранковий туман, повитий музикою з водоспаду. Коні слухняно повернули на брід.

За кущами глоду та шовковиці ніжно гомонів останній водоспад чадацький. Далі йшов цей сай у вільних

берегах, відділяючи від себе паростки-арики на дехканські поля.

Вершники разом спинили нетерплячих коней. Здалося, ніби скинулася риба за кущами або пеститься у хвилях ранкових безтурботна казкова русалка. Навіть коні поводили вухами. І замовкло.

— Ми так насторожені, що вже ввижається нам,— вирішив Саїд і повернув до броду. Чи міг іти хтось із Чадака в таку далечінь купатись за кишлак?

Швидко перейшли за останній перевал до берега і завмерли. Під самим берегом стояла по коліна у воді, як мати народила, молода дівчина. Заплетене у безліч кіс волосся, мов гадюки, спускалося за пояс.

Переляканий вид говорив, що дівчина не знає, що далі чинити. Як тримала руки на воді, ніби пливти збиралася, так і скам'яніла. Тільки тряслись, немов від холоду, стрункі ноги.

Саїд ударив по коню і скочив у Чадак тікати, як від привиду. За ним погнав коня і Лодиженко. В його очах відбилося і стриміло, як мара, перелякане смугляво-приворожливе молоде обличчя. Відчув, як його раптом опанувало дике бажання. Вловити дівчину, розпитати, хто вона, навчити її не лякатись і не ховатись від людей з своєю живущою красою.

Озирнувся з другого берега. Саїд теж притримав коня. Щось непереможне владно спинило їх, приворожувало. Дівчина що було духу побігла берегом під широкий кайрагач і там почала шамотливо вдягатись. Ніби не одяг лежав під кайрагачем: за що не візьметься — не те. Холоші комбінованого натільного костюма на руки натягала, скидала і кидалась до сіренького хотимка-куйляги [1]. Нарешті схопила все це жужмом, скочила козою під кайрагач.

— Допомогти б бідолашній дівчині вдягтися,— голосно думав Саїд. Лодиженко промовчав.

Похапцем накинувши довгу паранджу, дівчина швидкою ходою пішла понад саєм до кишлаку.

То була червона дівоча паранджа...

Між тисячею парандж таких же кольорів не важко впізнати Лодиженкові саме цю! Так он вона яка, узбецька дівчина!..

В думці стояла, трусилася перелякана і така прекрас-

[1] Хотимка-куйляги — дівоча сукня.

за постать, а лице неначе створене було на те, щоб тільки сміятись, сміхом тим глушити і пестощі ніжні, і вимучену розмову.

А скільки вогню в очах, скільки сили та ніжності в неначе вилитих з бронзи формах постаті, скільки тремтно-манливої жіночості, дражливого завзяття в розбрунених грудях...

Зовсім несподівано, якось раптово Лодиженкові згадалася розмова з Саїдом про заміжню жінку та про національні особливості, які так виразно різнили Саїда-Алі від його коханки. Незабутні враження від зустрічі в Чадак-саї узбецької дівчини змусили його почервоніти не лицем, а серцем...

Помалу, разом з сонцем, в'їжджали центральною вулицею в Чадак.

Коні спинилися під брамою. Старий Файзулла відчинив її і заходився поквапно допомагати потомленим вершникам злізти з сідла.

— Саламат, саламат, ходжа-баба Саїд-ака. Овечки живі й здорові, виноград зріс увесь, і бура корова щасливо отелилася. Джугару[1] й пахту зібрали...— скоромовкою інформував старий.

— А мати? — не витримав Саїд кінця оцього рапорту.

Навіть для нього не зміг старий дехкан відступити від адату. Говорити ж бо про все в господарстві можна і слід, тільки про жінку, нехай то й мати буде, ані слова. Оскверняти всевишнього таким богопротивним словом, як «жінка», не можна.

— Мати? Більмей-ман...[2] — белькотав спантеличений Файзулла, забираючи коней.

XI

В кімнаті Саїда мати пригощала традиційним пловом та чаєм сина з його гостем. Виразними жестами припрошуючи Лодиженка, мати говорила з сином, відповідала на його запитання за цим сніданком.

Чи ж Адолят-хон забороняє своєму синові одружитися, з ким він хоче: з росіянкою чи з своєю рідною узбечкою? І в думці не мала! Та не однаково її старому материному серцю, коли б дійсно-таки невісткою стала

---

[1] Джугара — просо.
[2] Не розумію.

людина чужої віри, неузбечка. Хто вона, та жінка, що безсоромно приходила до її сина в узбецькій паранджі? Мати мовчала, бо вірила, що Саїд не до краю втратив розум і вірність адату. Не стане він одруженням з християнкою ганьбити рід, ображати прах правовірного свого батька.

— Не буду я, она-джон [1], ще одружуватися, доки не закінчу оце будівництво,— заявив матері на її настійливі домагання.

— Але ж чому, оглим бала? [2] Тобі вже давно час ушанувати матір онуками. Чи не маємо в Узбеччині такої кралі?.. Сама вибиратиму, сама перевірю...

З коротких Саїдових пояснень Лодиженко розумів, про що мовиться, але участі в тому взяти не міг.

А син Адолят-хон пив кок-чай з материної піали, дивився на матір, слухав її, але думками був далеко геть від її порад. Та на останніх словах матері якось ніби опам'ятався. Майнула в пам'яті обполіскана ранковим Чадаком пругка постать. Коли б завмерло стала — за шедевр монумента краси дівочої визнав би і, забувшись про умовності живого світу, впивався б споглядання майстерно доконаних форм тремтливої статуї!..

— Мати радить одружитися з узбечкою, обіцяє вибрати наречену,— хвалився Саїд Лодиженкові.— Якщо вже на те йдеться, то наречену ми самі бачили. Як же ще її вибирати?

Лодиженко, немов розбуджений від своїх думок, майже не зрозумів змісту Саїдового звернення, знизав плечима — він тут стороння людина.

— Не треба, мамо, не треба вибирати,— відповів Саїд матері.— Якось я сам. Дайте час. Я так довго не був в Узбеччині.

— Та я ж калим наготувала. Дві тисячі...

Сніданок скінчився. Гості підвелися з килима.

Саїд нервово пройшов до вікна. Мати теж замовкла. Стара жінка, прибираючи посуд, відчувала і обмірковувала синів настрій. І в такі хвилини для щастя сина ладна була б віддати своє старе життя.

— Мовчала я, оглим бала, чекала стільки літ. Мовчатиму ще, доки жива. Мати знає все. Не той мій син, що був, але ж... син...

---

[1] Мамусю.
[2] Сину.

— Так, мамо, не той,— обернувся Саїд і гаряче заговорив.— Шануючи свою матір, я піду на все, крім одного: я не дозволю познущатися з своєї людської гідності і купувати за калим собі дружини не буду.

Мати поглянула на Лодиженка, шукаючи спільника, зітхнула, та не заперечила синові, коли він підійшов і збоку поцілував її в зморшкувату щоку.

— Не знаю,— вимовила, втираючись і струшуючи скатертину.— Не знаю! — ще раз промовила.

— А я все, мамо, знаю.— Знов підійшов ближче до матері.— Давайте поговоримо про інше. Цими днями чи, може, за тиждень-два до нас мусить приїхати один... таджик. Я запросив його. Тільки прошу вислухати мене спокійно і до кінця.

Лодиженко розумів, що він заважає матері. На вимогу Саїда, вона не закрила лице перед чужим, та ще і неправовірним мужчиною. Це не дає жінці волі, як на припоні вона розмовляє з сином.

— Я вийду, Саїд-Алі, пройдуся,— сказав Лодиженко і пішов.

— Говори, оглим бала.— Свого Саїда мати може слухати, хоч би він тут говорив і про повалення неба.

— Ну от і гаразд, она-джон. Я ще вип'ю чаю з тобою.

Мати поважно наливала чай у свою піалу і тремтливою рукою подавала синові. З острахом позирала йому в очі, була рішуча і слаба, як мати в розмові з любимим сином.

— Одружуся я, звичайно, без калиму. Дружину свою любитиму, і мати моя вшанує ту синову любов. Але твій калим я хочу віддати як плату за свободу нашої нещасної Тозі-хон.

— Що? — мати схопилася й остовпіла. Та Саїд у тому ж тоні продовжив, присьорбуючи з піали кок-чай.

— Ти обіцяла дослухати до кінця.... Тозі-хон жива.

— Мати про це знає, оглим бала! Мати все знає.

— І про сина її?

— І про хлопчика, онука мого нещасного.

Тепер різко встав Саїд. Аж зблід на обличчі, з піали нервово виплеснув чай геть поза килимом на підлогу.

— Не онук він! Те нещасне створіння мало тільки матір і більше нікого...

— Саїд бала!..

— Не перебивай, мамо... Тозі-хон нещасна жертва звірячого адату, забобонів. Мусимо її хоч зараз уряту-

вати. Це стара, старіша за тебе, її матір, жінка. Я не можу жити на землі, знаючи про таку несправедливість... Стривай, мамо! Я все продумав, усе зважив. Ти мати, а я її молодший брат! Міг би просто піти до імам-мулли Алімбаєва, показати йому на провалля Қзил-су, де втонув син нашої Тозі-хон, і звеліти привезти її, з рук на руки віддати матері дочку. Авжеж, міг би зробити й так. Та поки що ми живемо в страшних умовах забобонів. Неминучі ускладнення і там, і тут. А мати на виду у всіх. Мусимо вишукати таку форму, яка дозволить нам і Тозі-хон додому забрати, і великого розголосу в обителі поки що не робити...

— Що ти намислив, що ти намислив, сину мій? Я ж бідна, стара жінка. Коли й не вб'ють мене, то проклянуть служники правої віри.

— Про це я й дбаю, про спокій моєї матері. Бо коли б не це... Я свій суд учинив би над ними, а так — ішани та мулли не проклянуть тебе. Вони просто нічого не знатимуть. Нашу Тозі-хон привезуть сюди як... як мою дружину за твій калим! Та суду їм не минути, прийде час...

Мати зчепила руки, переляканими очима дивилася на сина. Уста, як і руки, міцно зімкнулися.

Саїд відійшов від килимів та подушок, що мати намостила, і пройшовся понад вікном, запалений. За вікном прослався під гору зелений виноград, а праворуч під горою шумів біля містка той самий водоспад, де Любов Прохорівна тішилася райдугою в бризках. Туди попрямував Лодиженко, вдивляючись у кожну паранджу, яка траплялася йому назустріч.

— Здається, кінчили ми, мамо. Я хочу так, і ти мені перечити не будеш...

А матері хіба перечити синові випадає? Такому синові стара мати ніколи вже не заперечить.

XII

З Чадака Саїд-Алі Мухтаров, попрощавшись з Лодиженком, поїхав до столиці, куди прибули представники союзного уряду з остаточними ухвалами про Голодностепське будівництво. Газети вперше опублікували постанову уряду про створення будівельної організації та про те, що начальником Голодностепського будівництва призначено інженера Саїда-Алі Мухтарова.

Столиця неначе впорснула Мухтарову нову дозу енер-

ні. Про голодностепську проблему там говорилось в піднесених тонах, а про автора основного проекту, начальника будівництва, про інженера Мухтарова, як про видатну особу на фоні великої індустріальної Радянської країни взагалі і Узбеччини зокрема. Колосальні кошти виділено на реалізацію цього грандіозного проекту, величезні надії покладено на керівника такої вирішальної споруди.

Голова комісії від Союзного уряду на закінчення наради в УзЦВК тиснув Мухтарову руку і обіцяв всіляку підтримку. Дякуючи також за добре виконану підготовку робіт, голова сказав:

— У вас ще будуть великі перешкоди. Ми собі не уявляємо, щоб на такому будівництві наші вороги не спробували б удатися до зловживань, шкідництва, щоб обійшлося без шпигунства. Он колоніальні держави будують стратегічні шляхи в сусідній з нами державі. Чи тільки на цьому окошиться... Ви дістали в свої руки від партії та уряду кермо, яким, вдало скерувавши, знешкодите капіталістичні бавовняні концерни, не дасте їм чинити свою політику збереження залежності наших текстильних підприємств від їхньої бавовни. Голодний степ — це надто виразне явище соціалізму в нашій країні, це отрута для капіталістичних зазіхань деяких наших сусідів, вагітних концесійними та колоніальними прагненнями, це наша доконечна перемога на Сході! Хто цього не розуміє, той взагалі нічого не розуміє у Великому Жовтневому фіналі російської революції, так майстерно завершеної Леніним... Ви перший тут радянський інженер, комуніст, який береться за цю почесну і відповідальну роботу. Це справа вашої честі як більшовика, і країна, партія це оцінять. Бажаю успіху...

Приємно колишньому бездомному бурлаці з каспійських островів почути це з уст представника народу, господаря Вітчизни.

В готель до нього сипнули репортери, фотографи. По кілька годин висиджували представники трестів та організацій, які мали взяти на себе обов'язки постачати матеріали та робочу силу. Кореспонденти закордонної преси домагалися, щоб першими їх пускали до інженера. У них мандати, вони закордонні гості, їм усюди поза чергою повинні розчинятися двері.

Саїд, енергійно працюючи, не забував давати відсіч тому кореспондентському зухвальству. Не знаючи

англійської мови, він пропонував кореспондентові говорити російською чи узбецькою мовою.

— Умієте ж? Будь ласка, говоріть. Для нас закордонна мова не опудало, яким, налякавши нас, ви зможете по-своєму порядки встановлювати в моїм прийомі. Інші чудово говорять і по-російському...

На прийом до Мухтарова в готель разом з кореспондентами прийшов чоловік, який домагався з ним особистої розмови. Одягнений він у зовсім новий, неначе тільки на цей випадок добутий костюм, який і лежав на його плечах як чужий, недомірений. Людина літня, чисто поголена. На лівій щоці довгий, аж до вуха, задавнений шрам, який, очевидячки, дбайливо приховувався раніше розкішними бакенбардами.

Саїдові впало в очі, що ця людина, мабуть, спеціально вбралась для цього візиту. Адже видно, що в цьому костюмі русявий чоловік до сьогодні не ходив, свій шрам на щоці, видимо, тільки зараз поголив. На вигляд йому було десь далеко за сорок років, але русявий, аж сполові́лий, мов солома на сонці, по-східному закучерявлений чуб не мав жодної сивини. Ясно-сірі очі не блищали вогнями енергії. Цілком можливо, що чоловік зазнав не тільки поранення в щоку, а й значно більших життєвих катастроф. А вони не молодять.

— Я вас затримав через тих кореспондентів. Пробачте. Сідайте, розказуйте,— звернувся Мухтаров до прибулого, який вистояв біля дверей весь час запальної розмови Саїда з настирливими кореспондентами.

— Не турбуйтесь, дякую. Я на одну хвилинку,— озвався чоловік, ще більше підкреслюючи одвертістю та незалежністю свою специфічно припасовану зовнішність.

— Ну, то давайте, що там у вас. Мені здавалося, що в особистих справах говорити зручніше з крісла. А так ви... просто підганяєте мене.

— А що ви думаєте? — запитанням також незалежно відповів чоловік, ступивши на кілька кроків ближче до столу, за яким підвівся з крісла і Саїд-Алі Мухтаров.— На вашім місці, знаєте, доводиться поспішати. А коли всякий засиджуватиметься...

— І що ж у вас за справа? — перебив Мухтаров.

— На працю найматись прийшов.

— Інженер, технік? — Мухтаров уважніше оглянув відвідувача і вже відчув деяке нервування.

— Ні, товаришу Мухтаров. Хочу, скажімо, по графі канцелярії... Чудовий почерк, бездоганне знання мови, знайомий з юриспруденцією...

Від того, як різко поглянув на нього Саїд-Алі, як спинився поглядом на шрамі, ще раз зміряв костюм, який скорше висів ніби на манекені, а не на живій людині, що «юриспруденцією» так козиряє, відвідувач умовк. Але не зніяковів, тільки умовк, перечікуючи оглядини господаря становища.

— А ви справді цікавий одвідувач. Та хто вам порадив найматися в готелі? В Уч-Каргалі утворюється контора будівництва, там є люди, які знають, хто їм потрібен. Мене ваш каліграфічний почерк, навіть ця сама... юриспруденція зараз абсолютно не привабили. Раджу поїхати до Уч-Каргала... Ви кавалерист, чи хто вам щось переписав? — зовсім іншим тоном довіри запитав Мухтаров, сідаючи за столом.

— А це... ну, знаєте, замолоду всього буває. А в армії я не був.

— Скільки ж вам років, що до армії не потрапили? Ви ж росіянин?

— До півсотні добираюсь. Так, росіянин, батьки в Баку переселилися з Самари. Моє прізвище Молокан. Василь Онопрійович Молокан. Я потрапив не до армії... Та це не має значення в нашій розмові...

— Звичайно. Тоді все, товаришу Молокан. Бувайте здорові. Не забудьте ж — Уч-Каргал.

— Добре, добре, дякую.

І коли за цим відвідувачем зайшли інші, Мухтаров якийсь час все ще відновлював в уяві червонуватий шрам на свіжоголеній щоці і новісінький костюм. Все ж інше, людське, в Молокана розпливлося в дивовижно незалежній манері, сказати б, «суб'єкта», який прийшов у столичний готель наймати ся в канцеляристи...

В Намаджані вже чекали інженери, техніки та інші фахівці, що їхали з усіх усюд, дізнавшись з газет про активний початок робіт. Готелі заповнювалися наїжджим людом.

Синявіна ще не було з обслідування Кзил-су. Відомості щодня він давав з верхів'я позитивні. Кзил-су губила воду по проваллях, і можна видаток води подвоїти, коли б організувати її і ввести в сталі береги.

Почалася справжня будівнича гарячка. В намаджанській конторі Преображенський лишився за Синявіна,

і Мухтарову навіть на думку не спадало міняти волю старого інженера. Навпаки, закликав до себе інженера й після короткого, але досить змістовного ознайомлення з ним доручив Преображенському організувати будівельний відділ в управлінні, набирати штат, підшукати місце в Уч-Каргалі, куди б негайно можна було перевести відділ.

Інженер охоче згодився. Бути начальником будівельного відділу означало — стати заступником начальника будівництва! Про це ще не сказав Мухтаров, про це і в наказі по правлінню Голодностепського будівництва не написано, та логіка справи до того вела.

— Я з охотою супроводжу вас, товаришу Мухтаров, до Уч-Каргала, де ми разом і зможемо намітити варіанти місця будівельної контори,— запропонував Преображенський, довідавшись, що Мухтаров їде до Караташа і в обитель.— Це б значно прискорило справу.

— Абсолютно вірно. Сьогодні ж виїздимо, Віталію Несторовичу.

Тільки потім, обдумуючи це своє рішення, зайшов до Лодиженка. Чомусь згадалася перша зустріч з цим інженером у парку, навіть смішок його забринів у вухах. «Така дурниця лізе в голову»,— подумалося відразу ж. Певне, на нього нехороше вплинула зараз надмірно підкреслена манера Преображенського говорити аристократично чистою вимовою.

— Розумієш, Семене, це тільки якась суб'єктивна відраза, і не в ній справа. Призначив я його, а в самого чорти шкребуть. Треба було б таки порадитись спочатку. Ти більше стикався з ним по роботі, скажи, промазав я здорово?

— А хто його знає... Взагалі він дуже старається. Але дивитись за всяким треба. Підберемо у відділ пару хороших техніків, рисувальників, зміцнимо комуністом, комсомольцями. Будемо вважати, що призначення сталося. Інженер з нього знаючий, а людина — подивимося.

XIII

Рустам Алаєв знав ціну комерційним справам і пропозицію Саїда-Алі прийняв з першого ж вечора їхньої випадкової зустрічі. Цілу ніч не спав, радився тільки з своїми думками. Не вірити пропозиціям того ученого

узбека він ніяк не міг. Такі пропозиції не пропонуються жартома.

Другого ж дня рано був уже в імам-да-мулли і, в міру взиваючи його найсвятішим розумом живих правовірних, запропонував віддати заміж Тозі-хон за тисячу карбованців калиму.

— Як віддати, коли Тозі-хон одна з моїх наперсниць?

— Одна з колишніх наперсниць найсвятішого імам-да-мулли. Але... найсвятіший ні калиму за неї не платив, ні законові Магомета не ручився за неї, як за жону.

— Одначе мулла Рустам дозволив собі багато знати про внутрішні, аллахові тільки відомі, справи обителі Мазар Дихана.

— То нічого, найсвятіший імам-да-мулла. Хай простить мені аллах і його пророк Магомет. Але смію нагадати: тисяча карбованців, і з душі вашої знімається один з гріхів, поза кораном Магометовим учинених...

«Найсвятіший розум живих правовірних» погодився, що Рустам Алаєв говорить устами правовірного, і комерційна угода сталася. Тисячу карбованців Алімбаєв того ж ранку і одержав з рук чайханщика Рустама Алаєва, і Тозі-хон з тої години оселилася в ічкарі спритного таджика.

А коли Мухтаров зайшов до чайхани, замовив чай та коржики, чайханщик і сам сів з другого боку стябла і цілу годину торгувався, щоб виторгувати більше двох тисяч калиму за Тозі-хон.

Та зійшлися на двох.

— Буде принародне введення молодої в дім, чи як? — діловито поцікавився таджик, доливаючи в обидві піали кок-чаю.

— Гадаю, що в тому немає потреби,— байдуже відповів Мухтаров.

Таджик засміявся і похитав головою. Але, нічого не сказавши, меланхолійно припав до піали з чаєм. Саїда це зацікавило.

— Ви маєте іншу думку, Рустам Алаєв?

Чайханщик тільки хитнув головою.

— Гаразд, кажіть усе.

— Що мій добрий ака є комуніст, це я вже знаю. Знаю й те, що він інженер, начальник цього страшного будівництва, як і те, що Тозі-хон його рідна сестра.

— Так, поінформованість повна. Далі.

— За це я плати не беру, мій добрий ака. Я тільки попереджаю.

І знов присьорбнув чаю, куточком ока простежив за Саїдом, який своєю байдужою мовчанкою починав лякати таджика.

— А мати ваша, стара Адолят-хон... Хвилиночку, Саїд-ака. Ви бачите, як солідно підійшов до справи цей облисілий, непоказний чайханщик з обителі Мазар Дихана?

— Все одно доплати не буде. Говоріть вашу думку.

— Мати ваша, стара Адолят-хон, живе в кишлаку. Кишлак має свої закони життя, має очі і вуха. Ніяка чиммат, навіть дували ічкарі не приховають істини. А ішани, аксакали уміють дотримуватись адату. За подвиг правовірного кожний вважатиме каменем у голову покарати стару відступницю від адату батьків. Цей присуд за зраду мусульманству повисне над її головою...

— Що-о?

— Хвилиночку, Саїд-ака! Не нами це вигадано, не нам його й відміняти.

— Я відміняю! Чуєте, відміняю... Досить того, що я пішов на цей торг. Адже я міг би просто піти з міліцією до Алімбаєва і забрати сестру.

— Нічого не вийшло б з такої простоти. Мусульмани власними трупами перегородили б шлях такому блюзнірському вчинкові. Ви розумно чините, що грошима замінили міліцію. З цим можна все зробити, аллагу акбар. Отже, раджу пожаліти матір і сестру. Треба так зробити, щоб зовні здалося, що вам законно привезено дружину. Нехай згодом виявиться, що вас обдурив чайханщик Рустам Алаєв. Спекулянтові, як ви кажете, все можна. За жінку вам привезено рідну сестру!.. Ну й що ж? Шукайте Рустама Алаєва. Він собі їде в гори Таджикистану і з своїм власним ім'ям продовжить комерцію, до того ж сподіваючись, що «обдурений» ним наречений шукати його не буде.

Замовкли. Надходив вечір. Саїд-Алі вирішував не цю, здавалось би, складну проблему,— вона йому такою не здавалася. Заночувати в таджика, домогтись, щоб улаштував побачення з сестрою, чи поїхати? Потім запитав:

— А що це означає, як за адатом ввести Тозі-хон у дім її матері?

— Це — невеликі додаткові витрати. Ну, а поза ними... Саїд-Алі надіває чапан шовковий, писаний. Чалму новісіньку, як сніг, унесе йому, як святощі, стара Адолят-хон. Хустки на пояс і навіть капці на чоботи нові поставить за поріг старий Файзулла. І все це бачить кишлак, за всім стежать очі ішанів, бо ж Саїд-Алі одружується, а адат урочисто святкує свій день. Адже вони знають, що Саїд-Алі комуніст... Потім вечір. Чадак заливається джигітськими піснями. Джигіти з Саїдом на конях роз'їжджають по кишлаку і в тих піснях радять йому забути про молодецьку волю. Він мусить стати мужнім, щедрим, але й суворим. Тепер йому треба тримати в руках вічну грішницю перед аллахом. Ночами не спати, серця не шкодувати, аби дружина не зганьбила його і не пропали б господарські турботи, не пішли б марно витрачені кошти. Таку пісню мусить вислухати Саїд-ака в той день. А у старої Адолят-хон збирається жіноцтво. І теж свої пісні, свої поради...

— Досить! — різко перебив Саїд захоплену розповідь Алаєва.— Нічого цього не буде! Ясно?

— Але ж, Саїд-ака...

— Нічого такого не смійте затівати. А Тозі-хон мусить знати, що їде вона до матері додому.

Таджик звівся з килима, розгублено розводить руками:

— Звичайно, моя хата скраю. Коли Саїд-ака дозволить одержати гроші бідному чайханщикові?

— Завтра, післязавтра. Але не пізніше, як тільки Рустам-ата [1] привезе свою «дочку» Тозі-хон і здасть її на руки моїй матері.

— А дві тисячі?

— Дві тисячі одержує у старої Адолят-хон його дружина за десять хвилин перед передачею Тозі-хон.

— Хоп! Майлі, ходжа-баба! [2] Я тільки чесно попереджаю, що ішани не повинні знати істини, коли ви дорожите життям матері...

Саїд-Алі не лишився ночувати в обителі і доброї півночі проїхав верхи через пустельний степ до станції Уч-Каргал.

---

[1] Ата — батько.

[2] Гаразд, хазяїне!

XIV

Сталося...

Лисий Рустам Алаєв неточно дотримався Саїдової настанови. Єдиного дотримався — Тозі-хон таки сказав, що їде вона до матері в Чадак, але таємниче попередив, що про це не знає кишлак, навпаки, кишлак знає, що вона дружина Саїда-Алі Мухтарова. А сам Саїд комуніст і не зовсім дотримується адату. Але Рустам — стара людина — таки вчинить обряд. Щоправда, обряд буде дещо спрощений, більше для ока найбільш відомих ішанів, щоб матір уберегти... від каменя, призначеного безжальним адатом за зраду його віковічних законів...

Це найбільше виявив уже в кишлаку. Чотирьом ішанам чадацьким признався, що свою дочку змушений віддати за Саїда-Алі Мухтарова. Незручно комуністові точно дотримуватися звичаїв правовірного. Та калим чесно заплатив і з молодої дружини поклявся не скидати на людях паранджі, не випускаючи з ічкарі...

— Бісміллах... Ллоіллага іллаллах! — благословили ішани. Краще хай що-небудь, аніж нічого. Їм, старим аксакалам, відомо, як росіянку водив до себе той мерзопакосний відступник Саїд-Алі Мухтаров. А дружина-мусульманка, паранджа, ічкарі — і то гаразд!

Її привезли на квітчастій арбі уже надвечір. У двір в'їхав арбакеш, сумлінно вигукуючи: «Пошт! пошт!»

Коли арбакеш спинився, з арби зійшли дві жінки в паранджах. Арбакеш повернув коня на виїзд і теж встав з коня, затримав одну жінку в паранджі. Це був сам Рустам Алаєв.

А Саїд нервово походжав по своїй світлиці, не велівши Файзуллі світити світло. В який уже раз продумував усю ситуацію з поверненням сестри додому. Цілком можливо, що таджик мав рацію. Забобони кишлаку ще такі міцні, що звичайним ентузіазмом їх не перебореш за один раз. Треба багато років наполегливої роботи. Треба показати дехканові те інше, нове життя, і тоді тільки він дозволить ламати старе.

Дехканові... Дехкан — темна, відстала людина. А... Любов Прохорівна? Хіба не ті ж адати росіянки змушують її ламати своє і його життя в ім'я якогось дикунського закону — «повінчана!..».

Раптом почув різке жіноче голосіння на половині матері. Десь заскрипіли колеса арби, потім у той же голос заскрипіли і високі важкі ворота.

Рішуче пішов і без попередження вступив до матері в ічкарі.

— А-ах! — захлинувся, неначе жахом сповнений жіночий голос.

Біля матері сиділа, звівши заплакану голову з колін, така ж стара жінка, без паранджі, затуливши уста обома руками.

— Тозі-хон! Сестро! — гукнув Саїд, рішуче ступивши до обох жінок. Зачеплений ногою і розіллятий чай густою парою звівся між ними.

— Тозі-хон, рідна наша! Кара-опа-сінгіль...[1] Це ж ти?

— Я, Саїд-ака! Життям своїм дякуватиму... Але що ж ти наробив?

— Все гаразд, сестро моя...

І не доказав. Знадвору тривожно і уперто гукали його:

— Саїд-ака! Ау, Саїд-ака!

То гукав старий Файзулла.

Саїд обернувся, вийшов з ічкарі, пройшов у двір за дувалами.

У темряві стояв з Файзуллою, тримаючи коня за повід, невідомий дехкан.

— Ессаламу алейкум! Саламат бармільяр[2].

— Пакети вам, ходжа інженер.

Зайшли в Саїдів кабінет, що разом і за світлицю, і за спочивальню правив йому. У цій же світлиці він колись приймав незвичайну гостю — Любов Прохорівну в паранджі.

Узяв конверти з рук кур'єра і чекав, доки Файзулла засвітить лампу. Конверт намаджанський, писано рукою Семена Лодиженка.

Похапцем перебіг написане і не зразу збагнув його зміст. Тільки слова якісь важкі, неначе перед себе воротив побачив чи відчув їхню гадючу погрозу:

«Синявіна забито в горах. Потрібна твоя присутність. Серед інженерів можлива паніка. Маціевський тримається, а решта і дослідні партії повертаються з Уч-Кургала. Преображенський обіцяв повернутись, але чекаємо твоїх вказівок. Семен Лодиженко».

І чути стало, як аж десь за дувалами в ічкарі матері все ще плакала Саїдова сестра.

---

[1] Чорна мила сестра...

[2] Привітання.

Частина третя

ГОЛОДНИЙ СТЕП

І

Хвилиною скориставшись, Ісенджан спинився на камінним плесі. Його очі, заховані в густих, немов закудланих бровах, блищали відбитим у них полуденним сонячним промінням, а здавалося, що то лють сімдесятилітня жевріє в цьому не по літах ще кремезному арик-аксакалові.

Чого він так поспішав сюди і, не шкодуючи старечих ніг, по бескеттю продерся від земель обителі Мазар Дихана? На мірабів здався — покинув свою Кзил-су, гоміпливі арики і пішов. Його серце не знало інших радощів, як битися в унісон з аричним темпом. Душа арик-аксакала жива, доки живе арик, доки лллється-переливається ота ферганська кров зеленорутими ланами. А стане Кзил-су, пересохнуть гоміпливі арики на землях обительських, тоді замовкне серце в старого Ісенджана, поморхнуть спустілі жили...

Він надто поспішав. І на оце плесо, від якого перед очима слався краєвид голодностепський, дійшов швидше, ніж того хотів. Йому в табір робітників магістрального каналу треба ввійти лише вночі. Бо хто не знає Ісенджана? Хто не чув за сотні кілометрів слави про заклинача найбільших сільових вод Кзил-су?

Ісенджана знає кожний правовірний, хто в житті хоч раз одвідав обитель найсвятішого Дихана. Вгледівши його кремезну бородату постать та в руках важкі бірюзові чотки, правовірні віддадуть належну йому пошану. Йому вклоняться, як не вклонялися в обителі самому імам-да-муллі Алімбаєву. І цим звернуть увагу будівельної адміністрації на його появу серед робітників. Уночі ж далеко безпечніше: він може сховатися у темні пелюстки ночі і, зустрівши першого-ліпшого дехкана, попередити весь табір. Так він замаскує своє перебування між десятком тисяч стягнутих сюди роботою мардикерів та дехканів. А це дасть йому змогу працювати на користь обителі.

Розіслав чапан на зеленому з весни мохові камінного плеса. Між пальців лівої руки протяг разок бірюзових чоток і, скрутивши, звикло надів його на лікоть. Так звільнив Ісенджан свої руки для молитви.

Для великого діла потрібна велика молитва.

Скільки разів за свої сімдесят років молився Ісенджан! Відтоді, як йому, тринадцятилітньому, одрізали косичку в обителі, він ретельно п'ять раз на день простягав руки догори й молився. І тільки тепер, коли він ставав на чапан коліньми, якимсь запізнілим розчаруванням забриніла мимобіжна стареча думка. Такі думки не часто відвідують запеклих наслідників ісламу, і вже коли набіжать, то не на жарт стурбують істоту.

Ісенджан, уже звівши свої поморхлі руки до неба, де зажевріле сонце збиралось вклонитися гірським шпилям, озирнувся різкіше, ніж дозволяв йому прожитий вік. Йому здалось на мить, що лукаву думку його хтось підслухує. Ісенджана ніхто не міг обвинуватити до цього часу в нещирій молитві. А тут таке спало на думку...

— Ллоіллага іллалла, Могамадан рассул-алла...— квапився привчений язик, а розчарування та страшні запитання застрягли в мозку, мов хробак, ворушилися, страхітливі і приворожливі. Не їм, страхітливим, руйнувати віковічні цитаделі, підточувати залеглий глибоко в буття істоти мур. Та все ж...

Кому і яку користь принесли його молитви? Сімдесят років топтати береги Кзил-су, жити з нею, як із сварливою, але доброзичливою господинею, і ні разу не відчувати, як прийнято його молитву, не довідатися про задоволення чи байдужість того, кому слалися оці холодні, віками завчені слова.

Три рази мазар самого Магомета в Мецці пішки відвідав і не зазнав, не намацав пучками щастя, що мусило за це поллятися від отого «аллагу акбар». Сімдесят довгих літ, і не собі, а...

Думки тривожили прожитий вік, а істота ще старанніше то простягала руки, то припадала до них у довгому пристрасному поклоні. Товсті зблідлі губи механічно шептали арабський текст молитви.

А внизу, по безкраїй рівнині Голодного степу, слався незвичний для нього клекіт. Неначе пустир цей не хотів прийняти говору людського, говір носився рівниною, сплітався клубками і котився, котився під хмари.

«Чого прийшов той люд? Невже вірить він, що мертві оці безмежні лани є змога оживити страченим своїм життям? Якою водою пощастить їм залити зголоднілу оцю землю? Хіба що потом своїм та кров'ю...»

Піднявши востаннє руки до неба, Ісенджан ніби закляк. Слово застрягло в горлі, а очі від неприродного напруження заволоклися кров'ю, що немов спинилася в жилах...

Височенний стовп каміння та пилюги, знявшись несподівано там, де клекотав людом Голодний степ, почав спадати униз, і тоді струснулася земля. В бескеття гір ударило страшенним вибухом і загриміло пусткою по Голодностепській низині. За першим стовпом рвонувся до неба другий, третій... десятий. Важким пилом прикрило захід сонця, а в горах луна — ніби відповідь старому Ісенджанові. Перед могутністю вибухів блідли його прокльони, що оце тільки завмерли у нього на устах. Він посилав їх на голови тих інженерів, що прийшли сюди, в Голодний степ, і намагаються морити обитель святого Дихана, аби водою Кзил-су напоїти оці дикі нетрі і, може... може, ще комуни насадити по ньому?

Ззаду почув голоси. Кинувся, як зловлений на недоконанім злочині. Бірюзові чотки зів'ялою гадюкою скотилися з руки і розсипаним звуком поросnули об камінь під ноги. До Ісенджана наближався гурт, видимо, інженерів. Ставати знов на коліна і молитись було вже пізно. Тікати — значить зіпсувати всю справу.

Покора. Овеча покора, і ти, старий Ісенджане, виконаєш те, задля чого йшов сюди. Тобі боятися їх немає чого. Хто може засвідчити їм, що ти знаєш їхню мову? А без мови, без їхньої мови, ти — невинна людина.

— Чи отими вибухами не заважаємо ми тобі, старий, молитися? — сміючись, звернувся інженер Преображенський, обходячи вивітрений, схожий на якесь чудовисько камінь.

Мало не відповів Ісенджан російською мовою, але раптом стримався і забелькотав не в міру немічно:

— Бельмейман, ходжа, бельмей [1],— приклав по черзі руку то до чола, то до серця і знов до чола, вклоняючись важкими старечими поклонами. Хтось із гурту повторив ті ж слова узбецькою мовою. І знов — покора та шаноба. Невинна рабська посмішка догоди і такий же

[1] Не розумію, добрий господар, не розумію.

[illegible] очима туди, вниз, де хмарою осідала у вечірню тінь [illegible]ета бурками пилюга та гудінням вирію жила пустеля.

Далеко десь одляскувалися лунами перші вибухи [illegible]рок.

— О ні, ні, великий пане! Може, мої старечі кістки [illegible]стоять вам на дорозі,— я прошу вибачити... надто я ста[illegible]рий, щоб зрозуміти, де не слід розстеляти чапан для [illegible]олитви.

Преображенському переклали Ісенджанові слова. Чи [illegible]особливо подобалася йому така пошана, чи якісь інші [illegible]мотиви примусили Преображенського зробити лице своє [illegible]урочисто-смиренним, ніби цим він хотів віддати данину [illegible]повазі до молитви старого.

— Хороший пан, великий пан...— шепотіли Ісенджа[illegible]нові губи, а очі виряджали гурт, що обминав його.

Преображенський ще раз спинився і відстав від гурту. Спинився і перекладач цієї технічної комісії. Щось важливе хотілося запитати в старого узбека, але в які слова [illegible]вкладеш його, щоб зрозумів він? І замість цього Преоб[illegible]раженський запитав з допомогою перекладача:

— Ти не з обителі?

Старий винувато зам'явся. Відповісти було б легше, коли б запитання давалося не через перекладача. Тоді легше було б орієнтуватися Ісенджанові, щоб не зіпсувати своєї справи.

— З найсвятішої обителі Мазар Дихана,— з глибоким зітханням відповів старий, аж тепер помітивши, що в його пучках немає бірюзового разка.— Я кинув обитель, добрий пане. Мене вабить ваш люд отам, на дні Голодного степу... Мабуть, там потребують правовірні доброго імам-да-мулли.

— То, може, ти хотів би стати муллою в таборі?

— Мої сімдесят років велять мені служити аллахові там, де є правовірні.

— Ну що ж. Там є вже кілька карнайчів, і ти будеш тільки один священик. Не боронитиму, коли твої сімдесят років так цього домагаються.

Преображенський говорив останню репліку, відходячи вже від старого, і Ісенджанові здалося, що цей перший з начальників ніби задоволений з його, Ісенджанових, зусиль.

Обрій догоряв за першими верхів'ями далеких гір, з того краю пустелі, догоряв останнім полум'ям змореного за день туркестанського сонця.

II

На північну дільницю тунелю Мухтаров поставив виконробом інженера Маціївського. Найдальша і найвідповідальніша дільниця потребувала особливої уваги адміністрації будівництва. Тунель починався безпосередньо перед великим плесом, де розливалася Кзил-Су сільовими водами. Там малося будувати голову магістрального каналу та гідростанцію.

Невисокий на зріст, але грубенький, Маціївський справляв враження скорше кремезного агронома, аніж інженера. Спокійно й рівно дивився своїми ясно-блакитними очима, не перебігаючи з речі на річ у новій для нього кімнаті, серед нових людей. Завжди носив формену тужурку з блискучими латунними гудзиками, незважаючи на духоту. Найбільше, що дозволяв собі,— розстебнути всі гудзики. Але ніколи не скидав тужурки.

— Така мода,— виправдувався перед товаришами.— Он аксакали у ватяних чапанах під яку жаринь форсять.

З Мухтаровим зустрівся в перший день прибуття з залізничного вузла, не приховуючи незадоволення новою працею в Голодному степу.

— Я, товаришу Мухтаров, будівельник залізничний, а не гідротехнік. В сорок років переучуватися не тільки важко, а й недоцільно. Мені відомо, звісно, що ви не вередуєте інженерами. Але... краще б вередували. Виходить, що і мене — на тобі, небоже, що мені негоже.

— Вас зовсім невірно інформовано, товаришу Маціївський. За інженера Маціївського я витримав он який бій на поширенім засіданні бюро обкому... Нам саме і потрібні інженери типу Маціївського, коли хочете. А тих, що небожеві даються, доводиться, звичайно, брати, і... вам доведеться з ними мати справу.— Помовчавши, додав: — От що, товаришу Маціївський: будівництво у нас не тільки іригаційне, а і — політичне. Ви — радянська людина, інженер. Тому я за вас «воював» на бюро.

— Але ж ви мене не знаєте, товаришу Мухтаров. Я дуже вдячний за таку несподівану приємність — почути щиру оцінку...

— Знаю! Вас я добре знаю від товаришів, які керували боротьбою з так званим урядом кокандських буржуазно-націоналістичних автономістів. Як ваша рана?

— Дрібниці, дякую. Чотири місяці пролежав у Ташкенті... Ви просто, знаєте, аж зворушили мене. Звісно, я з охотою працюватиму, де мене поставить... потреба часу. Звичайно, я людина з настроєм.

Мухтаров підійшов і, посміхаючись, потиснув руку.

— Будемо працювати разом, товаришу Маціївський, я теж інженер-транспортник! Нічого. То добре, що з настроєм. Поки що допоможіть нам технічну контору зміцнити. А вже, коли вийдемо в степ, роботу знайдемо.

І Маціївський не нехтував працею. Буквально в той же день поринув у неї з головою. Запропонували виїхати в Уч-Каргал — проти ночі виїхав, і за кілька днів не пізнати стало уч-каргальської контори. Крім усього іншого, він володів особливим «секретом» подобатися людям і неймовірно швидко обростав ними на праці.

Кілька разів Саїд-Алі Мухтаров брав його з собою на обстеження Кзил-су, гірських перевалів. Ночувати доводилося десь у горах чи біля гомінких водоспадів Кзилсу. Активний порадник, наполегливий в обстоюванні своєї думки й ініціативний інженер-дослідник — таким він особливо подобався Мухтарову.

Коли приймали його в кандидати партії, попросив слова перед голосуванням і небагатослівно заявив:

— Я чесно і щиро працював, бувши тільки інженером. За це я відповідав сам своїми знаннями та любов'ю до праці. Тепер я буду просити партію, щоб допомогла мені справитися ще й з обов'язками комуніста!..

Преображенський не виявляв особливих симпатій до інженера Маціївського. Здався він йому надто проникливим і навіть небезпечним... конкурентом. Людина за кілька місяців праці вже встигла своєю стати, до партії вступити. Коли Мухтаров призначив Маціївського виконробом північної дільниці тунелю, Преображенський теж був присутній у кабінеті Мухтарова.

— Беріть тунельну дільницю і розпочинайте. Не заперечую, коли відійдете від траси, як радили мені. Справді, те плесо Кзил-су повинно лишатися трохи вище голови каналу. Підрахунки на вашому боці — це економічніше. Забирайте перших робітників і машини. Вони вже на станції.

Але Преображенський у себе в будівельному відділі, оформляючи призначення, таки не втерпів і грубо запитав:

— А справитеся ви з тунелем? Це не планіровка роз'їзду...

— Не знаю,— спокійно знизав Маціевській плечима, але не спустив очей з начальника відділу.— Мухтаров певен, що справлюсь, значить... справлюсь! Це, звісно, від настрою залежатиме, Віталію Несторовичу, хоч планіровку роз'їзду справді легше зробити, аніж тунель на кілька кілометрів...

Другого дня він був уже на дільниці з кількома десятками робітників, майстрував бараки й навіть випалив кілька бурок біля входу в тунель. Десь на десятий день у нього налічувалося вже коло тисячі робітників, бетонний цех, електроустановка, новітня бурильна машина і сорок три метри облицьованого, готового тунелю.

На будівництво приїздив секретар обкому партії Гафур Ходжаєв, і Мухтаров повіз його на дільницю Маціевського.

Блакитні одверті очі інженера ледве блищали, розглядаючи прибулого. Сам він увесь, від форменої тужурки аж до голови, посивів, обкурений цементом, бо його застали в бетоннім цеху. Застебнутий на всі латунні гудзики, діяльний і завжди спокійний у відповідях, у розмові. Відповідаючи на запитання прибулих, ні на секунду на затримав жодного блока обличкування тунелю, які мав оглянути перед відправкою в тунель.

— Ну, як? — запитував Мухтаров, вітаючись.

— Отак. Не до вподоби мені дещо в конторі. Електротягачі замовив — відмовляють, не за кошторисом, кажуть. Телефону не внесли до плану, і бігаємо живим паром через хребет. Не до вподоби... А взагалі працюємо непогано. Сорок шість робітників-узбеків прислав нам якийсь учитель із Шахімардана. Ентузіасти!

— Це Хамза старається з Шахімардана,— радо інформував Ходжаєв.

Він пройшовся в тунелі, побув у бетонному цеху, де виготовлялися на каркасі з стальних прутів лекальні сектори — тюбінги тунельного личкування. Довго сидів з Мухтаровим на звалці породи, уважно знайомився з дрібницями організації роботи.

Маціевський виправдав Саїдові надії...

III

Схрестивши на грудях руки, стояв старий Ісенджан на порозі кабінету інженера. Перекладача не було в кабінеті, і він мусив почекати. Яка величність поводження і мови в оцих двох теперішніх панів: Ісенджан дивився, як довга обсмоктана людина ходила по широкому кабінету і щось говорила зовсім чужою мовою. Аксакалові вже відомо, що це газетяр з чужинської робітничої газети. Преображенський відповів високому тією ж мовою і вряди-годи збивався на російську. Та це ж були окремі незв'язні слова, які старанно записував газетяр, стоячи. Що міг зрозуміти старий аксакал у них? Він чув уривки:

— Всі сили... до чорта... яка там концесія: шістнадцять мільйонів пудів бавовни... не буду я Преображенський...— Але що значать такі фрази, вкраплені в довгу і гарячу розмову двох панів?

Клекіт надвірний набирав свого вечірнього апогею. Наморений люд повернувся до табору. Може, і не говорив навіть. Може, то гуло від жихання десятків тисяч змарених грудей, клекотало стукотом розпалених сердець. Десь переривалися з напруги наймані карнайчі. Мідь їхніх труб скрипливо гарчала в сповненім бурхливим життям Голоднім степу.

Та як же й довго говорять ті двоє панів! Чому не йде мулла Юлдаш, щоб перекласти йому тих кілька слів, хоч би інколи і не зовсім вірно?

Мулла Юлдаш поважно вступив до контори. Він аж ніяк не скидався на звичайнісінького товмача. Новий шовковий чапан, такі ж хустки на поясі та золотом гаптована бухарська тюбетейка на голові вражали сановитістю. Але про обличчя Юлдашеве не можна було цього сказати. Воно без міри бундючилося, намагалося стати таким же серйозним, як і в самого Преображенського, і від цього хіба що синіло більш, ніж вимагав цього почесний стан відповідального перекладача.

— Я хочу запропонувати аксакалові роботу. Згоден він щось у нас робити... щось таке просте,— подав Преображенський на переробку цьому посинілому обличчю. Воно зробило паузу і подало перероблений крам:

— Інженер Преображенський не любить гульвіс, хоч би вони були і аксакали. Хочеш працювати — давай

згоду, а коли огинатимешся, то щоб і духу твого не було на будівництві.

Старий уміє, не синіючи, тримати себе.

— Ну, звісно, згоден. Сімдесят років маю... Аллагу акбар. І не спиться без праці. Тільки старий уже я... яку ж роботу шановний інженер не пошкодує такій непотребі?

— Роботу? Ого, в нас робота є,— кинув Преображенський, більш зайнятий розмовою з газетярем-чужоземцем.

Ісенджан розумів, що він потрібний цьому рудому з щетинистими вусами інженерові. Розумів, що коли б він відмовлявся, то нічого б не пошкодували оці пани, аби залучити його на свій бік. Навіть той, зовсім чужий, і той оглядав старого, як добрий шабай худобину, що ось має за неї викладати гроші.

— То як же?

— Я згоден, пожальства... Але ж робота... яка робота?

— Звісно, яка робота старому. З кетменем не пошлемо. Ти що ж гадаєш кращим для себе?

Преображенський, як після доброго обіду, облизався і, стукнувши корінцем цигарки об жовтий портсигар з голою жінкою на покришці, спинив очі на старому Ісенджанові.

— Бельмей ман,— тільки й міг промовити зацікавлений аксакал.

— Перекажи йому, що нам треба доброго імам-дамуллу. Розумієш? Собачника, щоб молитовно підганяв би оту ледач працювати,— і, повернувшись до чужоземця, пояснив: — Маємо щастя коритися законові, що забороняє приганяти робітників до праці. То й мусимо вживати «місцеві умови», хе-хе-хе...

Мулла Юлдаш не зрозумів як слід, що мусять означати оті «собачники», і, видно, щось своє зімпровізувавши, хотів уже напастись на Ісенджана, та інженер спинив і додав:

— За вашим законом аксакалові, ішанові мусять коритися правовірні. Я хочу, щоб старий,— інженер показав рукою на Ісенджана, хоч дивився тільки на свого перекладача,— щоб оцей шановний аксакал згодився б нам допомогти. Інколи, розумієш... треба припросити мардикера [1], щоб він щиріше працював або щоб не

[1] Мардикер — робітник.

часто бігав за кавальєр... ну, розумієш, там своїми словами поясни... Нам хазяїна побожного треба на роботах. На деяких дільницях є вже такі, а от на північно-тунельній, власне, на кампир-раватській... Словом, передай там...

А Ісенджан давно вже зрозумів, про що йде мова, і радий був, не діждавшись, поки, як милостиню, подасть йому оце Юлдаш, відповісти інженерові згодою. Та й мулла Юлдаш має хоч деякі права на повагу до своєї відповідальної ролі.

— Тут інженерові потрібен добрий імам-да-мулла, щоб його боялися мардикери...

— Ну, згода, згода,— нарешті не витримав аксакал.

— Тохтан, ата [1]. Ти мусиш показати їм, що начальству коритися треба без заперечень. Візьми доброго ціпка або карбач і покажеш, що ліньки ні до чого доброго не призведуть.

— Та я ж згоден. Не новина. Обитель самого Дихана так збудували і таньгадан пуль берганда? [2] Та й проробили... щороку роблять...

— То й іди собі,— махнув рукою Преображенський.— Ось записка до техніка Лодиженка, щоб він тебе поставив на роботу.— Ніби про себе додав: — Комісар же наш, йому і бог велів працювати з «масами», а не смажитися на спеці біля інструментів.

Ісенджан як із парні вийшов. Надвечірня духота і без цього стискала груди, а тут ще й доручення таке.

IV

Кілька місяців уже триває гарячкова пора в Голоднім степу. Голодностепське будівництво з балачок, нарад і газетних статей стало реальною річчю навіть для найзапекліших невір. В Голодний степ плавом ішов люд, скрипіли ширококолісні арби, знімали куряву хоч і поодинокі на той час, але динамічно налагоджені вантажні та легкові автомашини. На адресу уч-каргальської контори будівництва тяглися численні ешелони з цементом, лісом, залізом та машинами.

Духота, природна в цих краях, помножувалася ще на духоту будівничого напруження, на неймовірне збудження не тільки серед будівників, а і серед населен-

[1] Стривай, старий.

[2] Чи копійку хоч витратили?

ня, яке ближче чи далі сусідом цього будівництва себе вважало. І в тому збудженні різко визначилося дві діаметрально протилежні сили: ентузіасти будівництва, люди, які цікавляться майбутнім країни, з одного боку, і потайні вороги будівництва, вороги нового, радянського ладу — з другого боку. Щоправда, кількісно вони не рівні і діють по-різному. Але дві сили відчулися негайно ж, як тільки ударив перший молот об забурник, як тільки вибухнула перша бурка в скелястих кручах понад Кзил-су.

Партійна організація будівництва та й сам Саїд-Алі Мухтаров найгостріше відчули ту боротьбу. Мимоволі в начальникові уособлювалися не тільки будівництво, а і влада, і... майбутнє цілого народу. На партійну організацію та будівництво визвірився ворог і саме з комуністів, з Мухтарова почне свою злодійську акцію перешкод, дикунства.

Мухтаров мусить знати своїх ворогів!

Аж здригнувся від морозу, що пройняв його при тій думці. Серед ворогів свідомих він знав, кого шукати, стерегтися, на кого самому нападати. Але є ще численний загін таких ворогів, які хоч і шкодять не менше, а винуватити їх важко в тому.

Та й жаліти їх не будеш.

Серед цієї категорії несвідомих противників будівництва Мухтаров побачив і свою рідну матір.

Мати, мати! Скільки любові та старань, клопоту ти вкладаєш у те, щоб зробити сина щасливим, одруживши неодмінно з калимом, неодмінно паранджею закривши його майбутню дружину. І щиро проклинаєш будівництво, в яке твій син вкладає ціле життя. Чи тобі байдуже, що буде радянська бавовна а чи куплена за кордоном прястись на сотнях тисяч веретен? «Аби б тільки завтрашній день не був гірший за сьогоднішній!» Щоб так само урочисто проголошувались азани з мінаретів і матері тремтіли б за долю своїх дітей, цілком у всьому залежну від волі всевишнього? Чи тобі однаково — виграють мільйони Саїдів цей рішучий бій а чи програють, ти навіть не думаєш про це!

А їм не однаково!

Не однаково, чи буде, чи не буде знедолений дехкан і надалі в злиднях та в нудьзі плодити собі подібних, а ішани в обителі Мазар Дихана, як павуки, ссатимуть його щоденний, невиміряний і віками не оплачений труд.

О. Мухтарови та Карімбаєви на собі відчували тяжкі наслідки і бруду темряви, і сили прищепленого ішанами безглуздого адату...

Погрози помстою адату... Камінь — у голову, ніж — у серце! Чия ж рука підніме той камінь? Народ не дасть своєї руки!..

Та не будуть же і вони радянськими будівниками, не будуть більшовиками, синами зеленобарвної міжгірної красуні Фергани, коли не вирвуть з коренем цю блекоту, коли злякаються дикунської погрози фанатиків а чи далеко не мусульманської руки з тим каменем...

Таки зросте у скопаній корчівкою ріллі нова, соціалістична Узбеччина! Як пишний висадок, поставлять її в братні сили радянської вічності! Саїд-Алі Мухтаров докладе на це сил.

А зашумлять чинарами лани голодностепські, проріже простір гомінкий гудок заводів, фабрик, і вдарить пахощами буйних квітів життя,— він упаде навколішки, молитись буде їй, народженій на мертвім суходолі, красі соціалістичної праці!..

V

Отак легалізовано й Ісенджана.

Прийшов з обителі, покрутився зо три тижні між колісьми возів і в хазяїни протиснувся. Вже другого ж дня старий аксакал обходив роботи південного тунелю, придивлявся до мардикерів. Лодиженко нагодився, говорив з десятниками, а потім з Ісенджаном, здибавшись з ним на надвірній роботі. Миролюбно розводячи руками, запитував аксакала:

— Зовсім не розумію, яку тут роботу обіцяли вам у будівельній конторі? Може, на земляних, там багато дехканів працює. Тут же, на тунелях, кваліфікована робоча сила...

Спинилися біля бетонників, що готували залізобетонні тюбінги-масиви для обличкування тунелю. Лодиженко показував:

— Ну, ось: тут усі майстри, здебільшого — приїжджі з центрів Союзу. Підручні, скажімо, є й узбеки, старі ташкентські робітники, шахімарданці. Навряд щоб їм у помочі став, нехай і поважний, да-мулла. Що має сказати їм аксакал?

Залізним грюкотом та якимсь гарчанням заглушило розмову. Перед самим носом проскочила валка вагонеток з породою. З електровоза безугавно дзеленчав дзвінок та тьохкав, як свіжий лід на річці, електричний дріт на спайці.

— Або й оцьому,— кинув навздогінці Лодиженко.

Незвиклому аксакалові макітрилося в голові від цього. Він почував себе як застуканий в суточках. Здавалося, що от-от таки наскочить на нього якась валка вагонеток. Вони сновигали в безлічі напрямів, і всі квапилися, ніби на пожежу. В тунель летіли ці ж вагонетки, і в кожній — залізобетонний масив для обличкування — Саїдів винахід. Дзвінки, гарчання рейок, брязкіт заліза і гамір людей не давали Ісенджанові ввійти в роль. Він крутився, відсахувався, хапався за Лодиженка, стікав потом.

Тільки ввечері він зміг оволодіти собою, зміг поговорити бодай з кимсь з правовірних. Робітники збиралися до свого табору на схилі двох гір. Там слизило невеличке джерельце, була змога воду пити досхочу. Понад тисячу люду містилося отут, коло хауза.

Прораб Тяжолов зіп'яв намет на відчепі. Він, як маяк на березі, майорів далеко, ген аж у долину, полотняною плямою.

Чепурні куховари роздавали вечерю. Вони не видавалися звичайними куховарами: це були жерці коло вівтаря зголоднілого від праці шлунка. Побожно, мовчки вливали величезну ложку рідкого, аж із бульками «шурпа» в підставлену кожним мисочку.

Ісенджан умочив шматок коржика в одну мисочку, посмоктав, смачно ахнув і, загледівши, що Лодиженко відвихнувся розв'язати якийсь конфлікт між карнайчі та мардикером, голосно пробубонів:

— Начальники свиней у себе кращим годують.

А хіба Ісенджанові хтось із правовірних не вірить?

Скупчилися, засперечались злісним лементом і, тільки загледівши Лодиженка, замовкли.

— Джуда-а яхші шурпа болибдир [1],— лащився старий до Лодиженка.

— Я б цього не сказав. Куди тільки гроші діваються? Наперчили, що й шкіра облазить на язиці, а смаку ні-

[1] Дуже смачний суп.

якогісінького, та це ж чортзна-що за їжа. Собака, коли б лизнув, то забіг би безвісти... Завгосп! Де завгосп?

Лодиженко не звертав уваги на фізіономію аксакала, беручи «в роботу» завгоспа та куховарів за недоброякісну вечерю.

Табір лише на мить притих за вечерею. Неначе прислухався до двигтючих вибухів бурок. Робітництво вечеряти сіло.

VI

Спорожнілі кишлаки мовчанням сумним виряджали автомобіль з Саїдом. Може, закинуте в оті глиняні мішки жіноцтво і визирає десь у дірочки, відомі тільки їм одним, та це картини безлюддя не міняє.

Кишлак завмер. Усе живе пішло на заробітки, пішло на великі, нечувані роботи.

Аж сум якоїсь відірваності, розгубленості огортав цю дужу, звиклу до всього істоту.

«А що, як невдача, провал?..» Аж озирнувся. «Провал? Хто сказав?» — хотілося вголос запитати.

Нарешті, автомобіль виплутався з Уч-Каргала і, подвоївши швидкість, полинув новим, тепер тільки наїждженим шляхом. Далеко в липневім мареві серпанковими плямами ніби випаровувалися табори дільниць.

— Ліворуч, до центрального табору! — гукнув Саїд до шофера, звівшись на ноги. Йому захотілося в машині розпростертися на весь степ, щоб напруженню своєму дати волю.

Що робить Голодний степ у свято — п'ятницю?

Хотів спинити машину на новім залізобетоннім мосту через Майлісайську магістраль. Хотілося очима виміряти оту нову смугу в землі, що понесе кров народженим колгоспам. Майлісайська ж бо дільниця першою заселиться колгоспами.

Машина слухняно неслася під гори.

Арики, більші, менші, закінчені, початі, з свіжими горбами зритої землі, містками, риндами та колодязями-сифонами все частіше та густіше плуталися по шляху. Роботу видно. Голодний степ за літо розрити можна одними зголоднілими за справжньою працею дехканами. А от пустити воду через гори, забрати Кзил-су в обителі Мазар Дихана — це річ важча навіть, аніж його, Саїдова, фантазія собі уявляє.

Обитель до УзЦВК петицію якусь послала. Морока ще й з ними буде! А що, як задовольнять їхню скаргу?

— Не задовольнять!

Авто з розгону вскочило в гамір святковий: у пісні, вигуки, в музику та в ліс до неба зведених голобель і високих, як мереживо затійне, арб'яних коліс. Дух баранини та поту змалку знайомими пахощами привітав Саїда.

Нараз умовкли співи в чайханах та узорчатих наметах.

— Саїд-Алі! Саїд келя-ятир...[1] Саїд-огли!..— передавалося в чайханах, паралізувало свято. Всяк сунув туди, де спинилася машина головного начальника будівництва. Їм було про що з ним говорити.

— О, нарешті, товаришу Мухтаров, ви не погребували одвідати нас і в свято,— вітав Саїда Преображенський. Його молоде, блискуче від повноти обличчя якось вирівнялося з голеною головою в один загальний присмажений корж, такий апетитний, маслом щедро змащений. Жіночий ротик лепетав повагу, а руді, стрижені щетинисті вуса грали, як риб'ячі пірця.

— Я навіть мав намір спеціально їхати до управління. Є в мене великої ваги справа.

— Гаразд, інженере. А як робітники почувають себе? Салам, уртакляр, салам,— гукнув Саїд-Алі до гурту, що все тіснішав навколо машини. Хотів вийти з машини. Навіть нагнувся, щоб відчинити дверцята, хоч шофер ще по приїзді це зробив, але знов розігнувся. Натовп збільшувався, щось вимагав. Стихійно збирався робітничий мітинг.

Саїд випростався в автомобілі. Глянув на прірву степову. По ній візерунком плелися нові арики, греблі. Ледве мрів ліворуч під сонцем табір Майлісая. А тут, поміж горбами, як мурашки поміж корінням, пливе робочий люд, здебільшого півголий. Присмажені тіла граються пукатими клубками м'язів у сонячній поводі. Вони поспішають.

— Уртакляр,— знову звернувся Саїд-Алі вже під впливом екзальтації мітингу.— Я приїхав і бачу, що наша робота йде вперед невиміреним темпом. Оживлення Голодного степу — це є побудова нової, соціалістичної

[1] Саїд іде...

Узбеччини, оживлення занедбаної в поганих наймах праці...

Саїд не говорив так перед робітництвом ще з того часу, як минула громадянська війна. Нові арики та залізобетонні містки, якими проїхав Саїд, пожвавлені настрої у робітників так вплинули, що слова самі спліталися в барвисті мітингові вінки. Хотілося говорити без краю, вилити свої радощі, захоплення.

Як легко говориться, як багато лишилося ще сказати!

Чому ж перезираються робітники? Хіба не так щось сказано?

— ...В радгоспах, у колективах ми й почуємо полегкість у житті. Ми зможемо культурою...

— А десятників-білогвардійців настановив, щоб тепер-таки вимучити нас до останніх сил! — почувся сильніший за Саїдів голос позаду.

— А-а-а! — заревів натовп.

Саїд, як укушений, ніби присів, змовк на півслові і повернув голову на вигук.

— Собак краще годують твої інженери, ніж ти годуєш робітництво. Пілав щотижня обіцяли, а...

— А-а-а! Собак... Десятники... Дрібні гроші... На десять душ, хоч розривай на клапті... Піла-а-ав...— гриміло в ушах здивованого Саїда.

Він озирався, вишукував засобів, щоб спинити гамір. Зрозумів, про що зараз треба говорити з робітництвом, зрозумів, що в тих звітах, які пишуть йому з контор будівництва, не про все сказано.

А гамір не вщухав. Здіймалися в повітрі вузлуваті кулаки. Замість пристойного мітингу натовп, як море, хвилями заграв, і от-от бурун нажене ці хвилі на нього, розіб'є, знищить.

Та треба ж рятувати становище! Не було б скелястих берегів, то й хвилі б так не лютували. І море загубило б свою велич.

Різкий рух правої руки догори.

Дужа Саїдова постать ніби електрикою пройнялася, і оцей рух паралізував розкриті роти, зробив на момент слухняними ці голоси.

— Я ще і про це скажу,— і знов замовк, неначе думкою хтось інший заволодів, слова не видобудеш, думки не розгорнеш. Очі раптом спинилися на одній бородатій особі.

Натовп чекає, силкується зарані вгадати, що скаже оця молода, сильна людина, а він спинився на широкій сивій бороді аксакала. Голова тріснути ладна. Не так-то легко пригадати бороду, що раз на вік її здибаєш!

Коли ж той раз був?

О, той раз... Хіба Саїд забуде чадацький вечір, коли його не захотіли слухати дехкани? Ні, білобородого муллу він упізнає й перед смертю.

— А що будівельна адміністрація недбайлива до робітників, то про це поговоримо. Прошу прислати до мене зараз же делегацію,— несподівано закінчив знервований Саїд-Алі і скочив з машини.

Увійшовши в гурт, відчув неприємність, якусь брудну сором'язливість за свій «міський» костюм. Чому він не перевдягся в узбецьку одежу перед від'їздом? Може, і робітники тому так насторожені.

— Ти, аксакале, з якої причини вештаєшся оце серед робітників? Твій сан, здається, дозволяє тобі не працювавши жити?

Ісенджан озирнувся на робітників, згорбився напочатку, але, стрівши за спиною у Саїда погляд Преображенського, посміхнувся, легко вклонився і відповів, не приклавши навіть руки до грудей (така зневага!):

— Сам знаєш, начальнику, що мусить діяти нащадок Магомета серед правовірних.

Саїд поглянув на правовірних. Їх зацікавлені очі, подекуди і посмішка, все ж нічого не говорили.

Вони лише затискали інженера Мухтарова кільцем натовпу і вирували.

— Щоб від сьогодні тебе не стало на будівництві! Ти з обителі?

— Так, так. Але ж я...

— Нічого більше! Щоб я не бачив тебе в Голоднім степу, ата! Обійдемось без Магометових нащадків! А мардикерам не до Магомета тут... Знайшов місце! Віталію Несторовичу! Подбайте, щоб без діла на роботі не вешталися пройдисвіти. З вас вимагатиму!..

VII

Море височенних коліс від арб з бочками води. За колісьми ні людей, ні коней, ні життя пізнати не можна. Колеса рухалися або мертво розпиналися, як злі фаланги-павуки з своїми спицями-ногами. Неначе з усієї

Узбеччини по якомусь фантастичному замовленню стягнуто оці риплячі колісниці.

Технік Лодиженко, звикло маневруючи поміж безладдям з голобель, коліс та коней, прикладав зігнуту в рупор долоню до рота і щось гукав.

Ісенджан наступив несподівано на ноги оцієї заклопотаної людини і зараз же покаявся.

Лодиженко, не помітивши цього, раптом звернув праворуч і налетів на побожно зігнутого, як реліквія, старого Ісенджана. Рулетка покотилася з Лодиженкових рук попід колісницями, а сам він потрапив плечем об кован залізом колесо.

— Тебе тут... чортяка вмостить.

Бо Ісенджан уже молився приязно, неначе прірву літ отут стоїть на колінах і довгий разок молитовного намиста ніяк не дониже, зживши свій чималий вік. Навіть оком з-під клочкуватих брів не повів на розгніване начальство. Старий добре вже довідався, що значить Лодиженко на будівництві. І так не пощастило зустрітися з ним по-доброму.

— Чи не обрав би ти собі місця, пророче божий, щоб тебе й собаками хортовими не знайшли? — лаявся Лодиженко, намагаючись дістати з-під облізлого ослюка рулетку.

Промайнула в Ісенджана думка — тікати. Його становище серед робітників Голодностепського будівництва і так не було безпечним, а тут ще така прикра зустріч з Лодиженком.

В Чадаку Ісенджан зовсім не зважав на Лодиженка. Всі техніки там були однакові. Здибавши Лодиженка в горах, коли над проваллям лежав ледве живий Синявін, Ісенджан зрозумів, що це не рядова людина. В його розпорядженнях відчувалася воля тих, що з ним прийшли. Ще й зараз звучить запитання Лодиженка під гострим поглядом налитих злістю очей:

— За що ви його забили?

І на будівництві Ісенджан у першу чергу вивчив своїх «старих знайомих». Він добре знав тепер, хто такий Лодиженко.

Помітивши кров з носа в техніка, Ісенджан схопився, інстинктивно прорачкувавши під смердючим ослюком, дістав рулетку. Подаючи її розлюченому технікові, старий чекав на доброго ляпаса, та це було байдуже. За сімдесят років життя це була така звичайна Ісенджано-

ві річ, що коли помітив, як сміхом забриніли очі в Лодиженка і він подякував за рулетку, покора Ісенджана заклякла, здивування перейшло на ляк.

Ісенджан таки рвонув тікати. Він просто не збагнув розумом цього сміху. Людина через нього зіпсувала собі ніс, перервала нагальний якийсь намір, і на тобі: замість того, щоб ногою в старечі груди штовхнути (не забуде він до смерті цих стусанів колишніх поліцаїв та техніків), замість того, щоб визвіритись і примусити цілувати йому підошви, цей технік дякує, без ніякої причини сміється.

Надто незвичайна річ!

— А-а! Старий знайомий! Чи не в рай до Магомета квапишся, аксакале?

Перед ним стояв Преображенський та той же високий, як відображення на пляшці, у великих окулярах чоловік. Догідливий перекладач Юлдаш (старий добре знає цього слугу) подав рідною мовою репліку інженера. Треба щось відповідати. А ззаду підходив Лодиженко. Він міг поскаржитись цьому великому інженерові, зіпсувати так добре вготований грунт до безборонного перебування старого на будівництві.

— Винуват, винуват... старість... очі... винуват...— белькотав Ісенджан, як зловлений на пустощах хлопчик. Тут йому кінець. Навіть забув, що йому треба не знати мови європейців...

— Якийсь божевільний, чи що? — кивнув головою Лодиженко на скорченого, нещасного Ісенджана, подаючи лівою рукою засургучований пакет Преображенському, а правою тримаючи носа.

Теперь ще раз придивився до Ісенджана. Згадалося чимало зустрічей з ним, згадалося бескеття берегів Кзил-су, росяний у горах ранок, Синявін з ледве помітними ознаками життя і... старий арик-аксакал з обителі Мазар Дихана. Лодиженко повернувся до Ісенджана, від цього той раптом зблід.

— Чи не забагато вештаєшся на будівництві, ата? Здається, я бачив тебе і під час того загадкового злочину? В Чадаку ти теж вештався?

Авжеж, звісно, хороший технік міг бачити його, нікчемну істоту, на берегах Кзил-су. Він був тоді ще потрібний обителі. А як сталося те з великим інженером, прогнали його з роботи. Непотрібний став, коли підозра влади впала на його старечу голову.

— Прогнали! — жмурився Лодиженко, плутаючись у догадках та в якімсь хаотичнім мереживі можливих комбінацій злочину. А тут ще й пакет, і вигляд Преображенського то сумно-блідий, то раптом як обварений, аж синьо-буряковий стає. Написано було там небагато, а зрозуміти його, мабуть, важко. Так раз за разом, все знов та знов перебігав стривоженими очима папірець. На пакеті було написано рукою Саїда-Алі Мухтарова: «Негайно. Таємно».

Ісенджан хотів уже вислизнути, як на ньому спинилися дві пари очей.

— Стривай, стривай, ата-ака! — розпорядився Лодиженко. Ісенджанові стала зрозумілою його гибель. Його зловлено. Чи винен, а чи ні, хто ж питатиме? Черстве, нелюдське в оцих панів інженерів знову владно вступало в свої права.

— Ви мені теж потрібні, аксакале,— переказав перекладач Ісенджанові, коли той не тільки сам уже добре зрозумів російську мову інженера Преображенського, а й відчув її захисний зміст.

«Ви мені потрібні»,— сміялося в померхлім від давнини мозку Ісенджана.

О, він зрозумів, що тепер може торгуватися. Може навіть не звернути уваги на оцих Лодиженків, коли таким всесильним істотам на будівництві, як Преображенський, стала потрібна його персона.

— Зайдете, мулла-ата, до мене в контору. Якщо можете, то зараз і зачекайте. Товаришу Лодиженко! Тут ось наказ Мухтарова... Просто не знаю. Може, допоможете? Інженер Маціевський така людина, що одного мого наказу може не послухатися.

— Що трапилося? — запитав технік, дивлячись на пакет в руках начальника будівельного відділу.

Преображенський помітив той погляд, але пакета не дав Лодиженкові.

— Треба зараз зв'язатись із Маціевським і від імені начальника будівництва та мого запропонувати негайно ж зняти з північного тунелю всіх робітників та приладдя і перекинути на кампир-раватську греблю. Розумієте, це треба негайно. А вас він послухає.

Лодиженко неприязно дивився на начальника будівельного відділу і ледве вгамовував дух протесту. Але тримався.

— Чому ви думаєте, що інженер Маціївський вас не послухається, коли ви маєте наказ Мухтарова? Я такого наказу не маю, товаришу Преображенський.

— Я, власне, одного не зрозумію ніяк, товаришу Лодиженко: утримання ви одержуєте як технік для доручень, а робите на будівництві, що самі хочете.

Повернувся і пішов геть, сповнений рішучості в якомусь категоричному намірі. Відчував, що сказав надміру багато. З Лодиженком так говорити б не слід. Що він — партійне око на будівництві, це йому здавалося чимсь більш контрольним, аніж директивним. Але те, що технік, по суті, фаворит на будівництві, фаворит Мухтарова, впливало на нього охолоджуючим душем... Уже зовсім вийшовши з лісу коліс і арб, Преображенський раптом спинився, зітхнув і повернувся назад.

— Прошу пробачити, товаришу Лодиженко, за мою різкість...

— Говорити з Маціївським про перехід я не буду, товаришу Преображенський, хоч і дістаю зарплату як технік для доручень. Це безглуздя якесь: перекинути робітників — одна справа. Але ж там машини. Мушу зв'язатися з Мухтаровим.

— А я просив би поговорити. Ось... нас обвинувачують у саботажі. Єдиний вихід — перекинути Маціївського. Прошу мене вірно зрозуміти. Я, звичайно, погарячився і наговорив дурниць, перепрошую... Маціївського я перекину сам.

Тепер уже повернув спокійніше й пішов у супроводі Ісенджана, який переможно рушив за Преображенським і з гідністю справжнього імам-да-мулли попростував до контори.

Якийсь час Лодиженко дивився вслід Ісенджанові, а думав про це дивне розпорядження. Невже Мухтаров міг дати такий наказ? Негайно ж треба розшукати телефонами Мухтарова.

Після кількох місяців роботи такий дикий наказ — перекинути Маціївського з людьми, з машинами на кампир-раватську греблю!..

Лодиженко вирішив за всяку ціну зв'язатися з Мухтаровим у головній конторі і скасувати той наказ. Працюючи секретарем парторганізації будівництва, він, у міру сил своїх, виконував і обов'язки так званого технікa для доручень. Цілком зрозуміло, що Преображенський мав на увазі скористатися ним, як техніком для

ручень, знаючи, що коли за це доручення береться Лодиженко, воно завжди виконується як партійна директива.

Лодиженко насторожився від настирливості начальника будівельного відділу і від доручення відмовився, намагаючись зв'язатися з Мухтаровим.

Та не так просто було зв'язатися з Мухтаровим, коли єдиний телефонний апарат, що зв'язував з Намаджаном, був у кабінеті Преображенського. Паралельно з ним на тому ж проводі працював ще один апарат з канцелярії. До нього й кинувся Лодиженко.

Кілька спроб додзвонитися до Намаджана натрапляли на Преображенського, який теж домагався розмови з начальником.

Довелося відмовитися від телефону. Єдине залишилося — самому добратися до Маціївського і, порадившись, не виконувати того наказу до побачення з Саїдом.

На всіх ділянках будівництва було розкидано з півтора десятка комуністів, серед яких добра половина — кандидати, молоді члени партії. Та Лодиженко ніколи не нехтував порадою наймолодшого з них. Принаймні цікавився їх думкою при нагоді.

По дорозі до Маціївського, на центральній дільниці, землекопом працював Ахмет Карімбаєв. В перші дні будівництва його прийнято в кандидати партії. Лодиженко вирішив зайти порадитися з Карімбаєвим перед побаченням з Маціївським.

— Послухай, Карімбаєв, що робити? Дивний наказ надіслав Мухтаров. Преображенський звелів негайно перекинути Маціївського з північного тунелю на камінь-раватську греблю.

— Ну?

— По-перше, гребля ще не затверджена остаточно. Можливо, що підемо обхідним варіантом. Головне ж... зривається робота. Така складна, нова машина в тунелі, перекидка через кряжі. Преображенський аж позеленів, але наказав, щоб терміново перекидати всю групу!

Карімбаєв замислився. Це не вперше радиться з ним Лодиженко у відповідальні хвилини. Лодиженко відкотив і висипав землю з Ахметової тачки, порожню поставив поруч і чекав.

— Штука...— голосно міркував Карімбаєв.— А маємо ми право?

— Не в праві діло... Наша парторганізація відповідає за будівництво. Коли Мухтаров дав такий наказ...

— А ти читав його?

— Ні, не читав.

— То прочитай. Порадься з Мацієвським, а може, і з Мухтаровим уночі спроможешся поговорити телефоном. На мою думку, такого наказу виконувати не слід.

Але прочитати той злополучний наказ Мухтарова не пощастило Лодиженкові. Таки повернувся з центральної дільниці, та Преображенського вже не застав у конторі. Знов узявся за телефон і до пізнього вечора так і не зв'язався з Мухтаровим.

VIII

Аж ранком другого дня Семен Лодиженко добрався до північної дільниці головного тунелю, вирушивши з контори будівельного відділу ще з ночі. Майже не спав у ту коротку літню ніч.

Серед невимовного гамору буркотливої східної говірки та брязкоту робочого інструменту чути було лише високі ноти окремих слів інженера Мацієвського. Це не була лайка. Мацієвський дорожив кожним словом у цій, здавалось би, стихії шамотні та робочого лементу. Інженер з'являвся то в одному гурті збуджених робітників, то біг до натовпу біля входу в тунель. До нього на ходу зверталися поодинокі люди, техніки в білих формених кашкетах. Жодного з них він не відпустив без свого лаконічного слова, поради, наказу.

Поспіх передавався інженерам, технікам, десятникам і всьому півторатисячному загону робітників. Все навколо немов кипіло й гуло, як потривожений рій джмелів. Кожен виконував якусь долю дивного наказу. Неймовірною шамотнею та галасом ця маса робітників доводила, що наказ виконується якнайретельніше.

— О, нарешті, товаришу Лодиженко! Якому ідіотові прийшла в голову ця думка? Хто це напоумив Мухтарова?

Лодиженко був приголомшений видовищем. Караваном ішли люди в гори. Мацієвський котився поміж людьми та камінням, видимо, не спавши всю ніч. Заклопотаний і ніби переляканий.

— Ви маєте вже той наказ? — спитав Лодиженко.

— З учорашнього дня. Вершником прислав Преображенський учора. Всю ніч барахолимося, тьху! Коржиков! Вирушайте зараз же на греблю і готуйте трасу, а Мусанбекова поставте на бараки... Ех, чорт! Не по моєму настрою такі... начальники, товаришу Лодиженко.

Ясно, що Лодиженко спізнився. Преображенський зрозумів з телефонних домагань секретаря парторганізації, що він буде категорично заперечувати проти виконання такого наказу.

Але ж чому начальник будівельного відділу так зацікавлений його виконати? Вперше це запитання вродилося аж тут, після кількох нервових реплік Маціевського.

— Що написано в наказі Мухтарова? — запитав Маціевського.

— А ніякого наказу Мухтарова я не знаю. Начальник будівельної контори ось наказав... Прошу, читайте самі.

«Розпорядження начальника будівництва інженера Мухтарова наказую негайно, протягом 12 годин, перекинутися з людьми й усіма машинами на дільницю кампир-раватської греблі і завтра до 10-ї ранку доповісти мені про початок робіт на греблі, для інформації інженера Мухтарова.

Ніяких змін наказу не буде. На північно-тунельній дільниці нічого не лишати.

Начальник будівельної контори інженер Преображенський».

Тільки хвилину подумав Лодиженко, прочитавши наказ. Згорнув учетверо і поклав собі до кишені.

— Е, ні, дозвольте, товаришу Лодиженко, це мені документ. Я голову підставляю за цю перекидку...

Маціевський рішуче простяг руку, щоб узяти наказ. Справді, документ був більш потрібен інженерові — це швидко зміркував Лодиженко і віддав.

— Спиніть людей! Це безглуздя якесь. Я зараз же їду до Намаджана.

— Неможливо, товаришу Лодиженко. На Кампир-Раваті вже три чверті робітників. Відправлені вагонетки в розібранім стані. Зараз уже демонтовані рейки дековільок, за годину їх відправимо... Це просто зараз уже неможливо, ні в якому разі.

— А що ж робити? Покоритись і заспокоїтись? Самі ж кажете, що це ідіотський наказ. Ви, досвідчений інженер, кандидат партії. Кажіть, відповідайте...

А люди йшли гурт за гуртом туди, геть через гори. Рокотало в натовпі:

— Аліньгляр-га... Аліньгляр! [1] — відгукувалося в проваллях загадковим заклинанням.

З долини безкрайою смугою йшли нові і нові мардикери. З-під намотаних на головах сорочок, по обличчю, по чавунно-запечених голих плечах текли краплини поту. Їм навіть відпочити немає коли після кількакілометрового переходу по бескеттях. Неліченими купками дружно брали на плечі, як мари з покійником, драбинчасті сектори рейок дековільки.

Десятники, калічачи мову і порвавши голоси, раз у раз підганяли робітників поспішати, неначе тікати квапилися з ненасидженого місця. Химерним якимсь караваном ішли навантажені люди в іржаві свинорії гір і десь зникали в туманних обіймах Кампир-Равату.

— Можна повернути сюди інженера Коржикова з одною-двома сотнями робітників до тунельної машини. Нехай пробивають штольню. Сам буду навідуватися. Бетонування відкладемо,— нарешті відповів Маціевський.

— Авжеж, робіть так. Навіть телефон через гори поза кошторисом проведіть... А я мушу розшукати Мухтарова. Це якесь зачароване коло: раптом порвалися зв'язки з начальником будівництва. Може, знов... щось подібне до одруження з рідною сестрою?..

Вперше за довгий час співробітництва з Мухтаровим Лодиженко дозволив собі хоч поза очі так докорити йому, чим немало здивував інженера.

— Ні, це просто якесь непорозуміння, якого ми збагнути не можемо...

Надвечір тільки бурильники, близько сотні робітників та сторожі коло ярусів бочок з цементом лишилися на цьому місці. Призахідне сонце заграло на блискучій сталі велетня — тунельної машини, яку вивели були з тунелю для демонтажу. Неначе аж затремтіла сталь, коли Маціевський гукнув до механіків:

— Відставити! Машина лишається тут, праці не припиняємо!..

---

[1] До праці!

Тисячу робочого люду знято з долини й кинуто на північну дільницю, щоб перенести через хребет устаткування на будівництво греблі. Всюди валялися сліди недавньої праці. Держаки з кетменів, лопаток, з кирок, куски рейок, покалічені драбини дековільок, знівечені вагонетки — все це мішалося з потрощеними клепками бочок з-під цементу і сіріло цементним пилом. Як у господаря в коморі борошно вкриває речі й шаром приплюскає на підлозі. Слався далеко, ген за виробничі межі коло входу в тунель, розметений вітром попелястий пух — цемент. Долина відгукувалася вечірніми бурками, глухим двигтючим гуркотом за хребтом.

IX

Зо дня на день складалася якась навальна праця. Ледве встигав на годину-дві вирватися на будівництво й знов поспішав у кабінет. На папери, на телефонограми дивився як на якусь злочинну стихію, продивлявся і підписував їх, завжди кваплячись, немов утікав.

— Товаришу Мухтаров! Тільки ви виїхали в обком, як знов подзвонив інженер Преображенський,— сповістила сонна секретарка, коли Саїд десь о другій годині ночі повернувся з обкому і зайшов до себе в кабінет.

— А ви чого не спите? — досить недружелюбно запитав Мухтаров.

— Знаєте...— секретарка стрималася, щоб не позіхнути, неначе сльозу проковтнула.— Потім дуже вас домагався секретар Лодиженко. Такого ніколи не було. Навіть вилаявся і сплюнув у телефон.

— Давно це було?

— Сплюнув?

— Так-так. Чи давно сплюнув Лодиженко? — уже миролюбніше допитувався Мухтаров.

— Ще за дня. Але вночі дзвонив Вася з кабінету Преображенського і сказав щось таке...

— Що саме? Повторіть його словами.

— Ну, що ви, товаришу Мухтаров. Чи можна дівчині те вимовити? Каже: «Чорт його знає, трам-та-ра-рам...» Він взагалі невихований у Преображенського, а тут ще й «каша якась получилася», кричить у телефон. Подавай йому Мухтарова, в одну душу!.. Неначе я вас ховаю

десь, чи що. А ви кажете, чого не сплю. Заснеш тут, коли ще й одна якась...

— Все рівно, треба спати. Скажіть шоферові, щоб давав машину.

— Куди ж ви знов?.. А коли подзвонить той противний Вася? Потім же... Та ось і вона, здається...

Мухтаров майже розгублено озирнувся на двері, куди кинулася його секретарка. В думці раптово виник червонястий шрам на щоці, незалежна манера триматись — Вася Молокан. Згадав, що він нещодавно таки влаштувався секретарем на будівництві. Те, що Молокан став секретарем саме у Преображенського в відділі, зробило його чомусь... «невихованим», як каже секретарка. Гукнув їй:

— До противного Васі їду, Надю. Живо! А це ще що таке? Не приймаю! Дня вам мало!.. Надю, гукніть Ахмет-бая. Що це таке, скажіть, будь ласка: серед ночі на прийом ідуть...

Секретарка загородила собою двері, марно намагаючись не впустити молоду дівчину, яка, щось бурмочучи, таки вдиралася до кабінету.

— Ну ж, пустіть ви, церберка, якась а не секретарка. Яка ж бо ви ретельна...— бурмотіла дівчина і таки прорвалася до кабінету, ледве не впала.

Мухтаров спочатку хотів рушити на допомогу секретарці, але як задубів, зацікавлений дівчачою забавною борнею. Дівчина поточилася, але не впала. Похапцем оправила сукню, товсту косу звичним жестом закинула через плече і, переможно всміхаючись, обернулась до Мухтарова.

— Хто вас так навчив? Молода дівчина, лізете...— розігнався Саїд-Алі вичитувати відвідувачці, яка так героїчно вдиралася до нього в кабінет о другій годині ночі. Але на півслові осікся.

— Та ви ж і навчили! Здрастуйте, товаришу Мухтаров. Пам'ятаєте, як ви до нас у Фергані...

— Пам'ятаю...— стурбовано, але і не без приємності відказав Саїд-Алі, рішуче вийшовши назустріч відважній дівчині.— Та ви виросли як, Вероніко Олександрівно...

— Не так виросла, як досконало засвоїла вашу науку. Цілий день висиділа, ось їм... набридала, чекаючи вас. А тут чую — знов шофера замовляєте... У мене справа до вас дуже негайна.

Мухтаров за руку привітався з дочкою Синявіна, милувався тепер уже справді дорослою і такою упертою дівчиною. Ще з того дня першої зустрічі в Фергані він більше не бачився з нею. Не випускаючи руки, підвів дівчину до канапи, посадовив її.

— Бачу, ви відмінно засвоюєте науку поводження від старших, Вероніко Олекса...

— Звіть просто Рона! Так мене звуть батьки, і теж призвичаїли...

— Гаразд, дякую. Одначе, що ж за такі невідкладні справи у вас, кажіть, Роночко, я слухаю.— «Вам коржики чи хліб з маслом?..» — Надю! Пригостіть дівчину з моєї шафи,— звелів Саїд, відходячи до столу.

— Ой, що ви. Нічого не треба, ви ж не вдома... Я за батька хочу говорити. Він послав мене, доки мама в Фергану відлучилася...

Дівчина, хапаючись, переказала прохання старого Синявіна.

Надя подала коробку шоколадних цукерок, ще з Москви привезених Мухтаровим, «на всяк випадок» прихованих, підсунула з маленьким столиком до канапи, де неспокійно сиділа дівчина. Вона якось автоматично і ще зовсім по-дитячому безпосередньо, хоч мала вже, мабуть, десь-то біля шістнадцяти років, брала з коробки шоколад і говорила водночас, аж доки одним духом не висловила суті своєї справи. Інженер Синявін протестує, що його ось уже кілька місяців тримають у лікарні.

— Неначе в тюрму запер отой... ваш заступник, чи що...— з дитячою безпосередністю переконувала дівчина.— Звісно, і мама в одну душу з тим інженером, нехай, каже, лікується, а то знов каменя дістане в голову. А папа категорично наполягає. Телефоном Васю якось просив, щоб переказати вам. «Я їм,— каже,— не злочинець якийсь! Їдь,— каже,— Роночко, до нього,— тобто до вас,— бо ви,— каже папа,— розбираєтеся в цих справах краще за своїх помічників. Коли,— каже,— я не потрібний Мухтарову, то нехай відпускають у Фергану...»

— Так-та-ак! — промимрив Мухтаров, ледве стримуючи глибоке обурення, збуджене такою дитячо щирою прямотою. Кілька разів він поривався встати і знову сідав у крісло: — Вчитеся, Роночко?

— Аякже, останній рік середньої освіти. А це з-за папи взяла відпустку. З мамою живемо біля вашої лікарні в степу.

— Добре, Роночко! Дякую за щирість... Зараз я їду на степ, можу й підвезти...

— Е, ні! І не подумаю. Мама б мені такої іжиці вичитала. А вона ж завтра приїздить з Фергани. Інакше б я і не приїхала до вас. Дякую, я з мамою приїду...

X

Навіть тепер, вночі, тяглися підводи по шляху, гуртами і поодинці йшли люди до Уч-Қаргала. Заздалегідь зіходили з шляху, жмурили очі або прикривали їх долонями від світла фар, але вдивлялися — хто їде вночі легковою машиною на будівництво.

Ніч прозора і абсолютно тиха. В цю пору найгустіше засівається небо зірками. А десь на сході, над самим горизонтом, вони вже сором'язливо починають стухати, і чорне величне свічадо неначе мертвіє від того, блякне.

Біля контори будівельного відділу — ні душі. «Чого я поперся в таку пору?» — з докором запитав себе Мухтаров.

Але зайшов у незамкнені двері, розбудив сторожа й звелів відшукати Преображенського.

— А їх немає на будівництві,— впевнено сповістив сторож, протерши очі.

— Нема? То де ж вони? — в тон йому запитав Мухтаров, і старий зрозумів іронію, посміхнувся.— Ви мене знаєте? — допитувався Мухтаров.

— Чом би ж не знав. Начальника будівництва всі знають. Інженер Преображенський немовби до вас і поїхали. Тут же таке сталося...

— Що?

— Вже й не знаю. Тільки щось, видать, сурйозне, товаришу начальник. Ви ж наказали ото Маціевського на греблю перекинути, ну, а товариш Лодиженко воспротивився... Словом, каша якась.

— Стривайте, стривайте, старий. Я вже не вперше чую про «кашу». На яку греблю я велів перекидати Маціевського? Та, власне...— і Саїд-Алі махнув рукою, щоб сторож не поясняв.— Давно був тут Лодиженко?

— Вася казав, що десь-то вдень. Повинен бути зараз у Маціевського на тій кавпир-моратській греблі. Хай

сказиться, і не вимовиш, а люди ж то ще й воду пити з неї ладнаються.

Мухтаров ледве чув останні слова, виходячи до машини.

І довго стояв, поставивши ногу на підніжку автомашини. За всяку ціну треба розшукати Лодиженка. Що за чортівня тут сталася?

«Я наказав перекинути Маціївського на кампир-рабатську греблю? Вони тут з глузду посходили від шаленої праці та духоти?..»

— Е-ей, мулла-ата,— гукнув до якогось дехкана, що несподівано виник між будівлями.— Ви хто тут будете: сторож, робітник чи стороння людина?

Узбек шанобливо поклав обидві долоні собі на груди, прискорено підступив до автомашини.

— Габай? [1]

— Хто ви тут на будівництві?

— Дехкан, арбакеш. Ми цемент возимо від станції. Ранком повинні везти інженерові Маціївському, та мулла Ісенджан каже, що Маціївського вже там немає.

— А це що за... мулла Ісенджан? Ану, давайте його сюди!

— Мулла Ісенджан пішов шукати техніка Лодиженка. Не знаю тепер, де його найдеш.

— Ну, добре, ідіть собі. Поїхали,— звелів шоферові.— Через центральну дільницю шлях знайдемо?

— Знайдемо. По врем'янці біля траси магістрального каналу, а там завернемо поза розподільником. Та я знаю.

Починало світати. Врем'янка забита арбами з матеріалами та порожняком. Вони стояли, підночовували, а інші просувалися-таки далі. Щоразу доводилося їх об'їздити, сильні снопи прожекторів фар ганяли по степу, неначе розшукували когось у темряві.

— Платоне, стоп! — шофер і Мухтаров разом почули вигук з арби, що йшла назустріч і стала при наближенні автомашини. З арби, кваплячись, вискочила людина і впала в розтертий, осілий за ніч порох лесового грунту.

Шофер загальмував, але не спиняв, доки не дістав наказу Мухтарова спинитись. Ніч кругом, чи довго і до лочину якогось. Взагалі у них не було правила спинятися вночі на всякий вигук.

---

[1] Га, що кажете?

До машини підійшов Семен Лодиженко.

— Саїд-Алі? — запитав, зазираючи в відкрите вікно.

Мухтаров немов на пружинах вискочив з машини. Не вітаючись, схопив Лодиженка за плече:

— Що трапилося? Чому Маціївського немає на тунельній дільниці?

І нічого не міг йому відповісти зовсім спантеличений Лодиженко. Тільки якісь вогняні кола з'явилися в очах, закружляли. Мусив знов ухопитися за автомашину, щоб не впасти. Рукою протер очі.

— Голова закрутилася, як на каруселі, чорт візьми. Хвилинку, Саїд-Алі.

— А ти сідай у машину. Платоне, назад до контори!

До контори під'їхали вже з виключеними фарами. В Голодному степу ранок настає раптово.

В дорозі обидва мовчали. Мухтаров чекав, доки Лодиженко опам'ятається від головокружіння. А він досі був під враженням Саїдового запитання і хворобливо шукав думками, щоб з'ясувати, що ж, справді, сталося.

Зайшли в приміщення.

— Ну, давай говори, Семене. Де Маціївський?

— На кампир-раватській греблі з учорашнього дня: Преображенський, твоїм іменем, наказав негайно перекинутись з тунелю на греблю. Я не встиг спинити. На тунелі ледве залишили Коржикова з робітниками. Ось копія наказу Преображенського.

Мухтаров відхилився до вікна, за яким уже ярівся ранок, і довго вчитувався в наказ. Потім відірвався, папіріць конвульсивно затис у жмені. І пішов по просторому кабінету Преображенського.

— Папаша,— гукнув, вихилившись за двері,— інженер Преображенський дуже пізно прибувають на працю?

— Як коли, товаришу начальник. Інколи разом з сонцем, а буває, що й пізніше.

— Ага. Буває, що разом з сонцем?

— Буває. Сьогодні повинні б раніше прибути, бо дізнаються в конторі, що ви на будівництві. Той Вася напевне ж йому скаже.

— Звідки Вася може знати, що я вночі приїду? — запитав Саїд.

— Ого! То такий Вася! Якраз він знає. Вася все знає на будівництві, він же секретар...

— А-а, ну звичайно...

— Я оце їхав до тебе в Намаджан з цього приводу,— заговорив Лодиженко.— Якось у нас ведеться не так, як слід.

— Що саме?

— Начальника будівництва можна або випадково десь зустрінути, отут, або... або в Чадаку, хоч собаками хортовими розшукуй.

— Ну-ну, давай, давай, я слухаю.

— Тут немає чого й ображатись, Саїд-Алі. Будівництво набрало вже таких розмірів і темпів, що всякі там... сердечні справи начальника будівництва чи секретаря парторганізації стають чинником шкідництва.

Мухтаров причинив двері і, сторожко ступаючи, підійшов до вікна, висунувся з нього. Народжувався свіжий, тихий ранок. Тільки десь далеко скрипіли немащені колеса арб та збуджений скрипом ішак розпочав своє засмоктливе ревіння десь у таборі.

— А секретар парторганізації теж сердечними справами захопився? — запитав Саїд-Алі, обернувшись до кімнати.

— Кажу, немає чого ображатись. З тобою говорить не тільки секретар, а й друг. Справді, що це за перекидка — тисячі робітників, вагонетки, дековілька, інструмент? А начальника ні телефонами не знайдеш...

— Ні хортовими собаками,— додав Саїд.— Це правда. Навіть всезнайка сторожів Вася не знайшов. О котрій годині ти дзвонив? В конторі я був до п'ятої вечора. А потім виїхав... Не в Чадак, звичайно. Гафур Ходжаєв викликав секретаря парторганізації будівництва. Але його в цей час ні телефонами не розшукати на будівництві, ні... як там у нас далі?

— Ні хортовими собаками...— примирливо додав Лодиженко.

— Саме так. І довелося мені терміново виїхати до обкому...

— Парткерівництво в нас на будівництві не має свого місця. Немов приймак у поганих приймах.

— А начальник будівництва, здається, пропонував парткерівництву кабінет і телефон? — запитав Мухтаров.— Але... секретар, бачиш, пуританин великий, боїться «обюрократитись» і краще приймакуватиме, аніж послухається поради вкрай розкладеного сердечними справами начальника будівництва.

За цей короткий час у знервованій атмосфері було висловлено з обох боків стільки, що більшої ясності далі вже ніякі слова неспроможні дати обом. Мусили замовкнути. Мухтаров одірвався від вікна і знов заходив по кабінету. А Лодиженко стояв, і каяття йому терзало душу.

— В Чадаку я не був, товаришу Лодиженко, вже добрих три місяці після того випадку з сестрою. Невже я не мав права тоді заїхати в Чадак з такого приводу? Зрештою, в партії у нас прийнято питання про всякі принципові справи поведінки комуніста ставити на зборах. Я згоден відповісти як член партії на запитання — чому я, комуніст, дозволив собі турбуватися долею сестри, повертати її з обителі до матері.

— Саїд-Алі! Мусиш розуміти, що я не те мав на увазі, дорікаючи...

— Ти, Семене, сказав те, що думав. А думав... помоєму, надто простолінійно і, коли хочеш, безсердечно.

— Та перестань же, зрештою, загліблюватися в такі ущипливі нетрі! Як секретар, я тобі нічого не говорив з приводу твоїх особистих справ, це ти добре знаєш. А мав би дещо сказати... У кожного більшовика є й особисте життя, коли хочеш — і оті сердечні справи. Устав партії нікому не забороняє любити, мати сім'ю. Партія лише дбає про чистоту і святість тих взаємин і про те, щоб член партії не забував про свої основні обов'язки, за які він у першу чергу відповідає перед партією, народом!.. Але зрозумій, Саїд-Алі, що я... дійсно згарячу дещо сказав зовсім не з уставних міркувань... Зрозумій і... пробач. Така ситуація, нерви...

До кімнати не ввійшов, а вскочив як псами нагнаний, інженер Преображенський. Вскочив і став, не кидаючи ручки дверей, мов вичікуючи, доки наговоряться ті двоє в його кабінеті. Подивився на них плямами своїх димчатих окулярів, які ховали вираз очиць та білясті вії над ними.

Він усе зрозумів. Йому відомо було, як домагався Лодиженко зв'язатися телефоном з начальником будівництва, як потрапив до Маціївського, протестував і злився. Все знав і розумів. І від того якоюсь гримасою посмішки маскував свої почуття в ту мить. Відірвався від дверей. По дорозі діловито підібрав на долівці зім'яту копію свого наказу Маціївському:

— Просто чудесно! Неначе на замовлення — я саме обох вас шукаю цілу ніч. Доброго ранку. Я не заважаю?

— О ні. Навпаки. Ми теж чекаємо вас ще з досвітку,— відповів Мухтаров.

— Такий жаль. А я ж до вас, товаришу Мухтаров, у Намаджан їздив. Навіть доктора Храпкова турбував — може, він бачився з вами. До речі: Любов Прохорівна вітає вас. Вона ще лежить, дочку народила! Хороше, чорненьке пацаня...— Раптом змінив тон, увесь підтягся, осерйознів: — Я, власне, сподівався на щось подібне. Ваша телефонограма, товаришу Мухтаров, буквально збила мене з пантелику.

— Виходить — з-за моїх капризів Маціевського перекинуто?

Цілком володіючи собою, Преображенський мовчки дістав низку ключів на ланцюжку з кишені штанів і, не сідаючи в крісло, вийняв з середньої шухляди столу папірець.

— Ось, прошу. Нікого я винуватити не збираюсь. Та й мене прошу зрозуміти: як я мав повестися, діставши таку категоричну директиву?

— Дозвольте, ви ж потім говорили зі мною телефоном, десь біля п'ятої години вечора. І не скаржилися, навіть сказали, що все гаразд.

— Бо таки й гаразд, товаришу Мухтаров, Маціевський з винятковою оперативністю перейшов на кампир-раватську греблю, незважаючи на деяку нервозність товариша Лодиженка з цього приводу. Навіть свій швидкісний варіант запропонував.

Саїд-Алі переглянув телефонограму, знизав плечима і передав папірець Лодиженкові.

«Терміново. Інженерові Преображенському. Дістав ваші зведення. Темпи Маціевського диктують терміновий перехід до будівництва кампир-раватської греблі. Те, що до цього часу ви зволікаєте цю відповідальну дільницю будівництва, межує з злочином. Під вашу особисту відповідальність будівельний відділ мусить вжити нагальних заходів, щоб будівництво греблі було вивершене до закінчення північного тунелю. Мухтаров».

XI

Виходячи з контори, Саїд відчув якусь виразку в собі. Ще недавно робітнича делегація нагадала йому, що на будівництві таки не все гаразд.

«Не думайте, що вам пощастить дістати нагороду за те, що ми своїми кістками встелемо дно Қзил-су»,— ще й досі лунає в голові чийсь прихований серед делегації злостивий голос.

«Своїми кістками...» Справді, чому ж він жодного випадку смерті не розслідував сам? Але в нього є помічники. Їх сотні. Кожен з них дістає платню. Принаймні хоча б це змушувало їх відповідати нарівні з ним.

І тут же вродився свіжий образ одного з головних «помічників», який тільки-но так благородно доводив свою правоту в цілком ясній і грубій помилці...

«...Помилки? А може, це і є шкідництво? Приховане за неточностями наказу, звичайне шкідництво!..»

В уяві, як живий, стоїть Преображенський, в догідливій манері подає цю злополучну телефонограму. Можливо, було б послідовніше гукнути йому в руду пику: «Не начальник ви будівельного відділу! Я не потребую вашої праці...»

«Чи мав я, справді, цілковите право сказати це? Чому ж не сказав і тут же не зняв його з відділу?» — майже вголос подумав уже біля автомашини. Та — спокій і розсудливість. Не треба так раптово діяти, піддавшись хвилинному настроєві. Преображенський — позапартійний і сугубо вузький спец, може, навіть і зовсім аполітичний... Як мало людей! Сотні інженерів, техніків, а за будівництво Саїд-Алі, Лодиженко, Қарімбаєв мають відповідати перед країною. Вони мусять вболівати за Голодний степ, за люд отой, що кинув дім, господарство, дружину і прийшов... щоб за горло його, Саїда, взяти, бо завгосп пілав не щотижня варить.

В калейдоскопі дошкульних думок блиснуло і наївно щире здивування Вероніки Синявіної, чому це її папа так безмірно довго не видужує в лікарні. А й справді: чи це не того ж ланцюга кільце? Ця людина всього себе хоч і несміливо, але чесно віддає роботі. А зла рука в самім запалі підбила його, щоб зняти з арени дії. Підбила каменем...

Каменем у голову!..

А він, Саїд? То й його ж, мабуть, чатують з такою ж зброєю. А як же інакше? За те, що смерть пустельну захотів змінити на комуни, заводи, за це знайдуться охочі помститися.

І раптом якось тривожно зробилося в цю мить. Тисячі навколо на будівництві, Лодиженко вже знов поринув, як у вир, у клопіт будівничий, Преображенський з кореспондентом Саїдове інтерв'ю про підсумки на будівництві розробляють. А він раптом розхвилювався, не знає, куди подітись, поки шофер подасть машину.

Праворуч, у затишку під бескеттям, містилась лікарня всього будівництва.

Там лікуються ті, хто потерпів від аварій на Голодностепському будівництві. Там протестує Синявін!

«Туди боїшся і заглянути?» — кинув йому колись ташкентський бетонник, неначе то сам Саїд своїми руками з божевільної якоїсь примхи калічив їх.

Тихо, як крадучись, під'їхала машина.

— В лікарню!

XII

Євген Вікторович закінчив свій щоденний обхід тяжкохворих. Проходячи повз палату інженера Синявіна, хотів зайти і до нього. Адміністрація будівельна раз по разу звертала увагу на особливо уважне лікування, на дбайливий догляд і рекомендувала не поспішати виписувати з лікарні, щоб не викликати ускладнень у заживлюванні рани. Адже поранено в голову! Персонально Преображенський, щоправда, нагадував про це якось між іншим. А хтось говорив і про незадоволення робітників, що в лікарні кращі ліжка займають зовсім дужі інженери. Та що ж: у Храпкова в кишені є й записочка Мухтарова:

«Відповідальність за стан здоров'я інженера Синявіна лежить на вас».

І незважаючи на все це, час би виписати Синявіна. Нехай дають відпустку, відпочинок...

— Вас, Євгене Вікторовичу, до телефону з контори просять.

Повернув свій важкуватий тулуб і ввійшов до кабінету, пропустивши в двері сестру Тосю, яка і в палаті, і в кабінеті, і навіть у кімнаті за науковою працею допомагала дотепному хірургові.

— Слухаю, Віталій Несторович! Вітаю... Що? Сам чи ще з кимось? Добре. Робітники? А звісно... Гадаю, що ні... Так. До нас? Чого? Вже й виїхав?.. Гаразд, дякую... щиро дякую... Тосю, голубко. Негайно ж до Синявіна! Щоб порядок мені всюди! Настрій, Тосенько, настрій йому... Мухтаров їде.

Чомусь почав він боятися начальника будівництва. Не фізична Саїдова відточеність лякала замашного Євгена Вікторовича. Він навіть почував у собі цієї сили більше. Лякало його щось інше. І чемний він, і освіту має, і як начальник ніколи прикрих зауважень не робив, а от боїться його Євген Вікторович.

Боїться тим внутрішнім острахом, який криє в собі підсвідоме визнання пересічності своєї особи в порівнянні з Мухтаровим. Він без властивого Євгену Вікторовичу напруження і вагань вирішує такі проблеми будівництва! З півслова розуміє людину і, здається... здається, читає й твої думки. А думки, на жаль, усякі бувають у купецького сина, будь воно прокляте... Хіба тільки він один? А інші інженери хіба не остерігаються Мухтарова? Он сам Преображенський, який інженер... Ну, Синявін, Лодиженко, Маціевський,— вони випадають...

Раптом спали ці прізвища на думку Храпкову. Невже вони щиро поважають Саїда Мухтарова? Нехай Маціевський — він хоч і росіянин, але ж тут під час громадянської війни бився проти білих. Нічого дивного, акліматизований. Лодиженко — комуніст, і невідомо, який ще з нього технік,— йому і бог велів старатися біля начальника, хоч він і іншої національності. А от Синявін — це загадка. Преображенський ніби жартує, що старий «неспроста підлизується». Та біс їх розбере! Тут самому потрапити б у нормальну колію, не відчувати б отого дивного остраху щоразу перед зустріччю. Раптом запитає: «Хто ти?!»

Під вікнами загомоніло авто.

Прожогом вихопився, хоч і важкуватий був для цього, хірург просто до парадного. Почував, що такий спізнився. Така неприємність.

Парадне розчинила Тося і пропустила Саїда. Він мав сумний вигляд. Навіть не посміхнувся на Тосину увагу. Храпков розгубився. Розгубився, як звичайнісінька людина, що служить на відповідальній посаді і мусить, як барометр на погоду, реагувати на настрої начальства.

— Милості просимо! Нарешті, товаришу Мухтаров!

— Здрастуйте, доктор! Що то у вас вбиральні без дверей і стежки до них загиджені? Покличте, будьте ласкаві, санітарного лікаря,— звернувся він до сестри.

— Покличте негайно доктора Боголюбського! — кинув Храпков сестрі, підвищивши на ноту начальницький тон.

Треба було поспішати за Саїдом. Треба встигнути забігти запитанням, не помилитися розповісти, коли і як покалічено мешканців тієї чи тієї палати. Це він сумлінно виконував. Навіть посмілішав і встиг про гру Саїдову, мов бавлячись, до речі нагадати. Це і настрій, видимо, змінило трохи. Саїд ніби прояснішав. А ось дверей розчинити перед Саїдом ніяк не встигне неповоротний Храпков. Санітари з'явилися в коридорах. Вони ж не мають права відбирати в головного лікаря честь самому відкривати двері начальству. Та це й не так легко. Це не Преображенський, що наджидає, пока йому відчинить хтось. Аж тут Храпков зрозумів, чого не вистачає Мухтарову, щоб бути зовсім інтелігентом. І від цього стало так легко, так вільно.

— Як здоров'я інженера Синявіна? — нарешті запитав Саїд, видимо, зморившись уже вислухувати історії каліцтв (і все більше в тунелях). Неначе це він навмисно примушував бурки вибухати на півгодини раніше чи зводив валки вагонеток, щоб вони обов'язково в тунелі наскочили одна на одну.

— О, Олександр Данилович цими днями виходить з лікарні. Прошу, це його палата,— нарешті, Храпков слушно відчинив двері в палату до Синявіна.

Саїд-Алі посміхнувся назустріч Синявіну, що схопився з-за стола від несподіваного візиту.

— Даруйте нам, інженере,— мовив Саїд,— ми так занепилися, що навіть постукати в двері забули,— і поглянув на зчервоніле обличчя Храпкова. Воно краскою заллялося, й жодної думки в очах, у виразі обличчя. Прилинута кров ніби витисла з черепа лікаря його свідомість, і він застиг у невиразній, зніяковілій позі.

Він, безперечно, зробив злочин перед своєю культурністю, вдерся в кімнату, не постукавши, в ім'я культурного ж наміру... Та хіба не здичавієш тут!..

Навіть не второпав, про що говорили два інженери: товстий іригатор Синявін і хвацький красунь узбек.

— Дякувати Євгенові Вікторовичу,— зачув Храпков перше, що спромігся вже почути.

— А, облиште, прошу вас. Своєму організмові дякуйте, а ми — допоміжна інстанція.

— Та ні, Євгене Вікторовичу, не скромничайте. Ферганщина може пишатися таким лікарем, як ви! — з милою посмішкою звернувся Саїд до Храпкова.

Перейшли до кабінету Храпкова. Саїд, оглянувши безперечно ділову обстановку кабінету, сів у крісло за лікаревим столом. Лікар озирнувся на м'яку канапу, і коли Саїд поквапно схопився, щоб звільнити йому місце, Євген Вікторович напівфамільярно знов-таки посадив Саїда в своє крісло, а сам сперся бочком на бильце канапи. Це ще більше оживило настрій, зблизило присутніх.

Дзвінок телефону пролунав над самим вухом у Саїда. Майже автоматично взяв трубку, як звик у себе в кабінеті.

— Слухаю. Так, лікарня. А вам кого треба? Ні, скажіть ви... Гаразд, говорить начальник будівництва інженер Мухт...— Саїд кинув очима на Євгена Вікторовича і не знав, як себе тримати далі.

— Мабуть, моя дружина? — спокійно запитав Храпков, підводячись поволі.

— Дякую, Любов Прохор... Доброго здоров'я... Випадково. Любов... Ні, тут. Можу передати трубку. Що? Дочка? Звісно, звісно, вітаю... передаю...

— Євгене Вікторовичу! Ваша дружина.

— Ото ще коза. Ну, слухаю!

— Привіт вам, товаришу Мухтаров, від дружини,— промовив спітнілий, як після сонячної ванни, Храпков.

— Дякую... Так вас можна привітати з наслідником?

— З наслідницею,— поправив задоволений батько.

І розмова ще пожвавішала. Євген Вікторович, як то кажуть, ускочив у тон, зловив нитку настроїв. Тут посипалися обопільні компліменти, жарти, дотепи. Згодом перейшли на ділові розмови. Синявін і сам вирішив уже вийти з лікарні. От тільки Євген Вікторович чи дозволить? Лікар, звісно, певен, що інженер Синявін зовсім дужа людина. Звичайно ж, як радять тут колеги, йому не завадило б принаймні два-три місяці хоч би в Джалал-Абаді, на теплих водах та кумисах побути. Справді, це дуже сприяє зміцненню організму... та він, Храпков, лишає це на розсуд самого хворого. І, врешті, вирі-

шили, що Синявін сьогодні ж їде з Саїдом з лікарні, а завтра бере під свою відповідальність будівельний відділ.

Про це й сказав Храпков Преображенському телефоном через п'ять хвилин після того, як машина зняла стовп пилюги за межами лікарні. Щоправда, майже вперше досить-таки енергійно гукнув у трубку, що виписати Синявіна з лікарні — це виключно його, лікаря, компетенція!.. І кинув трубку. Тільки тепер увійшов санітарний лікар Боголюбський.

— Мухтаров зауважив нам за вбиральні, чули? Щоб нужники комфортабельніше виглядали! Подайте свої міркування, і попросимо грошей. Не утискуйте, не обмежуйте фантазії, а щоб за вбиральні нам зауважень більше не було,— розпорядився головлікар Храпков.

XIII

— Знаєте, товаришу Мухтаров, Преображенський справді великий спеціаліст. Не сперечаюся з вами, можливо, він і припустив тут деяку організаційну поквапність, це вже інший бік справи. А як спеціаліст, він мислив по-діловому.

Мухтаров подивився на товстого Синявіна, як він невгамовно дерся на один камінь, заглядав з-під руки на скелю, переходив на іншу точку спостереження і весь час не переставав говорити. Ледве встигав за старим інженером, щоб хоч слухати його висновки. Часом вони були такі переконливі, що ставало ніяково за гарячковість у той ранок.

— І саме інженерові Мацієвському треба було давно доручити Кампир-Рават!

— Не розумію, Олександре Даниловичу, точніше. Його перекинуто сюди, знявши з такої ж відповідальної ділянки.

— То інша справа. Читали доповідну записку Мацієвського? Обвалити скелю Кампир-Равату в прірву... Та це ж геніально! Преображенський, звісно, помилився, що звелів Мацієвському так нагально переходити з робітниками і машинами. Потім, після вашого «наганяя», він це поправив, повернув половину інженерові Коржикову.

— І це обійшлося...

— Так, обійшлося будівництву в копієчку,— енергійно перебив Синявін.— І, може, недаремно ви затвердили ці витрати, доки не маємо економії на греблі. Економія тут, звичайно, буде. Віталій Несторович, знаєте, розповідав і... дивувався, що ви так «сміливо» пішли на ці витрати.

— Це чортзна-що! Він так і каже?

— Так. Я розумію вас, товаришу Мухтаров. Та... краще не слід нервуватись. Підписи на цих документах все одно стоять ваші, а не Преображенського... Ось погляньте звідси, товаришу Мухтаров: уся оця громадина при хороших зарядах бурок за раз рушить і дійсно завалить усе провалля. З тунелю канал трохи навернемо, і все. Крім того, чималі завищення горизонту, на думку Маціївського, доцільніше використати не греблею, а вже в тунелі, зробивши його похилим. Абсолютно має рацію. Щоправда, це здовжить тунель, але ж він стає дериваційним каналом з падінням рівня води до двадцяти чотирьох метрів! Та знаєте, яка ще одна гідростанція у нас буде на контрольнім шурфі!..

Синявін, нарешті, також спритно подерся вниз, куди підходив і інженер Маціївський з великою групою людей. Серед них були і Преображенський, і Лодиженко, і прораб Тяжолов, недавно призначений на південний тунель.

— Не-е, не так усе погано, як ми гадали,— бурчав Синявін.— От тільки з бурками. Тут є небезпека. Інженер Маціївський мусить зважити. Вибухи порушують рівновагу скель...

Потім пішли в обхід, щоб зайти на другий бік провалля. Сотні робітників готували трасу для бетонування від гори аж до провалля. Синявін перестав хвалити і всюди знаходив дрібніші чи більші неполадки. Він носив свій живіт серед кайл, лопат та вагонеток. Зліз на невеличкий виступ на скелі, де стояв репер. Похитав головою. Якої праці треба було докласти, щоб цей репер перенести через таке бескеття! Продершися ще далі вгору, Синявін з-під долоні дивився на височенну скелю, що висіла ніби над самою греблею. Де були її краї, хто те виміряв? Тільки під сонцем блищав досі недоталий лід та по тріщинах-проваллях, як по зморшках цієї бабусі гори, шуміли далеким шумом сльози-водоспади. Їх не видно було. Вони ховалися в своїх віками проралених борознах і тільки шумом неспокійним настирливо дава-

ли знати про своє існування. Вони, як шашлюки, черво-точиною точили цього камінного гіганта, і хто знає, чи не переточать на порохню передчасно...

Знов похитав Синявін головою, неоковирно сповзаючи з гори, як мішок з половою.

— Небезпечна справа. Закладку бурок робити тільки після зняття всіх робітників на півкілометра від скелі!..

— Що ж робити? Кінчаємо вже. Тут, дійсно, непогано буде. Кзил-су надто легко завернути від отих гір на греблю і в тунель. Трудів тільки шкода та коштів, які витратили на смикання стількох людей. А з підривниками я вже мав розмову, певний народ.

— Певний народ? Дивіться за ними...

— Ними керують вище! Наше діло тут мірошницьке, Олександре Даниловичу. Я розмовляв з їхнім старшим...

— А ви звернули його увагу на цю скелю? У мене є побоювання, що вона наробить шелесту ще до їхніх бурок. Неодмінно підірвіть, а потім пускайте сюди людей.

— Все враховано,— цілком розуміючи Синявіна, відповів Мацієвський.

XIV

За домаганнями Лодиженка, який ніяк не міг ставитись з повагою до Преображенського як начальника відділу, Мухтаров зняв його з посади начальника. Нікуди не перевів, ніякої конкретної ділянки будівництва йому не доручив. В наказі Мухтаров записав, що начальником будівельного відділу і заступником Мухтарова у виробничих справах призначено інженера Синявіна, а Преображенський лишається інженером для особливих доручень при будівельному відділі Голодностепського будівництва.

Преображенський знав про себе думку Синявіна, намагався інколи розіграти скромну людину і «заперечував перебільшення» старого. Але посадою своєю був цілком задоволений. «Особливі доручення» давали йому цілковиті можливості і право розпоряджатися прорабами дільниць «з наказу інженера Синявіна» і ні за що по суті не відповідати. Сам Синявін не полюбляв сидіти в конторі, виїздив на дільниці, залишаючи Преображенського за себе. Одним із значних «новацтв» приходу Синявіна у відділ було сполучення вузькою колією Уч-Каргальської станції з будівельною конторою.

Затрачено на це не так багато коштів, бо обладнання Синявін взяв з невикористаних дільницями ресурсів. На всілякі заперечення Преображенського та бухгалтерії не зважав:

— Можете скаржитись в Ташкент чи хоч і в Москву. А я цю колію продовжу на всі дільниці, особливо по магістральному каналу. В саму голову, аж до Кзил-су, поведу...

І ось одного разу Синявіна спішно викликали з виробничої дільниці до контори. Саме в цей день закінчено прокладку вузької колії від будівельної контори аж до входу в тунель південнотунельної дільниці. Преображенський формально ніби не заперечував проти цих «новацтв» начальника, але кілька разів нагадував, що будівництво якраз зазнає грошової скрути. Асигнування затримуються, а сполучення колією не передбачені кошторисом.

— Спишіть, ну, скажімо... на транспортні витрати...

— Звичайно, Олександре Даниловичу,— охоче згоджувався. І наказував бухгалтерії, щоразу не забуваючи нагадати головбухові: — Накличуть лихо на будівництво такі розтрати. Чи ви хоч повідомляєте верхи про це? Власне, чи й варто? Синявін — любимчик Мухтарова. Хіба що для відома?

А ці повідомлення читалися в «верхах», робили свою справу. Нарешті з подібних повідомлень склалася ціла справа, їй дали хід. На будівництві з'явилась комісія Раднаркому...

Преображенський позирав на лінію у вікно з контори і чекально мимрив відповіді на запитання. Саїд походжав по конторі знервований, розігрітий. А за столом сиділо троє, перегортали купи паперів. Цілий сонм діловодів, рахівників сновигав з цими паперами, здіймаючи стовпи голодностепської пилюги, навіяної знадвору. Це були люди найрізноманітнішої зовнішності. Типовий ротний писар з якогось, покійного тепер, білогвардійського штабу, підібравши живота, пояснював раднаркомівцям якісь «законні підстави».

— Я, власне, фахівець по асигновках, але ж...— рекомендувався він комісії.

— Тобто як по асигновках?

— Дев'ять місяців в опродкомгубі виключно на асигновках сидів, а в штабі...

Його ніхто не слухав далі. Довгошиїй і зовні теж якийсь невиразний рахівник ворохами зносив корінці всіляких ордерних книжок. Його розхристана ковбойка і незалежний вигляд мали б привернути увагу комісії до нього принаймні як до комсомольця. Кривлячись від уїдливої цигарки в зубах, він неохайно кидав корінці ордерних книжок товстому, з голеною головою та шиєю в бганих складках помбухові. Помбух за кожним разом поглядав на рахівника пукатими очима поверх окулярів і запускав пухленькі свої руки в оці ворохи. Інколи він озирався на спритних друкарок та рахівників, що так вільно тримали себе на очах у комісії, або на не в міру дисциплінованого писаря-діловода. Тільки вусатий головбух, не здіймаючи кашкета з потилиці, своєю діловитістю відповідав настроям ревізії.

— Їде інженер Синявін! — нарешті Преображенський діждався змоги повідомити, ставши передом до вікна, ніби закликаючи ще когось. Дійсно, один з трьох, запалюючи люльку, підійшов і став поруч з Преображенським.

Саїд чекав.

Синявін, запорошений, що тільки очі блищали, як у крота, важкою ходою ввійшов до кабінету. Тюбетейка на голові вкрилася шаром пилюги і зробила всю голову якоюсь бархатисто-мальовничою.

— Інженер Синявін, комісія Раднаркому...— рекомендував Мухтаров, зустрічаючи Синявіна.

— Дуже приємно! Здрастуйте! Чи не затримав я часом? Маціївський щось телефонував...

— О ні, ні, інженере! Ви досить акуратно сполучені тепер з конторою,— перебив Синявіна раднаркомівець з люлькою.

Синявіну здалося іронічним оте натякування на сполучення. Хотілося одразу відрізати, та Саїд промовив:

— То давайте почнемо! Карім, зачиніть двері і не впускайте нікого...

І головбух, і помбух, нарешті, зможуть відпочити, зможуть посидіти і, не слухаючи, що говоритимуть отут, помріяти хоч би й про прийдешній піврічний звіт.

Що їм до сперечань про те, чи потрібна була дековілька на десятки кілометрів до південного тунелю, а чи можна було б обійтися, як обходилися стільки місяців без неї до Синявіна?

Кошторис? Який там кошторис, коли Синявін другого ж дня, як став начальником, доніс рапортичкою, що дековільку він будує!

— Так, я дав згоду телефоном,— відповів Саїд-Алі.— І зараз вважаю, що чинив правильно, хоч і з запізненням, до того ж, я гадав, що між прорабами та начальником будівельної управи це було погоджено. Принаймні інженер Преображенський...

— Я повідомив вас, що витрати на дековільку не передбачені кошторисом. Та це ще не так важно. За нашим положенням кожний прораб вільний розпоряджатися коштами, відпущеними йому. Можливо, інженер Синявін має на увазі скористатися деякими заощадженнями на дільницях. Але мені до того стало далекувато, я ж тільки інженер для доручень. До речі, на будівництві тунелю, здається, робітникам підвищено ставки.

Саїд напружено стежив, як по-діловому ввічливо сперечалися інженери, а член комісії з люлькою в зубах ретельно записував це. Він навіть дивувався, що взагалі так легко і зовсім передчасно почато таку величезну роботу. Звичайно ж, коли почали, то треба кінчати. Тільки треба не забувати, що кошти мають велику вагу в такій справі. Двадцять одна тисяча карбованців на дековільку з Уч-Каргала, тридцять шість тисяч — до тунелю, сорок дві — на перекидку Маціївського та інші витрати, може, і не спинили б будівництва, коли б не така скрута у держави.

— Але ж будівництва ніхто не припиняє! — перебив Преображенський голову комісії, поглянувши на Мухтарова.

— Поки що, товаришу інженере. Мене це теж не радувало б,— озвався член комісії.

— Де в кого в Раднаркомі є й такі думки,— промовив голова.

Саїд-Алі знає про ці думки. Вони і на початку будівництва були. Та то дарма. Роботи чимало зроблено. Голодний степ засновано вздовж і впоперек іригаційною сіткою. Монтують центральну розподільну станцію кращою з технічного боку арматурою. З десяток кілометрів штольні пробито для тунелю, чимало вже обличковано. А якісь дурниці в кілька тисяч карбованців...

— Дурниці, за які йдуть під суд, товаришу Мухтаров! — промовив раднаркомівець, вибиваючи свою люльку.

Синявін не витримав і, схопившись так, що черевом навіть стіл набік ізсунув, ударив кулаком.

— Під суд, так під суд, я згоден, це я розтратив ці кілька десятків тисяч! А хто піде під суд за те, що ось скільки місяців верблюдами на горбах возили цемент до тунелів? Витрачали кошти на транспортування матеріалів більше, ніж на саме будівництво?

— Це передбачено кошторисом, товаришу Синявін,— кинув головбух.

— Передбачено? А дайте-но лише, скільки передбачено вгатили на один цемент? Ага, щось близько чотирьохсот тисяч? Тобто на кожні два тижні доводилося витрачати на саму приставку цементу коло сорока тисяч карбованців... А скажіть, будь ласка, товаришу головбух, скільки ви «непередбачено» витратили за останні два тижні на приставку цементу дековількою?.. Га? Ануну... Під суд!

Помбух, як добрий циркач, пірнув пухленькими руками у ворохи і подав головбухові книгу:

— Рахунків поки що остаточно не зведено, але все ж понад дев'ять-десять тисяч коштує.

Раднаркомівці переглянулись.

— Десять, а не сорок же! Додайте сюди, товаришу голова комісії, і ті, що я «розтратив», то й ще матимете змогу Маціївського за цю економію якийсь раз перекинути.

— Чи слід так нервуватися, Олександре Даниловичу? Коли під суд, то першим піду я... Коли б це було нераціонально, то чи дозволив би я, інженер для особливих доручень, так марно витрачати державні кошти?

Такий несподіваний виступ Преображенського вщент розбив дальші наміри говорити про якусь там дрібницю — дековільку. Синявін повагом, неначе боявся, щоб не роздушити щось, опустився в крісло. Він не второпав Преображенського і злився на себе, що так різко виступив.

Присутні поважніше, з якимсь ніби острахом, говорили далі. Неначе дрімоту пташину боялись розбудити тут же, поруч, гладенько згоджувалися, підписували. Ніяковість минула лише тоді, коли перейшли до поточних справ.

— Справа тут коротка, але... делікатна. Гадаю, що комісія погодиться розглянути її тільки з самим начальником будівництва. Прошу пробачити, товариші,— звер-

нувся голова, запалюючи вже не претензійну люльку, а звичайну цигарку.

— Тут присутні мої найближчі помічники. Давайте вашу делікатну справу,— мовив Мухтаров від вікна.

— Але ж, будь ласка,— з винятковою догідливістю обізвався Преображенський, встаючи з-за стола.— Може, про нас і мова йтиме? Пішли, Олександре Даниловичу.

Саїд-Алі давно вже відчував потребу пройтися по кімнаті. Про цю нервову звичку йому не раз нагадував Лодиженко. Умовилися провадити боротьбу з усякими подібними звичками. Але зараз далі вже не міг стримуватися. Навіть забув про умову. Мовчки пішов у найдальший куток кімнати. Повернувся і зачинив двері за Преображенським, який чемно пропустив поперед себе аж буряково-синього від нервового збудження інженера Синявіна.

— Я вас слухаю.

— А ви все-таки сідайте, товаришу Мухтаров,— запропонував голова комісії.— Справа хоч і не велика, але серйозна.

Що перша справа з розтратою на дековільку виникла внаслідок продуманого доносу, в цьому Саїд не мав ніяких сумнівів. Яка ж ще справа припарована до неї? Ярлик — «делікатна» — уразливо зачепив. Напружував пам'ять, згадував усі свої зустрічі з Любов'ю Прохорівною, прилюдні й інтимні розмови з нею. І відчував, що закипає, як казан на багатті. Мовчки сів навпроти голови комісії. Лиш одною думкою переконував себе: треба триматися! Треба вислухати.

Голова теж не поспішав. Затягся цигаркою, діловито оббив порох над попільничкою. Обома ліктями сперся на стіл. Складалося враження, що і Саїд-Алі, і голова комісії змагаються на витримку нервів.

«Неодмінно витримати!»

— Комісія просить пояснити,— урочисто розпочав голова, відвернувши очі на вікно.— Поясніть, будь ласка, товаришу начальник будівництва, якими мотивами ви керувалися, заміняючи інженера Преображенського на будівельнім відділі інженером Синявіним і в той же час лишаючи його інженером для доручень? До речі, такої посади не передбачено в штатах. Особисті симпатії — дуже поважна річ, шануємо їх... Комісія познайомилася з вашим наказом, ще деякі матеріали переглянула. По-

годьтеся, що підстави для такої акції начальника будівництва надто... умовні, будемо відверті. Цілком можливо, що товариш Мухтаров має якісь інші, може, навіть особисті причини? Інженер Преображенський — досвідчений інженер, росіянин. Але нам просто важко повірити тільки букві вашого наказу. Цілком можливо, що тут замішані абсолютно інтимні якісь...

— Годі!

Мухтаров нестримано поклав долоню на стіл так, що й шибки в вікнах задрижали, і встав з-за стола. Раднаркомівець натякав на родинні зв'язки Преображенського з Любов'ю Прохорівною.

— Це що, зневага до офіціальної комісії? — зле посміхаючись, запитав голова і теж підвівся з стільця. Цигарку затис між пучками і розтирав її, випатрошував.

— Так! Комісія, яка займається отакими «делікатними» справами, не заслуговує на повагу. Ви забули, що начальник будівництва я, а не ви, товаришу голова. А це може забути тільки випадкова в цьому почесному званні людина.

— Он як! Це вже образи? Товариші члени комісії, це засідання ми продовжимо в іншому місці. Пішли...

— Я, власне, це й хотів вам запропонувати. Продовжуйте, де вам завгодно. З мене досить. Можете йти!

І важкими кроками пішов по кімнаті.

Також поквапно вийшли з кімнати і члени комісії. Майже за мить ускочив Преображенський з розведеними руками, з переполохом в очицях.

— На бога, що тут трапилося, товаришу Мухтаров? Це ж урядова комісія! Вони образили вас? Скандал.

— Нічого. Ніякого скандалу, Віталію Несторовичу. Цікавилися мотивами заміни вас інженером Синявіним на відділі.

— Тьху! Так я й догадувався, що якась беліберда... Просять машиною відвезти їх на станцію. Ви нікуди поки що не їдете?

— Ні машини, ні інших засобів транспорту не давати!

— А як же? Урядова комісія!

— Нехай пішки йдуть. Це не моя справа.

— Та, власне,— байдуже засміявся Преображенський,— відрядні одержують, в рахунки понаписують, не плативши візникам. А ми мусимо на них витрачатися з кошторисів.

Мухтаров спинився і мовчки вирядив очима за двері звеселілого інженера. «Чому я його зовсім не звільняю?» — запитав себе і аж поморщився від тої думки.

XV

На черговому засіданні бюро обкому КП(б) Уз Мухтаров доповів про виконання планів будівництва. Ще в попередній приїзд до обкому домовилися з Ходжаєвим, що підготує цю доповідь Лодиженко. Так і готувалося. Лодиженко підбирав матеріали, цифри, складав тези доповіді.

Але в останній день Ходжаєв попередив, що хоче бачитися з Мухтаровим, тому просить взяти на себе і доповідь, тим більше, що сподівався від Мухтарова повної інформації про будівництво.

Взагалі в обкомі чи в інших інстанціях повелося так, що справи Голодностепського будівництва розглядалися в першу чергу.

Ні в час доповіді, ні в довгих і жвавих обговореннях її членами бюро, навіть в елементах критики, з якою Саїд-Алі цілком згоджувався, він не відчував бодай найменшого якогось упередження чи натяків. Все йшло чинно, діловито і з відчутним зацікавленням присутніх.

Це якось «розчарувало» Мухтарова. Те, що його викликано на доповідь, а не Лодиженка, як умовлялися, посіяло тривожні сподівання. Напевне, інцидент з раднаркомівською комісією мусив би якоюсь мірою спливти в обговореннях роботи адміністрації будівництва. Саїд-Алі ось уже з десяток днів чекав неприємних відголосків його гарячого вчинку. Чекав, але не каявся.

Довго, майже до півночі, засиділися на бюро. Доводилося і Саїдові кілька разів гаряче висловлюватися в питаннях області. А поза тим мовчав, згадував будівництво, Синявіна, Маціевського, Преображенського, Карімбаєва.

Міг би давно розпрощатися і нічним поїздом виїхати до Намаджана. Але секретар ще перед початком засідання попередив:

— Та не вигадай після своєї справи їхати до закінчення бюро. Люди ображаються та й справи області вимагають уваги.

Саїд-Алі мав можливість обдумати чимало будівельних і особистих справ. За інцидент з комісією він усе

передумав і переговорив ще з Лодиженком до бюро. Тепер викинув це геть з голови. Кілька разів виникав у думці Преображенський. Хто він, що за людина? Працює, старається, про те говорять не тільки свідчення Синявіна. А Лодиженко часом попереджав Мухтарова, безнадійно розводив руками і радив придивлятися, не бути таким довірливим до всякого інженера.

Сам Лодиженко чомусь ненавидить оті руді англізовані вуса, ненавидить догідливу усмішку і навіть — таку ретельність на будівництві. «Чи не ревную я його до будівництва?» — питав себе Лодиженко.

Мухтаров згадав першу зустріч у намаджанському парку, коли Любов Прохорівна так нагально їх познайомила. Нічого тут не знайшов, крім того, що Преображенський тоді пішов з Любов'ю Прохорівною. Але ж вони рідня. Потім виступ Преображенського в Намаджані від імені будівельників. Неодноразові й настирливо підкреслювані привіти від Любові Прохорівни. «Таке чорненьке пацаня...»

Ого, скільки всього знайдеться, щоб прислухатись до Лодиженкових попереджень.

Гафур Ходжаєв перебив думки, забрав Мухтарова до себе.

— Все одно зараз поїздів нема аж до ранку. А авто я тобі не дам. Шуточка гнати машину в таку далечінь. Пішли до мене чай пити.

Це таки був справді легкий товариський чай на килимі серед кімнати. Говорили, сміялися, спочивали. Раптом Ходжаєв, наливаючи піалу, запитав:

— Ти справді, Саїд-Алі, вигнав раднаркомівську комісію з кабінету?

І несподіваність, і легко висловлене запитання, за яким Саїд не відчув ні докору, ані серйозності, якось дивно вплинули на Мухтарова. Він ледве не захлинувся чаєм і пирснув сміхом. Ходжаєв теж розсміявся.

— Тебе інформували-таки?

— Ну, аякже! Знаєш, до нашого берега в обком пливе все. Це не так і погано. Обтяжливо, щоправда, зате повна інформація.

— Ні, я не вигнав,— Саїд перестав сміятись. Навіть подумав: «Що ж тут смішного?» — Не виганяв, Гафуре.

Коротко розповів усе, як сталося тоді в конторі будівельного відділу.

— От і суди сам: виганяв чи ні. Але я пам'ятаю ухвалу обкому про притягнення до активної участі на будівництві не лише Синявіна, а і Преображенського. Преображенський в особистому плані мені просто не до душі. Повіриш, ледве терплю... І тільки тому, що в цих настроях вбачаю деякі елементи... суб'єктивних антипатій, залишаю на будівництві. Мене глибоко образили брудні натяки раднаркомівця. А що, комісія скаржилася і в обкомі?

— Ні. Я був у Ташкенті, коли вони повернулися. Спочатку їхня скарга зробила велике враження, скажу тобі прямо. Але в ЦК згодом розібралися.

— Як розібралися? Нас же не запитували про обставини, в яких стався інцидент.

Ходжаєв підвівся і десь біля стола запалив цигарку.

— Не завжди треба розпочинати масштабні слідства. В ЦК поцікавилися причинами посилання комісії. Виявилося, що посилали виключно фінансову комісію. Головою мав їхати один бухгалтер Наркомфіну. Але Марченко, з апарату Раднаркому, чомусь попросився очолити комісію.

— Та він же кроку не ступив з контори,— перебив Мухтаров.

— Ха-ха-ха, чудак ти, Саїд-Алі! Куди ж йому було вже на те будівництво, коли ти таки вигнав його з контори. Адже ти сказав, що хотів, мовляв, запропонувати комісії піти собі геть?

— Щось приблизно таке сказав, не пам'ятаю гаразд.

— Ну от. Словом... Хазяїни сказали, що «грубість начальника будівництва була викликана нетактовністю комісії». Раднаркомові порадили посилати на Голодний степ комісії з цілком конкретними завданнями, а мені...

— А тобі — вичитати мені іжицю?

І знов засміялися.

— Не іжицю. Просто дати пораду: всякі комісії допускай до роботи після найдетальнішого ознайомлення з метою прибуття комісії і, само собою зрозуміло, уважно перевіривши повноваження й їх обсяг. Тоді нічого подібного не траплятиметься. А з Преображенським... думаю, що Лодиженко прав.

— «Сигнали»?

— Коли хочеш, то і антипатія Лодиженка — уже «сигнал». Людина він беручка, безмежно віддана спра-

ві. Словом, є порада придивлятися якнайуважніше до всіх, не тільки до Преображенського...

— Нісенітниця. Власної тіні боятись — на сонце не виходити!..

— Ну що ж, дивись. Маєш голову на плечах.

— І партквиток! — не знати з якого приводу підкреслив Саїд і довго ще в дорозі каявся, думаючи про цю розмову.

XVI

Кабінет начальника будівництва. Саїд-Алі оторопіло сів. Телефонна трубка випала з рук. Зблідле обличчя ніби аж померхло.

Присутні встали з стільців. Помітивши цей рух, Саїд махнув їм рукою вийти і, аж коли за останнім зачинилися двері, раптом схопив трубку і зо три рази гукнув:

— Лодиженко! Лодиженко! Лодиженко!..

Тепер свідомість повернулася до нього, і від цього ще більше горя відчула ця енергійна людина. Вхопивши голову обома руками, він пішов по широкому кабінету з кутка в куток, промовляючи крізь стиснуті зуби:

— Стільки робітників! Стільки покійників за мить! Мацієвський! Ах, така віддана людина...

Знов дзвінок телефону.

— Слухаю! Віталій Несторович? Говоріть причини... Так, Мухтаров... Та це ж злочин!.. Не може бути! Безумовно, злочин! Синявін де? Їду сам...

Через п'ять хвилин начальник Голодностепського будівництва, зводячись на сидінні в авто, весь час шепотів на вухо шоферові якомога поспішати.

Таки збулося передбачення Синявіна: «Наробить Кампир-Рават шелесту»,— і наробила. Немає жодних сумнівів у щирості застережень старого інженера. А хто знає, чи не стало це злочинцеві натяком... Від чого ж міг трапитися передчасний вибух бурки під величезною скелею саме над трасою греблі голодностепської магістралі?

Страшний обвал стався. За півгодини до того, коли робітники мусили б шабашити на вечерю, несподівано вибухнула під скелею бурка.

Закладали її досвідчені підривники, закладали не одну. Вибухи планувалися після вечірнього шабашу, коли

буде цілковита певність, що на трасі поблизу не залишиться жодної істоти.

Попередили про це робітників. Особливо тих, що працювали на штрабах у спусках до провалля. Їм було наказано кидати працю сьогодні на двадцять хвилин раніш.

Понад дві тисячі мардикерів працювали на каналі перед греблею і кілька сотень чоловік — на штрабах. З ними був і інженер Маціївський.

За кілька хвилин перед катастрофою його сповістили, що інженер Коржиков просить його до телефону на термінову розмову.

Телефонний апарат влаштували в тимчасовій будці, що стояла на повороті бетонованого каналу. Не поспішав до телефону. Поглянув на годинник, звелів кидати працю на штрабах, негайно виходити з-під скелі. Встиг видертися з провалля, десятникові нагадав, що люди надто повільно виходять з-під скелі. Тільки тоді квапливіше закрокував до телефону, витираючи піт з чола. В цю мить і стався вибух скелі.

Люди в проваллі рвонули тікати. А куди втечеш, коли і весь вибух було призначено, щоб загатити провалля? Кинулися по штрабах вперед, назад. Кілька чоловік пішло шкереберть просто вниз, зірвавшись чи стрибаючи з штрабів.

Ні криків, ні сліз! Нависла височенна скеля струснулася від вибуху. Покривши всякі чувані людиною шуми скреготом розламу, посунулася вниз. Страшний рух цього велетня на мить паралізував розум людей, які працювали на бетонуванні. Завмерло все. Немов у людини раптом не стало ні волі, ні духу, ні серця. Тільки загрозливий рух Кампир-Равату, грім і блискавки нарешті пробудили цих людей від жахного правця.

І все рвонулось. Рвонулось на порятунок...

Маціївський кинувся між людей і повів за собою понад проваллям. За ним побігли, але не всі, кому безпосередньо загрожував обвал гори. Інші ж по всій зігнутій трасі каналу кинулися вздовж русла. Їм здавалося, що тікати від високої гори найбезпечніше саме так. Все бігло, падало і знов бігло без крику, без свідомості. Інстинкт самоохорони гнав їх геть. Кілька чоловік упало мертвими ще до того, коли каміння з обвалу, мов пущені з гігантської пращі, засипали територію будівництва на сотню метрів навколо.

Та Маціевський... Ну, що міг зробити він у такім содомі вибухів і блискавки? А він кинув тих, що бігли з ним, і раптом повернувся за тими, що тікали вздовж каналу. Він махав їм, ловив, повертав назад, падав через бочки з цементом, схоплювався і знов махав. Його далеко лишили позаду, бігли якимсь переляканим натовпом. Не догнати!

Спинився і вирішував.

Вирішив...

А було вже пізно. Ще хвилина нелюдського бігу насупроти лиха, і Кампир-Рават розпластався на місці, де було колись провалля. Велетні екскаватори, як павутиння ніжне під лапою верблюжою, розтанули під обвалом. Їх мали провадити геть далі, але не встигли.

Маціевський встиг одбігти й уникнути безпосереднього удару, але його повітрям, як трісочку, зняло з клубками пилюги і одкинуло за кілька метрів під високу бетонну брилу берега каналу.

Відкинуло і робітників, які послухалися Маціевського, тільки контузило декого повітрям. Решту ж приглушило вибухами-громами.

А інші? Ті, що були на штрабах, що потрапили безпосередньо під обвал велетня гори? Вона, як слон кубельце мурашине, розтерла їх, не залишивши і духу людського животіння.

Людей не стало.

Замість бездонного провалля зросла могила — домовина Кампир-Равату, вкрита блискучою проти надвечірнього сонця кригою. Десь у далечінь полинули тривожні луни вибуху, а тут змовкло все, ніби здивоване, що лишилося живим, а потім застогнало.

— Аллагу акбар! Аллагу акбар! Ллоіллага іллалла! — урочисто вимовив Ісенджан за спиною збентеженого Лодиженка, який прибіг з тунелю на місце катастрофи.

XVII

Саїд-Алі пересів на дрезину і аж біля південного тунелю стрівся з Синявіним та з Храпковим.

— Я хочу зараз же бачити Лодиженка.

— Він там, у Коржикова.

— Де Преображенський?

— За ним послано мою машину! — поквапився відповісти Храпков.

— Але ж мені телефонував з Кампир-Равату Лодиженко! — нервувався Саїд.

Піднявшись східцями на першу скелю, Саїд з Синявіним та Храпковим знов сіли на горішню дрезину, яку Синявін тільки цими днями провів до розподільної станції. Яку вдячність до інженера відчув Саїд за оці шляхи! До Кампир-Равату так негайно треба встигнути, а чи зміг би він дістатися до нього хоч на ранок, коли б не ці дрезини?

На станції було порожньо. Все пішло туди.

То це ж і з тих долішніх дільниць полине сюди люд, як тільки довідається про катастрофу. Хто може спинити їх? Понад десяток тисяч збіжиться сюди, в тісне бескеття. І що скажуть вони Саїдові? Вони ж тільки його знають. Те, що говорили йому на мітингу, ні разу не сказали ні Преображенському, ані своїм виконробам! Тільки він сам винен. З нього вимагатимуть відповіді за ці трупи робітників та каліцтва під грудьми Кампир-Равату.

XVIII

Бурею пронеслися над Голодностепським будівництвом урядові слідства, допити, складання актів, протоколів. Кілька спеціальних комісій підривників, військових саперів доскіпувалися серед будівельників, хто ставив бурки під кампир-раватською скелею, скільки закладено вибухівки, які і хто ставив запальники.

Від того всього яснішою не стала справа передчасного вибуху бурки. В кожній комісії ходило страшне слово: «Диверсія!»

Але в протоколи, в акти так і не потрапило. Пророча фраза інженера Синявіна — «наробить шелесту ця скеля» — мало не стала обвинуваченням інженерові в шкідницькому замовчуванні небезпеки. Від нього вимагали пояснень, йому ставилися зловісні запитання.

Самозапалювання — прийшли до висновку. За свідченням Синявіна, підточена струмками води, потріскана скеля сама почала осідати від вибухів на сусідніх ділянках робіт. Осідання активізувалося в той день. Під тиском скелі підвищилася температура в закладеній кількатонній бурці, і стався вибух...

Скільки сліз проллято за глиняними дувалами. Численні діти зазнали сирітства через той випадок. За мертвими дувалами приглушувався стогін плачу, густі волосяні чиммат приховували невтішну жіночу сльозу вдови. З великодушності не спитають її про безповоротну втрату, порадою не пригоять тяжкий біль сирітства.

В мечетях, в обителі про кару аллахову безкарні ішани словами з корана поясняли промисел божий. За цим обвалом пророчили ще й пошесті морові, вавілонські страхіття. Аллах не міг втримати далі гніву на порушників правої віри мусульманської.

А Голодний степ таки жив будівельним життям, не зважив на ті лихі пророцтва.

Придушений цим лихом, але чи не більш упертий на своєму, прибув до лікарні начальник будівництва. Суворий, мовчки висидів з годину над ліжком інженера Маціївського. Чоло глибокими зморшками писалося, але воля не зломилася від того. Він сидів і вдивлявся в бліде, знекровлене лице інженера. Неначе гіпнотизував чекаючи.

І дочекався: Маціївський уперше за кілька днів опритомнів. Відкрив очі і впізнав Саїда-Алі Мухтарова.

Посмішка не вийшла в опритомнілого. Та Мухтаров відчув її. В запалі радісної ніжності по-чоловічому поцілував гарячі уста Маціївського і вийшов, не мігши стримати хвильну бурю в грудях.

— Будеш жити! Ще поборемося! — сказав відходячи.

За дверима несподівано зустрівся з Любов'ю Прохорівною. Чому вона тут у такий час? Здалося навіть, що вона стояла під дверима і чекала, прислухалася.

Присмаглі очі Любові Прохорівни раптово, ніби в якомусь леті, спинилися, стали круглішими. В них спалахнули іскри ніжності і тут же поволі згасли, немов потушені виразним здивуванням Мухтарова. Любов Прохорівна відчула в тому здивуванні щось більше і злякалася.

Невже зненависть? У таку хвилину крайніх невдач серед бурхливого хвилювання на будівництві вродилась зненависть!

— Саїд-Алі... Я приїхала висловити вам...

— Не треба, Любов Прохорівно. Ми самі. Не треба співчуття.

— Стривайте!

А він пройшов мимо по коридору. І таки став, озирнувся, перечекав.

— У вас немає друзів на будівництві, Саїд-Алі. Вам заздрять...

І аж це його розсмішило. Ступив до жінки, яка шукала слів, з великим напруженням шукала таких слів, якими б змогла висловити йому почуття, що погнали її з Намаджана аж до лікарні в Голодному степу.

— Я вдячна, дуже вдячна вам за... Євгена Вікторовича.

— А що саме? — щиро здивувався Мухтаров.

— Він голова конфліктної комісії.

— Ну, і що ж, Любов Прохорівно? Євген Вікторович найпопулярніша зараз людина на будівництві. У нас на будівництві аварії, катастрофи, каліцтва, а він лікує, рятує людей! Йому довіряють... За що ж тут дякувати?

— Ви цього не зрозумієте, Саїде... Мені важко стало бути дружиною рядової, сірої мурашки, яка десь марудиться в затінку, нікому не відома. Та ви не смійтеся з мене, пожалійте жінку.

— Дякую за співчуття, Любов Прохорівно. Євген Вікторович, здається, у себе в кабінеті.

Мухтаров узяв руку Любові Прохорівни з грудей, куди притисла вона її на доказ щирості, і дружньо потис. Помітив, як смикнулися ніжні уста жінки, як затремтіли довгі, густі вії на очах.

Так і не знайшла вона слів, щоб висловити справжні почуття, що спонукали її на це побачення.

З кабінету вискочив Євген Вікторович. Заклопотаний, діяльний. Він давно вже втратив смак до дотриманої зачіски з проділом. П'ятірнею зачісував назад чорну чуприну. Мухтаров тут же затримав його. Навіть узяв за плече і повернув знову до кабінету.

— На вас уся надія, Євгене Вікторовичу! Він опритомнів.

— Хто біля нього?

— Лікар і, здається, Тося Трохимівна.

Храпков відчув у тоні Мухтарова щось більше, аніж просте повідомлення, що біля Маціївського залишилася Тося Трохимівна. Ставлення лікаря до цієї співробітниці не приховалося від дивовижної спостережливості інженера Мухтарова. Нагадуванням про неї Мухтаров дуже делікатно підкреслив свої симпатії головному ліка-

реві і голові конфліктної комісії Голодностепського будівництва.

— Не заважатиму? — запитала Любов Прохорівна, входячи до кабінету. Вона вже цілком володіла собою, навіть усмішка їй удалася.

— О, будь ласка, Любов Прохорівно. У нас таємниці від вас немає... Отже, Євгене Вікторовичу, прошу вас узяти Маціївського під свою особисту опіку. Він мусить жити! Розумієте?

— Боже мій, товаришу Мухтаров. Всіх сил докладемо... Любику, золотко, не заважай нам. Я зараз звільнюся. Такі справи.

— Гаразд, гаразд. Я посиджу. Або краще почекаю надворі.

Якийсь час постояла біля дверей, озирнулася. Коротким, навіть ніби байдужим поглядом ще раз зіткнулася з очима Саїда-Алі Мухтарова і вийшла. В коридорі вже товпилися дехкани, узбечки, закриті чорними чиммат, з вузликами в руках, і напевне, думала Любов Прохорівна, з слізьми в очах.

— Але ви мусите підписати згоду тут же. Інакше справу передамо...

— Нікуди не треба передавати.

Почула за дверима, обернулася, неначе хотіла раптово кинутися на порятунок Мухтарова, так припертого її Женіком. Але рішуче пройшла між натовпом і вийшла на подвір'я.

XIX

У той же день перед широкою нарадою активу будівельників на будівництво прибув і другий секретар обкому КП(б)Уз. На центральну дільницю з будівельної контори його привіз інженер Преображенський. Про нараду в дорозі інформував, про представництво від робітників і про старого аксакала Ісенджана, який очолював ті численні представництва, досить докладно розповідав, як про «цікавий експонат».

— Розумієте, товаришу Щапов, з одного боку, це ніби мулла мусульманський, правовірний аксакал, на якого буквально моляться всі оці мардикери та чайрикери. А з другого — це просто-таки патріот будівництва! Де з'явився Ісенджан серед робітників, там уже не треба десятникам приганяти їх до праці.

— Цікаво. Старий дуже?

— Так, ще й який старий — під сімдесят років... Але... просто цікавий експонат.

Лодиженко встиг зібрати актив комуністів будівництва, і Щапов потрапив на їхні збори просто з машини Преображенського. Шістнадцять чоловік з партійного активу радилися стоячи. Питання було одне: кого обрати на голову широкої наради будівельників.

Комуністи пропонували Лодиженкові вести нараду. Мухтарову не можна, він виступає на нараді із звітною доповіддю. Але обговорюватиметься складна справа кампир-раватського вибуху та загибелі й поранення стількох робітників!

Лодиженкові, виявилося, з тих же мотивів не слід головувати на такій нараді. І Щапов раптом запитав:

— А чому не обрати на голову наради інженера Преображенського! Розумна, цілком лояльна людина, оскільки мені здалося.

— Позапартійний спец...— обізвався Карімбаєв з гурту.

— Навіть сугубо позапартійний,— додав Лодиженко, сумно посміхнувшись. В гурті кілька чоловік засміялися.

— Якщо вже обирати позапартійного,— озвався Саїд-Алі цілком серйозно,— то краще лікаря Храпкова. Сумлінний радянський лікар, голова конфліктної комісії. До того ж має і будівельну освіту.

— Але ж Преображенський, здається, ваш заступник, товаришу Мухтаров? — не заспокоївся Щапов.

— Уже не заступник, товаришу Щапов. Був заступником, як начальник будівельного відділу. Зараз він тільки інженер для особливих доручень у інженера Синявіна, начальника будівельного відділу. Я настійливо рекомендую Храпкова.

Аж потім, коли вже закінчив фразу, раптом згадав: «Мені важко бути дружиною сірої мурашки... в затінку...» Так і закортіло знов гукнути: «Не треба Храпкова!»

А Лодиженко вже проголосував пропозицію.

В конторі дільниці зібралася та широка нарада. Саїд-Алі сидів, неначе оце тільки поклав у домовину всю свою сім'ю. Урочисто головував Євген Вікторович Храпков. Напочатку сказав кілька слів, з яких неважко було добрати, що він виступає непримиренним і єдиним бор-

цем будівництва за інтереси скривджених робітників. Обстоювати ці інтереси його послала на нараду совість радянської людини.

Це, як закляття, вплинуло на учасників наради. Щапов поглянув на Мухтарова. Той уважно розглядав свої пальці. Пробував згинати, особливо на лівій руці, як скрипаль, що готується до гри.

Мовчання й уважність настали після того виступу. Навіть Синявін, і той більше мовчав, аніж це дозволяло його становище на будівництві.

Ісенджан встиг за кілька місяців так «вивчити» мову європейців, що всі на будівництві забули вже, яких зусиль докладати доводилося, щоб договоритися з цим старим аксакалом. Він поважно сидів поруч з Преображенським, як голова представництва від робітників-узбеків. Тепер не бгався у рабській покорі. Свій нос-хморман [1] безцеремонно уживав тут же, за довгим червоним столом, спльовуючи зелену брудну жуйку просто собі під ноги. Тільки бірюзові чотки так само кременясто шелестіли в його руках, як і в ті перші дні його появи на будівництві.

— Я згоден на пропозицію конфліктної комісії, сформульовану інженером Преображенським. Ми мусимо забезпечити сім'ї забитих. Біля мільйона карбованців ми видаємо з кошторису. Все це...

— То голосуйте пропозицію! — не дали Саїдові закінчити.

Але Мухтаров тільки передихнув і продовжував:

— Усе це стосується тільки вбитих... А як нарада вважає з живими?

— Тобто, товаришу Мухтаров? — запитав голова.

— Адже мусимо ми доводити до краю почату справу! Така широка нарада з радянських людей, що власним потом і кров'ю освятили це відповідальне для нашого краю, для Соціалістичної Вітчизни будівництво, має право і зобов'язана сказати своє авторитетне слово про долю Голодного степу. Померлим вічна пам'ять! Сім'ї ми забезпечимо. Але партії і урядові, зрештою, всьому народові мусимо сказати наше слово. Пропоную ухвалити одностайно: будівництво продовжувати прискореними темпами! Активізувати робітників, інженерно-технічний персонал, піднести виробничі показники на дільни-

[1] Нос — тертий зелений тютюн; хморман — вживати.

цях. Показати нашим ворогам, що радянські люди не розгубилися від цієї страшної невдачі, від цієї ворожої диверсії.

Він захлинувся й замовк, витираючи долонею піт.

І дивне сталося на нараді. Мовчазні, похмурі, ніби й не прихильні до Мухтарова люди схопилися з лав, бурхливою овацією покрили його слова. Неначе не тільки втішити його хотіли, але й відчутно пригрозити тим невидимим диверсантам, про яких уперше так голосно нагадав начальник будівництва.

Аж дух захопило інженерові Преображенському. Трохи з запізненням, як застуканий зненацька, схопився й він і чи не найактивніше заплескав у долоні.

— Товариші! — гукнув, перериваючи оплески. І заговорив, наобіцяв: — Аякже! Це ж так ясно. Ми, будівельники, вважали б самогубством кинути такий труд, таку розчищену дорогу до соціалізму, до щасливого майбутнього радянського народу...

Саїд-Алі Мухтаров аж зіщулився від того несподіваного пафосу, яким натхненно сипав інженер Преображенський.

Йому теж аплодували. За ним виступали робітники, виступив головуючий, говорив Щапов, Ісенджан. Пропонувалися пропозиції, голосувалися.

І раптом з гурту просить слова робітник-узбек для пропозиції. З великим трудом добираючи слова, він пропонує:

— Призначити інженера Преображенського начальником будівельного відділу. Доки він керував відділом, не було таких страшних аварій.

Притихли. Перезиралися. Храпков авторитетно гукнув, що це питання не стоїть на порядку денному.

— Так ми ставимо його,— перебив Ісенджан, і його підтримало ще кілька голосів.

Щапов потис плечима на запитливий погляд Храпкова. Лодиженко підійшов до нього ближче. Та Мухтаров звів догори руку, і в кімнаті вщухли.

— Це справа суто адміністративна. Звісно, така нарада може висловити свою думку і з цього приводу. Керівництво мусить зважати на таку пораду, коли переглядатиме штати. Але я, начальник будівництва, реорганізовувати керівні штати не збирався...

А все ж записали в резолюцію наради: рекомендувати начальникові будівництва повернути інженера Преобра-

женського на посаду заступника начальника будівництва.

Навіть Щапов у розмові після наради не знайшов слів, щоб заперечити проти такого побажання активу.

Інженер Преображенський майже «обурений» виходив з наради, досить голосно висловлюючи своє незадоволення.

— Чорт знає, що діється. Ти їм одне, а вирветься якийсь гарячий і бахне... Пропозиція називається. На все виробилися стандарти демократизму. Пропозиція...— бриніли його щетинисті руді вуса риб'ячим трепетом.

Навіть високий, неначе обсмоктаний кореспондент, що стояв, спершись на одвірок, здивувався з такого щирого обурення Преображенського.

XX

Настала пора вітрів у Голодному степу. Замовкли водоспади в ущелинах. Пізнє літо, пора бавовну брати. Голодностепське будівництво поволі починало завмирати. З тої нещасливої години, як обвалилася кавпир-ратська скеля і скалічила людей, притухали і надії, губилися ключі. Не знати стало — кінчати а чи починати. Люд нервувався. І працювати не брався, як раніше, і з будівництва додому не розходився. На всіх чотирьох дільницях щодня збиралися мітинги. Чого хотіли найбільш спантеличені серед них, не знали ні в конторах, ні навіть і самі вони. Кимсь старанно вироблялися нові вимоги, їх забували й знов новіші вишукували. На кожній дільниці знайшлися спритні зовсім не помітні люди серед десятників. Вони набули вже слави верховодів, поспішали, метушилися. В кишенях дудками стирчали заготовлені проекти резолюцій.

— Кидати роботу треба! — гарячились.— Роботу знайти де завгодно можна! Наші руки здадуться скрізь, зате не будуть вони підпирати своїми грудьми Кампир-Равату, не будуть сиротити своїх дітей.

Мухтаров переглянув і змінив керівництво, вернув Преображенського на будівельний відділ, і він тепер не менше метушився серед робітників.

При начальникові будівництва утворено допоміжну громадську організацію — раду будівництва. Головою

ради був сам Мухтаров, але на заступника йому пленум ради одноголосно обрав лікаря Храпкова.

Преображенський встигав водночас з'являтися майже на кількох дільницях. З одержаних півмільйона карбованців дотації на квартал поверх плану негайно ж закупив чотири нові автомобілі і тим налагодив найщільніший зв'язок з виконробами.

— Не можна так зловживати демократизмом. Ви ж, інженере, мусите переконати їх. Або... або проженіть геть. Будемо знати, що робітників нема, поставимо питання на раді будівництва, запросимо з ЦК будівельників. Треба ж добудувати! — кричав Преображенський у конторі Майлісая, і ніхто йому не міг щось заперечити. Це так було всім зрозуміло..

І Мухтаров, і Лодиженко, і вся партійна організація Голодностепського будівництва відчувала це, всіляко паралізуючи найменші причини збудження робітників, викриваючи підозрілі елементи, що з'являлися на дільницях.

Мухтаров не виїздив з будівництва, бував на дільницях, на окремих об'єктах будівництва, де його зовсім не чекали.

Застав Семена Лодиженка на одній з дільниць. Той теж сидів на дільницях, скликав так звані «летучки» з партійців та співчуваючих. Появі Мухтарова був радий. Бадьорив його, сам бадьорився. І Саїд-Алі був вдячний йому за ту моральну підтримку. Дивився на його схудле, аж почорніле обличчя, на палаючі, ніби останнім вогнем, вицвілі очі, і в пам'яті поставали складні картини будівництва.

На тій же дільниці серед робітників-бетонників виявився і знавець юриспруденції, канцелярист Василь Молокан. Мухтаров помітив його, проходячи між порожньою тарою — бочками з-під цементу, але не згадав у ту мить, не зацікавився. Тільки коли вже після розмови з Лодиженком збирався від'їздити з дільниці, до нього підійшов Молокан.

Він старанно обтрушувався від цементного пороху. Мухтаров аж посміхнувся про себе, згадавши, яким франтом зайшов до нього в готель цей чоловік і як старанно вихваляв свої каліграфічні здібності та знання юриспруденції.

— Бачу, що ви, товаришу юристе, чудово оволоділи і професією бетонника,— першим озвався Саїд, якому

починав подобатися цей похмурий ентузіаст будівництва.

— Це ще єрунда, товаришу начальник! Он хтось зайця і то привчив сірники запалювати...— з відчутною жартівливістю відповів Молокан і тільки тоді привітався.

Давно не голені щоки, вкриті густою порістю, помітно старили чоловіка. Шрам на лівій щоці, немов застаріла борозна в бур'яні, полосував ту порість. Саїд аж тепер з особливою цікавістю звернув увагу на білясто-сірі очі цього літнього робітника. Закурені порохом бакенбарди, щоки, брови дуже вигідно відтіняли чистоту, сказати б — прозорість і дивовижну молодечу енергію тих очей.

— Товарищу начальник, я до вас в особистій справі.

— «Наймати́сь» на канцеляриста знов? — в тому ж жартівливому тоні, як і напочатку, запитав Саїд і засміявся.

— Власне... на канцеляриста, тільки не «наймати́сь», а перевести́ся.— Молокан озирнувся на Лодиженка, який, налагодивши якісь справи, знов повертався до Саїда.

— Семене, можна тебе на хвилину до гурту? — гукнув Мухтаров.— Тут... затяжна проблема. Товариш Молокан...

— Я сам поясню,— перебив Молокан, ніскілечки не ніяковіючи за свою настирливість, навіть нетактовність. І не видно було, що він цього не розуміє.— Я, товаришу Лодиженко, вступив на будівництво ще з самого початку...

— Найнявся.

— Ну, а як же інакше, товаришу начальник? «Найнявся»... Працював у будівельній конторі не за страх, як говориться, писарем... тобто секретарем. Інженер Синявін дуже ретельно «почистив авгієві конюшні», як він висловлювався, і вигнав мене, мабуть, за симпатії до інженера Преображенського, при якому я був канцеляристом. Але ж від симпатій до хорошого інженера не застраховані і ви, товаришу начальник? Довелося тим часом влаштуватися тут.

— Чудовий фах бетонника, товаришу, набули,— сказався Лодиженко.

— Перейшовши через ніскільки не гірший фах землекопа. Це, звичайно, не водій нової автомашини у Преоб-

раженського... Але ж я писар, канцелярист, зрозумійте ви це, товариші!

— Ну що ж...— Мухтаров ще раз особливо зацікавлено оглянув закурену цементом постать, спинився на очах, які, не мигнувши, витримали цей іспит.— Інженер Преображенський шофера вже має, а вам, певне, треба, як тому зайцеві...

— Не турбуйтеся, будь ласка. Я ж бо канцелярист.

— То й повертайтеся до Преображенського у відділ. Він же повернувся. А я не заперечую.

— Не прийме.

— Вас? Чому?.. Ах, забувся я, там же працювала у Синявіна дівчина...

— Порожня графа, запевняю вас... Та тут, товаришу начальник, дівчина — пусте.— Молокан якимсь неначе змовницьким поглядом ковзнув у очі Мухтарова і відвернувся:

— З його шофером на новій автомашині я, як би сказати, не... спрацювався по п'яній графі, товаришу начальник,— поквапно пояснив Молокан.

— З шофером? Дрібниця, будете канцеляристом у головній конторі. Приїздіть у Намаджан.

— Так мені, дурневі, й треба, щоб знав!.. Та я тут, можна сказати, ветеран будівництва, а ви — в Намаджан! Інженер Синявін погнав мене в землекопи, а потім на бетон. Тепер ви його, старого, на бетончик у тунельну дільницю! Правильно... А мене прошу повернути, встановіть справедливість.

— Неодмінно хочете в будівельну контору, до Преображенського? — У Мухтарова блискавично вродилося нехороше почуття підозри.— Але ж у нього той шофер, ваш недруг?

— От саме через це... так би мовити, на зло йому я й хочу до Преображенського.

— Похвальна принциповість! Добре, скажу Преображенському, а дівчину з будівельної контори заберу в Намаджан.

— Теж рішення правильне по всіх графах! Дякую, товаришу Саїд-Алі Мухтаров. Я знав, що ви зрозумієте мене,— подякував Молокан, уперше назвавши Мухтарова не начальником, а повним його ім'ям.

XXI

...Шалена ритміка голодностепської долини, запал та екзальтація новизни якось загрозливо вщухали. Не те, щоб припинялася робота, а чомусь ніби набридла вона вже, ніби кінці її відшукати стало важко. Візьмеш кетмень — і той пощерблений, поїдений каменем аж до ручки, і плішками знівечений обух. Колись новісінькі дощані ноші, тепер уквітчані недбайливими латками та наліпленими шарами цементу, лякали, хоч і не приступайся до них. А попід стінами в тунелі шипіли недоглянуті в пацьорках перфораторні шланги від компресорів. Задавнилося, набридло...

Коли відійшов Молокан, Лодиженко уважно провів його поглядом, навіть невиразно похитав головою.

— Знаєш, Саїде, цікава людина: з Москви добровольцем прибув на будівництво, я говорив з ним якось. Да, новина: інженер Преображенський днями оце подав мені преінтересну заяву. Просить, «не дивлячись на фах», записати його до групи співчуваючих при партосередку центральної дільниці,— повідомив Лодиженко, дістаючи з кишені заяву, надруковану на машинці і дбайливо підписану Преображенським.— Як на червінцеві підписався.

— А продиктував секретарці, щоб уся контора знала? — запитав Саїд.

— Так, виходить.

— Я, знаєш, симпатизую йому, як фахівцеві, але це... якийсь трюк Преображенського.

— Можна припускати, що трюк, і не тільки самого Преображенського. А відмовити... Інститут співчуваючих існує. Їх група на центральній дільниці весь час зростає і непогано себе показує.

— І все-таки ти відмовиш Преображенському? Хочеш, я сам пораджу йому забрати заяву?

— Зовсім непогано. Відмовити йому треба, факт! Це означає сказати, що партійна організація будівництва йому не довіряє. Мушу йти просто на конфлікт. Преображенський про все подумав, коли подавав заяву. Бач — друкарці продиктував.

— Товаришу Лодиженко! Подумаєш, яка проблема. Ніхто ж не неволить партійну організацію на блюдечку подати всякому нерозгаданому сфінксові свою згоду?

З яких це пір ти став лякатись конфліктів у принципових питаннях партійної політики на будівництві?

— А ти повернув його в свої заступники.

— Що зробиш? Це навіть і поступка широкій демократії. Ситуація надто загострена. Мусимо бути політиками, дорогий Семен. Та і вчинив я це не без згоди партійної організації. Словом, роби, як краще. Я свою думку сказав. А як Синявін?

— Чудесно сприйняв. Говорив зі мною. Розуміє ситуацію і абсолютно щиро схвалює. До речі, він акуратно відвідує всі політнавчання групи співчуваючих тунельної дільниці, а заяви не подає. Знаєш, Саїд-Алі: я поверну заяву Преображенському. Людина він політично грамотна, чи зручно йому з азів починати з групою на дільниці? Підшукайте, скажу, п'ять рекомендуючих і подавайте заяву на кандидата.

Мухтаров уже зривався йти до машини. Невиразно похитав головою, щось промимрив про себе і аж біля авто озвався:

— Правильно. І я матиму цілком пристойну можливість переконатись, у чому ж я помиляюся на ньому... Ну, я поїхав шукати Преображенського. Він, здається, у Синявіна на північнотунельній. Якийсь символічний потяг одного до одного.

Саїд-Алі нагодився в контору північнотунельної дільниці, де Преображенський не в положений день сам видавав зарплату робітникам. Притихлі робітники з дехканів вкладалися, як на куряче сідало, на свої колісниці, і було чомусь тихо. Навіть кручена черга уповноважених зловісно мовчала.

— Що ви робите? Роботи ж не закінчено.

— А що зробили б ви? — замість відповіді запитав у Саїда Преображенський.— Дійсно, тільки розпочали, а коштів, коштів скільки вклали! Я просто дивуюся інженерові Синявіну. Вводить в оману і мене, і вас, запевняє...

Саїд звелів припинити виплату і запросив до приміщення Преображенського. Інженери, техніки теж, як прибиті, всунулися до кабінету.

— Не хочуть, і все. Шалтай балтай нікіряк? Давай гроші — більш нічого.

— Але ж що ми далі робитимемо? В тунелі не кріплено, пропаде,— вже гарячкуючись, доводив Саїд-Алі. Преображенський незалежно походжав по кабінету. На

голеній голові блищав піт та червоніла потилиця незграбними латками. Насупленими очима нікуди мовби не дивився і рубав:

— Ми телеграфували в ЦК спілки про те, щоб надіслали з центру п'ять тисяч кваліфікованої грабарської та теслярської сили. Через два тижні вони будуть тут. Тепер же треба використати місцеві звичаї про трудповинність. Це...

— Трудповинність? Ви з розумом? Це ж не ремонт якийсь чи стихійне лихо. Кишлаки знають, що держава дає кошти на будівництво,— запротестував Синявін. Ця розмова, видимо, розпочиналася між ними не вперше.

— Товаришу Мухтаров! Дозвольте мені керувати цією справою, доки ви довіряєте мені як начальникові будівельної контори. Бачите, до чого дійшло. Деморалізована маса, а товариш Синявін сів на свого конька. Я розумію Олександра Даниловича. Але інтереси...

— Що ви пропонуєте?

— Треба твердої руки! Кіннотників з прикордонних водних систем... По кишлаках негайно надіслати партійців і за розверсткою набрати робочої сили. Кому ж воно робиться, як не їм? Ну, заплатимо, коли... А тим часом настигне з центру кваліфікована сила.

— Я не дозволю. Це підбурило б усю Фергану.

Преображенський зробився буряково-сизий від припливу злості і безсилля. Саїд спинив на ньому свій допитливий погляд. «Чого хоче цей чоловік? Невже Лодиженко має рацію, не довіряючи йому?» Вперше спала така думка. Якусь невловиму мить думка спинилася на прихованих шкідниках будівництва. От-от Саїд покаже на Преображенського пальцем: «Ти?!»

Але то була лише мить, яку інстинктивно ледве відчув і Преображенський.

— То знімайте з мене всю відповідальність за будівництво і навіть...

— Що? — схопився Саїд з-за стола.

— Я не можу при такому ставленні. Ви... ви краще за мене організуєте.

Напружена пауза переривається зовсім заспокійливою реплікою Саїда:

— Майлі, договоримося. Ви теж можете... коли захочете. А про трудповинність забудьте й думати! Взагалі про допомогу дехканів робочою силою... неодмінно треба поставити в області.

XXII

Лаконічна телеграма повідомляла, що чотири ешелони будівельних робітників відправлено маршрутом: Оренбург — Ташкент — Уч-Каргал. З кишлаків надходили перші партії дехканів.

Преображенський сам їздив до області, авторитетом голодностепської проблеми переконав у необхідності запровадити тимчасову трудповинність.

Спеціальні кінні частини були тільки на прикордонних або суміжних з іншими областями чи республіками водних системах. Треба було дотримувати й установленої черги водопостачання і можливий злочин запобігти. І зовсім недоречно кіннотники з'явилися і в Уч-Каргалі.

Сміливіші з ворожих верховодів принагідно лаяли владу комуністів, європейців-інженерів, голі безкраї голодностепські пустирі. Навіть охочі трудповинники доходили до роботи з гнітючим настроєм...

Лодиженко, партійний і основний комсомольський актив, навіть Мухтаров, роз'їхалися між люди в кишлаки, агітували, виряджали охочих, а Преображенський, як сам знав, організовував зустрічі тій добровільно-трудповинній робочій силі.

Навіть і так, а все ж продовжувалося Голодоностепське будівництво.

XXIII

Збиралася Любов Прохорівна виходити до гостей. І чому так боляче ставало від свідомості, що з кожною хвилиною все ближчає та ближчає час, коли вона таки мусить вийти до них? Чи набридли вони їй своїми балачками про Голодностепське будівництво, чи, може, спротивилися прихованим глузуванням з національних узбецьких особливостей?

Це таки набридло, застаріло. Але і зовнішній світ обрид зміцнілій жінці. А внутрішнього ж де взяти їй, що чеснотами вквітчана від свого подружжя Жені, як вишня цвітом повесні?

Чесноти душили, як горе сироту, а жити чомусь знову закортіло. Дитина, ота манісінька Тамара, оченятами своїми, як вуглинками, нагадувала про справжнє внутрішнє життя.

Хотілося цвісти квіткою, прибираючи надвечірньо теплих барв.

Згадалася чадацька пора, золота пора духовного квітування! Які слова говорилося під шум чадацьких водоспадів, які мрії...

Ах, доле, доле... Не було мрій, була лише реальність, квітування.

— Давай, Маріє, їм чаю абощо, щоб не сумували з своїм будівництвом,— востаннє озираючи себе в дзеркалі, промовила Любов Прохорівна до остаркуватої Марії.

Преображенський походжав по світлиці і, коли з дверей вийшла, як пташка спурхнула з гніздечка, Любов Прохорівна, одразу спинився і, склавши на грудях руки, промовив:

— Б-боже мій! Та ви — цариця краси, Любов Прохорівно... Я не дивуюся, що Мухтаров так ніяковіє від одного вашого імені... Сталеве серце розтопите... а в них же — темперамент!

— Не придурюйтеся, Віталію! — сфамільярничала Любов Прохорівна, не в міру спалахнувши від цих прозорих нагадувань про Саїда.— Пригадуйте якісь дотепніші компліменти, це піднесе вас у моїх очах... Женику, ти, мабуть, сумуєш тут з гостями? Взяв би скрипку...— і знов зажеврілося обличчя.

Євген Вікторович натомився за цей рік. Таким істотам, як він, надто просто жити в такім житті. Йому б чужої волі, його б комусь віддати до рук, самому ж собою розпоряджатися під такий бурхливий темп життя — важко. Розпростреться в один бік, а спертися не знаходить на що, в другий — упорини теж не знаходить.

Просторо йому, надто просторо. І, ганяючи в такому просторі, Євген Вікторович втомився. Йому б тільки хірургія, а тут — рада будівництва, щоденні проблеми, політика і, на гріх, не знати ким і де прищеплені сумніви, внутрішні дорікання. Чому саме так склалося життя? У інших заслуги з громадянської війни, прихильне оточення, ясні горизонти, привабні перспективи. А ти «позапартійна індивідуальність», як каже Преображенський, купецький син. Вдячний грунт для всіляких хистких дискусій і банальних жартів. Тіло важчає, дух рихліє. На кого б спертися йому? Такі роки...

Назовні, здавалось би,— повна чаша радості. Дружина в нього як ясний день на Волзі: намагається світити і зогріє. Радісно б упиватись обважнілому його тілові...

А тут сумніви, червоточина... «Чудес не буває в медицині...» — твердив собі, а «чудо» сталося — він батько...

— Ах, Любику, скрипку... Не раз ти раяла мені це і завжди обурювалася за Паганіні.

— А справді, він так добре грав?

— Безумовно, добре,— зітхнув Євген Вікторович, відповідаючи Преображенському.

Соня Преображенська — молода, але не в міру одкохана попівна — більше мовчала, дурнувато посміхаючись. Вона не була б поганою, коли б не розпливалася від отого жиру, що в молодому свіжому організмі видавався як дегенерація, калічачи найніжніші вигини жіночої постави.

— Любов Прохорівно, зробіть велике діло, запросіть Мухтарова на вечерю. Маю ж і я право послухати його Паганіні?

— Чому ж то я мушу, а не ви або Соня?

— Е, що там... За вами він і в прірву кинеться.

— Я вас прошу, Віталію, облиште ці дурниці,— уже роблено сміючись, відповіла йому Любов Прохорівна.

А згодом з'явився-таки папір і «вічне» перо Преображенського. Телефонограму Саїду-Алі Мухтарову редагували колективно за веселою вечерею у Храпкових. Любов Прохорівна ніби теж щиро сміялася, жевріючи від вина і читаючи той, здавалось би, невинний документ жарту на дозвіллі. Чи знають вони, автори цього жарту, з якою жагою вона мріє про подібні зустрічі, про слова з уст тої людини? Храпков лаштував скрипку, намагався не втручатися в жарти гостей, тільки гукнув:

— І охота вам, їй-бо... Ще в дурні потрапиш тут з вами.

XXIV

Повернувшись з кишлаків, Саїд не виїжджав з будівництва. Цілими днями просиджував на скелі проти північного тунелю з папірцем у руках. Зводячи підрахунки щовечора, він незадоволено щось бурчав про себе. Натурповинники від невміння працювали так, що марно було й сподіватись на осінь закінчити ці два кілометри тунелю. Вони ледве-ледве встигали встановити за день п'ять-шість тюбінгів обличкування. Синявін щиро запевняв Мухтарова, що напочатку було ще гірше.

— Звикають, освоюються. Намічаються ентузіасти, і, запевняю, працюватимемо значно краще. Люди ж уперше дізнаються про процес схвачування цементу, бачать працю компресорів, перфораторів. Терпіння, терпіння!

Якось, їдучи в уч-каргальську контору, Саїд-Алі заїхав до Майлісая.

— Прекрасно працюємо! — запевнив його прораб Тяжолов.— Ці робітники — так просто знахідка, ніякого порівняння з натурповинниками.

— Які це робітники?

— Що недавно з центру приїхали на запрошення. Це ж золоті руки.

— А що ви з ними робите? Голова магістралі у вас же закінчена? Та й не на цю дільницю ми їх планували.

— Ми почали розподільники будувати на лінії. Є певність, що за два-три місяці закінчимо.

— Розподільники? Чи ви при розумі? Хто надіслав вам робітників? Синявін тунель на Кампир-Раваті натурповинниками робить,— не робить, а мучиться... роботу засмоктано. А ви кваліфіковану силу на розподільники?

Тяжолов розвів руками.

— Прислано з контори,— тільки й міг промовити він на прощання. Саїд, поспішаючи, вскочив в авто і рушив.

Перетинаючи свіжі арики, бачив, як непомірно великими купами кваліфіковані робітники розпланувували берми [1] понад ариками або прокопували «сосонками» розподільники.

Коло «хрестового» колодязя-сифона, що перехрещував два рукави головної магістралі, Саїд зустрів Лодиженка.

— Що вони тут роблять, Лодиженко?

Технік зле посміхнувся, знизав плечима і показав обома руками навмання.

— А я збираюся тебе, начальнику, про це запитати. Це ж чортзна-що! Збирають старий матеріал, чистять від опалубки сифон та фарбують шлюзи. Сам тільки наскочив на них. Просто голова обертом пішла.

— А як робітники?

— Дуже добрі... кваліфіковані.

---

[1] Берма — (технічний термін) — безпосередня смуга понад каналом, страхова ширина берега в даному разі.

Саїд нервово озирнувся на Майлісай, мовчки подивився, як вешталися з уламками дощок півсотні людей, ніби очманілих від незвички до спеки, і теж, хворобливо всміхнувшись до Лодиженка, звелів:

— Сідай... Справді, чортзна-що твориться! Чому ховаються від мене з цими робітниками? Давно?

— Здається, вже кілька днів.

Мовчки поїхали аж до Уч-Каргала.

Преображенський з закуреною пилом щокою, на ходу жуючи сніданок, стрінув Саїдове авто.

— А вас запитувала по телефону Любов Прохорівна,— не привітавшись, промовив Преображенський, відкриваючи дверці авто. Саїд тут же їх і зачинив.

— Молокан! — гукнув Преображенський до контори.— Телефонограму начальникові! — І, ніби жеста Саїдового зовсім не помітивши, звернувся до Лодиженка: — Ви добре зробили, що оце приїхали. На центральній дільниці натурповинники щось бунтують. Доведеться вам, товаришу Лодиженко, взяти кіннотників і поїхати поговорити з ними... Ага, оце й вона,— взяв з рук канцеляриста папірець і, наївозгорнувши, подав Саїдові.

Саїд узяв телефонограму. Умисно не затримав погляду на знайомому секретареві. Стримуючись, припинив улесливий потік слів Преображенського.

— Я сам поїду до натурповинників.

— О, то ще краще!

— Стривайте! — перебив Саїд.— Зараз же накажіть — всю кваліфіковану силу надіслати в розпорядження інженера Синявіна, а на другорядні роботи ставте натурповинників... Негайно. Чому не виконуються наші планові рознарядки?

— Дозвольте, дозвольте, товаришу Мухтаров! Це народ, організований у профспілку. Надіслати їх можна куди завгодно, але... знов підйомні, проїзні.

Мухтарову раптом захотілося показати Лодиженкові свою безсторонність, підвищив голос:

— Та ви що, напідпитку, товаришу начальник будівельного відділу? То проспіться.

— Товаришу Мухтаров, не знаю, хто з нас п'яний. Ображаєте ви мене, а не я вас. Існують положення.

— Перепрошую за образу, товаришу Преображенський. Нервуюсь... А кваліфіковану робочу силу заплановано було посилати на відповідальні ділянки будівництва. Поясніть мені, будь ласка... Власне, це потім. Не-

гайно ж сконцентрувати в розпорядженні інженера Синявіна і на Кампир-Раваті кваліфікованих робітників!.. Товаришу Лодиженко, слід би подбати, щоб керівні кадри на будівництві знали закони використання робочої сили в межах будівництва. І жодної копійки підйомних за перехід на працю з одної дільниці на другу! Треба роз'яснити бухгалтерам у першу чергу... Ви мене дивуєте, Віталію Несторовичу. До партії збираєтеся вступати, просто дивуюсь...

— Як же це зветься, товаришу Преображенський? — нестримно втрутився Лодиженко, зміцнюючи натяки Мухтарова.

— Для шкідництва, у всякім разі, дуже дешево, товаришу Лодиженко. Треба бути цілковитим ідіотом тому диверсантові, щоб у нашому сум'ятті та багатоначальниках не знайти дошкульнішого об'єкта для шкідництва...

— Та перестаньте, не до цього! Хто ставив цю робочу силу на другорядні ділянки будівництва? — припинив Мухтаров надто нехорошу суперечку.

— Як хто? — байдуже перепитав Преображенський.

— Наказ!.. Хто підписав наказ про те, що кваліфіковані робітники мусять опалубку знімати на майлісайських бетонах?

— В такій метушні могли статись і недогляд, і що хочете. Я маю ваш наказ, товаришу Мухтаров, терміново підготувати Майлісай для показу якійсь відповідальній комісії. Ешелони з робітниками нагодилися... Зрештою, ось я винесу наказ ваш. І це не один, щодня.

Повіяло на Саїда продуманим, хоч і мовчазним опором від Преображенського.

Не сказавши більше ні слова, він пішов до контори. Почувалося, що оце тепер він виконає наполягання Лодиженка, яке все відкладав до слушного часу. Принаймні так здавалося.

— Ну, що ж, поїдемо до будівників? — не то запитав Саїд-Алі у Лодиженка, не то дав розпорядження шоферові.

Згадав про телефонограму. Відчув болючу уразку, ще й досі уявляючи собі, як посміхався Преображенський, подаючи напіврозгорнену телефонограму. Хотілося демонстративно розірвати цей клаптик паперу. Коли б хоч поруч не сидів Лодиженко!

Телефонограму написано під копіювальний папір дотриманим каліграфічним почерком Молокана. В справах лишили копію. Кому потрібна така страховка?

«Вельмишановний Саїд-Алі. Ви обіцяли мені завітати і на дочку нашу поглянути. Чи не шокують вас подорожі, коли б ми проїхались з вами в авто? Чекаю на візит. Може, нехай Женя вас прихопить, коли їхатиме до Намаджана.

З шанобою Любов Прохорівна Храпкова».

Не знати чому, навіть не подумавши, Саїд простяг руку з папірцем Лодиженкові.

Машина наближалась до контори дільниці. Понад шляхом групами лежали з кетменями, з клуночками натурповинники. Поглянувши на них, Саїд згадав Кампир-Рават і тих же дехканів, що, впріваючи, відкочували вагонетки або кайлували скелю. І вчулося в'їдливе, набридливе гарчання ніби вічних музик-карнайчі, що здалеку «від сонця й до сонця» чути було їх важке гупання в довгу мідну дудку. Вона імпровізувала напівдикунські важкі, дошкульні мотиви.

XXV

— Ісенджан-ака! Аллагу акбар... Ассаламу алейкум! — побожно підступив один з натурповинників до арик-аксакала, коли той котив порожню вагонетку понад рядами бетонних масивів, що «сохли», чекаючи на свою чергу.

— Аманми сиз? — відповів старий, не спиняючись.

— Ісенджан-ака, вас просить імам-да-мулла найсвятішого Мазар Дихана завітати завтра на вечір.

Тепер спинився старий. Чоловічки в очах забігали, як у зловленого зрадника. Ніби це запрошення відривало його від улюбленої праці або вимагало якогось неможливого звіту. Спинився, намірився щось промовити, але здавив у собі і лише махнув рукою та буркнув, рушаючи:

— Е... Майлі.

Тільки Ісенджан знає про ці збори в імам-да-мулли. Тільки він розповів дехканам про скарги, які обитель до уряду послала. І дивуватися навіть сам собі почав, що справа вся оця йому набридати стала. Ретельно виконуючи свої обов'язки агента обителі Мазар Дихана, звикав до роботи на будівництві. Він — арик-аксакал. І коли перед очима стелиться нова смуга арика, він стає

художником своєї справи. Йому кортить крикнути вздовж магістралі: «Міраб-ака-а! Чотири сипаї [1] в шпору, сіль наближається...» А тут запрошують до імам-да-мулли.

Замислившись так, Ісенджан непомітно попхнув вагонетку за поворотну хрестовину і раптом наскочив на ешелон вагонеток з тунелю. Дзвінки з тягача його не розбудили б — це надто звичайне тут явище навіть для нього. Та збоку його поквапно схопив сам інженер Синявін, щоб уберегти від лиха. В цей момент ешелон налетів на порожню Ісенджанову вагонетку, і аж тріск від неї розбудив старого. Відбитим гальмом ударило Ісенджана по ногах, і він зів'яв на руках у інженера. Робітники ешелону тільки на ходу щось гукнули, зиркнувши на непритомного аксакала та на уламки вагонетки. Байдужі до цього, прошмигнули далі, не випускаючи з рук гальм.

— Ах, ч-чор-рт! — вилаявся Синявін.

Двоє дехканів підбігли і взяли непритомного Ісенджана.

В шатрі, дожидаючи фельдшера, хворий прочумався, застогнав. Усвідомивши свій стан, попросив:

— Муллу Гасанбая покличте... він тут,— показав кудись у бік шатра. Покірні дехкани вдвох вискочили і різними шляхами поквапилися розшукати муллу.

Високий, ще досить молодий мужчина, з руками, складеними побожно на грудях, увійшов у шатро. На лиці печаль, уста шепочуть молитву.

— Аллагу акбар! Учителю, з тобою нещастя, ти кликав мене?

В шатрі нікого, крім покаліченого вчителя та молодого учня, не було. Ісенджан силкувався звестися, і учень допоміг йому.

— Мулла Гасанбай! Завтра будь від мого імені в обителі і з'явися до імам-да-мулли. Розкажеш йому про нещастя зі мною, послухаєш їх в обителі, помолишся...

— Але ж, учителю... Я тут всього-на-всього три тижні, нічого й нікого не знаю. Імам запитати щось може.

— Тим краще, мулла Гасанбай, і тебе ніхто не знає. Іди і слухай, щоб мені потім розказати про все. І нікому

[1] Сипай — триніг з паль. На бистрій річці найшвидше можна зробити загату (шпору) тільки з допомогою сипаїв та чорпаїв (чотириногий сипай). Їх зв'язують послідовно, стелять лозу, пагнічують камінням і землею.

ні слова з тутешніх. Навіть собі самому. Забудь про те, що я посилав тебе.

— Хоп, хоп, хоп! — щоразу виривалось запевнення з молодих уст. Надворі загомонів Синявін до фельдшера:

— Корисний дідок став, і шкода, що так несподівано покалічено його. Коли б хоч кістки цілі.

В шатро увійшов фельдшер і, нашвидку оглянувши аксакалові ноги, байдуже відповів:

— Нічого страшного. Три-чотири тижні — і старий буде на ногах. Кістки немовби цілі, а крові багатенько зійшло. Праву ногу... Везіть до лікарні.

XXVI

В саду обителі послалися повечірні тіні, неначе день повільно засинав від утоми, а втома та одягла зелень освіжаючою тінню. В духоті мішалися пахощі рослин та квіток з гнилим, як з багна, смородом хауза [1]. Кажани грудками падали на білі чалми товстих ішанів та на бухарські чапани невідомих, у тіні нерозпізнаних людей. Звиклими стежками, продираючись крізь садову гущавину, до просторої садової альтанки біля хауза зіходилися люди. Хто вони? Ні вітанням, ані репліками пошепки не порушували ці люди засинання дня під садовими тінями, що густішали на ніч і важчали.

Мулла Гасанбай ще на порозі до саду мав скинути з ніг капці, та, не помітивши цього за іншими, навшпиньки увійшов за імам-да-муллою. Доводилося тримати чалму, щоб сплетене гілля у пітьмі не здерло її з голови. Сідаючи на килим, Гасанбай почув, як сам імам-да-мулла комусь рекомендував його заступником Ісенджана.

А місяць сріблив тіні, стьожками прокрадався крізь густе листате мереживо.

Навколо хауза розсілися люди, і смугасті посмішки надокучливого місяця робили їх загадковими, примушували говорити напівпошепки.

В романтичній пітьмі, посрібленій місяцем, подавали кок-чай на килими і відразу ж заговорили.

З несподіванки Гасанбай розгубився. Мався б про щось розповідати, а його ніхто не розпитував. Ледве

[1] Хауз — копанка, криниця, ставок.

встиг коротко поінформувати Алімбаєва про нещастя з старим Ісенджаном.

Розмови, як здалося Гасанбаю, розпочалися десь в іншому місці, а тут лише продовжились, і йому спочатку важко було вловити, про що йдеться. Адже він повинен буде про все розповісти старому. До того ж той правий, якого звуть імамом з Амрітсара, або капітаном Шоу з Мірам-Шаха,— говорив недосконало зрозумілою Гасанбаєві перською або турецькою мовою. А до другого прогонисто високого, зодягненого в новий бухарський халат, він звертався зовсім не зрозумілою мовою, називаючи його «сером». Він довго і гаряче, стримуючи лише голос, говорив про занепад ісламу в узбецькій долині, де зібрано стільки люду на будівництві в Голоднім степу. Понад хаузом походжав той другий, прогонистий «сер». Покрита бухарською, золотом гаптованою тюбетейкою голова відсвічувала світлом місяця або ховалася в затінок, і тоді людина ставала суцільною гнучкою тінню. Він інколи кидав якісь, мабуть, дошкульні репліки тому імамові з Мірам-Шаха, незмінно взиваючи його «сером», але зрозуміти їх Гасанбай не міг, цієї мови він не знав. Довга чорна тінь під сплетінням винограду раз у раз запалювала сірника на люльку, яка невідомо з яких причин гасла.

Говорили й інші. Гасанбай потроху почав добирати, на яку нараду він потрапив з волі Ісенджана. Ловив кожне слово, запам'ятовував імена. Особливо важко йому було запам'ятати одне ім'я, на яке весь час посилалися промовці, адресуючись до Голодностепського будівництва. Його називали притишеним голосом, вимовляли нечітко, особливо аксакали-імами, яким важко було його вимовити. Лише імам-да-мулла з Амрітсара вимовляв те ім'я виразно і неодмінно величаючи його теж «сером» — сер де Кампо Сціпіу.

Напочатку заворожливе оточення вплітало ці розмови в чорну порожнечу ночі та в місячні зайчики поміж гущавиною зелені. Гасанбай відчував, що дрижить усім нутром від страху, а може, і від незвиклого напруження. Правий, з типовою арабською борідкою, як у моложавих шейхів, імам-да-мулла з Амрітсара, ніби зневірившись у запальних розмовах, присів і вилив позад себе прохололий чай з піали, підставив комусь, щоб налити гарячого, ні до кого не звертаючись, пробурмотів:

— Такий занепад, такий занепад...

— Сумніви беруть, капітане, що нам щось пощастить зробити. Будівництво основного арика, який подасть воду на степ, уже напівзакінчене,— стримано відказав йому Алімбаєв.

— Сер де Кампо Сціпіу запевняє, що на це будівництво витрачено вже понад двісті мільйонів,— кинула репліку довга тінь із згаслою люлькою, натужно складаючи фразу з узбецьких слів.

— Понад двісті мільйонів — це так, хоч лічив їх тільки сам сер де Кампо Сціпіу. Та повіримо йому, він подвижник наш. Але ж будівництво не припинене...— сьорбаючи чай, зауважив імам з Амрітсара.

Алімбаєв, підпадаючи під настрій імама, якого він у запалі взивав і капітаном, тяжко зітхнув.

— Аллагу акбар! Будівництвом захоплюється дехкан,— вів далі імам з Амрітсара.— Дехкан перестає вірити нашим молитвам, бо і молитви на степу змиршавіли. Ісенджан та інші моляться вже з великою оглядкою. Чи бояться, а чи зневірюються?.. Треба вам про це знати, імам Алімбаєв! Жінки в кишлаках благословенної аллахом долини теж заговорили вже про Голодний степ, священна чиммат важкою стає їм у паранджі...

— Нехай!..— одрубав високий з потухлою люлькою.— Інженери вірять, що треба витрачати. І ми мусимо витрачати без кінця, але не спинятись.

— Щоб добудувати? — напівіронічно запитав імам-да-мулла Алімбаєв, якось ніби не довіряючи тому високому, що весь час приховувався біля хауза в тіні.

— І не добудувати. Щоб виснажити, розумієте? Вже скорочено асигнування на освітні справи на шістдесят процентів, є проект зовсім припинити кредитування бідноти, і це все забирає будівництво. Ще рік... і воно проковтне й уряд з їхніми главкомами, наркомами та всякими іншими комами. Наш же Комітет акції поки що витратив на це незначні кошти.

В розмову знов устряв «капітан».

— Все ж я вважаю, що Мухтарова треба зняти з будівництва. Дрібне і неефективне шкідництво вже обридло, впадає в око. Треба, щоб своя людина була біля керма, щоб вона довела, що будувати далі не слід, бо це — дурна витівка. Останні події зі зміною начальника будівельної контори показують, що така можливість замінити і самого Мухтарова теж є. А секретаря парторганізації — усунути...

— З роботи?

— З життя!.. До того ж на будівництві немає жодної мечеті, дехкан-робітник відвикає чути щоранковий й щовечірній азан...

І довго ще говорив «капітан». Коли почали говорити всі, забувши про обережність, до гурту крадькома підійшов навшпиньках один з обительських слуг і шепнув імам-да-муллі: його просить таджик-чайханщик, що оце тільки повернувся з Намаджана. Встаючи, імам-да-мулла промовив:

— Ну що ж: його можуть судити й зняти з будівництва — це вже очевидно. А хотілося б здихатися зовсім. Йому вірять, він, як Мойсей, і сам певен, що покликаний вивести Узбеччину в обітовану землю комун та соціалізму. Кілька днів шумують натурповинники на центральній дільниці. Мухтаров кіннотників прогнав, сам живе серед бунтівників. Народ заговорив уже не на нашу користь. Камінь йому в голову, ніж у спину, як і тому Лодиженкові. У ньому все зло... А втім, як краще, так і вирішуйте, ми виконаємо.

Перебігали місячні зайчики по плечах, граючись з важкою темрявою. Ворушилися на килимах люди, вставали і, ніби розгойдати боялись міцний терпкий сон у саду, марою зникали в гущавині. Тільки Гасанбай без потреби гарячився, набіг на високу, засохлу, як обчухрана шовковиця на пні, людину, рвонув назад і чалму свою гіллям здер з голови. Йому хотілося швидше вирватися звідси, щоб не бути затаврованим на злочині отими насмішкуватими, такими в'юнкими сріблястими зайчиками з місячного проміння.

XXVII

Просто з вокзалу Лодиженко поїхав на дільницю до Саїда, минаючи будівельну контору. Мухтаров чотири дні сидів на центральній дільниці, де мітингували натурповинники. З Карімбаєвим удвох воювали проти цілого моря настроїв і галасу. Його присутність стримувала бушування цього моря.

Аксакали ніч і день запевняли Саїда, що «бунт» ненадовго.

— Тільки дайте нам на допомогу кіннотників. Навіщо ви відіслали їх з дільниці? З народом упину нема...

— Ну...— зустрів його Саїд за табором.

— А як тут? Кіннотників не повернув?

— Ні. І повертати не думаю.

— Правильно! Секретар обкому збирається днями приїхати. На бюро ставили питання про натурповинників. Такого наганяя нам... обом записали. І про кіннотників: «Це,— каже Ходжаєв,— провокація мас на бунт».

— А я не те казав?

— Так, усе це — Преображенський.

— Преображенський... Ми повинні б уже призвичаїтися, як працювати з позапартійним спецом... А про оплату натурповинників нарівні з робітниками, про організацію колективів?

— Погодились. Тільки про колективи буде додаткова розгорнена ухвала. Обком бере на себе провести широку кампанію в кишлаках. З цього приводу має приїхати Гафур Ходжаєв на степ.

Яких нелюдських зусиль треба, щоб угамувати знервовану масу! Вона, як виведена з рівноваги хвиля, зіб'ється в якийсь стихійний клубок і покотить, руйнуючи лад. Не знаєш, чого їм треба, коли окремі голоси кричать тільки для того, щоб важче було їх зрозуміти в загальному лементі.

— Чого їм треба? — запитував Лодиженко в Саїда. І коли вже натурповинники затихати почали, то й Саїд-Алі, і інші зрозуміли, що, тільки накричавшись вволю, вони могли спинитись.

— Ніякої натурповинності. Кожному, хто чесно працюватиме, заплатимо повну вартість його труда. Та не тільки це повинно цікавити радянського дехкана, який нидів на черговім тигермані води у своєму кишлаку. Ми оживлюємо простір. Для кого це? Колгоспи з вас же мусять утворюватися! Кожний, хто розуміє мене і хоче собі добра, хай поміркує. Запишіться в конторі і працюйте на розподільниках. Наше діло — подати вам сюди воду, а ви самі мусите давати їй лад,— закінчував Саїд-Алі перед притихлим людом.

Винувато обирали між себе мірабів, ішли, писались. А були й такі, що нишком поза бараками контори зникали в степовій пилюзі.

Ледве тримаючись на ногах, як викручена ганчірка, Саїд-Алі сідав у машину будівельного відділу. Нею приїхав Лодиженко і лишився, готуючи запис, підбадьорюючи занепалих духом, а Саїдові зробилося важко. Карімбаєва залишив на допомогу Лодиженкові. «Чому це

досі узбецький люд не усвідомив, що Голодностепське будівництво — то доля країни? Ранувато ще... Ярма скидати з власної шиї шкода: мовляв, порожньо на шиї стане? Яка напружена борня! Сюди б пролетаріату...»

— В Чадак! — майже зло гукнув Саїд шоферові, забувши за думками про Лодиженка і про заспокоєних «бунтарів» натурповинників.

І тільки рушила машина, як в уяві встала телефонограма. Згадав, що віддав її Лодиженкові. І досадно зробилося на себе. Чомусь тепер хотілося вірити в щирість.

«На дочку нашу поглянути...»

Йому дійсно кортіло поглянути на свою дочку. Саїд розпростав плечі в машині, зітхнув на всі груди, і все ж тісно йому було, не вистачало повітря. Нахилився до шофера і так гукнув «гайда», що той злякано озирнувся на начальника.

Саїд-Алі помітив настороженість, а може, гостру увагу в очах шофера, але то не був ляк. Раптом згадався Вася Молокан та його якесь суперництво «по п'яній графі» з цим чоловіком. Захотілося розпитатися, як помирилися вони по тій «графі». Та в короткому погляді шофера не блиснуло жодної іскринки того людяного вогника, який не те що заохочує, а хоч би мирився з таким втручанням у справи, ніякою мірою не службові. Саїд звернув увагу, що шофер не здавався ні молодою, але й не літньою людиною. Акуратно дотриманий густий і ніби аж шовковий русявий вус «англе» претендував на солідність понад тридцятилітньої людини. А в той же час розігріте швидкою їздою обличчя, напружені вогники в очах, ворухкий густий чуб на зустрічних вихорах вітру — все це робило його лише дозрілим юнаком. Коли він ефектно одною рукою балансував рульовим блискучим проти сонця ободом, а ліву клав на бильце відкритої машини, то його плечі ставали не по-юнацькому широкі, вражали силою.

«Суперник для Молокана заважкуватий»,— подумав Саїд і відвернув погляд на степи, на шлях. І все ж нав'язала йому цікавість: що ж могло в тій «п'яній графі» не помирити цих двох зовсім різних людей?

Минали містки, арики, ринви. Біднувата зелень де-не-де показувалася на висохлих гурум-сарайських землях. Голодний степ отут найдалі заходив своїм південним крилом. Ліворуч, попід горою, в імлі від спеки, як марево,

майорів зеленавий Карагаш, підпираючи старезний мінарет обителі Мазар Дихана.

Майнула думка повернути просто степом до Карагаша. Навіть схопився, але то була тільки іскра незгаслої Саїдової енергії, що блиснула і одиноко принишкла.

З-за мотлоху зелені, на давнім заурі, виткнувся молодий мулла Гасанбай. Мулла, видимо, не почував ні спеки, ні далини: він бадьоро йшов від Карагаша на будівництво. Акуратно пригладжена чалма говорила про чистоту і щирість цього майбутнього служника ісламу.

Саїд, не подумавши, звелів спинити.

— Аманми сиз, уртак! — привітався, не зрівнявшись іще гаразд.

— Саламат бармільяр!

— Звідкіля йдеш, мулла? — заговорив Саїд-Алі рідною мовою, спираючись на бильце авто.

— З обителі, ходжа-бай.

— З обителі? На молитву ходите отак далеко чи вперше на будівництво?

Чисті юнацькі очі, що зроду не брехали, забігали в своїх ямках, а лице, як у засватаної, зашарілося. Гасанбай поглянув на управлінського шофера, а тоді на Саїда і відважився, відповів:

— Молився... А тобі, ходжа-бай, слід бути обережним,— уже пошепки додав, озирнувшись на шофера.— В обителі моляться і інженери, капітани, сери-імами... Всі моляться при місяці в садках імам-да-мулли і щось недобре замишляють проти Степу...

— Що ти говориш, мулла? Які інженери, капітани? Вино в Карагаші пив? — сміючись, запитав Саїд, але і відчув тривогу, озирнувся на Степ.

— Мені, молодому, не припадає брехати такому башка ходжаїну!..

І пішов. Саїд підвівся в авто, хотів спинити юнака, а в голові забігали, замиготіли догадки. Тіло просило, вимагало спокою. Шофер відчув стан Мухтарова, запитав:

— Може, повернемося, довеземо муллу, закінчите розмову?

Ніщо в запитанні не говорило, що шофер зрозумів узбецьку мову. Він тільки зважив на збуджені якісь поривання начальника, ніби Мухтаров не все сказав тому узбекові.

— Поїхали далі! — звелів Саїд, відчувши щось маніа-

кальне в словах молодого мулли. Шофер натиснув газ, авто рвонуло і понеслося.

«Інженери теж моляться в садках імам-да-мулли»,— буравила нова думка. Озирнувся — нікого вже за кущами гурум-сарайськими не побачив.

XXVIII

«Багатому біс дітей колише»,— говорить давнє прислів'я. Гурумсарайці не були багатіями і своїх дітей навіть самі не колихали. Кишлак, як покинуте розвалище, стояв серед сипучих пісків. Розбитий, як свинорий, арик сухісінький простоював по два тижні, аж поки-то чадачани дадуть з Чадака на кілька день воду.

Отут життя! Сухе, оголене, обідране життя! І як живе цей люд гурум-сарайський?

Саїд ускочив між злиденні руїни дувалів, заволікши з собою, немов з усього степу, пилюгу. Спинилися коло громадської чайхани.

Червона чайхана. Якась пародія на чайхану: ні нар, ні кошми. Пошарпані циновки на долівці сирітно щулять-ся, та з темної стіни ледве впізнати можна портрети.

Вітер. Пилюга. Мухи.

Вони злетілися сюди з усього світу, ніби віщують отут голодну чуму. Дехкани спокійно, напівсонно, просто брудним пальцем вигортають їх з піали, випльовуючи з чаєм, і ні слова незадоволення ними. Це кара їм за те, що невірні заполонили правовірні землі, за те, що Голодний степ, шайтанове пристановище, хочуть залляти водою найсвятішого Дихана. Почалося з мух, запевняли білобороді, а незабаром шакали степові такою ж кількістю налинуть на кишлаки і збудять-таки їх, примусять стати на захист віри батьків...

Саїдові стомлені почуття ятрилися від цього стогнання злиднів, темряви. А запевняти дехканів, що це не так, йому, одному серед них, ставало надміру важко.

Зачинили двері чайхани, запалили лоєвого каганця. Засліплені мухи ревищем загули в темряві, наче от-от розвалять стіни, а за дверима знявся вітер, сипався і порошив піском.

Сумно...

— Вам треба кинути Гурум-Сарай. Ви всі хворі, зголоднілі. Вас злидні замучили,— тільки й міг для початку видушити з себе пригнічений турботами Саїд.

— А куди поднемося? Тут такі були б землі, коли б не оця пилюга з Голодного степу та води більше! Споконвіку ми воду мали щотижня або й два рази на тиждень, а тепер — один раз за два тижні. Арик — як сковорода: зашкварчить по голишах, запарує проти сонця і, доки пройде цих п'ятнадцять кілометрів до кишлаку,— на землі тільки сльозою приросить.

Обвиклі мухи знову полізли до піали, і Саїд був змушений відмовитися від чаю.

— Діватися? На Голодний степ! — випалив Саїд-Алі, почуваючи, як повертається його енергія, жага.— На Голодний степ,— підкреслив і сам замислився: а що, як підуть? Ось знімуться і підуть масою, посядуть суху рівнину і загудуть по всьому Голодному степу голодним покриком:

— Су-у-кіряк! [1] Води-и, во-о-ди-и!..

— На Голодний степ? — запитав громадський чайханщик, перериваючи Саїдові думки.

— Еге ж. Там прекрасні землі. Хто другий забив вам голови, що це проклята земля? Та я ж — узбек чи теж «невірний»? А ваш Карімбаєв, а інші? Такі ж узбеки, болюють за долю дітей, за долю краю! Чи нам не жаль і краю, де ми народилися, і людей, з якими росли, і тих же... батьків! Невірні!..— забувся Саїд, де він, і жаль, і злість обняли його за цих забитих, нужденних дехканів.

Оторопілі дехкани більше відчули біль Саїдів, аніж зрозуміли з його слів. Чайханщик похапцем налив порожню Саїдову піалу, хоч самі вони пили гуртом з однієї.

— Карімбаєв комуніст! А комуністи... Але ж і там води немає? — хтось із задніх боязко заперечив.

— Так мусить бути! Хіба комуністи не такі ж люди?.. Коли б тільки ви, дехкани, голота, сміливіше підтримали їх! Ех-хе... Важко мені про це говорити. Ніби тільки партія, більшовики чи навіть тільки ми — узбеки-комуністи, а не тисячі трудящих узбеків у країні хочуть обводнити Голодний степ, хочуть оживити цю мертву долину, щоб край...

— То тоді ж мусить умерти обитель...

— Умре! Треба, щоб умерла. Вона досить нажилася на вашій шкурі. Ви голодуєте, почманіли вже від непереможного лиха, а обительські ішани товстіють, скрині

[1] Води треба!

імам-да-мулли важчають. Вони посіли найкращу землю, утворили собі рай земний, а вам, за ваш піт і кров, поки що обіцяють тільки загробний рай. Цього і для них не шкода! Нехай умре царство ішанське, або ми з вами згинемо в борні і кістками своїми угноїмо їх землю. Коран Медінський перенесли, обдурюють...

Це уже говорилося з таким запалом, що деякі підвелися з циновки. Підвівся й Саїд-Алі.

— То що ж робити?

— Робити? — Справді, як зарадити їм негайно, в цю ж мить? — Поговоріть у себе на зборах, зорганізуйте артіль, колектив, хто хоче. Дадуть вам кращі землі... Я ще заїду до вас, людей надішлю...— закінчив Саїд і рушив до дверей, ніби наміряючись встигнути підготувати їм у степу повноцінну зустріч.

У розчинені двері вдарило світло і пилюга. Мухи вкрили циновку, стябло з коржиками, піали. Саїд сідав у машину, а дехкани ледве ворушилися, йдучи слідом за ним. Здавалося, що вони ніяк не зважаться вловити його і затримати, щоб заждав, доки отупіла в злиднях їхня думка обернеться і переварить сказані ним слова.

Саїд поїхав, а дехкани сходилися. В лихові думки скеровані на одне — на порятунок.

— Він дивний чоловік,— промовив хтось, коли за дувалом зникло авто.

— Дивний, але наш! Разом з Карімбаєвим, разом з іншими за долю народу б'ється. Комуністи!

XXIX

Заворушилася далека цяточка живцю в Саїда. Здалося, що найшов ту опорну точку, якою і зрушить примерле Голодностепське будівництво. Лодиженкове повідомлення про ухвалу обкому відкриває нові горизонти. Будівництво врятоване. Мозок освіжів і малював картину останніх днів будівництва.

Чи світла, чи повітря йому замало? Такі невинні собою «ісходящі» та «входящі» папірці залляли друкарок, жмутами загатили столи відповідальних керівників, засліпили очі, отруїли повітря. «Що я зробив за цей час з власної ініціативи? Підписував, одписував, квапився із звітами, з доповідями... А оці приречені захлинаються від вищого щастя передати один одному ідіотську думку, що аллах каратиме за обводнення Голодного степу.

Скільки сили в них, скільки тієї цілющої енергії! А ми, інженери, комуністи, не все зробили, щоб ту творчу силу спрямувати як слід! Сам... розчавив на своїй стежці не одне підгниле життя. І сів у те ж вичовгане крісло, ще ретельніше підписував, накладав резолюції. Тьху!..» Так голосно сплюнув Саїд, що шофер озирнувся і, ніби зрозумівши причину, посміхнувся, ледве показавши ряди цяцькованих золотом зубів.

Посміхнувся й Саїд і зразу ж спалахнув: «Чого він посміхається, невже розуміє мої думки?»

Здалося Саїдові, що оцей шофер з будівельної контори — чужа зовсім йому людина — підслухує його думки. Ще зліший зробився і на оте підписування чергових паперів.

Доїжджали на чадацькі землі. Неначе поділила сама природа. Навіть голишів на нивах не стало. А зелень велетенським обніжком яворів від земель гурум-сарайських п'ялася до сонця. Саїд озирнувся і за довгим хвостом знятої машиною пилюги не побачив кишлаку, який стільки думок йому освіжив, стільки радості надіями обполоскав. А зелень оця, достаток — тільки ситі думки викохають вони і поманять жадібно до пестощів поетичних.

Згадалися...

Як сарана, налинули і закрутили мозок, заколисали... В грудях клубок нерозмотаний знов почав зростати і натискати на серце. Молодості струни занили, защеміли: от-от заберуть найвищу ноту і сп'янять обтяжену турботами, тріпотно-життєву істоту.

«Швидше б у Чадак, швидше б на Сірого без сідла — і в гори, в бескеття».

— Файзулла! — гукнув він назустріч вершникові, що прошмигнув у шляховій куряві.

Спинилися. Файзулла, ледве вмостившись у старезному сідлі, босий, в одній сорочці, штовхаючи п'ятами Саїдового Сірого, повернувся до машини. Кінь харапудиться, а Файзулла щось лепече, чого Саїд за гудінням мотора, а може, і за перерваними думками зрозуміти не може. Спинили мотор, Сірий з острахом підступив.

— Саїд-ака, Тозі-хон умирає... Вчора сталося... Мати просила.

І явори, і квадрати нив з розцвілою пахтою, і здивовані дехкани, що з нив на гамір автомобіля вискочили,— все за вітром з пилюгою слалося, покинуте Саїдом.

«Тозі... Чорна сестра вмирає... Тозі-хон». І інша думка прокинулася: «Вмирає його дружина... Чадак не знає таємниці. Чадак певен, що вмирає його, Саїдова, дружина».

— Яка безглузда дика трагедія... трагікомедія...— вголос поправився схвильований Саїд-Алі Мухтаров.

XXX

Перший клопіт — це здихатися шептух, які сновигали в Саїдовім дворі і особливо в ічкарі. Вони ходили і нашіптували якісь прокляття, махали новою ще червоною паранджею Тозі-хон. Побачивши ту паранджу в такій ролі, Саїд відчув глибоку образу своїй свідомості, почуттям і таки не витримав:

— Файзулла-ака! Скажіть матері, Адолят-хон, щоб вона вигнала шептух з двору. До однієї, чуєте? Або я поїду геть... хоч і всі отут...— ледве зачув старий Файзулла, кваплячись.

Заплакана Адолят-хон увійшла в виноградну альтанку, де походжав Саїд-Алі, збентежений від раптових думок та несподіванок.

— Сину! Ти накликаєш лихо на наш дім. Фаланга смертельно вкусила нашу Тозі-хон. Хто ж, як не вони, можуть її врятувати від смерті...

— То я їду з дому. Я не можу пережити такого сорому, такого знущання.

— Саїде! Вона твоя сестра. Вона просить, щоб ти зайшов до неї, щоб поговорити з тобою про щось, що так її весь час душило. Ти не покинеш двору твого батька, доки не встане з ліжка наша нещасна Тозі.

— Мамо! Я поважаю Тозі-хон і сумнівів не маю, що вона рідна мені сестра, а все ж... не піду, доки в дворі не лишиться й сліду від шептух. Умирайте всі... Пропадай Чадак... не піду,— збуджено, з сльозами в очах викрикнув Саїд-Алі, натикаючись на виноградні лози та кілля.

— Вона ж умирає, Саїде,— з болем протягла мати.

— Не піду-у! — раптом зірвавшись, вискочив і ледве не збив з ніг шофера, що піднімався по стежці вгору до Саїдової альтанки.

— За лікарем! Негайно за лікарем, за Євгеном Вікторовичем. З найбільшою швидкістю... чуєте?

— Гаразд, гаразд, товаришу Мухтаров. Я, власне, і сам гадав... Хоп... хоп... За годину буду з Храпковим.

— Гайда! — вже впалим голосом промовив Саїд, повертаючись до матері. Обома руками він здавлював свою голову. Тюбетейка покотилася з бугра, а пишне волосся ніби іскрилося від того копирсання пальців у ньому. Адолят-хон помітила, як настирливо засівалися оці юнацькі ще кучері на скроні убійчою сивиною. Волосинка за волосинкою також кільцями звивалися в гущавині, тільки сріблом своїм гнітючим розчахували материні почуття.

«Син, але не дитина вже, не дитина...»

— Саїд-огли! Зайди до Тозі.

— Тільки тоді, коли в дворі не буде жодної шептухи!

Стара Адолят-хон, зітхнувши, провела очима стривоженого Саїда і, похнюпившись, спустилася до двору. Згодом спускався тією ж стежкою Саїд-Алі. Старий Файзулла щільно прикрив браму за останньою шептухою. Вони, люті, бурчали щось і все повертали чорні та поруділі чиммат на альтанку у винограді.

XXXI

Лодиженко поспішав дізнатися, що сталося з Саїдом, що авто без нього повернулося з такою швидкістю. Але, не дійшовши до контори, побачив, як шофер, поспішаючи в авто, щось гукнув до Преображенського. Перед самим носом у Лодиженка авто випорснуло і, виплутавшись із вічного тут лісу з арб, стовпом пилюги покотилось шляхом до лікарні.

— Що з Мухтаровим? — ще здаля запитав Лодиженко в Преображенського.

— Нічого не розумію. Шофер побіг, схопив записку до головного лікаря і ото, як бачите, покотив. Гукнув тільки, що в Чадак, якась дружина чи... сестра. Ні чорта не розумію...— запалив люльку.

— Дивно.

— М-да-да! — випустив клубок диму.— У мене є нова ідея, товаришу Лодиженко. На жаль, я не партійна людина, і мої ідеї, як правило, не доходять до вас.

— Що це ще за ідея така? У вас чомусь часто все нові ідеї, товаришу Преображенський. Навіть не заважає й те, що ви не партієць.

— А знаєте, я шкодую-таки. Інколи просто якось безглуздо робиться. Працюємо разом,, уболіваємо...

— Так яка ідея?

— Ідея! Я, бачите, надумав, що можна б натурповинникам заплатити й пообіцяти діляночки де кращі отут, попід Уч-Каргалом. Глядіть, можна було б з ними і закінчити, а тих, виписаних, одправити б...

— Так скоро? Але ж ліквідаційні, проїзні.

— Тепер не краще. Мухтаров звелів їх на Кампир-Рават перевести. По-перше, я маю вже відомості, що вони наслухалися про обвал і туди не схочуть. Ну, скажімо, що це дурниці; але ж підйомні, безперечно, доведеться платити. Це становитиме принаймні...

— Цікаво, хто це забажав спочатку їх поставити на Майлісай, який і без них був напівготовий? Просто якась ніби зла воля. Та я й хотів сказати вам, що кваліфіковані робітники сьогодні вже переїздять у Кампир-Рават до Синявіна. Ніяких підйомних. Тільки бараки... Ними Синявін клопочеться. Біля сотні душ повертаються собі. Доведеться відправити їх.

Преображенський вийняв люльку і, не дивлячись на Лодиженка, діловито перебив:

— Без ліквідаційних і проїзних?

— Цих з ліквідаційними і з проїзними. Ось наказ інженера Мухтарова. За осінь та зиму ми мусимо закінчити першу чергу Голодностепського будівництва. На весну треба пустити воду на дві дільниці, а в нас...

На цей час шляхом підходив до контори закурений пилюгою і, очевидно, зморений уже мулла Гасанбай.

Гасанбай підступив до Лодиженка і тільки встиг запитати:

— Кім у? [1] — показуючи очима на двері, куди зайшов Преображенський.

— Начальник будівельного відділу.

— Гасанбай-ака! — гукнув Юлдаш-бай, перекладач у головній будівельній конторі, виринувши з дверей.

Гасанбай повернув за ріг контори до Юлдаша.

Шляхом прогула машина з хірургом Храпковим та з старшою фельдшерицею Тосею. Лодиженко хотів зупинити авто, щоб дізнатися, але шофер у той час задивився на Гасанбая та перекладача Юлдаша під конторою і не помітив знаків Лодиженка.

---

[1] Хто він?

XXXII

В ічкарі на килимах та ковдрах лежала Тозі-хон. Лице горіло барвами пропасниці, а очі лякливо бігали по вікну, по стелі, по нішах з посудом і спинялися на дверях. Саїд-Алі на хвилину затримався в одвірках, неначе, вступаючи в цю хатину, мав надію зустріти не сестру, а когось іншого. Він ще й досі був без тюбетейки, і невпорядкований чуб вихрився, надаючи Саїдові вигляду людини, що здатна упертися плечем у землю і спинити її одвічний біг.

— Ака! — простогнала його єдина кара-опа-сінгіль.

— Тозі, ти кликала, але прости, я не міг, доки оте кодло...— і зажеврівся. Йому зробилося соромно від своєї витонченої мови, від якої ця нещасна людина тільки ще більше бігала очима по хаті або спинялася на братові, і тоді чоловічки в очах звужувалися і зникали. Ні життя, ні смерті в них. Тільки нагонили сум і безпорадність.

— Тозі-хон! Ти мала щось сказати? Я за лікарем послав.

— Саїд-ака, я вмираю... Мене пече вже тут, де ворушиться в грудях душа. Нагнися до мене ближче... Я жила в обителі. Багато нас перебувало там таких. Всі ми тікали в Намаджан, а на тому... втратили довіру імама і зазнали кари... Але, Саїде...

Хвора захлинулася, і тіло її в корчах засовалося на ліжку. Саїд ухопив кухоль з водою, кинувся дати їй. Тозі-хон відвела рукою, і на устах ледве помітно заграла далека посмішка сестриної любові та подяки.

— Я вмираю, Саїде... В обителі твої... вороги найлютіші... Стережися їх...— замахала руками, щоб виходив, а потім раптом підвелася на лікті і вже пошепки закінчила:

— Шейхи, мулли... своїх інженерів мають на будівництві, молитвами дехкан заклинають... Камінь у голову...— і знов ще енергійніше замахала, а очі залилися сльозами. Різко повернула лице в бік до Саїда.

Оторопілий від слів сестри, Саїд-Алі задки відступив з кімнати хворої. На мить промайнула певність, що Храпков її врятує. Коли б тільки швидше.

В дворі старого Файзуллу оточили бородаті ішани, чадацькі дехкани-сусіди. Якась сварка між ними, та Са-

ід добрати не може за тим бураном думок, які збудила Тозі-хон.

— Саїд-бай, не гаразд чиниш! — було перше слово одного з ішанів. Ні привітань, нічого, а може, хтось і привітався, та не чув Саїд-Алі. Голова крутилася, і не хотілось бачити оцих ішанів, а тим більше слухати їхні побожні поради.

— Не гаразд чиниш! — знову почув серед затихлого вже гамору.

— Нічого не розумію... В чім справа?

— Ти найкращих в Чадаку шептух-ворожок погнав з двору і запросив лікаря до мусульманки. Лікаря-мужчину, невірного, і в такім нещасті... Та знаєш ти, чоловіче, які це лиха Чадакові ти накликаєш? Шептухи накличуть... На Голодний степ воду Кзил-су з обителі береш. Ламаєш звичаї. Не дозволимо!

— Отці хороші! Я прошу вас не втручатися в мої власні справи. Прошу залишити мій двір і дати мені спокій. Без вас тут...

Ішан погрозливо ступив до Саїда. Гурт теж заворушився, а в хвіртку входили ще нові в чалмах, святково надітих, з руками, на грудях перехрещеними.

З-під гори полетів дзвінкий одкоханий голос суфі, що закликав на пообідню молитву.

— Аллагу акбар! Аллагу акбар!..— зашамкотіли на всі лади ішани — прямі аллахові родичі.

А з вулиці автомобільний сигнал прорізав чадацький гамір і, як в одчинені двері знадвору, з-за дувала загаркотів автомобіль з Храпковим.

Купка в білих чалмах кинулася до воріт і зачинила їх. На хвіртці суцільною стіною став добрий десяток правовірних. Саїд зрозумів, що надумала ця купка мракобісів.

— Не пустимо до мусульманки! — заревіли, груди розхристані повиставляли, неначе вмирати смертю хоробрих збиралися. Євген Вікторович підвівся, напівзлякано, напівнезрозуміло запитав, розводячи руками:

— В чім річ? Я лікар, до хворої... По-російському скажіть.

— Вони не пускають вас до мусульманки,— переклала зблідла Тося.

— Не пускають мене? Але ж товариш Мухтаров...

В цей час Саїд-Алі, обурений таким вчинком, кинувся до воріт. Один з дехканів став йому на шляху, щоб не

пустити, але Саїд майже несвідомо з обох рук ударив його. Дехкан упав, як від блискавки. Саїд спинився на мить, нагнувся над збитим, що ледве подавав ознаки життя, але в цю мить ззаду волосяним арканом скрутили Саїда, оком моргнути не встиг.

— Це дикунство. Не смійте, ви, нещасні... Там умирає людина! Пустіть лікаря...

— Не пустимо, не дозволимо знущатися з віри... знущатися з адату... До правовірної — мужчину, невірного?!

Євген Вікторович у хвіртку бачив усю цю сутичку і ладний був повернути машину та тікати, доки його ще не схопили оці озвірілі ішани.

Тося раптом щось збагнула, вихопилася з автомобіля. Підскочивши вже до чималого гурту чадачан біля хвіртки, гукнула узбецькою мовою:

— Аталяр! Але ж я жінка... Пустіть мене. Ми мусимо врятувати життя правовірної. Пустіть, не затримуйте... вона вмирає.

Загомоніли після паузи, замахали знов руками і з двору випустили білобородого ішана, що сперечався з Саїдом.

За ним вивели двох і того дехкана, якого Саїд приглушив ударом.

— Дохтір, пожальства, лікуй цього. А жінці можна пройти до хворої, тільки без оцієї скриньки.

— Але ж...— тільки вимовила Тося, як скринька з інструментами та ліками опинилася в гурті. Євген Вікторович схопився за голову, гукнув:

— Ідіть швидше, що там...— а сам важко виліз із авто, підступив до хворого, видимо, думаючи про щось інше. В дворі лаявся Саїд-Алі, тісно оточений чадачанами.

— Води. Су кіряк!..— промовив Євген Вікторович, розгинаючись від хворого.— Добре його приутюжив! — і, озирнувшись, поманив пальцем, щоб дали скриньку з ліками. Не сперечалися.

Давши ліки хворому, Храпков посмілішав і попросив, щоб його пустили-таки до хворої. Знайшлися перекладачі, знову знявся лемент.

У гурт ускочила Тося.

— Євгене Вікторовичу! Швидше антитоксин! Може, ще можна врятувати.

Насилу пробилася крізь натовп.

Хворий на землі підвівся. Оглянувши гурт, похнюпив голову.

— Пустіть! — промовив.

Чи це, чи щось інше вплинуло на гурт, він, не переставши лементувати, помалу розступався. Храпков схопив скриньку, прожогом кинувся поміж них, ледве не збивши з ніг непокритої на цей раз біловолосої Адолят-хон, що протискалася заплакана, роздягнена.

— Вона вмерла! — гукнула Адолят-хон, вчепившись за руки Тосі. Тося похапцем перекладала хірургові репліку жінки.

Опустилися в лікаря руки, і раптом піт рясно виступив на лиці.

— Дикунство, жах...— промовив, не стримуючись і повертаючи на вулицю до авто.

XXXIII

Просто з автомашини Саїд зайшов до себе в кабінет. Кур'єри акуратно змітали пилюгу з столу, та не замінили злинялих від сонця папірців. Од них повіяло давниною, непотрібністю.

Осінь наближалася.

І не хотілось, і важко було ворушити оці ворохи другорядних папірців, які відкладав геть на вільніший час. Здавалося, що коли залежались вони і будівництво не спинилося, то чи слід їх будити до життя? Поворуши їх, розкопай, і знов конвейєром полинуть, бурхливим потоком, як води сільові в Кара-Дар'ї.

Перший стук у двері кабінету.

Ніколи не запрошував заходити. Інколи просто казав «да», а більше мовчав. І заходили. Сьогодні чомусь, шануючи першого відвідувача, повернувся до дверей і гукнув:

— Прошу, зайдіть!

Увійшла Любов Прохорівна. Добірний шовк під колір її очей, що на глиб морський скидалися, як шепіт у повечірній тиші, обгортав дозрілу живучість жінки. Прозорість шовку будила фантазію, і ревнощі до нього охоплювали Саїда. Бриль крислатий теж з блакитносріблястою стрічкою і ніжність на лиці — все це було найстаранніше підібрано, як добрим майстром барви на полотні. Тільки разок коштовного намиста буряковими

ягідками низався і ніжився своїм окремим, протестуючим кольором на хвилях дражливого шовку.

— Сподівалися, Саїд-Алі, у себе в кабінеті мару таку зустрінути? — мобілізувавши всю мужність, промовила тим же незабутнім для Саїда голосом, який він чув у Чадаку. Спираючись на китайську парасольку, граючись трояндою біля губ, Любов Прохорівна покірно ступила до крісла, показаного мовчазним жестом.

— По правді кажучи, не сподівався.

— Мари такої не сподівалися? — перепитала, видимо, втрачаючи ту мужність, з якою зайшла до кабінету.

— Не мари, звичайно, а вас... Який вітер загнав вас, таку парадно-войсвцичу?

— Загнав вітер, а потрапила на бурю? — знов запитала зовсім упалим голосом.

Саїд виступив з-за стола, ніби збирався рушити кудись. Любов Прохорівна, все так само граючись трояндою, але вже розгублено, скинула оком на двері і промовила запобігливо:

— Було б краще, коли б ви замкнули двері.

— Тобто? — спинився в щирім здивуванні Мухтаров.

Замість відповіді — жіночий погляд з-під зворухнутих брів, погляд, який ніяк не пасує до широкополого бриля. Напевне, й забула, чого прийшла, так старанно споряджившись.

Ступивши два кроки, Саїд опинився коло дверей і затримався на мить, одчинив їх.

— Ахмет-бай! До мене нікого пускати не можна, доки я не скажу.

— Хоп! — хлопнуло разом з дверима.

— А все ж цікавий візит,— сідаючи, промовив Саїд.— Кажіть просто: мир чи війна?

— Звичайнісінький візит,— відповіла Любов Прохорівна і трохи згодом додала: — Діловий.

— Навіть?

— Так, діловий візит. А миритися нам, не воювавши, я й не знаю як. Хотілось би вже, як люди...— зашарілася, вмовкла.

— Я вас слухаю.

Набігло раптом на Саїда бажання стати осторонь від цієї «повінчаної» красуні. Любов Прохорівна всміхнулася, підвелася з крісла.

— Моє ім'я Любов Прохорівна, всі мене так здавна звуть і не призвичаїли до отого тону. А дехто знав і ще коротше.

— Не заперечуватимете, коли б я...

— Ах, зробіть вашу ласку! — і знову сіла.— Киньмо, Саїд. Виходить у вас справді дошкульно, але ви втрачаєте від того. Мені ви цілий подобаєтеся... Одначе я таки в справах до вас.

Мовчанка. Саїд нічого не слухав, тільки дивився. Власне, й слухати не було чого. Між ними широкий стіл. Тільки один метр зеленого сукна в просторі між ними. Кожне думає своє. Як спритні картярі, тасували свої колоди карт. Хто перший і якими козирями піде? Напруження зморювало нерви.

Чирва козир! Всього тільки метр — рукою дістати. Її парфуми, її тепло огортають Саїда. «Цілий подобаєтеся...» Брудний лоскіт дражнив зігріту істоту... Але ця карта бита — це її козир.

В якій справі вона зайшла до Саїда, викинувши його з свого серця? Чи, може, розігнати буденну нудьгу захотілося?

Згадав телефонограму, почав вірити, що справа у Любові Прохорівни до нього дійсно є.

— Я вчора поховав свою сестру,— несподівано зірвалося у нього з уст. Щире співчуття, як смужка холодку, відбилося на лиці Любові Прохорівни водночас з неприхованим здивуванням.

— Ви хотіли сказати дружину? Я вам співчуваю, Саїд-Алі.

Ці кілька слів несподіваної для обох розмови зруйнували перші наміри дошкульного жарту, мовчазної суперечки. Повернутися до них було важко. Серйозність факту та чемна повага до сімейного горя господаря заважали.

— Дружину? Ні, не дружину, Любов Прохорівно,— сестру,— збліднувши, пояснив Саїд.

Зрозумівши по-своєму це пояснення, Любов Прохорівна зачервонілася, але була задоволена: чи то від щирості сказаних слів, чи від самого факту, що в Саїда, крім неї, Любові Прохорівни, іншої жінки не було.

— Одначе ваша справа? — знову заговорив Саїд.

Він зробився такий погордливо-серйозний і діловитий, що Любов Прохорівна навіть завагалася: чи сказати дійсну причину візиту, чи жартами відбутись? Візит

затягнено більше, ніж цього вимагали найбільші справи найділовитішої жінки.

Але не було часу викручуватись, та й тяжко.

— Я все наміряюсь переконати вас, Саїде, що не ворог я ваш, а...

Він встав і знову вийшов з-за стола. Вийшов, ніби хотів стати значно ближче біля цієї жінки в крислатому брилі, з-під якого так сміливо і так покірно дивилися блакитні зволожені очі. Вона вмовкла, але Мухтаров чекав і був певен, що то тільки зупинка, щоб передихнути.

— Не ворог я ваш, а щирий і вірний друг. Ваша воля ненавидіти мене...

— Це неправда, Любов...

— Що я друг?

— Неправда, що я ненавиджу. Але тут...— Саїд-Алі жестом руки показав на стіл, навіть поворушив купу паперів. Потім повернувся на своє місце і сів, готовий слухати все, що захоче висловити йому ця дивно настроєна жінка.

— Саїд-Алі! У вас так мало друзів на будівництві.

— Це я вже чув не один раз. Може, порадили б, кого взяти в друзі?

— Порадила б? — підкреслено перепитала.— Але я згодна, Саїде. Так, мені хочеться порадити тобі... власне, порадити вам.

— Тобі, Любов моя!

— Нехай... Не в цьому ж справа. Я нічого не знаю, але... відчуваю, що до тебе підкрадаються вороги. Пробач... Власне, я спостерегла, що не всім на будівництві подобається начальник будівництва. Дехто, як ворог, таїть проти нього далеко не лояльні настрої. Прошу пробачити, я, може, трохи експансивна жінка. Але в даному разі промовляє не розум, а глибоко поранене серце.

Саїд-Алі засміявся, дивлячись кудись у далекий куток.

— Чи слід було говорити так невизначено, Любов Прохорівно? Я начальник, маю право наказувати, і ці накази не завжди подобаються моїм підлеглим. Цілуватися зі мною їм ніяк за те не випадає.

— Так, але ж я мала на увазі зовсім інше... Колись я виразніше поговорю з вами і про це. Я боюсь вашого сміху, Саїде. Повірте в щирість... Неправда те, що я вас ненавиджу — щиро кажу вам. Я просто... нещасна жінка, і... не на сміх заслуговує моя... моя...

— О, прошу, Любов, це не сміх... Ви тільки це хотіли... ділове мені сказати?

— З вами важко говорити,— Любов Прохорівна вже цілком оволоділа собою. Троянду поклала на стіл, очі замислені, туманом повиті, нічого не бачать на кінчику стола, куди рука поклала троянду.— Гаразд, я мала сказати «ділове»... Мені стало відомо, що в підготовці Жовтневих свят особисто вами, начальником будівництва, вписано в список до нагороди і Євгена Вікторовича, мого чоловіка, як дійсно видатного працівника на будівництві.

— Протестуєте?

— О ні, не протестую! — пожвавішала і щиро подивилася йому в очі.— Не протестую. Мені важко оцінити його заслуги,— примовкла й заплющила очі, неначе біль тамувала.— Але буду одверта: я рада! Мені треба бути дружиною людини...

— І це я вже знаю, чув.

— Ви надто безсердечна людина, Саїде. Ну, так послухайте ще раз! Ти знаєш, що Тамара — викапаний ти? Уста, підборіддя, чоло. А очі! Це ти мусиш знати... Євген Вікторович не без глузду, він дізнається. І тільки громадське становище зможе втримати його...

Мухтаров поволі зводився, зіпершись обома руками об стіл. Раптом згадав, що він тільки в одній сорочці без галстука. Озирнувся на піджак, недбало кинутий на лутку вікна.

— Щодо протесту — будь ласка: в тому ж списку дописано і Преображенського...

— Ну, і що? — запитав Мухтаров, відчувши в собі якусь тривогу. Як пружина, випростався за столом. Очі враз запалали огнями.— Але ж він ваш родич, телефонограми ваші йдуть через його руки, протеже вашого чоловіка! Я щиро думав, що роблю і вам приємне... До того ж... інженер з хистом.

— Пробачте, Саїд-Алі. Я втрутилася, як кажуть, «у калачний ряд»... Тепер уже все, з чим я зайшла до вас. Бувайте. А в той список Преображенський не заслужив потрапляти, прошу вірити в щирість матері нашої дочки. Він — чоловік моєї сестри, добродійки в скрутну пору юності. Але і це не заважає мені попередити...

Рвучко подала руку і вирвала так поспішно, неначе злякалася, як зради, отого мужнього потиску руки Мухтарова. Повернулась і швидко пішла до дверей.

Відчинилися двері. Перегнувшись, простромилася половина Ахмет-бая, Саїдового постійного кур'єра-швейцара.

— Терміново просить дозволу зайти начальник ДПУ.

— Просіть,— автоматично промовив Саїд, виходячи з-за стола. В дверях уже показався велетень латиш Август Штейн.

— У мене пара добрих справ, товаришу Мухтаров! Що це наші намаджанські гордощі жіночі до тебе в кабінет унадилися? — пожартував Штейн.

— Дрібниці. Сучасна Помпадур... Провітрюється жінка.

— Та-ак... Жіночка з смаком. Тут така справа: цієї ночі у вас там, біля контори Синявіна, знайшли вбитого молодого дехкана — муллу якогось. Досить загадкове вбивство, коли взяти до уваги його розмову перед цим з хворим його вчителем у лікарні та досить гарячу суперечку з перекладачем у будівельній конторі. Перекладач сам розшукав муллу після його відвідин хворого. Це — перше. А друге — твій начбуд Преображенський повідомив мене, що частина перевезених робітників відмовилася переїхати працювати на тунельну дільницю, коли ти не звелів платити підйомних.

— Так. І я наказав відправити їх додому. Преображенському, очевидно, саме про це хотілося повідомити тебе.

— Можливо...— Штейн примовк на якусь хвилину. По тому Саїд-Алі зрозумів, що не всі справи виклав йому начальник ДПУ.

— Давай усе разом, бачу ж, що вагаєшся,— підштовхнув Мухтаров.

— Та, власне, оце і все. Трохи згодом дещо доповню... Є у нас на будівництві якийсь інженер. Анонім, на якого посилаються чужинські ворожі кола...

— Що це за кола, звідки такі відомості? — насторожився Саїд-Алі.

— Сьогодні ще поговоримо... Можливо — тріпотня, але, коли допустити, що це правда... Поговоримо...

XXXIV

Якоюсь іншою, погрозливою пересторогою повіяло від Голодного степу. Чи то осінні настрої в природі, чи одноманітність будівнича,— немов труїлися почуття і хво-

особливим острахом оповивалось серце. Шляхами тяглися без угаву скрипучі арби, знімаючи високими колісьми розбитий порох.

Було важко дихати в оцім стоячім від тиші, спорохнявілім повітрі. Скупо перекидалися словами дехкани на арбі з вершником, який сидів на запряженій в арбу коняці, високо вистромивши коліна вгору. Інколи проїде валка на верблюдах, запряжених у такі ж арби на двох, як у водяного млина, колесах. І верблюжа байдужість особливо впадає в очі, чомусь нагадуючи похід у небуття.

Біля контор товпилися, перешіптувались, завжди вільні, зайві люди. Майлісайську контору облягли далеким колом робітники. Щоб не пекло сонце, на лопаті чи просто на кілку напиналася ганчірка або висів казахський повстяний бриль, а здебільшого — скинута з себе сорочка.

Такі імпровізовані намети та де-не-де перекинута вагонетка, встромлена дошка, тачка справляли враження, що люди, прищулившись, сподіваються на блискавку, що от-от блисне з розпечених просторів.

Тільки в Синявіна вирувало трудове життя. Метушилися навіть колишні натурповинники, ганяли вагонетки, і з роззявленої пащі тунелів гуло двигтюче слово:

— Праця!

Недалеко від контори, на шляху до центральної лікарні, товпився гурт позасмалюваних робітників без сорочок, бо ними замість чалми замотували голову. В центрі гурту стояла звичайна арба чи просто стирчало двоє павукоподібних коліс.

Саїд-Алі з Синявіним та Штейном пролізли крізь гурт до арби. До колеса було прив'язано двоє коней з тутешнього загону міліції, і два міліціонери ляскали себе по халявах дубцями. Побачивши Саїда, вони пожвавішали, звернулися до натовпу і швидко дали прохід.

Там лежав труп убитого.

З-під арби підвівся Євген Вікторович Храпков і, діловито розставивши руки з засуканими рукавами, ступив назустріч:

— Каменем у голову... Три сантиметри черепа провалено, і в спині ножова рана, безумовно, не смертельна. Смерть від крововиливу в мозок, раптова.

На збитій пилюзі шляху лежав скорчений у неприродній позі мулла Гасанбай. Саїд не зразу впізнав юнака,

що здибався йому за містком покинутого заура, але здалося щось знайоме в обличчі, і особливо — чалма. Вона осторонь сирітно борсалася своєю білизною в поводі пилюги, ніби ховаючи червону цяточку крові. Але, згадавши, не стримався і необережним порухом свого тіла виказав це присутнім.

— Ви теж знаєте його, товаришу Мухтаров? — здивувався Синявін.

— Ні,— відповів, вагаючись, і додав півшепотом, звернувшись до Штейна: — Я цими днями стрів його, ідучи в Чадак... Ненормальним здався, якийсь фанатик. Але те, що він сказав мені, загадково притишивши голос, заслуговує на увагу. Я зустрів його по дорозі, що йде до обителі. При зустрічі, щоправда, був і шофер авто будконтори, та ми говорили узбецькою мовою. «Деякі інженери,— каже,— теж моляться в обителі...» — зовсім тихо закінчив Мухтаров.

— Ну, що ж, складіть, лікарю, акта. Гадаю, що різати не слід? — Штейн повертався назад і ніби собі ставив те запитання. А Саїдові шепнув: — Перекладач будконтори зник...

— Злочинство безперечне... Людину вбито... Якийсь дивний збіг: каменем у голову, в спину ножем,— бурмотів хірург Храпков, ідучи позад Мухтарова, ніби ревнував, що ці двоє шепочуться, ховаючись від нього.

Аж тепер Саїда-Алі охопив звичайний страх. Якось аж стріпонувся, збагнувши, якою небезпекою оточений він удень і вночі. Був певен, що вбивство має безпосередній зв'язок із загадковою тирадою, доброзичливо кинутою цим юнаком Саїдові. Був також певен, що й сестра його, покійна Тозі-хон, згадувала про ворогів, руки яких вмочені в крові цього мулли. І навіть у невиразній фразі Любові Прохорівни про друзів і ворогів ніби крилися натяки на тісну, душну атмосферу злочинств і змов... Мерщій, мерщій би покласти край! Обитель мулли, шкідництва. Як звіра, хотять загнати його в суточки, насолоджуватися перемогою. На Голодний степ стягнуто стільки народу, тисячі налинули! Як бурею пісок, зігнано їх сюди жагою перемогти прокляття ішанів та мулл. Партія йому, Саїдові, довірила ці тисячі люду і долю будівництва. Ще й зараз відчуває він міцну руку підтримки партії і уряду — доручаємо!

— Штейн! Допоможи мені викликати до телефону секретаря обкому партії.

— Він у ЦК, я це добре знаю.

Саїд сів за стіл у кабінеті Преображенського. Перед очима лежав підсунутий Преображенським рапорт про «страйк» частини натурповинників аж у голові магістрального каналу. Сам Преображенський, начальник будівельного відділу, нервувався. Ходив по кабінету і, здавалося, був не певний, що вони серйозно застрайкували. Напруження бліднило його обличчя, і руде ластовиння виразніше проступало на чолі та щоках. От-от ніби він, знайшовши щасливу хвилину, рвоне двері і кинеться геть, щоб зникнути в прірвах пустелі та гір. У рапорті він вимагав від Мухтарова: або робітників відрядити геть, або з нього зняти відповідальність.

Під Саїдом затріщали ніжки крісла. На Штейна кинув вогнем наллятими очима.

— А я відповідальності не знімаю. Відрядити інженера Долідзе закінчувати голову і розпочинати гідростанцію. Ельясберга лишити в відділі. Долідзе заспокоїть «страйкарів», товаришу Преображенський!..— нервово черкнув своє прізвище під наказом.— Надаремно дошкуляєте відповідальністю, соромтеся! Треба буде, так увільнимо! — Мізинцем відсунув заяву Преображенського.

І навіть осінь задрижала від тої рішучості.

Частина четверта

СУВ КЕЛЯ ЙОТИР[1]

I

Їхати було довго і нудно. Арбакеш невдоволений. Його ще зранку взято до підвід. В обіцянку Лодиженка, що йому заплатять, мало вірив і не квапився. З ним бодай дріб'язковою розмовою можна б скрасити оцю подорожню нудоту. Надвечір скриплива арба з'їхала на рівний, у два ряди деревами обсаджений Ходжентський шлях. У густій зелені одлягла спека. Захотілося просто-

[1] Вода іде.

ру, геть з-під цього нафарбованого шатра на арбі, від оцієї в'їдливої пилюги.

— Е-е, мулла дехкан! В Ходженті скоро будемо? Чи не в Мекку ти мене везеш, таким раєм тут запахло.

Гойдаючись на голоблях, арбакеш обертав убайдуже-не обличчя до Лодиженка і по паузі відповідав одноманітно:

— Якин колдик! [1] — і знов гойдався на голоблях, інколи мугичучи сумний мотив невибагливої подорожньої пісні. І та відповідь, і пісня, немудра та безконечна, як шлях, справляли враження вічного гойдання на оцих колесах.

«Преінтересна доба! — спливло на думку Лодиженкові.— Ідея, що в історії людства кілька віків жевріла цяточкою недосяжної мрії, тепер стала дійсністю для одної шостої частини світу. Вона перетворилася на практичне завдання часу. Посланці партії, лічена кількість комуністів, власними зусиллями з кишлаку в кишлак розносять полум'я ідеї. Нехай горить. Вогонь — то вияв складної реакції перетворення речовин на нову, синтезовану якість... Ось і зараз, в Ходженті. Скільки нових думок, турбот принесеш ти, працівник першої соціалістичної п'ятирічки! Одні нашорошаться і недовірливо чекатимуть, чим скінчиться твоя поява, щоб для себе зробити той чи той корисний висновок. Інші просто вірять уже і твою появу вітають, як своє переможне свято. Але є ще такі, що від одного імені «агітатор» починають шепотіти в кулак, метушитися по кишлаку і вигрівати злість проти всього, що має на собі клеймо Радянської влади. Може, не один ніж зараз іскриться на точилі, маститься гадючою трутизною, щоб зустріти комуніста в темних затінках дувалів...»

І згадалися свої краї, де тихо-мирно працювалося б техніком у якійсь будівельній конторі. А як кортіло вступити в школу й довчитися на інженера. Він — юнак. Уявлялося, як щодня, щороку рулетка чи рейсфедер не виходять з рук. Все ті ж насипи, виїмки під залізницею, мости, платформи, тунелі. Вони теж мов живі. Будуєш — ставиш їх на велику службу людині. А з живих людей будувати соціальні мости та платформи! О, це висококваліфікована робота! І гордість сповнює істоту. Не спочивати, а діяти!

---

[1] Ось зараз будемо!

«Мандрівний вічний бунтар...» — впліталася в самотню усмішку думка. Мулла дехкан, як автомат, гойдався на голоблях. Він теж вирішував проблему: заплатять йому за витрачений час чи не заплатять? Інколи зіпреться рукою на спину коневі, обернеться до пасажира, подивиться на нього довгим, меланхолійним поглядом. Без скарг, без запитань — і знов мугиче свою імпровізовану пісню.

«Скільки працювати треба з цією масою...» — боляче констатував Лодиженко, зустрічаючись очима з дехканом.

Повіяло вечірнім холодом, закортіло якийсь уже раз потягтися в арбі. Манівцями вродилася думка й про дівчину. Отак їхати б удвох в оцій арбі. Розшиті запинала гойдаються з обох боків. Квітки з будочки на арбі заграли б іншими, живими кольорами. І їхали б собі, хоч на край можливого...

— Де спинимося, мулла дехкан? Треба, щоб заночувати... по-людському.

Шлях круто повернув у зелені, в погустілій темряві де-не-де заблищали зірочки з вікон. В'їжджали в Ходжент.

II

Після зборів Лодиженко, відчувши непереможне бажання говорити, зібрав ходжентський актив. На цей «актив» давно звернули увагу партійні органи. Тривожив він своїм випадковим складом. З десяток молодих комуністів, жоден з яких ще добре не знав: чи мати дві жінки — це злочин для комуніста а чи тільки зайвий клопіт. Дехто з них поривався триматися не гірше, як перший-ліпший урвиголова: і владно, і нахабно. Один працівник виконкому, майже однаковий заввишки й завширшки, весь час намагався розповісти каліченою російською мовою сороміцький анекдот.

Видимо, що такий цілком місцевий, провінціальний «одірви та кинь» у цього «активіста» був проявом його «культурності». Культурність такі розуміли по-своєму: зумів зв'язати двоє-троє слів з трибуни — уже культурний, а коли ще зумів кинути за кожним словом лайку каліченою російською мовою, то «культурність» його сягала на значний щабель.

Щоправда, чимала частина активу не вважала його зразком. Лодиженко помітив, що молодь часом червоніла від сорому за його виступи. А більше було таких, що обережненько сиділи, інколи крадькома вживали свій носхморман. Такі ледве розуміли або і зовсім не розуміли Лодиженка.

Такою була пора становлення Радянської влади в цих закутках.

Міраб Юсуп Алієв привітався до Лодиженка, не кваплячись, узбецькою мовою, бо нею привітався сам Лодиженко. Почуваючи себе активістом тільки тому, що він міраб-баші, Юсуп Ахмат-Алієв квапливо відійшов у найдальший куточок і, згорбившись, не сміючи сісти на килим, став. Ходжентських комуністів та комсомольців він чомусь сторонився; за думкою баїв, він мусив боятися тої молоді, не шанувати і цуратись її. Приїжджих комуністів Юсуп міг поважати, а від цих, своїх, тільки сторонився. Часом брав у жменю свою одкохану борідку, ніби остерігався, щоб вона не зайняла в цій атмосфері зайвого простору.

— Чого це ви, міраб-баші, не сідаєте? Прошу ближче,— запропонував Лодиженко, коли всі розсілися на килимах.

Веранда, на якій розташувався актив, містилася в найвищій частині Кзил-баху [1]. Навкруги густо цвіли різноколірні троянди і манили до легких, солодких розмов. Міраб сів. Принесли чай. Кожному дали окрему піалу, і це вже здивувало техніка.

Пахощі квіток, тепло за верандою та неугавний гомін пташні в саду не давали розпочати розмову. Лодиженко підвівся з килима, звернув увагу на Сир-Дар'ю. Та її не можна було обминути оком. І свіжість, і сила водночас відбилися в її зжолобленім, блискучім проти сонця череві.

Говорили мляво. Міраб-баші не квапився висловитися, як то робив «активіст» з виконкому.

Прикушував пісний цукор і повільненько, неначе в свято, присьорбував степлілий кок-чай.

— Ого,— вигукував виконкомівець,— вона у мене вужем скрутилася... У нас адат! — розповідав він про перше своє одруження.

---

[1] Кзил-баху — червоний сад.

Видимо, не всім подобався такий цинізм. Вихованні адатом звички примушували декого червоніти від образи. А дехто просто відчував відповідальність зборів і нервувався, не сміючи заважати виконкомівцеві.

Та хіба цього хотів Лодиженко, переводячи розмову на узбецький побут? Він мінився на виду, вставляв репліки, щоб збочити на колектив, на розкріпачення жінки, але йому не вдавалося завадити дивовижній одвертості виконкомівця.

— Чому ж ви тримаєте їх закритими? — запитав.— Чому не випустите і не поставите нарівні з чоловіком?

Та на ці щирі Лодиженкові запитання не було таких же щирих відповідей. Неначе заворожити його хотіли, щоб не ліз у їхні душі, щоб не будив їх, чадно приспаних темрявою.

Юсуп Ахмат-Алієв підійшов до розчервонілого Лодиженка і запросив до своєї господи.

— Це ж чого? — здивувався Лодиженко.— Тут так доладно, і, крім того, ми мусимо на чімось спинитися. Це ж я тільки чую балачки. Обком не посилає своїх уповноважених анекдоти слухати.

— Цим балачкам кінця не буде,— спокійно відповів міраб-баші.— Я знаю, чого вам потрібно, і тому запрошую до себе на обід. Там ми поговоримо і, може, щось вирішимо... Будуть там і комуністи.

— Що ж! — знизав плечима Лодиженко. Його здивувало не те, що запросини ці відбулися в найгарячіший момент розмов, а те, що його думки розгадав оцей позапартійний міраб.

— Майлі! — востаннє погодився. На деяких мовчазних обличчях прочитав виразне задоволення з такого вирішення.

Затуркані, вони тільки й могли поглядом висловити за ним оте «майлі».

III

Йдучи крученою, як скрізь, вулицею поміж дувалів, відчув довіру до тих небагатьох, що обурювалися з анекдотів виконкомівця, і запитав:

— Кому була потрібна ота Азізбекбаєва балакучість? Мене цікавить... чому ви узбецьку жінку тримаєте так під замком? Боїтесь, що хтось вкраде, чи... Адже жінка — людина, її кортить людей побачити та й себе

показати... Чи вони у вас якісь незграби, некрасиві, пробачте?..

Міраб-баші позирнув на Лодиженка, і в цих очах засвітилися вогні глибокої поваги, але і... рішучості розуму.

— Здавна так повелося: наїжджали царські чиновники, жандарми й розпитували тільки про це... А крім того, Азізбекбаєв людина зіпсована, пробачте, хоч, здається, до комуністів записався... То — дивний випадок. У нас не вірять у щирість його партійності. Але кращих поки що замало.

Слова, як намисто, низав Юсуп Ахмат-Алієв. Лодиженко і в цім відчув, що міраб має рацію покликати його до себе «поговорити». Говорити він умів і мову знав не гірше за всякого «європейця».

Проходячи в хвіртку, Лодиженко ладен був закричати владне «пошт», щоб попередити жіноцтво. Дивно, чому сам господар цього не зробив? Навмисно Лодиженко голосніше говорив, на що міраб ледве помітно всміхався.

Навіть ахнув Лодиженко, ввійшовши в звичайнісіньку узбецьку хату з нішами, з килимами, з чилімом. Передня стіна була завішана зразками старовинної різьбярської роботи.

Східний смак господаря можна відчути і в стрічці якихось письмен, що тяглися понад стіною круг кімнати.

— Що означають оці ієрогліфи? — запитав Лодиженко, спинившись.— Вибачте, що...

— О, прошу! Це дійсно стара грамота. То написано від дверей: «Не протився злу». А далі...

— «Не протився злу»? Та це ж...

— Вислів Толстого,— також спокійно відповів міраб, скидаючи шовковий чапан без підкладки, знімаючи з голови чалму, помітно забруднену чи від рук, чи від давнини. І враз повага до цієї людини примусила Лодиженка почервоніти за те, що не привітався, зайшовши в хату, як цього вимагали звичаї країни. Аж тепер помітив завішену строкатою тканиною через усю хату задню стіну і під нею поруділі корінці книжок.

— То у вас книжки? — сідаючи, спромігся запитати, неначе вловив міраба на гарячому. «Хто настягав їх сюди отакі стоси?» — одверто запитувала думка. Друга, забита вже, все ж дивувалася, ледве проникала в свідомість: «Тож, дивись, потрібно йому, мірабові, мати таку бібліотеку?»

Лодиженко був у захваті. Почуття поваги до мулли Юсупа теплом і соромом прокрадалося в його істоту.

— Ото тільки й радості,— гукнув: — Гулям-бай!

У хату ввійшов хлопець років десяти. Він був без косички, і це не менше здивувало, як і бібліотека в глиняній узбецькій хаті.

— Покажи товаришеві книжки, а я вийду. Потім прийдете на чай,— і швиденько зник.

Перед очима розкрилося ціле літературне багатство. Лодиженко кинувся до першої полички, не вибираючи, потяг за корінець.

Розчарувався — і досада на себе, на незрозумілу мову книжок. Як червоточина, рябіли титульні сторінки численних томів, одноманітні, як і самі дехкани, з прихованим, нерозгаданим змістом.

В кутку між купами газет лише кілька примірників брошурок пореволюційної літератури. А то все як загадка: ніби й шовковою, як сніг, чалмою старанно ув'язано, так і проситься зірвати з тих сторінок щоденно обтьопане: «Аллагу акбар. Аллагу акбар».

Старанно розбираючи узбецьке (в арабському плетиві) письмо, Лодиженко ледве міг прочитати на титульних сторінках: Фірдоусі, Метерлінк, Достоєвський, Нізамі-Ганджеві, Руссо, Толстой, Навої, Тагор... та інші імена, які нечасто зустрічав у літературі молодий Лодиженко. Ще з більшим здивуванням підходив до другої, третьої полиці. Ледве добирав серед невідомих йому й незрозумілих імен прізвища Абу-Алі ібн Сіна, Омар ібн Аль-Фрід, Яй-Мініюа. В голові від цього роєм гули думки про ідеї, закладені в тих книжках, про їх власника та його життєві прагнення.

Окремо помітив на столику біля полиць книжечку свіжого видання. Видимо, господар тримав її як настільну, підручну книжку для щоразового перечитування. Зацікавився нею Лодиженко. Незвичайна обкладинка, цяцькована квіточками. Напружився й прочитав незрозуміле: «Едгорі хуріят». Зверху стояло довге ім'я, яке вже не раз доводилося чути Лодиженкові: «Хамза Хакім-заде Ніязі».

— Хамза! — голосно повторив, хапаючись.

Хлопець сидів, підібгавши ноги, дивився, як хапалась оця людина біля батьківських книжок, ніби поспішаючи вибрати якусь найпотрібнішу, щоб зникнути з нею завчасно.

— Ходімо, вже батько покликав,— ледве зрозумівши, почув Лодиженко.

В руках у нього лишився примірник рукою переписаної книжки. На титулці прочитав: «Толстой, «Менінг Кураним» [1]». Нестримно, ніби аж перелякано відкинув геть Толстовське «євангеліє» і знов ухопив «Хамзу».

Так з тією книжкою в руках, озираючись на незакриті новенькі полиці в нішах стіни, пішов за хлопцем приголомшений.

Раптом згадались завдання, з якими приїхав до Ходжента, і таким смішним, ніби гіпноз якийсь, здалося оце подорожування до міраб-баші. Дехто гадає, що, зібравши збори дехканів, відчитавши їм найдовшу доповідь, зорганізуєш не одну артіль: так і підуть навперейми, встигай лише протоколи складати, заспокоюючи свою совість. Але тут красно подякували за доповідь, закликали на чай та розважні теревені в поетичну альтанку над Сир-Дар'єю, і все. Де ще ті колективи, ентузіазм до голодностепської проблеми, артілі охочих кінчати будівництво? Все як манливе марево пустельне: поки що здалеку ворожить, обіцяє.

Як марево!

Юсуп Ахмат-Алієв стояв у дверях, на одвірок спершись, і загадково лагідно посміхався до заінтригованого Лодиженка.

Тут тільки зрозумів технік, що його повели на жіночу половину, що, наперекір заснаділому страховищу адату, йому покажуть її саму... жінку, як легендарного одвічного відлюдника.

Подивись сам на оцей побут, дізнайся з власного досвіду, щоб говорити ширококрилі фрази, давати обіцянки.

— Тохта-а! — владно гукнув міраб-баші, тупнувши ногою на когось в ічкарі. Там щось загомоніло коротко, але покірно, і вщухло. Господар ще сказав кілька слів, яких не міг почути Лодиженко, і, знов привітно посміхнувшись, запросив:

— Прошу! Вам було цікаво поговорити з жіноцтвом. Я даю вам цю можливість, сподіваючись на те, що про це не буде відомо іншим. Прошу, заходьте...— ще раз запросив, відступаючи з одвірків.

---

[1] «Моє євангеліє».

На килимах перелякано дивилися на Лодиженка три незакриті жінки. Найстарша, ніби з презирством, одразу ж одвернулась, встаючи з килимів. Лодиженко відчував усією істотою, що він образив цю людину. Інстинктивно, ніби прохаючи вибачити, перевів очі на інших жінок.

— Юсуп-бай! Я мушу вийти по господарству,— проказала старша таким голосом, ніби вік вона жила в льоху, а голос свій уперше й сама почула.

— Хо-ош! — і звернувся до Лодиженка. Помітивши на лиці в нього відбиток не то жаху, не то нелюдського здивування, Юсуп також привітно, як і раніше, відрекомендував:

— Моя донька — Назіра-хон, дві дружини...

Скоріше відчував, котра з двох дочка, а котра — дружина, бо найстаріша, що мусила бути матір'ю, тримаючись осторонь від Лодиженка, вийшла.

До нього підійшла дівчина років п'ятнадцяти, ніби зовсім доросла по-місцевому людина, і не встиг щось сказати їй чи відвихнутись, як вона пальцем зробила в нього на чолі цяточку священним мулом із Сир-Дар'ї. Це була ознака найвищої пошани до гостя.

І всміхнулася. Всміхнулася одверто, не стримуючись, відкривши дрібненькі разочки дівчачих зубів. Неначе пожартувала з нього, похнюпилась, очима спідлоба вгору спостерігала юнацьку неприховану вираженість у Лодиженка.

Розгублено зашамотавсь, озирнувся на господаря в одвірках і сам собі не йняв віри, чи був він там колись, чи це йому тільки ввижалося. Захотілося й собі переступити поріг, щезнути. Але ж чемність...

— Так ось вона, узбецька жінка!

Молодша дружина, трохи менша на зріст за свою нерідну дочку, швиденько накинула на голову хустинку, дістала з-під стіни мідний чайник, що парував у незакритий отвір. Нагинаючись, ловила помацки непокірну імчак [1], яка випорсала в проріз сукні під руками.

Червонів, соромлячись, почував, що дрижить внутрішнім змішаним почуттям здивування, сорому і людської цікавості...

— Кани, бу якга, утиринг [1],— показала дівчина на подушку серед хати і додала, все так само дивлячись

---

[1] Імчак — грудь.

[2] Тут сідайте, будь ласка.

спідлоба, щиро всміхаючись по-дитячому: — Айтингиз німа? [1]

Лише тепер, звернувши увагу на це дівча, мимоволі всміхнувся Лодиженко, ступив до неї, простягаючи руку, промовив:

— Лодиженко! Семен Лодиженко...

Почув, як земля під ним провалюється. Назіра-хон, не зрозумівши його руху, скинувши очима на простягнену руку, відступила, озираючись на мачуху. Та щось буркнула їй, а Лодиженко повагом опустив руку, винувато потер долонею об штани.

Глиняна цяточка на лобі, як виразка, палила. В руці, неначе покута, якась набридла книжка, взята з полиці господаря.

— Читаєте, Наз... заіра? — заплутався Лодиженко, згадуючи ім'я дівчини. Вона не зрозуміла.

— Габай? — перепитала, відкривши великі очі з довгими віями. Важкі чорні брови налягали штучно з'єднаною смугою — от-от затінять викохане степами око. І любо дивитись, як змагається ніби одволожений погляд з навалою густого мережива брів.

Зодягнена вона в довгу строкату шовкову сукню без фасону й смаку. Ті ж прорізи для імчак, піддерта талія, довгі рукава. Але ця сукня, як сорочка, облягала гнучке тіло, змушуючи Лодиженка червоніти після кожного погляду на дівчину.

Обмеженим набором узбецьких слів повторив запитання і знов запнувся з ім'ям.

Подаючи піалу чаю, засміялася вголос, і ніби порожній фарфор піали луною відгукнувся на цю веселість. Ледве втрималась і мачуха, розливаючи кок-чай.

— Назіра-хон! Звіть Зір-хон, так мене зве Гулямбай...— і вона засміялася, нашіптуючи губами: «Наз-заїр, Наз-заїр...»

— Зір-хон, Зірка. Хороше ім'я: Зірочка...— повторював Лодиженко і, п'ючи чай, стежив за цим дитям природи, часом шкодуючи, що він не місцевий джигіт.

Які балачки, які почування можуть прийти в голову в таку хвилину? Дві молоді жінки йому догоджали, як гостеві, а він сприймав це за найбільшу муку. Фрази не в'язалися — прищеплений Карімбаєвим невеличкий за-

[1] Як ваше ім'я?

пас узбецьких слів, як пара, зник, спорожнивши голову. Тільки ганяла самотньо невиразна думка та двоє-троє слів крутилися на язиці. Дівчина говорила тим нестримним контральто, що от-от вирветься і забушує приворожливою піснею, а слова її падали, як раптовий дощ на шибку. Падали, намагались дістатися до його душі, напоїти її простою, неодквітлою свіжістю. Запашними будяками барвеніла молодість у словах.

— Це батьківські книжки. Мені він інколи показує їх, та... адат, ішани й сусіди...

— Але ж ви читаєте?

— Ні,— і почервоніла.

Як то червоніти східному загорілому обличчю!

А воно почервоніло, воно заграло дівоцьким соромом, як від настрою музики грає зачеплена смичком струна. Запалившись, полинув назустріч їй. Мішаниною трьох мов засипав її. Які адати, ішани в силі спинити кров у її жилах, не відібравши рвучкого життя? Яку долю вибирала чи вибирає вона собі? Чи почуває ж Назіра, що життя, як квітка з колючками, розцвітає, і їй годилося б пурхнути на той квіт, та, може...

— Та що я маю робити? В який комсомол піду я, коли за ворота важко виглянути мені без густого покривала на лиці? А я вже на порі. Батько з Чадака виїхав через це. Мене купують навперейми.

— І вас не ображає це? — Лодиженко навіть про Чадак не згадував у ту мить.

— Що?

— Що, як худобину через полу з вівсом, вас передадуть за якусь сотню.

— За мене дають уже три тисячі. А я радітиму, коли батькові своєму так до речі прислужуся.

— Жах!..— зітхнув Лодиженко.

— Не розумію цього слова,— затремтіли губи, а по очах Лодиженко впізнав, що вона зрозуміла тон і біль юнацького зітхання. І по лицю, як перший вітерець на встояному ставку, лягли брижі смутку та тривоги. Чого він, оцей «європеєць», змінився на виду і стражданням пройнялася його молода істота?

Схопилася, труснула гривою розплетених кіс. Вони, непрохані, поллялися рвучким водоспадом по плечах і гріли стан теплом, що випромінювалося з розлущених кілець.

«...І з-під паранджі відчуєш, як м'яко вигинається цупка відточена постать...» — згадалися чиїсь слова в Шаарихані про прекрасну узбечку з Ходжента.

— Це вона! — вголос подумав Лодиженко.

В дверях з'явився Юсуп Ахмат-Аліев.

IV

Десятків зо три засмаглих старіших дехканів та з десяток юнаків чемно сиділи на килимах у хаті міраб-баші. Декого впізнав Лодиженко з активу. Жодної голови, вкритої священною реліквією — чалмою — не було. Замащені потом тюбетейки втрачали своє шовкове гаптування. Не визначалися свіжістю і різнокольорові чапани.

Міраб-баші увійшов за Лодиженком і ще в дверях гукнув:

— Суходжалік технік! [1]

А коли дехкани шанобливо схопилися, лишивши на долівці лише стябла з коржиками та недопиті піали, Юсуп хазяйновито попросив усіх сідати.

Товплячись, віталися, відкривши роздобрілі обличчя.

Від несподіванки Лодиженко не знав уже, як далі поводитись. Подали кок-чай з загальної піали, і він машинально пив, оглядаючи дехканів, думав:

«Чи то ж знають вони, що господар його на жіночу половину водив? Чи розуміють той внутрішній порив, що вогнем спалахнув у нього після цих одвідин?»

— Дехкани бажають послухати про нові землі та про колективи в Голодному степу,— почав, як на урочистому обіді, Юсуп Аліев. Це знову нагадало про мету подорожі, підбадьорило Лодиженка.

— Гаразд, хо-ош! — пожвавішав він. Уважні обличчя зустріли цю мовну мішанину посмішкою щирого задоволення.

Вирішили, що Лодиженко говоритиме російською мовою, а за переклад брався сам Юсуп.

— Я всього лише рік як живу отут, у Ходженті,— звернувся Юсуп до Лодиженка,— але встиг познайомитися з деякими тут присутніми. Це краща частина щирих радянських дехканів, на яких можна покластися. Я в своєму Чадаку небагато знаю таких людей.

---

[1] Суходжалік технік — технік водного господарства.

— Ви з Чадака? — здивувався Лодиженко, хоч про це ж ніби він чув з уст Назіри-хон. Чимало спогадів пов'язували і його з тим міжгірним, завороженим у супокої кишлаком. Але один спогад зараз немов блискавкою запалив його. Лодиженко відчув, що червоніє, та намагався дослухатися до відповіді міраба.

— Рік як переїхав. Деякі міркування сімейного порядку...

Лодиженкові захотілось допомогти оцій людині так раптом, як сидить,— в тих сімейних справах. Чомусь здалося, що сімейні справи в першу чергу починаються від Назіри-хон і кінчаються нею. Принаймні Лодиженкові хотілося, щоб це було так, а не інакше. Недаремно ж шановний Юсуп-бай таким трагічним тоном про це повідомив, озираючись від обережності, щоб хтось із присутніх не зрозумів його російської мови.

Говорили довго. Бідне хлоп'я знесилилось носити чай і розпалювати чилім. Лодиженко поволі забув про пригоду в ічкарі, захопившись, роз'яснював форми та завдання дехканських об'єднань у Голодному степу.

Витрачаючи величезні кошти на Голодностепське будівництво, держава і партія мобілізують трудящі маси, щоб далі ще активніше проводити справу до кінця. Лишилось останнім напруженням зломити рештки впертості і таки скорити степ потребі людській. Ще в цім році можна використати частину голодностепських вигуляних земель під городні культури, а в наступному хоч усі сотні тисяч гектарів засівай бавовною. І ось настав час, коли люди — хазяї тої землі — бралися б уже за практичні заходи: обробіток землі. Вони мусять востанне поставити ногу на горло гірській стихії й почути: «Корюсь!..»

— Звичайно, ми віддані голодностепські працівники,— захоплювався щодалі дужче Лодиженко,— ми не склали зброї. Ми запевнили партію і уряд, що закінчимо. Закінчимо або власними кістками станемо поперек горла цій упертій звірюці — пустелі. Ми маємо кадри спеціалістів, що не кидають і не покинуть степу. Але нас замало. Потрібно, щоб широко включалися узбецькі дехкани, підтримуючи заходи партії та Радянської влади. Бо для кого ж будується ця перша фортеця соціалістичного бавовництва, як не для народу! Він і повинен підтримати нас, освіжити сили будівельникам. Нам

потрібні дехканські бідняцькі маси, потрібні тисячі кошчі-дехканів у колективи, що самі закінчать для себе Голодний степ!..

Вмиваючись річками поту, Лодиженко ледве передихав, пережидаючи такий же запальний переклад Юсупбая. Зацікавлені дехкани слухали комуніста-техніка, навіть кок-чай лишили чахнути.

Коли сухе проміння сонця востаннє сковзнуло по брижах Сир-Дар'ї і втретє прокричав суфі набридлий молитовний заклик, збуджені дехкани виходили з Юсупового двору. А захриплий Лодиженко, припадаючи до свіжого чаю та до торішньої сухої дині, відчув, що говорив не лише він, а говорила й душа кожного з присутніх тут дехканів. Їхнє промовисте мовчання, їхні глибокі зітхання й репліки — це все було єдиною спільною промовою на закінчення Голодностепського будівництва. Якесь чуття перемоги підкочувалося до грудей, викликало клекіт радості.

Вони переможуть! Гурумсарайців чотириста дворів уже виїхало, і розташовуються вони двома колективами на Майлісайській долині. Тільки шість завзятих куркулів-баїв лишилось у кишлаку, як прокляті, бо жоден колгосп не приймав їх у свої лави. Ханабадський, шаріханські, алмазькі, бешарицькі колгоспи, захлинаючись у спеці та в безводді степовім, посідали голодностепські землі, йшли добудовувати Кампир-Рават та північний тунель.

Вони з Саїдом, десятки інших уповноважених обкому партії, навіть сам Гафур Ходжаєв, носяться по кишлаках Ферганщини, говорять з людом, який розуміє їх, піде на степ, повіривши в недалеке щастя.

А там приїдуть ходжентці. Приїде Юсуп Ахмат-Алієв з сім'єю.

Соромно стало за зрадливі юнацькі думки... А що він зробить, коли молодість його таки диктує, літа тривожать почуття? Що зробить, коли майбутнє здається часом уквітчаним трояндами, а серед них переможно зацвітала, обгорнута шипаками колючок, непереможна і запашна краса! Вона і кольором, і виключною свіжістю квітки аж дражнить, кличе...

Назіра-хон, Зірочка...

Така далека, як спогад, така моторошно привабна, як незміряні далі, Назіра-хон, як надія, то вгасала, то запалювалася і тішила. Мимоволі зринала в пам'яті і та,

в хвилях Чадак-саю оголіскана дівчина. Щось невловиме, незрозуміле ріднило їх у збудженій уяві молодого техніка.

V

Руза гайіті [1].

З'їжджалися молящі. Сходилися в Карагаш. Обитель Мазар Дихана немов просиналася від святкового збудження, а скрині імам-да-мулли, скриплячи іржавим залізом, доповнювалися від датків правовірних.

Спека робила своє діло. Сонце та посуха неначе й думкою людською намагалися заволодіти. Шпилі гірські з білих ставали спочатку сірими, а далі зовсім чорними. Спасенні хмари, що сільовими водами кропили б спеку, все рідше одвідували гірські простори.

Посуха!

Це страшне, лихе слово старанно замовчувалось. Його ніби викреслено із щоденного вжитку. Але страшний зміст його заповнював собою повітря, думки і погрожував.

Дехканські землі мешканців Карагаша водна комісія вже полила з кара-киргизьких рік. Давно колись старі обвалені заури несли свою воду на ці землі, але коли пересохли,— ніхто не згадає. Тепер по них пустили воду, щоб оживити принишклу надію дехканів. Тільки Кзил-су, повноводна й бурхлива, все також безплідно мчала свої води по неприступних проваллях, ледве поливши землі обителі.

Навколо жовтіє-таки, хиріє зелень, як безнадійний сухотник.

— Такі ж землі, ті самі, а урожаї не ті. Пахта як замовлена. Там, на обительських землях, як з води пнеться, а в цих...

— Курук-чилік!

— Аллагу акбар! В обителі й на камені в безводні роки, як море те, пшениця й бавовна грали.

— Обитель і сам авліє Дихан невидимо доглядає, дає досить води Кзил-су з проваль раватських.

— Аллагу акбар! Невірність наша, нещирість... Забуваємо адати батьків. І сохнуть поля, уривається життя, а колись було...

---

[1] Руза гайіті — свято серед літа.

— Он Голодний степ!

— А-а-а! — залементували разом на всі лади. Неначе це слово мов та граната, з необережності кинута в такий екзальтований гурт прочан до святого мазару. Граната вибухає клубком галасу, жаху, ненависті або здивування. Але які б не були почуття, викликані переляканим, істеричним вигуком «Голодний степ!», це поняття вже несло в собі для тисяч молящих ще й віддалену цікавість, а часом і надію!

Голодний степ!

Тільки й лишилося, що Голодний степ. А поля обительські мінилися під сонцем достатком і свіжістю. Ҳзил-су, жартуючи, полоскала ці землі, дзюрчала в корінням садовини, обновляла хаузи.

— Кому ж оце все зростає? — зірвалося з уст літньої вицвілої людини. То був дехкан, без чалми, в порванім чапані. Благенька борідка, як присушений вишарець, збивалася в порижілі ковтяки, а плямисто-віспувате обличчя, здавалось, належало якійсь відлученій від життя істоті.

«Усе мусить комусь зростати». Такою мораллю заповнювалося самовідчування цього дехкана.

Кілька різноманітних облич разом обернулися до дехкана, потім одне до одного. До чого таке запитання? Чи про це мова йшла? Зростає, ну й нехай собі. Обитель, як щось суцільне, велике й безконтрольне, панувала над оцим усім. І поля, вкриті шаром важких стебел бавовни та похилених від ваги богарних нив пшениці,— це теж була обитель.

— Аллагу акбар! А з чого б жили два сини імам-дамулли в Кабулі? Та й сам бай-ата [1] Алімбаєв чим годуватиме своїх жінок, за що подорожуватиме в Мекку чи в Багдад? — почули відразну відповідь дехканові з гурту. То говорив моложавий на вид узбек, незалежний у поводженні, худий, але енергійний. Не перевіряючи враження від своїх слів, він продовжував: — А хіба Алімбаєв один? Кожен мулла-ата в обителі має власні потреби, та не скажете ви, що ті потреби такі ж, як і у вас.

— А які ж? — не втерпів хтось.

— Не гнівайтеся, але ж не такі, як от у вас. Вам досить одної дружини, бо на другу вам зась,— хвала богові, її цілком досить для радості сімейної та для спо-

[1] Бай-ата — панотець.

ною совістї. А імаму обителі їх півдесятка подавай. Ал-ах крізь пальці дивиться на таку святительську роз-усту... Та й дітей учить. Он молодший суфі обитель-ький учить сина в Карачі і має акції в англійській про-мисловості.

Було це незрозуміло, але чомусь брало за душу.

— Та звідки ж кошти він має на це? — протестували.

— Не знаю. Може, йому аллах їх уві сні посилає, а може... коли б ви спробували побути обительським суфі або хоч братчиком, то й ви б довідалися, кому й на які потреби йдуть оці ваші пожертви за майбутні привілеї в Магометовім раю або кому зростає оце все від щедрого зрошування Кзил-су. А ваші лани сохнуть. Аби тільки обитель тішилася красою водоспаду, що за тисячі ташів [1] лунає могутнім ритмом величі...

Крізь гурт до цього запального й відважного агітатора протиснувся ще один, такий же моложавий засмаглий чоловік, з дужим, упертим виглядом обличчя. В очах відбивались і радість, і здивування.

— Саламат, саламат-ака! — привітався він до відважного агітатора.— Дозвольте висловити вам щиру подяку за розумні речі. Ви робите послугу Радянській Узбеччині. Це негідне гніздо паразитів слід давно зруйнувати дощенту і водою Кзил-су напоїти виснажену голодностепську долину. Кажіть їм більше, народ віддячить вам за розумне слово.

І Саїд-Алі Мухтаров, і Хамза Ніязі з Шахімардана давно впізнали один одного, але удавали, що вперше в житті здибалися отут зненацька. Та й не легко було так спроста впізнати Саїда, перевдягненого в такий поношений чапан і в злинялій тюбетейці. Несподівана поява серед молящих цього видатного інженера-узбека — діяча, діяльністю якого так щиро захоплювався Хамза, не на жарт здивувала вчителя. Замість відповіді Хамза дивився не моргаючи на Саїда, немов не розуміючи мови Мухтарова.

— Ви?

— Цитьте! — вже російською мовою спинив Хамзу Саїд-Алі.

В чайхану підходили люди. Через брак місця сідали на нарах, просто на простелених циновках під чинарами.

[1] Таш — камінь, але віддаль, як, скажімо, гони — теж таш. Віддаль, на яку людина ніби спроможна якнайдалі кинути камінець, і е таш.

Обительські чайхани тріщали від напливу молящих. Високі жовто-вогняні купи урюку з обительських садів жадібно поїдалися від азану до азану. Безперервно бігали хлопці-чайханщики, носили окріп чи кок-чай окремим гуртам. Збоку до гурту Юсуп-бая підсіли Хамза та Саїд, лишь очима привітавшись з аксакалом. Підсовувались і сусідні гуртки, встрявали в балачки і так захоплювалися ними, аж до лайки, що не чули голосів суфі.

Саїд-Алі з Хамзою та Юсупом і Карімбаєвим не встигали відповідати на численні запитання та цілий потік дивувань і заперечень. У деяких молящих від енергійних протестів з'їжджали набік старанно приладнані чалми, а вони все сиділи і сперечалися. Цитуючи напам'ять цілими уривками суни з корана, Юсуп-бай тим показав себе найкращим знавцем адатів та корана і цим заслужив незрівнянний авторитет. А дзвінка, запальна Саїдова промова та переконливі довідки Хамзи чарували присутніх. Білі, як сніг, чалми поволі втихали або зникали в дальніх чайханах. Найгостріший козир обителі — перенесений Медінський коран — бліднув перед дружною роботою Саїдових друзів.

VI

— У вас серед молящих, що прийшли відсвяткувати великий байрам, є непевні люди,— промовив за обідом у саду імам-да-мулли високий чоловік, що в таборах Голодностепського будівництва видавав себе за кореспондента закордонної «професійної» преси. Вечорами його можна було зустрінути в обительському саду самого або ще з якимсь «європейцем» з будівництва. Ні обличчя, ні костюма через темряву в гущавині впізнати було не можна. Тільки нестримна розмова чужою мовою видавала цю високу людину.

— Є непевні люди і досить небезпечні,— ще раз ствердив він на запитливий погляд імам-да-мулли. І коли той знов-таки не зрозумів його, він пояснив, понижуючи по можливості свій горловий голос:

— Саїд-Алі Мухтаров серед молящих... І, здається, навіть той... Хамза з Шахімардана.

Імам-да-мулла відсахнувся. Інстинкт злочинця примушував без потреби озиратися.

— Е, та ви боягузи тут. А ще взялися за такі справи... З закордоном зноситесь, концесії обіцяєте. Хамзи злякався!

Така впевнена, аж до нахабства, наполегливість образила чутливу натуру імама, а втім, правда була за ним. Боягузи вони. Ось-ось у них з-під носа вислизне Кзилсу, щоб колективи-радгоспи зростали на її бризках, а обитель тішиться надіями.

— Саїд-Алі? Хамза Ніязі? Дивно.

— Не зовсім. Це якісь підкинуті вам узбеки,— від ваших такі не родяться.

«І це образливо, а правда ж,— думав імам-да-мулла.— Яка узбечка зродила б такого упиря, що рідні звичаї, віками збивані адати ламає, як усохле бадилля пахтн в покинутих джаяках [1], ламає, як невловимий буран міжгірний?»

— І ви певні, що то вони? Та що ж їм тут робити? Невіруючі, обасурманені?

— Підіть послухайте. Моляться. Коло головної чайхани, як на червоному майдані. Так і сподівайся Жовтневої революції в самім мазарі. А в іншій чайхані — п'яний писар з будівельної контори. Неподобство!

— Гм...— бурчав імам, покірно простуючи за високою постаттю до дувала.

Біля чайхан товпився, клекотав люд. Уперше за життя довелося так широко святкувати великий байрам. Караташці полинули з кишлаку в обитель. Всі чайхани заспіль були забиті святкуючим людом. Великі самовари парували поруч кожної чайхани. Але в чайханах не лише кок-чай пився в такий день. Обитель виkотила з льохів застарілі вина,— така нагода продати, звільнити тару.

Молокан не пішов до центральної чайхани, де мітингували ентузіасти Голодностепського будівництва. В старенькому чапані він змішався серед аксакалів у чайхані біля обительського дувала і охоче змінив кокчай на добряче обительське вино. Його підтримали аксакали, адже платив цей дивний «урус», який хоч і не знає мови, але вихваляється любов'ю до «узбецького бога» і пригощає...

Чадачани, пізнавши Саїда, навіть з почуття родинності стали на його бік і сперечалися в гурті аж до

---

[1] Джаяк — грядка.

лайки. На трибуні, роль якої виконували нари чайхани, з'являлися раз по раз нові промовці. Хоч і не красно говорили, та в запалі щирістю і голосом брали.

— Годі вже панувати за нашими горбами! Молитви аллахові від нас і вдома дійдуть.

— Кровопивці! — вигукує хтось з гурту.

— Не дати їм води! Нехай, як ми, конають голодні!

— Хай моляться!

— Синів за кордоном навчають та з якимись буржуями в садку своєму, як у Магометовім раю, нашими душами на загибель торгують.

— Ходім!..

Куди йти запропонувала чиясь енергія — невідомо, але настрій створився не на користь обителі.

З саду обительського через старезний дувал виринуло дві голови. Одна з них належала імам-да-муллі, бо розкішною чалмою квітчала таку ж одкохану, хвилясту бороду. Обличчя імама з невідомих причин було чим нижче, то все ширше, і ніс, як плантаторська цибулина, синіючи, приплюск на випадковому місці цього образу. Інша голова по-європейському голена, в новій атласній тюбетейці, не була схожа на узбецьку. За дорідною гущавиною рослин вони ховалися від звичайного ока, і той, другий, шепотів глухуватому імам-да-муллі свої гадючі репліки.

— Саїд, Саїд! — пронеслося в натовпі, що уже залляв і вулицю понад обительським садом.

— Саїд-Алі! — просичали постаті за дувалом.

— Покладаємо надії на вас...— долітали Саїдові слова.— Ви сини країни, ви той самий народ, про який з натхненням говорить велика партія, як про непоборну силу будівників соціалізму. Це ж для трудящого народу партія і уряд з такими труднощами будують Голодностепську систему. Мусите ж ви звільнити Узбеччину від оцього глитайства (махнув рукою на високий мінарет, де з'явився черговий суфі), рятувати себе від голодної загибелі. У вас посуха, земля виснажена, а тут...— в цей час ніби навмисне двигтюче зашумів обительський водоспад,— он бачите, куди витрачається ваше багатство — вода?..

Лемент обопільний зчинився такий, що Саїда не стало чути.

— Колективи... радгоспи... Масою закінчимо... Порятунок...— виривалися окремі фрази. На трибуні товпи-

лася, сперечались. Десь з-за дувала, поблизу центральної чайхани, пролунав раптовий постріл. Ні диму, ні полум'я. Тільки приглушений ляскіт покрив лемент. Шамотня ще більша зчинилася в натовпі. На трибуні повалився Саїдові на руки міраб-баші Юсуп-бай. Відчув і Саїд, що по тілі покотилося до ніг щось слизьке, мокре. Під рукою защеміло, вхопився долонею — кров.

Помітивши на руці власну кров, Саїд погрозливо зняв її догори.

— Ось кров'ю своєю присягаюся, що зруйнуємо це гніздо упирське! Ви бачите... нас...

Розбурхана маса гойднулась і галасом своїм покрила дужий Саїдів голос. Пораненого Юсуп-бая пронесли до крайньої чайхани. Притиснувши рукою там, де щеміло під плечем, Саїд змішався з натовпом.

І довго ще, неначе рій недобраний, гуло на майдані. Суфі давно відкричав останній повечірній азан, а люди все гули, немов відчували, що роз'єднаних по чайханах, їх, як глухих куріпок, переберуть по одному і знищать. Зникли голови в кущах саду за дувалами.

VII

Постріл на Руза гайіті завмер тільки там, між дувалами. А в степу, в просторах голодностепських, він залунав громами. Залунав погрозливим передвістям, стривожив і без цього занепокоєних переселенців.

Значить, обитель води не дасть? Караташ буде сперечатись за Кзил-су? То що ж матимуть оці нові, як на картині розпланованні, кишлаки? Вони ж і тепер, щоб себе напоїти, цілими днями їздять до Уч-Каргала по воду. А степ чим напоїш?

Так пролунав по голодностепській долині постріл у день великого байраму.

Ходжентським артілям виділили землю на південнотунельній дільниці. Кишлаки розташували під першим гірським валом, де містилися бараки робітників. Прочищені два джерела дзюрчали в хаузи прозорими і надто бідними струмочками. Але живили надію цієї півтисячі сімей, що кинули Ходжент, повіривши комуністам, прийшли шукати нового щастя.

Землевпорядник Дар'їн опецькувато перекочувався з одного кутка табору на другий. Його два помічники шамоталися, як на пожежі. Заздалегідь розпланований

кишлак на триста дворів ніяк не вміщав у собі й половини. Кожен дехкан ішов за гуртом перевірити, чи не в кращому місці оселяють його сусіда. Проходячи повз шатра попередніх своїх ходаків, що встигли вже рівцем обгорнути свою садибу, дехто незадоволено бурчав. А коли діставав свою частку, бігав з кутка в куток, щось міряв кроками, і все здавалось, що от-от ляже, розпластається на цім клапті землі, щоб собою відгородити її від завидьків сусідів.

Коло одного хауза Дар'їн несподівано наскочив на гурт жінок. Вони з глечиками чекали, доки надзюрчить з джерела ота цілюща рідина. Тихенькі суперечки за чергу раптом змінилися на одне:

— Ай-ї! Пошт!.. Ай!..

Дар'їн знав, що узбецьку жінку треба обходити далі, але, надибавши їх гурт, ідучи в справі, він тільки на мить спинився. Здалося чомусь дивним, що тут, серед майбутнього колективного жіноцтва, трималися такі забобони.

Але за рукав щось дуже сіпнуло ззаду.

— Не можна. Урус ніліза! Вони женщини без паранджі... Он хауз для мужчин...

Голос ніяк не підходив до дужої руки, що так жваво повернула за рукав землевпорядника, і якийсь непевний звук вирвався мимоволі з уст. Він побачив тільки коси. Розплетені і по плечах послані, неначе потік киплячої смоли, пасма ховали обличчя. Рука хапалася за них, а друга все ще смикала землевпорядника. Почувалася і боязкість, і настійливість.

— Гетьте! Ідіть! Це хауз жінкам! — шепотіли губи під покривалом довгих хвилястих кіс. Дві блискучі зірочки очей пробивалися крізь щілини пасом.

— Що це, товаришу Дар'їн, попав у полон до жінок?

— Ні чорта не розумію. Мені треба до репера, а воно вчепилося. Та ще й дівча...

Дівчина озирнулась і, раптом зірвавшись, кинулась до сполоханого гурту.

— Назіра-хон, Назіра-хон! — спиняючись, промовив Лодиженко ледве чутно.

— Інтересне дівча, товаришу Лодиженко! А я все ж мушу йти до репера.

— Після! Після! Треба їх попередити, а то...

— А то що?

— Лиха не оберешся. Ходімо, я вас давно шукаю. Ваші поміщики нарізують садиби понад територією заводу. Ми ж умовилися, щоб завод відокремити парком.

— Під парк одрізано двадцять гектарів.

— Їх уже дехканам ділять. Поспішайте.— І спинився, вирядчаючи очима опецькуватого Дар'їна, який ніби не йшов, а котився манівцями туди, де зростали будівлі заводу. Очима вирядчав Дар'їна, а думками линув назад, до хауза, куди, неначе сполохана лань гірська, побігла Назіра-хон.

Він знав від Юсуп-бая, що ходжентці оселяться всі коло бавовноочисного та олійного заводів. Знав, що Юсуп Ахмат-Алієв селиться і що його вже обрано на міраб-баші, але чомусь не вірилось, щоб Назіра теж була тут. Весняна подія в далекому Ходженті здалася казкою, яку довелося чути, солодко дрімаючи в вечірнім холодку.

«Може, то й не вона?» — набігло холодне й непотрібне запитання. Та певність, глибока й тверда, опанувала молодого Лодиженка, губи пошепки твердили:

— Це вона, вона!

Ходжентці селилися якнайдалі від живого місця. Їх кишлак — Кзил-Юрта. Його найпізніше наділяли землею. Великий байрам для ходжентців минув у турботах, переїздах та в оцій гарячці на розподілі грунтів. На свято в обитель Мазар Дихана пішло щось десятків зо два дехканів і з ними мулла Юсуп-бай.

По Голодному степу, ніби вітром, розноситься чутка про те, що цими днями в обителі пристрелено Саїда, і настрої непевні охоплюють закинутих сюди людей. Та не розпач, а певність і рішучість брали верх:

— Що буде, те й буде!

Шляхом з центральної дільниці їхала крита арба, і два вершники маячили в степовій пилюзі. Ще здалеку їх помітили з контори заводського будівництва і дивувалися, що арба їде одиноким шляхом з лікарні. Цим шляхом возили хіба що хворих або вмерлих, і то до лікарні, а не навпаки.

Запитали телефоном лікарню. Відповіли не зразу. Євген Вікторович, нарешті, повідомив:

— Міраб-баші Юсуп Ахмат-Алієв. Його поранено на святкуванні в обителі. Покладіть у бараці заводської амбулаторії.

— Хто поранив? — запитав інженер Данилко в трубку.

— А чорт їх розбере! Нашого Мухтарова теж ушкрябнули. Сьогодні поїхав у Кампир-Рават. А десь по дорозі на Шахімардан цієї ночі камінням убито ще й письменника-узбека. Якогось Хамзу, чи що. Діла пішли... Міліція з Намаджана виїздила і нічого не знайшла. Затримали з десяток дехканів...

Навіть у трубку почув інженер, як набридло Храпкову розповідати ці історії.

В заводському дворі спинилася арба. Один кінний скочив з коня і розігнався в контору, та його спинив Данилко.

— До амбулаторного барака підвозьте,— і, взявши з рук червоноармійця пакет, не читавши, поклав до кишені.

Коли знімали з арби Юсуп-бая, не знати звідки збіглися кзилюртівці. Навіть грунти свої покидали. Жодної звістки ніхто не давав, а вже в гурті пролунало:

— Юсуп-бая пораненого привезли. З обителі... за Кзил-су... Юсуп-Ахмата.

З'явився Лодиженко, підійшов до інженера Данилка і запитав, притишивши голос:

— Хто це?

— Поранений на святі в обителі. Саїда теж...

— Як то — Саїда? Де він? Я знаю лише про міраб-баші,— ще більше стривожився Лодиженко. З гурту дехто озирнувся. Ім'я Саїдове зашепотіли сотні уст, а всередині чути було, як хворий пересохлим голосом кидав окремі фрази своїм сусідам:

— Обитель за воду... дехканам тяжко... врожаї обительські...

— Аллагу акбар! Аллагу акбар...— мовили старіші, задні. Навіть співчуття до Юсупа якимсь холодом обвіялося в цих людей, коли почули натяки на богохульство. Та почуття самозахисту поза їх волею ятрило життєві виразки. Напрошувалося запитання:

«Хіба тільки обительським шейхам шляхи життя мусять устелятися килимами розкошів? А діти стількох голодних, які ще й гріха ніякого не знають,— хіба вони не таке ж право мають на Кзил-су?»

— Обитель чи ми? — нараз пролунав чийсь допитливий голос. Лемент, який не обіцяв бодай крихти співчуття обителі, густо й гаряче вкрив це запитання.

— Нас уже стріляти почали представники божі! — вигукнув юний узбек в червоноармійському одязі.— Годі вже нам богобоязно позирати на схід, де міститься оте страховище — мазар якогось...

— Аллагу акбар!

— Годі! Цить!

— Кзил-су. На Голодний степ Кзил-су! — загомоніли сотні голосів, заглушивши хрипкі вигуки червоноармійця.

Закутана в червону паранджу, Назіра-хон продиралася крізь натовп до барака. Побожно говорили узбеки і вмовкали перед доччиним горем. Червоноармієць на півслові застиг, коли побачив жінку і вчув придавлений стогін з-під чорної чиммат, як із домовини.

VIII

Не раз Лодиженкові тривожилося серце за перспективи будівництва. Він мав добрі вуха. Найбрехливіші, безглузді чутки на будівництві він чув у той же день, як вони з'являлися. Невідома сила з «найавторитетніших» джерел зміцнює ті чутки дійсними фактами, узагальнює факти, і на будівництві стає сумно. Постріл з обителі, трагічна розправа з Хамзою в Шахімардані нагадали про життєві умовності. Стояв би Саїд-Алі на кілька сантиметрів лівіше — куля пронизала б його серце. А відлучився б, як той Хамза, від робочого люду — камінням, за порадою корана, вбили б озвірілі фанатики, підбурювані шейхами, баями.

Налагодивши роботу першого окремого партійного осередку на Кзил-Юртівському заводі, Лодиженко дрезиною повертався в Кампир-Рават. Остання зустріч з Назірою в Кзил-Юрті породила зовсім сторонні думки. Від них будівництву ніяк не легше, а Лодиженкові зайві турботи.

Сидить на дрезині і світу не бачить за думками, тільки спльовує, як на похмілля.

— Башкам парпал? [1] — почув співчутливе запитання робітника-узбека, який, вмиваючись потом, працював на вирлі дрезини.

— Йок, ака! [2] Я не п'ю,— відповів і інстинктивно взявся за вирло.

[1] Голову ломить?

[2] Ні, брате!

Робітник поступився трохи і, даючи приклад, ще завзятіше запрацював. Спробуй, мовляв, отак, як я. Начальникування — воно легке, а ти попрацюй.

І один поперед одного, напружуючи молоді сили, погнали дрезину на підйом. Лодиженкові хотілося сховати свої думки про Назіру якнайдалі від пильного ока вірних поклонників ісламу.

— Башкам парпал! — вже впевнено, з легкою посмішкою сказав робітник.

— Та ну тебе, вчепився! — гнівався Лодиженко й тут же кинув вирло. Ліворуч прорізувалася смуга через гребінь, а в кінці смуги чорніла пляма південного тунелю. Ще з весни покинуто цей вхід, і працю провадилося з долини на протилежнім боці. Вихід північного тунелю сполучався виходом у південний тільки трьома кілометрами бетонованого арика в скелі.

Арик зигзагом упирався в Кампир-Раватський хребет, пройшовши по загаченому колишнім обвалом проваллі. А далі — похилим тунелем униз, падаючи на глибину понад сорок метрів, проходитиме вода свої більше двох кілометрів до контрольного пункту, як у деріваційній трубі. Зараз же за контрольним шлюзом проект Мухтарова передбачав потужну турбіну електростанції під землею. І тільки вже за нею вода вирветься тунелем на три тисячі шістсот метрів, щоб потрапити в бетонований арик на дамбі.

І це вже — степ! Ліворуч за кілометр, на степовій подині, розпланповано будівництво заводу. Далі — Кзил-Юрта і степ, степ у мареві спеки...

Лодиженко збирався дістатись на дільницю північного тунелю до Синявіна, але затримався біля входу до глибокої виїмки перед тунелем. Безлюддя здивувало його, і, як завжди, йому скортіло перевірити. Звелів спинити дрезину. Поміркувавши мить коло дрезини, манівцями пішов до виїмки, щоб нею дістатися до входу в тунель.

— Дивно, залишили тунель. Навіть світла нема. Хіба режим ощадності й Преображенського зачепив? Дивно...— І пішов. Мало не рачки спустився з крутого укосу, озирнувшись, пішов до тунелю. Рейки дековільки вкрилися свіжою іржею від безділля. На дні каналу в безладді валялося каміння, то зрушене з боків, то неприбране після роботи.

Робітник лишив дрезину і теж пішов за Лодиженком.

Загадкова мовчазність Лодиженка більше, аніж почуття солідарності, зацікавила його.

Важкий, тхлявий морок у лункім отворі тунелю спинив Лодиженка на хвилину, він поманив робітника поспішити.

— Підемо попід стіною помацки, і щоб ні шелеснути, ні кашлянути.

— А шакали?

— Ніяких шакалів... Їх давно вже перебито або загнано в гори. Пішли!

Темрява здовжує час: звиклий до цього тунелю, Лодиженко йшов, не спиняючись, але здавалося йому, що надто довго тягнеться остогидле мовчання. Чому немає ліхтарів? Він щоразу намацував електродроти і не міг розгадати, чому не світиться. Озираючись назад, уже не бачив світлої цяточки входу.

«На четвертому кілометрі»,— подумав у відповідь на свої непевні запитання. Значить, ось-ось мусить бути вертикальний шурф, де проектується гідростанція і контрольні ворота. Згадав, що вже кілька місяців, як було дано Синявіну наряди на ворота в тунелях, і враз ніби чогось злякався. Поставив чи не поставив?

— Доведеться повертати,— майже вголос промовив і скам'янів. На нього наскочив його супутник.

З глибини тунелю світилася зірочка ліхтаря, чути було віддалений гомін. Інколи зірочка зникала і знов з'являлася, пересуваючись з місця на місце.

— Працюють? — з напівзапитанням звернувся робітник, сп'явшись до того місця, де, як йому здавалося, в Лодиженка мусять бути вуха.

— Цс-с! Тут роботу давно скінчено. Таке безлюддя.

Зірочка загойдалася і почала ніби наближатись. Лодиженко шарпнув по облицюванню тунелю, шукаючи місця сховатися. Спохватившись, що тунель облицьовано і зашпаровано, він сіпнув робітника, і обидва вмить лягли між ребрами дековільки. Єдиний рятунок, бо в тунелі ходять попід стінами, щоб не спотикатися між щаблями штампованих залізних шпал. Лежати згорбленому, принишкнувши, було незручно і невигідно: не побачиш, хто йде. Та треба лежати.

Коли б тільки Турдиоган не кашлянув.

Чутно, як шавкотять чув'яки по засміченому дріб'язком бетону. Інколи камінчик одскочить, збитий ногою, і цокне в залізо дековільки. Жолобчасте дно тунелю

весь час манило пішохода на середину, і Лодиженко навіть полічити міг, скільки разів спіткнувся об рейки то один, то другий.

Бліде світло попливло по долівці. Навіть шпалу можна вже відрізнити від старого бетону. Чомусь заплющував очі і знов приглядався...

— Тьху ти, чорт!..— вилаявся один. Мовчки запалили цигарки. Рейками неначе віддає дрижання стриманого дихання Турдиогана.

Світло на долівці зникло, і вже не було чути сопіння людей. Лодиженко підвів голову, озирнувся. Там вирізьблювалися в світлі ліхтаря три широкі тіні. Тільки помахи рук та щілинки між тінями то більшали, то меншали, а світло туманним колом пручалося в темряві.

Намацавши Турдиогана, Лодиженко штовхнув його тихенько, той схопився спросоння. Він устиг задрімати, перечікуючи невідомих людей. Цікавість ще більше опанувала Лодиженка. З якої речі ці троє в таке безлюддя ходять по тунелю? Може, монтери? Може, знов почнуть працю з цього краю тунелю. То чому ж немає ніяких ознак роботи на поверхні: ні бетонярів, ні цементу, ні вагонеток, ні звичайного в таких випадках прапорця? Про все це він мусив знати зарані.

Довгенько ще довелося йти вперед, обмірковуючи на різні лади зустріч. Ззаду давно в темряві зникла зірочка ліхтаря. Майже непомітно з'явилася, як прірва вгору, свердловина з піднятим, як лезо гільйотини, налагодженим щитом воріт.

Драбина в свердловині, як на димарях, кріпилась тільки в цівці шурфу. А до нього — біля трьох метрів. Звикле Лодиженкове око примітило електричний дріт. Намацавши його внизу, технік ще більше здивувався, що дріт той перетинав упоперек тунель. Тимчасовий електричний дріт...

«До бурок? А може, міна?..» Думка страховищем зростала й палила. Рука шарпнулася по кишенях за ножем, щоб вимкнути проводку. Кишені порожні. Тут же помітив, що при ньому немає його кишенькового ліхтаря.

— Пчак барми? [1] Давай швидше ножа...

І вже як перетнувся шнур у руках, тільки тоді інша думка, як докір, запитала:

---

[1] Є ніж?

«А може, це в кінці тунелю бурки? Сподівалися ж не сьогодні-завтра з'єднати північний кампир-раватський вхід з південним. Може, останні бурки заклали з обох боків?»

Не кидаючи з рук шнура, пішов угору тунелем. Шнур потягся по долівці, то повисав на старій електропроводці. Лодиженко ще не один раз мацав руками по кишенях, чи немає ліхтаря. В турботах та розгадках час тягся, як вічність. Турдиоган встигав за техніком і щось бурчав. Лодиженко тільки цитькав машинально, а сам ішов з якимось лихоманним запалом. Треба було встигнути перевірити, чи то бурки, чи ні, і, коли потрібно, прилучити електропроводку заздалегідь до моменту вибухів.

«Навіщо ж така таємничість? Проводка зверху...»

Почув, що на пучках у нього не стало шкіри, що вона обтерлася об шорсткі бетонні челюсті тунелю.

З розгону вдарився в щось тверде, непорушне і, тихо ойкнувши, повалився на рейку. Турдиоган почув той звук і саме падіння техніка, спинився. Якийсь момент стояв і міркував, що сталося спереду. Лодиженко застогнав.

— Турдиоган! Обе-режно, не вдарся,— ледве почув робітник знизу. Помацки дійшов до якихось штабелів залізних коробів. Одсахнувся і звернув убік, де чувся голос техніка.

— Сірників теж немає? — почув Турдиоган запитання ніби з погреба.

— Йок-да[1],— безпорадно відповів.

— Йок-да, йок-да! — сердився Лодиженко, сидячи на рейці. Він ще й досі гадав, що вдарився об край тунелю, і дивувався, що непомітно пройшов середній шурф, де на початку роботи було джерельце. Звівши голову, озирнувся круг себе, безпорадно водячи очима, від чого вони тільки дужче щеміли. Сплюнув.

— Коліна, мабуть, вистрілили б, коли б капсулі було надіти. Турдиоган-ака!

— Тут якісь скриньки... ціла купа.

— Скриньки? Може, динаміт?

— Даламит, даламит! Той самий даламит, що ми возили... ціла гура. Кюп бар [2] даламит.

---

[1] Немає.

[2] Багато.

Коліна в Лодиженка заніміли, і він схопився. Доторкнувшись до штабелів цинківок з динамітом, його пальці в темряві полізли по холодному цинку. Сичання крізь зуби доповнювало картину злості, коли пальці намацували до кожної цинківки жилу провода.

— Мерзота! — скрипіли зуби, а руки все ще виміряли міну.— Динаміту скільки вперли! Та ще в якім місці...

Тим часом на челюстях тунелю Лодиженко намацав виступ і впізнав місце, де покладено міну. Це якраз на початку тунельного підйому, де прохідка натрапила на скісся пливучих камінних шарів. Через те пливун покинули, а роботу розпочали з другого боку, щоб піти назустріч камінним шарам.

Не гаючись, помацки обірвав дроти від колектора міни, що був заправлений у челюсті тунелю. Обірвав усю електропроводку з обох боків по челюстях і, поспішаючи, рушив назад.

Залізні ворота шлюзу в контрольній свердловині уже хтось запобігливо спустив.

Яка канальська точність і обережність! Закладено міну і зачинено вхід до тунелю.

І це зробили люди, які живуть тут серед тих, що ось уже два роки вперто довбають оце бескеття, щоб таки просвердлити нутро і пустити ним воду. Ці люди, не вагаючись, наплювали на великий труд, розтерли чоботом священну краплину трудового поту, яким стікала народна енергія, вмивалося напружене тіло!

— Мерзота!..— знову тільки й міг вимовити Лодиженко, позираючи вгору, де блищало, мов обичайка з підситка, коло світла. На ньому ледве прорізувалися зірки.

— Турдиоган! Підопри, я полізу. Не чекати ж нам тут...— і, не доказавши, скочив на дужі робітникові плечі.

Ледве вхопився рукою за ланцюг від воріт шлюзу. А зіп'явшись ногами на перший прут стрем'янки, гукнув пошепки:

— Коли відкрию, гайда до виходу, я буду там.

Відповіді не було.

«Двадцять шість метрів...» — застрягло в мозку, коли в обичайці на поверхні зникли зірки. Бінокль шаркотів об бетон, і піт заливав очі. Починало теплішати.

І тільки на останніх трьох метрах, спочиваючи, зиркнув униз,

Присплюснувшись до прутів стрем'янки, придушено крекчучи, ліз угору й Турдиоган.

IX

Обхідний арик на Кампир-Раватському узгір'ї давно закінчили. Синявін інтенсивно працював на похилому тунелі Кампир-Равату. На північний тунель, на зигзаг бетонованого арика через завал, на ці десять кілометрів він поклав стільки енергії, що навіть його живіт поменшав. Його дивувало, що одяг на ньому був ніби з чужих плечей, теліпався, обвисав. Зате нервова система так зміцнилася, що він міг, запалюючи люльку, спокійно вислухати Лодиженка про те, як у південному тунелі на сто сороковому пікеті вимкнуто приготовлену для вибуху міну. Неначе мова йшла про те, що на звалці збігли з рейок кілька порожніх вагонеток. Тільки очі на загорілому обличчі то запалювались, то загасали й примружувалися.

— Я викликав телефоном з горішньої станції червоноармійців і поставив варту над входом до тунелю і біля контрольного,— закінчив Лодиженко.

— Добре зробили. Динаміт, дійсно, треба перевірити. Еге!.. Скандальна історія. А ми закінчуємо! Мухтаров тут. Сподіваемось цими днями спробну воду пропустити аж сюди, до південного тунелю.

— А північний тунель?

— Там пробили штольню на чотири кілометри. Гадаємо, що й південний проб'ємо. Тоді б воду пустили аж до Майлісая. Ви розумієте, що сказала б ота маса, яка наосліп селиться в голодній пустелі!..— І тут тільки Синявін пожвавішав. Стало зрозуміло, що не першу злодійську міну знаходить і Синявін. Він певен був, що міни ці підкладає підла рука, яка хоч і тягнеться з обителі, але належить тим, що спеціально для цього втерлися на будівництво. Швидше б, швидше зняти звідсіля будівельні штати. Самі декхани не підкладатимуть мін.

— А міна, знаєте, річ зрозуміла. Загибель робітників на кампир-раватській греблі, контузія Мацієвського — то теж міна і, може, не менша за тунельну, ваша. Це й зрозуміло: Преображенський теж форсує роботу в південному тунелі. Преображенський... як би це сказати, ну, байдужий, чи що, до всяких там неприємностей. П'яничку якогось до канцелярії взяв.

— Молокан?

— Здається. Він, власне, нічого чолов'яга. Працював у мене, проноза якийсь, і не вірю я, що по-узбецькому не розуміє... А я дійшов до думки, знаєте, що послати б і його в пакеті до ДПУ разом з повідомленням про міни. Перестав я поважати Преображенського, хоч він, либонь, і старається... Мухтаров навіть запевняє, що цими днями проб'ють, принаймні тимчасово, штольню з півночі.

— Преображенський сам же й керував у південному тунелі. Геть усіх інженерів, техніків знято з відділів.

— Вже з тиждень, як його перегнав сюди Мухтаров. Днями, здається, й Маціевський вийде з лікарні. Будівельний відділ йому доручаємо. Ліва рука не діє,— і, потягши люльку так, що полум'я схопилося на тютюні, розпустив брижі над очима, прояснівши, додав: — А роблять, знаєте, оці переселенці одчайдушно. Ну, просто, я вам скажу, каторжно! Я оце позавчора з'єднував штольню, так, не обідавши до пізнього вечора, вранішня зміна не знялася. Кінчимо, кажуть... Доки не вигнали їх уже нічною зміною, не кинули. «Даремно,— кажуть,— не даєте попрацювати. Це наша справа... собі робимо і плати не вимагаємо, то самі й час установлюємо».

— Тобто добровольці кращі за фахівців?

— Як вам сказати? Інтереси інші. Працюють, звичайно, і ті добре, але інше... так би мовити, інше забарвлення ентузіазму. Ці рвуться дістатися до води. І оце пробивати з півкілометра за головним шлюзом до Кзил-су посунули всі з інженером Мухтаровим. Учора дзвонив, що через два-три дні матимемо пробу...

Почувалося й у роботі, що Синявін готується прийняти «пробу». З тунелю весь час ішли вагонетки з породою або з усякими уламками, поверталися в тунель порожні; біля вагонеток і в каналі узбеки переважали кількістю, хапалися до праці. Голі до пояса тіла, як чавун, виблискували проти пекучого світла, вмиваючись потом. Брязкіт заліза, гарчання каменю та узбецька говірка гармонією праці слалися по роботі. І що найдивніше: жодного карнайчі. Аж чудно якось не почувати важкого гупання міді або піднебесного голосу співця, коли праця на мить стихає.

Зрозумівши посмішку Лодиженка, Синявін відповів:

— Прекрасно працюють! Ні, знаєте, я багато передумав про цей народ. Чекаю запитання Мухтарова про

одну нашу давню розмову. Розмова була цікава, але... тепер би ми з Мухтаровим, безперечно, порозумілися.

— Правда? Дуже приємно,— відповів на це Лодиженко, добре знаючи колишні настрої Синявіна.

X

Голову Голодностепського каналу було закладено в глибокій затоці, куди Кзил-су доходить у часи найінтенсивнішого прибування води. Головну споруду збудовано над входом у тунель, що пробивав на півтори сотні метрів високу скелю. За тунелем пішов глибокий арик — виїмка аж до північного тунелю. До Кзил-су лишилося з півкілометра простору затоки між овалом тієї ж скелі. Це ніби якесь гніздо собі Кзил-су вмостила тут і, відпочиваючи в часи найбільшого бурхання, замулила затоку.

Саїд-Алі ще під час дослідження Голодного степу, проїжджаючи тут на своїм Сірім, намітив це неприступне, нехай і віддалене гніздо. Інженерна комісія вважала, що головна споруда Голодностепського каналу мусить бути на півтора десятка кілометрів нижче. Це забирало понад сотню метрів зниження течії чотирма водоспадами, але там природне провалля відходило від Кзил-су і тяглося мало не до злополучної кампир-ратської греблі. Це провалля було навіть глибше за Кзил-су, і в ньому круглий рік стояла вода.

Зате тут, на уподобаному Саїдом місці, гирло зовсім неприступне, обгороджене високою скелею. Найбільші сільові води можна спинити, і вони, піднявшись, розіллються по долині вище головної споруди. Крапелька води не зникне нікуди, зберігаючись у цьому природному басейні.

Головну споруду арика закінчували монтажем стонневіських воріт та приладів до турбогенераторів, що мали працювати, коли закінчать величезну електростанцію з другого боку цього ж коротенького тунелю. Півтори сотні метрів його довжини спадають на тридцять метрів. Силою падіння води в тунелі мусять обертатися турбіни гідроелектричної станції, які разом з другою станцією в південному тунелі обслуговуватимуть не лише всю Голодностепську іригаційну систему, а й усю запроектовану Раднаркомом промисловість. Чотириста кубометрів за секунду проносила бурхлива Кзил-су в найсухіші

періоди року, і це цілком гарантувало безперебійність роботи гідроелектростанцій.

Два інженери з будівельного відділу допомагали Саїдові прочищати гирло. Саїд-Алі сам хотів наглядати за роботою, де перші краплі Кзил-су потечуть до Голодного степу. Щоразу з'єднувався телефоном з Преображенським, з Синявіним, з Тяжоловим. Незважаючи ні на які виправдання і мотиви, гримав на всякого і квапив, гнав.

З Намаджана щодня запитували телефоном, коли повернеться з роботи в управління. З тону цих запитань Саїд розумів, що в Намаджані коїться щось неприємне, несподіване, і навмисно відкладав своє повернення з дня на день. З голови не виходив перекладач Преображенського, що втік, та ще кілька чоловік, затриманих Штейном після вбивства Гасанбая.

Кортіло пустити воду. Збаламучені подіями настрої, неясні ухиляння Штейна від розмов на подібну тему насідали, і йому почало здаватися, що він востанне походжає між тисячами робітників як голова Голодностепського будівництва.

Тяжке передчуття, навіяне подіями останнього року і особливо пострілами з обителі, змушувало його більше пильнувати. Тисячі дехканів, що були під його безпосередньою орудою, таки підкопувалися під Кзил-су, підкопувалися під жилу обителі Мазар Дихана, щоб знекровити це кубло. А йому тривожно...

Під рукою щеміла уразка від злодійської кулі. Хто стріляв?

З будки, де містилася шлюзова сторожа, покликано Саїда до телефону. Неохоче йшов, також неохоче озвався в телефон:

— Храпков? Доброго здоров'я, Євгене Вікторовичу...— і в голові майнуло: «Чи не занадто м'яко заговорив? Замість товаришу Храпков — Євгене Вікторовичу?..» — Так, так, Євг... товаришу. Що РСІ? Ну, то що ж? Я звільнив за їх згодою... Вони не скорилися, не переїхали на тунельну дільницю і вимагали відправити їх додому. Яка ж тут компенсація?.. То якийсь підроблений комітет, повірте мені. А натурповинники... Мусив... Та не кидати ж нам розпочату роботу? Вони добровільні... Аж нітрохи! Платимо повністю...

Спітнівши, повісив трубку. Дзвінок ще кілька разів прорізав стриману тишу. Саїд подивився на апарат, і якась нова рішучість опанувала його. Схопив трубку.

— Доктор Храпков? Алло! Ви чуєте? Здавайте лікарню лікарці Тарусиній, а самі виїжджайте до Намаджана! Я призначаю вас своїм заступником в управлінні!.. І не думайте! Зв'яжіться з Лодиженком і скажіть, що ви згодні. Це давно вирішено... Гоніть їх у потилицю!.. Ніяких компенсацій, нехай судяться... Преображенський?.. Нехай з власних коштів компенсує. Я знаю, чия це справа... Він тільки начальник будівельного відділу. Заступник ви! Так, так!.. Досить! Жодних поступок!.. А, киньте ви... Ви — мій заступник по раді будівництва, а я поширюю ваші повноваження та обов'язки... Забороняю вам хоч копійкою поступитись на користь отієї безглуздої ворожої вигадки!.. Приїду не раніш як через місяць. Мушу побувати в обкомі і в центрі.

Надів трубку на гачок так, що аж дзенькнув увесь апарат. В першу мить такий був знервований, що кілька разів знов хапався за трубку, аж доки не вибухнув лайкою:

— Рвачі!.. Паскудство! Плати їм за те, що вони не захотіли... Нове діло! Я мушу їх питатись. Чиє це хуліганство? Теж мені інженери. За якимсь пройдисвітом ідуть... Га! Це все Атарбекових рук робота! Художник, можна сказати, у справі конфліктів...— І так, щось бурмочучи під ніс, посинілий від злості, Саїд-Алі несподівано опинився перед Ісенджаном. Кліпнув від несподіванки очима.

— Ти ще чого тут?

— Саїд-бай! Послухайте мене. Правовірні занепокоєні йдуть. Надто вони певні, що Кзил-су — дар'я найсвятішого Дихана. Аллагу акбар! Не клич на свою голову лиха-зла. Поговори з ними.

— З ким? — не зрозумів Саїд.

— Там ідуть.

Схудлий Ісенджан з потріпаною бородою скидався на пса, який після довгого блукання по кишлачних ярмарках дійшов-таки до дому. І винувато, і радісно, і одвикло принюхується до господаря, ласки та обурення чекає від нього не знати за яку провину. Дивлячись на закуреного пилюгою і зморе ного Ісенджана, Саїд-Алі запитав:

— Це ти звідки так забився в ці нетрі?

— Я з лікарні. Мені сказано, і я манівцями, а вони... ідуть. Та я вже бачився з ними. Тут, коло водоспаду. Весь Карагаш і молящі з усієї Узбеччини йдуть.

Ісенджан озирався, ніби збирався втекти від Саїдового гніву, що ось-ось прорветься крізь перепони незрозумілості, задуми та турбот. А Саїдів гнів він уже знає ще з першого року робіт на Голодному степу.

Саїд, не розуміючи для чого, поглянув у бік загону червоноармійських коней і поманив одного червоноармійця. Ісенджан визнав за найкраще зникнути за першим скелястим горбом.

— Передайте командирові, щоб були напоготові!

І від цього стало соромно Саїдові. Хіба просив він чиєїсь допомоги для балачок з дехканами-аксакалами? Чи думав коли, що червоноармійці потрібні йому, щоб захищатися?

— Власне, я сам.

Зітхнув і рушив до гирла.

Тільки тепер почув, як гоготів силою падіння водоспад Кзил-су. Це гоготання ворушило його невгамовний дух і кликало вперед — до сильної, гоготливої перемоги.

З гирла чулися інші звуки. Їх галасливість говорила про поспішність, захватність роботи. Пройде два-три дні, і буде прокладено в гирлі достатній арик, щоб пустити в степ воду. Пустити і заспокоїти майлісайців, бо ж тяжке безводдя найбільше їм невіри навіває. Десятки тисяч люду оселилося в долині голодностепській, і всі очі на нього, на Саїда, звели.

XI

— Де ж вода? Давай воду, щоб вірили ми в твої обіцянки! Воду!..— чулося в передвечірнім рокоті принишклого Голодного степу.

І він мусить дати їм хоч трохи води, відкривши тимчасові шлюзи.

Гоготання водоспаду перейшло в ледве помітне дрижання лун у горах, а слух ловив новий тисячоголосий лемент.

«Ідуть!» — згадалося Ісенджанове попередження.

На сонце набігла гірська хмарка, раптом запорощав дощ. Такі дощі отут, у горах, відвідують на день десятки раз. Бризне, запорощить і ніби засоромиться пекучого сонця. Розірветься хмарка на клаптики. Клаптики опадуть безвільно і сонцю безмежному дорогу звільняють.

Понад берегами Кзил-су пливла, як розмальована

різнобарвним шовком, хмара. Білі чалми справляли враження, ніби тисяча людей несе на головах коржа-гіганта, а коли переходив натовп численні прірви та балочки,— біла смуга нагадувала гадюку. Вона гнулася зозулястим черевом, поринала такою ж головою і гула якимсь незадоволенням.

Струснувся Саїд-Алі! Згадав мітинг на майдані в день великого байраму і чіткіше відчув, як защеміла уразка під рукою.

— Роботи не спиняти! — крикнув він молодому інженерові-стажеру, який і в найбільшу спеку ходив з непокритою головою. Покалічені пальці на лівій руці цього молодого інженера примушували його весь час тримати руку в кишені, що справляло враження несерйозного ставлення до роботи. Та Саїд знав інженера Коржикова.

— Подбайте, щоб тимчасове річище якнайшвидше пробити до Кзил-су. Можна навіть не одвозити грунту.

— Я так розпорядився ще зранку, товаришу Мухтаров. Ми з Долідзе умовились так. Він навіть з гирла частину робочої сили перекинув мені.

— Правильно! Чекайте,— спинив Саїд Коржикова,— он ідуть з обителі.

— Ми вже знаємо. Сповістив якийсь старий.

— Так. То що ви гадаєте?

— Нічого.

— Як нічого? Але вони йдуть з войовничими намірами.

— Ну, певне, зібралися як слід. Нічого дивного. Та то дарма, у нас теж люди.

— Люди? — допитувався Саїд-Алі, ледве приховуючи нервовість.

— Так,— відповів Коржиков.— Робітники, техніки, всі... Ми стрінемо. Вже й делегацію обрали. Ви не втручайтеся. О-он делегація попростувала назустріч.

Саїд тільки тепер помітив, що з долини гирла видиралося десятків зо два підперезаних чапанами напівголих дехканів-робітників. Вони рачкували навпростець один за одним, так що їх легко було на схилі гори перелічити. А внизу кипіла робота, немов поза гирлом ні люду, ні якихось інтересів та тривог немає. В білому кітелі, у повстянім казахськім брилі інженер Долідзе перебігав по «підошві» прочищеного гирла. Якийсь з техніків нівелював «підошву», а на покіт, одну по одній, котили по

два чоловіки навантажені грунтом вагонетки. Канавою-смугою простяглося тимчасове річище в далечінь, де під бескеттям у берегах сховалася Кзил-су. Немов мурашки, копирсалися, ворушилися люди на гирлі.

А на березі все більшав гомін тисячі білих чалм.

Підійшов командир кінного загону, і Саїд-Алі без слів рушив з ним по нерівних верхів'ях в обхід гирла назустріч тому клекотові. Потім спинивсь і... відіслав-таки від себе командира.

Делегація від робітників на гирлі чемно зустрілася з авангардом обительських захисників. Тут були ішани-мулли, найближчі помічники імам-да-мулли Алімбаєва, а за ними з усього Узбекистану вірні сини батьківського адату, поклонники ісламу. Свідомість того, що вони приносять аллахові не дріб'язкову жертву оцією подорожжю до верхів'я Голодностепського каналу, відбивалася на обличчях похмурою урочистістю, а втома від десятків кілометрів подорожі по бескеттях додавала ще й мученицького вигляду.

Роботи на гирлі не припинили навіть тоді, коли настав час полудневого чаю. Самим робітникам-дехканам чомусь кортіло якнайдошкульніше віддячити обителі за те, що в неї хліб і пахта не посохли, а їм у кишлаках навіть напитися не вистачає досхочу. З брудних хаузів допивали, може, позаторішню, позеленілу воду.

Вони гаразд усвідомили вже, що їх примусило йти в Голодний степ, і напружено, щосили працювали, щоб мати воду.

А товстошиї фанатики прийшли й сюди. О, тут право не ішанське. Тут ті, що своїми м'язами видушують собі воду, видушують нові порядки на землі, вони господарі.

— Працю-уй!..— неслося з гирла мішане гоготання.

Азартом праці пройнялося й залізо, брязкіт тільки доповнював загальну музику.

— Працю-уй!

На взгір'ї спинилися.

— Ельгамду лілла! [1] — перші промовили делегати.

— Бісмілла,— відповіли зморені ішани.

— Бісмілла, бісмілла, бісмілла-а-а...— прогуло в передніх рядах і полилося, як вода, в натовпі загальним грудним зітханням:

— Лла-а-а... а-а-а!

---

[1] Слава богові!

— Ес-салам алейкум! — починають знов голодностепці.

— Ва-алейкум ес-салам! — вітаються ті, що прийшли, і за прикладом голодностепців сідають поруч з ними.

— Добре, дуже добре, що правовірні мужі згадали в такі дні великого байраму одвідати й нас, змушених трудом добувати собі крапельку води. Аллагу акбар!

— Ллоіллага іллалла. Магомадан рассул алла[1] — вмощуючись, підхоплювали мулли-ішани.

Одноокий гурумсараєць Карімбаєв націлявся на них своїм оком і так енергійно крутив зарослою аж до щік головою, що ішани покірно замовкли.

Може, і злості ніякої не було в оцім костистім чоловікові з одним оком, а чомусь німіли язики, коли оте око перебігало по рядах. «Йому говорити слід»,— мовчанням вирішували ішани.

Клекіт прокочувався в глиб натовпу, який усе ще прибував. Поодинокими гуртками відділялися задні і навпростець спускалися вниз, де кипіла робота. А понад Кзил-су все ще тяглася безконечна смуга білих чалм та розмальованих чапанів. Все, що мало менше сили чи менше злості й бажання йти в таку далечінь, все це пленталося в хвості. От-от почне проклинати ініціаторів такої безглуздої подорожі.

А в ушах ще дзвенів постріл у день великого байраму. Ахмет Карімбаєв почав:

— Акаляр! Нам дуже прнємно довідатись, що ви з добрими намірами прийшли в таку далечінь, щоб побачити і благословити наш труд,— він богобоязно звів своє око в небесний простір. Ісенджан, що сидів поруч з Карімбаєвим, тихенько підвівся і поліз у натовп.— Ми прийшли сюди шукати народну краплину води, щоб мати не тільки черствий коржик, щоб наші діти бавилися чаєм, пережовуючи отой коржик. Нас не загнала сюди лиха година. А ми свідомо прийшли, щоб переробити застаріле життя! — знов притих і глянув на задні ряди. Голос його, як і око, підносився поверх натовпу, примушував коритись.— А чого прийшли ви? — прогримів уже погрозливий голос.— Ви не мали краплі води, чи ваші танапи бавовни зблідли від посухи, чи ваші діти плачуть, не хочуть їсти чорної шовковиці? Чого, скажіть! Коли лихо вас пригнало, то йдіть, ідіть! Беріть кетмені

[1] Магомет — його пророк.

й копайте, добувайте собі воду, щоб не голодували діти! А може, вас прислав імам обительський? Заспокойтеся! — звів на допомогу окові ще й волохату руку.— Заспокойтеся! Коли ви прийшли, щоб не дати мені,— вдарив себе в маслакуваті і теж волохаті груди кулаком,— щоб мені, тисячам, мільйонам трудівників заборонити дістатись до щастя, коли ви прийшли захищати обительських павуків, шкодити нашій народній владі, то...— ніби щось заткнуло йому горло. Око, здавалося, от-от лусне. Рука робила невиразні знаки, а голосу не було. Це справило глибоке враження на ближчих, а задні загули загальним різким гомоном.

— До роботи ми вас не допустимо!— викрикнув тонким голосом один з голодностепців, низенький, але широкогрудий бешарикець. Дехто схопився з місця. Схопився і Карімбаєв. Раптом йому повернувся голос.

— Не пустимо! Нам не первина навіть умирати за велику народну справу! А обителі ми дамо воду в чергу, щоб полити рослину. Купатись обительській пташні щодня в свіжій воді, милуватись Алімбаєвим гостям красою водоспаду, коли у нас краплі води немає, коли гуляє такий степ, не дамо! Годі!

З гурту вийшов Ісенджан. Заплутана борода розвівалася від гірського передвечірнього вітру. Ледве блищали зморені сімдесятилітні очі. Важко старому перекричати тисячний натовп. Та слухали ж його, вірили колись. Махнув і забряжчав бірюзовими чотками. Правовірні заніміли. І старечим, дужим ще для нього голосом заговорив:

— Я старий уже... Піввіку я сторожив Кзил-су і зжився з нею, розумію її гомін. Мені теж було важко згадати, що перестануть шуміти її розкішні водоспади. Уболівав і за наше найсвятіше місце Мазар Дихана. А чи знімається у мене рука на безліч отих голодних діток, що в Голодному степу прийшли шукати рятунку? Я правовірний... Аллагу акбар... Два роки тому прийшов я на будівництво, два роки служу тут з божої волі і от не знаю... де більше його прогнівлю! Бісмілла!.. Бо впевняюся, що в Голоднім степу теж воля аллахова! Мені відомо, що в оцю п'ятницю будуть пускати на Голодний степ першу воду...

— А... А-а-а! Воду-у-у? — прокотилося по узгір'ю.

— Ми мусимо бути там і перші напитися благословенної аллахом тої випрацьованої людом води! — закін-

чив Ісенджан, сідаючи, як зварений. Задні зовсім його не чули, а переднім здавалося, що Ісенджан не те щось говорив.

Говорили ішани, їх спиняв Карімбаєв своїм голосом. Кричав натовп і вгомонявся, добравши, що тільки кожен сам себе чує і розуміє в такому лементі. Сідало сонце десь за шпилями, і холод туманом котився по бескеттях. З табору збиралися голодностепці на узгір'ї. Купками розсідалися між білими чалмами і довго-довго ще й при місяці говорили про голодних дітей, про засохлі свої поля. Говорили, як на долині голодностепській зростали нові кишлаки! Там будують бавовноочисні заводи! Щодня везуть тисячами пудів хліб. Тракторами орють віками гулящі ниви, щоб навесні вже поливати... І робилося соромно чеснішим, а ішани, зрозумівши своє безсилля, тільки зітхали та обіцяли немилість аллахову за невірність.

— Аллагу акбар! — не сходило з уст ішанів.

— Аллагу акбар! — ущипливо посміхаючись, погоджувалися й голодностепці.

Тільки під ранок узгір'я, як поле бійки, вслалося поскорчуваними тілами сонних. А на просланім чапані, звівши покляклі руки до сходу сонця, молився Ісенджан. Молився і, може, проклинав цю нав'язану звичку, що ні вдень, ні вночі не давала його старечому, а тепер ще й контуженому організмові спокою.

Один з обительських суфі прокричав першу ноту азану, і вкриті росою люди заворушилися.

— Ллоіллага іллалла!

В бараці-конторі дільниці Саїд дописував накази та телефонограми про свято пуску першої води, і голос суфі зачепив його за найболючіші рани, що спогадами труїли робочий запал.

XII

Кзил-Юртівський завод став тим середовищем, куди йшла молодь, бо її тягло все нове, все молоде, як і вона. Ішли й старі, бо їхню розпуку заспокоював вигляд заводських будівель та система аричків у майбутньому парку, які хазяйновитими узорами мережили величезний шмат сусідньої, збитої на пилюгу, землі. І ті арички ніби от-от залле вода і дзюрчатиме, аж доки зеленою шапкою не вкриються доріжки і не зацвіте пишним

цвітом сад. Оце й радувало, надію вселяло. Завод вірив, що буде вода.

Назіра-хон, розпитавшись у хворого батька, вже втретє сходила в комсомол. Сидіти було важко на останній лаві, в душній кімнаті. На неї озиралась молодь узбецька, бо вона — одна жінка між ними, ніби заблудилася в цю хату. Тісніше натягала чиммат і замотувалася в червону паранджу.

Невже оці збори, оці молоді, але такі піднесено сміливі обличчя стануть її проводирями, рятівниками? Одна тільки дівчина, що сидить за столом, не узбечка. Вона, як та квітка, цвіте юнацькими ранками, і сміється, і говорить, і пише. Вона одна встигає і відповіді, і запитання давати на зборах.

Дівчино неузбечко! Коли б ти зазирнула під паранджу. Коли б...

І раптом до столу підійшло троє чоловіків. Середній озирнувся і ніби про себе вимовив її ім'я:

— Назіра-хон!

То ввійшов Лодиженко робити доповідь про голодностепські роботи.

Назіра-хон ладна була схопитися і зникнути в кишлачнім шатрі. Їй здалося, що ті два узбеки з Лодиженком помітили її сором і неспокій, коли зайшов секретар партійної організації будівництва. Але Назіра-хон не зрушила з останньої лави. Тільки щільніше загорнулася в своє шовкове напинало.

Лодиженко доповідав. Часом мішаниною з узбецьких та російських слів докладніше малював труднощі будівництва, перешкоди. Доповідаючи, позирав на останню лаву. Відчував тремтіння зніяковілої дівчини, її недитячі, може, й незрозумілі хвилювання. І це підбадьорювало його.

— ...Ось у п'ятницю ми маємо пустити на Голодний степ першу воду. Ми знаємо, що серед тисяч ентузіастів нашої великої справи вдерлися й поодинокі вороги. Можливо, що поруч з цією водою проллється й чиясь кров, кров відданих борців за голодностепську проблему, але все ж ми йдемо до кінця. Ви знаєте про кампираватську катастрофу. Величезну роботу в тунелі якісь злі недобитки хотіли зруйнувати нечуваним вибухом. Їм не пощастило. Нашого начальника, борця за Голодностепське будівництво, вже скільки разів замахувалися вбити. І тільки непереможна воля партії, яку підтрима-

ли тисячі дехканів, дала нам можливість у п'ятницю пустити пробну воду.

Молоді долоні зірвалися, потопили залу в бурхливих оплесках. Лодиженко побачив, як Назіра-хон, забувши за свій стан, випростала руки і теж заляскала ними дрібно й ляскотливо. Технік спинився на півслові, захоплений, заплескав і собі в долоні.

Привіт! Привіт тобі, дитя, народжене в борні голодностепській! Привіт і шана тобі, перша узбецька жінко, що біль і радощі борні за наші перемоги тебе хоч краєм зачепили!

— ...В цей день Ленінський комсомол мусить демонструвати свою міць і свідомість нових завдань молодого покоління. На степу ми маємо коло півтисячі комсомольців! Яка шкода, що узбецька жінка... Голодний степ мусить її людиною зробити. Коли б у вас була комсомолка, яка б у цей день зняла прилюдно паранджу! Це був би вибух першої міни, який розчистить на будівництві місце для нового, соціалістичного побуту. Та шкода...

Назіра-хон щільніше знов закуталася в червоне покривало з чорним напиналом на очах. Сотня пар очей озиралися на неї, а вона, мовчазна, як прикована, сиділа і ніби говорила:

«Віки минули, оповили мене паранджею, закрили мені світ тканиною з волосіні, а ви, юнаки, що боязко ще й самі ступаєте перші кроки по землі, чи стало б сил у вас здійняти з мене цю облуду? Чи не завалився б світ?»

Упертість традицій, міцність адату уособлювалися в невеличкій червоній купці на останній лаві в залі комсомольських зборів. І по обличчях деяких юнаків (були ще й такі) пробігла пиховита посмішка. Вони мають міцний адат і покірну йому жінку. Вони також згодні з промовцем, вони разом з ним сумують, що в свято немає комсомолки, що розкрила б привселюдно своє обличчя, але... повірити в те, що це таки станеться,— значить образити історію, образити батьків і всю красуню Фергану, красою й традиціями якої повинен пишатися світ.

— Ця дівчина вступила в комсомол? — запитав Лодиженко дочку інженера Данилка, яка керувала зборами.

— Ні ще. Це дочка Юсуп-бая, що лежить у бараці.

— Знаю,— трохи нестримано перебив Лодиженко.

— Я мала з нею про це сьогодні говорити, але дівчина чомусь вийшла раніше за всіх. Цього з нею ніколи не траплялося.

— Гм... дивно. Зляқалася, може, щоб не приневолили зняти паранджу?

— У неї славний батько,— промовила Маруся.— «Перевиховайте,— каже,— мені дочку, і я буду вам вік дякувати». А сам двох жінок має. Цікавий аксакал. Читає навіть...

— Ви ще не все знаєте про нього. Це висококультурна людина. Від нього можна б мати добру поміч, коли б його енергія не підпала раніше під сектантсько-анархічні, напівтолстовські впливи. В ньому глибоко та міцно засіло коріння панісламізму на зразок брамістів в Індії. Старий джадид, ідеаліст, не вільний від національного дурману.

— Та звідки ви маєте такі відомості про Юсуп-бая? Мені він здається узбеком, правда, багато розумнішим за інших, та й усе.

— Мало. Та, в усякім разі, він буде радий, коли його дочку Назіру...

— Ви й ім'я її знаєте? — щиро здивувалася Маруся, кинувши навіть складати папірці.

До стола посунули комсомольці і відтерли Марусю від Лодиженка. А надворі, від барака хворих, майнула поза заводським риштуванням червона паранджа. Лодиженко так осмілів, що, не стримавшись, гукнув:

— Назіра-хон! Назіра!

Червона паранджа зникла за риштуванням. На секретаря не зовсім миролюбно подивились окремі комсомольці-узбеки. Вони не дочули, на кого й що гукав Лодиженко, але помітили, куди він дивився. Дивне занепокоєння, ніби тривога відбилося в чорних юнацьких очах.

XIII

Преображенський нервувався і не ховав того від настогидлого ока кореспондента чужоземної преси. Широкий кабінет уч-каргальської контори не вміщав його розгойданого зараз настрою, здавався до того ж якимсь чужим. На яку стіну не погляне — привітного затишку робочого місця не відчуває. А в цьому кабінеті скільки вирішено справ, як вирішено! Яким полум'ям горіла вся

істота, немов прикута невидимими ланцюгами до невмолимих сил... Вони ладні розірвати його, як тільки воля вломиться від інших сил захоплення працею...

— Проклятий фах! Неначе якесь друге життя прищепив тобі батько, і воно палає наперекір фатальному «я»!

— Закінчили? — запитав з кутка кореспондент закордонної преси. В цім запитанні вчулися Преображенському іронія і докір за таке нервування.

— Виходить... Там міну викрили, а там... обитель скаржиться на... втрату релігійного впливу. Неначе я їм да-мулла. Я інженер, хай його чорт...

— Та-ак! — протяг кореспондент і застукотів пальцями об стіл.— Виходить, що переселенці матимуть у п'ятницю спробну воду? Здорово! А до чого тут обительські ідіоти?

— Вони повели до голови каналу натовп з кораном. Ну, звичайно... загітували їх прийти на свято пуску проби. Якась череда дурнів, а не політики.— Преображенський спинився проти кореспондента, хвилину помовчав, ніби не наважуючись а чи виважуючи в думці те, що мусив йому сказати. Нарешті труснув головою, відвернувся, а потім і відійшов геть.

— Ви щось мали сказати, інженере? — наздогнало його запитання, в якому Преображенський почув нотки наказу.— Не варт вам так нервуватись. Як інженер і начальник відділу, ви зробили все. Мухтаров не має ніякого права обвинуватити вас у нелояльності до будівництва. Коли вас турбує саме це...

— Ах, перестаньте! Все це значно складніше, значно складніше... Кожна міна... Та хіба тільки міна? Слово «шкідництво» стало ходячим на будівництві. Узбеки он на лайку обернули слово «вердітла», нашого брата, європейців, прозивають якщо не «шайтаном», «невірним», то «вердітла» тобто «вредитель»...

Преображенський на останнім слові почув характерний звук дверної ручки, але Молокан так нагально відкрив двері, що, напевне, розібрав і зрозумів, про що йшла мова.

— Перепрошую, Віталію Несторовичу, невідкладна справа,— озвався Молокан, спинившись у розчинених дверях.

— Що таке? У вас, товаришу Молокан, дивна манера реагувати на невідкладні справи... Ну, давайте, що там?

По тому, як інженер нервово кинув недопалену цигарку просто під ноги Молокану, той зрозумів, що перешкодив розмові цих двох дивовижно нероздучних на будівництві людей. І якось тихо засміявся, чи то глузливо, а чи тріумфуючи. Поволі нагнувся, щоб прибрати тліючий недокурок Преображенського.

— Термінова телефонограма від Мухтарова. Пробний пуск води на п'ятницю. Та це юринда, тут...— Молокан зам'явся. Преображенському давно впало в очі, що Молокан якось неприродно, навіть умисне вимовляє те слово «юринда».

— Ну? — підганяв секретаря, відчувши, що за Молокановим «тут...» криється щось значно більше. Молокан поглянув на кореспондента — чи зручно при ньому все говорити. Преображенський без вагання хитнув головою, щоб секретар говорив усе. А він витягнув голову вперед, на уста палець застережливо поклав і, проникливо вдивляючись в обох, сповістив:

— Шофера вашого викликав до себе Август Штейн!..

— Мого шофера? — перепитав Преображенський, хапаючись за телефонну трубку. Від спостережливого Молокана не приховав переляку з того дивного повідомлення.

— Не треба дзвонити! — гукнув Молокан.— Може, якась юринда. Дозвольте, я сходжу від вашого імені, виясню...

Преображенський спочатку завмер з рукою на телефоні. Голова от-от трісне від напруження. Він, напевне, якось не гідно поводить себе. Витримка... Потім поволі повернув спочатку саму голову в бік свого секретаря, який в догідливій позі підійшов і подав телефонограму начальника будівництва.

— Добре! Сходіть з'ясуйте. Коли щось серйозне... телефонуйте...— трохи зам'явся, але, зовсім оволодівши собою, додав: — Я і сам побуваю у Штейна. Ідіть! Та не забудьте телефонувати... Стривайте! Заготовте наказ інженеру... Хто у нас там є з інженерів для доручень? Інженеру Ельясбергу, щоб він на п'ятницю був у голові каналу і забезпечив би напір води. Треба звечора поставити надійну сипайну шпору...

— Зрозуміло, Віталію Несторовичу, наказ Ельясбергові буде... То я махну до Штейна.

Кореспондент вийшов із-за стола, закривши свою теку з паперами.

— Хто цей секретар, що за людина? — запитав упівголоса.

— А те, що ви знаєте. Більше нічого.

— Чому ж він так застерігав, поклавши пальця на уста? Адже... його можна віддати як... шкідника! Ви думали про це?

— У всякім разі, Молокан найменше підходить на ту роль, яку ви йому зичите... Та і взагалі... Чого варті всі оті плани псування на будівництві, коли комунізм, в особі, скажімо, Лодиженка, організовує... робочу масу? Псування отут в апараті, зайві витрати, чи це чинив би Молокан, а чи хтось інший,— гріш варті. Лодиженко зібрав голоту з усієї Узбеччини, і вони посіли Голодний степ. Кінчають будівництво. А ішани та обительські дурні в кишлаках агітують серед тих, які і без цього на степ не підуть. Та самі ж колективці геть їх виженуть. Жоден новий кишлак у степу не має їхньої мечеті, і на весь степ ні з одного мінарета не стелеться молитовний заклик. Бойкот у кишлаку пішов на користь Мухтарову, Лодиженкові. До чого тут сіренький чоловічок Молокан?

— Але ж і ви керуєте справою?

— Мені досить підозрінь. Мене, а не Молокана, який-небудь Лодиженко не сьогодні-завтра за карк візьме...

— Що робить Ісенджан на будівництві?

— Бачите що: теж приніс від Мухтарова з голови каналу розпорядження про свято.— Преображенський роздягся.— Мені здається, що старий захопився Голодним степом. Його б прикріпити до кишлаку, мечеть йому збудувати хоч би в Кзил-Юрті.

— Будуйте, невеликі гроші! — І висока висмоктана людина повернулася до стола.— Так у п'ятницю? — запитав не обертаючись.

— У п'ятницю,— відповів Преображенський.

До зали ввійшов Лодиженко, а за ним інженер Тяжолов.

Перше враження в Лодиженка було таке, що тут тільки-но мух виганяли, і тому стовпи пилюги ще не вляглися. Кореспондент сів за своїм столом з купкою газет на різних мовах і запалив недокурок сигари. Він так привчив до себе голодностепських співробітників, що на нього не зважали в найсерйозніших справах. Кореспондентський мандат гарантував його від будь-яких неприємностей, а до того ж кореспондент «професійної» преси... читав собі.

— Віталію Несторовичу! — звернувся Тяжолов, привітавшись за руку і не знімаючи бриля, зімпровізованого з капюшона винциради.— Товариш Лодиженко говорить, що й на Майлісайську систему буде пущено пробну воду. Я користуюсь поки що вашими розпорядженнями, а ось...

— Хіба я знаю...— здвигнув Преображенський плечима, знервовано перебиваючи слова інженера. І поліз по кишенях за куривом. Він кинув люльку і інколи палив кореспондентські сигари.— Не знаю...— знов процідив те ж саме, подивився на Лодиженка, що зіперся на стіл.— Може, товариш Лодиженко має останні накази начальства? — він завжди підкреслював слово «начальство» і ніколи в третій особі не звав Саїда на прізвище чи за посадою.— Мені начальство ось як наказало,— подав Саїдову телефонограму.— А втім,— спохватився Преображенський,— товариш Лодиженко має рацію. Коли потрібна вода центральному районові, то чому ж не показати її майлісайцям?

— Але ж перекидна загата ще не вся забетонована. Коли прорве там, загине ж уся система.

— Ну й чого вже — «вся система»? — засміявся Преображенський.— Загату відновити неважко, та навіщо ж її псувати, коли воду пустимо тільки до першого нуля в розподільнику.

Тяжолов хитнув головою і відступив. Він був ще молодий взагалі і ще молодший як інженер. Найменші спірні справи вирішував тільки власною присутністю. Його дільниця тепер була б закінчена зовсім, коли б не ота загата, на яку вкладено понад двісті тисяч карбованців, щоб перекинути воду через провалля між центральним розподільником та Майлісайською системою. Незабетоновані береги лесової греблі-каналу легко зіпсуються і, перевантажені водою, попливуть. Тоді вода піде проваллям і вдарить збоку в майлісайський розподільник. Запроектовані запобіжні засоби гадалося будувати в останню чергу. Це й непокоїло молодого інженера.

XIV

Голодний степ ще раз затремтів. Зневірені дехкани ожили, зачувши звістку, що пустять воду. Дехто з них уже збирався повертатися до свого старого кубла, а були й такі, що серед ночі збиралися і зникали.

І ось — вода.

Її пустять цими днями. Хоч покажуть, то й це надасть їм віри перечекати зиму.

Інколи проносилися і такі чутки, що воду пустять назавжди оце в п'ятницю. Та з обителі лунали прокляття по голодностепській долині, ятрили ще свіжі рани закинутих у степ в шуканні кращої долі мусульман.

По степу, як марево, ходила чутка і про похід обительський до голови голодностепського арика. Казали, що ішани та мулли повернулися самі до обителі, бо правовірні розбрелися по будівництву і новим каналом повертаються в степ, а звідти крадькома в свої далекі кишлаки. Там між зеленню дзюрчали довільні води, і турботи обительські злягалися в клубки спогадів.

Були й такі, що, повернувшись додому, йшли в кишлачну Раду й урочисто заявляли:

— Пишіть! Виїжджаю в Голодний степ! Маю сім'ю... землі...

Ходжентці з Кзил-Юрти не в міру здивувалися, коли одного ранку незнайомий їм вже напівзабутий голос суфі прорізав передсвітанкове дрімотне мовчання в кишлаку-таборі. Навіть собаки так одвикли від цього заклику, що за першим же «аллагу акбар» загавкали або здивовано завили.

— Ельгамду лілла! Бісмілла! — зашепотіли в шатрах старші і по одному, по двоє висунулися. Десятками йшли на перший голос суфі.

Імам-да-мулла Ісенджан сидів на кошмах у величезнім шатрі, який вчора звечора було нап'ято з краю кишлаку. Ця імпровізована мечеть була перша на весь степ, на всі понад двісті нових кишлаків, розкиданих по колишній пустелі. Вони селилися, як на черені печі, обпікаючи босі ноги приском-пилюгою. Зморені надзвичайною духотою, землевпорядники стікали кров'ю, що цебеніла носом від нестерпної спеки. Ночами працювали, влаштовували. За сотні кілометрів у бурдюках зогріту воду привозили до табору, як ліки дорогоцінні, краплинами ділили. Не до молитов було тут, не до мечетей.

А це з'явилася одна в Кзил-Юрті. Багатьом старикам подобалося, ніби людяніше стало в степу. Долина голодностепська прокинулася на світанку і здивовано вслухалася в тягуче волання суфі. Знайшлися й такі, що відповідали зворушеним півшепотом:

— Лоіллалла, Магомадан рассул алла.

Незвикло виконував старий Ісенджан обов'язки імама. Не йому, поважному арик-аксакалові, тепер ставати перед молящими на коліна і вголос читати давні молитви, які від щоденного хамаркання їх по п'ять раз собі під ніс втратили будь-який зміст. Ісенджан почав звикатися з новими каналами, і, видимо, почував обтяжливою посаду, вигадану в обителі.

— Треба в кишлаку мечеть будувати,— сповістив Ісенджан після першої молитви.— Обитель найсвятішого Дихана допоможе грішми та молитвою, а правовірні мусять прислужитися трудом, вірою.

— Бісмілла!..

На новобудові заводу занепокоїлися. Нічого нікому не відомо, як поводитися, коли дехкани почнуть будувати поруч ще й мечеть.

Інженер Данилко сперечався з дочкою Марусею. Розчервонівшись, вона наступала на нього, щоб заборонив будувати молільню біля бавовноочисного заводу і прогнав би Ісенджана з його осоружним шатром.

— Не можна так, Марютко! Це ж тобі не з комсомольцями діло мати, а з старим, темним кишлаком, азіатами...

— З азіатами! Скільки я тобі говорю, щоб ти викинув отих своїх азіатів. Не розумію: людина вчилася, культурною себе вважає, а висловлюється, як... як останній арбакеш.

— Та чи не однаково: узбеки, мусульмани, азіати?

— Не однаково! Чи однаково, що ти «хохол» чи українець? А щоб отого шатра мені не було! Ти ж тут господар?

Інженер поважав у своєї єдиної дочки і запал, і новітні думки, навіть сам їй нагадав колись ще в Маріуполі про комсомол, і тепер радів такому самостійному бажанню Марусі.

— Я поговорю з ними... з твоїми мусульманами. У мене немає про це ніяких вказівок.

— Протелефонуй до управління. Це ж неможливо: завод, а колгоспи матимуть мечеть. Ти розумієш, що ми йдемо до безкласового суспільства. А тут мечеть, мулла. Чи на те Ленін викинув гасло...

— Ну, пішла агітувати! Та знаю я вже твоє безкласове суспільство, а ось про те, чи дозволив би Ленін кзилюртівцям мечеть...

— Батьку, не смій ображати пам'яті... Ти нічого не

розумієш у політиці,— і вже надула губи. Данилко махнув рукою і знов розгорнув рисунки олійно-фільтрувального цеху. Та Маруся не пішла геть.

— То як же з мечеттю? — підступила вона знов до батька.

Будівельні співробітники мовчки між собою пересміхалися. Багато хто з них щонайменше вигнав би її, щоб не заважала працювати. Не дитяче це діло. В своїх батьків вони колись отак не старували.

— З мечеттю! — підвів очі Данилко і, напівсміючись, відповів: — Її відокремлено від держави.

Всі (були серед них і колишні офіцери з анненковської армії, тепер канцеляристи та техніки в найглухіших закутках Узбеччини) [1] голосно зареготали за столами.

А надворі гуркотіло будівництво радянського заводу, який кожним своїм рухом колеса, тремтінням паса викликатиме, може, й злісні сльози де в кого з них.

Зніяковілий батько підвівся з-за стола, потягся до телефону. Вся канцелярія завмерла, щоб почути, яке ж вирішення буде в такій, здавалось би, пустій справі.

Телефони намацують начальство. Залящить дзвінок, і Данилко припаде вухом до трубки. Хотілось кинути та з своїми справами поспішати. Але напружена, розгнівана постать єдиної дочки докором стоїть і вимагає. З Намаджана відповідав Храпков, що він не розуміє, з якої це речі заступник начальника будівництва мусить знати про такі дурниці.

— Зверніться до Лодиженка, коли вам немає більше чого робити,— зачув наостанку Данилко і пустив трубку, не зовсім розуміючи навіщо.

— Ага. Добре, добре... Дякую! — чула дочка, чекаючи.— Ну, що ж, революціонерко? — всміхнувся інженер, вішаючи трубку.— Не наше діло втручатися в особисті справи колективців. Узбеки — народ гарячий. Тут аж надто до речі відокремлення церкви від будівельників.

Маруся стукнула дверима контори і тільки на колінах у розпареної, зів'ялої від спеки матері розплакалася з своїми скаргами.

— Воно пройде,— втішала мати, не зовсім розуміючи дочку.

Тільки надвірний будівельний стукіт-гамір якоюсь втіхою глушив болі від образи дитячого серця.

---

[1] Стосується до років 1927—1929-го.

XV

— Ну, ось маєте, Євгене Вікторовичу! Вас призначено заступником саме тоді, коли всьому будівництву швайка поперед кишок не вляглася. Дивуюсь, справді дивуюсь. У вас, либонь, і розум не з обрізків, а проте... Ну, чого варте оте ваше заступництво, коли каса та бухгалтерія опечатані сургучем? Коли співробітники Штейна втручаються в порядок вашого прийому в кабінеті, арештовують шоферів.

Євген Вікторович визнавав доречність подібних міркувань Преображенського, відчував свою моральну скруту, але, щиро напружившись, ніяк не міг добрати, чого ж це все так чіпає Преображенського. Поглядав на годинник, що от-от продзвонить ту щоденну межу, від якої починається його робочий день.

Любов Прохорівна ще не виходила, і Преображенському відкривала Марія, впоравшись з вередливою Тамарою. Чого треба Преображенському?

— Я вас розумію, Вітал Несторовичу. Вам тяжко... за будівництво, звичайно,— тоном психолога, поквапився Храпков.

— Боляче.

— Але ж шофера вашого відпущено! Якого впливового секретаря маєте! Досить було вам послати його із своїм протестом... Ну, а післязавтра пустимо воду.

— Пустите? — визвірився Преображенський.— Яка ідіотська вигадка! Електрики нема, механізми шлюзових воріт не працюють, доводиться руками регулювати все... А як ви його врегулюєте, коли сорок шість кілометрів степу та бескеття тягнеться від головної споруди до центрального розподільника! Майлісайську греблю не закінчено...

— Ну, й що з того? — дивувався лікар.

— А те, що ви, Євгене Вікторовичу, добрий хірург, а не інженер.

— То вам по злобі здається, Вітал Несторовичу.

— Що ви хірург?

— Не те, що я хірург, а те, що я ні вуха, ні рила не тямлю в будівництві, а згодився... Не великого розуму треба, щоб розуміти, що на неготові споруди не можна пускати воду. А для механізмів розподільника Синявін обіцяє поставити пересувну електростанцію.

— Але ж протестувати треба проти цієї ідіотської проби, яку проектує заповзятий узбек! Подумаєш, пересувна електростанція... Протестуйте, Євгене Вікторовичу. Це ж... це ж не знати що. Пустять воду, побачать, та й що далі? Незакінчене будівництво, зрозумійте ви це...

Євгену Вікторовичу не раз хотілося перервати ці емоційні вболівання інженера, хотілося втішити його дружньо-грайливим ім'ям «Вітал», аби нічого більше йому не відповідати на той дивний відчай.

Оці постійні опікунські вказівки починають навіть йому, малорухливому і на повороти важкому, набридати. Ну, був час, було потрібне це все. Потрібне тому, що Преображенський був йому господарем. Давай йому рапорти, закликай «на чай-сахар», радься, якому хворому раніше, якому пізніше зробити операцію, і навіть медичну експертизу вбитого Гасанбая підписуй за готовим ладом. Не медик же він, Преображенський, а... на який час уже затримав Мацієвського в лікарні!

— Дозвольте все ж таки, Вітал Несторовичу! Протестувати ми будемо, тільки яка рація? Третій рік товчемося! Та мені самому, врешті, кортить поглянути, яка ж таки вона, голодностепська вода!

Преображенський, заклавши за спину руки, стояв проти портрета Любові Прохорівни і ніби не слухав Євгена Вікторовича. Манливий жест з портрета чарував, і, заходячи до кабінету Храпкова, Преображенський завжди милувався ним. Але він чує і міркування лікаря.

— Ви міркуєте як заступник голови будівництва.

— Бо я таки заступаю його.

— От з цим я й вітаю вас!.. А знаєте ви, Євгене Вікторовичу, що про деякі наші інтимні розмови, можливо, довідався проникливий «товариш» Штейн? Чи ви гадаєте, Мухтаров такий уже дурний, щоб не розуміти, що робиться у нього під носом? Мій шофер... Подумаєш, перемога! А може, він до мене, до вас добирався!..

— Про віщо ви? — щиро перебив Храпков.

— Про віщо? Бідненький! Ви ось що: киньте дурниці! Орден Червоного Прапора ви дістанете,— я бачив на власні очі рапорт Мухтарова. Мене викреслив, а вас і Мацієвського залишив.

— Вітал Несторовичу...

— Стривайте! Орден ви будете мати! Але про інших теж не забувайте, Євгене Вікторовичу. Чи тут, серед дувалів, думаєте вже і вік доживати? Ви йшли сюди

тимчасово, це випадок, але ж повертатися треба!.. Росія!..

— Ат!.. Ви все з цієї починаєте, Вітал Несторовичу. Росія, Росія! Та чорт не взяв би нас, коли б новій їй ми і тут прислужилися! Подумаєш, обидили: династію прогнали! Слони в клітці зоопарку...

— Ви міркуєте, як обиватель! Ви навіть прізвище своє власне маєте! Вам можна так. Інакше ви не здатні. М'якотілий! Ордена добився...

Євген Вікторович вийшов з-за стола і, щиро обурившись, але побоюючись цієї людини, зміг таки сказати майже пошепки:

— Три роки вже солять їм, думаєте, я не бачу? Насолили, що й самим гірко, ледве дихають. Скільки люду гине з того! Годі! Повірте, дорогий Вітал Несторовичу, що мене більше зараз непокоїть сьогоднішня зустріч з отим конфліктним комітетом, аніж ваші турботи. Розумієте: що я їм скажу? Відмовлю? А вони таки ухвалять. З якої речі не працювати й одержувати гроші? А ревізія РСІ? Оті сургучні печаті? Прізвище?.. Самі винні, не треба було позичати його у Софії Аполлінаріївни, а з власним у шлюбі записатись. Могли ж, Вітал Несторовичу?..

Преображенський з жахом дивився на Храпкова і думав...

У двері кабінету заглянула непричесана Марія. Меткий пойнтер проскочив у неї під ногами і, зігнувшись дугою, стрибнув до господаря. Не відчувши до себе уваги, собака потягся, вигинаючи аж до підлоги живіт, підійшов до замисленого Преображенського:

— Годі, кажете? Своє прізвище?..

— Годі,— меланхолійно відповів Храпков, збираючись на працю.— Дайте мені спокій. Подумайте і про себе.

— Про себе пізно думати, Євгене Вікторовичу. Мій батько звався незвичним для сучасного вуха прізвищем... Та справа з будівництвом, не закінчене воно! У п'ятницю не тільки воду пустять, а і кривавицю!..

— Я спробую ще вговорити Мухтарова.

— Якраз!

— Ну... Ну, напишу рапорт голові Раднаркому! Що ви від мене хочете? Але не смійте далі так говорити зі мною! Я не йшов сюди, щоб шкодити і у спільники шкідникам не годжусь. Соромно культурній людині зну-

щатися з таких зусиль тисяч людей!..— в якомусь розпачі й дивному гніві заговорив Євген Вікторович. Преображенський підвівся.

— Ого! Та ви скоро й Лодиженка заступите, Євгене Вікторовичу. Ось що, не плетіть дурниць, викличте його до прямого проводу. Нехай звелить...

— Не звелить! — відказав Храпков.

— Звелить, коли зумієте довести! Як то — не звелить, коли... Ви ж розумієте — не закінчено! Яке враження справить невдала проба на оцих голодних? Вони кинуться на Голодний степ, як собаки на жебрака. Вони таки мріють збудувати собі оцю величезну бавовноочисну фабрику... Зрозумійте, що не закінчено, і доведіть їм...

У прозорому шовковому пеньюарі ввійшла Любов Прохорівна. Незаплетені коси розчесаним снопом укривали шию, плечі, спину. Здавалося, що з них парує ще ранкове жіноче тепло.

— О, даруйте мені! Не помітила, що ти не сам. Добридень вам, Преображенський. Ви все політику свою жуєте? Та й не остогидне, скажи ти. Займіться чимсь іншим, хоч жінками.

Як вимуштрований пес, припав поцілунком до теплої руки. Навіть слів останніх не дочув.

— Як ся маєте, Любов Прохорівно! О, дочурка! Тамарочко! А чолом дяді Зенському! — звернувся він до опецькуватого дівчати, що ніби вкотилося за матір'ю. Пухленьке, смугляве, як циганча, воно зробило кумедний реверанс і подерлося верхи на коротковухого Джека.

— Дядя Зенський! А коли ви мене з мамою покатаєте?

І в цих словах Преображенський чув якийсь наказ. Чорні оченята цього «ангеляти» бігали по ньому, і ні крапельки веселощів не почувалося від їх пронизливого погляду.

Чиїсь такі ж владні, непереможні очі він пригадував, і далека цяточка ляку, як непомітна крапелька жовчі вколола боляче, змінила вид. Але це була непомітна мить, ляк та заздрощі зникли, не встигло навіть раз забитися зворушене серце.

— Марик! Іди до тьоті Марії! Скажи, щоб тобі з білястої стьожки бант на косі зав'язала. Біжи! — теж інстинктивно звеліла мати, відчувши мимобіжний погляд інженера на дочці.

— А покатаєте, дядю Зенський? — вже в дверях запитало дівчатко, неохоче виходячи з кабінету.

XVI

Вірний своєму слову, Євген Вікторович через десяті знайомства в Ташкенті комусь дзвонив у «центр» про те, що з пробним пуском води в Голодному степу треба б утриматися на якийсь час. В «центрі» згодилися на «резонні» застереження Храпкова. Обіцяли поговорити з ким слід, та на тому й кінчилося.

За два дні до п'ятниці в Намаджані помітно пожвавішав рух. Навіть комісія РСІ, що з якихось таємних мотивів приховувала дійсну причину досконалої ревізії, теж не могла працювати через метушню. Узбеккіно чотирма автомобілями виїхало з апаратами, люди в химерних робочих костюмах.

Вони загадково походжали серед службовців та натовпу, що цікавився кожним їхнім рухом, і вдавали іменинників.

Повітовий комсомол стягався на плакати та прапори, а організація кошчі-дехканів обирала почесних представників до президії свята.

Кожен ішов намаджанською вулицею і бачив в очах іншого похапливість сподівання. Трохи радості, а в кого печалі. І в усіх — ждання.

Майже три роки в напруженні жив Намаджан. На новім базарі будинки нові побудовано за цей час. Островок у парку, як ляльку, впорядковано. До чогось готувалися оці тисячі робітників, техніків, інженерів, які часом навідувалися і в Намаджан і випивали річки намаджанського пива на острівку.

Ждання тремтяче охопило Намаджан.

А степ укрився пішими та кінними, що йшли з усіх усюд на свято. Осіннє сонце вклонялося їм і ласкою-теплом устеляло прокурені пилюгою шляхи. Ішли й спинялися на містках, заглядали в сифони. Прислухалися, як дзвоном-лунами відгукувалися бетонні труби на їхні голоси. І пологі укоси — стіни ариків, і круті бетоновані спади заурів причаїлися.

Ждання!..

Рівний степ зморшками-джаяками вкрився і занімів від утоми. Де-не-де з десяток людей копирсалося коло воріт якогось розподільника, або гудів тягач, прихова-

ний прозорим маревом, з далекої дековільки, що, мов струна, п'ялася з Уч-Каргала вглиб. І гори репані та писані, сніги острюх з неміряної далечини майоріли.

Ждання як сон!

Саїд-Алі поспішав усюди і скрізь встигав. З Раднаркому часто кликали до телефону, вимагали певності, часом застерігали, а більше — бадьорили й теж чекали. Ці нагадування про відповідальність, про можливі невдачі, які крапля до краплі довбали йому серце, просто нервували. Почав цуратися телефонів.

Воду! Пустити воду, як кров у жилах, йому потрібно. Ніякі чиїсь сумніви чи застереження власного сумління тепер не спинять його. А спинять, то неминуче станеться катастрофа. Ці кілька днів наче останні його дні. Він поспішає. Його вітають тисячні маси, що знов голоблями та павукоподібними колесами заповнюють степ. Йому віддають шану мешканці тимчасових куренів у майбутніх кишлаках.

Все посміхається і жде...

На майлісайській греблі поспішав і Тяжолов. Преображенський звелів зняти всю опалубку з недостояного бетону. На застереження Тяжолова брутально вилаявся й категорично наказав:

— На п'ятницю щоб було закінчено! Мухтарову самі доповісте.

Тільки Синявін спокійнісінько закінчував свої роботи. Замість примітивної штольні, він ніч і день працював у чотири зміни і розробив північний тунель на повний профіль. Тільки обличкування залишив на після свят, перевіривши кріплення.

Якась насолода опанувала цю бувалу людину. Уже кілька місяців не використовував свого права, не відвідував сім'ю в Фергані. Хотілось інакше відпочити, і цей відпочинок — в однісінькім дні, коли перед тисячами пар очей, шумовинням укрита, пройде вода на Голодний степ. Неначе купіль матері, змиє вона біль пережитих турбот і додасть нових, свіжих сил, ще більшого завзяття!

Він носив у собі неприховану злість на прорабів, що виконували роботи наземних споруд експлуатаційного призначення: хаток для сторожів, мірабів, розподільних станцій та електростанцій. У тимчасової електростанції ледве вистачало енергії, щоб безперебійно провадити роботу в тунелях. Скрипів старий і щиро лаявся.

Наглядаючи за роботами у південному тунелі, дивувався з ретельності Преображенського: він забирав з усіх бетонних установок на тунельних дільницях готові масиви для обличкування, наполягав, щоб неодмінно заличкувати похилий тунель. Перебираючи в голові історію з міною саме на цій же дільниці, Синявін не знав, як розуміти свої спостереження, догадки. Йому щиро здавалося, що Преображенському це закінчення коли й потрібне, то виключно з якихось особистих міркувань. Настояв перед Мухтаровим, щоб Маціевського, хоч і слабого ще, терміново надіслали на цю дільницю на час передпускового закінчення. Надсилаючи, наказав йому не повертатися без рапорту про закінчення.

Саїд-Алі Мухтаров заскочив на хвилину до Синявіна. Йому стало відомо, що Преображенський домагається відкласти пробний пуск води. А сам, повернувшись з Намаджана, виїхав на дільниці, ретельно працює. Щось дивовижне! На недвозначні підозри Мухтарова Синявін сказав:

— Якась облуда. На Віталія Несторовича така ретельність не схожа. Хіба ордена теж захотів? Чи Радянській владі, а чи власним інтересам, як гніздо, вимощує цей залітний птах... Інженер з нього доладний, нічого не скажеш! — говорив неначе сам з собою Синявін.— Про мене, то я послав би його з самого початку на дільницю. Працюй і відповідай! Там... більшовики не більшовики — то не твоя справа. Аби політику свою спрямовували на службу народові, а інженерові сприяли б слугувати тому народові на інженерському ділі! Коли ти інженер, коли взявся за діло, доручене тобі владою, то хитрувати нічого. Викладай себе всього, щоб люди вірили тобі — люди завжди допоможуть чесним прожити. А хитрувати, може... одною рукою підкладати руйницькі міни під ноги владі, а другою випрошувати ордени — це просто негідництво, низькопробне політиканство і професійний бандитизм інженера. Інженер повинен бути інженером з процідженою совістю! Ось що я можу сказати вам на це, товаришу Мухтаров.

— Дякую, Олександре Даниловичу. Ви, знаєте, як освіжаючий душ дієте. Цілий ранок ламаю голову над цим... Сьогодні ж, негайно увільнити!..

— Але ж він безпосередньо керує на похилій дільниці тунелю, останні приготування.

— Інженер Долідзе закінчить.

Синявін тільки розвів руками.

В той же день Мухтаров викликав у голову каналу Маціевського та Преображенського. Побачення було підкреслено коротке, забрало не більше кількох хвилин.

— Товаришу Преображенський,— звернувся Мухтаров після привітання. В голосі бриніла рішучість.— У вас немає певності, що на п'ятницю можливий пробний пуск води, надто ретельно підбиваєте мого заступника, щоб його відмінити... Негайно здайте відділ інженеру Маціевському!..

— Дозвольте, товаришу...

— Ніяких дискусій! Це ви блискуче провели з доктором Храпковим у Намаджані. Будівництву потрібні ентузіасти! Годі дискусій, здавайте справи...

— Я на похилому тунелі керую, мушу до п'ятниці...

— Туди послано інженера Долідзе. Ви зовсім звільняєтесь з будівництва!

— Це... нечувано. Я оскаржу в Раднаркомі, в ЦК!..

Мухтаров повернувся, підхопив під руку Маціевського і відійшов геть. Ідучи, говорив:

— Негайно ж повертайся з ним у відділ і гони геть!.. Ось наказ по управлінню, сьогодні ж нехай бухгалтерія розрахується... Там ще у нього секретар... Молокан. Звільнити!

А коли надвечір Синявін відвідав головну споруду з наказу Мухтарова, про інцидент з Преображенським навіть не згадали ні разу. Неначе тривожна розмова про нього відбулася уві сні. Прибув дрезиною по дековільці, власними очима обдивився, руками обмацав, спробував кришити пруги бетонні, посміхаючись, розпитував у інженерів, у робітників, як слідчий, чіплявся до всього. І заспокоєний, інформував Мухтарова про цілковиту готовність голови каналу.

Так надходив урочистий день.

XVII

Знервований Преображенський не знаходив собі місця в дрезині, повертаючись до уч-каргальської контори. Збоку сидів інженер Маціевський. Блідий на лиці, він лише сьогодні просто з лікарні прибув на виклик Мухтарова в голову каналу. Але нічим не виявляв якогось занепокоєння. Інколи мружив очі, коли дрезина круто огинала бескеття гір або поринала в напівтунель з

обвислою, погрозливо коструватою стелею. Але жодного слова не мовив, навіть не видно було, щоб мав бодай якесь бажання говорити в дорозі з Преображенським.

«Чи він відчував мої переживання, чи й справді такий товстошкірий дуб?» — збігло в думці Преображенському. Та гаркотіння дрезини, шум гірських лун від того і різкий зустрічний вітер збивали найменший намір заговорити з Маціевським.

У просторий кабінет уч-каргальської будівельної контори Маціевський увійшов позад Преображенського. Уже в дверях кабінету озирнувся, гукнув вартовому:

— Товариша Молокана в кабінет негайно!

— Турбуєтеся за свідків? — запитав Преображенський, раптово спинившись уже біля великого стола, на якому в ідеальному порядку лежали стоси креслень, письмові приладдя, польовий бінокль.

— Навпаки, Віталію Несторовичу. Звільняю і Молокана...

Це вразило інженера. Він ніяк не владав собою, руки тремтіли, брязкаючи ключами. Тихо запитав:

— І Молокана?

— Так. Ага, ось і він. Ви не турбуйтеся, акта здачі та приймання не буде. Єдине прошу — з стола заберіть усе ваше, а з рештою я розберуся сам... Товаришу Молокан! Ви працювали тут секретарем відділу, чи як?

— В акурат... Власне, я допомагав Віталію Несторовичу з листуванням та по інших графах конторських доручень. Щось потрібне, Віталію Несторовичу?

— По графі звільнення...— зле посміхнувся Преображенський.

— Мухтаров мене призначив начальником будівельної контори, товаришу Молокан, і я звільняю вас з роботи. Папери здайте друкарці,— пояснив Маціевський.

— А наказ? — майже протестуючи, запитав Молокан.

— Наказ буде!.. Гаразд, Віталію Несторовичу. Оце і всі ключі?

— Всі... Ключ від будівництва... в узбека... у Мухтарова! Я можу йти геть? Як пса непотрібного вигнали з двору. Хто, як не я, починав оцю...

Маціевський уже за робочим столом підніс руку, спинив інженера:

— Всі ми разом починали, облиште, Віталію Несторовичу, будьте мужчиною!.. З претензіями прошу до Мухтарова, в Раднарком, куди хочете. Бувайте здорові,—

простяг руку на прощання. Але Преображенський не потиснув її. Тільки спідлоба, боком поглянув на ту руку, оглянувся на приголомшеного Молокана і бурею вискочив з кабінету.

Двері хряпнули і розчинилися. Молокан ступив до них, тихо причинив. Не пускаючи ручки, звернувся до Маціївського, який відкривав уже верхню шухляду стола:

— А все ж я раджу вам, як досвідчений канцелярист, скласти і заактувати опис документів у столі! Це ніколи і нікому не завадить, але по всіх графах себе виправдає...

— Ви звільнені, товаришу Молокан.

— Опис документів я міг би скласти, скажімо, за вчорашні службові години, товаришу Маціївський...

Лише на мить замислився Маціївський. Потім закрив шухляду, дзенькнув замкнений замок.

— Добре, послухаюся вас, за вчорашні службові години. А сьогодні негайно здайте папери і йдіть собі.

— За Преображенським?

Цей дивний чоловік ще й іронізує. Маціївський уже рішучіше глянув на нього. Літня, костиста в плечах людина дивилася на нього від дверей, і в людяних очах світилося стільки розуму, якихось порад чи застережень, що хотілося запросити його сісти, нехай би все, все сказав, що таїлося на душі. Але в наступну мить інженер відігнав таке неприродне в цій діловій ситуації бажання, опустив голову. Розмову скінчено.

Молокан також мовчки вийшов з кабінету, щільно прикриваючи двері. «Ворог чи навіть ображений так не поводиться»,— чомусь подумав Маціївський, уже підходячи до телефону, щоб розшукати Лодиженка.

XVIII

Гарячкову підготовку до пробного пуску води помітно було на всьому. Інженери-прораби лишали замість себе на своїх місцях заступниками рахівників і поспішали туди, де вони будуть героями дня. Розпалений, ганяв по Голодному степу Саїд-Алі Мухтаров, а тисячні маси горіли тремтячою цікавістю діждатися могутньої господарки — води. В той саме час Лодиженко відчув себе немов на багатті, що от-от запалає.

Крутився, виконував за раз по троє діл і чомусь був певен, що не встигне, щось обов'язково прогавить.

Навіть в особистому плані — прорив. Така привітна, радісна й близька Назіра в себе, в Ходженті, і така далека, недосяжна тут, де все стає надто близьким. Уже тричі віч-на-віч з нею зустрічався, і щоразу без слів вона тікала, неначе їхня зустріч у Ходженті — то тільки сон.

Комсомольці і комунари Кзил-Юртівського заводу метушилися, квітчаючи арку пов'ялою зеленню над вулицею кишлаку з Уч-Каргала. Маруся з високим молодим юнаком-узбеком малювали гасла. Збита набакир зачіска робила з неї заповзятого донця, а ніжне, хоч і не зовсім гарне обличчя приваблювало щирістю та свіжістю. Незвикла до відкритого жіночого обличчя, узбецька молодь втішалася Марусиним, навперейми догоджаючи їй.

— Товаришу Лодиженко,— звернулася Маруся.— Ми висуваємо Юлдаша в президію, я вітатиму від осередку.

— Нікуди не годиться! Вітати мусять вони самі... Малі? — хотів чомусь сказати «лобуряки», та спохватився, образившись сам на себе.— Треба, щоб з масами говорили і узбеки, а не самі ми.

— Адже ж лихо. Немає кому. Хіба того ж Юлдаша?

— А та дівчина досі не в комсомолі?

— Ні! Я її не бачила за ці дні... Юлдаш-бай! Ти бачив коли червону паранджу, яка наші збори одвідує?

Високий юнак зашарівся і так відповів «ні», що в тому слові ніби прозвучали ревнощі та нещирість.

Лодиженко теж змінився на виду. Стримався, щоб не вилаятись або ще краще — схопити Марусю за руку і зникнути геть з цієї землі. Прибирав якихось слів, нервово ворушив губами.

З-за наметів виринула червона паранджа. Як звірятко в лісі, зламавши гілочку, спиняється раптово і, набравши повітря повні груди, рішуче рушає далі, так Назіра ніби спіткнулася і от-от рушить тікати назад. Але за мить закутана фігура попростувала до гурту. Її нерішучі кроки неначе стукали разом з припливом крові в голову Лодиженка. Юлдаш рушив, але, озирнувшись, спинився і діловито оглянув арку.

Маруся пішла назустріч Назірі-хон.

Зніяковілий Лодиженко повернувся, щоб піти на завод, хоч ніякісінької справи там не мав. Йому треба

скликати комунарів Голодностепського будівництва, щоб поміркувати про завтрашній день; треба на розподільнику побути: оглянути плакати, трибуни...

І раптом:

— Семен Лядішен-акя-а! — почув позад себе той же самий невільницький голос, що чув його й у Ходженті. Простір степовий, здавалося, зрушив з місця і помчав з очей. Чув тільки грудний, тремтячий голос молодої дівчини.

Юнаки і навіть Маруся сторопіли. А червона паранджа, перекинувшись кількома словами з Марусею, рушила наздоганяти «катта комуніст[1] Лодиженка», як звали його старе й мале на будівництві.

Пішов їй назустріч і почував, що хвилюється по-юнацькому, а в горлі пересихає, немов на вітрі.

— Заввутга барамизми?[2] — ледве чутно промовив той же тремтячий голос.

— Про батька щось проситиме,— знайшлася Маруся, розрядивши тим напруженість юнаків.

Лодиженко обернувся ввічливо і, лише зрідка оком кидаючи на чорну сітку чиммат, пішов з нею до заводу. Він чув не тільки шелест червоного шовку, який чомусь скидався на шум весняної криги вночі, а й як билося серце Назіри. Чув і голос тієї ж щирої юначки, що цяточку йому з святого мулу наївно на чоло поклала, голос, що будив приспані надії. Його він радісно слухав ідучи.

Інженер Данилко вискочив на ганок і попросив Лодиженка до телефону:

— З контори, негайно просить інженер Маціевський!.. На його ж виклик. Тут приїхав інженер Ельясберг. Він має ставити шпору в голові каналу. Той підопре воду...

— Стривайте, нічого не розумію. До чого ж тут Маціевський?

— Ви відстаєте, товаришу Лодиженко, Мухтаров звільнив Преображенського зовсім! Маціевський тепер у нас командує...

---

[1] Катта комуніст — великий, головний комуніст.

[2] На завод ідемо?

XIX

Останнім часом Саїд-Алі на ніч приїжджав до лікарні, тобто жив у флігелі постійного лікарського персоналу. Вірніше, в цім флігелі Саїда можна було розшукати телефоном, дізнатися, де він, особливо вночі, при негайних викликах з центру.

Всю ніч не вщухала голодностепська долина. Ранні приморозки примусили розкладати багаття, і величезний табір гостей з обох боків центрального розподільника ніби загорявся і згасав, не спромігшись спалахнути невгамовною пожежею.

Саїд не спав. Стогнала земля гомоном тисяч, і не міг він, розбуркавши такий стогін, сам спокійно заснути.

Долітало з далекої рівнини поодиноке скрипіння запізнілих арб, а темряву нічну розколювали численні багаття в таборі, що здалеку зливався в загальне коло.

Незвичні відвідини холоду їжачили тіло, і Саїд-Алі закутувався щільніше в чапан. З лікарні ледве чути було безперервне стогнання сипайчі [1], привезеного з верхів'я каналу.

А сплутані думки клубком гніздилися в мозку. І від цього боліла голова. «Хоч би заснути!» — намагався він угамувати себе і тінню походжав біля головного корпусу лікарні, заважаючи солодкій дрімоті сторожа.

«...Так не робляться солідні справи...» — досі ще вчувалися слова неначе ображеного Штейна з телефонної розмови. А як же він мусив чинити, коли сам Штейн цілком припускає нелояльність Преображенського до Голодностепського будівництва? «Нелояльність»? Надто спрощуєш, товаришу Штейн. Коли припускаєш імовірну «нелояльність», то дозволь мені, начальнику будівництва, припускати потурання шкідництву, якщо не цілковиту участь у ньому. Сам же кажеш, що в історії шлюбів це безприкладний випадок, щоб інженер побажав записати шлюб, привласнивши собі прізвище дружини. Іч — Преображенський! «Так не робляться солідні справи...»

Мухтаров з усіх боків пробував розглядати свою поведінку у звільненні з праці Преображенського і кожен раз переконувався, що чинив правильно. Навіть Храпков визнав, що «в одному гнізді ворону і сокола не висиджують»...

---

[1] Сипайчі — майстер, що встановлює сипаї.

У цих клопітних розмірковуваннях він весь час обходив ніби зовсім побічну фразу Августа Штейна: «Про Молокана мова інша. Він, можливо, і сам пішов би за Преображенським...» Чому? Значить, спільники? На якому грунті?..

В уяві поставав широкоплечий, грубезний у розмові, але з дивовижно розумними очима літній чоловік. Ніколи він не виявляв знання узбецької мови, а в той же час Саїд-Алі ловив його на тому, що прислухався до розмови узбеків на будівництві. Щоправда, Саїд помічав, як цей дивний чоловік одного разу переглядав чужоземну газету на столі кореспондента. «Він, можливо, і сам пішов би за Преображенським...» То заарештуй їх, обох звільнених, з'ясуй, у чому справа? Не було коли мені радитися в такій невідкладній справі».

Потім інша розмова — бідкання Храпкова. У нього над душею фінансова комісія з столиці. «Розтрати, безгосподарність...» Хто ж винен у тому всьому? Невже він, Саїд-Алі Мухтаров? Хіба щось могло спинити його протягом трьох років витрачати гроші, щоб на завтра мати в Голодному степу такого поважного гостя, як воду? А хто їх витрачав? Чи бачив він їх сам? Не ці турботи шарпали його ночами й днями, як лихоманка.

Десь над обителлю, між горами, запалювалися блідими смугами віщуни недалекого ранку, і ще холодніша свіжість потягла з-за будинку.

«Буду з Тамарочкою»,— теж продзвеніло телефонним дзвоном учорашнє. «Тільки віч-на-віч ви зрозумієте щирість...» І теж радила спочатку поговорити за Преображенського, а потім уже «так рішуче»... Родичка. Швидкою ходою рушив геть до флігеля. У суточках, між трансформатором та головним будинком, у непроглядній темряві спинився. Не думавши про темряву, спинився і за порожню кишеню рукою лапнув.

Ще й не вирішив гаразд, чи слід спинятись, як щось у темряві майнуло, колючий свист прорізав суточки. Здалося, що то стопудова гиря просвистіла, падаючи з височини. Ні удару, ні слів, ні шелесту чиїхось ступнів не чув. Щось тепле-тепле полилося по всьому тілу, неначе сонечко зійшло і ранковим промінням лоскотало тріпотливе тіло. В уяві промайнула чадацька ранкова зустріч Любові в паранджі, а в ухах дзвеніло тривожне: «Буду з Тамарочкою».

Лежав нерухомо і не стогнав. Дві тіні, чорніші за передсвітанкову ніч, пройшли повз трансформатор, зникли за будинком. Десь грюкнув об мармур убиралень непотрібний камінь, та стогін сипайчі ще дужче прорився у відчинене вікно. Стухали на узгір'ї в далечині багаття табору, німів поволі тисячоголосий лемент.

Своє багаття сонце з-за високих гір роздимало.

XX

Ельясберг тільки надвечір прибув до голови каналу. З обох берегів Кзил-су стояло й лежало вже десятків зо три сипайчів. Виконроб навіть сипайчів підшукав серед робітників і збирався ставити перші сипаї. Невдала спроба скінчилася тим, що ледве виловили побитого сипайчі, а дев'ятиаршинний сипай, як цяцьку, вдарило об круті береги, і трісочки, мов забавку, понесла Кзил-су по водоспадах. Ледве живого, побитого сипайчі повезли на ослюкові до лікарні.

Міраб-баші Мусанбеков тільки посміхнувся і, позирнувши на захід сонця, закачав рукави. Всі знали, що з тими закачаними рукавами ні за холодну воду Мусанбеков не візьметься, але шанували цей жест як завзятий початок. І головний сипайчі Айтаков та його три помічники роздяглися над берегом Кзил-Су. Сухі жили, як мотуззя, зашнуровували їх тіла, а міцні м'язи шипаками напинали шкіру і, припечені сонцем, от-от, здавалося, задзвенять металом, стукнувшись поміж собою. Роздяглися робітники, що надходили з гирла.

Внизу руділа брама, як священні ворота, куди зробить урочистий вхід Кзил-су.

— Троси на той бік! — розпорядився міраб.

Легко сказати: троси на той бік. За сотню метрів бурхливої води стирчав високий протилежний берег. Бурун одскакували з шумом від оголеної скелі, ревли могутністю, погрозою.

Два молоді сипайчі взяли величезну каблучку мотуза і пішли понад берегом проти течії. Неначе вони робили звичайнісіньку роботу: телятко прип'ясти на косі хотіли абощо. Пішли собі — ні співчуття, ні зацікавленості з боку решти. Айтаков рушив слідом, а третій його помічник мовчки потяг до берега кінець тяжкого троса. Робітники гуртом ухопилися за трос, і він, розмотуючись, шкварчав нервуючим скрипом.

Міраб-баші повів робітників до сипаїв.

Айтаков спинився, звів руки догори. Другий його помічник неначе на це тільки й сподівався. Як злодія, вловив і оповив його під груди мотузом.

— Хоп! — промовив Айтаков, протягнувши вузол. Гнучка жилава фігура сипайчі зігнулась і, набравши в груди повітря, мелькнула в розбурхані пінисті обійми ріки. Неначе оці два, що лишилися, замахнулись мотузком і, як важок на батозі, жбурнули його в річку.

Вода розскочилась, обняла сміливця. Далі жартома гралася з ним, то шумовинням очі закриваючи, то хвилею-буруном накриваючи повипинані м'язи. Тільки жилаві руки проривались крізь гомінку гущавину і ніби насідали на ворога, який втікав разом з річкою.

Міраб стояв і здалеку стежив, як бризки летіли там, де мусив бути сипайчі. На мить побачив, як голова Айтакова знялася на хвилі, кинула очима на двох товаришів, що берегом бігли за водою і розплутували з каблучки мотуз.

— Айда! — крикнув міраб до них, і той, що ближче був, стрибнув прожогом у воду. Захопивши мотуз кільцем, яке висіло під грудьми, сипайчі поплив, віддаляючись від берега, за Айтаковим. Вода несла їх несамовито вперед і коли б ударила об камінну скелю, лишилися б від них лише спогади та нікому не потрібні зів'ялі м'язи.

Третій сипайчі-помічник пішов назустріч тому, що розпускав каблучку, на ходу зав'язуючи під грудьми пояс з кільцем. Ще й не дійшов, щоб зустрітися, як ззаду його ніби батогом стьобнуло:

— Айда! — і він опинився в бризках та шумовинні. Мотуз ударив його по спині і через мить уже був у кільці.

Рідшали помахи рух Айтакова. Ставало важче тягти мотуз із двома плавцями. А берег мчав назад, вищиривши зуби-скелі. Здавалося, що сипайчі пливе вздовж річки, зрозумівши безсилість борні з нею. Але так здавалось. Вже перший помічник, знімаючи груди над водою, ділив Кзил-су навпіл.

Міраб занепокоївся. Ще раз спробував свої закачані рукави і вихопив недомотаний мотуз з рук останнього на березі сипайчі. Той умить зрозумів і, ще не почувши короткого, неминучого «айда», стрепенувся, прискаючи в холодній воді. Міраб сам розмотував мотуз. Робітники

ахнули. Вперше побачили вони, як розмотують мотуз Мусанбекові руки.

Айтаков спробував затриматись на першім виступі скелі, але його відкинуло від берега. Спереду хвиля билася об виступ і ось-ось ударить об нього сміливим сипайчі. Айтаков перестав махати руками. В останню хвилину щукою вислизнув з води на виступ. Шумовинням обполоскало зморене тіло, що завмерло на скелі.

— Айда!.. Айда-а! — покривав усякі шуми голос Мусанбекова, і руки трьох сипайчів жвавіше замахали, розрубуючи воду. Айтаков здерся на крутий берег і, як рибалка, виловлював по одному своїх помічників. Останнього довелося буксувати вже проти води. А з другого берега в воду гадюкою поліз сталевий трос. Почало вечоріти.

Струною натягнений трос повис над водою, і по ньому один за одним по шию в воді перебирались на той бік робітники. Тільки міраб, рупором згортаючи долоні, кричав через ріку свої вказівки.

Горіли з обох боків смолоскипи, стелячи по Кзил-су страшні стьожки. А в тіснім світлі від смолоскипів чорними тінями шамоталися люди. Один по одному встромлялися чорпаї з того берега. І земля двигтіла від незадоволення Кзил-су. Вона ревла між палями, скакала на відважних сипайчів, які встромляли в її тіло оці семиметрові пазури, міцно припинаючи їх палями до берега. Шпора сипай за сипаєм зростала навскіс, а вода ламала каміння берегів і, потроху підповнячись, досягала глинястого намулу.

Останній чорпай поставили, коли від смолоскипів було вже менше світла, аніж від забринілого ранку. Вся шпора, поки що тільки з густо нанизаних паль, тряслася і вила, як змерзле щеня, вилізши з води на сході сонця:

— Бр-р-у-у!..

О четвертій — змушений люд зносив, як бджола мед, заготовлену лозу між сипаї, придавлюючи її камінням. В гирлі вже стояла вода. Хвилина за хвилиною Кзил-су підіймалася, а протока в гирло повнішала водою.

— Нагнічуй! Камінням і землею!..— гукав захриплий Мусанбеков.

Кзил-су, вгинаючись, проривалася попід шпорою і страшенною погрозою вирівалася з-під сипаїв. Тут не видно було води. Тут загальний потрощений людьми

язик могутньої дар'ї шипів і погрозливо стрясав берегами.

Від першої напруги заскрипіли ворота споруди. Вода швидко сягнула за нуль і зростала далі, облизуючи сухе дерево, риштоване біля воріт. Прислухавшись зблизька, можна було чути, як сичав бетон. Та чи почуєш тут за скаргами Кзил-су?

Почало вирізуватись миле, тільки-тільки народжене сонце. Всміхались освітлені бескеття, здригнулися тумани по долинах...

— Шість годин!

Ельясберг махнув рукою до робітників.

Заскрипіли блоки, загоготало в проваллі.

Перша вода шугнула в тунель, ударила у відкриті ворота майбутньої гідростанції, покотила валом каміння, тріски,— пилом знявся вихор застиглого тут людського поту.

Тремтіли схвильовані люди над гирлом. Чи то гоготіння звільненої води в тунелі трясло їх разом з іржавим бескеттям, чи завмерла віра випросталася і затанцювала під музику нагородженої праці.

Сипайчі відпочивали, мов трупи, лежали на узгір'ї. Тільки маслакуваті груди колихали ранкове повітря.

XXI

В таборі почали прокидатися. Заревли голодні осляки. Гомін зростав разом із світанням, а нові гості, що десь підночовували серед степу, поспішали до сонця на місце свята.

Ісенджанів суфі особливо урочисто прокричав ранковий заклик над степом. Самого ж Ісенджана вже не було в наметі. Його тягло туди, де має пройти вода, він відповідав за ворота на контрольнім шурфі.

Саїд-Алі ледве чутно стогнав. Його голова потрапила в яму, і він почав захлинатися в калюжі власної крові. Сторож парадного ходу крізь дрімоту почув цей стогін, та, спустившись до воріт лікарні, заслухався, як розростався гомін, там, на згір'ї, коло центрального розподільника.

Євген Вікторович Храпков поспішав на свято. Обов'язки заступника і лікаря змушували його бути і в лікарні, і на пускові води. Та й те, що він зможе застати там Мухтарова, не в меншій мірі спричинило

його ранній виїзд з Намаджана. Машина з усього ходу вскочила в двір лікарні. Ледве встиг сторож розчинити ворота. Коли машина проїжджала понад трансформатором, Храпкову впало в очі, що хтось лежить у суточках. «Невже п'яний?» — було першою думкою.

Саїд-Алі намагався вже самотужки підвестися, коли підбіг до нього Храпков, а за ним вартовий лікар і дехто з санітарів.

— Допоможіть! — простогнав Саїд, якому вічністю здалося остовпіле здивування лікарів.

— Люд-дочки! — тільки й промовив Євген Вікторович, схопивши Саїдову голову.

— Інструмент! — гукнув до служників, укладаючи на ноші пораненого і підтримуючи побиту голову. Саїд розплющив очі, і посмішка подяки на мить зійшла на обличчя. Всміхнувся і Храпков, привітно, співчуваючи.

— Дякую! Дуже добре...— прохрипів Саїд на ношах. Всі в лікарні збіглися на ганок. Захлинаючись, розпитували сполотнілого сторожа. Охоронник, з наказу Храпкова, взяв його під догляд.

— Нікому не сповіщайте, щоб святові не заважати...

— Заспокойтеся. Не говоріть,— нервувався Храпков в операційній залі. Йому накинули халат і мало не на ходу зливали на руки.

— Хлороформу не хочу!

— Але ж...

— Болючіше не буде. Заходжуйтеся...— вже розпоряджався сам Мухтаров. Кращий на весь край хірург Храпков уперше розгубився і не знав, як поставитися до такого наказу. Його два асистенти-заступники знизали плечима: «Моя хата скраю».

Та роздумувати не було коли. Хворий на операційному столі!..

Тільки зубами заскрипів один раз, коли Храпков порався з черепом над вухом. Закривши очі, Саїд намагався згадувати свою молодість, правалювався кудись раптом і вслухався в якусь безладну, хаотичну музику, неначе оркестри з усього світу зібралися настроювати свої інструменти. Або здавалося, що то він, Саїд, на своїй скрипці грає, а круг нього каспійські рибалки-бурлаки, похмурі, зморені думками, стоять. Море грає, і кожна пінista хвиля всміхається до нього якимсь знайомим, жаданим сміхом... Але то не сміх, то блиск од сон-

ця на барвах нового пейзажу оживленого Голодного степу. Колгоспи, заводи, школи... Важко дихати... Якесь дитинчатко зірвалося з кручі під регіт натовпу, що обернувся на ішанів. Саїд-Алі почув той крик і розплющив очі... Дивитись можна тільки одним оком: голову щось здавило лещатами, але зробилося багато легше. Євген Вікторович мие руки, озираючись. Служники ходять сюди й туди, а у вікна вже ллється радісне світло, ллються перші звуки непереможного дня.

— Ну, як?..— промовив Саїд-Алі, ні до кого не звертаючись. Простягши санітаркам мокрі руки, щоб витирали, Євген Вікторович, посміхаючись, відповів:

— Ви просто віл. Таку операцію і так терпляче... Феноменальний випадок у практиці.

— А голова?

— Як дзвін... Видно — знов же таки каменем, і з нечистим серцем... Кілька осколків довелося викинути. Просто якась мода: муллу Гасанбая каменем у голову, шахімарданського письменника...

— Е, майлі!..— чогось узбецькою мовою спинив Саїд-Алі Храпкова. Його перенесли в ту ж палату, де лікувався Синявін, звідки недавно виписали й Маціевського, і незабаром він заснув тривожно, але міцно.

— На диво дужа людина,— промовив Храпков і, звелівши охороняти вікно, залишив хворого.

XXII

— Це скільки б'є?— запитав Саїд-Алі у доглядачки, прокинувшись і звівшись на лікті.

— Не підводьтеся, не велено! — жахнулась служниця, кинувшись до Саїда.

— Це правда...— погодився хворий, але не ліг.— Голову дійсно так ломить, що довго на лікті не втримаєшся. Так скільки там?

— Десяту годину вибило.

— Покличте кого-небудь. Коли є Храпков, то його.

Служниця ковдрою прикрила Саїда до шиї і навшпиньки вийшла. Ця дрібниця якось потішила Саїда. Ніякі думки, ніякі турботи не встигли ще опанувати його, легко робилося від спокою лікарні.

«Єдине після домовини місце, де спокій уміють шанувати...»

В двері також навшпиньки увійшло троє в дорожніх плащах: Євген Вікторович, начальник намаджанського ДПУ та Лодиженко.

Лодиженко мовчав увесь час. Тільки коли зверталися до нього безпосередньо, відповідав. Це впало в очі Саїдові, і йому схотілось плакати невідомо з якої причини. Внутрішні почуття говорили йому, що ця людина на будівництві йому справді вірний друг, одноборець і натхненник.

— Як там свято, товаришу Лодиженко? — і посміхнувся.

— Святкуємо! Народу — аж земля гнеться. Коли б оце знали про нещастя, боюсь, що по камінчику рознесли б і лікарню.

— Чому ж лікарню? — здивувався Саїд, а Храпков, відчувши зміст натяку, змінився на виду.

— Лікарню? Та коли б ти зі мною ночував на заводі, то не лежав би оце з проваленою головою.

— Думаєш?.. Ні, Семене, цього не можна уникнути.

Всі зітхнули.

— Воду пустили о шостій годині. Я прислухався вухом до рейок дековільки: так гуде, неначе сотня аеропланів у повітрі. В розподільнику воду пустимо тільки на Майлісайську магістраль та Кзил-Юртівську систему. На центральну дільницю піде з Майлісая, а Улугнарську зовсім закрили, бо не встигли підготувати.

— Преображенський обіцяв усе підготувати,— перебив Саїд.

— Преображенський квапився, але...

Храпков зробив якийсь жест, і всі замовкли. Настала ніякова пауза, і Храпков пояснив:

— Я дозволив Віталію Несторовичу приїхати з моєю дружиною на свято.

Немовби всім стала зрозуміла така поведінка заступника.

Начальник ДПУ запитував, чи немає в Саїда якихось підозрінь на кого-небудь з робітників і службовців Голодного степу. Які ж можуть бути підозріння у людини, яка всім дає накази, яка має право бути незадоволеною всіма? Хіба що обитель?

— Гадаю, що ту обитель треба перешерстити,— робив висновки хворий.— Я вам дещо поясню потім... не сьогодні!

І, звертаючись до Храпкова, додав:

— Я б теж хотів побачити першу воду...

— Але ж вам не можна ворушитись?

Саїд-Алі, замість відповіді, підвівся знов на лікті. З нестерпучого болю кривилося обличчя, але уста всміхалися. Це вже не ті повнокровні, живі уста, на них лягла хвороблива блідість.

— Я зможу отак протриматись.

Храпков тільки розвів руками:

— Ну, що ж, понесемо... Хоч це, знаєте... злочин.

XXIII

Над глибоким каналом перекинуто тимчасовий місток-трибуну. Стіл президії міститься посередині, а з боків — трибуни для промовців. З обох боків каналу широкими східцями могли сходити на трибуну охочі говорити. Спереду красувалась генеральна споруда — розподільник, поблискуючи проти сонця білим дахом. У великі вікна було видно простору лабораторію-розподільник з численними мармуровими дошками, рубильниками, вимикачами, манометрами та важелями. Велич зали розподільника глянцем арматури підтримувала святковий настрій.

Позад трибуни струною простягався, прорізуючи узгір'я, глибокий канал і ледве помітно мріла гірська смуга — там канал урізувався в бескеття гір. Далі здіймалися шпилі гір, а між ними десь і будиночок-сторожка коло контрольної вертикальної штольні. З трибуни голодностепський краєвид мальовничо вирізьблювався мереживом ариків та рідко розкиданими шатрами нових кишлаків. Де-не-де п'ялися в небо димарі майбутніх заводів. Якими ляльковими здавались оці гіганти здалеку! А там, де межі голодностепські губилися в далечині, тільки марево починало загравати з сонцем.

Раз по раз до широченного містка-трибуни, де майоріли червоні гасла, під'їжджали автомобілі, візники, і господарі землі виходили з них, широкими східцями підіймались на місток.

Торохтіли барабани піонерів. Вони всю ніч ішли з Намаджана, Джалал-Абада, Ходжента. Ні втома, ні біль у ногах не стримали дитячого запалу, і, врізавшись у величезний натовп, вони заспівали «Напоготові», виголошуючи «Яшасун!» [1].

[1] Хай живе!

— Яшасун комуна! Саїд-Алі! Яшасун піонери! Яшасун Голодний степ!..— розливалося в той час, як поза натовпом проносили зблідлого Саїда до трибуни-містка.

І раптом стих народ. Тільки трактор, що десь недалеко динамо для радіостанції крутив, ритмічно двиготів повітрям.

Електричною іскрою проскочила в натовпі звістка про нічну подію.

— Саїд? Саїд.. Ака-а-а!..— прогуло, як тяжке зітхання. Неначе оцю тисячоголову людину зла рука поранила, вона заревла, застогнала і повалила на трибуну. Біля мікрофона на трибуні з'явився Лодиженко, в репродукторах над головами тисяч прогриміло:

— Заспокойтеся! Саїд-Алі Мухтаров спіткнувся й подряпав собі голову об камінь. Через півгодини сюди прийде вода.

— Вода-а! — відбило по кілька разів у репродукторах, і галас покрив усякі шуми.

Майоріли прапори організацій, збиралися уповноважені в президію, купчилися представники коло Саїда.

— Вода! Вода-а! — прогримів натовп, коли машина з Ташкента спинилась перед східцями. За нею друга, третя. Нарешті з останньої вистрибнув Преображенський і подав руку Любові Прохорівні. Пташеням випурхнуло, як метеличок, причепурене дитинчатко.

Євген Вікторович губився, кого першим зустрічати, був дуже радий, що коло дружини мав такого галантного кавалера, як Преображенський. Те, що він був разом з Любов'ю Прохорівною, здавалося Храпкову, хоч у якійсь мірі компенсувало його моральний стан звільненого, прогнаного з будівництва...

З автомобілів та візків виходило й жіноцтво. Трибуна вже скрипіла від ваги понад сотні людей. А в натовпі гуло безперестанне «яшасун», та, як вогники, запалювалися нові прапори.

Саїдові піднесли мікрофон і поставили перед обличчям. Перемагаючи гнітючий біль у голові і напружуючи голос, він промовив, а репродуктори заглушили гамір:

— Уртакляр! Бу кунги кизил-байрам... [1] Ми святкуємо велику перемогу більшовицької партії, перемогу Узбеччини й народу цілого Радянського Союзу! Тут починаємо ми свою історію культурного трудящого народу,—

[1] Товариші! Сьогоднішнє свято...

ледве осилював промовити Саїд-Алі в мікрофон. Репродуктори передавали ці слова тисячам слухачів.

— Сув келя йотир! — пролунав голос Лодиженка з другого мікрофона.

Збудженню народному не було краю! На кручі, вище й вище дерся народ, а гомін безперестанний: «Су-у! Су келя, йотир! Су!..» — долітав, здавалося, до сонця.

В каналі, на далекому видноколі знявся вгору стовп пилюги. Він швидко посувався вперед, як вихор у суху погоду, в жнива. Розтикані вздовж берега каналу прапорці легеньким подихом гірського вітру ніби вітали довгожданого гостя — воду.

Завмерли. На трибуну виходив нарком.

Тепер почули, як говорить бетон каналу з своїм господарем — водою.

Годинник показав дванадцяту.

Прогуло попід містком, забило дух збитою пилюгою і зареготало в пащеку гіганта-розподільника. Екран зеленими ліхтарями показував кількість води, що йшла в розподільник.

...42, 96, 113, 148, 205...— майоріли цифри на екрані. Лодиженко напівтривожно поглянув на Саїда, потім — на екран. Надто швидко зростає. Преображенський вголос промовив:

— Двісті п'ять.

Нарком говорив, а в масі не стихало громове «яшасун». Лодиженко то бігав очима поміж лавами організованих делегацій, то знов з тривогою констатував: 286 кубометрів. Підійшов до інженера Кравця, який тримав телефонну трубку до голови каналу.

На екрані замиготіли червоні лампочки. Вони попередливо загорялися й потухали:

307... 359...

З розподільника вискочив Синявін і, блідий, пролазив на трибуну.

391...

Червоні лампочки замиготіли густіше.

— Майлісайську греблю прорвало! — гукнув Синявін ще на східцях.

— Уртакляр! — пролящав жіночий голос коло мікрофона.

Серце Саїда не витримало, і він, знепритомнілий, упав на ноші. Тільки і встиг помітити: на трибуні червона паранджа... Випроставши руку, дівчина рвучким і

рішучим жестом зірвала з себе паранджу і, зібгавши, кинула з містка у вир розподільника. Непокірні багаті коси, живучі молоді рухи і стан одточений — усе заговорило в Назіри заворожливим, урочистим говором, зливаючись з музикою її голосу.

406...— червоними лампочками показував екран. Лодиженко вирвав трубку телефону з рук інженера.

— Алло!.. Алло!.. Алло!..— напружував голос у трубку і, глянувши на Кравця, зрозумів усе. Телефон обірвано, автомати, запобіжники — зіпсовано. І ні краплини сумніву: диверсія...

Лодиженко тільки блискавичну мить вирішував. На Назіру-хон, свою любов, тривожно й ніби прощально глянув і скочив по східцях униз.

Преображенський теж зник з трибуни.

Екран спинився на 462 і більше не показував. Вода не встигала пройти крізь розподільник, піднімалася в каналі.

Синявін хапався за телефони. Раптом, збагнувши, що вони роз'єднані, побіг до розподільника. Споруда двигтіла, а в б'єфі Майлісайської магістралі ревло погрозливим ревом.

Телефони в степу оповіщали, що від греблі не лишилося й сліду. Перша вода дійшла до Уч-Каргала, пройшовши Майлісай, і потім спинилася... Греблю прорвало...

Рука нервово хапалася за підойми, щоб опустити головні ворота розподільника, але технік спинив.

Тисячі людей загине...

Згадав, що Лодиженко скочив з трибуни, значить, у контрольній закриє шлюз.

Але треба швидше послати до голови!

Паніка охопила людей на мітингу...

XXIV

«Страшне шкідництво. Той же мерзотник, що підкладав міни, міняв накази Мухтарова!» — вражений подією, думав Лодиженко, поспішаючи вирватися з гурту.

Спочатку він кинувся до борту каналу пішки навпроти води. Біг що є сили, підраховуючи в думці десяток кілометрів до контрольного шурфу. І раптом спинився, озирнувся назад, ніхто не біг за ним, навіть не зважали на його клопіт.

Але що це? Від маси на мітингу вирвалася автомашина і понеслася врем'янкою на гору.

«Вірно,— як же це я...» — завмерла думка, задубів і сам. В автомашині шофер інженера Преображенського. Без шапки, з перекошеним злим обличчям, немов божевільний.

Тільки мить Лодиженко стояв отак задубіло. В наступну мить, також бігом, повернувся назад і, перестрибуючи через вагонетки, ноші, будівельний мотлох підбіг до моторної дрезини.

— Заводь Даню! До контрольної живо, блискавкою!

Моторист навіть не озирнувся на секретаря. Третій місяць, як його прийнято в кандидати партії і з трактористів посаджено на дрезину. За цей час він призвичаївся розуміти Лодиженка з першого слова.

Дрезина несамовито загаркотіла й понеслась, завихривши клуби пилюги позад себе.

«Як у детективному фільмі...» — спало на думку.

Автомобіль міг доїхати врем'янкою до Кзил-Юртівського заводу, а потім за кілометр під гору. Далі врем'янка різко повертала праворуч попід горою.

«Подереться, чорт, пішки на гору. Два кілометри до будки...— думав Лодиженко.— Безумовно, прибіжить раніше і зіпсує механізм воріт».

Почував, що в грудях пожежею запалало, лунає «уртакляр!», виголошене милим голосом Назіри-хон, сліпить спітнілі очі відблиском від її розкритих кіс. Значить, прийшла-таки, виконала, як умовилися вони з нею.

Але ж коли б дрезина підходила аж до будки. Йому теж від входу в тунель доведеться дертися на гору. Підйомник давно знято. Та чи й діяв би він тепер, коли всі механізми вимкнуто злочинцями?

В дрезині стало гаряче. Мотор кипів і з останніх сил завив, коли вже понеслися на узгір'я.

Аж ось і глибокий канал-виїмка. Ставши на весь зріст і перехилившись через борт, Лодиженко побачив буйний струмінь води. В б'ефі тунелю струмінь виривався пінистим буруном. В бетонному каналі ще котилися могутні хвилі, мало не переливаючись на берми.

«Чи не перекриє якийсь злочинець у розподільнику?» — з жахом згадав і озирнувся по каналу вниз. Довга смуга води сріблилася проти сонця, зникаючи десь у мареві дня.

Дрезина спинилася на самім краю рейок — біля підйомника. Далі дековілька спускалася вниз і виходила далеко попід горою, аж на кампир-раватське провалля.

Лодиженко, не мовивши слова, подерся на гору. Він знав, що на верхній лінії робочої дековільки залишилися площадки без вагонеток, на яких робітники транспортували матеріал від підйомника до контрольного шурфу. Єдина надія була на таку площадку.

Натрапивши на дековільку, Лодиженко побіг, сподіваючись знайти площадку, яких стільки валялося понад рейками. Дековілька хоч і здовжувала шлях, але нею була надія швидше обігнати злочинця шофера. Добре розумів, чого той поспішав до контрольної. Зіпсувавши механізм воріт, тим самим він призведе до цілковитої руйнації Голодностепську систему. Ніякої можливості не було доскочити до голови каналу, доки вода, наперши на головний розподільник у центрі Степу, піде через верх і зруйнує саму споруду. Тоді покотить бурею по Степу... Відчув досаду на себе: чому не відразу догадався, які поради чи накази давав шоферові заклопотаний Преображенський! Адже це його робота...

Там, де був склад матеріалів, вище початку тунелю, серед куп діжок та обрізків, знайшов Лодиженко не одну площадку. Засапавшись, виволік колеса на рейки і з великим зусиллям прилагодив площадку.

Немащені осі загаркотіли в роз'їдених гніздах, але площадка слухняно покотилася на гору. Сидячи збоку, Лодиженко що було сили відпихався ногами. Нарешті, вибрався на горбок і без гальм пустив площадку вниз. Вітром зірвало бриль, і Лодиженко ліг, щоб самого не зіпхнуло з неї. З розгону на півгори мчала площадка. Тільки далі довелося знову пхати її ногами. З цієї гори добре було видно і штольню, і будочку, і Ісенджана. Там тільки спуститися в широку рівнину, яку гадалося теж зросити для садовини... На узгір'ї — мета його подорожі.

Швидше, швидше! Останні метри на гору ледве переміг.

Шофер Преображенського вже підіймався на узгір'ї до штольні.

З будочки сторожа вийшов Ісенджан. Шофер замахав йому руками.

Площадка з Лодиженком загаркотіла в долину. Іскри посипалися з-під коліс. Почало здаватися, що будочка

з штольнею і з Ісенджаном летять стрімголов на Лодиженка. Шофер уже ледве переступав ногами, падав і знов ліз до штольні.

Зрівнявшись з ним, Лодиженко скочив з притихлої під горбом площадки, побіг манівцем теж до штольні. Від будочки, де був телефон, поваром спускався Ісенджан до двох начальників, які кричали навперейми.

— Замикай на гаки! — кричав шофер Преображенського.

— Знімай з гаків ворота! — перемагав його Лодиженко.

Ніби не чувши цього, Ісенджан поволеньки спускався, прикладаючи по черзі до вуха то одну, то другу долоню.

Шофер повернув напереріз Лодиженкові. Пролунав постріл. Шофер вистрілив з відстані не більше трьох метрів. Чи від пострілу втратив рівновагу, а чи знесилившись, теж упав на косогорі.

— Ага, комуністи! Водички вам закортіло!.. Пийте на здоров'я з своїми вонючими сартами! — злісно хрипів, схопившись і далі видираючись навпростець до будочки.

Лодиженко звалився. Куля пробила ногу вище коліна, в очах почорніло, світ пішов обертом. Падаючи, зачепив завмерлу було площадку, якою сюди доскочив, і вона зрушила. Колесом придавило дужу ногу. Уже непритомніючи, збагнув, відчув, ніби він придушений цілою глибою Кампир-Равату, з-під якого не випростався ні один із загиблих там робітників...

Старий аксакал, нарешті, все зрозумів. Вчора біля намету мечеті «катта комуніст» давав йому наказ, взиваючи Ісенджана «єдиним аксакалом, хто щиро чекає, любить воду на Голоднім степу і чесно виконає цей наказ». А наказ простий: відкрити ворота на контрольнім і вартувати в будочці біля телефону. Тільки Лодиженко дасть йому дальші вказівки. Нікого не слухати, нікому не коритись у такі відповідальні хвилини.

Телефон давно вже не діяв. Аксакал припускав шкідництво, тому насторожився. Зверху слухав у шурфу, як гомоніла вода в тунелі, щиро радів з того. Вода таки пішла на Голодний степ!

З будочки побачив шофера Преображенського, добре його знав. Він вайлувато, видимо, з останніх сил видирався, прямував до будочки, махав руками, щось гукав. Згадалися перші зустрічі з його інженером, спілкування, наради... І руку приклав до старечого, випрацьованого

серця. Аллах один знає, що те чинив з довголітньої наймитської звички коритись. Близько сімдесяти літ корився...

Але ж тепер він «єдиний аксакал» для такої людини, як Лодиженко! Тепер він справді щиро хотів і був певен, що виконає наказ «катта комуніста».

Спускався назустріч шоферові, а по горі мчала площадка йому напереріз.

І коли впізнав Лодиженка, коли почув два накази, а потім постріл — спинився, зрозумів. Оступаючись до шурфу, почув останні злі слова шофера. Саме вони й ударили його в старече зношене серце: «Сарти... Вонючі сарти!» І враз відчув себе, як на герці. Десятки років промайнули за одну мить у збудженій уяві. Кому служив, яку болючу виразку дістав за всю ту свою ганебну щирість. Облуда! Облуда!

— Ось воно що!.. Аллагу акбар! — гладив обличчя Ісенджан, відступаючи до штольні. Там чути було, як скаженою люттю ревла вода в тунелі, а внизу, як збожеволілий пес, видирався весь закривавлений ворог. Противний ворожим єством, яке не приховував далі в запалі люті, шофер ледве переступав з ноги на ногу, простуючи вгору до штольні. Ісенджан уже бачив, як шептали прокляття покривлені губи людини-звіра. Лодиженко нерухомо лежав, скорчений і придушений площадкою на узгір'ї.

— Шайтан! Облізлого пса падло!..— вирвалася в Ісенджана не властива статечному імам-да-муллі лайка. Переборов зачовгану десятками літ покору та боязнь. І миттю вхопився за гаки.

— Замикай!..— заревів, справді як збожеволілий, шофер знизу. Пролунали ще два постріли підряд. Кулі просвистіли над головою в старого.

— Але ж н-на! — зле відповів йому старий аксакал, і зняті защіпки гаків ляснули металічним звуком. Ковані ворота десь камнем шугнули в шурф, а старий, тікаючи, окарач поп'явся на гору, до будочки.

Шофер в лютій нестямі та безсиллі став, роззявивши рота. Тільки коли почув, як здригнулося узгір'я, рушив рятуватися вниз.

Та було вже надто пізно.

Зупинена в тунелі вода струменем у чотириста кубометрів на секунду вдарила з колодязя в небо. Зігнувшись гігантським фонтаном, вода наздогнала диверсан-

та і разом з кусками каменю понесла вниз по долині.

Ісенджанові здалося, що якийсь нелюдський крик прокляття заглушила збурена вода. Він ледве дихав, видершись на скелю. Старечі груди шепотіли, як молитву помсти:

— Люди йому вонючі, шайтан!..— старечим бігом, наскільки міг, подався до Лодиженка.

Ревіння води йому акомпанувало.

XXV

Ельясберг покликав у будинок сторожів та міраба Мусанбекова. Долідзе повідомив його, що вже дві години йому не відповідають телефони.

Вода рівним струменем, понад чотириста кубометрів, лилася, гогочучи, мов у прірву. Кзил-су надулася, перелізла через шпору своїми рештками. А шпора двигтіла й вила.

— Нам не відповідають телефони, ака Мусанбеков.

— Ні знам,— відповів той ламаною російською мовою.

— Але ж можливо, що ця вода попсувала все, і телефони разом? — допитувався Долідзе.

— Ні знам.

— Таж ми загинемо тут, як мухи!..— вже хвилюючись, промовив Долідзе.

Увійшов Коржиков.

— Прекрасно йде! — захоплювався Ельясберг.

— Але вода попсувала все. Ми відрізані... Жоден телефон не відповідає!

— Скільки він псувався, як ще й вода не йшла? — всміхаючись, мовив Ельясберг, певний якоїсь гідності великого вчинку,— він-бо підпер воду, дав таку їй силу.

Це зовсім обурило інженера Долідзе, він вискочив навздогін за Мусанбековим.

— Мусанбеков! Закривай ворота! Зривай шпору! Там нещастя... Живо!

Міраб метнувся до сипайчів та робітників.

XXVI

У заводському медичнім бараку Кзил-Юрти Саїд-Алі прочумався; не розплющуючи очей, лежав нерухомий, як труп. Чув, як шепотіли присутні, щось хлипало плачем.

Десь далеко гула земля від людської паніки. Наважився розплющити очі. Це було так важко, що від безсилля він заскрипів зубами і все-таки подивився навкруги.

Перед очима стояло якесь чорнооке дитинча і з таким стражданням дивилось на нього, що він спробував усміхнутись.

Дівчинка теж усміхнулася, поманивши рученям, радісно гукнула:

— Мамусінько, озив! Озив!

Саїд заплющив очі. Тяжка здогадка нагадала йому далекі, як у прірві, дні, а в голові робилося від цього неймовірно боляче. Здавалось раптом, що він ухопив це дівча собі на руки, притис до розхристаних грудей, а воно ручєнятами по щоках його погладило і, лащачись, питало: «Озив?.. Озив?..»

Коли заговорила Любов Прохорівна до дівчинки, знов напружився, розплющив очі.

— Нехай постоїть! Мені ввижалося... Ручку до грудей.

Євген Вікторович просунув манісіньку і таку теплу, живу ручку під покривало. Застогнав Саїд-Алі, заплющив очі, а губи, тремтячи, шептали нечутні слова. Знов знепритомнів. Неймовірний вихор захопив його з клубком пилюги, що котився з першою водою по каналу, і поніс, поніс над баштами, проваллями, пустелями...

В тяжкій нестямі залишили Саїда всі, крім стурбованих лікарів.

Обережно приклала мати хусточку до своїх очей, тримаючи здивовану доньку за ту саму ручку, що тільки-но лежала на батькових грудях.

А Юсуп Алієв тихенько плакав у кутку, намагаючись не заважати іншим. Його сповістили, що Назіру за зраду адатові схопили невідомі бородаті ішани. В паніці тільки й бачили, як чорною тканиною її обгорнули та посадовили на арбу. Якісь юнаки з комсомолу несамовито кинулись до арби. Гамір, зойки. А натовп валив, кричав...

Юсуп-бай оплакував цю звістку, як смерть своєї доньки.

З розподільника сповістили, що вода спала до нуля і зовсім спинилася. Спадав бурхливо розпочатий день, тільки луни гомону полонили Голодний степ. Надходив вечір.

КНИГА ДРУГА

Частина п'ята

МЕНІНГ КУЗИМ[1]

І

Газета «Голодний степ» надрукувала промову Гафура Ходжаєва, виголошену на позачерговому пленумі обкому партії. Передовиця газети в зв'язку з цією промовою нагадувала про потребу пильності на новобудовах.

Редактор підкреслив два рядки промови, а друкарня старанно причорнила їх, і від усієї промови повіяло пересторогою:

«...органи РСІ викриють усі зловживання, а пролетарський суд оцінить шкідницьку роль чужих нам людей і на Голодностепському будівництві...»

Коли б це не було настирливо й кричуще підкреслено, воно звучало б не відірвано від загального тону промови про потребу боротьби з шкідництвом та про потребу органам РСІ про це подбати.

За «Голодним степом» повідомили й інші периферійні газети про факт «гучного процесу», що має відбутися незабаром:

«...РСІ передає слідчим органам влади справу Голодностепського будівництва. В справі виявлено моменти економічних зловживань антирадянського характеру...»

Деякі з периферійних газет удавали, що їх не здивувало це повідомлення, хоч насправді такий поворот у великій праці над вирішенням голодностепської проблеми не тільки дивував, але і неприємно вражав широкі кола суспільства. Від газетних повідомлень народ насторожився, майже не зважав на поквапність якогось ре-

[1] Мої очі.

дактора, що запевняв — «давно було відомо...». Від майбутнього процесу повіяло тривогою.

Саїд-Алі після лікування виїхав до Чадака, читав газети і з завмиранням серця чекав, що буде далі. Йому ще в лікарні було оголошено, що він на становищі підсудного. Його попереджено про невиїзд за межі Ферганської долини, і він до матері прибув на господарство, пригнічений думками, запізнілими рішеннями та материними «передчуттями». В газетах зустрічав і свої фотографії, про існування яких навіть не уявляв собі. Ось він розцвів посмішкою, сидить у розкішнім авто, а поруч, у тіні крислатого капелюха, вправно замонтовано портрет Любові Прохорівни. Під знімком, як текст до ілюстрації, витяг з телефонограми: «...Чи не шокують вас такі подорожі... в авто. Чекаю на візит. Л. П.».

Одна за одною з'явилися ця і подібні інші фотографії, оживляючи давно вмерле, нікому, може, і не потрібне. Кинута ним фраза про вбиральню біля лікарні теж знайшла собі місце в ілюстрованому додатку до «Східного голосу». Цілою серією пройшли знімки катастроф, неначе хтось потішав себе, без кінця й краю вміщуючи оці пережиті колись факти. Кампир-Рават, понівечена машина, виписані з центру робітники у вагонах, фейлетон «Туди й назад»,— усе це згадалося, яскраво вставало перед очима і терзало нерви.

Пробував разом з матір'ю та із старим Файзуллою поратися коло виноградника. Весна, як повідь, налетіла й забрунила, зазеленила рослину. Треба було пакілля змінити і пов'язати новими мотузками лози та підрізати непотрібне старе бадилля. Мала втіха дошкуленому начальникові такого будівництва, але ж — утіха, щоб забутися, бодай на мить. Тільки б забутися, нехай би й сном кошмарним не лякало...

«Невже й молодість одцвіла вже, вмерла?» — борсалася живуча думка.

Судитимуть шкідників великого будівництва першої п'ятирічки. Кількох інженерів до вирішення суду посаджено до в'язниці. Преображенський зник, залишивши в горах автомашину, якою втікав зі Степу в той тривожний день. Судові органи оголосили його ім'я в числі головних злочинців-шкідників. Але ж Саїд-Алі на волі. Хоч, правда, його чемно попереджено про невиїзд,

і дехкани голодностепських колективів та робітники заводів поручилися за нього, за його чесну боротьбу в степу. Одпросили дехкани та робітники і Синявіна, щоб їм дообличкував тунель. Маціевський залишився на будівельнім відділі, ні на мить не склав рук, узявся за ліквідацію руїн після невдалого пуску пробної води...

Так починалася ще одна весна на розбурканому Голодному степу.

II

Якось ранком Саїда покликано до голови Чадацької кишлачної Ради. Це було несподіванкою, бо ось протягом чотирьох місяців, відколи він повернувся з лікарні, його ніхто не турбував. Сподівання щоденні, болючі припущення настільки розбурхали йому нерви, що звичайне запрошення до голови кишлачної Ради змусило насторожитися.

Це не була пересторога від ляку. Більшого за те, що пережив і про що щоденно читав, він не сподівався. Адже нервова система відмовлялася бути такою ж слухняною, як раніше.

Сусіди виряджали змарнілого Саїда скорботними поглядами. Хоч так само високо і незалежно тримав він голову, та від чадачан не сховалося, що зовні це не той Саїд. Колись гриміло його ім'я по кишлаках, а тепер він іде в обвислім просторім костюмі, мало не заточується. І бадьорість його якась-то поверхова, скоріше — внутрішня сила. А зовні — тільки показна упертість.

Голова встав назустріч, і в Саїдових очах пробігла тінь подяки, радості. Значить, живий ще він, значить, розуміють його провини і на смерть не засуджують. На постоли його з сириці любовно позирали як на реліквію зживання його, інженера, з трудящим дехканством.

— Аманми, Саїд-ака? — привітався голова.— Вас потурбовано в дуже неважливій справі. Намаджанські слідчі органи розпорядилися, щоб ви щодня одвідували слідчого.

— Це ж ще для чого? Слідство мало нагоду мене допитати.

— Не беруся вам з'ясувати, але напевне, щоб мати вас перед очима. Є відомості, що колишній завідувач постачання матеріалів та помбух після якогось там побачення з відвідувачем втекли з бупру.

Саїд ще більше схвилювався цією звісткою. Арешт співробітників — фаворитів Преображенського — здавався йому єдиним порятунком. Вони були б йому добрими свідками. Втеча ж їх знов замітала сліди зловживань, які мали тяжіти над Саїдом.

— Утекли! — ледве промовив Саїд, щоб не мовчати в таку відповідальну хвилину.

— То ви розпишіться тут, що вас сповіщено, робіть собі, як знаєте,— вчув Саїд-Алі прямий натяк голови на те, що, мовляв, можеш іти в Намаджан, а можеш покластися й на Чадацькі гори, провалля та на вірність адатові в сусідів.

— Я сьогодні ж виїжджаю до Намаджана,— відповів інженер Мухтаров, почувши, як соромно йому стало і за співчуття, і за просторий поношений костюм. Хіба він такий покидьок, що його можна заховати в Чадаку? Ні! Він комуніст, як був, так і лишився. Чимало перетерпів за чотири роки, щоб так, не шануючи себе, погодитися з думками та прозорими натяками голови.

Голова винувато підвівся з-за стола і ні в сих ні в тих, забігавши очима по папірцю, де розписався Саїд, мовив:

— Хоп, хоп! Майлі! Хоп!..

III

Намаджанське життя починалося разом з останнім зимовим дощем. Прирісши землю, несміливі хмари пливуть у гори, лишивши сонцю і простір, і волю огрівати збуджене життя.

На острівку поновлювали, підчищали, фарбували.

Євген Вікторович не один раз проходив порожніми стежками в зеленавім парку. Турботна зима виснажила, взяла чимало сили в лікаря, але від цього він став якийсь повороткіший. Нервовість зробила з нього жвавішого, хоч і менш уважного чоловіка Любові Прохорівни.

На грудях проти серця зіркою горів орден Трудового Червоного Прапора.

Пелюстки вогняного шовку навкруги ордена, ще не пом'яті, завзяттям вабили незвикле око.

Любов Прохорівна пишалася орденом більше, ніж чоловіком. Ось другий тиждень, як дістав його Женя, а вона щодня, як свято, урочисто переживала це. Навіть дочка Тамара якоюсь другорядною річчю зробилася, а

ледве помітні зморщечки на чолі старанно масажувалися в якімсь боязкім передчутті. Зморшки тепер на Любиному обличчі зовсім не до речі.

— Яке безлюддя тут, Женечко! — мимоволі вирвалося якось у Любові Прохорівни, коли вони об руку, як давно не ходили, повернулися з вечірньої прогулянки.

— Зима ф'ю-іть! На весну полюднішає,— про щось інше мріючи, заспокоїв Євген Вікторович.

— Нудота! Обридло...

Нічого не відповів Євген Вікторович, зрозумівши далекий натяк. Дружина щиро запевняла його кілька разів, що час уже до культурного центру повернутися. Досить. Напрацювався досхочу. Вона наївно запевняє, що навіть на Волзі давно вже перезабули купецький рід Храпкових. Та не обов'язково ж їм неодмінно на Волгу, в його рідні краї показуватися. Могли б поїхати на Дніпро в Чернігівщину, де живе її стара тітка...

В запалі навіть висловлювалася: «Напрацювались»,— і це могло означати, що вона має й себе на увазі. А як відомо, Любов Прохорівна нічого ж не робила на будівництві, посад ніяких в Намаджані не посідала. Та оте «напрацювались» звучало як погрозливий натяк на співробітництво з шкідниками, навіть — з Преображенським...

А яке співробітництво? Працювали разом? Зустрічалися за піалою чаю? Рідня? Хто про це знає?..

Преображенський зник, а з ним загинуть і розмови. Краще б і Євгену Вікторовичу мовчати. Тільки ж розмови, Євген Вікторович ніколи їх «всерйоз» не сприймав.

Їхати йому нікуди не можна. Останні місяці він верховодив на будівництві. Хоч будували Мацієвський, Синявін, Коржиков, Долідзе, Карімбаєв, тисячі дехканів-переселенців. Та за начальника вважався як заступник, Євген Вікторович Храпков. Разом з Мацієвським та Карімбаєвим його нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Біля сотні робітників і інженерів Коржикова нагороджено грамотами уряду. А ні Мухтарова, навіть і Лодиженка та Синявіна не нагороджено. Мухтаров взагалі на складному становищі: не арештант і не вільний. Лодиженко вилікувався та поки що поїхав з будівництва до центру. Повернувся сумний, шкандибає. Хоч і не знятий з роботи, але й не той Лодиженко, що був...

Такі думки викликала Любов Прохорівна своїм нагадуванням про виїзд з Намаджана.

— Ще ж і процес має бути, Любику. Поїдь тепер — що скажуть? Утік! Адже ж я один тільки з прихильників Мухтарова залишився поза підозрою.

— Нудота, кажу. Подав би заяву, щоб до Москви абощо перевели. Не вік же людині сидіти на одному місці, та ще й такому вправному хірургові, як ти,— в Намаджані!

— Не говори так, Любику, серденько. Можливо, що мене й так переведуть. Голодний степ закінчують, а більше... Не пошлють же мене, після керування такою колосальною роботою, на посаду звичайного лікаря. Але треба дотримати тактовності.

— Ну, то дозволь мені...— і сама злякалася свого бажання. Чому це їй можна дозволити самій поїхати в «центр культурного життя»? Для чого ж і на який час?

Глупство та непотрібність цього прохання з такою очевидністю встали перед подружжям, що вони обоє почервоніли від сорому. Любов Прохорівна від ніяковості опустила очі до землі. Мала б уткнутися в широке плече Жені, отеплити свої капризи, на теплоту викликати мужа...

З-за рогу вийшов Саїд-Алі Мухтаров.

Його опанував азарт до одягу, до зовнішності. З дивного дива він убрав свій дужий стан шовковим чапаном, а голову покрив новою тюбетейкою. На старанно поголеному обличчі зблизька ще видно було сліди перукарської пудри. Тільки щоки втратили свою молодечу округлість та на чоло лягли три зморшки.

Від несподіванки Саїд ніби здригнувся, але його хода зберегла свій упевнений дужий темп. Любов Прохорівна тільки через плече Жені побачила в'юнку, гордовиту постать і якось прищулилась, заніміла, неначе боячись, що голос її накличе громи, нещастя. В цю мить треба говорити, мовчання виказує її.

— Здається, Мухтаров пішов? — удав Євген Вікторович, що здалеку не впізнав тепер такої непомітної людини.

— Можливо,— знизала плечима і почувала, що голос її теж надто неприродно сухо продзвенів. Додала сміливіше: — Яким франтом, ортодоксом національним вирядився.

Це дало їй право озирнутись і побачити в спину ту ж саму постать, яка й досі ще ввижалася їм у теплім сні. коли зморений Женя так хропів ніби розсохлими грудьми, що аж бряжчали ослаблі в рамах шибки.

Там пішла фігура, якої не витравиш із свідомості ні вишуканими пестощами до чоловіка, ні вихованими традиціями «повінчаної» дружини.

— Просто дивної сили волі людина, пробач, Любику, за таку «апологію»...— посмілішав і Євген Вікторович, почуваючи, як важко йому побороти в собі внутрішні сили, що курились-таки в дитячому страху перед волею Саїда-Алі Мухтарова. Хотілося перед своїм Любиком «не падати», вихваляючи Мухтарова. Але ж почувалося, що повітря наповнене ним. Храпков добре знає бурхливу волю тисяч у Голодному степу, які настійливо домагалися і, голодні, закінчували власними силами Голодностепську споруду.

О, він відчув їх і оцінив.

— Саїд-Алі Мухтаров!

— Що? — спохватилася Любов Прохорівна, захоплена саме на думках, на мріях, пов'язаних з тим же принадно лоскотливим ім'ям.

Мовчки заходили в хату. Джек скочив від Тамари і стрибнув на груди своєї улюбленої господині. Дитинча сплакнуло з ляку і почало сміятися від палких материних пестощів.

IV

Після відвідин слідчого Саїд-Алі ходив просто на островок. Ось за два тижні — сонце по-весняному пригріває — мусять бути в парку чайхани, а за ними — співці, карнайчі та інші узбецькі національні музики. Намаджанські дні для Саїда були далеко нудотніші, аніж чадацькі. Там хоч садовиною чи водоспадом інколи захоплювався, і день минав у турботах.

Островок починає своє життя. Копицями паліччя, простирадел та дощок закидані були ті місця, де мали бути чайхани. Спритніші чайханщики серед цього мотлоху сиділи в готовій чайхані, підібгавши під себе ноги, мугичучи під ніс немудру пісню.

Пахло від усього цього не руїнами, а зародками життя. Тут буде жити люд, ось-ось цими днями, як тільки вирветься сонце і зникне вогкість з острівка. Від

свідомості цього ставало легше Саїдові. Хотілося, щоб люди не тинялись по парку поодинокими тінями, не помічаючи одне одного.

Юсуп Ахмат-Алієв також бродив по парку без намірів, без мети. Після довгої хвороби ось який уже місяць шукає він свою дочку Назіру-хон. Ніяких надій, що найде її, і никає по закутках, розпитується в ранніх чайханщиків.

Несподівано здибав Саїда. В душі відчув полегкість — ніби він здибав друга по нещастю. Знаючи Саїда, все ж звернувся до нього, не приховуючи свого настрою. Юсуп не має сумнівів, що Саїд інакше, по-дружньому, розумітиме його нещастя, його зневіру в житті. Та кріпись, нещасний батьку нещасної Назіри, Саїд ще комуніст...

— О Юсуп-бай! Ессаламу алейкум-ата.

— Саїд-ака! Аманми сиз? Яка радість! Ви в Намаджані? Я був у Чадаку, шукав вас там. Шукав у Голоднім степу. Ай-ай-ай, Саїд...— посивілий за цей час мулла Юсуп-бай спинив схвильований потік слів.

Саїд за руку привітався з літнім аксакалом і відразу ж запросив до найближчої чайхани. Йому здалося, що він здибався оце з своїми молодими літами. Здибав людину, яка не по літах жила на будівництві по-молодечому, яка розуміла його душу, розуміла його палкі мрії.

— Хош, Юсуп-ата... Яка доля і вас закинула в цей заспаний, як після балу, Намаджан? З якогось часу я почав пильніше придивлятись до цього міста, спокушеного вже якимсь не старим, заснаділим, а новітнім лоском. Намаджан тепер пнеться неодмінно переплигнути затяжний процес формування культурного міста і з одного разу доскочити культури, навіть не виважуючи, не вагаючись. Життя! Дивуюся, чого ви забрели сюди.

— Е, та ви, бачу, Саїде, ще не втратили міри почуттям. Песимізм часом напосідає на мене, в голову лізуть якісь мудрі слова, а на ділі — розчарування... Життя — писанка, та шкода, що в материнім череві не засновано доброї школи, щоб життя з пелюшок обома жменями брати. Не вміємо ще ми жити. То, як добрі жеребці, і на вудила не зважаємо, рвемо й топчемо самі себе, або ж розкисаємо в нудьзі і знов-таки вимочуємо, як сік з кислиць, енергію життя.

— Я не сподівався, що ви такий філософ, Юсуп-ата. Ви настроєні...

— Будеш філософом, коли спробуєш у житті всього, від найсмішнішого до трагедії,— і за цими словами почув Саїд уже не звичайну «філософію», а біль душевний.

— У вас лихо трапилося?

— Трапилося, Саїд-ака. Трапилось те, чого я найбільше і давно боявся.

Саїд не смів розпитувати, наливаючи чай у піали, чекав поважно, доки сам Юсуп-бай почне розповідати. Для обережності той перейшов з рідної мови на російську.

— У мене була дочка Назіра-хон. Про неї вам, Саїде, мені соромно було коли-небудь нагадати. Ви все ж таки узбек, і вона, на лихо собі, теж узбечка... Хоч я їй батько, але щиро переконаний, що Узбеччина не мала кращої дівчини за неї. Ех Саїде, Саїде... Які думки інколи напосідали старечу голову. Ти наш красунь, наші гордощі, перший інженер.

— Але з цього немає чого робити трагедію. Я вашої дочки, Юсуп-ата, ні разу не бачив і навіть не уявляв собі, що ви її маєте.

— Ви бачили її, Саїд-ака. А трагедію я роблю не з цього...

Юсуп Ахмат-Алієв сьорбнув кілька разів прохололий кок-чай і, як змовник, прихилився до Саїда.

— Прокляте минуле невдало зламане,— заговорив знов,— ось що гнобить і творить трагедії. Мою дочку Назіру шейхи схопили...

— Обительські? За що? — похопився Саїд, ніби вжалений згадкою про обитель, про свою мученицю — чорну сестру.

— Згадайте свято, червону паранджу у клекоті води... Я не був на ньому, але ж ви...

Саїда наче скрутило на один бік, він силкувався подолати це, випростатись і скочити на невідомого, але такого лютого ворога.

— Червона паранджа!..— простогнав Саїд у знемозі. Та мить, коли під час свята на трибуну зійшла червона паранджа, тепер ожила в його уяві. Він затремтів, збуджений, ще раз її переживаючи.

...Вода руйнувала його трирічні турботи, його надії. Ледве побачив, як повагом, з робленою байдужістю по східцях сходила Любов Прохорівна, а на трибуні продзвеніло молоде «Уртакляр!». Саїд уже не чув слів. Незаплющеними очима бачив енергійний жест, потім

з'явилося відкрите, молоде, бадьоре дівоче обличчя, а плечі вкрилися хвилястим шепотом навгамовних кіс. Те ж злякане, але пойняте рішучістю обличчя, ті ж коси, що полоскалися в ранішньому Чадак-саї...

— Червона паранджа — дочка? — здивоване шепотіння виривалося в Саїда. Як багно на битому шляху, згадалася обитель, імам-да-мулла і оті численні грішниці, які мусили з примх кількох блазнів людства губити тут своє ще не розквітле життя.— Так, Юсуп-ата. Я бачив твою дочку... два рази і розумію тепер усе.

— Вона мені говорила. Але ж у ту мить з тобою був і... росіянин. Його очі теж бачили мою невинну Назіру-хон... А вона мусульманка, на лихо наше, Саїд-Алі... Я мусив кинути Чадак після того випадку...— ніби не слухаючи Саїда, промовив Юсуп, видимо, ще раз уявляючи собі ту подію в хвилях Чадак-саю, де вперше Лодиженко та Саїд побачили його дочку.

Саїд спохватився на слові:

— Вона розповіла батькові про той випадок?

Юсуп повернув обличчя до свого молодого друга, і той, зрозумівши недоречність такого запитання, коли все ясно, хвилюючись, затулив руками обличчя.

...Чадак-сай... чудовий ранок, і ніжна, схвильована, завмерла серед річки, мокра від купання дівчина.

Узяв у Юсупа налиту йому піалу чаю тремтячими руками. На острівку стукали молотки чайханщиків, що, поспішаючи, ладнали свої чайхани. Десь навіть запідпадьомкала перша перепілка в клітці та герготів, спускаючись із гір, уч-каргальський поїзд.

Говорити не стало сили. Тільки мовчанка згладить кострубате минуле в думках.

V

Ще і ще минали дні. Юсуп знов з'явився в Намаджані.

В хаті Саїда.

Гребуючи законами батьків, Саїд-Алі з Юсуп-баєм у взаєминах перейшли на рідніший тон і почали говорити один одному «ти». Мабуть, чи не перші два узбеки на всю Узбеччину, маючи таку різницю в літах, одважилися мати одне одного за рівню. І так до серця це було обом, що спочатку, хоч не було чого говорити, кожен вишукував привід для цього.

— Та це ж прекрасна скрипка, Юсуп Ахмат! Що за таємниці такі! Де ти міг узяти її таку? Я ніяк не доберу: людина сама не грає, і дивись ти — рідкісна імітація Страдіваріуса... Безперечно, робота кращих майстрів.

— Про мене байдуже, яких вона майстрів, а володієш ти нею добре. Я так мало чув музику, а як її поважаю.

Юсуп сидів на килимах у намаджанській Саїдовій квартирі, і проти вікон блищали його постарілі за цей час очі. Саїд стояв, тримаючи підборіддям інструмент, налагоджував струни. Він почував, як прокидається в ньому давній митець-музикант, і якась дитяча радість, як п'яне зілля, тепло полоскала серце. Воно аж тремтіло грати. Кілька навмання взятих гармонійних сполучень звуків спинили під вікном аматорів чи просто здивованих, і гурт купчився на вузькім. каміннім тротуарі.

— Я був у Дюшамбе, як відступали білі. Вони везли з собою якогось чеха-більшовика, який мав оцю скрипку...— почав обережно Юсуп-бай і примовк. Саїд принишк.

— Ти вкрав її в нього?

— Ні, ні. До цього я не здатний... Ми сховали на жіночій половині цього чеха, коли він утік з полону. Але брутальний трус, що вчинили офіцери на цім кутку, не дав змоги йому врятуватись. Його знайшли і хотіли знову забрати, певне, щоб він їхнім дамам з-під батога грав на скрипці. Я ховався разом з ним, і нас схопили. Запальний чех раптом вихопив у мене з-за пояса ніж і двох білогвардійців, які нас вели, тут же поклав. За дверима наскочили ще... Чех перескочив через дувал, а там стояв цілий загін...

— І що ж?.. Розстріляли?

— Сам себе забив моїм ножем... Під подушками лишилася скрипка. Аж коли я повернувся з гір, вона мені припала. Самі таджики принесли.

Саїд поклав скрипку на низенький столик і став проти вікна, де стояв натовп. Серед них переважали неузбеки, і деякі, побачивши музиканта-узбека, почали розходитися. Навіть здалося, що вони перешіптуватись почали.

Вікна квартири були низькі. Юсуп-Ахмат помітив посмішки гульвіс, і йому боляче зробилося, що не може взяти скрипку, розпанахати передвечірній спокій вулиці. Нехай почують і перестануть зневажати їх, прибитих горем.

Саїд зрозумів Юсупа і взяв скрипку. Навіть історія її вилетіла з голови. Жаром узялася істота. Скрипка заграла...

Заграло повітря за низьким вікном. В тісній вулиці забилися, зашепотіли з моложавим листом, мрією полинули у простір звуки. Саїд забув про все. Невичерпний сум охопив його, і потягло якоюсь музикальною інтуїцією на томливу елегію. В пам'яті воскресли уламки adagio меланхолійного Себастіана Баха, чиїсь давно нечіпані етюди і низка невідомих композицій. Вони низалися в барвисте, пристрасно виконуване, безкрає попурі.

Під вікном замовкли. По вулиці спинялися. Врядигоди перебігало шепотом:

— Хто це так? Де?

І коли вмовкла скрипка, під вікном зчинився галас. Кортіло всякому заглянути в цю глиняну шкаралупу, звідки лилися звуки. Саїд спустив на вікнах пошиті матір'ю з вузенького полотна завісочки і мовчки сів до завороженого Юсупа, наливаючи кок-чай, Юсуп шепотів:

— Джуда-а яхші! Подобається... Спитаєш, що саме подобається,— не скажу. От не знаю, де ця краса, що саме ти граєш, а люблю, коли промовляє до мене, заспокоює.

— Так, музика... Її не можна не любити. А що саме любити, так це не тільки ти не доведеш. Відомий Рубінштейн колись говорив, що коли б хтось заперечив красу дев'ятої симфонії Бетховена, то від нього можна було б тільки відсахнутись. Слів же немає, щоб довести його помилку.

— В такі хвилини, Саїд-Алі, стає тебе ще більше шкода. Не гнівайся за прості наші думки. Ти ще такий потрібний цілій узбецькій нації, бо ми так мало ще маємо Саїдів. А народ же в нас який, яка нація, Саїд-Алі! Прислужитися Узбеччині, прислужитись історичному нащадкові Улугбека... Саїд-ака! Грай їм, звеличуй нашу рідну землю, забуту щастям націю!..

Саїд насторожився, посміхнувся тією переможною посмішкою, що спиняє найбільший запал у співбесідника. Це, власне, не посмішка, а лише зміна стиснутих уст.

— Чи не забагато вкладаєш ти, старий, у те слово — «нація»? Нація, дорогий Юсуп-бай, це крилате слівце.

Одна «нація», як скорпіон, сама себе труїть отрутою самозакохання та гнилизною. Прислужитися такій «нації», що краде дочок від батьків з помсти, з фанатизму, що гвалтує в стінах мазарів невинних дівчат, що вважає за ідеал наймерзотніше ставлення до жінки, до культури і найганебнішу темрявну традицію підносить на рівень неперейденого закону,— цим «нащадкам» прислужуватись я не збираюсь. Я не прислужуюся «нації», яка запобігає перед ворогами Радвлади, лиже їм п'яти і погрожує поворотом країни до старого стану. Та чи й потрібна їй, жалюгідній, послуга таких, як я? Вона животіє заснаділими звичками. Але є й інша, справжня нація, нація труда, нація узбецького, й російського, й інших народів! Звичайно ж, я узбек і Узбеччину свою люблю! Тому й дбаю, щоб піднести її до рівня великої сім'ї народів Радянського Союзу. Я дбаю про тих, кого гнобить оце твоє «національне», коли хочеш, дикунство, скероване руками спритних імамів. А це тяжка робота, Юсупе, ох, яка тяжка справа зрозуміти націю і по-справжньому прислужитися їй.

— Чому тяжка?

— Тому, що на твоїх поняттях «нації» та «нащадків», як лепу, налипло чимало такого, що за ним часом і людини не бачиш. Пролетар чи робітник, кошчі-дехкан — теж узбеки і таки справжні виробничі сили краю. А думав ти про них, виголошуючи отой напівпанегірик «нації»? Чи гадав ти при тому про справжнього узбека, благородного нащадка, коли хочеш, найкращих традицій Улугбека — я маю на увазі вчителя й письменника Хамзу Хакім-заде Ніязі, що так безглуздо, трагічно загинув у вирі звірячої помсти темних сил старої, віджилої вже Узбеччини? Його забила рука узбеків з походження, тобто теж «нащадків», та й керували злодійською рукою люди в світлих назовні чалмах. Ці узбеки, виходить, «нація»... Теж — «нація», дорогий Юсупбаю, і саме та, що найбільш пишається прямим, кревним походженням від знаменитого Улугбека, а ділами, фанатизмом і класовою лютті — це упирі, яких нищити, нищити, як черву, треба нещадно...

Саїдові неначе щось надало агітаційного запалу, і він, запалюючись, викладав єдиному своєму слухачеві науку політграмоти. Музика стривожила Саїда. Не тамуючи внутрішніх поривань, він розряджався потоком слів. А зморений подорожжю з Голодного степу Юсуп

Ахмат-Аліев, як учень поважного мулли, побожно запобігав перед Саїдом і слухав такі ясні, такі дивні, аж страшні істини.

Поночіло в хаті, коли Юсуп виходив від Саїда.

— На знак дружби та на добрий спогад про чеха нехай скрипка лишиться тобі, Саїде.

Саїд тільки ледве помітно нахилив голову, згоджуючись.

— А я піду в обитель, довідаюсь про Назіру-хон, хоч би й довелося загинути. Так шкода дитини, Саїде, що я втрачаю свідомість, я перестаю бути Юсуп-баєм. Голодний степ обрав мене на міраб-баші, та я...

— Ти?

— Відмовився. «Поверніть,— кажу,— мені дочку, тоді буду працювати, а тепер... нехай працює Ісенджан».

У напівтемряві не видно було, чи мінилося Саїдове обличчя, але в мовчанці Юсуп почув стриманість.

— Ісенджан кинув своє імамство в Кзил-Юрті. Приводив зрікся. Цікава була історія. Сподівалися, що його в обитель потягнуть, дехто натякав і про кару каменем... А він, який от старий, а крізь сльози хрипів: «Годі,— каже,— годі! Понад півсотні років я свідомо їм віддав, а тепер енді беш! [1] Найсвятішим імамам з Мазару Дихана я вже одслужився, час мені й на людей попрацювати... Тепер кидаю недобудовану мечеть і йду на центральний розподільник».

— Сумлінно працює?

— День і ніч сидить над мармуровою дошкою з манометрами. «Ось кому б,— каже,— треба молитися: бачиш, скільки води має Улугнарська, Майлісайська чи центральна система, а схотів додати — зробив це швидше, як з чайника кок-чаю в піалу підлити».

— Цікаво... Невже про це жодна газета не довідалася, що ні словом не прохопилась. Щось я не помічав...— промовив у задумі Саїд, закриваючи за Юсупом хвіртку.

Нічною свіжістю вкрився Намаджан. Гупали карнайчі в свої мідні труби, награючи невигадливе попурі коло кінематографа на острівку.

Саїд якусь хвилину прислухався до нічного намаджанського життя і почував образу від незмінного гупання мідної труби.

---

[1] Досить.

— Гу! Гу-гу! Гу-гу-гу-гу-гу! Гу!..

Ледве пробивався між цим гупанням, немов облизував тяжкі звуки, порепаний кларнет.

— Заштатного архангела дудка...— згадав Саїд Лодиженків дотеп, і раптом трохи забуті болі прокинулись із спогадом про друга. Чому він мовчить, не відгукнеться?

Заснув, коли завмирали звуки міді на острівку.

VI

Достигли урюк і вишні в Намаджані. Щоденна спека немов ніколи й не припинялася, а цього року, як навмисне, спека була навіть на острівку в гущавині. Блискучий диск сонця ніби плавав у розтопленому просторі, розсипаючись югою бризок.

Намаджанське життя відрізнялося від попередніх років багато чим та ще надмірною галасливістю газет про майбутній процес голодностепців.

А то раптом якийсь дехкан привіз ослюком у двоколісній арбі дині. Узбецькі дині — то не звичайні дубівки чи качанки: це цілісінькі гарбузи, тільки схожі ніби на диню. Але ті, що привіз Мамаджан, були і розміром, і на колір інші. Навіть запахом різнилися і вабили покупців.

Спритний Мамаджан виставив дощечку з написом:

ГОЛОДНІ СТЕПСЬКІ ДІН

— Голодностепські дині! О, дині з Голодного степу! — загомоніли по острівку і, як на заморське диво, товпилися до Мамаджанової арби. Дині хапали з рук, платили втроє дорожче і щасливими пропихалися з натовпу. На шляхах уже, засапавшись, бігли, і у всякого, хто ніс будь-яку диню, запитували:

— Голодностепська? Ковун пішібдір ми? [1]

Кожен з гордим задоволенням кивав головою.

Швидко знайшлися й шахраї. Мамаджанових динь не стало, тільки дощечки з написом «Голодні степські дін» з'явилися чи не на всіх арбах з динями, аж доки в цю справу не втрутилася міліція.

[1] Спіла диня?

Голодностепська диня перетнула газетну галасливість про катастрофи на Голодностепському будівництві. Якесь розчарування в обивателя вносила вона собою в оту ніби насолоду майбутнім процесом. Як болячка виросла.

Значить, виросла-таки! Вода прийшла, освіжила присохлі, потом обполіскані нетрі пустки. Та кого ж судити? За яку провину? Адже ж диня голодностепська виросла-таки!

Карімбаєв допитався у Юсупа, де мешкає Саїд-Алі, і пішки з Улугнарської дільниці приніс одну найбільшу диню з бахчі колективу. Прийшла така примха понести Саїдові покуштувати першої дині — і поніс. Облипла спітніла сорочка не ховала від людського зору Ахметового сучкуватого тіла. Вільна рука лопатою теліпалася від ломоватої ходи, а на голій спині між двома сучкамиплечима, загорнута в чапан, гойдалася, як вершник на верблюді, диня.

Напружене око лякало намаджанців.

Саїд не зразу впізнав Карімбаєва. Стільки людей промайнуло перед очима за три роки! Без бороди упершe його бачить.

— Ессаламу-ака! — ніби вилаявся, ледве скрививши в товариську посмішку зморене, спітніле, запорошене пилюкою обличчя.

— Ей саламат бармиляр! — пригадував Саїд, і зрадівши чомусь, і здивувавшись. Книжки відсунув на столі, підвівся назустріч гостеві.

— Карімбаєв...— почав був нагадувати одноокий, та Саїд, спохватившись, перебив:

— Карімбаєв! Авва!..

Не втрималися і невідомо за якою звичкою, замість звичайного східного вітання, два чоловіки обнялися й поцілувалися щока в щоку. Єдине Карімбаєве око вогкістю заблищало, а на попсованому обличчі пробігли нервові брижі.

— Відпочиваєш, Саїд-ака?

— Відпочиваю,— промовив машинально, стежачи, як бігало Карімбаєве око по стінах хати, заліплених картами, рисунками, діаграмами та портретами. Око спинилось на футлярі з скрипкою, і Саїда аж смикнуло щось нервове: не то задоволення, не то почуття провини.

— Культурну музику тримаєш у хаті?

— Навіть граю...

Гордість, подяка й дитяча радість перекосили і без того несиметричне обличчя стомленого, але збудженого й зміцнілого колишнього гурумсарайця.

— Джуда-а саз! Хороше. А як живеш? Невже?.. З областю говорив?

— Ні. Незручно і нелегко. Писати зовсім соромно. Переказував товаришам — мовчать. Може, забули, а може... не кожен тепер захоче знатися з підсудним Мухтаровим. Самотність і нудьга.

— Дивно,— тільки й міг сказати гість.

Витягши з-за пояса ніж, розрізав диню. Пахощі розлилися по кімнаті, нібито килими Саїдові випромінювали ці рідні, милі пахощі.

— Твоя перша скибка, Саїд-Алі... Гурумсарайці попросили мене, послали. Не їстимуть, доки не принесу я їм шкуринки тобою з'їденої скибки. Ти б поглянув, що сталося тепер з отією долиною між горами. Я помічником у Ісенджана працюю в генеральній споруді. Лодиженко настояв, і партійна організація послала. Висиджую днями на вартовій башті. Я не тільки бачу, а й чую, як під регіт розподільників, шлюзів, сифонів пісня зростання стелеться в безмежних далях степу... Дехто не вірив, а ми вірили й діждалися. Коли пускали воду повесні, і тоді захоплення голодностепців ледве прокинулося. Коли б Маціевський не вивісив сякого-такого папірця...— і замовк.

Щось неначе перехопило слово. Горло тільки напружувалося. Руки, трясучись, догідливо обчищали скибку за скибкою свіжої, дозрілої дині.

— Хто пускав воду — комісія? — співчутливо перепитав Саїд-Алі, ніби не помічаючи Карімбаєвих переживань.

— Маціевський, Лодиженко, Синявін, Ісенджан та я... Комісія опісля приїхала, як були политі передзасівні джаяки. Маціевський зайшов у залу розподільника, розповів нам дещо про оті численні ручки, керма, ключі, які розміщено по стінах... і пустив. Узявся рукою за нікельовану рукоятку, а сам блідий, мов мармурова дошка, на яку так уперто він дивився. Все, здавалося, було мертве, як і його ліва рука, і на стінах, і на обличчі було лише тривожне ждання. Ні музики, ні промовців... Незначний порух руки інженера — блиснув якийсь синенький вогник з-під мідної рукоятки, а стрілка дивного приладу скочила праворуч, ліворуч. Рукоятка в русі

посувалася, а за нею і стрілка праворуч. Засвітилися зелені лампочки... Друга рукоятка, третя... забігали стрілки. На величезній карті арика запалювалися манюсінькі цяточки, де проходила вода. Ми стежили, як посувалася вода по бескеттях, пролазила норами-тунелями, падала у водоспадах.

Саїд їв свіжу голодностепську диню і з якимсь містичним тремтінням слухав розповідь, як піддоглядний Синявін робив свої останні роботи. Як шість годин у напруженому чеканні мовчало десятків з чотири персоналу, який зібрався до розподільника, щоб діждатися і супроводити по магістралях воду.

Саїд-Алі в простих словах одноокої людини відчував і мовчазну напруженість, і навіть гомін води, якою керував інженер Маціевський. Зітхнув грудьми так, як зітхнули й голодностепці, які діждались на свої джаяки разом з будівельним сміттям виробничої води. Тепер він оце куштує перший плід.

— Прийди, Саїд-ака; поглянь! Не впізнаєш! Скільки зелені по Степу, немов плавні вигріваються проти сонця. Свіженькі, як оте бавовняне барвисте листя, кишлачки, а між ними де-не-де у небо пнуться, добудовуються заводи. Мереживом аричним уплетені по-павучиному. А вночі неначе небо стелеться по пустелі, виблискуючи густо зірочками... Прийди!

— Можливо, що й прийду, тільки пізніше трохи.

Відчувши в Саїдових словах болючий натяк на те, що йому не вільно піти, дехкан Карімбаєв тільки ретельніше заходився нарізувати диню.

VII

Карімбаєв, прощаючись надвечір, у воротях шепнув тоді:

— Ісенджан написав велйчезне зізнання-заяву і передав його слідчим. Каже, що після цього зізнання Саїда виправдають, а його заберуть... «Тут,— каже,— в Степу на зло Саїдові лихі люди працювали, і я їх викриваю...» Потім же, кажуть... отой Вася Молокан... Словом, правда на нашому боці! — і, вже ідучи, кинув: — Ми віримо в нашу правду і чекаємо твого повернення на будівництво!

Від цього не полегкість, а ніби зайвий гніт на душу хтось поклав. Щораз у слідчого Саїд запитує про заяву Ісенджана і дістає стандартизовану відповідь:

— Не турбуйтеся, Мухтаров, заяву ми одержали і самі дбаємо про все, що походить з неї. Але щось змінити в вашому становищі а чи дозволити відвідати Голодний степ я аж ніяк не можу. Справа ваша, дивіться. Особливо після цього зізнання.

— Чому «особливо»? — запитував сам себе Саїд. Прочув якось, що імам-да-мулла втік від арешту, а обитель порожніти почала. І чомусь здалося, що краще б нехай обитель не робилася пусткою, аби тільки імама притягти за горло, бо спліталися на ньому кінці багатьох нез'ясованих і таких тяжких у Саїдовім житті подій.

Щодня, навіть від слідчого, йшов на островок, у парк і висиджував днями за єдиною піалою кок-чаю. Ні співці, ані карнайчі не вабили, як колись. Сидів у чайхані, захований тінню осокорів та чинар. Думами своїми розважав самотність та невідоме прийдешнє. Перед очима плавом плив гулящий люд. Морозивник навпроти верещав без угаву, вплітаючи в загальний гамір та співи своє різке:

— Мароżіна! Маро-о-жіна свежі!..

Одного разу Саїд здалеку звернув увагу на лоток морозивника. Там з'явилася Любов Прохорівна, замовляючи морозиво. За дощаним столом на лавці сидів товстогубий Храпков з орденом Червоного Прапора і спроквола пустував з чорноокою дівчинкою. Вона лазила попід столом, падала, і крізь загальний галас та вигуки морозивника Саїд швидше відчув, аніж почув нестримний дитячий регіт.

— Тамаро, годі! — зачув Саїд голос матері. Тамара опецькувато кидалася на коліна до матері, годувала її з своєї малюсінької ложечки морозивом.

Краще б вони в такі хвилини Саїдових переживань обрали собі іншого морозивника.

А втім, Саїд щодня заздалегідь приходив тільки в цю чайхану і з якимсь самокатуванням стежив за морозивником навпроти. Ці щоденні муки, на які тягло Саїда, ставали йому, як алкоголікові, за добру порцію отрути. В хвилини спокою він розумів, як дедалі більше опановує нервовий розлад його дужість, молодість, він гине від того.

Щодня Любов Прохорівна відвідувала того ж морозивника, не помічала Саїда. Здавалося, що взагалі мало що помічала вона навколо. Впадало в очі, що часто заглиблювалася в свої думки, не цвіла, як раніше, жоржиною на сонці, ледве зважала, як ніжне дитинча реготало та старанно годувало її морозивом.

Майже завжди з запізненням приходив Храпков. Саїд помічав, як дочка і її мати уважно вивчали, в якому настрої заходив Євген Вікторович і сідав на ту ж саму лаву. Від цього залежало — кинеться дівча до нього, залепече своїм щебетливим голосом а чи запитливо погляне на матір і міцніше вхопиться за її коліна. Мати нервовіше пригрозить не знати за яку провину. Та до цього, видимо, звикла дитина.

Все це достатньо вивчив Саїд-Алі за кілька щоденних одвідин чайхани. І дивна річ: він відчув якусь глибоку внутрішню втіху. Чому? Не хотів відповідати навіть собі. Якесь далеке невідоме почуття підказувало йому, що не таким уже щасливим батьком відчуває себе Храпков у присутності тієї чорноокої щебетливої Тамари. Охолодження подружніх взаємин, самозакохання а чи підсвідомі підозри?

Та й ці нові спостереження не тамували Саїдового суму. Єдине, чим особливо захоплювався в такі дні,— це скрипка. З парку надвечір, крадучись затінками, повертався й відпочивав від тяжкого дня, поринаючи в зітхання скрипки. Коли б проникнути крізь вечірню темряву в хату, яка ховала Саїдове обличчя, а з ним і його муки від людського ока, можна було б бачити, як страждають сильні знесилені люди.

Голодний степ як друге справжнє життя. І любов, і поривання, і арешти, і Ісенджанове зізнання, в наслідках якого так гірко розчаруватись доводиться,— які це все умовності, які різучі батоги життя!

А молодість, як щастя, невловима. Поки є — не відчуєш, а минула — вразить. Молодість — як мрійне щастя.

Так думами шепотіла скрипка.

Звичкою вже стало для намаджанців слухати щовечора запальну майстерну гру на скрипці. Під вікном у Саїда товпилися прохожі. Він звик до них і грав щовечора свій безконечний репертуар. Тільки відчувши задоволену полегкість, замовкав і помацки вкладався спати. Останніми часами почав уживати веронал та інші сно-

творні ліки і все-таки довго не міг заснути спокійним, як раніше, молодецьким сном.

Пригадавши якось за грою музикальну вечірку ленінградську, де він виконував на «біс» «Tranguillita» Маттеї, Саїд одного вечора спробував заграти цю річ. Намаджанські слухачі здебільшого не розумілися на тонкощах музичних, але все-таки з їх мовчанки або зітхань Саїд розумів, що добра музика їх задовольняє. Напружуючи пам'ять, Саїд програв складні мотиви спокою, тиші, мотиви ствердження спокійної радості, пережитої, мабуть, самим композитором.

Та ні! Спокій, благодушний спокій — не Саїдова стихія. Може, він щось оплакує в вечірніх присмерках? Може, в мелодійнім стогоні мотивів невмирущого Глінки на мить хотілося лиш розбудити в пам'яті почуття розлуки, потривожити те, що тепер здавалося безповоротним. Але грав він не все, неначе через Глінку, через чарівні ноктюрни Шопена добирався знов до Чайковського, до бетховенських протестуючих проти слабодухості мотивів і ладен був струни рвати, щоб найяскравіше гукнути:

— Ні, це ще не весь Саїд-Алі Мухтаров!

Під вікном стояла Любов Прохорівна, тримаючи одною рукою Тамару, а на лікті — ремінець з Джеком. І пес, і дочка крутилися від нетерплячки, а може, то зачарована мовчанка інших відзвуків скрипки так нервуюче впливала на них. Любов Прохорівна, не знаючи музиканта, з трепетом сердечним прослухала «Розлуку» і мала вже рушати геть, щоб враження не псувати. Але стояла й відчувала, що підноситься разом з горінням скрипаля в пломенистих звуках.

З відчиненого вікна висунулася голова Саїда.

— Ах, це ви... граєте? — злякано шарпнулася Любов Прохорівна з тротуару.

Саїд не зразу второпав сказане і ніяк не міг зрозуміти, чому Любов Прохорівна, нічого більше не сказавши, так квапливо пішла.

— Любов Прохорівно! Любов...— гукнув Саїд і, не думаючи про прикрості, вистрибнув через вікно на вулицю.

— Любов Прохорівно, я нічого не розумію! — мало не з криком промовив Саїд, наздогнавши Храпкову з дитинчам та псом.

А Любов Прохорівна, скорше скорившись якомусь внутрішньому голосу, а не окликові Саїда, стала. Той голос і тривожив її, і радував на самоті. Зараз він злякав, неначе вловив її на тих гострих, ще не згаслих думках, викликаних Шопеном. Не мала змоги не скоритися тій силі, скорилася, а уста прошепотіли тільки для самої себе:

— А як хочеться жити!

Спинилася і не повернула обличчя, не показала мокрих очей — дзеркала страждань та сумнівів душі. Нашвидку шукала хусточку в білій, під крокодилячу шкіру імітованій сумці. А думка билася, мов у суточках, непокірні уста шепотіли:

— Адже він живе... Побитий, осоромлений, кинутий!

Саїд-Алі делікатно чекав, помітивши ті турботні шукання хустки. Дівчинка обернулася, підняла на нього великі, як у матері, але вогнисто-чорні, як у Саїда, очі. Сіпнула рукою за полу сукні.

— Мамусю, це ж він, той дядя хворий! Мамусю...

— Який, Тамарочко? — перемагаючи бурю душі, озвалася мати і обернулась.

Навіть дочка не вимагала більше слів. Тільки бігала оченятами на материні сльози, на характерну для неї манеру закушувати спідню губку. Потім — на обличчя «дяді», яке, немов підсічена бадилина, вклякнуло від погляду матері, опустилося, зіпершись підборіддям аж об груди. Його мужні уста неначе замкнулися...

В погустілій темряві вечора тонули ніжні складки сукні. Під ногами в неї гомонів арик, говірким потоком освіжаючи коріння осокорової алеї вулиці. День минув, і десь у старому місті надсаджувався захриплий суфі.

VIII

— Гаразд, Саїде. Нам справді... треба поговорити...— таким же ледве вловимим шепотом відповіла Любов Прохорівна, повернулася й швидкими кроками пішла по тротуару. Між осокорами в повечір'ї здалася білою тінню. Товсті осокори то ховали ту білу тінь, то самі ніби зникали за нею...

«Поговорити...» Знов поговорити? Як вранішня зоря віщує схід сонця, вона манить цією зустріччю «поговорити». А що принесе розмова, крім роз'ятрювання ста-

рих виразок та зайвої тривоги і без того стривоженому серцеві?

Відмовити, уникнути розмови! Боязнь а чи помста? Чи йому, Мухтарову, боятися розмови з Любов'ю Прохорівною після всього того, що вже сталося між ними... Не помстою запалюється серце при кожній зустрічі...

Отак і прийшла знов першою. Як стихія, причаївшись десь, чекала, щоб вибухнути нестримною повіддю. А прийшла, як змовниця, прокралася до вікна, тихо озвалась, оглянувшись навколо. Ні на день не зважила, ані стежок прихованих не шукала!

І не відсахнулася, не втекла, як той раз. Навіть не озиралася, довірившись Саїдові, коли йшла поруч з ним якимись тісними, крученими провулочками туди десь геть, у стару частину міста.

Саїд сміливо, хоч і досить ніжно, підтримував її під лікоть, попереджав про кожен аричок чи камінчик під ногами. Любов Прохорівна, як голодний їжу, ловила ті ніжні мовчазні попередження. Вона вся здалася, скорилася! Навіть у щоразових запитаннях: «Чи тут ніхто їх не впізнає?» — звучала скорше певність, аніж тривога.

Але горнулася, неначе щулилась від якогось невмолимого удару. Бути впізнаною, викритою на такому злочині — це стало її болючим переслідуванням. «Прелюбо сотвори...» — пам'ятала якийсь канон з єпархіальної моралі, мимоволі тремтіла від самої думки, що чоловік таки дізнається про її гріхопадіння.

Розмова розпочалась сама собою, незабаром обернулася не то на якусь трагічну сповідь, чи на мольбу пощади, а чи на злочинну змову. Саїд-Алі вже з перших слів Любові Прохорівни розумів, що це вороття, як розумів і те, що вона напружено силкується стримувати себе і як тяжко це їй дається. Вона хапалася в думках, квапилася одним духом сказати все. То спробувала засуджувати історичне «непорозуміння» з походженням батьків, то рвалася в бій з усіх сил, незважаючи на обмеженість своїх жіночих сил...

— Я далі так не можу жити в постійному страху. Не знаєш, у чому доцільніше каятися, навіть перед своєю совістю: чи в тому, що не переборола почуттів і покохала, а чи в тому, що тоді ж не послухалася тебе...

— Каяття в обох випадках уже запізнілі, Любов моя, і марні,— мимоволі втрутився Саїд-Алі в її тихі слова, неначе десь у думку.

— Правда ж? — похопилась вона, зрадівши. А вони ж, кляті каяття, спокою їй не дають...— «Він» придивляється до Тамариних очей, йому про щось натякають вони чи, може, таки вносять у вуха люті «доброзичливці», і я це відчуваю, тремчу!.. Повернутись, скажеш?.. Такого ж ще й світ не знає. Зроду-віку жили люди, різнилися вірою, звичаями, створювали моральні норми, відповідні до того. А я... як Каїн якийсь...

— Навіщо-бо так круто, Любов моя!.. Ти — мати, і дитя повинне...— хотів по-своєму заспокоїти її. Та вона нервово перебила:

— Стривай, Саїде! Я ще не комуністка, і... дозволь мені орудувати тими поняттями, якими ще батьки на розум наставляли... Ти знав коли-небудь щось про нашу праматір Єву?

— О лихо моє, Любов, це ж божевілля якесь: Каїн, Єва... Ну, знав і я ці казки біблійні. Але ж ми живемо зовсім в інших поняттях людських взаємин. Не муч себе дурницями. До чого тут Єва...

— А коли мені здається, що і я таки «вкусила яблука зла» і зараз маю сама себе вигнати з насадженого віками «раю» життя?.. Здається, що найкраще б кинутися в янгі-арицькі сифони, заспокоїтися назавжди. Мені страшно, Саїде, і жаль дитяти. Будь до краю розумною людиною, не картай, молю, не неволь!

Мухтаров мовчав. Він розумів, що заперечувати — тільки більше загострювати її відчуття таких дошкульних виразок.

— І ось надумалася, вирішила остаточно...

— Що саме? — запитав Саїд, скориставшись маленькою паузою.

Любов Прохорівна запнулась на слові, вперше за всю прогулянку приязно подивилася йому просто в очі.

— Тільки мовчи, прошу тебе! Слухай, міркуй, але помовч.

— Гаразд, даю слово.

— Я... залишаю Храпкова.

Аж спинився Мухтаров, поглянув на розгублену Любов Прохорівну. Але не озвався, дотримуючись обіцяної мовчанки.

— Так, залишаю... Геть виїжджаю з Намаджана, просто кажучи — тікаю геть від цієї муки! Ось і прошу твоєї допомоги... Не хочу я, та й не перенесу, коли знатимуть сусіди, виряджатимуть колючими посмішками

нерозважливу Єву... Саїд-Алі, я не переставала любити з дня першої нашої зустрічі і вже тоді була певна, що гріхопадіння моє неминуче. Та то була сліпа любов розквітлої в суточках обставин молодої жінки. Коли б же ти знав, у яке полум'я обернулася вона зараз, коли я ревниво спостерігаю, як «він» приглядається до твоїх очей у нашої Тамари...

— Мені й далі мовчати, Любов?..

— О так, так, мовчи, Саїде, я ще не все сказала... Ага, мені треба твоєї допомоги вночі дістатися на поїзд. Щоб сам сатана не простежив, щоб і вітер не наніс нікому підозри... Вночі, без зайвих свідків, навіть без візника! Тільки вдвох розділимо ще й цей мій, тепер уже останній гріх.

— Мовчати?

— Боже мій, які черстві й безжальні ви стаєте від свідомості своєї переваги!.. Ну, говори, виказуй, смійся...

І сльози полилися, неначе хтось навмисно їх затримував, щоб найбільшими струмками ополоскати горе жінки. Спочатку рушила геть, але в ту ж мить здалася і в плече йому уткнула заплакане обличчя. Обома руками хапалася за нього, але говорити вже не змогла, тяжко ридаючи...

Ніжно підтримував її, так ішли далі, кривуляючи забутою вузькою вуличкою.

— Гаразд, моя найдорожча «грішнице»!.. Ні, чого ж, справді — розумний план. Поїхати собі, заспокоїтися. Звичайно ж, допоможу... А життя ще все попереду. В спокійних умовах легше буде доміркувати те, в чому тут, може, надто важко розібратися самій... А допомога? Та я тебе на власних руках перенесу, що й дух людський не відчує твого виїзду аж до самого ранку!..

Це було захоплення щирим бажанням заспокоїти жінку, яка в таких стражданнях, такими вузенькими й важкими стежками простує на вірну людську путь...

IX

І ось настав той фатальний вечір. Саїд довго ходив по хаті, обдумував, приміряв. Напевне, так краще. А сам не міг переконатися в тому. Виїхати з нею в тому ж поїзді — йому не можна. І не про себе думав, не про

свій виїзд з Намаджана. Виїхати — значить викрити Любов Прохорівну. А саме це й хотіла вона приховати, кидаючи чоловіка.

Вже Намаджан ущух у сні, в розчинені вікна тягло нічним холодом. Світло ліхтарів здавалося блідим у темряві, а Намаджан ставав ще нелюднішим.

Потім вийшов з двору. Морозяною свіжістю привітала його ніч. Ішов поволі, як ходять знічев'я на прогулянці. На розі вартовий міліціонер пройшов назустріч Саїдові, провівши його очима, як проводять байдужі домовину з покійником: ні співчуття рідним, ані зацікавленості, тільки автоматичне фіксування факту.

Міст через Янгі-арик дрижав від сили напору. Десь бриніла трісочка, перепиняючи могутній струмок.

Саїд вслухався в той кволий, але такий протестуючий проти стихії писк. Тоді й місток здався благим, ніби тимчасовим. Чи такі містки ним запроектовані та побудовані в Голодному степу?

— На курячих ніжках,— вголос оцінив янгі-арицький хисткий місток. Постояв, зіпершись на бильце. Вода в Янгі-арику пливла чорним плавом, у її глибині десь танцювали віддзеркалені зірки. Здалеку чути потужне двиготіння янгі-арицького сифона.

«На руках віднесу...» — згадалася запальна обіцянка під той настрій. А тут доводиться тепер обирати стежки, шукати можливостей найпристойнішого, бодай звичайного виконання тої щирої обіцянки. Як живі, уявилися тремтливі уста переполошеної новою рішучістю жінки, яка наважилася-таки вигнати себе з забобонного «раю»... Не перестає любити і тремтить від самої думки, що її любов викриють...

Густий, колючий чагарник на городах огортав підвищені береги Янгі-арика. Майнула думка — обійти вулицю, продертися чагарниками до будинку Храпкових. Адже справжній сенс цієї щирої допомоги і полягає в абсолютній прихованості її виїзду з Намаджана...

Починали вирізьблюватися перші труднощі виконання, здавалось би, такої звичайної послуги. І таки не подерся навпростець, через чагарники, повагом пішов вулицею. Вона порожня. За рогом ось має бути вже й будинок.

І все ж: будинок, речі, дитя...

Якось підсвідомо повернув праворуч у густий занедбаний сад. Спинившись, прислухався, обдивився. Десь

позаду на вокзалі пахкав маневровий паровоз та виразніше двиготів янгі-арицький сифон.

В садовій темряві згубилося небо, густо всіяне зірками. Чув, що поблизу в хаузі плавали качки. На вулиці кашлянув сторож. Все це дошкульно нагадувало йому стан таємничої змови, в яку мимоволі він втягається з кожним кроком наближення до будинку Храпкових.

Та не повернувся, не передумав. Як заведений механізм, ішов, діяв. Рішуче підійшов до будинку: окинув поглядом чорні, сонні вікна. Точно згадав, як домовились, і тихо шкрябнув по шибці першого вікна. Хотілось на зло оцій крадіжній таємничості постукати в шибку не стримуючи пальців.

Вікно в ту ж мить відчинилося... В чорному отворі, як із небуття, виринула цілком одягнута Любов Прохорівна. Власне, Саїд догадувався, що це була вона, ледве впізнаючи контури обличчя на чорному фоні темної кімнати.

— Цс!..— зашепотіла Любов Прохорівна, простягши обидві руки йому назустріч, неначе захищаючись.— Хвилиночку, я зараз подам.

Одірвалася від вікна і зникла так тихо, ніби провалилася крізь підлогу. Саїд інстинктивно озирнувся навколо, про себе всміхнувся. Килимові доріжки в кімнаті вбирали найменші звуки ходи. Лиш уявою міг простежити, як прокрадається Любов Прохорівна в цьому «раю», щоб приховати свій природний вчинок...

В залі раптом щось зашипіло, неначе гадюче кодло десь потривожила необережна втікачка. Годинник ударив двічі, і знов гнітюча тиша напосіла в темряві.

Потім, чути, Джек запищав крізь сон.

Легесенький скрип почув десь збоку. І тут же шепіт з віконного отвору:

— На, обережненько візьми, не розбуди...— і простягла через вікно загорнуте сонне дитя.

Та взяти його з високого вікна Саїдові ніяк не можна було. Спробував спертися одною ногою на цоколь будинку, але це погіршило його позицію.

— Я мушу зайти до хати, Любов...

— Цс-с... Ти з розумом? Стривай... А вдерешся через вікно?

— Відчини двері!

Згадала, що защіпки ж, справді, порозщіпала на дверях. Оступилася від вікна і зникла в кімнаті. Саїд мит-

тю проскочив поза широкогіллястим кайрагачем, мало не впав, спіткнувшись об сухий аричок, і, забувши про пересторогу, розчинив двері.

Скрипу не почув, та його й не було. В цю мить прийняв на обидві руки сонну дитину і з нею тремтливий шепіт:

— Я зараз візьму речі... А ти поспішай просто на вокзал.

І він рушив з дверей, обережно намацуючи ногами східці з ганку. В цю саме мить і гавкнув у кімнаті чуткий Джек...

Тамара спросоння заплакала. І ніжність батьківська зашепотіла поза волею «злочинця»:

— Дитя моє!.. Цить, цить! Мама зараз візьме речі... візьме речі!..

Вчув тривожний гомін Євгена Вікторовича Храпкова. Обгорнувши простиралом перелякану дитину, Саїд через два східці стрибнув з ганку, завагався — куди ж далі? Пірнути в темряву праворуч?

Ніби на відповідь цій думці сторож сюрчком порушив намаджанську тишу. Саїд вломив розгін, повернувся, щоб пірнути поза кайрагачем у сад, до Янгі-арика.

Аж там брязнуло розбите скло з вікна, вереснула Любов Прохорівна. Різкий брязкіт битого скла, як батогом, стьобнув Саїда, і він рвучко повернувся знов на вулицю. В кімнатах чути нагальне гупання важкого бігу Храпкова, його несамовите репетування...

Здавалося, все було продумане, передбачене в цій змові, крім головного: обоє вони не припускали звичайної речі — міг же прокинутися Євген Вікторович і перешкодити втечі дружини! Потім: що то за брязкіт битого скла з вікна? Може, викинулася Любов Прохорівна, втікаючи від грізного мужа?

Але ж знов почув її жіноче запопадливе «ах» десь услід гупотінню Храпкова.

— Мамо-о! —як вибух, залилося дитя одчайдушним голосом.

Блискавкою майнула думка: «Рятуватися з очей Храпкова!» Таж на руках дитя...

І він обережно, як тільки міг у цій дивовижній метушні, поклав пакунок з Тамарою на ганок, з якого тільки-но так рішуче стрибав втікаючи. В цю мить і вискочив з дверей напівдягнений Храпков.

Чи не помітив дитяти, а чи, лютою жагою охоплений, він скочив за злочинцем. Вловити, покарати!

Саїд спочатку кинувся по вулиці, але тут же зрозумів безглуздість такого плану: сторожі, міліція. Йому треба уникнути безпосередньої погоні і десь з'явитися разом з потривоженим обивателем, щоб якомога заспокоїти Любов Прохорівну, допомогти їй уникнути найстрашнішого для неї скандалу.

Проскочив у якісь ворота, в сад. Тільки б не потрапити в обійми лютого Храпкова, не викрити йому ганебної змови дружини. Квапливо продирався крізь чагарник, маневрував і чув, що Храпков не відстає.

— Стій! Стій, стріляю!.. Р-рятуйте! — репетував Євген Вікторович.

Саїд обернувся ще раз у садку. На вулиці залунали міліцейські сюрчки, загавкали пси. З вікон висувалися голови цікавих.

«Аби тільки не впізнали, аби не впізнали...» — підсвідомо шепотіли уста. Ні про що інше вже не думав. Тисячі несподіванок у цій дивовижній трагікомедії виключали свідомість.

Перестрибував найширші арики, сподіваючись, що важкому хірургові це не так легко вдаватиметься. Справді, в цю вирішальну мить неостережний лікар не розрахував сили й важко шкопиртнув на арикові, впав, ударившись грудьми об твердий грунт з корінням. В колючих гіллях куща подряпав лице, ледве очі врятував, заплющивши вчасно, хоч від того й не міг урівноважити падіння великого тіла.

Переляканий, збентежений, Євген Вікторович стогнав під кущем, побитий, немічний. Йому здалося, що ктось пхнув чи навіть ударив його ззаду, побив груди, живіт.

— Ой, уби-ив, убив! Р-рятуйте! — лунав на намаджанських вулицях панічний крик Храпкова.

Саїд продирався чагарниками понад Янгі-ариком, щоб біля містка десь потрапити на вулицю, між люди. На пожежній башті вдарили тривогу, чути вже не поодинокі голоси стривожених мешканців.

З янгі-арицького мосту навперейми Саїдові поспішали два міліціонери. Позаду загомоніли в чагарниках сторожі, сюрчали, неначе цілий Намаджан от-от западеться в прірву.

Спинитись, піти назустріч міліціонерам! Але це те ж саме, що й потрапити до рук Храпкова. Тепер уже

ганебний арешт, допити. Сама Любов Прохорівна прокляне ту мить, в яку наважилася просити його допомоги...

І жаль, і ганьба, і руйнування цілого життя жінки, дочки блискавично переплелися в якусь хаотичну бурю. А міліціонери квапляться до нього...

В останню мить з блискавичних варіантів чомусь обрав якийсь випадковий: не викриватись! Адже ж так просто і цілком можливо: кинутись геть, доки ще не взнали, манівцями доскочити до залишеної тепер Любові Прохорівни, заспокоїти, пораду дати...

Рвонув убік, до янгі-арицького плину води. Пірнути й вискочити з того боку, де жодної людини з погоні немає. Садки, манівці...

І здалося, що в ту ж мить почув різкий постріл десь позаду, та вже пірнув.

В блідому передранковому світанні, на посірілій воді, де розходилися швидкі кола, з бульками спливли чорні, криваві плями.

Саїд вирнув перед другим берегом, зіп'явся на коріння, щоб видертися якнайшвидше й зникнути в прибережних кущах. Але з цієї хвилини він уже втрачав владу над своїм тілом. Свідомістю ще п'явся-таки на коріння, планував, де знов біля сифона перескочить у садок до квартири Храпкових, вговорятиме перелякану свою Любов. А інша фатальна сила вагою підстреленого тіла виключала всі турботи, поривання й саме таке прекрасне та неповторне життя.

Рука випустила коріння, губилася свідомість. Обважніле тіло незграбно бовтнулося в воду. Та перед цим за мить з крутого берега пірнув туди ж міліціонер.

X

На ранок увесь Намаджан дізнався про нічну подію. Та не так дізнався, як насправді воно сталося, а так, як наелектризована дивовижною подією вулиця, захлинаючись, обміркувала, вирішила:

— Узбеки! Дітей собі на жінок викрадають. Давня звичка мусульманська... Дівчаток білих з дитинства викрадають, щоб випестити собі дружину! Ні калиму тобі, ні турбот, що сам захопив, те й маєш.

Екзальтовані цією давньою дивовижною брехнею, матері дочок своїх з болем у серці «нещасними» взивали.

На узбеків позирали деякі, як на страшну погрозу їхньому супокоєві. Ця дика вигадка узбеконенависників ще з старого дожовтневого життя пошепки вигрівалася в середовищі брехух та ворогів народу. Але зараз їй уже голосно дано хід, це була саме нагода вбити клинка, створити прірву ворожнечі між росіянами та узбеками.

Прострелений Саїд лежав у лікарні намаджанського бупру, мало не плакав з досади, з гніву. Чи не біль простреленого плеча так мордував цю колись сильну людину?

Стиснуті густі чорні брови. Бліде чоло прорізали кілька глибоких зморщок, і стогін безсилля терзав йому душу. Запалі очі, не моргаючи, дивилися в стелю.

Широка стеля розіп'ялася плахою. Могла б зірватися з гнучких карнизів та й поховати під своїми уламками оцю ганьбу та страждання.

Потім затих. Ніяких слів, неначе втратив мову ще з тієї ночі. Один раз тільки й запитав, чи не простудилася дитина. Ні скарг, ні злості, ні відповідей. Дивиться розкритими очима в шибку вікна, а посмаглі губи ледве помітно шепочуть:

— Менінг кузим! Менінг кара кузим! Кара кузим!.. [1]

Слідчому сказав одну фразу:

— Прошу вас, не наполягайте з допитом у цій справі. Чесно попереджаю, що по суті вчинку нічого вам не відповім.

— Чому так?

— Шкода й говорити. До того ж таки хочеться мовчати. Не всяким, знаєте, словом пояснюються життєві істини — цього ніхто вірно не зрозуміє,— і після цього жодного слова більше нікому не сказав про ту ніч.

Через три дні служниця газети розносила. Механічно взяв і, перебігши очима з стовпчика на стовпчик, поклав її на столик. Навіть про нічну свою подію не поцікавився прочитати, а від товариша по ліжку, який розігнався читати про це вголос, закрився ковдрою з головою, щоб не чути, як, смакуючи, розповідав у газеті «самовидець».

---

[1] Мої очі! Мої чорні очі! Чорні очі!..

XI

Голодностепці почули новину того ж таки дня. Спочатку власкор голодностепської газети «Қзил-Юл», що виходила тричі на тиждень на заводі в Қзил-Юрті, передав телефоном, що якийсь узбек викрадав дівчину. Це вмить перенеслося в кишлак, телефонами по розподільниках і далі.

— Не може бути! Узбеки ніколи не крали дівчат чужої віри! Це ворожа брехня, наклеп. Вороги ману пускають. Протестуємо! — лунало в нових, оце недавно народжених сільрадах.

Але надвечір відомості надійшли «точніші», і весь Голодний степ, як то кажуть,— руки опустив. Старіших просто приголомшила ця звістка. Це ж те, що плямою ганьби на весь вік їх затаврує, давало козирі їх ворогам, зміцнювало брехні: «Узбеки крадуть дітей, щоб виховувати собі на старість молодих жінок...»

Окружний Голодностепський виконком у Қзил-Юрті дозволив Ісенджанові зібрати делегацію із старіших громадян і піти до Намаджана. Ісенджан не заперечував факту, але протестував:

— Саїд-ака не міг цього зробити з якоїсь дурної вигадки. Я не вірю.

Юсуп, посивілий за цей час, тільки хворобливо посміхався, стоячи коло стола президії.

«Можливо, що й украв Саїд лікарську дочку. Та не за дружину хотів її він мати. Ні, ні, не за дружину. Надто очі в неї чорні, та і телефонограма ота хоч щось говорить...» — міркував Юсуп і боявся, щоб навіть думок цих не підслухав хтось.

В делегацію обрали і Ісенджана, і Юсуп-бая. Від Қзил-Юртівського заводу був обраний старий робітник — єдиний неузбек в делегації. Похмурі аксакали без релігійної реліквії — білих тюрбанів на головах — шанобливо прийняли в делегацію всіма поважаного робітника і дековількою поїхали до Уч-Қаргала. По шляху виряджали їх голодностепці, вишикувавшись у лавигурти. Щось кричали навздогін, а на обличчях відбивалася надія та болюче дивування.

В Намаджані теж відчувалось збентеження. На вулицю деякі матері не випускали дівчаток без нагляду. На вокзалах, в чайханах, на тротуарах, на острівку — всюди купками гуртувалися чоловіки.

Делегація голодностепських дехканів та робітників прибула надвечір, коли всі в місті, крім дітей та матерів, вийшли гуляти на вулицю. І ніяковіючи, як Саїдові спільники в нічному злочині, прокурені сиві аксакали йшли манівцями до бупрівської лікарні.

Високі руді стіни з маленькими загратованими вікнами. Коло розчинених воріт, попід мовчазними осокорами, стояли дві арби, лежали на кошмах арбакеші. Кілька захованих під паранджами жінок мовчазними статуями стояли попід осокорами. Волосяна чиммат ховала під собою печать пережитих незрозумілих хвилювань. То був захований окремий світ з почуттями, переживаннями.

А світ отой сумував, тремтів болями живої людини і, може, радий був, що хоч сліз його ніхто не бачив.

Юсуп Ахмат клопотався за перепустку для всіх до хворого.

Саїд-Алі спав. Він тільки й міг заснути надвечір, коли спадала задуха. Вночі жив своїми думками, а вдень заважали йому численні слідчі, фотографи та інші творці буденних свят.

Голос Ісенджана збудив Саїда, і він рвучко повернув голову до дверей. З десяток сивих борід, статечних облич уклонилися по-братньому, хворий уперше посміхнувся. Насилу велику впізнав Юсупа, за руку привітався з Короповим, робітником заводу. Юсупову руку затримав у своїй.

— Ти на людину не став схожий,— турбувався.

— Літа... Літа, брате, надійшли.

— А...— хотів запитати Саїд про дочку і завмер. Обличчя Юсупове раптом засмикалося, ще тільки Саїд розкрив уста.

— В скелях обителі, де був колись бурхливий водоспад, люди бачили жіночий труп. Ні одяг, ні коса, але... Там і лишилася. Кому охота життям своїм ризикувати, щоб не потрібні нікому останки витягати на людське око. Там і лишилася...

Саїд-Алі зрозумів, що дійсно там лишилася прекрасна Юсупова донька. Дістати її з провалля — значить ще раз і, може, востаннє стривожити перетерпілого батька.

Ісенджан боязко, з повагою, як колись, підійшов до ліжка.

— Пробач нам, Саїд-ака... Ми прийшли навідатись до тебе. Боляче нам. Ми лишилися, а ти...

Серйозність аксакалового тону будила в Саїда теплі почуття, якісь тривожні догадки. Він напружувався, щоб витримати аксакалову промову. Саїд відчував, що́ можуть сказати старі.

Ісенджан, поскаржившись на старечість, пошкодував за невдачі Саїдові на будівництві і, висловивши надії, що Саїда виправдають, бо сам аксакал усе розповів слідчим, ніби мимохідь запитав про те, що сталося на тім тижні серед ночі.

— Як бачите, аталяр-аксакали [1]. Рішайте самі, я вже не в силі змінити того, що сталося. Певен, що кожен з вас на моєму місці вчинив би те саме...

— Ти викрав доньку?

— Ми так гадаємо, що ви її й не викрадали, товаришу Мухтаров,— дружньо посміхаючись, поправив Коропов репліку Ісенджана.— Дитя — не те, що спокусливий скарб для злодія.

— Тепер я бачу свою помилку,— замислено відповідав Саїд усім заразом.— Про це я тут мав час подумати. Не крав, звичайно, я ж не злодій, вірно, товаришу Коропов! Але неприємного факту заперечувати не маю змоги. Так, допоміг провокаціям, ворожим брехням... Ах, я так помилився, що ніколи цього не забуду.

І дивне діло: присутні, кожен по-своєму розуміючи Саїда, співчували йому. Дійсно, помилка сталася, допоміг називається... Могла ж дівчина охотою піти на руки, забавитися пестощами такого... чоловіка! А потім уже якось було б: зникла дівчина, і все. Не в Янгі-арик же, справді, вона упала...

— Тож скажи їм, що не за дружину ти, мій друже, хотів її мати! — намагався запевнити Саїда толерантний Юсуп. Коропов збоку смикнув його за полу, щоб не помітили інші.

Та Саїд помітив. Подивився на обох з глибокою подякою, навіть із співчуттям, зрозумів, що вони батьківським чуттям збагнули істину, і радий був від того. Йому прощали старики, може, шкодували за ту трагічну невдачу, але — прощали!..

— Ні, ні, мої друзі. Ви маєте рацію — не за дружину! Дружину собі я мав змогу добрати цілком легальним і значно простішим засобом,— і одвернувся від представників з Голодного степу, як від власного сумління.

---

[1] Аталяр-аксакал — білобородий батько.

XII

Любов Прохорівна прислухалася до гомону людського. Чим більше там було певності в тім, що Тамару в к р а д е н о, та ще й на майбутню дружину, тим бентежніше ставало на душі. Та доводилося й самій говорити з знайомими, вислухувати про численні такі випадки. Їй навіть «снилося щось подібне». А в голові немов дзвоном раз по раз заперечувалися ті плітки, аж боляче ставало голові. Вона шкодувала часу, але слухала вигадки, щоб якнайімовірніше поводитися матері краденої дочки, не криючись, згоджувалася про можливі факти співжиття таких жінок із своїми злодіями-чоловіками.

Так губилися сліди її таємниці.

Одного ранку, вже під осінь, коли наближалися дні процесу, Любов Прохорівна встала рано з болем у голові. Всю ніч промучилася не спавши. Це перша ніч, коли її Женя, остаточно вилікувавши свою контузію у ташкентських лікарів, повернувся додому. Всю ніч він шепотів їй догадки якісь і сам же запевняв, що це дурниці, що так тільки могло б бути, але...

— Ти ж, Любику мій, як сльоза, чиста жінка. Я знаю тебе неначе з дитинства, бо дитиною ти ще недавнечко ось перестала бути. Таких патріархально-чесних, релігійних батьків... Я чудово тебе знаю. До того ж історія з телефонограмою проходила на моїх очах. Обов'язково повідомлю про це слідчого.

— Женечко! Мені плакати хочеться... Повідом їх, голубе. Ах, противний, який безчесний Преображенський.

Так минала ніч, і тепер Любов Прохорівна самотньо, мов прибита, тинялася по кімнаті, стискала руками хвору голову, пила валер'янку.

Увійшла до кімнати Марія. Такою вона раз була ще в один чадацький ранок: тільки розгублене, бліде повісповане обличчя та перелякані розкриті очі.

— Де Тамара? — вирвалося у матері.

— Вона спить! Вас чекає на східцях стара узбечка,— шепнула прихилившись.

— Узбечка? Може, молочниця? Їй гроші...

— Ні, ні, не та. Це, це вона... Я знаю.

Маріїні хвилювання передалися Любові Прохорівні. Копаючись у догадках, дивилася на Маріїне обличчя,

в ньому впізнавала обличчя тієї далекої Марії, яка десь, невідомо де і в яку пору, виряджала її, молоду, соками налляту жінку, на... баштани.

Заплющила очі... й одсахнулася: в уяві випливло зморшкувате обличчя високої узбечки, яка годувала її добірним виноградом. Шум чадацький і свіжість жіночих настроїв, що грали в ній музику тих шумів, згадалися, як учорашні.

— Що їй від мене потрібно! Прожени цю стару жінку.

— Чи слід? Вона стара, але ж... ото прийшла. Ви б вийшли, давно чекає, ще з світ-зорі.

Любов Прохорівна пішла.

На східцях сиділа закутана жінка. З-за гір у тумані виринало привабно тепле сонце. Тіні от-от досунуться до цієї сірої купки в паранджі і зсунуть її геть з холодного бетону.

— Ви до мене? — тремтячим голосом запитала Храпкова, сподіваючись, що, може ж, це якась із тих жінок-узбечок, яким інколи на базарі вона замовляла айран [1] для чоловіка.

Обтрипана чиммат розкрилась, перед Любов'ю Прохорівною стала висока сивоволоса Адолят-хон. Вона не плакала, а вогні горіли в глибоких ямах. Ці вогні були такі знайомі Любові Прохорівні. Вона любила їх колись, а може,— ні! Ні, тепер не зречешся!.. Інколи в її дочки вряди-годи запалювалися такі ж вогні. Вона розгублено озиралася, всі сили покладала, щоб заспокоїти дитя, що так скидалося в такі хвилини на... на Адолят-хон.

— Я до вас, добра господине,— важко добираючи слова чужої мови, заговорила.— Чи не забули ви старої, що колись маячила у вас перед очима?

— Чого вам, Адолят-хон, від мене потрібно? Я, звичайно, знаю вас, знаю! Але... те давно минулося. Ви теж були молодою...

— Я знаю, як не гаразд здибатися з старими свідками,— згодом мовила стара, ледве зрозумілим Любові Прохорівні набором ламаних слів. Очі її, не моргаючи, дивилися на молоду, тільки зблідлу чужу жінку, що її синові колись переплутала стежки життя. Очі благали

[1] Айран — кисле молоко.

допомоги, жалості, а тіло трусилося не то від раптового холоду, не то від старечої немочі.

— Я могла б і не признаватись, що знаю, хто ви така! Та чи можу я, мати вашої онуки?..— несамохіть вирвалося в молодої жінки болючою щирістю.—Тільки ж, прошу вас, що вам від мене потрібно? Ви хотіли б побачити онуку? Але... пізніше б...

— Дуже рада, моя донько... І не тому, отангга рахмат [1], що не забулася про мене. Мені в рідню тобі нав'язуватися не вільно. Я ж бо мати сина, який і так зламав найсвятіші звичаї батьків, сестру, наперекір адатові, повернув у дім від імама!.. А тут ще й дитя від немусульманки викрав... Та син він мені, і я його обрала між адатом та сином! Нехай шейхи лютують, проклинають, засуджують стару на смерть каменем. Нехай!.. Кортіло б і на дитя те, синове, старечим оком глянути... Прийду!.. Та зараз я прийшла просити: врятуй його, мати тієї дитини! Чуєш: його винуватять у протизаконні, а за ганьбу народу не милують ні шейхи, ані ішани. Врятуй, скажи їм правду!..— Стара показала рукою на місто: — Скажи їм, навіщо мій син узяв твою доньку. Скажи, звідки в тієї доньки кара кузим, менінг кузим! І більше я нічого зараз не хочу. Я стара, не до суду мені, жінці мусульманській. Прошу тебе в ім'я тих днів... Я ж бачила, все знаю... і все прощаю в ім'я дитини! Як мати, благаю тим ім'ям вашої доньки — врятуй мою дитину. Мені теж за цього нескоримого сина судді мусульманські камінь у голову нарекли. А що ж?.. Любов матері до рідної дитини сильніша за смерть.

В хаті закашляв Євген Вікторович.

Любов Прохорівна раптом наважилася, змінила тон. Вона відчула, як іншим трепетом забилося серце, розбуджене щирістю матері. Чи можна класти гнів на цю стару, зношену літами жінку? А вона ще може зруйнувати всю будову, таку хистку й тендітну будову приховання її таємниці. За раз зруйнує, і зблякне тоді жіноча честь. Життя її тепер в оці поморхлі, спрацьовані руки переходить.

— Гаразд! Пам'ятаю все і... вам допоможу. Ваш син не буде заплямований тією ганьбою. Ідіть.

— Прошу!

---

[1] Спасибі твоєму батькові.

— Добре, добре. Я їм скажу... Тільки ж ви ні слова більш нікому, нехай уже я сама... Нехай не з ваших уст, о боже!.. Чи вам не однаково?

— Однаково, золотко моє, як ти скажеш,— тепер ледь-ледь скотилася стареча сльоза в зморшках.

Адолят-хон накинула чиммат, підвелася й пішла, цілком впевнена, що Саїдова коханка не обдурить її, стару матір. Любов Прохорівна, почуттям дочки підштовхнута, мимоволі підтримала стару на бетонних сходах ганку, вивела на стежку.

XIII

На цей несподівано такий гучний процес звернула увагу центральна преса. Різко розкритикувавши обивательсько-сенсаційний присмак місцевої газети, керівна преса вимагала прискорення судового розгляду цієї справи. Пережовування в газеті деталей Саїдового вчинку нервувало трудящі маси.

Солідаризуючись із «Правдою», робітники одного з ташкентських бавовноочисних заводів запропонували йти делегацією до прокурора, щоб висловити обурення проти розповсюдження ворожих чуток, які роздмухували національний антагонізм, погрожували лихим ускладненням. Заводських робітників підтримало депо Середньоазіатської залізниці, а за ними — електростанція, текстильники...

Робітниче зрушення, розпочате центральною пресою і особливо «Правдою», перекинулося з Ташкента до Фергани, Андижана і дійшло до Намаджана. Проти ворожого наклепу першим запротестував олійний завод. Робітники на мітингу оголосили вимогу негайно розглянути справу. За олійним заводом — вокзал, бавовноочисний завод...

І справу призначено на розгляд. Чекально зітхнули заводи, клуби, на острівку і навіть преса.

Тільки Любов Прохорівна раптом як берега пустилася. З ранку допізна нервувалася, вередуючи Марією, Євгеном Вікторовичем, навіть безневинним Джеком. На лиці помітно спадала і все щось міркувала, інколи уголос висловлювала недоладні фрази.

Єдине, чим сподівався заспокоїти свою нещасну дружину приголомшений Євген Вікторович, це пообіцяти від'їзд на працю до Ташкента.

А сумніви, якісь догадки труїли в ньому певність, порушували сімейний спокій.

Стривожена Любов Прохорівна тримала в руках останній номер газети, де якийсь «Неузбек» висловлював свою думку про романтичний характер Саїдового вчинку. Почувалося, що цей «Неузбек» не мав аж ніякісінького матеріалу, щоб ствердити свою думку. Єдине, на що він міг послатися, це на відому вже телефонограму, знов процитувавши її і давши повністю ім'я авторки.

Проте впевненість «Неузбека», його тон та інкогніто непокоїли Любов Прохорівну.

— Заспокойся. Переведемося до Ташкента. Хоч сьогодні!..

— Ах, облишмо це, Женю. Нікуди я не поїду, доки не виграю цього процесу!

Храпков підвівся і, роблячи жест обома руками, неначе дитя прийняти мав від дружини, промовив з прихованим стражданням:

— Любику! Але ж ти... Я просто дивуюсь, власне,— не розумію. Який може бути виграш? Він попався, і нехай собі...

Мовчки подала газету, вказуючи пальцем на замітку «Неузбека».

Перебігши її нашвидку, Євген Вікторович у задумі почухав кінчик свого носа.

— М-да-а!

— Я мушу бути на процесі і... заперечувати цю телефонограму. Мушу виказати справжнього автора, і...

— Любко! — товсті губи Євгена Вікторовича посиніли від раптового припливу крові. Голова затрусилася.— Не смієш! Я ж знаю про цю телефонограму... Он Віталія Несторовича оголошено вже керівником шкідницької зграї. І не Преображенський уже він, а... таке чорт знає що. Як вона могла?...

— Хто — вона, Преображенський?..

— Соня!.. Вона ж згодилася дати йому своє ім'я. Якийсь... «пришелепуватий», кажуть, у загсі в паперах порлався... А ти... виказати... Краще погодитись на ганьбу, аніж стати запідозреним у паскудних зв'язках з Преображенським... Та знаєш ти, чим це пахне? А я ж будівництво кінчав, у мене орден... Ми поїдемо геть. Ганьба лишиться їм. Любочко, прошу, як рідну, ні слова про те!

Давно не бачила Любов Прохорівна свого чоловіка таким, як зараз. Його цибулясті очі заховались у повіках і тільки крізь вузенькі щілини блищали якимсь одчайдушним жахом.

XIV

В день процесу Саїд устав з ліжка ще до сонця. Вже з тиждень з рани зняли пов'язки, і він почував себе зовсім дужим. Його навмисне перевели після лікарні в спільну камеру малозначущих порушників закону, щоб хоч з ким-небудь міг говорити. Але за весь час, крім найнеобхідніших кількох фраз, він ні з ким не промовив і слова. Холодно, без жодного прояву зацікавленості чи нетерплячки, читав газету з повідомленням про хід слідства. Тільки газету з дописом «Неузбек», перечитавши, розірвав начетверо і поклав у кошик. Ні очі, ні один м'яз на обличчі не ворухнулись зайвим незвичним рухом.

До камери ввійшов слідчий у голодностепській справі. За ним, ніби з погордою випинаючи напоказ свій важкий живіт, увійшов інженер Синявін. Обличчя горіло радістю і співчуттям.

— Доброго здоров'я, товаришу Мухтаров! — привітався слідчий, діловито розстебнув парусиновий портфель.— Я такий задоволений з результату моєї роботи, що сам прийшов до вас. Ви зовсім вільні від підозр у голодностепській справі. Ісенджанові матеріали справдилися. Багатьох заарештованих переведено до одиночки. Вас та інженера ось... маємо тільки як свідків.

— Так пізно! — не без здивування вимовив Саїд-Алі.

Синявін уперся животом об Саїда і поцілував його в неголене лице.

— Негайно ж поголіться! — розводив він руками.— Ах, товаришу Мухтаров, таке скоїлося... А тут би ми з вами зробили такі діла!..— натякав Синявін на щось не відоме ні Саїдові, ні собі самому. Його так збаламутило оце виправдання, що, почуваючи потребу сказати щось заспокійливе Саїдові, він говорив, не контролюючи, перші набіглі фрази. І похопився: — Чекайте ж но, Саїд-Алі: дочка моя вітає. Хотіла їхати зі мною на це побачення.

До камери ввійшов міліціонер.

— Товаришу слідчий! Дозвольте їм іти на побачення.

— Яке побачення? Увечері розглядається справа товариша Мухтарова. Які тут побачення?!

— Але ж саме до товариша Мухтарова прийшли відвідувачі, товаришу слідчий...

— Мати? — схопився Саїд-Алі і рвонувся до дверей, відвівши геть рукою Єгнявіна та слідчого. Міліціонер щось буркнув, ледве встигаючи за Саїдом.

У кімнаті для побачень сидів старий Файзулла, у пилюзі весь.

У вікно побачив Саїд свого вірного друга, схудлого, змарнілого сірого коня.

— Саїд-ака! Саламат, аманми? — увесь в сльозах припадав до Саїдових рук старий дехкан.

Радість зустрічі з давно не баченим Файзуллою і розчарування, що це не мати, заразом відбилися в очах. Поки Файзулла вітався, Саїд стояв нерухомий.

— Алейкум ессалам, ата! — промовив раптом. В турботнім вигляді Файзулли відчув якесь нещастя, нашорошився, чекаючи, поглянув у заплакані очі старого.

Втершись нашвидку розв'язаною біля пояса хусткою, Файзулла запитав:

— Мати Адолят-хон була у тебе?

Тільки незрозуміло подивився Саїд.

— Мати?

— Я так і знав, вона не дійшла...

— Що з нею? Що з матір'ю, Файзулла? — Саїд за руку підвів старого і поставив перед очима в себе.

— Восьмий день, як вона пішла з Чадака до тебе... Не повернулася.

— Не повернулася?

— Ні, Саїд-ака...— Файзулла опустив голову, тяжко зітхнув.— Бачили її в Намаджані, біля бупру, кажуть, висиділа день. На побачення і не попросилася. Якийсь аксакал говорив з нею кілька разів, кажуть, гнівався, намовляв. А потім... У горах знайшли...

— Мертву? — вже зовсім утихомирений, запитав Мухтаров. Почуття і обережність Файзулли давно йому підказали, що матері у нього вже немає.

— Ще в Чадаку дізналися ж ішани про Тозі-хон. Прокляття й зречення від сина вимагали та покуту накладали...

— Відмовилася мати?

— Так, Саїд-ака, відмовилася. І... вмерла. Удар каменем у голову, ножова рана в спину...

«Молодого муллу Гасанбая, Хамзу в Шахімардані, так і мене, й Синявіна хотіли...» — спало на думку Саїдові.

Підійшли Синявін і слідчий. Слідчий тримав якогось папірця і попросив тут же Саїда, щоб він його підписав. Саїд оглянув кімнату, подивився на зніяковілого Синявіна, потім на сльози Файзулли, машинально витер їх своєю рукою, нею ж і узяв папірця з рук слідчого.

— Мою матір убито, товаришу слідчий.

— Га, вбито? Такий жах. Дикунство... Будьте ласкаві, ви жмакаєте документ. Коли б підписали, прошу вас.

Саїд похапцем розчеркнувся на показанім місці й зів'ялo впав на довгу, в усю стіну, лаву. З грудей вирвався стогін, а очі блискучі звелись на Синявіна.

— От бачите, інженере, матір убито... Той же камінь у голову, як і Хамзі, як і вам... А Гасанбая пам'ятаєте? Значить, ось як добираються до мене. Самотнього лишили... Та не вб'ють. Моя стежка — народна стежка.

В кімнаті замовкло все. Саїдове горе, ніби гніт тяжкий, придушило почуття, волю. Слова його прозвучали страшним закляттям, хоч були ніби зовсім звичайні.

Убито його стару матір!

XV

Ввечері того ж дня до судової зали вперше входив Саїд-Алі з прихованим хвилюванням. Остання подія та вагання вимучили його, як тяжка й довга хвороба. Чорне колись, кучеряве волосся на скронях тепер стало сірим від густо всіяних срібних кілець, а скроні поглибшали, погрожуючи перетворитись на лисину. Та ще кучерявився, хоч і посивілий на скронях, чуб, а очі горіли таким же, як і раніш, полум'ям мужності.

На наступному засіданні суду він уже був урівноваженіший, спокійніший. За годину до початку засідання Саїд запросив парикмахера і знищив місцями посивілу порость на обличчі. Вдягся в найкращий одяг і в цей день прийшов у зал, як оновлений.

В залі суду серед слухачів акуратно без відпочинку висиджувала Любов Прохорівна. Зарані, поки збиралися судді, вона заходила й сідала на своєму місці. Виплакані червоні очі блищали хворобливим блиском, а

ıепомірний шар пудри блідотою відтіняв густі, рівні брови.

Чи байдужість, а чи безсилля печать свою поклали на ıастигле чоло? Воно в ледь помітні зморшки збиралося ıід тягарем напружених думок. Розум з усіх сил три-ıався своїх значно порушених уже позицій.

Серце чи розум, обдурений батьками?

Так, вона полюбила цього чоловіка. Спочатку здава-ося, що тільки загасила вогні свого молодечого, такого ремтячого поривання, як гасить денне сонце пелюстки озжевріло квітки. Та ні, вогні запломенилися яскра-им багаттям, вони от-от спалять і її саму...

Але хіба за це мають право люди шматувати її, нена-идіти? Вона ж мати... Не пристрасть гуляну, як леда-ıа, вишукано задовольняла, а, як жінка, свідомо йшла, ıглася до кипучого життя, болями єства свого гріхи ıгадані спокутувала!.. І все ж убивцею не стала, а льки матір'ю. Ім'я все оберігала, чистоту зовнішню в уднях свого життя, як у купелі, купала. «Що ж тут ıого, за що маю так страждати?» Приховувалася, чо-ювіка в вірності шлюбній запевняла, а тепер клубок, ık зручно намотаний, вузлом зав'язаний, ось-ось... ıзв'яжеться, порветься. Оголяться перед людським ка-ıючим зором її вчинки, оголиться, осоромиться її жі-ıча краса...

Нервово прислухалася до запитань суддів мовчазно-ı Саїдові і щоразу з полегкістю зітхала, коли чула, як ıжній, рівний голос відповідав:

— На це і на подібні запитання, що стосуються до ıго вчинку, я не відповідаю.

В мовчазній залі лунали ці слова, а за ними глибоке ıхання сотень грудей виривалося, як випущена пара. кохання не викрито!

В останній день процесу, після обідньої перерви, Лю-ı Прохорівна прийшла з дочкою на своє постійне міс-

Дитинча, не звикле до такого спокою, то про суддів, про сусідів запитувало або й додому йти вимагало ıатері. Мати, що могла, обіцяла, аби заспокоїти її, ıід час прокурорової промови кусала губи. Часом ıплювалася з крісла, та Євген Вікторович садовив її, ıідно заспокоюючи, або пошепки висловлював своє адоволення її поведінкою.

Прокурор лагодився на довгу промову, але в цій спра-ізін не мав достатнього матеріалу, щоб розгорнутися

як слід по суті. І «в назидание потомству» чи просто — хизуючись ерудицією в історії, він зробив розгорнений екскурс у давнину, в жахливу історію крадіжок дітей всілякими мандрівними племенами. Історія не поскупилася зібрати силу фактів з циганського, арабського, турецького давноминулого життя, з работоргівлі. Поволі перейшов до так званого «умикання», яким особливо докоряв народам Сходу.

— Чи обминули ці звичаї й узбеків? — запитував прокурор і, не відповівши просто, продовжив як інформацію про те, що в нову, радянську добу такі випадки з «умиканням» дорослих дівчат караються законом за статтею такого-то відповідного кодексу... А що може він сказати про випадок, який доводиться розглядати цій сесії суду, маючи тільки голий факт замаху на крадіжку дитини людиною, яка вже й культурністю, хоч зовнішньо, себе позначила, але жодним словом не допомогла судові з'ясувати загадковий факт цього темного і такого брутального вчинку? Але факт незаперечний...

На словах «хоч зовнішньо себе позначила» Саїд схопився, щось хотів заперечити, а обличчя з блідого, втомленого зробилося червоним, аж багровим. Та якась сила, що збереглася в ньому, спинила цей палкий намір.

— Вимагаю для прикладу та остраху поколінням накласти тяжку пролетарську кару на обвинуваченого...

Десь заахали слабші з жінок і вмовкли. Напруження в залі від цього ще збільшилося. Та, зачарована тою мовчанкою, Тамара заспокоїлася.

— Слово має правозаступник, товариш...

Суддю перервав підсудний Саїд-Алі Мухтаров:

— Не треба, товаришу голова, не треба! Я захисту не вимагаю.

Зала придушено немов аж застогнала, зітхнувши схвильовано.

— Дозвольте! — обминаючи судові правила, занервувався голова суду.— То мусите ви самі заступатися за себе. Ви намагаєтеся поставити радянський суд в становище безвихіддя, заплутуєте його, приховуючи свій дивний вчинок з якоїсь примхи. Але попереджаю: вам не пощастить уникнути відповідальності! Обвинувачувати можете лише себе, а не трудящих Радянської Узбеччини. Суд знайде в вашій справі потрібну класову істину і дасть належну відсіч ворожим пліткам на більшовиків та на владу трудящих.

Саїд знову схопився, озирнувся розгубленим хворим поглядом на залу.

— Так, так, на всю націю хочете покласти ви ганебну пляму,— вів далі суддя.— Бо жодних мотивів вашого дикого вчинку не має суд, не має громадськість. Суд востанне звертається до вас, як до свідомої людини. Суд не поділяє думки прокурора щодо «зовнішнього культурного позначення». Суд вважає вас за дійсного пролетаря, висококультурного представника багатомільйонної нації, і ваша загадка ще довгі віки буде ганьбою тяжіти над ім'ям трудящого люду Узбеччини, бо злочин ваш — не злочин відсталої, некультурної людини. Я звертаюся востанне до вашої свідомості: допоможіть судові покарати вас за дійсні вчинки, розвіяти жахливу вигадку, спрямовану на плямування цілого народу!

В тиші десь у затінку дзижчала в павутинні муха та переривалося нерівне дихання Любові Прохорівни. А очі під застиглими бровами от-от лусснуть від нелюдського напруження, що вже не волею, а внутрішньою передкатастрофічною силою ще стримувалося останні хвилини.

Саїд підводився вперше з неприхованим болем. Ніби в оцих сотень благаючи допомоги, він повернувся до них і подивився допитливими очима. «Це ж ви громадськість,— говорили очі.— Чи здатні ви засудити мене за те, що не стає сили в мене завдати прикрості людині, яку я досі люблю? Я все скажу вам»,— говорили далі очі, і раптом погляд закам'янів...

Очі двох, як змовлених, зустрілися і зупинились. Її напружені, великі, круглі очі говорили: «Невже скаже? А як же тоді я... куди мені? Боже мій, яку муку треба переживати тільки за те, що ти породила поза... «законом». Проклятий час мене закинув сюди на муки, на страждання!»

— Мамоцько, дивись! Ось він! Це з він, він, со грав? Мамуню! — і пальчиком манісіньким на нього вказувала Тамара, а чорні оченята дивилися в батькові очі, такі ж палючі, як і в неї, і такі страждальні та владні.

— Ой... ой!..— лише зірвалося ледве чутне з уст знесиленої матері. Останні сили, як одпрацьована пружина в годиннику, дотримували рівноваги.

Саїд переміг себе, відірвавши очі від дочки та від її матері.

Якийсь момент тривожного внутрішнього змагання, і, коли голова суду почав знов уже підводитися з-за столу, Саїд здригнувся, розплющив очі:

— Так, я мушу все сказати.

— Мамуню!..— почув позад себе в залі, неначе наближався той голос.

«Менінг кузим... Кара менінг кузим...» — гарячим, важким почуттям, як топленим металом, палило й гнітило мозок.

— Було б безглуздо шкодувати мені, що я родився узбеком. Це «нещастя» ніколи в житті мене не турбувало, навіть сьогодні. І я не зганьбив свій народ, товаришу суддя! Повірте, що офіціальні обвинувачення, то тільки збіг обставин по формі, а по суті — просто дурниця. Справжньої крадіжки узбеком чиєїсь дитини ніколи в історії узбецького народу не було і ніколи б не сталося тепер — треба було б вважати його за явно патологічний факт, божевілля. Себе я ще не вважаю божевільним і тверджу: ніякого злочину ні проти нації, ні проти радянських законів я не вчинив. Умовності життя інколи призводять і до такого замовчування. Та суд, саме радянський суд, не має права нехтувати і принаймні — на людях... побутовими умовностями, які часом стають такими ж священними для честі людини, як і писані закони! Я навіть певен, що в якійсь мірі наш новий суд повинен боронити й ті умовності честі, життя, коли вони продиктовані високими людськими почуттями!.. Я прошу суд повірити в мою абсолютну невиновність, як і в те, що не про всякий вчинок у людини вистачить сили вільно висловитись, навіть і на суді... А втім, юридично все проти мене. Що ж, судіть. Совість моя чиста!

— Відповідайте на запитання: дитину громадян Храпкових ви ж намагалися викрасти? — допитувався спітнілий суддя.

— Ні! Я просто взяв її...

— Ви вкрали! Для чого? — натискав суддя, зрадівши, що натрапив на вірний засіб дістатися зізнання злочинця.

— Я все сказав судові, що мав і міг сказати! — гордо випроставшись, відказав Мухтаров. І судді, і зала відчули, що це були останні слова підсудного.

В ці останні напружені хвилини Любов Прохорівна стоячи слухала Саїда-Алі Мухтарова. Мертвено зблідле обличчя закам'яніло. Як статуя, одягнена в шовк,

стояла єдина серед зали. Та ніхто не зважав на ту внутрішню боротьбу жінки. По останніх словах Мухтарова зала і судді знов зітхнули, не відчувши полегшення.

Раптом усі звернули увагу, як бліда, розкішно одягнена жінка рушила по проходу до президії. Вона поспішала.

І не дійшла, захиталась, обернулась на залу — допомоги чи прощення просила.

— Любов Прохорівно! — озвався Мухтаров, озираючись за поглядами суддів. Рушив до неї.

А вона зняла руку, спинила його намір. Оволоділа собою.

— Нехай суд... і народ, що породив його... Нехай мене судять... Я дала йому дитя! Я винна в усьому...

— Ах-ах!..— пролунало різке по залі. Любов Прохорівна впала. Пружина відпрацювала свій накрут, і гальма тріснули.

До стола стурбованих суддів підбігла повіспована, як крейда збліднула жінка. Вона підхопила здивоване дитинча на руки і закричала, перемагаючи клекіт зали:

— Я... я все скажу! Правда це! Ця дівчина... гляньте... вона ж його дочка!

То була Марія, наймичка Храпкових.

Частина шоста

РОБІТФАКІВКА

І

Ще в гіршому настрої повернувся Саїд-Алі Мухтаров з області. Викликали його на засідання бюро обкому партії, де розглядалася ухвала голодностепської партійної організації «про члена ВКП(б) Мухтарова Саїда в зв'язку з шкідниками на голодностепському будівництві та побутово-моральною його поведінкою».

Засідання провадив Харлампій Щапов — Ходжаєва не було в області. Здалося Мухтарову, що і Щапов, і майже всі присутні на засіданні, крім хіба Лодиженка з Голодного степу, упереджено поставилися до нього.

Знаходилися навіть такі, що під сумнів брали рішення прокуратури про зняття з Мухтарова обвинувачення в шкідництві. Хоч головуючий і припинив промовця з такими думками, та настрої на засіданні не прояснилися.

Тепер прибув до Намаджана, як ніч, похмурий, знервований. На домагання Лодиженка — поїхати з ним на Степ, спочити, чекаючи, доки ЦКК перегляне рішення бюро обкому, Саїд категорично відмовився. Навіть здалося, що й між ними, між їхньою дружбою та розумінням один одного зростала якась сіра, дражнюча стіна.

Бюро обкому вважало, що голодностепська парторганізація по-примиренському поставилася до побутових вчинків Мухтарова, не врахувала, що його особиста побутова обстановка впливала на нього, створюючи зайвий клопіт, охолоджуючи до обов'язків начальника будівництва, а звідси — благодушність, втрата потрібної комуністові пильності. І, замість догани, бюро ухвалило:

«...Саїда-Алі Мухтарова, члена партії з 1919 року, за відрив від партії, за втрату класової пильності, за зв'язок з класово ворожим елементом та за прояви побутового розкладу з лав ВКП(б) виключити...»

Лодиженкові записали зауваження за примиренське ставлення та сімейственість при розгляді справи Мухтарова.

Може, й даремно не поїхав з Лодиженком, образив кращого, власне, єдиного в його становищі друга.

— Так, треба було погодитись,— кілька разів уголос запевняв себе в кімнаті намаджанської квартири.

В Намаджані сидіти далі не виходило — досадно самотньому, та й матеріально дошкуляло. Щедрі кредити у чайханщиків нагадували йому раптово про несподівану відірваність від грунту, на якому жив до цього. Робилося моторошно.

— Їхати! — вирішив в одну мить, згадавши своє становище. Вирішив і захапався, не знаючи гаразд, куди і для чого їхати. Їхати будь-куди, аби не сидіти в Намаджані, чекаючи не знати чого. Як з будинку, охопленого вогнем пожежі, він намагався вихопитися з тим, що перше потрапить до рук. Якась лихоманка опанувала: лихоманка поспішності, негайності.

Піт виступав на чолі, коли, запхнувши ніби останню річ до чемодана, Саїд-Алі угледів на кілочку скрипку. Так-таки раптом охляв, знемігся, опустилися руки. Ніби

справді з цим Юсуповим подарунком у нього стільки рідного, стільки спогадів зв'язано, що досить одного погляду на стіну, де висить інструмент, щоб збудити все минуле, перейдене й приспане часом.

Руки випустили незакритий, роздутий чемодан. Не відриваючи очей від скрипки, Саїд ледве переступав з ноги на ногу, йдучи до неї. Вже й не скрипка то була перед очима. То лиш екран, на якому вправний кінематографіст невблаганно проектує все найболючіше, що мусив пережити Саїд, ідучи складним життєвим шляхом.

Скільки разів простягав руку до цього запізнілого товариша болей, товариша радощів. І щоразу рука опускалася, не знявши скрипки з кілочка на стіні.

На деці пальцем написав скрипичний ключ. З-під пилюги вирисувалася блискуча дека. Товстий шар пилу тільки тепер став помітний, коли пройшовся по ньому палець.

Саїд здригнувся від звуку ненароком зачепленої струни. Туманом порснула пилюга з тієї струни. Хотілося ще одну зачепити, щоб милуватись, бавитися сполоханим пилом.

На цей раз уже свідомо вибрав струну sol. Вона найтонша, а найбільше має на собі пороху. Ледве всміхаючись, торкнувся до цієї струни, напнув її й пустив. Але ефекту не довелося спостерігати. Ще в самий момент пуску струни щось закрекотало збоку у вікні. Аж шпигнуло Саїда, мов електричною іскрою. Злетіла вся ота меланхолія, хвилинний занепад.

Озирнувся на вікно.

— Добрий день, Саїд-Алі. Пробачте цю морду... так, морду. Бо я єсть...

У вікні з-під завіси визирала, безперечно, п'яна голова, досить-таки брудна і скуйовджена.

— Що вам тут? — вирвалося в Саїда, але раптом умовк. Тон відвідувача зовсім не пасував до очей, що блищали на фоні неголеного обличчя, нечесаної голови. Найперше Саїд-Алі впізнав шрам на щоці та очі. Вони з першого погляду наближали до себе, викликали довір'я, у всякім разі, не заслуговували на гнів. Вони благали.

— Здрастє, Саїд-Алі,— знову промовили неначе самі очі. Голова заворушилася і відступила на вулицю, коли до вікна рушив трохи здивований Саїд-Алі.

— Вася Молокан. Прошу любить і... всьо прочеє,— озвався той з вулиці.

П'яний чоловік (він здавався безперечно п'яним) кумедно розкланявся, але очі... Очі благали, молили не гнати його від вікна. Вони, наперекір розсмішеним губам, були серйозні, добрі і навіть не п'яні.

— Вася Молокан? — Саїд згадав канцеляриста у Преображенського.

— Да! Он і єсть. Як по правді, товаришу Мухтаров, то ця морда мала й інше прізвище... Перехрестили в Каспії.

«Чому він мені все це каже?» — іскрою пробігла в Саїда думка.

Відшморгнувши завіску на вікні, Мухтаров уперся обома руками об лутки низького вікна, висунувся на порожню ранкову вулицю.

— Кажете, у Каспії? — інші запитання кортіло поставити цій чудній, нетеперішній людині. Так, тільки в Каспії, може, ще й зараз на Тюленевому чи на Дикому острові водяться такі «о́собі», як сказав би вчений-антрополог. Оті манери рекомендуватися, позичені в старім, вимерлім арсеналі поколінь, на Тюленевому, напевне, ще й зараз становлять надто захопливий жарт.

Саїдів погляд чи, може, запитання спантеличили Васю Молокана: він не зразу відповів. Можливо, що йому кортіло спостерігати Саїда замріяного, упертого.

Мовчали. Молокан кілька разів поривався витягти з-за пояса, з-під брудної сорочки, новеньку газету. І ніби боявся підступити.

— Давно з Каспію? Чи не «найматися» знову прибув? — ще раз запитав Саїд.

— Найматися? Нє-е, товаришу Мухтаров. Не та графа припала. А з Каспію, вважай, кілька літ і набіжить. В Узбеччині ось уже з позатретього літа,— «вважай» у Молокана вийшло не зовсім п'яно та природно.

Мухтаров ледве помітно відсахнувся. Спогади про ті минулі літа, про ешелони землекопів, пробний пуск головного каналу — все витяглося, як кількаметровий невід з бурхливих хвиль Каспію. Спогад за спогадом... Та прокляття їм.

— Чого ж ми, як ошалілі? Заходьте до хати,— ні з сього ні з того спохватився Саїд-Алі. І, відступаючи від вікна в глиб кімнати, опанувавши себе, він ніби виправдувався:

— Якщо з каторжних на Каспії, то міг би знати, коли ж ні...

Вася Молокан не з тих, що аж за третіми запросинами «згоджуються». Як наказові, скорився і просто через вікно вмить проскочив у хату. Саїд швидко обернувся. Легка морозяна хвиля ковзнула по тілу. «Може, злочинець якийсь».

— Нє, я з вольних бурлак. Половину життя віддав Баку, каспійським хвилям. Вже під п'ятдесят годочків маю, ювілейним, можна сказать, лічусь. Все більше по суші на всіляких промислах рибалив.

— На промислах? — Саїд сідав на килимок і спостерігав, як «ювіляр» обходив скрипку на стіні, навіть коли говорив, то почувалося, що думав він про скрипку.— А на островах доводилося бути? — знов додивлявся, чи не знав часом серед бурлак він цієї людини. Перебрав у голові всіх давніх знайомих,— жодне прізвище, жодне обличчя не вкладалося в те, що він бачив перед собою.

— Од тоні до тоні кілька разів бував і на промислах. А на острові чого? Інколи хіба буксир затягне. На Тюленевому, може, тричі був. Арештанти там тюленями бавилися. До краснорибців на Чечень побалувать їздили з Дербента...— Раптом перевів мову: — Не граєте чомусь? — спостерігаючи Саїда, витягав газетку з-за пояса.

Саїд аж тут остаточно впевнився, що Молокан — «своя» людина: ніби легше стало. Хоч якась тривога чи надмірна цікавість до цієї людини не давала усталити настрою, бодай би оволодіти собою. Здавалося, що п'яний навмисно так зволікає розмову, ледве витягає з-за пояса складену вчетверо газету, старанно прикриваючи пеленою сорочки закурене намаджанським порохом, зарослe густою шерстю тіло.

— Ну... то земляки, значить... Я на Тюленевому...

— З арештантами?

— Так, сідайте,— тривога ще більше опанувала Саїда. Особливо, коли він прямо вдивлявся в ці чисті, голубі очі п'ятдесятилітнього міцного чоловіка. Вони були якісь дитячі: все ніби лащилися, благали, молили, а Саїдові від цього не зменшувалася тривога.

— Сідайте, поговоримо. На жаль, з чаєм у мене не гаразд.

— Абсолютно... Я от тільки про неї, про орган оцей, хотів запитати,— ткнув пальцем назад у напрямі до скрипки. Лизнувши того пальця, розгортав газету.

Він нервувався. Не могло це приховатися від Саїда. Тепер зрозумілою стала та клопітно-п'яна розмова на всякі теми.

Молокан хвилювався і приховував це від Саїда.

— Почув оце в обителі, що вас виключили. За «розклад» чи міщанство, кажуть... Чудно світ збудовано. Ходи, як аршин проковтнувши. Я теж колись кохав і музику слухав. Та це все отрута. Да, да, отрута нашому брату... Вам, товаришу Мухтаров, не слід печалитись. Виключили, а потім знову приймуть.

— Та-ак, виключили... То про це вже відомо аж у Карагаші, в обителі? — раптом запитав, різко обернувшись.— Стривайте, Молокан: за якою ж «графою» ви найнялися аж у обитель? Щось я не помічав за вами правовірних нахилів.

По тому, як гість посерйознів від цих запитань, Мухтаров відчув, що копнув душу людині значно глибше, аніж намірявся, вкладаючи в запитання не стільки зацікавлення, як жарту. А виходить — жарт «не дійшов», людину зачеплено за живе.

— Може, я образив вас своїм втручанням?.. Пробачте, Васю, мене зацікавило...

— Чи я не працюю якимсь казієм або муршидом[1] в обителі? — продовжив Молокан за Саїда, підходячи теж до вікна.— А знаєте, не криюся перед вами, працюю в обителі, як...

— Правовірний муршид?

— Так, товаришу Мухтаров. Власне... майже так. Але цілком правовірним... Мушу!..— Молокан уже зовсім не п'яний. Дивився на Мухтарова своїми глибокими розумними очима, не бігаючи ними, не ховаючи думок. Він побачив по Саїдових очах, що той коли й не знає багато чого, то догадується про головне.

— Узбечка білясизми?[2] — приховуючи голос, по-змовницькому, самим придиханням запитав Мухтаров якось інстинктивно.

— Узбечка, араві, турча... більорим!..[3]— одним духом відрубав Молокан, на цей раз опустивши очі вниз.

[1] Казій — суддя; муршид — духовний учитель.

[2] Узбецьку мову розумієте?

[3] Узбецьку, арабську, турецьку... розумію...

Мухтаров раптом відчув у вимові Молокана [illegible] арабського акценту, аніж російського. Аж холод [illegible] сорочкою поліз: от тобі і Вася, «графа»!..

— Значить, «найнялись» в обитель, зрадили Преображенського? — запитав, щоб не мовчати, спостерігаючи, як вовтузиться людина з тою газетою.

— А що вдієш, товаришу Мухтаров? — поглянув уже, як зовсім свій, навіть близький друг.— Преображенський мені зараз нуль без палички, є значно серйозніші герої дня. А в нашім ділі, Саїд-Алі, коли треба чортом називатись — назвешся і наймешся в саме пекло. До того ж цілком природно відчуваєш при тому, що в тебе проростають ріжки... Та-ак. А своє виключення не слід вам так гостро переживати.

— Тобто як? — Саїд ще досі був під враженням випадкового признання Молокана, відчув глибоку вдячність йому за довіру, але й не менше здивувався. А те, що Молокан так спрощує його особисті справи, знов викликало якісь підозри. Хто він такий, чому легковажить такою справою, як виключення з партії?

Молокан уже сідав на килимок, як можуть сісти біля чайника та піали природні обительські служники, старанно підібгавши під себе обидві ноги. В старій заношеній сорочці, з типовою для каспійського бурлаки зовнішністю і з підкреслено ісламістськими звичками... Вражаюче перевтілення.

Мовчки налив у Саїдову піалу простиглого чаю, навдивовижу спритно дзенькнув нігтем по ній, запрошуючи, і подав Мухтарову.

— За розмовою занедбали звичайну деталь гостинності, кани![1]

Саїд також умостився на килимку навпроти гостя, прийняв з його рук піалу, налив йому.

— Коли ви так оригінально завітали до мене, я стояв біля скрипки. Кортіло вирішити одну деталь...

— Міщанство? Юринда...— було зрозуміло, що «юринда» вирвалося за звичкою маскування. Саїд посміхнувся.— Я до того кажу, що не це в нашому ділі зараз головне, товаришу Мухтаров. Плюйте на особисті образи.

— Важко. Постанова бюро обкому партії для мене не «юринда», як ви висловлюєтеся. Вам, позапартійному...

---

[1] Будь ласка.

Молокан так поглянув на Мухтарова, що той умовк на півфразі.

— Я не про те, товаришу Мухтаров. Кажу, єрунда — оті всі обвинувачення в міщанстві. Щапов, може, тримається цієї думки, та не він же — партія, з її глибоко перспективними заходами культурної революції.

— Щапов — секретар обкому...

— А є ще і Центральний Комітет партії! Я вас розумію, товаришу Мухтаров: чуднувато світ побудовано. Аршин ковтай і ходи... І це в той час, коли в країні ще є стільки елементів, які на темряві народній, на загальнокультурній відсталості так активно діють... Пийте чайок, Саїд-Алі, та ось газетку продивіться. Не читали ще? З аероплана, свіженька, просто з перших рук.

Розгорнув зім'яту газету, подаючи Саїдові.

— Ні, я ще не виходив з дому,— мовив, майже байдуже беручи з рук гостя газету. В голові досі ще бушували зовсім інші думки, збуджені самою появою цієї дивної, а на цей раз ще і якоїсь страшної людини, яка так блискуче володіє східними мовами. За кілька літ на будівництві жодна душа не довідалася про це!..

Переглянув газету. Вона раптом випала з рук і прослалася на килимі. Саїд, не давши собі ради, схопився на ноги. В очах блимнули бентежні вогні. Ніби ось-ось ухопить цю людину і, як ганчірку, викрутить з неї оте приховане щось, а потім викине геть за вікно.

Звідкіля він узявся? Чого йому треба?

Як відповідь на ці німі, що горіли в очах Саїдових, запитання, Молокан підвів голову і пошепки, немов благальними, блакитними очима, промовив:

— В житті найголовніше — не втрачати рівноваги. Нехай Щапов ковтає аршин, якщо йому це до душі, а Мухтарову судилося інше...

І знову Мухтаров сів на своїм місці. Молокана вже не слухав.

Який же він пеньок нетесаний! З дня на день треба було чекати ще й цього. Не могли такі події приховатися тільки в Узбеччині. Але що ж цьому Васі Молоканові? Чому він втрачає рівновагу, дивиться на зів'ялого Мухтарова і тремтливими руками подає йому піалу чаю? Шкодує, співчуває?

«Зрікаюся брата!

Я, член ВЛКСМ, студент Московського вишу Абдулла

Мухтаров, цим заявляю, що назавжди порываю родинні і всякі інші зв'язки з колишнім своїм братом, інженером Саїдом-Алі Мухтаровим, і викидаю геть його з своєї голови. Інженер Мухтаров, маючи в кишені партійний квиток, знехтував його своїми побутово-аморальними вчинками, погрузнув у міщанстві та в обивательщині. Шкодую, що саме така людина намагалася мене «в люди вивести, комуністом виростити»... Радий, що я маю мужність зректися такого вихователя-міщанина! Не брат він мені і не вихователь... Мене виховує Партія і Комсомол!

Абдулла Мухтаров»

Повагом прочитав Саїд. Тільки на якусь невловиму мить спинив усе життя в собі. Напруженням волі перебіг за цю мить такий довгий і тяжкий свій життєвий шлях, роблячи головоломні сальто-мортале на класово непевних елементах та на міщанстві. Встав. У хаті порожньо, речі зібрані, спаковані. А йому тісно: незважаючи на осінь, на розчинені вікна, йому млосно від внутрішнього жару... Хотілося мовчати, а груди, захлинаючись, кричали: «Не брат, не вихователь!..» Увірвалася ще одна, остання нитка. Виключений з партії, іди за борт того життя, якому присвятив свої найсвятіші чуття... «Відрив, класово непевні чужі елементи, розклад». Втратив матір. Знов же таки і вже напевно від рук класово ворожих елементів. Змушений кинути таку працю, таке будівництво, на якому посивів, яким горів, жив. Втратив друзів, забруднилось ім'я, зблякла честь... А тепер ще й брат зрікається.

Хто ж залишився в нього, кому й навіщо він такий потрібен? Скільки прожив, учився, а от у критичну хвилину не знаєш, що діяти, як повестися. Самогубство? Міщанство це, слабкодухість а чи сила волі? «Не втрачати рівновагу...» Кому завгориш самогубством? Скажуть, туди тобі й дорога. І то — якщо згадають. Можуть і не згадати.

— Та-ак, не втрачати рівноваги,— уже голосно закінчив свої тяжкі роздуми.

— Абсолютно точно, Саїд-Алі! А все інше — аллагу акбар...— мовив Молокан і засміявся.

— Перестаньте, Молокан, що ви за людина?!

Ще раз на газету в руці поглянув, на скрипку, на Молокана. Тепер згадав, що це він виносив з контори ту

злощасну телефонограму від Любки. Так, це той самий слухняний канцелярист у Преображенського, який приймав по телефону ганебну писульку. Каліграфічне письмо і арабська мова, камінний спокій...

— Скільки разів я сам собі робив цей присуд. Та-ак. Просто чудак. Ні-ні! Не чудак я, гірше. Гірше, Васю Молокан, от і... відсахнулися всі.

— Не всі,— майже пошепки заперечив гість.

II

Як кошмар, промайнуло, як буря, поруйнувало і вщухло. Кому було потрібно, щоб він став ще й перед судом у такій галасливій справі? Яка рука так спрямувала звичайний хід буденних подій, що його щира любов придалася на ще одну провокацію, які налипали на тисячолітню історію людських страждань, знесиленої під класовим гнітом, затурканої національними гнобленнями, колись приреченої країни? Тяжкі віки пройшлися по ній і викинули в XX сторіччя пожованою, обплутаною дикунськими адатами, завороженою націоналістичною романтикою минулого, густо засіяною баями, шейхами, забобонами. І ось, нарешті, Жовтнева революція в Петрограді, в Москві, як блиски світла в пітьму, кинула свої голоси в Ташкент, у Фергану, збудила приспану в екзотичній красі країну, змусила жити справжніх хазяїнів трудового радісного життя! А пліснява минулого таки липне — з останніх сил намагається ще бруднити, як може...

— Розумієте, Васю, коли б це був і не я, то все одно треба було б улаштувати суд, громадський, показовий суд, щоб викрити всі запеклі ворожі брехні до кінця. Починаємо-бо нове, зовсім відмінне від минулого життя. Братерське єднання націй стало у нас одною з рушійних сил соціалістичної перебудови. А в запіллі, як гадюки, сичать: «Узбеки крадуть російських дівчаток... узбеки сякі, ось які...» Звичайно, заслуга мала — стати підсудним радянського суду, та ще й з таким обвинуваченням... І я їх розумію...

— Навіть брата? — прохопився запитати Молокан.

— Брата? — перепитав Саїд, застуканий запитанням.— Брат — лише спізнілі витрати на родинних непорозуміннях та, коли хочете, своєрідний і зайвий по десятому році Жовтневої революції удар мені в спину.

Вони сиділи в чайхані на острівку перед стовпом з чаєм та коржиками. Вася Молокан виспався перед ним під осокорами на Янгі-арику, а Саїд-Алі продумав — котрий уже раз! — увесь свій життєвий шлях. Саїд повів Молокана з-під осокорів у чайхану на островок виключно для того, щоб розпитати в нього багато про що, хоч би й з недавнього минулого. Людина не тільки діловодом будівельного відділу була за часів Преображенського.

До чайхани на островок збирався люд. Хто не знав Мухтарова в Намаджані? І дивна річ — рідко хто його пізнавав. За кілька місяців до суду, особливо після нього, той свіжий, повний бадьорої сили інженер Мухтаров звівся на схудлого, жилавого та посивілого чоловіка. В очах таки горіли вогні тої ж молодої напруги, надій і певності, але мовчазна зажуреність поклала свою печать чужацтва, відлюдництва навіть на очі. Коли всміхався він, то очі не мінилися: закрий обличчя до очей — не впізнаєш, що Саїд усміхається.

— А я ото всі газети читаю, мов заворожений ними,— втручався Молокан, коли Саїд замовкав, розмотуючи в думках клубки дальших своїх напівфілософських міркувань. Йому хотілося відвернути Мухтарова від тих тяжких заглиблювань у своє самотнє горе.— Колись простіше було на Каспії: в газетах пригодами захоплювалися. «Антона Кречета» любив я читати в газеті «Копейка». От занімательно писала. А тепер...— і сьорбав чай, не поспішаючи, цілком по-узбецькому. Оглядав пожвавлені чайхани, розкриті від росяних циновок кучугури динь та кавунів, навіть перепілок у клітках.

— Пригоди Преображенського, чи як там він зветься... вас уже не цікавлять? — тихо запитав Мухтаров.

— Преображенський — пішак у великій грі.. Це лише епізод у значній події, в історії країни. Мені здавалося, що і ви мислите значно ширшими обріями. Принаймні ваші думки, висловлювання про шейхів, про обитель, про пантюркізм...

— А знаєте, Васю, я починаю щиро поважати вас... Власне, з одного боку я захоплююся вашою спритністю та діловою асиміляцією, а з другого — дивуюся і боюсь...

— Є ще третій варіант, товаришу Мухтаров,— перебив Молокан.— Забути! Конче забути нашу розмову у вас на квартирі і ніколи до неї не повертатися ні при

яких обставинах. Це вже я проситиму вас, так би мовити, з третього боку. Людина єсть людина. Мені теж властиве оте людське...

— Що саме?

— Похизуватися,— коротко відповів Молокан.

— Але ж я щиро повірив у те все.

— І забудьте! Прошу також щиро забути. Нам ще багато з вами доведеться попрацювати, коли живі будемо.

— Вам щось загрожує?

— Ого! А вам? Преображенський шкідник, але боягуз. А за ним є...

— Все ясно, Васю! Забуду, як пригоду... До нас іде інженер...

Перед нарами чайхани раптом спинився інженер Синявін. Він примружував очі, вдивляючись, ніби хотів упевнитись, щоб не помилитись.

Саїд зрадів. Іригатора він не бачив з часу його одвідин у намаджанському бупрі.

— Уртак Синявін!

— Ба-течку! Та ви, Саїд-Алі, намагаєтесь перефарбувати свою шевелюру в новомодний срібний колір. Єй-єй, не впізнав би.

Ще більш потовстілий і ніби помолоділий, інженер Синявін ледве пропхнув свій живіт до нар. Крекчучи, сідав-таки по-східному поруч із Саїдом і, з явно недовірливим почуттям дивлячись на бруднуватого суб'єкта, все так само продовжував:

— Хіба це чайхана? У нас чайхани, в Голодному!

Саїд ожив. Цей зовнішньо важкуватий чоловік стільки полегкості йому приніс.

— Так ви в гостях у нас?

— Саме у вас, Саїд-Алі. Лодиженка ще не було? Приїде, обіцяв. А я попередив, утішити вас заїхав. Дома не застав і розшукав аж тут.

— З якого приводу?

Синявін поставив піалу на стябло.

— Читали в газеті?

Не гаразд зробилося Саїдові, але він уміє вже триматись.

— Годин сім тому прочитав.

Та відповідь була сповнена гіркоти і очевидного незадоволення, хоч поява Синявіна таки збадьорила його, надала нової віри в людей.

Синявін засміявся.

— Ну й кумедник, їй-богу...— потім, знов зиркнувши на зовсім ніби забутого Молокана, запитав узбецькою мовою:

— Бу кем баранда?[1]

— Бу якш одам [2],— Саїд щиро засміявся.

— Ішлярчі тонелдон ми? [3]

— А я не запитав, право. Васю, ви, крім канцелярії, на тунелі працювали?

— Аякже: ось у них на дільниці весь час. З Мацієвським починав,— і хоч би тобі зворухнувся! Особливо, коли Синявін заговорив узбецькою мовою, певний, що тільки Саїд його тут розуміє.

Синявін подобрішав.

— Ну, звичайно ж, він. Добрий день, каспійський бурлако, грамотію. Пустилися ж ви, скажу вам. Знову пішло? — Синявін пальцем показав за комірця.

Вася ніяково погодився.

Якийсь час тривала мовчанка. Синявін замовив чайханщикові диню і сам заходився її краяти по-узбецькому, старанно шаткуючи навскоси кожну скибку.

— Бачу, що ви, Саїде, читали, та не зрозуміли. Не все прочитали. Пригощайтеся, будь ласка,— запропонував інженер Молокану, пильно на нього подивившись.

«Здалось!» — спало на думку. Йому дійсно здалося, що Молоканові очі весь час намагаються вдати п'яного. Здалося, що Молокан, може, незадоволений присутністю тут цього інженера саме в такий час. Це була лише мить сумнівів та догадок.

— Я сьогодні маю виїхати до Ташкента. Давайте рушимо вдвох, Саїд-Алі. Не знаю, як вам, а мені здається, треба вам провітритися, з людьми поговорити. Газета, знаєте, щодня друкується. Можуть і не те надрукувати! Будьте певні. Поїдемо, га?

Саїд спробував посміхнутись. Тільки тепер попрохав у чайханщика ножа, заходився їсти диню.

— Навпаки. Я збирався їхати в наші узбецькі хащі, а не до столиці. Та до того ж... Чи зможу я тепер спокійно з кимсь говорити?

— В Ташкенті?

---

[1] Хто це такий?

[2] Хороша людина.

[3] Робітник тунелю?

— Саме в Ташкенті,— вступився за Саїда Вася Молокан. І... Мухтаров «не звернув» уваги на той дивний захист.

«Не звернув», знаючи, що сам Молокан правиться до Ташкента, та ще і «на довгий час». Смачна дозріла голодностепська диня, якими пишались тепер базари Радянської Узбеччини, своє робила. Саїд більше звертав увагу на акуратність скибочок, нарізаних старим інженером.

— Чудова диня, га? — запитав Синявін по-узбецькому, чомусь клопочучись лише про Саїдів смак.

— Джуда якші [1],— в тон йому відповів Саїд і знов позирнув на байдужого до чужої мови Молокана.

А він удавав, що не зовсім полюбляє дубуваті узбецькі дині. З однією скибкою надто довго сидів. Не було сумнівів, що йому вже треба б іти геть, але жодної причини відійти від гурту він не знаходив.

— Інженера Ельясберга пам'ятаєте? — запитав Синявін.

Саїд тільки поглядом ствердив.

— Я його здибав сьогодні у виконкомі. Власне, тільки бачив, як він мотався там. Він, здається, теж у Ташкенті тепер працює. Доброго інженера з нього не вийде, хапається дуже за начальницьке крісло.

Та Мухтарова зацікавило інше. По острівку, припадаючи на ногу, ходив Семен Лодиженко, клопітно зазираючи в кожну чайхану.

Саїд зрозумів, кого шукає його друг, і, схопившись з нар, побіг йому назустріч...

III

З готелю Лодиженко перебрався ночувати до Саїда. Удвох ходили до готелю аж на вокзальну вулицю за речами і пішки надвечір повернулися в кімнату. Молокан зник не простившись.

Тихий, теплий, весняний вечір. Карнайчі тривожили спокій міста десь біля кіно чи на острівку, вперше розпочавши свої щовечірні концерти.

— Не підемо? — запитав Саїд, кивнувши головою на гупання карнайчів.

— Пожалій. Я такий виморений. Якось іншим разом.

— А тобі байдуже, що ночуватимеш у виключеного

[1] Дуже добра.

з партії, аморального розкладника, за якого вже й догану маєш?

— Та перестань, Саїде. Клянусь честю, попобив би тебе, коли б подужав. До того ж я ледве живий і спати хочу. Чи тобі не набридло всілякі дурниці молоти? Шкодуєш моє реноме, то йди геть, а я тим часом посплю. Тільки ж не барись, бо рано їдемо.

І справді, за кілька хвилин — захропів. Як ліг на простеленій по килиму ватяній ковдрі, за голову обидві руки заклав, так і заснув.

«Роздягся б же...» — подумав Мухтаров, сідаючи поруч на свою постіль. Будити пожалів, відчувши новий приплив теплих, хвилюючих почуттів.

Семен Лодиженко спеціально приїхав у Намаджан до нього, до ославленого Саїда-Алі Мухтарова, щоб забрати його і повезти на Голодний степ. Витяг і віддав йому всі наявні гроші, щоб негайно ж розплатився з боргами.

— Сорому не маєш. Чи так важко було подзвонити мені про ці дурниці? А ще — друг називається. Оце дійсно треба було б дописати в постанові...— докоряв при тому Лодиженко.

Спати Саїдові не хотілося. Вставав і довго вистоював біля розчиненого на вулицю вікна. Кілька разів продумував, перебирав у голові всі події дня. Молокан з газетою. Зворушливі його намагання розважити Саїда спогадами про газету «Копейка» з «Антоном Кречетом». Неголений, під мусульманина заросліий, обносився в одязі, а який чоловік, велетень!..

А Синявін, Олександр Данилович Синявін! З яким азартом він акомпанував йому Чайковського! Скільки запалу в роботі, якої кришталевої чесності людина. Їдемо в Ташкент,— турбується старий. Турбується!

Ні, сьогодні день ніби навмисно так насичений подіями, щоб ти відчув їх кожним нервом, усією істотою. Життя, цілий процес існування збито в таку густу суміш ударів і тепла!

Згадалася передвечірня розмова з Лодиженком, коли вони після цілоденного перебування в парку на острівку зайшли до Саїда в кімнату. Лодиженко був у настрої, весь день жартував, про Степ розповідав, про людей.

— Негайно ж пиши апеляцію в ЦКК, реагуй! — радив уже за домашнім, традиційним у цій країні, чаєм.

— Не турбуйся, Семене, пишу. Уже вирішив. Я протестуватиму проти...

— Протестуватимеш? Проти чого? — перебив Лодиженко. Поставив піалу, і мовчання запанувало в кімнаті. Мовчання перед грозою.— Не протестувати, а визнати! Глибоко усвідомити і визнати повинен ти... товаришу Мухтаров. Проти партії протестуватимеш, чи що?

— Що ти говориш, Семене? Не проти партії, облиш, будь ласка. Але ж, як член партії, я дискредитований... В чому ще мушу зізнатись, що усвідомлювати? В тому, що покохав вродливу, чесну жінку?

— Чужу дружину, я вже говорив тобі не раз. Покохав за блакитні очі, за інші зовнішні дані вродливої жінки. А змістом не цікавився, афектований звичайним грубим парубоцтвом.

— Вона чудова жінка, прекрасної душі людина. І не гуляща для твого «парубоцтва», а матір'ю стала, до речі, цілком свідомо йшла на це! Не чіпай її, Семене.

Лодиженко злегка похитав головою, навіть посміхнувся, але не посмішкою згоди.

— А подумав ти, коханцю, ще про одну людину? Думав ти про те, що в егоїстичному захопленні топчеш іншу людину, руйнуєш її життя? Ти ж геть розбив життя радянського лікаря, отруїв йому існування. Думав ти про це?

— Я любив і зараз люблю. Це не була молодеча гра, дешевий флірт.

— От у цей час і забувся, що ти комуніст, більшовик. Любив... Лікар, певне, теж любив. Раніше за тебе покохав, одружився і мав себе щасливим. А зараз що з нього сталося: ображена людина, розбите життя. Ти знав про його походження з волзьких купців? Ламав чоловік своє минуле, до нас тулився... щиро тулився. Він ішов до нас, активізувався. Зараз травмований злістю та зневірою. Про це треба було згадати комуністові раніш, аніж закохувати його дружину в себе. Вродливих жінок чимало є у нас... Протестуй, що партійна мораль застерігає комуніста від донжуанства... Ні, тебе давно слід було струснути, щоб обсипалася ота навіяна, чужа більшовикові егоїстична благодушність у побуті...

Аж здригнувся, неначе промерзнувши, від нагадування тієї гарячої розмови.

І таки — це друг. Він і лає інакше: прямолінійно, без знижки. Але так лають матері улюблених синів і дочок. В Голодний степ везе, каже, працювати будеш, нема чого дурня валяти. Найдивніше те, що йому коришся.

Відчуваєш силу в його такій грубій, але й незаперечній аргументації.

Ледве вговорив заїхати в Чадак.

Працювати, звичайно, треба. Чи ж у Голодному степу? Але і до Чадака кортіло. Ніби тяжку ношу поклала на нього постанова обкому. Робилося важко навіть звестися з килима, пройтися по хаті. Яка ж праця тепер з нього?

«Глибоко усвідомити і визнати!..»

«Гаразд. Мабуть, тут він має рацію... Усвідомити і визнати. Самобичування?

Але як же далі? Факт стався, народжено дитину! Гаразд, я чесно й щиро визнаю свої провини, бо Семен таки абсолютно правий. Храпкова це дуже образило, зламало. Кращий на всю область хірург, активіст громадський...

Тепер мушу теж зламатися, визнати, очиститися. А дитя? А майбутнє матері? Яку психологічну ломку пережила вона, щоб благородно виконати найвище покликання жінки — стати матір'ю! І знов переживає! А які ще злами, катастрофи у неї попереду? «Ти комуніст?» Так. І зараз відчуваю себе ним!..» То як же думаєш, комуністе, повестися далі? Звичайно, треба заїхати в Чадак! Щоб скупатися, як мати в купелі купала, народивши.

Мати! Сестра... брат. З ким порадишся в Чадаку? Зазеленений, вузькоходий кишлак, з чинарами, з дувалами, з балахонами. Хіба що з чадацьким водоспадом...

І що за думки дурні.

Неодмінно поспати, бодай годину! «Протестувати...» Проти себе протестувати, проти в'їдливих думок, проти занепаду і всього, що заважатиме йому тепер знову стати на власні ноги.

«Чужа дружина!» Чия ж тепер?..

А втім... В Чадак!

«А втім... а втім»,— верзлося в напівсні і завмирало. То зашумить, то заклекоче сай чадацький, і сріблиться в його променисто-чистих потоках молода дівчина... То, як чад якийсь, закрутить голову калейдоскоп кількарічних турбот, запалу, боротьби на Голоднім степу.

Раптом спинилася думка на прекрасному портреті узбечки-європейки з піднятою чиммат... І замість нього таке миле дитяче обличчя з слізьми на очснятах.

«Мамоцько, це він...»

Під вікно під'їхав арбакеш.

— Саїд-ака! — гукнув лиш раз, і обоє друзів схопилися. Ледве-ледве благословилося зі сходу, світало.

— Фу, чорт, так рано його принесло,— вилаявся Лодиженко, але встав.— Ну, гаразд, у тебе в Чадаку досплю, Саїде. Поїхали!..

IV

Семен Лодиженко прокинувся під густим розкішним кайрагачем і ледве добрав, де він. Буває, з людиною таке трапиться. Почуваючи себе цілком дужим, він прокидається від сну ніби підміненим: ні місця, ні часу не розуміє. Навіть власне ім'я інколи вилітає з голови.

— Ч-чорт!

Збоку гомонів Чадак, вибравшись на простір, між дрібні камінчики, послані по його дну. Цей гомін витверезував.

— Чого ви лаєтеся? — збоку запитав Ельясберг, теж недавно прокинувшись. Лодиженко підвівся, здивовано подивився навколо. Йому було соромно признаватися Ельясбергові в своєму чудесному забутті.

— Що за чудеса творяться в цьому Магометовім раю? А ви яким чином тут опинилися? Просто казка: лягав сам, а прокинулося двоє. Та ще хто — Ельясберг. Ви ж до Москви збиралися, оскаржувати ваше звільнення з Голодностепського будівництва погрожували. І раптом — у Чадаку... Нічого не розумію.

— То вам спросоння, товаришу Лодиженко. Ви навіть озвалися на моє привітання.

— Не пам'ятаю. Звідки ви?

— Взагалі з Ташкента, а зараз — з Намаджана. Здибав там старого Синявіна і довідався у нього, що Мухтаров збирався виїздити до Чадака. А він мені дозарізу потрібен.

— Просите кваліфікаційну характеристику? Не дасть, і не просіть.

Ельясберг по-молодечому щиро і весело зареготав. Лодиженкові почулося навіть у тому захопливому реготі чванливе знущання.

— Не розумію, товаришу Ельясберг, що тут вас так розвеселило.

— Апаратчик... Зразу видно — апаратчиком ви стали, товаришу Лодиженко. Не потребую я ваших характе-

ристик, з чого ви берете раптом? Чи я не маю права просто заїхати до інженера, відвідати людину?

Лодиженко позіхнув, милуючись таким бурхливим виявом гідності у молодого інженера. Знизав плечима, примирливо відповів:

— Звичайно. Працювали на одному будівництві (хотів сказати: «Разом погнали обох...», та стримався, відчувши в тому нетактовність щодо Мухтарова). Він зараз такий самотній... Ну, знаєте, заснулося ж!

— Спалося, справді, по-пролетарському,— обізвався Ельясберг, заспокоївшись.

Обидва сиділи, обіпершись спинами об кайрагач, і спостерігали дзюрчання струмків річки серед камінців. Саїд на правах господаря не спав, хоч і говорив, що вденішній сон на балахоні він особливо полюбляє. Весь час ходив із старим Файзуллою по винограднику, вислухував його розповідь, спостереження, догадки. Старий Файзулла мало чого може розповісти такому розумному ходжі, як Саїд. Він тільки й знає, що до матері Адолятхон не раз чіплялися ішани, і вона мусила признатися про Тозі-хон. Проклинали, покуту накладали, відмовитися і прокляти сина вимагали... А вона тільки пішла до Намаджана просити в тої... лікаревої дружини врятувати Саїда від неслави. Юсуп Ахмат-Алієв часто приходить до Чадака, на старім своїм дворищі днями висиджує, оплакуючи смерть єдиної дочки. В Кзил-Юрті йому відтоді не повелося.

Помітивши, що обидва гості вже сидять під кайрагачем, Саїд перестав слухати розповідь Файзулли, попросив його подбати про сніданок та чай для гостей.

— Ну, як чадацький сон? — привітно запитав Саїд, намагаючись стряхнути з себе сум, навіяний спогадами та нагадуваннями Файзулли.

— А ви поетично висловлюєтесь. Гм... чадацький сон,— усміхнувся Ельясберг.— Спалося, кажу, по-пролетарському.

— Теж не гірше сказано.

Саїд сів на килимах біля гостей. Він був переодягнений у свій святковий узбецький одяг. Шовковий чапан для літа, легкий, як колір маку, хвастовито вп'явся в стан. Кучерявий посивілий чуб ще зберіг вологу від купання.

— Скажу вам, товаришу Мухтаров, що в Чадаку є чим пишатися вам, а нам захоплюватися. Ніби нічого

архінового, але відчуваєш якесь, так би мовити, захоплення красою природи.

Ельясберг примовк, підшукуючи слова. Спинив погляд на своєму сусідові, всміхнувся ледве помітно і додав:

— Хоч наша партійна совість ось, мабуть, іншої думки.

— І зовсім байдуже «совісті» до вашого захоплення. А коли ви вперше сказали, що спали по-пролетарському, то я таки вам повірив, бо й сам це відчув.

— А за другим разом? Я щось і не вчув за думками.

— За другим? Ви неправильно зрозуміли мене, образилися і тепер хочете помститися?

Саїд на повні груди зітхнув і засміявся.

— Я, інженере, продумував ваші пропозиції. Знаєте...

— Вам важко тепер не погодитися.

— Чому? — Саїд подивився на Ельясберга так, що той мусив негайно ж пояснити, чому справді йому треба погодитися.

Ельясберг ту ж мить не відповів, але пильно вдивлявся якийсь час у Мухтарова, потім розважливо, багатозначно розвів руками. На Лодиженка поглянув, пояснив йому:

— Пропоную інженерові Мухтарову працю в Ташкенті. Я зараз працюю начальником будівельного сектора ташкентського міськкомунгоспу. Нам потрібен кваліфікований інженер. Товариш Мухтаров шляховик...

— А ви збираєтеся трамвай перебудовувати,— закінчив Лодиженко в тон Ельясбергові, знов непомірно позіхнувши.— Що ж, товаришу Мухтаров, роботьонка підвернулася в самий раз. Для шляховика краще і не придумаєш. Начальник, можна сказати, свій чоловік, разом працювали на будівництві. Ваші партійні справи і всякі інші непорозуміння він знає, великодушно не зважатиме на них.

— Ви, здається, іронізуєте? — запитав Ельясберг, збираючись гостро відповісти. Та його перебив Мухтаров:

— Знаєш, Семене, ти наче підслухав. Саме отак і говорив мені товариш Ельясберг... Та я зараз спокійно слухаю. Все це — факти, з ними доводиться якось зживатись. Поки що не даю згоди йти до нього в сектор на посаду інженера по санітарній техніці зовсім з інших міркувань. Власне, товаришу Ельясберг, я ж категорично вам не відмовив. Асенізатори міські — це теж квалі-

фікація, і я не соромлюся працювати з ними. Але цікаві, говорячи чемно, думки висловили ви в розмові при зустрічі сьогодні. Я, знаєте, не чекав від вас такого своєрідного трактування,

— Зараз ви рефлекторно сприймаєте всякі думки як ворожі вам.

— Не розумію. Ясніше.

— Я теж,— підтримав Лодиженко, умощуючись зручніше біля сніданку. Сніданок старанно готував Файзулла, відчуваючи на собі всю господарську відповідальність за гідний адату прийом таких поважних Саїдових гостей. Його сріблясточистий плов ледь-ледь парував на стяблі, шматки баранини були спритно приховані рисом, усіяним золотистими родзинками.

— Я поганий філософ,— виправдувався Ельясберг.— Хочу сказати, що, ображені деякими фактами, ви всі свої відчуття сприймаєте не інакше, як рефлекс від цього основного відчуття — образи. Тому вони (всі відчуття), як правило, забарвлені запахом, кольором цієї основної образи. Ви не згодні зі мною, бо я критикую з партійних позицій.

— Дозвольте, дозвольте! — гукнув Лодиженко, вже спробувавши достиглого плову.— Ви забуваєте, що розгляд партійної справи товариша Мухтарова ще не робить з нього зараз же ворожу партії людину. До речі, я, звичайно, де в чому згоден з вами. Товаришеві Мухтарову тепер дійсно важко, так би мовити, об'єктивно сприймати враження. Може, це і не образа тут править за основу, але, безперечно, почуття сильне. Не заперечуєш, що ми при тобі так розперізуємося? — запитав Мухтарова.

— О прошу, прошу. Тільки ж ми по-справжньому віддаймо данину старанням мого старого. Не може людина повітрям жити. Давайте вмощуйтеся. О, навіть вина старий подав. Чи...

Але йому не дали договорити. Те «чи» так у Саїда красномовно вийшло, коли він взяв у руки пляшку з вином, показав своїм гостям. Ельясберг перший налив собі червоного густого вина і, не чекаючи, випив.

Та дискусія знов розпочалась. Саїд категорично відмовлявся грати на скрипці. Висловив ту думку, що, може, чи не за його пристрасть до музики Ельясберг і робить свої, так звані «раціональні», як він висловлюється, обвинувачення в «міщанстві».

Коротка вранішня дискусія з Ельясбергом повторилася, але тон її на добру октаву вищий. Тепер притягнено на допомогу авторитети марксизму. Особливо на цьому наполягав Ельясберг.

— Ось у цьому я й не згоден саме з вами... а не з Леніним, запам'ятайте це собі, товаришу Ельясберг,— заперечував Саїд.— Ви мені доведіть зрозуміло і повністю, є музика надбанням культури чи її паразитом? Отак боролися класи в суспільстві, виховували кожен свої культурні цінності, а тут, скажімо, як грибок, наростала на них музика і стала в якійсь мірі базою для міщанства чи його неодмінною ознакою. Чим же інакше пояснити ваше висміювання міщанства саме в показі грамофона, гітари, піаніно для «баришень» і навіть скрипки для чиновника чи вчителя? Чи так звана порядна людина мусить ховати від людського ока своє уміння, а може, й пристрасть до музики? Як же, відповідальна людина і раптом, скажімо, сідає, баяном себе тішить у вільні хвилини.

— Справа ж не в цьому, Саїд-Алі,— Ельясберг ніби відповідав Саїдові, а дивився в очі Лодиженкові.— Справа в тому, що музику треба розрізняти. Музика революційних маршів...

— Ах, он воно що! То що ж, скажете, тільки ці марші вважати за доступну для нас музику? — Саїд починав нервуватись і, усвідомивши те, замовк, уважно слухаючи дискусію між своїми гостями.

— І нічого подібного. Так ніхто не обмежує музики,— заперечив Лодиженко.

Інтонація, вираз очей, навіть дух, який випустив Мухтаров з грудей разом з тією фразою,— все це підкреслило Саїдову упертість в його новому якомусь рішенні. Те рішення, як змова проти всього культурного, прозвучало в його фразі, внесло дисонанс у загальні настрої.

Лодиженкові було шкода Мухтарова. Хотілося чимсь допомогти, але чим, як? Ельясберг тріумфував. Його перемога була безперечна. Він використовував Саїдову гарячковість.

— Міщанство не в тій музиці, що ви, Саїде, граєте, а в тому оточенні, в тих настроях, які спонукають вас грати саме ті, а не інші мелодії. Навіть не в міщанстві тут річ. Може, я не точно висловився. Ви своє життя, як струм води, неправильно спланували. Замість того щоб кожну краплю зберегти на корисний клапоть землі, ви

пустили її, ну, скажімо, на прекрасні фейєрверки чи то на... на безсиле руйнування скелі. Тут важко, звичайно, знайти аналогію, але щось таке. В наших руках доля цілого краю.

— Що ж, я не нехтував нею.

— Цього ж ніхто й не каже. Ось матимемо суд над шкідниками, там буде добре видно і вашу роль...

— У шкідництві? А вашу?

Ельясберг не зразу відповів. Він і сам відчув нетактовність такої розмови, таких аналогій, та було пізно викручуватися. Але ж і Мухтаров, нервуючись, так спрямував його думку, що годі було викручуватись, ховатись за набором слів. Скажеш ніби невинне слово, а воно так неприємно обернеться проти тебе ж самого. Коли б не Лодиженко, Ельясбергові, що називається, попало б. Адже про це так красномовно говорило Саїдове обличчя.

— Не люблю, коли люди сперечаються на вмінні чи невмінні доладно висловитися,— знов втрутився Лодиженко.

В цьому втручанні відчувалася сила такту та культури. Зовні він дійсно ніби так просто поставився до суперечки. Хотілося б простежити за його прихованою думкою, за тим, як вивчає він Саїда, а може, захоплюється ним, напевне, співчуває, де в чому заперечує. Коли б розгадати ці думки, стало б видно, як засуджує він Ельясбергову поведінку. До того ж не все гладко говорив Ельясберг, хоч відчувалося, як пнеться якнайортодоксальніше висловитися. То не думки його були, а тільки слова, старанно підібрані для такого випадку.

Можна було б узяти Мухтарова під захист і досить легко довести Ельясбергові його нещирість, награність. А що це дасть? Шкодуючи Саїда, ніяк не слід дурити його, збивати на фальшиве становище несправедливо ображеного.

Так можна зовсім втратити людину. Що Мухтаров розумна й сильної волі людина — це ще не все. Треба ще й спрямувати ту силу, нагадати розумові правдиві стежки виходу з його насправді незвичайного становища.

Тому Лодиженко заговорив мовою, сказати б, пропагандиста та друга водночас.

— Саїда-Алі Мухтарова виключено з партії обласною партійною організацією, але рішення це ще не остаточне, буде ще перегляд ЦК. В обкомі виключення мотиву-

валося не одною якоюсь локальною провиною. Кожна людина, і член партії в тому числі, часом недостатньо сконтролює свої вчинки, піддавшись почуттям, нав'яже особисті взаємини з людиною, ідейне обличчя якої, скажімо, йому просто невідоме. А воно, виявляється, не вільне від старих дрібнобуржуазних властивостей. Цілком можливо, що ту людину можна ще перевиховати. Тільки ж треба самому міцно стояти на ногах, не підпадати під її впливи, смаки. Коли ж комуніст починає обростати непритаманними комуністові якостями, починає сам підкорятися чужій ідеології, не помічає, що раз за разом погрузає в побутове багно і, нарешті, попереджений подіями, остаточно розгублюється, діє, як обиватель,— такому комуністові гріш ціна! Коли у нас «відстаючих б'ють», то комуніста, який збочує, доводиться зупиняти відчутнішими засобами... Центральний Комітет, треба думати, внесе повну ясність і в питання про Мухтарова, яке спричинило й нашу товариську дискусію... Наскільки тут провина музики, яку Мухтаров так поважає, я не берусь судити,— продовжив Лодиженко, глянувши на мовчазного Саїда. А він легкою усмішкою та кивком голови ніби просив Лодиженка продовжити думку.— У декого з нас, справді, виробився штамп: коли в минулому здебільшого буржуазія являлась передавачем культурних надбань з покоління в покоління, то, значить, музика, балет, чемність, навіть добре вино,— все це від буржуазії, а то навіть від контрреволюції. Так, виходить, гармонь, скажімо, чи цимбали — визнано за «народний» інструмент, а скрипка, рояль — не народні. А які ж? Очевидно, буржуазні, міщанські? Те ж саме і з народними піснями, танцями... Обірваний, сяк-так на плечі нап'ятий піджак, непрасовані штани, незастебнуті гудзики — це чомусь ознаки пролетарськості, а... мій оцей вигляд в якійсь мірі етичне негліже... Чи не належать і ваші, інженере, думки до подібних спрощень, до деякої відсталості? Адже добираємося вже до дюжини літ по Жовтневій революції, першу п'ятирічку індустріалізації беремося з честю виконати, може, і за чотири роки!

— Хоч я багато чого не тільки не говорив, подібно до ваших припущень, товаришу Лодиженко, а й не думав, але й вам, партійному працівникові, слід би знати, що пролетаріатові нема часу на прасування штанів та на зачіски. То більше — в добу індустріалізації.

Мухтаров щиро і голосно засміявся, спантеличивши промовця. Ельясберг замовк.

— До речі,— звернувся Саїд до обох,— я вас не познайомив з своїм приятелем по лихові: Юсуп Ахмат-Алієв, арик-аксакал, кандидат на «міщанина», бо надто багато й без розбору читає... а це мої друзі,— назвав обох гостей.

— А мене, здається, знають і товариш Лодиженко, і інженер Ельясберг. Я їх обох знаю,— скромно промовив аксакал на привітання.

Та дискусія тривала далі. Лодиженко запитав Ельясберга:

— То чого ж ви вдяглися в білу шевйотову пару, галстук і все інше? Ах, ви не робітник, тобто не пролетар? Адже, здається, член партії? Разом з пролетаріатом інтелігенції теж не слід би так, скажу вам, піжонитися. Га?.. Дурниці це все — це я вам, Саїд-Алі, кажу. Звичайно, треба не забувати, хто ти і на що покликаний в цю переходову добу. Треба мати почуття міри і в одязі, і в поведінці, а тим паче в музиці...

— Мене цим не переконаєте,— не втримався Мухтаров.— Думки Ельясберга — це не поодинокі думки саме переходового часу, великої ломки старих канонів! Я... організована людина, мушу їм коритися. Поки що можна без цього всього обійтися. До того ж... ще й така особиста ломка, така ломка... До чорта все, що од лукавого!

Ельясберг ніяк не міг реагувати на це все, бо стерігся, щоб Лодиженко знов не втрутився в суперечку. Робилося шкода Саїда, і радий він, що діється це з іншими. За себе був спокійний, себе він ніколи не зраджував.

Настала хвилина, коли від дискусії вже ніхто нічого нового не чекав.

Сонце й крізь густе листя кайрагача добре пригрівало. Заглушилися шуми водоспадів чадацьким кишлачним гомоном. Тягло до дії, манило в гори, в дичавину. Ельясберг вирішив сказати останнє слово і, допивши піалу чаю, осмілів:

— В добу п'ятилітнього плану, ліквідації бая як класу треба звільнити нашу енергію, розум від усього, що заважає зосередитися на завданнях...

— Це, знаєте, звучить ортодоксально, хоч при бажанні в ньому можна відчути дух якогось ще арабського філософа...— Саїд ніяково зам'явся, поглянув на Юсупа і, не почувши прізвища, сказав: — Та це й не важливо.

Він ще п'ятсот років тому говорив щось про «звільнення розуму від усіх земних думок, звільнення його від усіляких пристрастей». Це, знаєте...

— Альгаццалі,— промовив Юсуп Ахмат-Аліев, урочисто погладивши бороду.

Відчувалася його велика пошана не тільки до цього класика арабської філософії, але й до Саїда, який так точно процитував Альгаццалі, навіть пошана до інших, що його слухали.

— Так, дякую, Альгаццалі. Може, я трохи не до речі потривожив прах арабських святощів, пробачте. Я знаходжу в ваших словах спрощенство. Міркувати тільки про чергову кампанію, вузько, по-діляцькому... це значить ізолюватися від цілого процесу, навіть від тієї ж кампанії. Ні, пробачте мені, Ельясберг. Ця арабська мудрість застаріла. Партія поставила завдання значно ширших масштабів,— нами воно повинно бути цілком усвідомлене, точка: виконуй, коли ти член партії, це так. І зовсім не зацікавлена партія в тому, щоб ми, виконуючи конкретні завдання, викинули б з голови завдання широкого всебічного культурного росту... А втім, вам видніше. Може, й справді я тенденційно зараз міркую. Надто «широко» беру,— вже іронізуючи, закінчив Саїд.

— Безумовно,— похопився Ельясберг.

— Нічого подібного,— заперечив Лодиженко,— партія зацікавлена в тому, щоб виконання п'ятирічки проходило в цілковитій гармонійній сполуці всіх ділянок, в тому числі в сполуці з культурним ростом країни. Ми — передовий, провідний клас. Ми не одну економіку, політику перебудовуємо. Ми мусимо переробити психологію людини. Це значить, що не одними тільки мітингами, промовами все це робиться. Ось Саїд-Алі на виробництво збирається йти до вас чи до нас у степ... Це дуже цінно, потрібно. Його знання, організаційний хист, енергія багато допоможуть країні... більшовикам (Саїд здригнувся) у виконанні завдань п'ятирічки. Але він же не має ніякого права нехтувати тим, що здобувалось віками. Людина, оцей класовий згусток нервів, мусить — це її обов'язок — пропустити крізь себе, як крізь призму, пасмо променів, усе, чим пишається прогресивне людство. Сприйняти і пустити для дальшого споживання поколінь. Інакше, ізолювавшись від цього покривалом невідкладних завдань, ми приречемо на загибель усі надбання культури.

Саїд від внутрішніх хвилювань уже нервово заговорив. Треба думати, що ці слова на нього неабияк вплинули.

— Надбання культури...— трохи примовк.— Надбання культури, за які, коли вірити Ельясбергові, я маю оту ухвалу... Не можна — значить, і не треба доторкатися до них.

Лодиженко стурбувався, він зрозумів, що нерви Саїда, хоч яка сильна він людина, не витримують. Невмілим втручанням тільки ще більше його роз'ятриш.

— Дозвольте ж і мені один раз висловитися. Так, я на скрипці грав Паганіні, Сен-Санса, Чайковського. Власними силами, «в поті лиця свого», виборював на це право. Я надто страждав у свій час, щоб тепер відмовлятися від такої невинної речі, як музика, як взаємини з людьми. А скажіть, де влада пролетарів забороняла це чи нехтувала цим, щоб потім так карати?

— Не з тієї опери.

— З тієї! Ви, Ельясберг, натякаєте, що мене виключено з партії ще й за те, що я грав захопливі мелодії Любові Прохорівні Храпковій, а не тільки революційні марші... Так, так настоюєте ви, Ельясберг. Виходить, ось за що я зазнав громадського осуду. Бо й справді, що означає, за вашою думкою, «міщанство» в мене, як не ці наслідки надбань культури. Я так жив, розумів життя. Я надто сміливо до нього допався. Молода людина, хочу жити, а сили ж у мене... Грав на скрипці. Грав, як умів, «пропускав» крізь себе... А мене, виходить, слухали тільки класово ворожі елементи. Вийшло, по-вашому, що в загальній ситуації це «міщанство». То що ж: скрипку — до чорта, нехай пилом припадає? До чорта все! Як Діоген — найпростіший одяг, найгрубіша мова, найбезцеремонніше поводження... Бо все, що поза цим,— то від міщанства, чи так, товаришу Ельясберг? І що ж: така доба, переворот, революція в умах, перебудова в усьому, крім мистецтва, по-вашому? Старих, колись класово чужих балерин, як-от Гельцер, ми обережно «використовуємо». Яка ж чудачка радянська, дізнавшись про такі теорії, захоче себе в класово ворожі постригти та йти в балет? Бетховена, Моцарта, Чайковського... у виключні дні ледве зачіпати і, значить, тільки за геній терпіти? Хвалити «нові», часом нещирі, пейзанські, «колгоспні», з дозволу сказати, пісні — це ж зовсім не те, що має

право наша героїчна доба! Часом у них нічого музикального немає. Проста, давно забута схема з п'яти передісторичних нот. Жодного, що називається, бемоля. А пролетаріат мусить слухати... Не-е! Тут щось не так. Пробачте мені, товаришу Ельясберг. Любити чужу дружину... припустімо, що й не треба, про це я вже думав, але скрипка...

Саїд замовк і опустився. На скронях виступив піт, все обличчя зблідло. Видно було, що він весь як є розрядився.

— Ну, криза минула,— ледве чутно висловився Лодиженко.

Саїд почув цю фразу, розкрив заплющені перед цим очі, підвівся з подушки і подав другові руку. Тиснучи її, Саїд усміхнувся на знак згоди з Лодиженком.

— Я відчуваю, що знов, мабуть, у захопленні дурниць наплів, але пробачте, товаришу,— це останній раз. Треба ж чимось завершити нашу таку дискусію. А тепер пропоную в гори... Завтра ж на світанку вирушаємо до Голодного степу.

Файзулла привів чоловіка з сільради, який приніс Саїдові телеґраму. Трохи здивувався Саїд. Ні від кого не чекав і за останній час уже відвик від листування.

«Вітаю. Радий поверненню до праці. Не забувай друзів. Прохорівна хвора, чекає приїзду. Твій *Аміджан Нур-Батуллі*».

Як стовп, закам'янів Саїд. Губи шепотіли: «Батуллі, Батуллі». Яке й чиє повернення до праці, до якої саме. Тисяча запитань з одної телеграми на десяток слів! «Хвора, чекає приїзду...» А йому ж що від того? Нур-Батуллі?..

V

Тінню ходив по Ташкенту Євген Вікторович Храпков. Доки була Любов Прохорівна в лікарні, мирився і навіть забувати почав. Намаджанські події були відділені, у всякому разі, добрими чотирма-п'ятьма сотнями кілометрів. Нові знайомі так добре ставилися до нього — жодного натяку.

Часом згадувалася Тося Трохимівна. Червонів і озирався, чи не підслухав хто думки...

Орден він носив під одягом або зовсім лишав дома. Хтось бовкнув за бокалом пива, що йому дружина заро-

била цю ознаку геройства, а не він своєю, досить-таки відданою справі, роботою. Міркував:

«Кому ж іншому? Саїд-Алі в дурну історію вскочив. Преображенський... Та йому б не дали — сидів би разом із своїми поплічниками. Лишається Синявін. Але ж Синявін... надто щира, одверта з начальниками людина...» Після таких міркувань ставало легше: з адміністрації, крім нього, Храпкова, не було кому давати ордена. Маціевський, Карімбаєв, а тим більше Лодиженко — їх можна не рахувати. А як розібратися, то він, Храпков, довів будівництво до пуску води. Мухтаров заплутався, до бупрівської лікарні потрапив, а, крім заступника голови будівельної ради Храпкова, на будівництві іншого такого не було.

Оселився він у старій, ще «єпархіальній» квартирі Любові Прохорівни, бо своєї не зберіг на цей час. З квартирами в Ташкенті ще сутужніше стало. А вдаватися до рідних Тосі, як радить вона в листі, незручно.

Найбільше його тепер турбувала мала Тамара. Турбувала з усіх поглядів: близько трьох років він любив її, хоч часом і підказував інстинкт мужчини... що в її народження вкралося якесь страшне непорозуміння... Звикалося до малої, було якесь життя.

Турбувала й іншим. Жила вона з Марією в окремій кімнаті, поруч з тою, в якій тепер «тимчасово» оселився Євген Вікторович.

Спочатку плакала за матір'ю, просилася до неї в лікарню. Марія самовіддано заспокоювала, чим могла. Про батька говорила, що він дуже зайнятий і теж захворів. Не пускала до нього. Ненавидів і цю жінку, яка знала все, а дурила разом з дружиною, мовчала.

Андижанська вулиця, де мусив оселитися Храпков у будинку покійного Марковського, була дуже зручною. Приміщення пристойне з вільною кімнатою, де Євген Вікторович міг приймати хворих. Тамарочка з Марією мали окремий хід через кухню.

Чудесна квартира, й знов не його, навіть не комунальна, а... її.

Портрет Любові Прохорівни поставив їй у кімнату і за два місяці жодного разу не заходив туди. Його страшенно мучило навіть не те, що дружина його зрадила. Зрештою, не втримаєш таку молодість, хоч би й за дванадцятьма замками. До того ж це знімало з нього відпо-

відальність перед дружиною за деякі випадки «балощів» з Тосею на медичній роботі.

Часто прислухався, як Марія розповідала якісь казки дитині. Чув, що в казках тих ім'я Саїда Мухтарова надто часто фігурувало. Та не мав бодай якогось права втручатися в це.

«Не моє дитя. З боку прижите... так». Порожнеча в грудях, як у фортеці після штурму, захоплення та руйнації. «Не моє дитя...»

Так і не втручався в Маріїні казки.

Любов Прохорівна приїхала з лікарні. Якийсь молодий чоловік в європейському костюмі і в турецькій малинового кольору фесці на голові супроводжував її аж до квартири. Молодий чоловік поводився гордовито, навіть владно. Трохи бліде, схудле обличчя і чорний чуб, чорні з рижинкою східні очі. В ряді білих зубів два вставлені з платини. Проте справляв враження замріяного, ніби чимсь трохи придушеного молодого чоловіка, не без приємної зовнішності. Він ввічливо їхав на візнику поруч із схудлою, та не споганілою від цього Любов'ю Прохорівною, тримаючись на доброму віддаленні. Храпков бачив, як під'їхали вони до парадних дверей, але зустрічати не вийшов. Гукнув Марію, а сам вирішив зникнути через чорний хід.

— Знов знайшла! Ні, це безглуздя. Негайно ж розрахуватися.

В Ташкенті він мав посаду хірурга в центральній робітничій лікарні і був відповідальним консультантом Головного курортного управління. Зараз саме час, коли можна знайти причину, щоб перейти на ту чи іншу посаду і зникнути. Натура не дозволяла йому без усякого виправдання покинути дім саме в цей час.

Та даремні були нервування. Любов Прохорівна пішла просто до дочки. Євген Вікторович почув спочатку якісь викрики, а потім смачні цмокання, притишене стогнання. Поплакала й Марія, радіючи зустрічі дочки з матір'ю.

У вікно бачив, як молодий чоловік у турецькій фесці повернувся до візника, поїхав уздовж Андижанської вулиці. Тепер додивився Храпков, що візник то був з якоїсь установи, а не найманий. Проганяючи всякі злі думки, Євген Вікторович відчув, як знов засмоктало в нього під ложечкою.

«Ревнощі. Прокляті ревнощі сестри любові так само,

як сатана брат ангелам... Ні, треба наплювати. Бач, нового знайшла. З лікарні конем установи привіз, теж шишка, не гірша за Мухтарова. Розумні слова, східна скромність, скрипка... Тьху! Феску яку нап'яв, запитав би я його, для якого дідька. Щоб показати себе прихильником османівської теорії походження узбеків? Е-е, та все одно».

Євген Вікторович, не постукавши, зайшов уперше за два місяці до кімнати Тамари. Дружину він застав уткнутою обличчям у подушки. Дівча, обняте руками матері, сиділо і майже перелякано дивилось на Храпкова. Тепер Євген Вікторович у тих чорних очах яскраво бачив і відчував східне походження. В них з першого погляду була помітна подібність до її дійсного батька, такого чужого Храпкову.

Тільки мить затримався в дверях. Хотів щось сказати, навіть рота розтулив, але раптом змінив думку. Тихо відступив від дверей. З подушки відірвалося обличчя все в сльозах.

Чуже.

Прив'яле, як лист у глуху осінь, воно більше говорило, ніж колись уста: здалося, що вони висловлять тільки думку, а ту лукаву, заздалегідь приготовлену. Обличчя ж говорило про натуру, природу людини. Жінка, мати, як на світлочутливій плівці, навіки відбилася зараз в уяві Храпкова.

Міцно зачинив двері й став, підперши їх. Кортіло, щоб хтось спробував відчинити. Тоді б не пускав він своєю слонячою силою.

Як на зло, за дверима мовчали.

Постояв якусь хвилину. Хусткою витер і без того сухі свої товсті губи,— тепер тільки помітив цю властивість.

«Кінець, Євгене Вікторовичу Храпков. Ти більше вже не муж цій жінці, цій красуні, тигриці, можна сказати, вигрітій на твоїх грудях...»

Швидко вийшов з парадного і навмання пішов до парку.

Надходив вечір.

VI

Синявін, від'їжджаючи з Намаджана до Ташкента, не сказав правди Саїдові. Сякими-такими словами відкрутився. Насправді ж він їхав, щоб домовитися з центром

про день пуску гідростанції в голові магістрального каналу в Голодному степу. Не сказав він про це Саїдові, бо взагалі боявся йому розмальовувати про Голодний степ.

Центр не вважав за потрібне робити свято з пуску першої черги гідростанції каналу, а разом з нею і першої текстильної фабрики, яка працюватиме на електроенергії від цієї станції. Та вирішено, хоч і просто, без перерізування традиційної стрічки, без урочистого обіду, але з промовами, пустити станцію, а потім і Майлісайську текстильну фабрику.

Синявін тільки переночував у Євгена Вікторовича Храпкова і, захопивши його з собою на пуск станції, другого дня виїхав на Степ. Представники партії та Радвлади виїхали після Синявіна у спеціальному вагоні другим поїздом.

Дорогою до Намаджана більше дрімали. Євген Вікторович просто через слабість свого характеру не міг відмовити Синявіну і під Намаджаном уже шкодував, що погодився сюди їхати.

— І чого теліпаюсь? Не надивився на той Степ ще тоді, як я... тоді, як я... Просто ви мене загітували, Олександре Даниловичу.

— Киньте киснути, Євгене Вікторовичу. Я провітрити вас забрав. Ці столиці живуть камерним життям. У нас життя! Незважаючи на осінь, ми тільки розцвітаємо. Електростанція, текстильна фабрика, чотири бавовноочисні заводи, олійниці — все це завтра о дванадцятій годині рушить... і працюватиме.

Храпков, з поваги до співбесідника, уважно вислухав інженера, але зацікавився іншим. Відміну помітив. Це зовсім не той Синявін, якого всі знали. Він захоплений не тільки процесом будування, а й ефектом від нього! А хотілося говорити про інше, про інше...

— Пам'ятаєте, як обідали у мене і Мухтаров грав Чайковського, Паганіні? Власне, удвох ви грали.

Поїзд ішов повною швидкістю. Проїжджали кучугури бурунного піску Яз-Яванських степів. У вікна порощали піщинки. Поночіло після заходу сонця.

Кортіло журитися самотньому.

Синявін потрапив у тон:

— Добре грав. Я ніколи так не захоплювався, як тоді у вас. Тепер він зовсім не грає.

— Дивно.

— Чому дивно?

Храпков махнув рукою.

— Власне, не дивно, а несподівано. Та я знов не те хотів сказати. У мене, знаєте, тепер горобці в душі гніздa мостять. Така, скажу вам, порожнеча. Вчора ви мене запитали, чому немає дружини за вечерею...

— Справді, я, не подумавши, це запитав.

Під'їхали до станції Намаджан. Храпков за колишньою звичкою аж підхопився, щоб вийти, але тільки потягся до вікна. В проході товпились пасажири з гуржумами, у ватяних чапанах, бо ранками та вечорами ставало росяно і холоднувато.

Храпков стежив за кожним, хотів якось зачепити і не міг. Адже кожен з них якоюсь мірою родич його нещастя, що зветься дочкою. Кортіло зачепити бодай одного з них, може, щоб вилаятися, а може, просто — розважитися.

Але ж ці обличчя... Турботно-смиренні в присутності такого огрядного чоловіка. Історія призвичаїла їх шанувати цю охайність. Дехкани проходили з вагона, бочком обходили купе, де сиділи поважні пасажири. Коли помічали, що ті двоє звертають на них увагу, їхні обличчя розпливалися в посмішку ввічливості.

Ні, він не може їх ненавидіти. Він тільки заздрить їм, їхній дужості, що так переможно ламає традиції сімейної вірності.

— Знаєте, Олександре Даниловичу, вона знов знайшла собі такого ж джигуна. З лікарні привіз. Де, коли здибалася,— просто дивуюсь.

Поїзд рушив далі. Синявін не зразу відповів. Йому було чомусь противно слухати про людське горе та про підлоту.

— Плюньте, Євгене Вікторовичу. Цього треба було сподіватися. Чи вам бути в претензії?..— Він засміявся надто розв'язно, аж Храпкова заразив.— Чи не тоді саме з Чадака ви приїздили до обласної лікарні? Все ж відомо серед людей... А Тося Трохимівна ніби збиралася одружитися з одним скромним працівником з облводгоспу. Тепер ви розумієте, звідки я поінформований про такі інтимності. Дівчина службу кинула, до нас у Степову лікарню переїхала...

— Та годі, хай вам.

І дивно, що це викликало сміх. Синявін теж підкорився йому. Сміялися довго, хоч і несмачно. В цім сміхові

чулися ті лукавства, на які здатний був мужчина бодай і не в такім, як зараз у Євгена Вікторовича, настрої. Сміявся непорочний у побуті інженер Синявін, заспокоював сміхом ображеного мужа. Сміявся Храпков, відчуваючи в собі свіжий приплив давньої студентської вдачі.

Під'їжджали до Уч-Каргала, кінцевої станції.

VII

Легенький морозець давив на степ. Юсуп Ахмат старанно готувався до зустрічі гостей. Він проти ночі виїхав з Чадака до Кзил-Юрти, щоб підготувати спочинок Саїдові з товариством. До того ж треба було подбати й про засоби пересування до гідростанції. На закінченій трамвайній магістралі рух почнеться з пуском станції. На дековільку навряд чи пощастить улаштуватися, бо вже зарані почали до голови каналу вирушати люди.

Кзил-Юртівський завод, уквітчаний прапорами, чекав електрики. Понад горою до воріт ішли всю ніч каравани з сирцем-бавовною з усієї центральної дільниці. Довгий пакгауз було забито цим сирцем, забиті й криті резервні комори. Перший колгоспний урожай голодностепської бавовни хоч і не був винятковим через пізній засів, але на заводі відчувалася якась бадьора напруженість, п'янка насолода чекання першого робочого гулу заводу.

Юсуп запитав у техніка, чи не дали б вони йому дрезини, принаймні хоч не моторної, з'їздити до станції.

— Хіба не хочете бути в нас на пуску?

Інженер Данилко заклопотано, навіть абсолютно без усякого діла, обходив уже в котрий раз територію заводу, перевіряючи та радіючи, сподівався й тремтів. Юсуп Ахмат-Алієв привітно вклонився інженерові.

— Ви так рано господарюєте...— не знайшов чогось іншого сказати.

— Привіт аксакалові. Чекаєте на пуск заводу?

— Дякую. Я мушу гостей до голови каналу доставити. Саїд-Алі в мене...— Юсуп не міг договорити. Де взялася Маруся, дочка Данилка, якісь робітники, комсомольці.

— Мухтаров у вас? Він буде на пуску? — перебиваючи одне одного, допитувалися в Юсупа.

Як іскра, пролетіла чутка по Кзил-Юрті, що на відкриття станції прибуває Саїд-Алі Мухтаров. Данилко дозволив дати заводську моторну дрезину, щоб забрати

Саїда просто з Уч-Каргала і доставити до голови каналу. Старий машиніст Коропов упросився поїхати до Уч-Каргала для зустрічі, Ісенджана прихопив з собою.

На заводі піднесено прийняли цю звістку. Голова завкому протелефонував на Майлісай. Текстильна фабрика — на південну дільницю, звідти знову в Кзил-Юрту. Через якусь годину, коли старі Ісенджан та Коропов вирядилися до Уч-Каргала на зустріч гостей, увесь Голодний степ, майже всі дехкани колгоспів знали, що Саїд буде з ними святкувати закінчення будівництва.

Карімбаєв метнувся до голови каналу, щоб і там відповідним чином підготувати зустріч.

Довідався й Карагаш про це. В обителі ця звістка просто в жар і холод кинула ішанів. Їх на протязі якогось часу ніхто не чіпав. Чи то були так зайняті закінченням Голодного степу, чи справді забули про них після чутки про втечу з бупру імам-да-мулли Алімбаєва. Обитель стривожилася. Ім'я Саїда наганяло жах не тільки тому, що Алімбаєв повернувся вже аж із Мекки і переховується в обителі, а й тому, що правовірні надто вірять в Саїда, під час пуску можуть пошкодити обительським планам.

А плани в обителі «скромні», але вірні...

В голову каналу валками проходили люди з усього Голодного степу та з його околиць. В цих валках теж говорилося про те, що Саїд повернувся на будівництво, будуватиме третю й останню чергу будівництва: школи, клуби, лікарні та театри.

На станції Уч-Каргал ранком з'їжджалися дрезини. Телеграма головного інженера будівництва Маціевського зняла на ноги всі чотири дільниці. Кожна дільниця прислала свою легкову дрезину. Головна контора вирядила також два автомобілі. Поїзд мав прибути ранком, тому Синявін з Храпковим заночували в Уч-Каргалі, просто на вокзалі в чайханщика.

Вдосвіта, незадовго перед приходом поїзда, критою арбою з Гурум-Сарая приїхав на станцію і спинився біля тієї ж чайхани Саїд-Алі з своїми двома гостями.

Храпков ще спав у кутку чайхани, загорнутий у килим. Синявін робив свої ранкові фізкультурні вправи, щоб «далі не товщати». Був щиро втішений, коли побачив Саїда в арбі. Спочатку вирішив розбудити Храпкова, але не добіг і вистрибнув на вулицю.

Потягалися, віталися, гомоніли.

— Як по-писаному, чорт візьми! — напівздивовано захоплювався Синявін, потискуючи руки приїжджим.

Його вже котрий раз обходив Ісенджан, щоб підійти і шанобливо привітатися з Саїдом.

Храпков, почувши голоси, підвівся з-під килимів і звернув увагу на гурт. Побачив, що старий Ісенджан низько, мало не до землі, вклонявся якомусь узбекові в чапані та в тюбетейці, вишитій білим узором по чорному шовку. В грудях йокнуло.

— Євгене Вікторовичу, вставайте. За чверть години має бути поїзд,— нашвидку вдягаючись, будив Синявін.

У нього зовсім випала з голови розмова в поїзді, ніякого уявлення не мав, що робилось у серці лікаря.

— Я не їду на відкриття,— пробубонів лікар, приводячи себе в порядок.

— Отакої-о! Чи не приснилося щось?

— З цим поїздом поїду до Андижана. Мені зовсім не кортить милуватися, як шануватимуть того... розвінчані святощі національні. Пробачте мені, Олександре Даниловичу.

Синявін тільки очима кліпав. Тепер зрозумів усе. Його становищу не позаздриш. Що Храпкову треба негайно ж їхати до Андижана чи хоч до самого чорта в зуби — жодних сумнівів не було. Але як його тепер вивести з чайхани, коли на проході розсівся Саїд-Алі з товаришами? Ісенджан, як учень учителеві, прислужував, переганяючи чайханщиків.

«Хоч у мішку винось»,— пожартував за звичкою.

До перону прискочив скорий поїзд. Через хвилину помчав далі, лишивши на коліях вагон з представниками влади, що приїхали на пуск гідростанції та заводів Голодного степу. З інших вагонів поїзда випорснуло з сотню молоді.

Храпков не встиг одягтися і від цього поїзда відстав. Його неприємності збільшилися ще й тим, що Синявін кинув його, побіг до вагона на коліях. Становище лікаря стало критичним. Він уже вдягся, нашвидку промив очі з чайника над мискою, аж його помітив інженер Ельясберг.

— О, Євгене Вікторовичу! І ви не втрималися. Похвально, похвально.— Ельясберг, вітаючись за руку, допоміг лікареві злізти з помосту. Не випускав руки, попрямував з ним просто до гурту. Храпков бурмотів сло-

ва вітання, подяки. Він надто вихована, ввічлива людина, щоб грубо вирвати руку і рушити геть, куди очі дивляться.

Очі зустрілися з Саїдовими.

«Що він говоритиме, як триматиметься?» — вернулося в голові. Ішов, як на налигачі, за Ельясбергом, не спускав очей з Саїда.

Мухтаров зіскочив з нар чайхани. Справжня, невдавана усмішка, як холодний душ, обдала Храпкова. В тій усмішці лікар не прочитав жодного натяку чи презирва. Ні. Між ними нічого не було! Їхньому знайомству, навіть дружбі, ніщо не пошкодило. Перед Храпковим стояла та ж сила волі, той же непоборений колóс, якому він, як кумиру, вірив, служив і якого боявся.

«Ліки від ревнощів»,— устиг тільки подумати.

Саїд-Алі твердо пішов назустріч і, стиснувши руку, як дійсно при зустрічі з близькою людиною, заговорив чарівним голосом, відкривши обидва ряди міцних, непопсованих зубів.

— Слово честі, еміра бухарського Мір-Сеїд-Абдул-Агад-Богодур-хана я більше тут чекав здибати, ніж вас, Євгене Вікторовичу,— цілком щиро висловився Мухтаров.

Храпков подякував, розгублено привітався з рештою знайомих і не встиг отямитися, як до гурту підійшов Синявін в супроводі того молодого узбека в шикарній турецькій фесці, який привозив Любов Прохорівну з лікарні. Він ішов з повагою, але і не без пихи, властивої молодій людині, несподівано висунутій на начальника. Видно було, що він добре засвоїв собі права та обов'язки голови урядової комісії на пускові другої черги Голодностепського будівництва. На руці ніс добротний плащ і, доходячи до гурту, де сидів Саїд-Алі, передав плащ спритному дехканові, який теж прибув у тому ж вагоні комісії. Мухтарова немов окропом хто облив з-за рогу: в дехканові, який так гідно взяв на руку плащ голови урядової комісії, Саїд ледве впізнав одягненого в хазяйновито-обношений чапан Васю Молокана!.. А як природно він грає свою роль не то благородного мулли дехкана, а чи помічника видатного урядовця, як м'яко і з гідністю водночас тулить долоню до грудей, шануючи високе начальство, але і себе не принижуючи...

Саїд-Алі тільки мимохідь, неначе зовсім випадково зустрівся поглядом з Молоканом. Хоч би тобі іскринка

забігала! Певен був, що, коли б звернувся до нього в найдрібнішій справі, не викриваючи знайомства, дехкан з тою ж шанобливістю та гідністю відповів би йому, як зовсім чужій, незнайомій людині. Чапан (загорнута пола за полу), кілька хусток підперезано, як годиться, на голові передбачливо не нова, як і чапан, ферганська тюбетейка. Посивілу бороду зі смаком підстрижено.

Він навіть не відвихнувся від Саїдового випадкового погляду, мужньо витримав його. Нічого і все сказав Саїдові той мужній жест...

Синявін був уже біля представника Центрального Комітету партії, що останнім вийшов з вагона і найбільш статечно поводився. Його Синявін знав по комісії пуску першої черги. Це була надзвичайно стримана, зразково чемна людина, якої Синявін просто без усякої причини стерігся. Голова комісії ніби відповідальності такої не відчуває, як Ходжа Алямов, навіть ступає, коли йде, надто позуючи. А Ходжа Алямов — ні. Твердо, нога за ногою, йде, просто відповідає на кожне слово і, коли ще здалеку побачив Мухтарова, не усміхнувся, як інші. Тільки очі заграли, цигарку з рота в руку взяв. Тихо запитав інженера Синявіна:

— Запросили й інженера Мухтарова?

— Так. Маціевський персонально. Я теж...— випалив, не розгубившись, Синявін.

— Це добре зробили. До речі, я хотів з ним ближче познайомитись. Ви мені допоможете?

— З дорогою душею, уртак Ходжа Алямов.

Мухтаров саме стояв перед людиною в турецькій фесці, згадував. Відчував, як цей чоловік по-приятельському потискав йому руку, і соромився, що не може тим же відповісти.

— Забув? Нова Бухара... Похорони Мірза Назрулла, закатованого...

Саїд-Алі дійсно починав упізнавати. Але до чого ж тут Аміджан Нур-Батуллі?

— Мірза Аріфов? Член джаддистського [1] центру?

Обидва як вилиті красені. В Саїда трохи волосся посивіле, але стан кремезніший, молодецький. На обличчі Саїд-Алі старіший за свого товариша, та відчувалося, що Батуллі не відмовився б бути Саїдом. Тільки порів-

[1] Буржуазно-націоналістична просвітянська партія в дожовтневій Середній Азії.

нюючи цих двох красенів, можна добачити вади в обличчі та поставі голови комісії.

— Але я нічого не розумію,— ховаючи розчарування, говорив Саїд, натякаючи на метаморфозу імені та прізвища цього сина досить відомого в свій час джадіста. Дехкан Вася стояв осторонь і розумів, що це говорилося для нього... Ще більше байдуже-смиренно стояв чекаючи.

— Киньмо, Саїд-Алі, після розповім. Дуже радий зустрічі. Скільки маю...

В цей час перед Саїдом зупинився у благально-смішній позі інженер Синявін, а поруч нього Ходжа Алямов.

— Прошу знайомитися: з ЦК товариш, а це інженер Мухтаров. Пробачте, Саїд-Алі, ще з Ташкента просить уртак, щоб познайомив.

— Я дуже вдячний. Ми, здається, зустрічалися.

Без сумніву, Мухтаров був вдячний. Він мав нагоду продумати цю зустріч з колишнім Мірзою Аріфовим і, може, розпитатися в Ходжі Алямова про нього.

— Що він тепер робить? — не прямо запитав Саїд, киваючи головою на феску, що в цей час віталася з Лодиженком та Храпковим.

— Член комісії Наркомосу. Взагалі — башковита людина. Тільки... в Туреччині вчився, але... висланий за пропагандистську роботу. В кандидати прийнятий у Наркомосі.

До вух Саїда долетіли слова Батуллі, сказані Євгену Вікторовичу:

— О, нема за що, цілком випадково. Я їхав до установи і побачив, що жінка опинилася в скрутному стані. Візник обламався, а другого поблизу не було. Джентльменський обов'язок ввічливості, не більше... Але я з великою охотою зробив приємне. Тим більше, довідавшись, що вона — ваша дружина.

Дрезинами, автомобілями забрали приїжджих. Лодиженко з допомогою Коропова забрав Саїда таки на заводську дрезину, захопивши з собою Храпкова, Ходжу Алямова.

Батуллі поїхав з Синявіним на автодрезині головної контори, як його і просив Маціевський.

«Чого я так сплохував перед ним?» — думав Євген Вікторович, зажмурюючись від швидкості та характерного, приємного в цих степових просторах гулу мотора дрезини.

VIII

Накрапав перший у цім році дощик. Несміливо так порощив об пожовкле, позолочене листя в садках Мазар Дихана. Навислі з гір хмари притримували сутінь ранкову. І раділи обительські ішани. Як кішки перед горобчиком, ходили по обителі, надто молитовно говорили до дехканів. Ніби справді сьогодні перший день духовного відпочинку. Як з пожовклого листка сльозинки дощу стікали, так з уст цих служників божих котилися прозорі, спасенні слова. Важко сказати, чи гадюча отрута буває зовнішньо прозоріша, ніж слова ішана «хіджри» [1].

Цілу ніч їм доводилося працювати. Голодний степ їм ставить умови: або боротись і жити, або вмерти. Що день, що година, то гірше. В це літо воду на бавовну в чергу полити давали. Обитель бідніє. Антирелігійна агітація в ленінських кутках колгоспів по степу нанівець зводить їхні молитви. Найкращий, з голосом, суфі покинув Қараташ і в Ташкенті на радіоцентрі диктором працює. Цілу ніч проводили перекинутих із-за гір басмачів. Це — остання ставка. Все, що можна, треба робити, аби невірним не дати пустити ще й електрику від тої шайтанової вигадки.

Перед світанком імам-да-мулла Алімбаєв повернувся з провалля, де з гір вискакувала колись така барвиста шумами, розкішна Қзил-су. Тепер тільки ручайцем сльозить по руслу, і дно річки стало шляхом у гори. Тільки вчора, коли припинили воду в голові каналу, щоб підготуватися до пуску гідростанції, тільки тоді Қзил-су відчули в обителі. Зауром стала Қзил-су.

Алімбаєв неспокійний. Загін басмачів, організований частково в нетрях чужинських гір, доповнений байством з Қараташа та з околиці, розбігається. І взагалі він не мав того запального бойового настрою, якого треба для такого випадку,— стомили гірські переходи, лякала перспектива збройного опору. А треба було напасти на голову каналу, захопити озброєну охорону й зруйнувати греблю та станцію якими завгодно засобами. Для цього слугуватимуть піроксилінові шашки з імперською маркою і добрий натиск води та просте руйнування механізмів.

А тут ще лихо: оця чутка, що Саїд-Алі буде на від-

[1] Хіджра — пустельник.

критті, збаламутила дехканів. вони валками [illegible] і йдуть понад Кзил-су. Треба запобігти, треба [illegible]ти обитель на всякий випадок. Хитрі більшовики провели з Голодного степу воду на землі Караташа й заспокоїли дехканів.

Імам-да-мулла постояв під чинарою, ніби сприймаючи дух Магометів, що лився через оті вбогі краплини дощу.

— Ель гамдулілла!

Алімбаєву відповіли звичним словом, але далеко не звичною інтонацією. Повернення Алімбаєва з Мекки, де він дістав благословення самого всемусульманського халіфа, остільки підвищило його божественний авторитет, що слова вимовлялися з мимовільним трепетом релігійного екстазу:

— Бісмілла, бісмілла, бісмілла...— переходило в шепіт.

— Ллоіллага іллалла, Магомадан рассул алла,— також урочисто благословив таку відповідальну нараду Алімбаєв.

По зовсім короткій паузі він наказав подати заготовлений текст рівоята [1] до дехканів Голодного степу.

— Правовірні! Ми повинні відвернути від себе можливе обвинувачення за басмачів. Башка [2] ішан в обителі самого Магомета так велів: треба псувати нечисту вигадку білих, а незабаром виступає весь світ проти більшовиків. Державні мужі не дозволять забирати Кзил-су, води якої мусять у близькому майбутньому оросити концесійні землі. Папа римський оголошує газават [3] більшовикам за те, що вони руйнують церкву. Башка ішан Халіф поведе весь мусульманський світ за наш газават. І це буде не за горами. Не мине дванадцять заклять по шаріату, як це станеться. Загін басмачів з хоробрим Мустафа-беком, самого Баче-Сакау підручним, зробить цю справу. Треба сподіватися, що провину перекладуть на нас. А ми що: священнослужителі Магометові та його намісники в мазарі Дихана...

— Бісмілла, бісмілла...— шелестіли самі губи ішанів.

— А щоб відвести руку, ми випустимо негайно ж цей рівоят, щоб, доки відступник Мухтар-баба доїде до Кзил-Юрти, рівоят уже був там. Ця людина самими

---

[1] Рівоят — безапеляційна духовна ухвала-відозва.
[2] Башка — головний.
[3] Газават — священна війна.

нечистими духами в образі дехканів оберігається. Діючи рівоятом, ми врятуємо нашу обитель.

— Бісмілла...

Імам-да-мулла взяв з кучі один аркуш і, простягши перед собою, як хартію гріхів, прочитав арабською та узбецькою мовами:

«Трудящий дехкан! Волею бога та Магомета, його пророка, ти дістав воду на дику пустелю. Твоїми стараннями та благословенням божим земля, пристановище духа нечистого, оросилася й дала свої перші плоди. Свята обитель Мазар Дихана скорилася перед волею бога. Ти, хазяїн землі дикої, мусиш спожити її. Про це в книгах святого писання «Хідал-і-Шаріф» (ах'я і амават) говориться: «Хто воскресить землю, тобто хто призведе її в стан господарського обробітку, той є її благословенним господарем».

В корані на сторінці «Аібія» сказано: «Бог показує, що господарем землі може стати той, хто докладає до неї безпосередньої праці, хто її обробляє».

Такі божі істини спонукають нас, правовірних, радіти з закінчення твоєї, трудящий дехкане, праці на обводнення Голодного степу. Тепер він не голодний уже, а з ним і ми!»

Імам-да-мулла відірвався від рівоята, подивився на ішанів і, вказавши по черзі на трьох найстаріших, звелів:

— Ви втрьох підпишете.

Тремтячими руками підписували на руках у імам-да-мулли святі мужі з обителі Мазар Дихана: Мухаметдін Хан-Мутаваллі, Азам Махмуд Ходжа-імам, мулла Мухамед Масабаєв-Карі.

IX

Вершник, загнавши коня, прискакав з обителі до Кзил-Юрти за якихось десять хвилин перед приходом першої дрезини з Саїд-Алі Мухтаровим. Посланець шукав кишлачного голову Ради, але натрапив на Юсупа Ахмат-Аліева, якому і передав відозви. Весь церемоніал передачі тривав якихось дві хвилини:

— Аманми-сиз!

— Саламат...— відповів машинально Юсуп.

— Обитель надсилає для правовірних грамоту на сьогоднішнє свято.

Юсуп узяв ті аркушики, гаразд не розуміючи, що це. І коли перебіг очима по одному з них, хотів щось запитати в посланця, та він уже був за заводом. Не надаючи особливого значення цій листівці, Юсуп передав її дехканам тут же, на вулиці, залишивши собі для пам'яті кілька примірників.

З голови каналу їхала проста дрезина з такою силою, що з розподільника вискочила обслуга. На дрезині, стоячи, працювало біля важеля троє, серед них розтріпаний одноокий Карімбаєв. Не було сумнівів, що трапилося лихо. Карімбаєв виїхав вдосвіта до голови каналу і, не протелефонувавши звідти, зараз повертається в такому вигляді.

— Що трапилося?

— Басмачі! — гукнув, ще й не спинивши дрезини.— Голову каналу зайняли басмачі. Роззброїли міліцію. Можуть пошкодити... Ми до голови не доїхали, повернулися.

Карімбаєв ускочив у розподільник до телефону, але у вікно побачив, що з Уч-Каргала мчала заводська дрезина. Дрезина стала біля розподільника, бо були загороджені рейки. Карімбаєв вибіг з дверей і повідомив, що басмачі руйнують голову каналу.

Саїд-Алі і Ходжа Алямов всю дорогу з Уч-Каргала розмовляли про нове призначення Мухтарова на працю. Уже саме призначення своєю несподіваністю так вразило Саїда, що він у перший мить не міг відповісти ні слова, не те що згодитись. Тільки під'їхали до контори, таки зібрався з думками:

— Що ж, оскаржувати ту ухвалу мені не випадає і постараюсь бути кращим начальником будівництва Ташкомбінату сільмашбуду, аніж був на Голодностепському будівництві. Покарання хоч і тяжкі, але й корисні.

Дрезина спинилася, Саїд перший зійшов з неї, ледве почувши Карімбаєве повідомлення. В першу хвилину якесь заціплення напало на всіх. Які басмачі? Звідки вони взялися, коли три-чотири роки тому їх ліквідовано і решту загнано за кордон у гори?

Потім настала хвилина зламу. Коли басмачі захопили міліцію в голові каналу, то що їм заважатиме дістатися сюди? Адже ж ближче, як з Намаджана, червоноармійців не викличеш.

Саїд озирнувся на дрезину, з якої ще не вийшли його товариші. Знизу мчала конторська дрезина з Синявіним.

Маціевський, навіть не привітавшись з гостями, кинувся до телефонів.

— Телефон до голови працює? — запитав Саїд-Алі.

Саїд попросив трубку з рук Маціевського.

— Алло, голова? Хто говорить? Хто? Не може бути. Покличте бек-баші... Так, так, від басмачів.

Мухтаров чув, як повторювали те, що диктувалося. Не кидаючи трубки, Саїд махнув рукою, щоб присутні мовчали в кімнаті.

В трубці загомоніло — значить, не роз'єднано. Почув звертання узбецькою мовою.

— Хто говорить?

— Саїд-Алі Мухтаров, а ти хто?

Ясно було, що ця відповідь була несподівана для того, хто говорив з Саїдом. Він запнувся, щось хотів сказати, але утримався.

— Я чекаю басмацького бек-баші до телефону,— знов владно сказав Саїд.

В трубці засміялися.

— Я слухаю,— відповів той же голос.

Почалася розмова. Басмач погрожував, що його молодці зараз же прилаштують піроксилінові міни й зруйнують станцію, а потім і греблю. Саїд-Алі запевняв його, що цього не зроблять басмачі і зачекають, поки приїде до голови сам він, Саїд-Алі. Якийсь час басмач переконував Саїда, що він не насмілиться приїхати. Адже за його голову в Мецці оголошено велику суму грошей. Вони навіть згодні зачекати з вибухами, доки він прибуде.

— Це дурниці. На моїй голові ви не заробите. Я їду,— запевнив Саїд-Алі.

Басмач давав годину строку і попереджав, що, коли за годину його не буде, все злетить у повітря.

— Ви чудак. А ще й бек-баші, учень Баче-Сакау! До голови каналу сорок шість кілометрів через тунелі. Дрезиною ж на шістнадцять кілометрів більше. А літака у нас немає. Чекайте мене, не забарюсь.

Очевидно, на тому і погодилися і ті, що захопили телефон у голові каналу.

— Невже ви думаєте зробити цю дурницю? — жахнулися присутні, коли Саїд повісив трубку.

— Я їду сам — така умова,— говорив Мухтаров, виходячи з розподільника.

— Але ж це безглуздя. Треба всі чотири дрезини вирядити з міліцією. Не втрачаймо розуму. Вас негайно

заб'ють. Немає в них ніяких піроксилінів, то дурниці, тільки лякають.

Мухтарову стало соромно, що він якусь мить схилився в думці на ці умовляння. Синявін, весь білий, як крейда, обома руками взявся за голову, ходив коло дрезини взад і вперед. Ходжа Алямов радив зачекати, доки він протелефонує в Намаджан. Маціевський єдину свою руку поклав на плече:

— Може, передумаємо, Саїд-Алі?

— Ні, я їду. У нас мало часу. Телефонуйте Намаджанові, уч-каргальському ДПУ, з Штейном переговоріть і робіть, як він звелить, а я тим часом поїду. У мене залишилося сорок вісім хвилин. Розумієте, що в такій справі перемагає рішучість дій... Мусимо виграти час!

Моторист перевірив мотор відкритої дрезини, завів його й стояв, готовий вийти.

— Оце гальмо, а це вимикати мотор. Щоб стати, просто закриєте доступ пального та гальмо.

— Добре, дякую. Я розуміюся на цьому.

Мухтаров включив конус. Машина завила і, взявши високу ноту, рушила. Щось крикнули з гурту, та Саїд не озирався. Відкрив допоміжний кран пального, і машина ривками понеслась в гори. Тепер не чути було мотора за якимсь загальним свистом. Ніби безперервні луни в бескеттях від позахмарного гулу вічних буранів у горах перегукувалися назустріч.

Ледве накрапав перший дощик, освіжав повітря.

«Покарання тяжкі, але й корисні...» — звучали в вухах власні слова, сказані за чверть години. Тепер він їде просто в руки найзаклятішим своїм ворогам, ворогам його партії, Радянської влади. Тільки ревуть у вухах гірські луни від мотора в його руках. З переляканими обличчями подекуди виряджали його дехкани, що поспішали геть з гір.

Ну, ось тобі й війна, товаришу Саїд-Алі Мухтаров!

І збігла інша думка. Чому саме смерть повинна завершувати таке кільце особистих життєвих невдач? Самотній? Ні, не самотній! ЦК партії, знаючи про ухвалу обкому, «знайшов можливим»... для «оздоровлення будівництва Ташкентського сільмашбуду...» призначити інженера Мухтарова!

А сильна, як смерть, попередня думка таки не виходила з голови. Війна! Пробував зацікавитися гірським ландшафтом, оцінити коротенькі, навіть не кріплені

дерев'яним кріпленням тунельки по путі. Маціївського проекти. Личкувати збираються аж у третю чергу будівництва. А чи є потреба взагалі їх личкувати? Камінь, скеля. Де-не-де слизить з ущелин вода.

Мотор на диво рівно працював. Тільки непомірне тепло йшло від нього, і Саїд вистромляв голову за скло, раптом поринаючи в захопливу прохолоду мокрого з дощем вітру.

Проскочивши Кампир-Рават, Мухтаров подивився на годинника. Лишилося ще вісімнадцять хвилин. Через якихось п'ять хвилин він проскочить останній тунель біля голови. Може, це жарт? Може, й басмачів ніяких нема? Просто там пожартували, як на перше квітня.

Та це не був жарт. Четверо озброєних англійськими гвинтівками та кинджалами стояли по двоє з обох боків тунелю і вирядили Саїда залпом пострілів. Очевидно, давали звістку своїм. Виключив конус. Мотор загарчав і вмовк. Дрезина по інерції йшла в тунелі і круто звернула з нього. Саїд притиснув гальмо. Тунель простягався на сто один метр. Машина, загальмована, спинилася з другого боку.

До дрезини назустріч бігли десятків зо два басмачів, одягнених і озброєних хто як і в що зміг. Темінь тунелю змінилася різким денним блиском, а в вуха вдарив недоброзичливий лемент ошалілої від перемоги банди.

Саїд зрозумів, що його вчинок дещо легковажний. Що це війна — жодних сумнівів не стало. Перемога басмачам далася дешево, навіть без елементарного шахрайства. Просто сам віддався їм в руки. «Таке глупство,— промайнула тверезa думка,— знов легкодухість...» Та було пізно і непотрібно ганьбити чи хвалити свій вчинок.

X

Бек-баші Мустафа не виявив ні краплі радості, принаймні так здалося. До дрезини рушило кілька озброєних чоловік, виявляючи нервову поспішність. Саїд-Алі не чекав, доки його витягнуть з дрезини (не було сумніву, що саме такий намір мали басмачі). В кількох метрах спинився краще одягнений і озброєний чоловік з моложавою борідкою. Поруч з ним другий, видимо, помічник. Саїд обох розпізнав з першого погляду — один з них був бек-баші. Про план дій не було коли думати.

Вискочив з дрезини і пішов до бек-баші. Мислі ганяли в голові, як хаотичний літ іскор грозової блискавки. Топографію гирла знав до дрібниць. Тікати можна тільки в тунель або скочити вниз, просто в гирло каналу. Припустімо, що дрезину він устигне оббігти до першого пострілу з гвинтівки. А далі? Краще — вниз, у гирло...

Мислі загальмувалися. Руки басмачів уп'ялися в Саїда і повернули весь хід думок до ганебної дійсності. Два одгодованих байських сини тримала Саїда, як у залізних обценьках. Лемент переможців нищив усяку надію на випадок, що врятував би Мухтарова.

Бек-баші махнув рукою на гирло. Байські сини різко потягли Саїда в бік глибокого басейну давно закінченого гирла. Недавно спустили з гирла воду, і тільки калюжки блищали по глиняній підошві. Крутий обрив з гірської породи та лесу укосом спускався в гирло на глибину до трьох метрів. Навіть чорно зробилося в очах. Його, напевне, ведуть розстріляти над кручею, як нерозважного злочинця, без опору, боротьби. Двоє триматимуть, а третій... у потилицю з револьвера. Точний автомат не зрадить. Смерть... ганебна смерть боягуза від басмацького автомата.

Який непродуманий, нерозважливий вчинок дозволив собі Саїд! Єдине залишилося: відтягти, затримати, доки там... Штейн, міліція, Синявін.

— Пустіть! Мушу говорити з бек-баші,— уперся і став Саїд-Алі, порівнявшись з начальником банди.

І саме в цю мить від дрезини ляснув револьверний постріл, другий. Стріляв снайпер, якому хибити, як мінеру, в цю мить не дозволялось. Упав бек-баші з простреленою головою. Панічний лемент. Охорона Саїдова раптом обернулася в бік стрілянини, на лемент. Два револьверні постріли паралізували своєю несподіванкою банду басмачів.

Саїд з усього розгону рвонувся і в ту ж мить обезброїв басмача. Перший постріл з гвинтівки пустив просто в гурт переляканих басмачів і змусив їх попадати на землю для захисту. Скочив і засів за зручними скелями. Тільки тепер блискавично він збагнув становище. В голові каналу було десятків коло п'яти басмачів, нашвидку озброєних. Міліцію вони могли роззброїти тільки хитрощами. Кулемета міліцейського ніде не видно, значить, вони його ще не мають.

Але хто стріляв біля дрезини? Кого другого поціляв той герой-стрілець?

Та вирішувати не було коли. Мухтарову з-за скелі не видно було, що робилося там, біля дрезини, де його схопили басмачі, але там щось сталося надзвичайне, коли зчинився такий майже панічний лемент. До того ж і його самого ніби зовсім кинули, захопившись, очевидно, подією біля дрезини.

Ззаду від Кзил-су загомонів натовп. Саїд обернувся з гвинтівкою на гомін і був здивований: від Кзил-су дерлися на гору, йшли, поспішаючи понад берегом, дехкани.

Важко було визначити їх кількість, але по узгір'ю вже дерлося до голови більше сотні.

Згадалося літо. Саїд закінчував роботи перед пробою пуску. І вони отак, як зараз, лавою посунули по узгір'ю, гадюкою простяглися понад Кзил-су.

«Ар'єргард басмацький»,— промайнуло в голові, і міцніше стис гвинтівку. Тепер він уже не вмре ганебною смертю.

Передні на горі спинилися. Немає сумніву, що Саїда вони не бачать за скелями біля гирла.

Від станції пролунали постріли, і дехкани припали до землі. Дехто посунувся вниз. Чути було прокляття в гурті.

Нічого добрати не можна. Але ж дивно, чому про нього забули?

Мухтаров, нарешті, оглянув гвинтівку в руках, озирнувся, вирішував. Весь час тримав гвинтівку напоготові. Він бачив, як дехкани підходили з берега під гору і падали, щоб не потрапити під постріли, що несміливо раз у раз таки випускалися в напрямі на дехканів.

Тоді Саїд-Алі вирішив,— безперечно, спільники, коли вони бояться басмачів.

— Акаляр! Уртакляр! — гукнув Саїд, підіймаючи догори зброю.

— А-а-а! — гукнуло йому на відповідь з десяток голосів. Натовп дехканів раптом став на ноги, дехто, як міг, вітав Мухтарова.

Чи радіти, чи стерегтися якоїсь пастки? Та будь що буде.

Мухтаров по скелі вилазив на гору до дехканів. Ось-ось ближче. Вже бачить їх здивовані, подекуди шанобливі обличчя. Він не може помилитися в них. Так. Це

спільники. Вони прийшли на свято пуску гідростанції і нічого не розуміють. Вони ще й досі певні, що це охорона станції стріляє в них, вважаючи їх за злочинців.

Саїд уже міг бачити з-за каміння споруду станції, ворота, припалі висхлим мулом. І жодного басмача. Вирішив поза кряжем продертися до будівель станції. З гурту дехканів знайшлися охочі його супроводжувати.

Продираючись під захистом скель до станції, Саїд з дехканами натрапили на труп міліціонера. Далі лежали зв'язані ще четверо з позатиканими ротами.

— Де начальник охорони? — запитав Саїд, розв'язуючи аркан на руках молодого міліціонера-росіянина.

— Його розстріляли басмачі за те, що не сказав, де замок від кулемета.

— Давайте замок! — скомандував Саїд міліціонерам. Майже вся група дехканів рачкувала по бескеттю за Саїдом та його помічниками. До станції тепер треба вже зовсім відкритим хребтом пробігти якусь сотню метрів. Вибирати було нічого. На станції, в лівій башті, кулемет.

Саїд з міліціонерами та натовп дехканів рвонули по відкритій рівнині. І дивно — зовсім тихо. Жодного пострілу.

Доки міліціонери лаштували кулемет, Саїд був уже біля дрезини, ховаючись за її корпусом, і побачив таку картину.

На східцях лежало двоє. Один з закривавленою головою ще корчився від болю, зачіпаючи й другого, уже мертвого. Бек-баші лежав там, де впав від першого пострілу. Поранений, що біля дрезини корчився,— помічник бек-баші. Тоді стали поставати всякі догадки про цю подію: «Серед басмачів паніка. Бек-баші забитий першою кулею...»

І став сміливіший. Жодного басмача не було видно на ділянці голови каналу. Відступили.

В тунелі декількись щось застогнало. З башти у міліціонерів загомонів кулемет. Саїд кинувся в тунель і... ледве не впав від несподіванки.

В тунельній ніші, тримаючись за закривавлену ногу, сидів Семен Лодиженко.

XI

Слідом за Саїдом Маціївський послав закриту дрезину. Через двадцять дві хвилини вона примчала. Разом з лікарем Храпковим та з Синявіним прибуло шість міліціонерів з контори та з заводів. Інші дрезини йшли не з такою швидкістю й прибули тоді, коли забинтований Лодиженко вже лежав у приміщенні станції, курив цигарку, запропоновану Євгеном Вікторовичем. Міліція нагнала басмачів у Кзил-су, дев'ять чоловік роззброїла, двох пристрелила в воді, а решта розбіглась в бескетті й зникла.

— Невже ви не чули, як я гукав? — питав Синявін Мухтарова.— Я ж крикнув, коли він на ходу сідав у дрезину.

Саїд згадав той вигук. Та чи було йому коли в ту мить зважати на вигуки?

Лодиженко уривками досить піднесено розповідав, як він під сидінням ззаду приїхав з Саїдом до басмачів, як схопили Мухтарова за наказом бек-баші і як, лежачи боком, важко було поцiляти в бек-баші з-під сидіння.

— Та наган-батюшка не хибить у наших руках. З першого пострілу — наповал. Другий раз я вистрілив і зажалів. Не цілившись, не можна стріляти, маючи всього шість куль... А побачили б ви той переполох серед них, коли за пострілом упав бек-баші! Та ще й Саїд вистрілив. Двоє кинулися до мене. Але я вже був на ногах. Другого начальника теж вразив, хоч і невдало. Він, уже впавши, таки поранив і мене. Довелося в упор вистрілити ще в одного і відступити в тунель... Басмачі, як вівці без барана,— хто куди. Навіть зброю кидали.

Саїд-Алі щільно підійшов до пораненого. Взяв його обидві руки в свої і на диво присутнім по черзі поцілував їх. Потім вгомонив свої нерви остільки, що міг говорити.

— Дякую! Життя не пошкодую...

— Саїд! Все нормально! Життям не розкидайся,— заспокоїв поранений.

— Так, правильно, Семене! Віднині ми не тільки друзі!.. Брати! — потис руки, аж затріщали кістки, і відпустив.

XII

Рівно о дванадцятій годині в гирлі було повно води. Скрипіли від натиску ворота, пінилася вода. Мацієвський, погодившися з Синявіним, дав знак пускати воду в ротори гідростанції. Заклекотало і ніби зашкварчало, як на гігантській сковороді. Інженери, техніки стояли заворожені, на їх обличчях відбивалося стільки ж радості, як і тривоги.

Один за одним увімкнули три генератори.

На гідростанцію прибув народ. З Намаджана приїхав загін охорони на чолі з Августом Штейном. Басмачів йому передали з міліції. Спробу ворожої диверсії було зірвано, пуск гідростанції мимоволі обернувся на велике свято. Серед дехканів з'явилися промовці. Мітинг сам собою почався.

— Мухтарова-а! — хтось гукнув з комсомольців.

— Мухтарова! Саїда-Алі Мухтарова! — заревло в численній тепер масі.

Саїдові було незручно перед представниками з центру. Він тепер як блудний син, і раптом така йому увага. Ходжа Алямов щиро радів цьому, пропонував Саїдові виступити перед народом. У всякому разі, бажання маси треба задовольнити, використати. Батуллі своєї думки з цього приводу не висловлював. Зовнішньо він був ніби проти всіляких урочистих мітингів, але вся поведінка видавала його небайдужість до того, що тут робиться. І з пораненим говорив між іншим, а коли його виряджали до лікарні, Батуллі навіть попрощатись не вийшов. Одно, чим був надто захоплений голова урядової комісії, це своєю фескою та розмовами з дехканами. Він носив її надітою на кулаці, крутив на пальці й декілька разів розповідав пригоди з часу заборони Кемаль-пашею носити фески в Константинополі, а він таки носив, протестував...

Саїд-Алі погодився виступити. Недавня несподіванка з басмачами, його непродуманий виїзд до них і такий анекдотичний кінець всієї авантюри посіяли у Мухтарова настрій діяти. Бодай що-небудь, аби не пасивно споглядати, слухаючи, як реве і дрижить електростанція на повному ходу.

З Майлісая повідомили, що текстильну фабрику ввімкнули в струм, вона працює з навантаженням. Звістку цю негайно ж вивісили на плакаті перед мітингом.

Серед дехканів робилося щось невимовне. Може, не зовсім уявляючи собі подію, заражені ентузіазмом, захоплені точністю механізмів станції, бурхливим струменем води в б'єфі, вони серед гамору вимагали:

— Мухтарова-а!..

І захотілося висловитись. Адже посланий партією, в ім'я її, понад три роки будівництва він виніс разом з цими дехканами, з робітниками, недосипав, себе самого частками в бетон тунельних облицьовань укладав і жодного разу на повний голос не сказав народові про те. Народові, з яким жив, працював.

По магістральній колії наближалися перші трамвайні вагони, пущені на електриці станції. Набиті людом вагони робили поворот по греблі над гирлом і, простоявши хвилину перед спорудою станції, поринали в гори, на Голодний степ, до Уч-Каргала, по нові маси святкуючих. З усіх дільниць тепер, як плав, пішов люд не стільки на відкриття станції, як проїхатися десятки кілометрів прекрасно організованим трамваєм.

З піснями, з лементом висаджувалися студенти САГУ, що оце прибули на пуск заводів Голодного степу. Саїд, ідучи до трибуни, звернув увагу на цю молодь і... спочатку сам себе вилаяв, але знов позирнув на гурт, який тільки-но випорснув барвистою масою з вагона «магістральки». Коли б не Юсуп Ахмат-Алієв в тім гурті, Мухтаров вважав би себе за маніяка. Коли б не сльози і сміх, водночас написані на обличчі Юсупа, він би не припустив такої головоломної думки. Поруч з Юсупом, серед веселого натовпу студентства, в сіренькій паранджі, тільки без чиммат, ішла дочка Юсупа Назірахон.

Як? Звідки? Позавчора Мухтаров говорив з Юсупом, заспокоював його в батьківськім горі, а сьогодні...

Саїд навмисно відвернув очі до Кзил-су, кілька разів заплющив їх і потім уперто й довго дивився на гурт молоді, серед них на дівчину в сіренькій паранджі. Спочатку гори загойдалися, попливли круг Мухтарова. Чи то від напруження, чи від вітру на височині, його очі запливали сльозою.

...Кількатисячний натовп, і галас, і клекіт води під містком у розподільнику... Червоні лампочки наввипередки попереджають про неминучу катастрофу. На трибуні дівчина одчайдушним жестом зриває з себе паранджу.

— Уртакляр-р!!! — загриміло в вухах, злилося з гомоном гідростанції, з говором...

До Саїда продирався Юсуп Ахмат з явним наміром поділитись радістю з повернення дочки. Вона сором'язливо всміхалася, пропускаючи повз себе батька та товаришів студентів. Саїд устиг помітити приємну схудлість обличчя, його блідість і брак того глянсуватого загару на тілі, який він так пам'ятає з Чадак-саю...

Так, це була вона. Відчув невимовне хвилювання, згадав сестру... Мозок вишукував слова, якими привітає він першу, омріяну героїкою дня узбечку. Ось-ось рушить назустріч і чи втримається, щоб не обняти її, таку дорогу, з якою хотілося стати поруч у перших бойових лавах наступу на минуле, за світле майбутнє!

Саїд не рушив з місця. Тільки в очах блиснули вогні, запалені тими мимовільними думками.

Він зрадів. Його воля не зраджує. Він дужий!

Юсуп Ахмат-Алієв у супроводі натовпу студентів продерся до Саїда саме в ту мить, коли він ставав на останній східець трибуни. Дужий, гордий, замріяний. Невже не додивився, що поруч з Юсупом розшукана дочка, яку тільки йому, Саїдові, він зичив би за жінку? Адже це є найвище з прагнень у арик-аксакала на цій грішній, клопітній землі.

— Саїд-ака! — торкнув знизу ногу Мухтарова.— Моя Назіра-хон!.. Ось вона, дочка, краса мого сивого волосу. Робітфаківка в Ташкенті! Дозволь...

Униз з трибуни кинув очима Саїд-Алі Мухтаров. Що можна було прочитати в тих очах непідготованій, а до того ж і радістю переповненій людині?

— Вітаю! Радий! Я зараз мушу промовляти,— була стримана відповідь.

— Саїд-ака!.. На трибуну! — ревіло в натовпі.

XIII

— Уртакляр! Товариші! — пролунав на диво свіжий, міцний, як вистояний, Саїдів голос. Тільки клекіт б'єфа та гул станції, як оксамитовий фон, плавом плив над замовклим натовпом. На цьому фоні чеканилася Саїдова промова на відкритті другої черги Голодностепського будівництва.

— Я радий висловити разом з вами почуття радості, відчуття перемоги Комуністичної партії та Радянської

влади в цей день. Якими складними стежками, якими чорними шляхами йшла Узбеччина свою історичну путь. І що чорніша ота дожовтнева путь, то виразніші сьогоднішні її кінцеві пункти. Мені доводилося разом з вами, разом з молодим, початкуючим пролетаріатом закладати перші камені, перші підвалини для цього красномовного ефекту...— Саїд обома руками показав на гідростанцію і зробив паузу, щоб кожен присутній міг пройнятися говором станції.— Товариші! Узбеччина тільки тепер може починати своє існування, а не з часів арабів, які принесли нам іслам, переборюючи релігію Заратустри. Не від багдадських господарів Саманідів і не від Тамерлана та Улугбека, його внука, астронома. Вся стара культура, оті знаменні медресе самаркандські, мінарети Улугбека, так звані «мінарети смерті» — все це пам'ятки тяжкої історії нашого народу. Іригаційна система Тамерлана, його стильні будівлі чотирнадцятого віку, скупчення в Самарканді всієї найвеличнішої на той час учености та мистецтва,— все це тільки своїм блиском затьмарило всіляких Саманідів, воно поклало початок отієї культури для нащадків Чінгісхана, для Узбекхана. Все це є те, що шар за шаром накладало якісь надбання в культуру нації. Але хто з вас відчув ті надбання? Іслам прибрав їх до рук; ішани, шейхи, як Магометове дання, сприймали ту спадщину, і вона ставала річчю для затьмарення мас, для визиску, вона стала нашим споконвічним прокляттям. Чи спостерігали ви знаменні написи в медресе Улугбека в Бухарі? «Мидиб алігілім ферйза Ал(і)нь Клмусулім у Мусулім» [1]. Вони, як бачите, навіть і такі істини виписували для замилювання очей. Але до кого зверталися ці істини людські? Чи багато хто з вас про них знає? Півтисячі років в ім'я бога цю невигідну для ісламу істину використовували баї, ішани! Зате щодня кожен правовірний вичитує інші написи в храмі Улугбека та його вдови й інших, в тім числі й Мазар Дихана: «Аджілюс бісаляті каблал фавт. Вааджіллю біттаубаг каблал мавт» [2]. Ми тільки жах відчували від цього всього, за щастя вважали якнайдалі обійти святощі, щоб вони часом не жахали нас уві сні. Шейхи, ішани спритно використовували ці всі так звані надбання культури, як лихвар нетруджені хабарі...

[1] Потяг до знання — обов'язок мусульманина та мусульманки.

[2] Покваптесь помолитися, щоб не минув час; поквапться дати клятву богові, щоб життя не минуло.

Пробачте мені. Я не випадково зачепив саме ці струпи історії. Надто вони свербіли нам протягом століть, гноїлися і смерділи. Настав час, коли ми, ваші висуванці, мусимо про це голосно сказати. Ось вона, станція електроенергії, що рухає зараз наше господарство, яке піднімає до життя прокляту віками пустелю, ось це надбання більшовицької культури дає нам право саме так говорити про предків феодалів, що дали ім'я цілому народові. Хто з вас, присутніх тут, не згадає в своєму житті випадку за випадком, коли паразити Тамерланової та Узбекханової культури, оці служники ісламу, точили краплю за краплею нашу трудящу кров в ім'я Магометове, підтримуючи цим самим свою долю ситою та безтурботною, підтримуючи своє життя. Чи не був у вас батько, покараний і вік винний богові, чи не була ваша мати проклята, захована за дували, як овечка в мішку? Ваших кращих дочок забирали ішани, вони встановляли ціни калиму, вони змушували вас одружуватися з їхніми покидьками або лишатись вік без пари... Я,— Саїд ударив себе в груди так, аж ніби задзвеніли вони,— я сам спробував ласощі цих от надбань, я став ізгоєм краю, і коли б не брати, російські більшовики, я навіть правди про свій край до смерті не знав би.

Саїдові передали до рук одну відозву — рівоят Караташської обителі,— зробивши паузу, він наскоро перебіг її очима.

— А-а! Ось воно що! Не піддавайтеся на провокацію! В кожному слові рівоята є смертельна доза отрути. Обитель Мазар Дихана! Хто, як не вона, вигнала комісію, що розпочинала роботу в Голодному степу? Хто, як не обитель, стільки разів стріляла в наші груди, убивала камінням, озвіріло приховуючи гніздо контрреволюції за своїми дувалами? Обитель стріляла в груди цілої нації, цілого узбецького народу, вклавши в каміння, кинуте з-за рогу, символ своєї бандитської помсти. Чи не так загинув і наш любимий поет, радянський народний карнайчі Хамза Хакім-заде Ніязі?.. За цей злочин ще не складена їм гідна кара від народу. Чи, скажете, не обитель прислала ішанів, щоб заважати нам закінчувати гирло? Народ нічого не забуває. А сьогодні... Оцей кривавий епізод, що сьогодні відбувся у вас на очах тут, хіба це не їхня робота?

— Бісміллах-х! — де-не-де зашепотіли стривожені промовцем старіші аксакали.

— Так. Ішанам з обителі нічого іншого не лишається, як шаріатом обгрунтувати ваше право на голодностепську землю та на воду з Кзил-су. Цим рівоятом ішани хочуть приховати свою участь у нападі басмачів. Це ще не все. В той час, як ми пускаємо другу чергу Голодностепського будівництва, не спить і обитель, не сплять і їхні натхненники вищого, так би мовити, гатунку. Адже воду Кзил-су збирався використовувати капіталістичний бавовняний концерн, що експлуатує суміжні з нашою державою землі на концесійних умовах. Кзил-су так зручно виринала з-під гір і поливала б їхні землі. Тепер ми воду свою забрали на наші землі. Концесіонерам доведеться вкладати чимало коштів, щоб з інших річок дістати воду на концесійні землі. Це не зовсім вигідно. Капіталісти можуть відмовитися, коли не вклали ще коштів. І це гніздо, агентура чужоземного капіталу, намагатиметься далі організовувати басмачів, озброювати їх на чужоземні кошти, шкодити нам. Про що говорить оцей піроксилін з красномовною маркою капіталістичної держави? Ні, ми тепер не такі короткозорі. Ми мусимо негайно ж, завтра до схід сонця, зруйнувати караташське гніздо віковічного гноблення трудящого дехкана. Треба ліквідувати згадку про нього і на цих прекрасних багатствах природи, віками розроблюваних нами, організувати дитячий санаторій всеузбекистанського значення. Ті тисячі танапів обительської землі обернути на організований, зразковий радгосп-санаторій, щоб віднині туди їздили діти не на ганебний званню людини сунат, а для культурного відпочинку, для розваги та здоров'я. Електрика, соціалістична промисловість Голодного степу, його суцільно колективізовані кишлаки не стерплять поруч себе соціалістичної обителі, ще й обитель Магометову чи мазар його намісника Дихана. Товариші! Я довго мовчав, бо теж не просто мені було виплутатися з тенет історичної спадщини. Ви мусите знати, що́ я пережив за ці роки, як я поплатився за те, що в сучасне наше життя сліпма впроваджував старі, віджилі засоби. Спробував беззастережно підкорятися особистим почуттям і надто вірував у почуття так званої «душі». Треба взяти себе в руки і не розгубитися, дорвавшись до нашої культури. Ми мусимо свої найкращі почуття так економно витрачати, щоб не згоріти, як сірник, за мить. Залізними, мало — камінними мусимо стати... Віки не милували нас, наших братів, сестер, наших

батьків. Ішани, баї присплять нас оцими листочками, отруять наш трудовий сон. І будемо ми тричі необачні, коли прогавимо те, що справді є культурою нашою, культурою пролетарів та трудящих дехканів. Сьогодні ми його ледве не прогавили, і це тому, що на якийсь час «чутливо» поставились до надбань культури обителі. Обитель програла, але цієї поразки вона не подарує. Пильнуйте! Єдине правильно тут написане: «Голодний степ тепер перестав бути голодним». Правильно! Це є соціалістичний степ. Пропоную перейменувати його з Голодного на Радянський степ!

Саїд узявся за поруччя на трибуні і, не дихаючи, чекав. Величезний мітинг завмер. Довга промова Мухтарова так заворожила, що остання фраза була несподіваним кінцем.

І раптом вибухнуло:

— Слава! Ура!.. Яшасун Радянський степ! Ура-а!..

Бурхливими оплесками, нечуваними овaціями зустрічали повернення Саїда-Алі з трибуни.

Юсуп Ахмат став збоку на східцях і дав пройти Саїдові. Поруч з ним стояла Назіра, ледве випліскуючи долонями вітання Саїдові.

Мухтаров побачив тепер зблизька ці ніжні ручки, на диво з непофарбованими нігтями. Вони тремтіли, коли Саїд спинився і поглянув у її очі, немов напитися з прозорого джерела намірявся. А очі запливли сльозою. Назіра опустила голову.

— Саїд-Ака! — почув її контральто, притишене і тремтливе.— Уртак Семен Лодиженко буде жити? Він виживе, не вмре?

— Ну, звичайно ж, виживе, заспокойся, Назіра-хон. Рана не смертельна.

Дівчина підвела голову. Глянула в ці мужні, такі щирі очі і кудись поквапилася, щось сама собі сказала. Неважко було зрозуміти в тому дівочу радість...

Щось замлоїло в грудях Саїда. На один східець обома ногами став, ця сила щирості приковувала, заздрив їй, заздрив другові, милувався і радів.

Назіра була ще більш прекрасна. Як мрія! Ще раз озирнувся, та Назіра вже зникла.

XIV

Справді, Вася Молокан у свій час був бурлакою на Каспії. Але не отим невинним бурлакою, яким він рекомендувався Мухтарову,— «од тоні до тоні», а каторжником. При бажанні та з настроєм він міг би багато чого розповісти. Та лише встиг, заохочений відвертістю, як на анкетні запитання, відповісти Саїдові тоді в кімнаті. Вигляд мав скорше якогось п'янички, що пропив на собі одяг, але і це з першого погляду здалося цілком нормальним. На будівництві і в час праці в канцелярії у Преображенського мав репутацію гіркого п'яниці. Але жоден чоловік ні разу не бачив його не то що п'яним, а навіть з чаркою в руці. Говорилося ж, що Молокан пив горілку, вино, самогон, а коли цього не ставало — переходив на денатурат, на одеколон. Дехто запевняв, що він пив і ефір, видурюючи в аптеках. І тому вірили, вірив і Мухтаров...

Все це згадалося Саїду-Алі в час розмови в кімнаті, коли Молокан надто лаконічно і щиро розповідав про себе, про своє минуле. Сучасного, сьогоднішнього він не торкався. Саїд чудово його уявляв собі з розповіді про минуле, як розумів і те, що «пияцтво» Молокана на будівництві — це наслідки його ж винахідливості...

— Ну, що можна зараз сказати про те минуле, товаришу Мухтаров? — розмірковуючи, говорив тоді Вася Молокан.— За активну працю в бакинських гуртках та в забастовці царизм засудив мене на каторгу довічно... Каспійські острови були тільки етапом. З допомогою бурлаків мені пощастило на колоді з плота промандрувати три доби по хвилях Каспію і прибитися на Перський берег. Азербайджанська мова допомогла приховатися там, а згодом перебратися до Турції і до Каїра. Було всього, товаришу Мухтаров, за ті роки нелегального поневіряння, було погане і всяке. Як бачите — вцілів, мови добре вивчив, газетярував, на ісламі, аллагу акбар, знаюся досить непогано... Щоправда, судився і там, знов на каторгу засудили англійці на Суецькім каналі за «бунтарство» серед робітників та моряків. Мусульмани ж допомогли втекти до Афганістану. Серед тамошніх узбеків прожив років зо два до Жовтневої революції. Потім аж за Кемаль-паші пощастило через Туреччину матросом повернутися на батьківщину... Оце і вся недовга, по всіх

графах, як кажуть...— засміявся при тому, вгощаючи Саїда піалою чаю...

Саїд-Алі пригадав це все, коли зіходив з трибуни під бурхливі вітання голодностепців та під гомін гідростанції в голові каналу. Вася Молокан на відкритті гідростанції поводив себе так статечно, що нікому і в голову не спадало придивлятися до нього, упізнавати. Всім здавалося цілком нормальним, що при такому поважному чоловікові, як голова урядової комісії, повинен бути такий же поважний, гідний свого стану мулла дехкан, помічник. Ходив він повагом, більше стояв, ніби замислений а чи зачудований злагодженістю праці голови каналу і мітингом. Ніхто його не пізнав, крім Саїда-Алі, який теж делікатно «не зважав» на муллу дехкана.

Цілком природно, помічник голови урядової комісії мусив щось записувати. Досконало володіючи мистецтвом стенографії, Вася Молокан слово в слово застенографував узбецький текст Саїдової промови...

Такий був Вася Молокан!

На пуску гідростанції з ним говорив тільки Батуллі, і то ніби випадково. Мухтаров його «не впізнав», а з Лодиженком він зовсім не зустрічався і про подію з басмачами в голові каналу записав зі слів Храпкова.

Кореспонденція вийшла задовга, але цікава. Вона їхала в тім же поїзді, що й Мухтаров, до Ташкента і другого дня по його приїзді повністю з'явилася в «Східній правді».

Ще в день пуску першої голодностепської гідростанції, а потім і в поїзді до самого Ташкента Ходжа Алямов розповідав цілу історію Ташкентського сільмашбуду. Начальника будівництва довелося заарештувати — виявився одним із близьких помічників білогвардійського генерала Анненкова, оточив себе непевним елементом, зірвав будівництво.

— На будівництво призначено парторгом Харлампія Щапова,— ніби між іншим повідомив Ходжа Алямов. І удав, що не помітив, як ворухнулися товсті Саїдові брови.

Та Мухтаров змовчав, нічим більше не виказав свого ставлення до цього факту.

В Ташкенті того ж вечора ще раз у тресті Сільгоспмашинобудування бачився з Ходжа Алямовим. При ньому і вручили Саїдові відповідні документи про призначення начальником будівництва комбінату. Все відбувалося

так, ніби нічого і ніколи не сталося з ним. Але сам він усе гаразд пам'ятав. І вночі написав, кілька разів переписуючи, свою щиру апеляцію до ЦКК.

Ранком, з невимовною полегкістю в душі, Саїд-Алі вперше йшов до контори будівництва. Звернув увагу на продавців газет. Вони знов, як і в ті важкі для Мухтарова часи, викрикували його ім'я. Не добравши, Саїд спинився біля одного, вислухав його повністю, купив газету. На першій сторінці на дві колонки красувався портрет Аміджана Нур-Батуллі в незмінній фесці і під ним промова Саїда-Алі Мухтарова. Промову дано повністю, крім кінцевого, патетичного місця. Цей десяток фраз, очевидно, не вмістився з умов верстки газети, бо треба ж було й малюночок гирла та станції подати в кінці цієї промови. В повідомленні «від власкора» сповіщалося про басмацький напад на голову каналу і ліквідацію нападу заходами міліції з Голодного степу.

Саїд подумав, що кореспондент записав це з тринадцятих вуст і тому вкралися неточності. Але коли прочитав свою промову, так точно передану, стало трохи дивно. І особливо здивувався, навіть обурився, коли прочитав ухвалу мітингу, в якій говорилося, що пропозицію ліквідувати обитель Мазар Дихана зробив Саїд-Алі, а перейменувати Голодний степ на Радянський ухвалено за пропозицією голови урядової комісії Аміджана Нур-Батуллі. Про те, що всі ці матеріали готував Вася Молокан, як і про те, що Батуллі особисто передавав ці матеріали редакторові, Саїд не знав.

Мухтаров кілька разів прочитав ці рядки ухвали:

«...під гучні оплески тисячний мітинг ухвалив пропозицію товариша Аміджана Нур-Батуллі перейменувати Голодний степ на Радянський степ.

Збори дехканів також ухвалили думку Саїда-Алі Мухтарова про закриття молитовної обителі Мазар Дихана та організацію на її землях дитячого санаторію з радгоспом...»

«Коли це було?» Саїд пам'ятає, як зійшов з трибуни. Можливо, Назіра-хон відвернула його увагу. Так, дійсно, після нього був якусь хвилину Батуллі на трибуні. Дехкани весь час вітали, вигукували: «Яшасун!» Далі зайшов у приміщення станції, милуючись фідерами, шкалою використовування електроенергії, ледве міг відповідати екзальтованому Синявіну. Перед очима руха-

лися стрілки, запалювалися крапельки вогників на невеличкій карті Степу, вискакували цифри вольтметрів кожного споживального агрегату. Ось Майлісайська прядильна фабрика все більше й більше навантажується, бере струм. Майже третину напруження станції бере Майлісай. Ось Қзил-Юртівський завод загорівся на карті вогником, і забігали стрілки, запорскали цифри. Далі Південний, Тунельний.

Маруся Данилко та Вероніка Синявіна кілька разів підходили до захопленого Саїда. Щось говорили йому, щось відповідав він цим комсомолкам, але що — зараз абсолютно пригадати не може. Цей факт трохи заспокоїв Мухтарова. Він, безперечно, був у такому стані після промови, що міг і не чути, що і як після пропонував Батуллі.

Ще вчора, доходячи до контори, тепер нової своєї турботи, Саїд згадав, що Батуллі ранком прислав посильного, просив увечері прибути до нього, щоб «разом похолостяцькому» їхати обідати в їдальню ташкентського парку.

Чомусь не подобався Батуллі.

«Заздрощі?.. Глупство!..» Але поруч з цим плелися уперті спогади, подекуди слизькі і невловимі. На згадці про те, як Батуллі, між іншим, сказав, що «Узбеччина не шанує своїх синів, лічених по пальцях...», Саїд знов спинився і довго пережовував сказане. Він розумів, що Батуллі себе в першу чергу мав за одного з цих нежалуваних синів. Як і тепер, йому соромно було за своє мовчання, коли почув цю фразу.

Перед під'їздом контори на нього надто пильно дивилися візники та шофер. Саїд озирнувся на моложаве деревце з бляклим листом і зайшов у контору. Знайомою атмосферою дихнуло з перших дверей. Дріботливе стукання друкарок чути було ще на вулиці в розчинені вікна.

На порозі його зустрів Харлампій Щапов з десятком найрізноманітніших людей. Придивившись до кожного з них, Саїд, може, й помітив би цю різноманітність. Але, коли він окинув поглядом загал, відчув тільки запах цієї будівельної братії, вони здалися йому однаковими.

В конторі, на столах у службовців і в декого з десятка інженерно-технічних працівників, були газети з портретами Батуллі та з промовою Мухтарова. Такий символічний випадок: Саїд мусив стати змістом, душею

того прекрасного, очевидно, модного в якихось колах портрета в фесці.

Зробилося противно за такі думки, а до деяких інженерів з газетами він таки відчув глибоку, смокчучу неприязнь.

Того ж дня провів широку технічну нараду з участю робітників. В їхніх очах... в їхніх очах він читав радість і підтримку. Він знову був оточений спільниками, друзями.

XV

Покинутим здавалося небо. Ріденькі хмарки тільки дужче відтіняли молочну блідість недавно такого прозоро-блакитного свічада. Зелене, лапате листя не пожовкло тепер, а раптом висохло і, ніби не насмілившись зірватися, укрити собою присушену за літо землю, так і висить, як на дроті, й на вітрі не гомонить, а свище.

Далеко-далеко по шляху стоїть стовп пилюги. Сухе бадилля бур'янів придорожніх, камінчики на висохлім аричнім дні, легені подорожнього — все вкривається в цю пору шарами пилюги.

Була глибока осінь.

Назіра йшла з гуртожитку через університетський сад на вечірні лекції робітфаку. Вона прийнята на перший курс і з острахом, ще більшим, як колись на молитві у матері, акуратно відвідувала лекції. Це сухе, жилаве листя шелестить під ногами, як спокуса чогось манливого. Хотілося лягти в нього і качатися, сміючись, щоб листям коси квітчалися, щоб посохла земля колола боки.

Коси! Вона обрізала їх за порадою Юрського. Ще й досі плаче нишком у себе в подушках, милуючись тими «недогризками гадючих хвостів», як зве обрізки кіс Юрський. Милувалася, коли ніхто не бачив, і слово собі давала, що покине ці дурощі, ось тільки звикне. Юрський каже, що це рештки некультурності, чогось дикунського. А й справді, чому б і не повірити Юрському? Хіба не за дувалами викохувалися ці коси, закриті від ока людського? Хто бачив їх там, хто міг цінувати їхню красу?

— А тут? — запитала вголос себе Назіра, ухопивши на льоту на диво золотавого листка з чинари. Він летів, гойдаючись, як ластівка по холодках.

Чи з розгону вхоплена культура заважає кохатися в косах? Так принаймні виходить зі слів Юрського. Він десь-то не місцевий, але чого ж йому брехати? А їй так хочеться справжньої культури. Щоб бути далі від отого жахливого слова «міщанство», яке з таким презирством прикладає Юрський до кіс.

Вона ще й досі ходила в паранджі, навіть не одрізала, хоч майже ніколи не спускала чиммат. Останнім часом запанувала якась жага викликати на герць усе те, що нагадувало їй Чадак, Ходжент з ічкарі, з адатами, з паранджею. Вона навмисно мала чиммат, щоб саме серед людей підкреслювати відкрите лице, і зухвало проносила свою гарну голівку з новою зачіскою перед поглядами «правовірних». Вона в Ташкенті, а не в Караташі, серед озвірілих фанатиків-ішанів.

Перед східцями її чекав Юрський.

Юрський цього року закінчив робітфак і вже лічиться студентом першого курсу іригаційного факультету САГУ. Свідомість того, що він уже справжній студент, а не якийсь робітфаківець, зробила його надто серйозним, ніби більшим на зріст і, безперечно, авторитетнішим. Він на робітфаці вступив і до комсомолу, але тепер уже почував себе надто дорослим для комсомолу. Весь час мріяв вступити просто до партії «в одну з чергових кампаній».

— Ти чогось ідеш така замріяна. У нас навчання сьогодні не буде.

Назіра-хон гадала, що, може, викладач умер або сторожі ключі від дверей загубили, що раптом не буде навчання.

— Як то не буде, товаришу Юрський? — подобалося їй оце слово «товаришу», і вона вживала його з першої-ліпшої нагоди. Юрського не то боялася, не то надто була йому вдячна за ту войовничу поведінку з ішанами в Голоднім степу, коли робили пробний пуск води в каналі. Була слухняна, корилася навіть його примхам і відчувала його неабияку владу над собою. Для всього робітфаку стало нормальним те, що цю узбечку, відняту в оскаженілих ішанів, завжди бачили неодмінно в товаристві Юрського.

— Чекаємо до нас Нур-Батуллі. На загальних зборах він робить доповідь. Та ти немовби плакала. Знов? Адже батько приїхав, у вас така радість.

Назіра знала, що Юрському треба все говорити. Він же її перший наставник і вихователь. Але що сказати? Коли ж і сама не знає причини появи сліз, як проходила по шелесткому листі в саду. Крутила у пучках золотавий листок, дивилась на Юрського затуманеними очима і намагалася змусити себе посміхнутись.

— Батуллі? Я бачила його на гідростанції в Голодному.

— Він тепер інакше зветься.

— Авжеж... у Степу. Я бачила там і...— очі в Назірихон розкрилися, в грудях стало багато повітря.

У великій фізичній аудиторії збиралися студенти САГУ на збори. Рідко хто з них не мав книжки, зошита чи навіть портфеля для книжок. На підвищених лавах з високими спинками сідали, займаючи ближні місця, стояли в проходах, товпилися біля довгого стола з водопровідними та газовими кранами. Назіра-хон у цій залі вже третій раз. Щоразу велич зали паралізувала її волю, і коли б не догідлива підтримка Юрського, вона б не сіла на місце. Особливо приворожували її барельєфи чудернацьких облич на стіні з якимись формулами та знаками поверх написів: «Ньютон», «Галілео Галілей», «Піфагор», «Ломоносов».

Сьогодні Юрський загавився з кимсь біля стола, дівчина мала можливість довше затримати свій погляд на барельєфах.

«Що вони розважують на тих тендітненьких терезах?»

Не чула, коли до неї підійшов і привітався Батуллі.

— Саламат, саламат,— чеканив Батуллі, подаючи руку.— Пам'ятаєте Степ, гідростанцію? Я вас, мабуть, і серед мільйонів упізнав би.

— Я теж упізнала. Ви доповідаєте?

Батуллі ледве всміхнувся, скидаючи свою феску. Він вважав, що, не відповівши на це запитання, справить більше враження, і не відповів. Легенько відвівши дівчину обома руками за плечі з дороги, ступив на підвищення до стола, змішався серед організаторів зборів.

На порядку денному було одне питання: перший п'ятирічний план і боротьба за соціалізм. Доповідав Батуллі дуже красномовно, так що його з великою увагою слухала аудиторія.

З доповіддю, як то кажуть, зладилося. Намалювавши широкі перспективи соціалізму, кинувши декілька фраз прокляття на адресу капіталізму, ствердивши доповідь

однією-двома цитатами з Леніна. Батуллі спустився з трибуни. Але ось запитання, проект резолюції і найголовніше — практичні пропозиції. На конкретні запитання він або зовсім не відповів, або відповів тими ж загальними фразами, що й у доповіді. Резолюцію заготував хтось з партколективу, а щодо конкретних пропозицій — Батуллі губився.

Підійшов голова профкому, високий, з вусами залізничника, і запропонував:

— Можна було б організувати суботник у неробочі дні або на ліквідацію прориву піти хоч би й на машинобудівний завод.

— Правильно! — Батуллі запропонував улаштувати кілька виходів університету на ліквідацію прориву на Ташкентському сільмашбуді. Пропонуючи, сам не уявляв собі, що будуть там робити студенти, чи не заважатимуть. Здавалося, що коли прийде така маса, то так і погорне роботу.

Пропозиції не голосували. Гучні оплески аудиторії було прийнято за одноголосну згоду.

XVI

Коли кінчилася доповідь, скінчилися й резолюції, Батуллі не знав, що з собою робити. Не міг дати собі ради, що з ним, але яскраво відчував якусь порожнечу, щось недороблене. Очима кинув по залі, і, коли лише вгледів робітфаківку, раптом заповнилася порожнеча, його потягло на пісню.

Студенти виходили натовпом у двоє дверей. Юрський бачив, як бігав очима доповідач, і, коли той спинився десь близько нього, повів свою вихованку на дальні двері. Усілякими засобами відволікав увагу Назіри від вогняних і, як тепер здалося Юрському, нахабних очей Батуллі. Та Батуллі мав, як кажуть, повні козирі на руках — був старшим, бувалішим за молодого студента. Він мав за плечима добрих шість років закордонної «школи» не тільки так званого доброго тону, а і витончених засобів вдиратися в душу людини непроханим, претендувати на близькість до неї після першої ж, нехай випадкової, зустрічі. І по тому, як Юрський уникав дивитися на Батуллі, як старанно заговорював зуби дівчині, Батуллі безпомилково зрозумів маневр студента.

І швидко пішов через двері, пройшов їх і зачекав біля других дверей Назіру-хон. Звісно, не так собі чекав. Гукнув голову профкому, тричі попросив надіслати резолюцію до редакції газети й поспішити з реалізацією суботників. Цього було цілком досить, щоб Юрський за той час встиг підійти з робітфаківкою просто до нього.

— На все добре. Ох, пробачте...— Батуллі вже перед робітфаківкою.

Вона спалахнула, але не розгубилась. Юрському віддала його книжки, поправила паранджу. Кортіло їй крикнути на всі легені: «Чому ж не було на зборах самого начальника будівництва, коли йому потрібні студенти для ліквідації прориву?» Але не спитала, бо надто багато збилося повітря в грудях. Не знала, як ступала поруч Батуллі по коридору. Юрський обминав студентів, декого відпихав, бурмочучи: «Це ще вайло плутається під ногами». На Юрського поглядали здивованою, та йому було байдуже.

Назіра-хон ішла, червона від хвилювання, поруч з відповідальним наркомосівцем, портрет якого нещодавно з'являвся в пресі. Вона дріботіла ніжками, не розуміючи, що це завдавало турботу Батуллі попадати з нею в ногу.

— Мені ще там батько розповідав вашу історію. Ах, яка жахлива історія! Що ж зробиш, ми — узбеки! Наша нація має багато ще такого романтичного, що, повірте, оці трагедії тільки захоплюють. Схиляєшся перед величчю сторіч, таких могутніх тільки в нас, в узбеків. Пригадати хоч би й таку трагічну смерть Улугбека від руки власного сина чи його наймита...

Дівчина ніяковіла, ледве встигаючи зрозуміти гарно відшліфовані фрази наркомосівця.

— А я чула, Саїд-Алі Мухтаров інше говорив про минуле. Ви недавно з-за кордону? Яке страхіття!

Наївність такого розуміння закордону розсмішила Батуллі, і він вільно сміявся на зло Юрському.

— Я там учився в османівській школі. Нас чимало поїхало туди в свій час. Та це й не ганьба. Навпаки. Наш край так занепав. Ми мусимо створювати наші рідні кадри. Це особисто змушує мене шанувати в вас першу узбецьку жінку в школі.

— У нас є ще одна. Чинар-бібі. Чоловіка кинула в Шаріхані і пішла до жінвідділу. Тепер вона у нас, зі мною разом учиться.

Надворі стояв візник Батуллі.

— Ви по бульвару Шевченка? — [illegible] Батуллі, опинившись біля візника. Назіра-хон не встигла відповісти, як відповів за неї Юрський.

— У нас гуртожиток за Караван-Базаром.

— Чудово! Тоді я... Або я буду днями у вашого батька, завітаємо до вас. Я мушу оглянути стан гуртожитків,— особливо підкреслив Батуллі ніби самому Юрському.

Назіра з-під ліхтаря на дверях пірнула в темряву ночі; тоді рушив у другий бік Батуллі своїм візником.

Він навіть не думав про Юрського та, може, і про Назіру. Потираючи руки від свідомості якоїсь перемоги, Батуллі радів за перші свої кроки роботи в Узбеччині. Він уже зустрів надійних людей. Професор Файзуллов — перший організатор і натхненник джаддидів ще в тринадцятім році. Кілька педагогів середніх шкіл — колишні ліві джаддисти. А цей преінтересний мулла-ата Юсуп Ахмат-Алієв. Це ж самородок народний. Його тільки трішечки навернути... на своє! Негайно дати посаду в якійсь науковій установі, може, в Ферганському крайовому музеї майбутньої Всеузбецької Академії наук. Відірвати треба цю людину від людей голодностепських заводів та колгоспів!

От тільки Саїд-Алі Мухтаров... Така міцна людина і так безнадійно зруйнована. Важко його тепер зрозуміти Батуллі. Та він ще спробує і зрозуміти, і... напоумити!

І знов уже іншим, м'яким подувом повіяло від спогадів про дрібненькі, але сміливі кроки робітфаківки. Губи шепотіли про її схвильоване обличчя й такі напрочуд збережені, ідеально «чисті риси узбецької краси».

XVII

Саїд відчув припливи радості буття. Якась сила ніби розпирала його, від цього робилося страшно. Він знов стає на ноги. Але так раптово і так хвилююче-радісно. Аж до сп'яніння.

Одним духом зіскакував на східці риштувань. Інженери, які водили його по будівництву, проклинали час свого народження, такими нещасними відчували себе, бігаючи за своїм новим начальником будівництва. Доводилося говорити, щоб пояснювати йому, щоб виправдуватися. Але Саїд відчував, що ці виправдування не були

подібні до виправдувань на Голодностепському будівництві. Там ніхто не насмілювався потрапляти на очі Мухтарову з найменшою провиною.

А тут козиряють провинами. Ось, мовляв, гріхи будівничі, та що ти зробиш? Адже й ти тільки вперше на будівництві! А до того ж відомо нам і про неподобства на Голодностепському будівництві, звідки тебе знято...

Та милі друзі, шановні інженери, службовці! Чи добре знаєте ви Мухтарова на праці? О, не помиліться, вперше зіткнувшись з ним на будівництві. Забудьте на цю мить газетні «сенсації». Мухтаров ще покаже вам, що нічого не змінилося. Чимало пережив — більше розуму набрався. Партійна справа на розгляді, але ж кваліфікація інженера безсумнівна, і права начальника будівництва ніскілечки від того не зменшилися. Говоріть по-діловому, не вигадуйте хитрувати чи зневажати...

Мухтаров затримав свій діловий біг по східцях риштувань, дочекався своїх помічників, виконробів, консультантів. Вони не ховали свого упередження. Щапов мусив залишитися на сьогодні в конторі тресту, і серед спеців не було жодного партійця.

— Чому такий відступ від проекту? Цехи мусили б радіально йти до головного конвейєра, що їх півдугою огинає, а я бачу — ковальський іде паралельно з механічним. Ніякого застереження в проекті не помічав.

Інженери спочатку перезирнулися. Рух, подібний до того, що буває, коли в розпалі бенкету входить непроханий гість. Мухтаров додав:

— Це обумовить неможливість зосередити контору цехів, до того ж зовсім міняє профіль підземного транспортера матеріалів. А він же під ковальським цехом робитьея точно за проектом.

Знов придивляється і чекає Саїд-Алі. Помічає, як перезираються спантеличені інженери.

Секретар партколективу будівництва наспів на цей час до гурту й почув останню фразу. Глянув з риштування вниз, де вже виведено мур підземного транспортера під ковальським цехом, і теж помітив, що він має напрямок не по колу, а з'єднується з транспортером механічного цеху під якимсь кутом, якщо взагалі натрапить на нього.

— Товаришу Семеренко! — гукнув секретар партколективу.— Ви ж виконроб ковальського?

— Але ж,— заїкнувся інженер з проектного бюро.— начальник будівництва підписав експлікацію.

— Я питаю про розбивку ковальського цеху.— перебив Мухтаров.— Той начальник підписував дані вашої розбивки?

— Ах, ковальського? — виступив тоді немолодий уже, досить-таки шахраюватий на вигляд інженер Семеренко. Він поправив пенсне з шнурочком, зачепленим за вухо, і потім розплився в догідливу усмішку.

В тій посмішці Саїд прочитав: «Узбекові не догодиш». Напівповернувшись боком до Семеренка, Мухтаров промовив, не давши виконробові вимовити жодного слова:

— Подайте мені сьогодні ж заяву про те, що йдете з будівництва. Розумієте? Там у вас якась печінка або клімат...— потім до інженера з проектного бюро: — Будьте ласкаві, розпорядіться дати рисунки-контури розпланованих і закладених цехів мені на доповідь завтра. Негайно ж припинити копання котлованів під ковальський до мого наказу. Пішли далі.

Ця подія так ошелешила гурт інженерів, що вони розгубилися. На трапі збивалися, відстаючи один від одного, щоб на очах у Саїда не бути першому. Семеренко кілька разів приміряв пенсне і таки останній раз лишив його на чорненькому шнурочку теліпатися на грудях. Спочатку рушив теж за гуртом, але якийсь з виконробів затримав його, щоб самому піти за гуртом попереду Семеренка. Це наштовхувало на думку, що справді робити далі. Після, коли гомін віддалився і заховався за будівничим гулом, виконроб вирішив спуститися, напастись на техніків, на десятників. Але ж справді трасу цеху намітив він сам, намітив так, як порадив інженер з проектного бюро на одному з товариських обідів.

— Великого дефекту тут може не бути, але ефект матиме чималий. Голова ковальського цеху все одно потрапить у кільця інших цехів, а роботи зменшаться. Може, доведеться перепроектувати і переробити якийсь інший цех. Та однаково закордонні машини таки кращі для обробітку бавовни, ніж ті, що мають тут вироблятися.

«Треба подати йому сьогодні заяву»,— вирішив Семеренко, повертаючи вниз по східцях. Його обігнав хтось із гурту. Він нісся вниз і на бігу крикнув:

— Не забув, чорт: негайно спинити ковальський...— останні фрази загубилися за гулом.

XVIII

Синявін приїхав до Ташкента і знов спинився у Євгена Вікторовича Храпкова. Храпков дуже зрадів цьому, бо останнім часом життя йому почало здаватися пеклом. До того дійшло, що, роблячи операції в лікарні, часом збивався з завченого ритму, чим немало дивував помічників.

— Розумієте, Олександре Даниловичу, кладуть хворого з паховою грижею, а я мало не за апендикс його взявся.

— То що ж, він ненабагато програв би,— засміявся Синявін.

— Так-то воно так. Та при тому ділі я не один: асистенти, практиканти, сестри. Спробуй вибрехатися потім.

— Особливо перед сестрами! Ситуаційка, що й говорити.

Тепер, заохочений жартівливими натяками, засміявся і Храпков:

— Звичайно, сестер неважко дурити...

— Хто, скажімо, досвід у цьому має. Вам, напевне, повірять? — в тому ж тоні продовжив інженер.

— Як богові! — Храпков теж запалювався настроєм і тут же спохватився, змінив розмову на свою початкову скаргу.— Мене, знаєте, турбує оце моє сусідство. Власне, тут і не добереш, хто у кого в сусідах. Будинок же її! Ну, звичайно ж, мати вона, з дитям починає бавитись, голосно розмовляє, знайомих якихось приймає. Живе... А мені болить. Яке має право?

Синявін дедалі ширше розкривав очі, розводив руками. Замість того, щоб поспівчувати, удавав крайне здивування і знов раптово переходив на сміх:

— «Фабиола, или древние христиане», ха-ха-ха! Євгене Вікторовичу, бійтеся бога. Любов Прохорівна йому заважає! — тихше запитав: — А вона дома? Нема? Ха-ха-ха, така жінка! Що ж сталося? Матір'ю стала, чудак ви, право. Та я на місці лікаря всім жінкам таке радив би, і в першу чергу — Тосі Трохимівні.

Важко було не повірити в його щирий, товариський сміх при тій пораді. Храпков не витримував, злегка пхикав у лад Синявіну.

Спостерігав, як колишеться у нього живіт від сміху, за свій мимоволі хапався. «Що ж таке ота «Фабіо-

ла»?» — похопився згадати між сміхом. Не згадавши, вирішив — може, і справді «Фабіела»? Від цієї думки таки по-справжньому засміявся, упавши в крісло.

— Фабіола, Олександре Даниловичу? — ледве міг спитати за сміхом.

— Фабіола, Євгене Вікторовичу, ха-ха-ха! — відмахнувся Синявін, втираючи сльози від сміху.

В двері з кімнати Любові Прохорівни постукали спочатку тихо, потім владніше. Храпков схопився, мовчки відчинив двері.

Сміх раптом обірвався. Храпков шарпнувся від дверей і, ставши спиною до вікна, старанно шукав гудзиків та петельок своєї розкішної піджачної пари. Такий жаль — це йому ледве вдавалося. Поглянув на Синявіна — той повільно зводився з канапи, оббитої шкірою, обтрушувався, неначе він сидів на дрібному реп'яху, а тому сіні. Його очі запитували в Євгена Вікторовича: «Що це означає?», від цього лікареві робилося ще гірше.

Гардини на вікнах були спущені, надвір з вікон пробивалося лише бліде світло.

На порозі кімнати Любові Прохорівни стояв з капелюхом в руці, вдягнений в осіннє пальто (попелястий регла́н), ледве впізнаний, з бритими вусами і з модною рудою борідкою-еспаньйолкою, інженер Преображенський.

Мовчали. Синявін пригадував неодноразову розповідь Ісенджана про те, як поранено Лодиженка, як вода підхопила шофера, а згодом Преображенський прибіг засапаний, сів у автомашину і зник. Синявін точно уявив собі картину, як ревла вода протягом години з контрольного шурфу і змітала на своєму шляху все, навіть пошкодила рейки дековільки лівого боку в долині, як знялася курява з-під коліс ролс-ройса на якому втікав Преображенський.

А тут стояв трохи відмінений зовні, але, без сумніву, той же самий Преображенський, якого і боялися, і слухалися, і ненавиділи. Якому заздрили, що так уникнув правосуддя за шкідництво. Адже на процесі йому судилося перше місце.

— Я трохи невчасно, Євгене Вікторовичу? — промовив майже пошепки двійник Преображенського.

Храпков, нарешті, в четвертий раз застебнув і розстебнув свої два гудзики на піджаку, кинувши цю робо-

ту, руками показав Преображенському — це був, безперечно, він — на крісло в кімнаті.

Синявін стояв з явною готовністю йти геть з хати, але чогось очікував. Преображенський, не подаючи руки, уклоном привітався до обох мужчин. Їх очевидний переляк на мить потішив його. Протираючи китайські рогові окуляри, які тримав досі в руці з капелюхом, оступився до крісла і сів. Коли надів окуляри, то ще менше став схожий на самого себе, це внесло атмосферу полегкості в кімнату.

— Не сподівався, що заподію такого клопоту ефектом своєї появи,— тепер зазвучав чистий, непідроблений голос Преображенського.— Такі, як я, живучі! В мене вистачило сили добігти до авто і зникнути в горах... Та це й не цікаво. Якихось два-три тижні провалявся в улугнарських гірських мисливців, що ловлять ящерів, а після подався через гірський хребет... Словом, є ще такі благословенні Каратегіни, де можна тричі родитися й умерти, доки прийде комусь охота запитати тебе про документи. Це все так просто — коли хочеш жити!

Преображенський говорив, бувши певним, що ефект його появи все ще кував волю та язики в цих двох мужчин. Пояснивши ж так просто своє врятування, переконався, що повірили в кожне слово.

А втім — чи це ті, на кого він міг сподіватися? Примовк і оглянув хату, обох чоловіків. Синявін сидів майже поруч у такому ж шкіряному глибокому кріслі.

— Ну й трюк же, я вам скажу,— заговорив Синявін, похитавши головою.

— Навіть трюк? — Преображенський при тих словах зняв окуляри, які, очевидно, йому заважали пильніше оглянути сусіда в кріслі.

— Цирковий, клянусь, цирковий. Бувають же такі неймовірні зустрічі. Аллагу акбар... Тільки в кіно!

А Преображенському не сиділося. Засиджуватися він не мав ніякого наміру. Заговорив до Храпкова, розстібаючи свій попелястий реглан:

— Сподіваюся, що в добрих старих знайомих, навіть друзів, можу почувати себе, як завжди?

— Ну... Я ж кажу. Звичайно, конєшно, Віталь... Віталь...

— Несторович,— підказав Преображенський.— Швидко ж ви, докторе, забуваєте імена друзів.

— Що ви, Віталію Несторовичу. Звісно, несподіванка така. Прошу, навіть роздягніться.

— Ні, це вже зайве, я... без фрака, хе-хе-хе. Та й ненадовго, забіг на вогник, як кажуть. Зовсім не сподівався здибати тут інженера, е-е...

— Олександра Даниловича,— допоміг чемний, як завжди, господар.

— Інженера Синявіна,— поправив сам Синявін.

— Так, так,— інженера Синявіна. Ми з вами, Олександре Даниловичу, ніяк чомусь не можемо подивитися один одному просто в очі. А працювали ж разом, яку махинищу спорудили для соціалістичного господарства!

— Чого ж? Я сміливісінько дивлюся, коли натраплю. Ви ж притемнюєте очі димчатими окулярами,— заперечив Синявін.

— У вас такий же гострий язик, Олександре Даниловичу. Хвалю! — спробував витримати одвертий, пронизуючий «до кісток» погляд Синявіна.— Я маю на увазі не буквально очі... та ви розумієте мене. Ми російські інженери, інтелігенція боборикінських традицій! І якось... не впізнаємося в цих благородних російських ролях. Інженер з вас добрий, ніхто не заперечить. А ось — інтелігент у тому розумінні...

— Не диво, працюю десятки літ між людьми, інтелігентність розвіялася. І не шкодую. А ви ще досі не забуваєте? В музей годитеся.

Преображенський гірко усміхнувся, ледве сковзнувши ще раз очима по сусідові, озброївшись на цей раз окулярами. Узяв капелюх з стола, збив з нього порошину і поклав на місце.

— Я, власне, до вас, Євгене Вікторовичу. Хочу дістати працю інженера. Це в мене стає перманентною проблемою. Де-небудь, хоч і в глухому закутку Ташкента. Гадаю, що старі друзі, замість того, щоб здавати мене до... музею, допоможуть у цьому. Моє прізвище зараз — Ковягін. Думаю, що це зрозуміло. Хотів би надіятись. Розмови, Олександре Даниловичу, то одне, а діло — інше... О, прошу, прошу, колего з робочим стажем, не чіпайте телефону! Не думаю, що ви справді такий сміливий чекіст...

У Преображенського блиснув у руці нікельований браунінг. Синявін тільки позирнув на той агресивний захід, ще раз кинув оком на телефон:

— За кого ви мене маєте? Просто... збирався йти.

— Будемо одверті,— знов заговорив Преображенський, заглиблюючись думками, але не зводячи очей з Синявіна.— Я зараз нічим не відрізняюся від колишнього Преображенського. Ковягін міг би бути Козиренком — усі ці імена відносна суть, умовність. Жодного з них мого власного, коли вже на те пішло. Моє підпілля почалося з того часу, як загинула тут, на кокандських землях, армія... Наша, інженере, армія.

— Я людина не військова,— буркнув Синявін.

— Та ви байдужі і до генерала Дутова, і до «командарма» Фрунзе. Ви — кастрат... Пробачте, я трохи ухилився. Заспокойтеся, інженере... Одначе, Євгене Вікторовичу, міг же я керувати будівельною управою Голодного степу!

— Радянського!

— О, ви дуже точні, інженере Синявін. Ви ще й формаліст до всього. А я вживаю термінологію маси, оцих азіатів, між якими ви десятки літ порпалися. Та не в цьому суть. Як ви дивитеся, Євгене Вікторовичу, на те, щоб стати мені на якусь працю інженера в Ташкенті? Звичайно ж, якнайдалі від громіхких «гігантів» та «будів». Міг би навіть ремонтувати сантехніку міста чи щось подібне.

— Але ж я, знаєте, Віталію Несторовичу, в Ташкенті тепер тільки лікар. З дорогою б душею.

Преображенський переклав браунінг з правої руки в ліву й засунув вільну руку до кишені штанів. На обличчі грали нервові зайчики, очі мружилися від електрики, насторожено дивилися. Він не міг приховати свого хвилювання та остраху.

— Прошу, прошу, Євгене Вікторовичу. Я тільки сподіваюся на дружню пораду і, може, слово десь замовите при нагоді, як колись... Вам відома моя терплячість.

Храпков здригнувся. На Синявіна озирнувся просто з мольбою — не сприймай, мовляв, усього за серйозне. Крупне обличчя його вкрилося краскою і поволі меркло від спогадів про те «колись». Очі туманом, вологою бралися. Шкода його стало доброму Синявіну. І він заговорив з властивим йому гумором:

— Про мене, Семене. До речі, я звик мати своє власне ім'я, наперекір «боборикінським традиціям». Так от, про мене, то краще б ви, інженере з чужими іменами, не чіпали Євгена Вікторовича. Несолідно виходить, де

не візьметься з чорного ходу якась людина, назветься собі Коритіним...

— Ковягін,— поправив Преображенський, зле прищуливши очі.

— Та, будь ласка, Ковягіним... і буде, знаєте, гратись отією блискучою штучкою, а його рекомендують совісним інженером. Що ви хочете від чоловіка, інтелігенте, хоч і генерала Дутова? Без вас у нього турбот повно. Дивуюся: то зникає, то знов з'являється, і щоразу — те саме.

— То що з цього виходить? Я теж дивуюся: старий російський інженер втрачає елементарні поняття добропорядності.

— Олександре Даниловичу, облиште, прошу вас! Я сам поговорю,— заблагав Храпков, стежачи за блискучою «штучкою» в руці Преображенського.

— Господь з вами, Євгене Вікторовичу, хто вам заважає! Говоріть... Говоріть, якщо вам не остогидли оці оригінальні візити з чорного ходу. Мене прошу звільнити від цього, я тут зайвий.

Сміливо рушив до виходу з кімнати. Намір був такий природний, що Храпков кинувся спиняти старого. І те сказати: від одної блискавичної думки, що мусить лишатися сам на сам із цією страшною рудою еспаньйолкою, яка так погрозливо бравує зброєю,— від самої думки холола кров у жилах.

Преображенський встиг загородити шлях старому інженерові.

— З цієї хати першим вийду я! А дехто, може, і зовсім ніколи не вийде... коли не згадає правил бодай інженерської солідарності.

Для більшої ваги слова навіть замахнувся озброєною рукою.

Та все це справило на інженера Синявіна враження останньої краплі в чаші такого нахабного дратування. Важкий, як ведмідь, без будь-якої підготовки, без погроз, він так на диво спритно ударив кулаком під руду еспаньйолку, у виголене підборіддя Преображенського, що той забув і про зброю, кинувшись руками захищати лице. Браунінг упав на килим під ноги розлюченого інженера.

Але захистити обличчя не встиг, удар стався. Удар важкий, а підборіддя утле. Преображенський скрутився, шукаючи опори. Таки не втримав рівноваги, упав на

всі чотири. Хотів звестися, зіп'явся окаряч. Тріснули гудзики десь на чепурному туалеті. А в цю критичну мить, як гарматний постріл, прийшовся ще важчий удар ногою в нерозсудливо підставлений тил, де тріснули гудзики...

Ловлячи руками повітря, Преображенський вдруге полетів, звалений тим важким ударом, простягся на підлозі. Ледве в двері не дістав головою. Знетямлений волею, знесилений фізично.

— Ма-арш! — крикнув нервово збуджений Синявін, відкидаючи ногою револьвер услід побитому.— Марш, мерзото, із своєю іграшкою! — знов гукнув, уже стишившись, але з таким шиплячим притиском, неначе летів на Преображенського ще один, уже смертельний снаряд. Перед ним були владно розкриті Синявіним двері.

Машинально загрібши зброю, Преображенський, шкопиртаючи, вискочив геть, навіть не озирнувся.

— І не попадайся, мерзотнику, на моїх стежках! — тим же погрозливим шипінням вигукнув Преображенському вслід захеканий і мов опечений окропом старий іригатор. На останнім слові голос його вже вломився і задрижав.

Якось безвольно, до краю стомлено впав у м'яке крісло, руку поклав на серце.

— Добродушні ми надто, Євгене Вікторовичу. Зрадить він вас, зажене туди, куди Макар телят не ганяв, клянусь, зажене. Бачили гусака — «азіати», каже. А сам, погань така, чужі імена прибирає. Та йди ти геть з нашої дороги. Іди в три світи... куди пішли твої родичі, поплічники. Пиши разом з Шульгіним ганебні мемуари — не заважай людям... «Азіати»,— уже спокійніше вимовив, коли Храпков зачинив двері. Навіть посміхнувся, все ще тримаючи руку на грудях біля серця.

XIX

Євген Вікторович теж сів, немов зів'ялий. Годинник пробив одинадцяту. Кожен удар Храпков виразно рахував і таки перевірив на своєму золотому браслеті-годиннику. На Синявіна боявся поглянути. Може, збожеволів старий від такого струсу? Адже, що то за сміх у таку мить...

— Азіати, ха-ха-ха! Народ, який має свою тисячолітню культуру,— тільки азіати.

— А знаєте, Олександре Даниловичу: в цьому є якась, може, і зла логіка. Таки влучно вигадав чорт... Азіати, порівнюючи з...

— Образливо...

— Для кого?

— Євгене Вікторовичу! Образливо для народу, який відзначив вас високою нагородою — орденом Трудового Червоного Прапора.

— Ах, ви он куди. Ну, звичайно! Ви просто мене невірно зрозуміли... Знаєте, Олександре Даниловичу, оцей візит — просто божеволіеш від нього, верзеш чорті й що. В голові якась плутанина. Узбеки, вони, звісно, узбеки, а азіати... Я, власне, й не уявляю собі, що він хотів цим сказати? Ну, азіати, бо живуть у Середній Азії... Але я хотів зовсім інше тим сказати. Подивіться на їхній побут. Вони руками їдять!.. Оті омачі [1], забобони всякі. Звичайно, забобонів і у нас досить. А який-небудь...

— Мухтаров?

— Та хоч би й він, будь воно тричі прокляте! — Храпков сів і затулив обличчя руками. Синявіна це пройняло:

— Он воно що! Я тепер розумію, звідки ці настрої походять.— Потім трохи подумав, підійшов до телефону, навіть руку на трубці потримав. Видно було, що він бореться сам з собою. Зітхнув приховано і знов до Храпкова:

— Раджу вам від щирого серця, Євгене Вікторовичу: гоніть цього пройдисвіта геть, гоніть! Бо матимете з ним таку халепу... Вам, якого пошаною такою відзначено на цім тривожно новім світі, вам треба якнайщиріше зламати в собі дріб'язкові і, зараз це стає таким очевидним, фальшиві гордощі. Людиною вас робить не Преображенський з його старогенеральською мораллю, а діаметрально протилежна... і я повинен вам сказати, значно надійніша, морально-чиста сила сучасності! Не подумайте, що я... підлещуюсь до комунізму. Я людина стара вже до цього. Але поважаю чесну гру! Сказали — зробили! Людину, душу її цінять, цінуючи, жаліють. На останні спроби йдуть, аби врятувати нашого брата хоч

[1] О м а ч — щось подібне до сохи для оранки.

перед могилою... «Азіати». Дурень він і приречений блазень. «Азіати» грають і люблять Чайковського, пишаються ним. А ти, блазню, брудниш нашу російську гордість, та й... не розумієш її. «Боборикінські традиції». Додумається ж людина. Ви знаєте, що це за «традиції» такі, Євгене Вікторовичу? По-моєму, це щось вигадане. Не знаю. Щось ліберально-народницьке і старе, непотрібне. Раджу вам, Євгене Вікторовичу, і Любов Прохорівну попередити. Бач, через її кімнату преться, мерзотник. Щоб усіх залякати.

— Мені важко говорити з нею, Олександре Даниловичу. Це така мука жити отут. Її ж будинок. Я, можна сказати, приймаком, нахлібником квартирним у неї став. Ваші поради, звичайно, справедливі. Знаєте, я просто по-людському заздрю вам! А будь воно прокляте!

— Що?

Храпков подивився на інженера, добираючи зміст його запитання. І не відповів, згадавши знов ці жахні одвідини Преображенського. Це ж, як тінь страшних невдач, переслідуватиме він його в житті. Отут тобі і вся «чесна гра». Та Синявін знов перебив його думки:

— Коли жінок так проклинаєте, то це даремно. Віддайте заміж.

— Преображенського?

— Випийте брому, Євгене Вікторовичу, допомагає. Преображенський «він», і, крім того, це крайній мерзотник. Я говорю про «неї», про Любов Прохорівну. Віддайте її заміж! Жених підходящий, не біда, що «азіат». Умовляти молоду не доведеться, ручуся. Ну, чого, справді, киснути вам? Такому лікареві? Та вас, милий чоловіче, ще по шматочках розхватають всякі Тосі Трохимівни! Хіба ж ми сліпі були?

Храпков несміливо підійшов, потис інженерові руку. Посміхнувся.

— Чудесний ви чоловік, дякую. Блискуче ви його вирядили! Але ж він міг вистрілити.

— А зброю треба було відібрати в нього. От тюхтії! Отаких два з животами. Як є — тюхтії. Не змогли обезброїти руду гниду. Тьху! Про що ми говорили? Ага. Я до того й говорю, що нам треба міняти свої погляди і на вірність дружини при такій нашій чоловічій слабості. Та в цьому ми навіть від «азіатів» ваших недалеко відійшли.

Хитро усміхаючись, підморгнув Євгенові Вікторовичу. Лікар відмахнувся рукою, але розплився в посмішку від тих натяків.

— Фабіола? — уже сміючись запитав, сівши поруч Синявіна.— По шматочках, кажете, розхватають! — і тут же раптом, згадавши своє молодече жирування, схопився, пішов у дальній куток кімнати. «Признатись?» — напрошувалося відверте.

— Ха-ха-ха! Подобалося хоч шматочком потрапити в надійні обійми Тосі Трохимівни? Ну, й Євген Вікторович! Так у чому ж справа? Віддавайте цю, а беріть собі ту. Тільки ж чесно беріть, «фабіола» ви нещасна! Ха-ха-ха! — реготав Синявін своїм низькоголосим, важкуватим сміхом.

XX

Такий дивний збіг: перед очима, в могутнім ритмі праці, рухався люд, робочим лементом у вухах глушилися всякі мотиви — і така думка. Думка про скрипку.

З того часу, як Мухтаров уперше почув від Ельясберга натяк, що скрипка є щось від міщанства, не брав її в руки. Одного разу навіть пропонував Юсупові забрати її. Тепер на роботі згадав. Спинився на хвилину, глянув на натовп людей, що накинулися на котловани під ковальський цех по новій трасі, на людей, які по камінчику розбирають неправильно зроблений під'їзний шлях «підземки», і закортіло заграти. Отак узяв би її, припалу пилом, як рідну, до підборіддя, пригорнув би і запитав: «Якими піснями виспівується радість?»

Волосинку за волосинкою на смичку перебирав у пам'яті. Кожна вона, як жива, нагадувала про розіграні, а ще більше про непочаті мелодії.

Йому вернулося життя, зникла самотність марудна. Ті тисячі, що на суботник сьогодні прийшли, вони прийшли на будівництво, в яке і він вкладає найсвятіше своє — жагучу радість праці для оновлення краю! Вони прийшли привітати його з новими настроями, з новою силою. Під ним тепер знову ніби і дерево риштувань грає, а люд прорив на ковальському ліквідує, змагається на завзятість та впертість.

— Скрипку!

«Марші тільки буду грати»,— згадав і засміявся.

— Товаришу Мухтаров! Вашу квартиру вже влаштовано, але речі ще в готелі.

Саїд не відразу зрозумів. Рушив униз по східцях риштувань мовчки, незважаючи на Мухсума, якому ранком доручив обладнати свою нову квартиру. Зійшовши один сектор, озирнувся на робітника. Згадав, що той йому говорив, зрозумів.

— Ну й добре, перевозьте речі. Тільки скрипку окремо... Ось ключ від номера. Ну, чого ж ви стоїте, як укопаний?

Робітник узяв ключі, не рушав з місця.

— До вас якась баришня заходила. Просто прийшла, спитала і пішла.

— Баришня? Що за баришня? Може, жебрачка? Слухайте, Мухсум, я починаю дивуватись. Гоніть геть усяких баришень і скоріше кінчайте справу.— Повернувся і пішов від Мухсума так несподівано швидко, що той тільки руками розвів.

Що нижче сходив з риштувань, то виразніше, гучніше чувся гомін на суботнику. Десятники обступили нового виконроба ковальського цеху стажера Мишу Козьміна, який поривався піти назустріч Мухтарову.

— Жодної зміни, чули! Трасу намічено разом з Мухтаровим! — гукав Козьмін десятникам і технікам.— Ану, на місця, до єдиного! До вечора, коли закінчиться суботник та ваша зміна, слухати не хочу. Землю старого котлована трамбувати неодмінно.

Мухтаров сам підійшов до гурту, десятники з деякою нерішучістю покинули виконроба.

— Ну, як? — тільки промовив Саїд, кивнувши в напрямі траси цеху.

— Як плав, пішло, товаришу Мухтаров. Точки на збиральному секторі тютелька в тютельку. Хтось центральну віху на шість метрів убік відніс. Просто вткнув, сволота, у землю.

До гурту підійшов юнак у спортивному костюмі. Привітався на «будь готов» і відрапортував Саїдові:

— Чотириста шістдесят п'ять студентів і робітфаківців САГУ прибули на ліквідацію прориву.

На обличчі в Козьміна яскраво відбився жах: куди дівати ще й цю півтисячу народу? Саїд-Алі вмить уловив цей настрій.

— Цю армію я беру під власну оруду. Ану, давайте студентів на впорядкування двору. Будівельний двір му-

сить бути, як у доброго господаря. А в нас закидали його потрібним і зайвим матеріалом так, що ні матеріалу не використати, ні до будівлі через нього навпростець не потрапити. Бригадири є у вас?

— Двадцять одна бригада, товаришу начальник.

— Бригадирів на лінію вогню,— скомандував Саїд, відчуваючи якусь насолоду від цього, приємно згадуючи недавнє минуле, коли він був командиром червоних партизанів.

Юнак зник у цім содомі й гоморрі. Мухтаров, пройшовши з території проривного цеху, здибав того ж юнака в супроводі цілого взводу бригадирів. Все найкраще, найактивніше серед студентства конденсувалося в цих двох десятках істот. Наближаючись до одіозної фігури інженера, вони ще більш запалювалися жагою показати себе поруч з ним.

— Кожна бригада мусить стати на свою дільницю, не заважати іншій. Я даватиму завдання, а ви записуйте. Перша бригада — зібрати і знести в одну купу до арматурної площадки весь розкиданий дріт між механічним і ливарним цехами. Друга, третя й четверта бригади зносять розкидані дошки з розпалубки і складають понад транспортером матеріалів правильними штабелями. П'ята й шоста — наводять лад з порожняком від цементу. Сьома і восьма...

Бригадири, одержавши наряд, виходили з ряду і йшли до своїх бригад. Через кілька хвилин з'явилися на призначених ділянках студенти, спочатку надто гаряче, а після, простигаючи, починали працювати. Саїд-Алі все ще викликав бригаду за бригадою, доручав кожній ділянку роботи.

Бригадир дев'ятнадцятої бригади не так бадьоро виступив, коли його викликали, перебив Мухтарова:

— Це жіноча бригада, товаришу.

Мухтаров звернув увагу на бригадира. Ставна з рівними чорними бровами узбечка стояла перед ним. Скільки серйозності, діловитості у виразі цього трохи зів'ялого в школі обличчя.

Всміхнувся Саїд, міряючи поглядом постать дівчини. Всміхнулася й дівчина, роблячи під тим поглядом такий рух усім тілом, ніби вона хотіла, як їжак, згорнутися в клубок.

— Бригадир? — чомусь перевірив Саїд.

— Бригадир!

— Хто така?

— Чинар-бібі! Студентка другого курсу робітфаку. Активістка гурум-сарайська.

Мухтаров відчував і розумів, що коли він буде і далі мовчати, то Чинар-бібі говоритиме й говоритиме. Її чорні, трохи скошені, монгольські очі блищали вогнем запалу, а оте «активістка» було сказано не тільки тому, що так її вперше названо, а тому, що енергія вибивалася в неї наверх.

— Прибрати квітами робітничу їдальню! Папір на квіти з-під землі вишукайте,— аж самому закортіло піти разом з оцією дівчиною квітчати з нею не одну їдальню, а й бетономішалку, і вантажну, і екскаватори, і дерики. З очей Чинар-бібі на нього дивилася не молодість, а пісня, ота мелодія, яку так дуже хотілося заграти на скрипці.

Коли впорався з бригадами і пішов до їдальні, зустрів Чинар-бібі, що вела свою бригаду. Щось зо три десятки дівчат з реготом, з гомоном пройшли повз нього, може, і не знаючи, кого перед собою мають. Змішаний одяг не ховав від спостережливого Саїда і вилицюватого обличчя каракиргизки, і рівного носа біблійної красуні Рахілі — бухарської єврейки, і білявих «європейок», і...

В сіренькій паранджі, плутаючись у довгій спідниці, йшла Назіра-хон, не відриваючи очей від Мухтарова. Саїд пізнав. Рушив разом з бригадою до їдальні. Мимоволі наближався йдучи. Ще більше радості відчував у грудях.

Згадав, як на Голодностепському будівництві йому проходу не давали, а як тут вільно може йти і робити, що хоче. І тільки тому, що тут він зовсім по-новому організував роботу, йому на очі не показувалися.

Вже ступав майже поруч з бригадою. Трохи спереду бачив нервову ходу тієї ж сіренької паранджі замість червоної, яку зустрічав і виряджав колись в Чадаку.

Радий. Йому б тільки догнати її, іти поруч і... Може, зірвати з голови оте сіре ганчір'я, присоромити й потішити. Ноги твердіше ступали по землі. А ззаду гнався Мухсум, розмахуючи клаптиком папірця в руках.

— Саїд-ака! — гукав Мухсум.

Бригадир спинилася біля їдальні. Саїд теж став поруч із сірою паранджею, але перед очима виріс Мухсум.

— Знов?

— Вона, баришня, Саїд-ака. Ось кагаз біряде [1].

Саїд узяв записку і не зразу розгорнув. Просто перед себе подивився на розчервонілу Назіру-хон, всміхнувся їй.

Зрозумів, що вона щось запитала, соромлячись, ховаючи голос. Може, поцікавилася здоров'ям, самопочуттям, та ні, не з такою увагою вона чекає відповіді.

— Габай? — перепитав.

— Лодиженко...— розібрав у ще більш притишеному сором'язливому шепоті дівчини.

Підійшов зовсім близько. Шануючи дівочий сором, як перше признання, також півшепотом повідомив:

— Поправляється Семен, поправляється. Буду писати йому листа. Що скажеш, Назіра-хон, написати йому від тебе?

— Учуся я... Пишіть, учуся, як він те радив,— і зникла, зовсім присоромлена, щаслива.

Саїд-Алі замріяно оббив порох на комбінезоні. Звернув увагу на записку в руці, на Мухсума, що очікувально стояв на віддалі.

Записку написано червоним олівцем на невиразному клапті паперу, нервово вирваному з великого Саїдового блокнота на столі. Крупні, нерівні літери, часом незакінчені слова. Щось дивне в тому знайомому почерку: так пише людина після тривалої хвороби, неначе знов з абетки починає письмо.

«Саїд-Алі!

Прошу не подумати чогось поганого про мене. Вдруге зайшла, бо мала б порадитися. У мене ж немає з ким...

Стаю до праці. Не смійтеся, бо це серйозно. Цілком можливо, що не справлюся, новак же я в труді. Тепер поспішаю на поїзд. Чи буде ще нагода зустрінутися — не знаю і намагатимусь її не шукати. Напевне, так буде краще. За все, що сталося, не каюся, буду щаслива усвідомлювати, що ви вірите мені в цьому! Але спробую звикнутися з своїм іншим, трохи страшним, новим життям.

Прощайте, Саїд-Алі! Завжди згадуватиму Чадак і казку... Дочці про батька розповім усе, аж коли виросте.

Душею вірна і назавжди... чужа.

Любов»

---

[1] Записку дала.

Саїд, немов для захисту, озирнувся на місце, де була Назіра-хон. Але там уже було порожньо. Не знаючи для чого, повернув записку робітникові. Замість узбецької мови заговорив до нього російською:

— Що вона ще сказала, Мухсум?

— Нічого, Саїд-ака! Спитала, чому порожньо в квартирі. Та ще таки сказала, що вона залишає хорошу квартиру з меблями. Могли б, каже, «перейти туди жити з вашим іженером».

— Так, могли б перейти, Мухсум... Ну, добре й так. Іди перенось речі з готелю.

— А баришня?

— Баришня нехай собі.

— А що сказати їй, коли знов прийде? — теж, ледве вимовляючи, намагався Мухсум говорити російською мовою.

— Ех, Мухсум! — тепло заговорив Саїд, поклавши руки робітникові на плечі. Щось родинне і тривожне вчув у тому робітник.— З «баришнею» твої розмови закінчено. Поверни, брат, сюди записку і — гайда. Та «баришня» до нас більше не зайде.

XXI

Любов Прохорівна не без вагання вдруге зайшла вже з речами в нову Саїдову квартиру. Марію з дитиною та з важкими речами на візнику відправила на вокзал, свідка позбавилася і зайшла. Навіть загадала собі: застану — значить, є ще крихітка щастя.

Пізніше корила себе за ці рецидиви старих залишків віри у сни, в загадування на щастя. Та й докоряючи собі, розуміла, що надто сильні ще батьківські світовідчування, не так просто очиститися від них їй, слабовольній жінці.

Невідомо, якими силами привело сюди і Аміджана Нур-Батуллі. Справді, так виходило цілком логічно: вчора випадково довідався про квартиру Мухтарова. Поставивши собі за мету будь-що зблизитися з ним, розвіяти ті неприємні тепер йому спогади Саїда про «Аміна Аріфова», вирішив зайти, вітати з новосіллям. До поїзда, куди він заздалегідь розігнався, щоб вирядити Любов Прохорівну, залишилося ще досить часу.

Природно здивувався, зустрівши тут дружину лікаря Храпкова, хоч і знав уже голосну історію її материнст-

ва. Не нагадував, не натякав при зустрічах та розмовах. Був стриманий і винятково чемний у догоді, в цій допомозі влаштуватися їй на працю. Про те, що від Васі Молокана дізнався, куди зайшла Любов Прохорівна, навіть сам забувся.

Рятував жінку!

Любов Прохорівна після лікарні, може, не мала того вигляду, яким пишається кожна жінка в час розквіту свого впливу на чоловіків. Але від цього не те що не втратила принадності, а навпаки — стала ніжнішою, якоюсь зморено-приголубленою, і коли дивитися на неї, здається, що Леонардо мусив би вдруге народитися і саме з Любові Прохорівни писати свою «Мадонну серед скель».

Вона нехтувала тепер моду шику, а вдягалася визивно просто. Це була простота легенького кльошу сукні із зеленаво-чорного узбецького шовку, непокрита, незважаючи на холоднувату пору, голова з прозорим, по одній волосинці покладеним, проділом.

О, ця простота! Спинися, земле! Нехай замовкнуть одвічні твої шуми, і ти почуєш крик, що шматує душу, крик, прихований тією простотою.

— Така зустріч, добридень. Вас повідомив Саїд-Алі, що я тут? — Любов Прохорівні хотілося, щоб це було саме так. Не боялася колючих натяків. Чому б і справді не бути їй тепер такою розкутою та близькою з тим, кому вона була дружиною і... кому належить її материнство! Пощо ховатись?

— Пробачте. Я не зовсім знав. Власне, ми, узбеки, можемо і не знати. Гм... Така затишна у нього квартирка.

Батуллі відмовлявся сідати, та не відмовився цинічно оглянути жінку. Його «закордонна чемність», якою так вихвалявся перед Храпковим, тут зникла без сліду. Спідлоба стежив за рухами плечей, за талією. І хоч Любов Прохорівна не первачка вже якась, вона злякалася цього мужчини, як хижака. На Мухсума з надією позирала, мовила, що перше спало на думку:

— Ви вже знайомі з моїм першим чоловіком?

— Так, так. З лікарем Храпковим, ви маєте на увазі?

— На жаль, це й був мій перший чоловік,— з гіркою посмішкою відповіла Храпкова. Вона ще збиралася щось сказати, аби не мовчати. Та до кімнати, не постукавши, зайшов Вася Молокан. На цей раз він був одяг-

нений досить пристойно, як для газетного працівника. І кепі кудлате зимове, і пальто з якогось непоганого крамy, і штани в смужку — все носило слід ніби чийогось зовнішнього і владного догляду.

— Пробачте, можна мені? Ах, який невіглас. Забув постукати. Добрий вечір... То я вже готовий.

Молокан замовк під пильним поглядом Батуллі, неначе незадоволеного такою його акуратністю чи, може, балакучістю. Навіть зніяковів. Може, таки відчув щось нехороше в своїй сьогоднішній ролі. Може, роки, за його ж визначенням, «не першої свіжості» не сприймали такої поведінки його «патрона». Збирався щось відповісти на мовчазні докори Батуллі, та Любов Прохорівна звернулася до нього:

— З вимови здається, що ви українець. Малоросійські пісні, садок вишневий з хрущами... Казкова романтика! Я гостювала в своєї тітки десь там на Київщині.

— А наші садки, гадаю, цілком замінять їх,— ні до чого озвався Батуллі.

— О, звичайно. Ця зелень-рута, спів аричний, ця східна екзотична казка. Це речі зовсім різні, але кожна з них своїми принадами чарівна! Та прошу, я поспішаю до поїзда ж... Надворі нахмарилося, ніби вечоріє.

Надворі дійсно сутеніло дощовою сутінню або надвечір'ям, що замикає горизонти, немов двері дня причиняла чиясь пунктуальна рука.

Батуллі таки сів на широкий диван з свіжою оббивкою. Любов Прохорівна, спершись на стіл, стоячи, писала записку Мухтарову, квапилася. Батуллі міг тішити зір прекрасним профілем цієї жінки. Світло з вікна падало на обличчя, на зеленасто-чорний шовк, і ніби вправна художницька рука окреслювала золотавим відсвітом манливий контур.

Молокан звернув на це увагу. Здавалося — зовсім просто, по-бурлацькому, теж оглянув жінку, відійшовши до дверей. Немовби зроду не бачив він такої витонченої гнучкої постави, ні цього жіночого суму в позі, в очах... От-от, як коштовний мармур, почне повертати на світло.

Написала записку, по-жіночому згорнула куточок до куточка. Зімкнені уста помітно тремтіли, коли мовчки віддавала ту записку Мухсумові. І взялася за пальто в тому настрої, неначе в кімнаті була сама.

Батуллі кинувся допомагати одягтись. Налякав замислену жінку такою раптовістю, неначе з-під землі

вродився в її відокремленому світі. Сам він [illegible] заглибився в своє особисте, по якійсь асоціації [illegible] давши Саїда-Алі, його промову, так символічно сказати б, заверстану під його, Батуллі, «натхненним» портретом у газеті. Щось ціле вийшло з тої спритної комбінації. Нічого страшного не було б у тому, коли б стривожену пережитим Саїдову душу перейняти йому на свій портрет. Саїд внутрішньо карається, переживає... Треба ще тільки досолити чи й пересолити, а то й переперчити все прекрасне, до чого рвалася його чутлива натура. Поруч із силою волі, з великим розумом та знанням, він — художник, прихований індивідуаліст, як сказав би Ніцше. Треба допомогти ізолюватись йому від цих природних проявів людських почуттів. Батуллі мусить замінити йому природу. Нехай життя карає його за прекрасне, а Батуллі візьме на Мухтарова монополію і, як хворому в найтяжчі хвилини приступів, даватиме ліки гомеопатичними дозами.

О, він зробить Саїда не те що другом, рабом своїм.

Рабом своїх звичок, своєї любові до життя, своїх прагнень. Щоб звуки ланцюга цього рабства заграли б ту вищу мелодію, для якої він, Батуллі, кинув школу, друзів, світ... і став до праці.

— Дякую. Ви залишаєтесь чекати інженера Мухтарова?

— Так... Власне, я хотів поговорити з ним про одного інженера. Єсть вільна посада. Потрібен хороший інженер санітарно-технічного нагляду. Ваш чоловік, колишній, звичайно, перепрошую, Любов Прохорівно, теж, очевидно, зміг би допомогти в цій справі.

— Не знаю. То бувайте здорові. Ще раз дуже вдячна за вашу прихильність. Постараюсь, щоб вам не було соромно за мене — вашу протеже. Цього не забуду, дуже мило з боку майже незнайомої людини...

— Що не забудете, це мене найбільше влаштовує, шановна Любов Прохорівно. Але ж, дозвольте, я спеціально їхав на вокзал проводжати вас.

— А як же з інженером для сантехніки? — цілком щиро нагадала Храпкова, напівобернувшись знову до Батуллі. Її саквояж був уже у нього в руці.

— Дякую. Отак завжди в цім по вінця завантаженім житті. Хапаєшся, бігаєш. Мало не забувся. Товаришу Молокан! Нате вам речі мадам, самі одвезіть на вокзал моєю прольоткою і відішлете візника сюди ж. Мені

справді доведеться зачекати Мухтарова... Ну, щастя вам, Любов Прохорівно! При нагоді дозвольте завітати, коли не зашкоджу тим. Непорозумінь з посадою ніяких не буде. Але в кожному випадкові — я завжди з щирістю до ваших послуг.

XXII

Збори почато ще з восьмої години. Величезний формувальний відділ ливарного цеху було прибрано від будівельного мотлоху, щоб тут зібрати збори після суботника. На збори лишитися мусили б тільки уповноважені, але формувальний було забито людом. Навіть згодом тепло стало.

Про завдання п'ятирічки говорив секретар партколективу. Саїда-Алі до президії на початку не обрали, і він умостився на обрубках разом із студентами. Та тільки почалися збори, затвердили повістку денну, як чийсь голос запропонував Мухтарова до президії. Досить було тільки нагадати, як у формувальному заревло:

— Мухтарова до президії.

Організатори відчули ніяковість. Секретар партколективу повідомив, що в списку Саїд-Алі є, але коли читали пропозицію, то пропустили.

Саїд-Алі пробирався до трибуни і пересилював ту, може, і цілком випадкову образу.

В очі людям соромно поглянути в імпровізованій залі.

Сидів скраю, біля трибуни, не міг звільнитися від цього гнітючого почуття. Здавалося, що ото всі вони дивляться на нього, а бачать не його, Саїда-Алі Мухтарова, а той прекрасний портрет у фесці. Мухтарова нема, він знеособлений. Тільки душу його витягнено і причеплено, як рясну бороду, до того, може, бездушного портрета. Газета сповіщала про призначення нового начальника будівництва Саїда-Алі Мухтарова, але портрета його не дала.

Правильно чинила! Можлива випадковість з тим портретом. Навіть цілком природно. Якийсь випадок призвів, що він став душею того бездоганного портрета, пластинкою до новомодного, поки приїсться, блискучого патефона. Але ж він приїсться.

Вслухався в доповідь, думкою поправляв помилки секретаря або, вловивши його вдалу тезу, сам собі її розвивав, абстрагуючись від доповідача. Хвилинами на-

віть забував, де він. То знов покине імпровізацію свєєї доповіді, зверне увагу на збори. Купками сиділи й стояли люди, що прийшли сьогодні ліквідувати в нього прорив у ковальському цеху. За один день викопали нові котловани, а від старих — сліду не лишилося. Будівельний двір йому впорали так, що на добрий місяць полегшили роботу. Навіть цю «залу» зімпровізували за якихось півтори години.

Треба тільки організувати силу — маси.

В таких думках летів час. Доповідач говорив добру годину. Почалися запитання. Вирішено було на писані запитання відповідати в кінці зборів. І пішли виступати. Годинник Саїдового сусіда показував одинадцяту, а було байдуже. Саїд хотів, щоб тяглися й тяглися ці збори аж до другого дня, щоб йому не відриватися від людей, бути з ними вічно.

В кишені лежала записка. Згадавши про неї, немов гірку отруту відчув на вустах. Як живі, встали спогади про Чадак. Відчував, що червоніє, але не міг утриматися. Простий сором мінився на злість. Справді, чому б не могла вона стати його дружиною? Не було б страждань і дикої події з дитиною. Не було б і цієї складної проблеми, якою так ошелешила Любов Прохорівна, трагічно прощаючись у записці.

Затулив обома руками обличчя. Почув:

— Слово має Чинар-бібі! Робітфаківка!

Мало не схопився з лави. Чинар-бібі. Це та ставна бригадирка, що сьогодні квітчала їдальню!

На Мухтарова з гурту дівчат-студенток пильно дивилася Назіра-хон. Говорила щось Чинар-бібі. Її голосок ніби закрито було в товстобокій пляшці, ледве-ледве пробивався. Піт посіявся росинками на тому обличчі. Яких турбот, напруження треба людині, щоб висловити своє розуміння і п'ятирічки, і проривів на будівництві, і завдань партії та Радвлади щодо готування нових, свіжих кадрів, одиницею яких, очевидно, відчуває й себе!

Саїд-Алі зім'яв записочку і, сунувши її до кишені, встав. Здавалося, що він теж хоче говорити. Серед присутніх навіть якесь пожвавлення відчулося, і це Саїд зрозумів.

«Чий же портрет буде для цієї промови?» — виринула думка. Погляд спинився на Чинар-бібі.

Всміхнувся. Така дурниця може мордувати людину.

Обійшовши трибуну, Саїд-Алі Мухтаров спустився і пішов просто до Назіри-хон. Її оченята, як магніти чи як дороговказ, світилися і притягали.

XXIII

Опівночі Саїд-Алі прийшов додому. Мухсум, сидячи, спав на стільці. Серед хати перед Мухсумом стояли чемодани, а на столі біля скрипки знов записка.

То було урядове запрошення йому персонально взяти участь в урочистій частині на майбутньому закритті молитовного будинку та ліквідації обителі Мазар Дихана і організації радгоспу, дитячого санаторію. Була приписка:

«Країна відгукнулася дружною згодою на вашу своєчасну культурну пропозицію. Численні ухвали та вимоги схилили нас виконати волю трудящих мас. Сподіваємося, що ви будете присутнім на цьому історичному для радянського будівництва святі.

Ахун Бабаєв»

Радістю зігріло, коли перечитував цього листа. Вирядив Мухсума і довго стояв перед вікном. Знадвору дивилася ніч, порожня, темна. Як тугоплавкий метал, вона облягла собою скільки життів. Ось і він не зважає на її густу темінь, таки живе. Може по кімнаті пройтись, обійшовши чемодани, і знов до вікна. А там десь за вікнами свистять паровози, відходять поїзди...

Муляла зім'ята записка в кишені. Може, забути справді? «Прощай...»

Ще досі відчуває теплінь у своїй руці, як відбиток тієї малесенької, такої цупкої руки. Він ішов між двома дівчатами-узбечками, між двома такими живими, затурканими колись істотами. Скільки нових перспектив малюють собі ті визволені від тягаря ічкарі жіночі мозки! Чинар-бібі згодилася розповісти про свою тяжку путь до школи. Її чотирнадцяти років продали за дружину Бархан-баєві в Улугнар. Якими словами розповість вона ту муку, яку пережила за чотири місяці цього шлюбу! Мала коритися всім трьом жінкам Бархан-бая, мала мити ноги всім їх семи дітям, мала, сидячи, спати цілими тижнями, коли не було вдома її чоловіка. Але не мала сили терпіти ту наругу від бридкого, завжди п'яного звіра, що звався її чоловіком.

Скільки скорботи в цих словах! Саїд-Алі злегка підтримував обох дівчат. З боку Назіри-хон плентався все той же Юрський. Незнання узбецької мови настільки, щоб розуміти всю складну суть розмови, мучило його.

...Чинар-бібі, нарешті, не стерпіла, і вночі, коли заснули жінки Бархан-бая, що стерегли її, мов пташку в клітці, вона випурхнула. Випурхнула і не пішла до батьків. Всю ніч полями, джаяками, понад ариками, саями бігла. Збила ноги, порвала одяг. Кишлаки якнайдалі оббігала, щоб і собак не тривожити, бігла в те місто Коканд, яке такими вогнями світилося вночі, коли поглянути на нього з улугнарських гір.

Аж під обід дійшла. До жінвідділу допиталася. І зустріла молодого товариша Резикулова, йому душу свою відкрила. Ще дівчиною в Гурум-Сараї чула про жінвідділ. Хто ж допоможе, як не він...

Резикулов тремтів, слухаючи цю історію. Резикулов — прекрасна людина. Чинар-бібі оселилася в нього. На шостий день він з Коканда привіз її сюди, в Ташкент, влаштував на робітфак...

Чинар-бібі зітхнула. Вона більше не бачила Резикулова. Стала його справжньою дружиною, але... прийшла звістка, що Резикулова вбито в Улугнарі... Басмачі.

Саїд-Алі стояв перед вікном, дивився крізь нього в простір і ніби читав відбитки таких-от трагедій. А трагедія чорної сестри, трагедія Назіри-хон та, зрештою, і його власна трагедія чи не така ж повчальна.

Про що вони ще говорили йдучи?

Дочка Юсупова хоче вчитись і вчитись. Юрський учить її російської мови. Вона знатиме не одну тільки свою мову! Вона хоче все, все знати. Була якось на одному концерті. Перший раз у житті. На сцені співала співачка. То горе, то радість переливалися в тому співі. І їй, Назірі, закортіло також співати. Закортіло скочити на сцену, зірвати з себе оце ганчір'я відсталості й заспівати про своє горе, про свої радощі. Вона б заспівала про першу іскру, яку запалила їй благородна душа людська. Заспівала б про очі його, про шовковий чуб людини з тою величною душею...

Але вона не вміє співати, хіба що розповість. Не вміє і не зможе ніколи заспівати. Юрський ствердив Саїдові, що голос, може, у дівчини є, але зовсім занедбаний слух.

Ні, брехня! Саїд-Алі візьметься за це. Так, він учитиме її співати. «Чи для друга, а чи для себе?..— раптом блиснула думка. І соромно, й досадно стало.— Знов штучки, фортелі...» Тільки для друга він візьметься за те, тим тамуватиме своє особисте горе. Ніяких інших почуттів — до чорта! Адже міг він іти з ними двома поруч і відчувати лише теплу-теплу радість у грудях.

Радість за цілий народ. Радість за щастя Лодиженкове.

Він учитиме робітфаківку Назіру-хон за скрипкою співати і лишиться назавжди одиноким другом їхнього щастя. Радіти й сміятися...

Сміятися? З власних невдач сміятися? А може, сумувати або... або повернути якось усе знов на ті ж 180 градусів?

Знов занепад... «Прощай, Саїд-Алі! Душею вірна й назавжди чужа...»

Сміх. Безжальний сміх забобонів та умовностей. А він, що похваляється новим світоглядом, уснований ними, як павутиною.

Раптом розчинив вікно, вхопив зі стола давно викладену скрипку. І смикнув по струнах. Регіт розчахнув тугу чорну ніч з розчиненого Саїдом вікна. Неначе й скрипка оце відчула руїни в почуттях музики, охоче дратувала, нівечила їх сатанинським реготом.

Під вікном спинився Вася Молокан. Довго тинявся по місту, перебираючи в думках всі «за» і «проти» тієї ролі, яку він зіграв за дорученням Нур-Батуллі. Раптом з тріском розчинилося вікно в Саїдовій квартирі. І не спів, не плач, а дикий, то хаотичний, то злісно-меланхолійний, то як буря гірська могутня,— котився сміх скрипки. І стало до дрібниць ясно Молоканові, що в його ролі було все від специфіки складної для його віку праці, але не вистачало крихітки людяності до жінки та елементарної солідарності до Саїда-Алі Мухтарова. Адже для Мухтарова Молокан перестав бути Васею, з Мухтаровим можна й слід би радитися. Так, радитися з ним цілком безпечно і корисно.

Саїд грав сонату «Сміх Сатани».

Частина сьома

СУД ІДЕ

І

«Боже мій! Для чого людині розум, коли думати, щоб вирішити одне прокляте питання, так боляче? Як воно мучить мене! Таке щастя працювати!.. Ах... оце б забути всілякі там філософії соціального буття, чи як їх, і просто собі працювати по спеціальності. Стільки прекрасних досягнень науки! Чому не можна людині не думати зайвого? Краще б ще зо дві руки мати замість голови, працюй собі — і ніякого соціального буття. А потім нерви...»

Зима цього року відвідала і Ферганську долину. Пухнастим, газовим килимом покрила землю, уже кілька день уперто тримається, не тане. В аричках з'їжачилася, скоцюрбилася вода в прозорий, як та сирітська сльоза, струмочок. З бережків пнуться мальовничі крижані узори — от-от перетнуть аричок і змусять його замовкнути. На деревах голчатий іній...

Синявін продмухав вічко на спітнілому вікні вагона, милувався свіжістю ферганської зими, а в голову лізли дурниці. Настав якийсь критичний час, коли в нього перевернулося все в голові. От був людиною, здавалося, сталою, мав якісь свої погляди. Щоправда, невірні, помилкові, міцно вкорінені його запівстолітнім віком. Та було з ними добре. Пригадати, так він навіть пишався, що має такі прості міркування, прямоту. Від цього думкам у голові було просторо, не заважали вони попрацювати на ділі або, як він висловлювався, працювати по спеціальності.

І раптом цей Преображенський... Чому він так настирливо домагається бути злочинцем, іти наперекір добі, ризикувати собою не на риштуваннях будівничих, а в невиразному колі політичних авантюр, секретів та несподіванок? Чому?

Голові боляче стало. Так ось воно що зветься філософією соціального буття! Голова мусить тріщати від цієї філософії, навіть змушує забувати свою святу спеціальність.

Олександр Данилович Синявін почав уважніше придивлятися до життя, прислухатися до запальних промов, вчитуватися в рядки газет. Цей психологічний поворот зараз концентрувався навколо питання про Преображенського. Адже надходив суд — знаменитий суд над голодностепськими шкідниками, що мало не зруйнували тоді колосальної будови, укладеного в неї труда.

«Винні, так розстріляють, оце й уся філософія».

Подивився ще раз на всю сторінку газети, де знов нагадувалося про забуті вже події Голодностепського будівництва.

«Суд іде». Такою «шапкою» розпочиналася сторінка «Східної правди».

Зовсім не збирався виходити на зупинці. Щоправда, станція Ходжент його завжди цікавила багатством урюку та мигдалю... Але, крім того, станції Узбекистану привабно манять хоч на хвилинку вихопитися з душного вагона, пірнути в оті хвацькі викрики-змагання:

— Ей-ей, нон діген?..[1] Гарячі лєпьошки, свєжі єсть...

З тамбура вагона виглянув у розчинені двері. Виглянув — і сам собі не радий був, а зникнути з дверей уже не вважав за пристойний вчинок. З перону вокзалу його побачив Вася Молокан. Інженеру навіть здалося, що Молокан саме й дивився на кожне вікно, на кожні двері вагонів, коли поїзд зменшив хід і спинився. Він шукав очима інженера Синявіна. А побачивши, не приховав своєї радості з того, кинувся просто до вагона. Наполегливо доводив кондукторові, що має плацкарту саме в цей вагон... Плацкарта тим часом десь закладена, в вагоні знайде.

— Та що це, справді, вважаєте мене зайцем якимсь, чи що, товаришу кондуктор? Може ж людина зайти у вагон, спокійно розібратися в кишенях і дати вам ту злощасну плацкарту? Солити мені їх, по-вашому, чи як?

Кондуктор був невмолимий, каменем стояв перед східцями, міряючи очима настирливого пасажира з ніг до голови. Звичайний одяг заклопотаної в багатоділлі людини, серйозний вигляд очей, переконливі слова, лагідний тон. Розбери його. Коли б не огрядний пасажир у тамбурі, який розігнався виходити на перон, кондуктор, очевидячки, не схилився б ні перед яким переконливим уговоренням, не впустив би.

---

[1] Хто гукає — хліба?..

Синявін у першу мить аж сторопів, хотів повернутися до вагона, та засоромився такого боягузницького наміру. Чого це йому бути таким відлюдником, цуратися знайомих. До того ж Молокан його цікавив з деяких пір не просто як випадковий знайомий. Інженер устиг помітити на мітингу в час відкриття гідростанції в голові каналу, як ця людина в одязі статечного дехкана спритно записувала узбецьку промову Мухтарова. Коли б промова потім з'явилася в пресі не в такій точній передачі, Синявін міг би припустити, що Молокан після записав зі слів Мухтарова його промову. Адже відомо, що Молокан з якихось пір працює в редакції газети «власкором». Та текстуальна точність промови нагадувала старому про стенографічний звіт. А на мітингу стенографів не було...

Рішуче рушив назустріч, навіть на допомогу Молоканові.

— Здрастуйте, Олександре Даниловичу! — Молокан пішов напролом, і кондуктор відступився від свого наміру не впускати цього пасажира у вагон.

— Як добре, що я вас зустрів. Тобто, я вам скажу, що мені просто везе. Я з вами вміщусь отут поруч. Ах, зайнято? Ну, то я... Та це й неважно. Ви хотіли щось купити, Олександре Даниловичу? Урюку тьма-тьмуща. Та ще ж і урю-ук!

Молокан багатозначно показав великий палець і причмокнув.

— Ви собі теж? — кинув Синявін на Молоканові речі.

— Ні, я такої погані не купую.

— Дякую. Але я, мабуть, таки вискочу. Постережіть.

Виходячи з вагона, Синявін ламав голову над новим питанням з того ж «соціального буття»: «Невже грає? Для чого я йому так нагально потрібен? Інженер Синявін і бурлака Молокан. Гм... Він такої погані не купує. Безперечно, грає!..»

Довгий ряд, загнутий півколом. Мішки вигідно розкриті, щоб повністю показати прекрасний сухий урюк. За мішками господарі.

Жінка, закрита чорною, як загадкове доміно, чиммат, сиділа, тримаючи мішок. На обох руках срібні, гаптовані обручки, браслети.

— Джуда-а-а якші урюк! [1]

---

[1] Дуже хороші абрикоси!

— Урюк, справді, хороший.— «На якого чорта я йому...» — Такий прозорий, смачний і аж пахне...— «Зіпсує настрій...» — А бадам...[1] Міч пуль?[2]

— Ік сум кадак. Кани, ата[3].

— Я тобі дам «ата»...— «Може, щось за Преображенського? Його ж служака, разом вигнали з роботи...» — Два фунти, ікі кадак, ана...[4]

Узбечка всміхнулася з-під чиммат. Інженер почув той сміх і був задоволений.

«Дійшло»,— подумав.

— Ай! Пуліні бермайсімі![5]

Спохватився, що не заплатив грошей.

Нашвидку викинув чотири карбованці і — важкий, вайлуватий — побіг до перону, доганяючи свій вагон.

Поїзд поволі рушав від станції.

«А може, краще відстати б...» — уже на східцях спало на думку, та ноги рушили в вагон.

— Ого, скільки ви цього добра. А в мене й камінчики є спеціальні, щоб трощити це. Знаєте, мене знов той кондуктор... навіть головного приводив. А я на зло їм. У мене таки немає плацкарти. Не знав же я, в якому вагоні ви їдете, їхав у безплацкартному з Ташкента і на кожній станції вискакував, вас виглядав. Я знав, що вас оцей бадам спокусить.

«Суб'єкт...» — у думці відповів Синявін.

Поїзд уже йшов повним ходом. Синявін скільки разів зривався з місця, пірнав у вікно, щоб спостерігати пустельні простори, цю гірську дичавину, вкриту тепер снігом до самого низу. І не міг, хотілося крикнути: «Та ну ж, викладай, не тягни!»

Молокан дістав два камінчики: один — на зразок гречаної пухкенької оладочки з поглибленим гніздечком у центрі, а другий — як писане яйце, шліфований з якогось мальовничого кристала, з блискучими крапками.

— Не інакше, як свинцевий блиск... це я на гирлі Кзил-су знайшов. Цікаві камінчики.— Молокан так вправно почав розбивати горішки мигдалю, що Синявін залюбувався і на мить забув про свої думки. З лівої руки Молокан клав один горішок у ямку каменя-ола-

---

[1] Бадам — мигдаль.
[2] Почому?
[3] Два карбованці фунт. Ну, прошу, батьку.
[4] Два фунти, мамо...
[5] Заплатіть же!

дочки і один лише раз влучав по ньому крашанкою-писанкою. Цей удар був так розрахований, що лускалася тільки шкаралупка, а зернятко нітрохи не псувалося. Так раз у раз ритмічно хрускав між камінцями горішок, падав на газету розлуплений.

— Знаєте, Молокан, ваша поява завжди для мене несподівана. Чи ви, справді, навмисне дбаєте про те, так прагнете нишпорити скрізь, чи то звичайна випадковість? Та як ви здорово орудуєте цим приладдям з свинцевим блиском!

Молокан на хвилинку спинився, озирнувсь на сусідку, що якийсь уже раз перестеляла свою постіль.

— Мені дуже треба було вас бачити.

«Та я вже знаю про це...» — хотів сказати, але тільки подумав Синявін, не відстаючи від Молокана в жуванні розбитих горішків мигдалю.

— З вашого благородного вчинку тепер уже і в газеті знають, що Преображенський недалеко забіг, втікаючи від суду.

Для Синявіна це не було новиною. Але ж Молокан так повідомив, що інженер відчув, як блідне. То самі собою переставали жувати зуби, то знов гарячково працювали, аби не цокотіти від дрижання.

Так! Преображенський десь близько — Синявін знає, і це прокляте питання мучить його всю дорогу. Про це першими знали вони з Євгеном Вікторовичем. Про це ж повідомив Синявін ще третього в офіціальній установі, де такими людьми, як Преображенський, особливо цікавляться... Преображенському потрібне абсолютне інкогніто, а та установа, видимо, його порушила. Раптом така непосидяча, непевна людина, як Молокан... пронюхала й цю таємницю.

— Недалеко забіг, кажете? Ну й кумедник ви.

Це було надто природно і цілком у дусі Синявіна.

— Кумедник? Можливо. Певне, Преображенський не сподівався на ваш вчинок... Знаєте, Олександре Даниловичу, є невеличке дільце. Це ж перша «більшовицька весна» у нас, на Голодному степу.

— На Радянському, товаришу Молокан.

— Правильно,— Молокан засміявся.— Я сам писав про це і забуваю. Так от, посівкампанія і... отой суд... Чи не зірве це кампанії?

— Суд? — зацікавився Синявін, чекаючи чогось значнішого в розмові з Молоканом.

— Не суд, а всякі там розмови. Розумієте... З Преображенським би слід якось поговорити...

— То що? Чи не мені б порадила газета цю роль біблійного Авраама? Преображенського віддати «на закланіє»?.. А втім.— І подумав далі: «Ось вона, філософія. А чи не провокує часом цей суб'єкт?»

— Преображенський — людина вертка. Таких людей звичайним жертовником не візьмеш.

— Вертка людина? Як щука в ятері? Гм, да-а.

Молокан не звернув уваги на зітхання інженера. Так само між камінцями ритмічно хрускали горішки бадаму. Лише видно було, що він щось уперто обдумує. Може, думає про найцікавіше в зустрічі з Синявіним.

— Вертка людина і, коли хочете, будемо одверті з вами,— зла. Для таких людей, мабуть, і зовсім судів не існує.

— А як же їх? — вирвалося мимохіть у інженера.

Молокан так ударив по горішку, що він розскочився на порох. Навіть іскра блиснула між камінцями.

— Віддати «на закланіє»!..

— Авраами з нас, товарищу Молокан, легкодухі в вірі...— раптом змінив розмову, перейшовши на узбецьку: — Чи справді ви той, за якого себе видавали, працюючи писарем у конторі? Щось мене сумніви беруть...

— Класова боротьба, як каже Саїд Мухтаров,— відповів Молокан і, сам ніби вирішивши, що це не до речі сказано, подивився на Синявіна, спокійніше промовив: — Ви людина розумна, що ж вам розбалакуватися? З такими, як Преображенський, можна орудувати тільки так. А він же не один. Мухтарова б на нього!..

«Чому? Чому тільки Мухтарова?» — кричало запитання в тій довгій паузі мовчання. Синявін не від того, щоб визнати це. Адже ж і він, обмірковуючи оце прокляте питання «соціального буття», приходив до таких самих висновків.

У цих висновках яскраво вимальовувалися два антиподи: один — з офіціальним ім'ям, з народом за плечима, а другий — закутаний у таємниці, прихований, законспірований і від того, як ворог, ще сильніший. Що він ворог — тільки недавно почав точніше уявляти собі інженер Синявін. Раніше він про це не думав і шкодував за тим.

— Так ось... До речі, ви здорово налякали мене узбецькою мовою! Чудово як ви її вивчили!..

«Ага, нарешті!» Синявін знов відчув нервові приступи дрижання.

— Так ось, Олександре Даниловичу. Преображенський, певне, знає, що ви їдете з дочкою до Москви. Можливо, що він би не відмовився побачитися з вами, поговорити. Він знає вашу простолінійність, але досі не знає, що ви не вимовчали про ту зустріч... Він ще надіється на вас... Цілком можливо, що зайде до вас...

— Досить! Все ясно... Зовсім не бажаю. А може... навіть...— Синявін напружено думав,— навіть і до Москви відмовлюся їхати...

— Зовсім? І Вероніку тут вчитемете? — перепитав Молокан, а на обличчі відразу ж відбилася байдужість, незацікавленість цією подією.

— Коли має бути суд? — запитав Синявін, порушуючи неприємну мовчанку.

— Щось через дві декади. В кінці січня чи на початку лютого.

Розмові прийшов край. Молокан тільки позирав на інженера, але, видимо, шкодував, що затіяв таку розмову...

II

Три події заволоділи громадським розумом, життям. Кожна подія мала своїх прихильників, своє коло громадськості і в своїй внутрішній суті, зростаючи, ніби змагалася з іншими подіями.

Закриття обителі Мазар Дихана!

Суд над голодностепськими шкідниками!

Перша більшовицька весна!

Як розбуджені осині рої, гули в кишлаках правовірні мусульмани. Кому ще вірити хотілося, а хто вже одвикати починав. Закриття такої уславленої своїми святощами обителі, закриття безповоротне, назавжди, лякало. Більшовики не жартують. Отак сказали: пустимо воду на здичавілу, богом прокляту Голодностепську пустелю,— пустили. Віки висихали в тих голих рівнинах, шакали бавили шайтана своїм зголоднілим диким виттям, еміри, хани скільки разів наважувалися заволодіти пустелею, і кожна невдача тільки переконувала в абсолютній неможливості погнати воду на Голодний степ.

Більшовики погнали!

Більшовики добираються до самого аллаха. Закриття обителі — це вже зухвалий виклик аллахові.

І чекали того дня, гули по закутках, в обителі збільшилося паломників. Щоправда, це не були колишні молящі. На Соломонову гору ходили більше для того, щоб здалеку поглянути на Радянський степ, прибраний цяточками заводів, нових кишлаків. Подивитися на ту смужку, що пробивається з гір на степ і таки подає воду.

Вряди-годи на самий вершок гори надходили жінки і, дуже соромлячись, таки сідали тілом на вичовганий віками камінь і сповзали, щоб не було вагітності. Так, на всякий випадок: допоможе чи ні, але не пошкодить. Черговий мулла, дістаючи за цю божу процедуру двадцять копійок, попереджає, що треба сідати на камінь із щирою вірою в його чудодійство. Недостатня віра — даремна праця. Жінка поглядала на відгодованого муллу, і в тім погляді далеко десь світилося: «Чи так-то вже щиро віриш ти, святий отче?»

Всяк відчув, що обителі надходить кінець. Кзил-су в своїх проваллях-водоспадах замовкає, вмирає обительське життя.

Та не вмерли ще обительські господарі. Імам-да-мулла своїм приховуванням тільки інтригував. Для правовірних те вже не було таємницею. Таке зухвальство — втекти від суду і знов повернутися з-за кордону, привівши з собою загін басмачів,— таке зухвальство тільки лякало своїми наслідками.

Злочинець не може не побувати на місці злочину після його викриття. Якась невідома сила цікавості чи, може, закон конспірації змушує його на власні очі побачити місце злочину, оточення, настрої.

Імам-да-мулла Алімбаєв часто згадував про цю істину, цікавлячись судом, що ось-ось мав відбутися. Його тягло на власні вуха почути, що скаже радянський суд про нього, Алімбаєва. Адже він собі імам. Кому заборонено молитися, хоч би й за Радянської влади?

До суду готувалися. Хто як міг, кому як було потрібно готуватися. Почувалося, що надходить якась навальна подія, що переверне ще раз багато непокірних голів, охолодить не в міру гарячі мозки. Суд — це трибуна перед цілим світом, з якої буде сказано правду про так звану «невинну» роль світової буржуазії, роль святої

Мекки в отих смертях робітників, що загинули на Голодностепському будівництві.

Газети одна-друга про це, між іншим, повідомили. Невсипуща імперська преса за кордоном іронічно поставилася до цих повідомлень більшовицьких газет. Іронія була гіркувата. Адже тамтешні люди з таким захопленням шукають знавця, щоб прочитати про суд в узбецькій газеті, їм одним відомими шляхами здобутій.

«Так он воно що!» — кажуть вони. Більше нічого не сказали, а імперські газети одна по одній кинулися «спростовувати». І дивна річ, замість спростувань доводилося мимоволі виправдуватися.

«...Брехня більшовицька на культурні нації. Ніби так званому американському чи іншому «економічному імперіалізмові» немає чого робити в своїх країнах та домініонах, що вони витрачалися б на таку безцільну, безнадійну авантюру. До того ж у цій вигадці цікаве те, що обвинувачується робітництво найкультурніших країн. Адже ж, за повідомленням більшовицької преси, безпосередню участь у шкідництві брав газетяр. А, як відомо, на будівництві був допущений тільки всіма поважаний кореспондент робітничих газет. Не дозволимо, щоб наше робітництво так плямували...»

В такому дусі писали, розписували газети. Та це ще більше розпалювало цікавість до суду. З Мекки прибула якась звістка, що святий халіф уживає заходів через Рим і спільними силами з папою римським буде протестувати проти суду, в якому так «брутально» обвинувачують іслам, святих отців. Церква не дозволить знущатися з віковічних законів. Вона зуміє охоронити себе, як віки охороняла від усякого «насильства».

І раптом — делегація. Ніде, нікому вона себе так не назвала. Сімнадцятеро душ чужинців неоднакового віку — в Намаджані. Не маючи ні мандатів, ні повноважень, ледве говорячи однією фарсидською мовою, ці сімнадцятеро розгубилися. Від найближчого кордону вирішили зватися таджиками. З кишлаку в кишлак ішли законспіровані. Боялись довірятись комусь. Слухали між собою одного вчителя з Гуджерата, який непогано знав фарсидську мову. Пристав він до гурту, як приставали до нього й інші.

Втрое більше охочих відстало. В кого не стало сили, в кого сумніви тривожили душу, а хто і справді повірив імперським газетам.

Про появу «сімнадцяти» негайно ж довідався Преображенський. Одного дня дістав листа через знайомих з Архангельська і занепокоївся.. Ці люди фактом свого перебування на території Радянської Узбеччини не подобалися йому. Вони прийшли з тих країв, на які найбільш надій покладалося у поваленні Рад. Особливо ж не подобався серед них учитель з Гуджерата.

III

«Філософію соціального буття» інженер Синявін таки прищепив і Євгену Вікторовичу Храпкову. Лікар спочатку підсвідомо заздрив «твердості духу» старого інженера. Заздрив тому, що сам, на добрих півтора десятка молодшим бувши, намагався боязливо уникати подій, які «хвилюють серце». Це й виробило якийсь своєрідний рефлекс. Найменша підозра, що подія може «схвилювати», змушувала Храпкова сторонитися тої події, не цікавитися нею і... негайно ж забувати.

Та після появи Преображенського у нього в кімнаті і поведінки при тому інженера Синявіна Храпков помітив, що підсвідома заздрість духові Синявіна обернулася на дужий внутрішній голос докору. Чому старий Синявін, а не він, господар кімнати, запротестував і так ефектно вирядив ворожу суспільству людину? І напевне ж, Синявін цим не обмежився. Консервативний переконаннями інженер (як склалася вже думка про Синявіна), напевно, повідомив кого слід про цей випадок. Тепер можуть покликати його, радянського лікаря, й запитати: «Чому це ви, купецький сину, громадянине Храпков, на півтора десятка молодший за консервативного інженера Синявіна, замовчуєте свої зв'язки з відомим організатором шкідництва на Голодностепському будівництві? Радянський активіст, орденоносець, а покриваєте антирадянський елемент, приховуєте родичання з ним через попівський рід дружини, пропади він пропадом!..»

Неодмінно треба зайти, не чекаючи виклику! Чи, може, порадитися з... Мухтаровим? Прокляття. Всі шляхи сходяться на ньому.

Саме в ці хвилини роздуму одного вечора почув Євген Вікторович обережний стук у надвірні двері його кімнати.

«Хто б це міг бути?» — було першою думкою. Тільки відкашлявся, щоб прочистити голос, як знову, також рвучко, ввійшов Преображенський.

Йому холодно. Він у шапці з навушниками. Китайські чорні окуляри і чисто виголене обличчя.

— Що не кажіть, Євгене Вікторовичу, а три роки спільної праці до чогось зобов'язують. Доброго вечора! Не кажу вже про інші дружні, навіть родинні взаємини.

Храпков спочатку розгубився. Адже це до нього говорив зовсім не той Преображенський, навіть не той, що заходив уже на квартиру. Скільки самовпевненості, улесливості та побратимства.

«Родинні взаємини!» Як підкреслено прозвучала ця фраза. На Храпкова, що не звик діяти навпростець, така метаморфоза впливала нейтралізуюче. І він нічого не відповів, та й не встиг.

Преображенський міцно тиснув руку, вловивши її, коли Храпков намагався протерти очі.

— Та ви сідайте, Віталію Несторовичу. Я трохи здивований, але...

— Дякую. В готелях наших не особливий комфорт.— Далі не доказав, за своєю манерою губити справжній зміст сказаного. На слові «наших» Храпкова пересмикнуло, бо було воно сказане с неприродним для Преображенського наголосом. Він розстібав шапку, скидав її і, безперечно, щось складне вирішував, придивляючись до Храпкова.

— Ви не поспішаєте, Євгене Вікторовичу?

— Проти ночі? Ні, хіба що до хворого покличуть. Маю доволі часу.

— У мене до вас надзвичайної ваги справа.

«Знов надзвичайна,— промайнула у Храпкова згадка про першу появу Преображенського в квартирі.— Куди вже надзвичайніше!»

— Хочу реабілітуватися...— Преображенський стежив примруженими очима за обличчям лікаря, щоб знати, як реагує він на його повідомлення.— Хочу реабілітуватися і стати громадянином з усіма якостями. Змогли ж ви, будемо одверті, людина зовсім іншого кола, асимілюватися в цьому суспільному ладу! А я чим гірший? Мій батько будував першу залізничну колію з Оренбурга до Ташкента. Скобелєв, завоювавши край, увічнив своє ім'я хоч у назві міста, колишнього Маргелана, а мій батько лишив мені прокляття роду... Гадаю, що ваш

родитель не набагато більшим добродійством уславив своє ім'я на Волзі, аніж мій на будові залізниці... А йдеться до суду...

— На суді намагаєтеся реабілітуватись? То зовсім оригінальний метод асиміляції, Віталію Несторовичу.

— Чому? А коли я по щирості? А втім, ви, здається, проти мого наміру?

— Боронь боже! І не подумав, Віталію Несторовичу. Тільки дивуюся, що ви мені про це навіть з якимись нотками докору говорите.

— А кому ж? — Це сказано якимсь півшепотом, в якому прозвучали непідроблені нотки близької родинності.— А кому ж, Євгене Вікторовичу, як не вам, людині найближчій? Це я цілком серйозно говорю. У мене на всю Узбеччину ви... та ще, може, п'ять-сім душ. Любов Прохорівна останнім часом десь зникла, познайомившись з новим узбеком. Тепер уже по радянській лінії. Зрозумійте моє становище. Це ж якась трагедія — жити в непевності серед оцих...

— «Азіатів»?

— Не жартуйте так боляче, Євгене Вікторовичу. Насправді, ви єдина у мене добра людина. Але в масі своїй вони таки культурно відстали... Та я не про них. Любов Прохорівна загадково зникла, ви сахаєтеся від мене, до того ж цей процес вас, напевне, теж непокоїть.

І замовкли обидва. В цій мовчанці повнотою виявилася фальш у всій розмові Преображенського. Значить, це була тільки невдала передмова. Справжня суть одвідин — інша. Надто вже він наполягає на минуле Храпкова.

Чути було, як дихали обидва.

Першим почав знов-таки Преображенський. Храпков ладен був мовчати до завтра і мовчки, без єдиного слова, вирядити з кімнати цього не бажаного йому відвідувача. А сили не вистачало, як у Синявіна, щоб інакше повестися з ним, гідно виправдати орден у себе на грудях.

Дивно: лише тепер Преображенського він зненавидів, як зло, що заступає йому новий шлях. Преображенський є отой непоборений психологічний мікроб, який до болю в мозку збуджує невирішені проблеми «філософії соціального буття». Лікар Храпков хоче інакше жити. Якесь нове хотіння, до кольок інтересне бажання. В Храпкові, може, залишилась якась частка їх, преображенських.

Можна б забути про цю частку і справді почати жити отим новим життям, без усіляких там філософій. Так ні ж: «філософії» тінню ходять за ним в образі преображенських, нагадують про себе, мучать.

І Храпков мовчить.

— Та-ак, цей суд,— протяг ніби про себе Преображенський.— Хочу я порадитися з вами і ще в одній справі. Дозволите?

— Будь ласка, Віталію Несторовичу. Тільки я радник абиякий, як бачите. До речі, купцем був не я, а мій батько, якого я ледве пам'ятаю. Свідоме життя моє після інституту... Зрештою, мені не важко піти і... признатись...

— Та що ви, на бога, заспокойтеся. Я так, між іншим. Чи це має зараз якесь значення, коли у вас орден на грудях? Орден! — підхопив Преображенський. Та лікар тільки махнув рукою.— Хочу просити якось попередити чи ДПУ, чи когось іншого про таке... О, прошу, прошу, Євгене Вікторовичу, я цілком щиро хочу реабілітуватися. Відомо мені, що до Узбеччини пробралося десятків зо два темних осіб. Цебто темних у радянському розумінні. Є там індуси, афганці, араби, іранці й навіть турки. Нишпорять по мечетях, здається, в обителі були, до Голодного степу, пробачте, до Радянського степу збираються.

— Звідки ви все це знаєте? — мимохідь зацікавився Храпков.

— Правду кажучи, із старих, досить-таки антирадянських джерел. Оце мене й мучить. Розумієте, зі мною намагаються зв'язати цих людей, вважаючи, що я досі Преображенський, а я вже давно Ковягін.

— Але ви справді думаєте, що ті люди не відомі ДПУ?

— Певен у тім, як те, що я сиджу з вами і зараз мушу йти. Продумайте це і, може, щось вирішите. Особливо небезпечний серед них учитель-індус, що втік з борсенської тюрми й працює тут, щоб вислужитися перед своєю й англійською владою. Його мали розстріляти за згвалтування дівчини-учениці. Але подробиці я міг би зібрати й повідомити куди слід. Тільки умова, Євгене Вікторовичу: не поспішайте мене викривати, як це, очевидно з переляку, міг вчинити Синявін. Він нашкодив інженеру Ельясбергу — зняли чоловіка з роботи в комунгоспі.

— Зняли з роботи через вас?

— Думаю, що через надмірну поквапливість Синявіна. При чому тут я? Назвав відділ сантехніки? Та невже ви маєте мене за такого наївного, що з першої зустрічі дав правдиві координати свого перебування?

— Але ж ви просили рекомендації у відділ санітарної техніки комунгоспу.

— І пішов би туди працювати, коли б не той жалюгідний інцидент з Синявіним у вашій кімнаті... Так, не будемо про те згадувати. Моя помилка. Синявіна я розкусив ще з першої зустрічі в Фергані кілька років тому. Отже, умова: поки що про мене нікому жодного слова, ви ж не Синявін, вижилий з розуму старий... А я це з успіхом і сам зроблю в суді...

І так само раптово пішов, міцно потиснувши руку. Храпков відчув у тому потиску не силу колишнього Преображенського, а тільки сподівання, мольбу і... лукаву надію на хисткі настрої лікаря та на його боязкість рішучих дій.

— Але все ж він таки мерзотник,— міркував лікар згодом, трохи охмолоставшись.— Синявіним коле очі, хоче присоромити. А воно як дивно прозвучало. Чи то здалося? Як похвала звучить шкідникова лайка... Ні! Я теж розповім про все це Мухтарову. Нехай, як хотять, судять. Від ордена відмовлюся, коли що, але за гідність людську час і Храпкову постояти. Вчинком Синявіна він коле мені очі, купецтво пригадує,— голосно міркував Євген Вікторович, коли на камінному тротуарі давно вщухли звуки ходи. Від напружених думок стало душно й боляче.

IV

Якихось непорозумінь з працею для Любові Прохорівни справді не було. Музей — установа нова, коли не для міста, то для самих працівників у ньому. Виявилося, що директор музею — знайомий їй по голодностепській лікарні Юсуп Ахмат-Алієв. Там не зважала на нього, а тут зраділа, зустрівшись.

Рекомендаційні листи Батуллі мали магічний вплив на директора. Любов Прохорівну він мало не на руках проніс у кімнату «загальної канцелярії», де вона дістає посаду секретаря. До її послуг шафи, аж три столи в

кімнаті, папір і інше нескладне приладдя цієї невиразної професії.

— Що ж я маю робити, товаришу Алієв? — боязко запитала, відчувши ще більший острах за своє наново розпочате життя.

— Сама праця навчить, Любов Прохорівно. Музей одержує листи, запитання, документи. Всьому цьому давати лад, відповідати. Мені допоможете де в чому.

— Допоможу? Хіба що в якихось дрібницях. Я ж зовсім первачка на праці. А тут ще й специфіка, музей. І прошу, звертайтеся до мене на прізвище. Я тепер Марковська, товаришу Алієв.

— Хоп, товаришко Марковська. Та ви тільки не перебільшуйте труднощів. Для специфіки у нас у штаті є референт. До того ж і сам радянський музей — зовсім нова тут річ. Зростатимемо разом з ним. Як вас влаштовує квартирка? Дві кімнати, звичайно, тіснувато з дитям...

Та на це «товаришка Марковська» не скаржилася. Квартира її цілком задовольняла. Просто за вікнами протікала Ісфайрам-сай — жагуче холодна гірська річка з напрочуд чистою прозорою водою. Здається, це єдина річка, скільки їх знає Любов Прохорівна в цім краї, з такою, як сльоза, чистою водою. Глухий завулочок, адреса, заткнута в хащах простого життя.

Тільки ж праця, що це за праця? Вже з музею, з архіву судилося їй вибиватися в люди. «Колектив» — троє службовців. Кожен скнітиме в своїх обмежених обов'язках.

Чи цього прагнула вона? Звичайно, для першого разу, для звикання, може, і так слід починати. Минуть роки, побачать люди, оцінять.

Але ж... Минуть роки! Який жах. Музей-архів. «Зростати разом з ним...»

Та одного разу Любов Прохорівна змушена була дещо переоцінити своє становище службовки в музеї. З Юсупом Алієвим бачилася майже щодня, строго офіціально говорила з ним у справах, і тільки. Ні референта, ані головного шефа, академіка Файзуллова, ні разу не бачила і не прагнула того. Звикла до «тихого» життя і всю молодечу енергію віддавала материнству.

Отак і в цей день. Зарані встала, сама нагодувала дитя, вирядила з Марією гуляти і встигла раніше зви-

чайного в музей до праці. Заходила з двору, бо парадний хід відчинявся в установлені години для відвідувачів. Роботу собі знаходила сама. Ще з учора розпочала інвентаризацію експонатів музею, десь лишила інвентарну книжку та бланки каталога. Туди й пішла просто з чорного ходу.

Безлюдно в музеї, аж моторошно самотній. Прокрадалась до місця праці — до експонатів астрономічної діяльності хана Улугбека, записувала, перевіряла по каталогу, глушила острах самотності між мертвими пам'ятниками віків. Намагалася не вслухатися в луни пустотного шелесту навколо. Хоч Юсуп і запевняє, що пацюків нема в музеї, та Любов Прохорівна стережеться їх, відлуння шелесту забиває умисним перегортанням сторінок каталога.

Але ж ні! Шелест обертається на шепіт, на цілком виразний притишений гомін...

Лячно озирнулася. Збоку легка перегородка до кімнати референта. Любов Прохорівна ще ні разу його не бачила — ще не прибув з якогось довготривалого відрядження по республіці.

Так. За перегородкою говорили двоє, стримуючи голоси, як змовники.

Засоромилася, відчувши себе в ролі підслухувача чужої, може, суто інтимної розмови. Негайно ж оступитися й зникнути! Проста жіноча цікавість спонукала Любов Прохорівну дізнатися — хто б це міг бути? Директор і референт, прибулий з відрядження? Але ж і розмова в них...

Відчула, як рушиться підлога під ногами, душу проймає страх. Намагалася якнайтихше ступати, натикалася на стелажі, на мертвий спокій експонатів. Чути — раптово перервалася розмова за перегородкою. Любов Прохорівна, вже не стримуючи кроків, пішла до своєї канцелярії. Це її екстериторіальність... Серце калатало, кров шугала в скронях...

Не один раз їй доводилося чути всякі розмови у себе вдома, коли у них, бувало, гостював чимсь завжди заклопотаний Преображенський. Часом він дозволяв собі надто одверті вислови незадоволення комуністами, владою. Потім зводив ті вислови на жарт або і не зводив. Та тоді вона не була радянським службовцем, ставилася байдуже до того всього, не відчувала себе якось зачепленою вихватками злого Преображенського. До того ж

то були тільки окремі вихватки. А зараз... аж морозом обдало її всю...

— ...я людина реальна, мислю фактами,— ще лунав у пам'яті дивно знайомий голос, від якого холонула кров у жилах.— ...сер Детердінг дотримався слова... в Голодному степу. Допомагав... вірою в паризький торгпром... відмовитися від спілкування з узбецькими націоналістами...

І інший голос, гублячись у півшепоті, настановляв уривчастими словами, які ледве долітали до слуху. То не був голос Юсупа:

— Грунт узбецького націоналізму... використати. Інтервенція неодмінно нагряне... розберемося!.. Зберегти організацію. Вони готують суд не тільки в Москві, а й тут... як і в Шахтах...— були останні слова, почуті Любов'ю Прохорівною. В якусь блискавичну мить кортіло спинитись і вислухати все. Вона радянська службовка, це ж проти неї змовляються вороги!..

Та рука вже міцно зачиняла за собою двері в кімнату канцелярії.

Не почула, як за перегородкою насторожилися.

— Нас тут, здається, підслухують,— обізвався той другий, незнайомий голос, видимо почувши кроки третьої людини.

— Заспокойтеся, тут немає кому підслухувати. Крім мене, референта, зараз у будинку музею могла бути тільки секретарка.

— Хто вона, ви знаєте її?

— Не мав нагоди, тільки вночі оце і сам прибув. Але знаю, що секретарку нам рекомендував сюди той же Батуллі.

Останні слова були сказані так голосно, при відкритих дверях з кімнати референта, що Любов Прохорівна почула їх уже в кімнаті. Згодом — затупали кроки до канцелярії, відчинилися двері. Встигла тільки відійти до столу, але сісти за нього чи зникнути кудись їй не пощастило. Перегнувшись, старанно записувала щось у зошит, не зауважила навіть сторонньої людини в кімнаті.

— Що ви тут роб... О, Любов Прохорівна! Збожеволіти можна, ей-ей.

Поглянула, звівши голову, а потім — випросталася вся остільки покваплно і природно, що не лишала жодних сумнівів у байдужості до всього, крім праці.

— Боже мій! Невже... Це ж голос Преображенського. Віталію Несторовичу, ви? Ну, звичайно ж, ви! Як налякали мене! Звідки, кажіть. Та я б не впізнала вас нізащо. Справді, збожеволіти можна. Звідки ви, як зайшли до музею?.. Ви довідались, що я тут працюю?..— дивувалася і щебетала, як гірський потік, ламала упередженість, підозру. І він здався на той потік, повірив:

— Ой, справді, я вас налякав, дорога наша Любов Прохорівно! Ви секретарка музею? — Преображенський озирнувся в розчинені двері на кімнату референта, зважував звукопроникливість перегородки. І знов раптово похмурнів.

— Любов Прохорівно!

— Товаришка Марковська,— поправила Любов Прохорівна з притаманною їй жіночою грайливістю. В тому Преображенський упізнав дружину лікаря Храпкова, від якої ніяких таємниць у нього не було в розмовах з Храпковим. У тому ж зрозумів виразний натяк, що і вона тут «законспірована».

— Товаришко Марковська, я не Преображенський, а Федорченко, референт музею. Це по-перше...

— Чудово! А по-друге, Віталію Несторовичу, облишмо цей конспіративний тон. І запевняю вас, що розмови вашої я не чула, хоч і догадуюсь, що саме це вас особливо турбує.

«Чи повірив же?» — пізніше думала в своїй кімнатці канцелярії. І відчувала задоволення собою. Вона зіграла роль, як першокласна актриса,— «облишмо цей конспіративний тон»,— і Преображенський цілком заспокоївся. Референт узбецького краєзнавчого музею... Що ж це таке? Інженер-будівельник, очевидячки, і цілком певно — шкідник першого розряду, за яким зараз полюють відповідні органи, раптом стає референтом музею! «Рекомендована тим же Батуллі». Значить, і його, ворога сучасного ладу, рекомендує «той же» Батуллі в цю тиху пристань. Рекомендує на специфічну посаду людину, яка, напевне, вперше здибалася тут із іменами Улугбека, з Шахр-І-Занда.

— Ну й ускочила...— голосно ніби простогнала.

У вікно на мить побачила «того» другого, який радив «включатися в посівкампанію» в Радянському степу. Миршавенька постать, солідно поношений макінтош, коврова тюбетейка на голеній голові. Пройшли з Преображенським мовчки повз вікно. Цей «Федорченко», в

чорних окулярах, з чисто виголеними вусами, справді здавався на вулиці зовсім не знайомою їй людиною.

За кілька хвилин помітила, як швидко повертається референт музею. Майже інстинктивно заглянула в дзеркальце, пройшлася пуховичком по обличчю, смикнула за стрімкі, привабні вії і злегка посміхнулася, задоволена власним оглядом.

Такою й застав її Преображенський. Зайшов до кімнати, не стукавши, став у дверях. Йому важко було приховати мимовільну тривогу за своє викриття і тут. Любов Прохорівна навіть уявити собі не змогла б, які страшні думки та рішення приймала ця людина, стоячи на порозі не тільки кімнати, але й цілого її нового життя.

— Ви, товаришу референт, ніби вирішуєте, за які провини спочатку треба пробрати недосвідченого секретаря. Проходьте, сідайте. Розкажіть, як Соня поживає, де вона? Адже ваше становище, напевне, переживає трагічно. Дійсно, збожеволіти можна.

Він також мовчки ступив до її стола. Поволі оглянув кімнату, до якої, напевне, вперше сьогодні потрапив. На спинку стільця сперся руками, почав уперто вивчати молоду жінку поглядом закритих попелястим склом очей.

— Та скиньте геть оті окуляри, Віталію Несторовичу, не гіпнотизуйте мене туманним склом. І попереджаю: залицятись до мене не дозволю, а освідчуватися в коханні будете тільки після того, як покажете документи про розлучення с Софією Аполлінаріївною.

Таки усміхнувся. Любов Прохорівна вже відчула, як починало тремтіти щось під ложечкою. Розуміла ж бо, яку заваду становить для цього шкідника. Але він усміхнувся, тремтіння зменшилося.

— Софія Аполлінаріївна вмерла вже для мене...

— Вмерла? — цілком щиро жахнулася Любов Прохорівна.

— Так. Була заарештована ДПУ і... Треба думати, мусить умерти, коли не від режиму ДПУ, то з власного цілком благородного наміру: не бути мені на перешкоді.

— Не говоріть дурниць, Преображенський. Починаєте мене...

— Федорченко, Любов Прохорівно.

— Марковська, прошу вас, коли на те пішло. Які перешкоди від молодої жінки вам, зниклому? Хоч ради

пристойності удайте, що поважали законну дружину. Та сідайте, ну вас. Розповідайте! Все розповідайте, труп ви нещасний.

— Про що розповідати, товаришко Марковська? Про перешкоди Соні? Ви їх знаєте. Перешкоджала мені освідчитися в коханні до вас... Але поговорім одверто про інше. Не буду критись, я більше ніж здивований вашою появою в цій богобереженій установі.

— Що ж тут дивного? Не думаєте ж ви, товаришу Федорченко, що Любов Прохорівна духом святим житиме після всього, що трапилося з нею. Мусила шукати працю.

— І знайшли її за рекомендацією члена колегії Наркомосу Аміджана Нур-Батуллі.

— Так. Може, вас дивує це ім'я? Можете не ревнувати, у всякім разі. На узбеках я вже опеклася...

Така до цинізму одверта мова жінки остаточно переконала і заспокоїла Преображенського. Він навіть запалив цигарку, чемно запитавши дозволу на те.

— Отже, Любов Прохорівно, я тільки мушу вас... власне, попросити забути, що ми з вами колись були знайомі. Референт Федорченко для вас тут зовсім не відома людина. Стривайте, стривайте... Я мушу все це вам сказати, щоб потім ви не скаржилися на мою негречність. Так, так, прошу вас, товаришко Марковська. Конспіративним життям я живу не перший рік, не критимусь від вас. А зараз ця конспірація особливо мені потрібна, бо, як відомо вам, наближається суд над голодностепськими шкідниками і моє ім'я стоїть там першим.

— Але ж ви...

— Їм стало відомо, що я недалеко втік. Так, так, стало відомо. І від кого б ви думали це стало відомо органам ДПУ? Від старого російського інтелігента, інженера Синявіна!

— Боже мій! Синявін — донощик? Така... консервативних поглядів людина, старий чоловік.

— Ви непростимо відстаєте, товаришко секретар. Та «консервативна людина» цими днями прийнята в кандидати ВКП(б) голодностепською партійною організацією, Любов Прохорівно. У всякім разі, я вже маю жорстокий досвід. Тому... давайте на хвилинку відкинемо сентименти і будьмо реальними людьми.

Любов Прохорівна знов усміхнулася посмішкою людини, здивованої з усіх цих «архітаємниць», натяків.

— Ви знов починаєте лякати мене, Віталію Несторовичу. Я не консервативних поглядів людина, яким був Синявін, але і вступати в кандидати до ВКП(б) не збираюся. Та що там розмовляти зайве. Давайте ваші попередження чи погрози. Майте тільки на увазі, що спільницею вашою в цім «конспіративнім» вашім житті робити вам мене не слід.

— Чому?

— Нічого з цього не вийде. Засиплюсь, товаришу Федорченко, неодмінно засиплюсь.

Знову сміялася, папери перекладала, а в самої вже тремтіли ноги, от-от зірветься голос. Вона ж бо бачить, який сидить навпроти неї цей «законспірований референт Федорченко».

— Ну, гаразд, домовилися, товаришко Марковська. Найменша ваша спроба наслідувати Синявіна, на жаль, закінчиться вашою смертю... Ну, а далі можна вже поговорити і про освідчення в коханні, Любов Прохорівно. Тепер ви вже дивитеся на мене он якими очима. Вони у вас прекрасні, кожен мужчина це скаже. Та їм краще личить усміхатися й чарувати. Клянусь, Любов Прохорівно, я змушений до такої дещо уразливої розмови з вами виключно складними умовами мого життя. Чи я б не хотів отак нормально працювати, як, скажімо, той же інженер Синявін, навіть і до партії вступити? Але ж і на моєму життєвому шляху постали злі люди, як і на вашому. Можливо — ті ж самі. День за днем, раз за разом провалювалося будівництво, заганялися сотні мільйонів народних коштів, а ти стаєш винним, бо ти — «рижий»...

— Ви таки шатен, Віталію Несторовичу,— похватилася Любов Прохорівна, радіючи з нагоди якось жартом розрядити атмосферу.

— Так, шатен. Сама природа прирекла мене бути «рижим».

Годинник на стіні відрахував дві години — час відчиняти музей для відвідувачів. Преображенський звівся з стільця, швидко заговорив притишеним голосом:

— У змову вас не беру, Любов Прохорівно, бо не знаю, на що міг би змовлятися. Досить з мене й цього суду. Та я хочу реабілітуватись на ньому. Серйозно говорю — хочу реабілітуватись. Я, наприклад, хочу

прислужитися владі викриттям появи тут підозрілих індусів. По щирості прошу в тому допомогти. Розкажіть чи напишіть кому про них...

V

Батуллі діяв раптово. Не можна сказати, що він був такий прихильник негайних рішучих заходів. Людина чемна, з західним вихованням (нічого, що це «західне» виховання дістав у Стамбулі, але вчився там поруч з європейською «золотою молоддю»), він міг би ще де з ким порадитися про новини, які терміновим листом повідомила Любов Прохорівна. Але ж у даним разі діяв раптово.

В тактовнім, майже діловім листі секретарка Ферганського краєзнавчого музею поза іншим, особистим, писала:

«...Прочули ми, що тут, на Ферганщині, з'явилися якісь індуси. Коли б про них не шепотілися людці таємно, може, і не слід би мені було турбувати вас, державну людину, такою дрібницею. Але ж відчуваю, що тут щось є й серйозне. Кому про це сказати, не знаю, пишу вам. Ви ж бо пообіцялись бути моїм «опікуном». Індусів тих щось півтора десятка, правує ними якийсь учитель. Ніби таємно ходять, про щось розпитуються в дехканів. Цілком можливо, що з'являться і в нас у музеї. Думала про це написати товаришу Мухтарову, Саїду-Алі, та... не хочеться викриватись йому. Адже я виїхала з Ташкента з наміром утекти від старого. Коли говоритимете з Мухтаровим з приводу індусів, мого імені не згадуйте, прошу Вас.

Дякую за Ваші люб'язні турботи.

З пошаною *Л. Марковська*»

Найважливіше тут було те, що він має наочний доказ прихильності цієї жінки до Радвлади, і тому не забариться це використати.

О, йому багато треба використовувати. А про Мухтарова... Може, справді, порадитися з ним? Доброму господареві всяка мотузочка згодиться в господарстві.

Згадав цю приказку і усміхнувся. Усміхнувся негарною усмішкою, яка підкреслила затаєну іронію щодо самої істини.

Зачинивши за собою останні двері ДПУ, Батуллі по-

легшено зітхнув. Не те, щоб боявся цієї установи. Він надто твердо себе почував у республіці: член колегії Народного комісаріату освіти, обов'язки по вищій освіті в країні та керівництво культурними закладами давали йому повну гарантію, що всі двері краю вільно перед ним розчинятимуться. Але ДПУ — специфічна установа. У них у коридорах надто чисто прибрано, і це не дає йому, Батуллі, ніякої змоги відчути височінь свого виховання чи становища. Ці коридори якось розмагнічували, нагадували часом про незастебнутий гудзик на костюмі, і — який жаль! — він ранком так заспішив, що забув про свою звичку бризкати чуб хінною водою, старанно його щіточкою прилизувати. Тут, у суворо прибраному коридорі, згадав про це.

На вулиці вирішив, що прекрасно повівся, не полізши до головного начальника. Співробітник з діловитою цікавістю записав повідомлення, не спитавши навіть, звідки все це відомо Батуллі.

Він зробив великої ваги роботу.

Але хто, справді, є ці «індуси»? Кого можна докладно про це розпитати? До того ж і йому раптом закортіло в цій справі виграти козиря. Рвучкий розум метнувся в закутки своїх таємниць, і нова, не менш нагальна ідея виникла в тих закутках. Аж піт виступив на чолі. Батуллі розстебнув свою хутрову куртку.

— Юлдаш, стій!

Така зупинка на вулиці, де ще ні разу не спинялися вони ніколи, легенько здивувала кучера, але він спинив.

— Поганяй. Я тут зійду,— і пішов упоперек вулиці.

Тільки пройшовши квартал, зміг прийти до остаточного рішення. На мить спинився, щоб зорієнтуватися, де він, і, побачивши на розі аптеку, поквапно зайшов у двері.

Телефон в аптеці не працював, але там погодилися вирядити кур'єра, щоб Батуллі передав ним записку до редакції «Східної правди».

Не поспішаючи, пішов до установи.

В установі чекав Вася Молокан, весь мокрий від поту, ледве-ледве переводячи дух. Його в редакції повідомили, що товариш Батуллі, мабуть, хоче дати інтерв'ю, і, щоб встигнути в сьогоднішній номер, Молоканові довелося поспішати.

— Доброго ранку, товаришу Батуллі,— нагадав про себе Молокан, хоч і гаразд розумів, що Батуллі тільки

удає з себе байдужого, ніби не помічає його, звичайного собі газетяра, власкора для побігеньок.

Та Батуллі гідно оцінив цього асимільованого в Туреччині росіянина. З цим ще будуть рахуватися, будуть. Він влаштував його співробітником газети — своя людина скрізь потрібна! До того ж посада в газеті давала цілковиту змогу посилати газетяра з якими завгодно своїми дорученнями, не ризикуючи викликати чиїсь підозри...

А Вася Молокан півсотні літ прожив, бачив «котів усякої масті». Така масть, як у Батуллі, що тільки на голі газетні портрети придатна, вона скоролинюща. Та йому нічого гребувати.

Батуллі не привітався, зате почав розмовляти надто швидко, ніби підкреслюючи цим, що він шанує час газетяра, завжди готового в одну і ту ж мить бути в сімнадцяти місцях. Батуллі говіркий з ним, але чудово регулює межі, в яких можна йому розговоритися з такою нехай і зовсім довіреною людиною, як Молокан. Навмисне відкриваючи та закриваючи шухляди в столі, Батуллі встигав і службовцям своїм, здебільшого гарненьким дівчаткам-узбечкам, про справи відповідати, і говорити з Молоканом. Відчувалося, що він ніби бавився таким станом, не говорив основного.

— Я просив саме вас, бо пересвідчився в якості вашого пера.

— І розуму, певне,— ніби мимоволі додав Молокан, дотримуючись складеної в господаря думки про характер потурченого росіянина. Та Батуллі цього навіть не помітив чи, може, намагався зовсім не помітити. У тон Молоканові ствердив:

— І розуму, звичайно. Розумієте, Будинок культури, який запроектовано ще на початку будівництва в Голодному степу (Молокан хотів поправити, як поправив його Синявін, але змовчав), тепер, нарешті, його докінчують. Ми зовсім у пресі про це забуваємо. Той процес шкідників з вашою набридлою шапкою «Суд іде» так остобісів. Так я говорю?..— подивився на Молокана як свій...

Видно було, що він придумує, в яких газетно припустимих формах можна висловитись на випадок, коли і цю «розмову» газета спробує надрукувати.

Та він — битий козир і на слові не промахнеться. Йому, звісно, байдуже, як подасть газета про той новий

будинок з погляду загальних досягнень радянської культури.

— Але ж зрозумійте мене, громадянине Молокан, ми ні слова не сказали про національну політику. Будинок закінчують. Його можна ще врятувати... Так, так, врятувати. Ага, оце добре, що у вас є фотографія проекту фасаду цієї нікчемної коробки. Наше узбецьке око призвичаїлося знаходити гармонію ліній, коли вони, як прекрасні вії південної жінки, несподівано ламаються в своїй кульмінації і плавно сполучаються в рівну пропорцію до з'єднання фарбою і без того чорних брів. Пробачте, ви ж розумієте, що ця поезія... це крик культурної людини. Будинок врятувати ще можна. Не обов'язково, щоб це був точно дотриманий маврітанський. Ми за стилями не гонимося, можемо і свій створити. Але не відбити бодай традиції знаменитого зодчества Шахр-І-Занда, чудового склепіння вдови Улугбека, де, як у гігантському рупорі, концентрується звук з усієї околиці, де досить добре почуєш розмову пошепки за добрий квартал! Розумієте, громадянине Молокан, треба відбити національну нашу гордість — віковічну культуру предків. Знаю, знаю, що ми інтернаціоналісти, а треба дотриматись формули: хоч і радянська, але національна суттю.

— Я десь-то, здається, українець.

— Тим краще ви мене зрозумієте. Український бароко я поважаю не менше, аніж свій...— і він умовк. Справді, що ж назвати своїм? Чи так само, як і українські неокласики, сфальсифікувати якийсь узбецький стиль із стилю найновішої доби брамінізму, чи скопіювати іншу різновидність маврітанського стилю? У всякім разі, цей будинок треба врятувати. Отож я просив би вас побувати в Степу, в Кзил-Юрті і, поговоривши де з ким з будівельників, зняти про це кампанію в пресі.

— Поговорити, кажете, де з ким...— замислено мовив Молокан, помітно длубаючись у згадках про наявних у Степу будівельників.— З інженером Синявіним порадишся чи з Лодиженком? Щоправда, Синявін чудово розуміється, чорт, на східних стилях, може, і справді спробувати старого, га? Шкода, немає інженера... де Кампо Сціпіу...

— Ви збожеволіли, Молокан! Преображенського не можна навіть згадувати ні під якими прізвищами...

— Я ж тільки так, до слова прийшлося. Зник, кажу, чоловік, певне, загинув десь у горах.

— Помічник з вас непоганий, скажу вам у очі, але... ви якийсь...

— Який же, аллагу акбар? Чи я з ким на вулиці про нього говорю? Саме ж з вами тільки і поговориш на цьому проклятому безлюдді. Віталій Несторович... чоловічина ж був!

— Один наш приятель... Це я скажу, довіряючи вам, Молокан... запевняє, що то ви викрили в загсі справжнє прізвище інженера! Я, звичайно, не вірю цьому, знаючи вас ближче.

— То все заздрощі! Запевняю вас, мені заздрять і хочуть утопити, до вас у довір'я втираються... Мерзотник він, приятель називається. Я з Віталієм Несторовичем як — душа в душу!.. Разом з роботи вигнали нас оці Синявіни! А ви радитися на стилях посилаєте мене до нього. Мені б з Віталієм Несторовичем зараз хоч по одній би графі перекинутися парою слів! — запально сказав «спільник» Вася Молокан.

Батуллі просто захопився ним, як на щасливу знахідку дивився.

— Якось поговорите... не можна ризикувати. Він є, і зовсім не так далеко! А поки що їдьте на Степ. З інженером Синявіним, ваша правда, немає про що радитися. Ви знали такого муллу Юсупа Ахмат-Алієва? Зараз він директор одного краєзнавчого музею. Цікава людина.

— Так, так: ризикувати здоров'ям Віталія Несторовича не слід,— похопився Молокан.— Здоров'я в тілі — душу здоровить людині!.. Дійсно, чи не порадитися з Юсупом?

— Ні, ні! Краще з академіком Файзулловим!.. Ну, ось, вам ясно, товаришу газетяр? — засміявся Батуллі.— Якнайменше згадуйте ім'я вашого... інженера Преображенського. «Здоров'я в тілі — душу здоровить!» Чудово...

І ніби кінець. То тільки для цього й покликано Молокана, газетяра, власкора? А втім, може, справді, з цією кампанією про національну культуру йому пофортунить...

Молокан збирався йти, зрозумівши, врешті, що його успіх залежатиме від того, як він зуміє повестися з Батуллі.

— Ви щось знаєте про Індію чи індусів? — як обухом, приголомшив Батуллі Молокана, коли той збирався вже йти.

— А чому ж, знаю дещо, хоч би такий парадокс: індійці живуть зовсім не в Індії, індуси теж — тільки в географічних атласах та у «Всесвітній історії», і то в радянському виданні, а в самій Індії ні тих, ні других. Там більше англійців. Навіть школи англізували.

— Гм... непогано. Та ви ще й гострий на язик! — Батуллі дійсно зацікавився Молоканом.— А про інших індусів, що перебувають в Радянському Союзі, не чули? Якась делегація ніби є в Намаджані чи... у Фергані. Ще ретельніше перебирав у своїх шухлядах.

Молокан аж присів. Значить, Батуллі про них теж знає?

— Ніяка делегація. Я сам випадково зустрівся з ними в Ходженті. Втікачі нещасні.

— Їх можуть заарештувати...— тепер Батуллі, одверто зацікавлений, просто дивиться в очі Молоканові, сипле запитання, дає поради. Йому, як людині, звісно, шкода, що цікавість цих людей може бути покарана. Може, вони говорили йому, з ким мають зв'язок, а коли не мають, то він з охотою візьме на себе цю роль. Коли їх ще не заарештовано, то не пошкодить їм хоч би і в обителі Мазар Дихана пересидіти, доки він їм виклопоче право мандрувати по Радянській країні. А до того часу (який жаль!) їх можуть скривдити. Може, Молокан поспішить до Фергани і дасть про них знати Батуллі?

— Тут ось лист від одної нашої службовки. Познайомтеся... Радянській владі навряд чи потрібні такі друзі з непевних людей. Вам, як людині чесній, перекладача не потрібно... Слід би попередити їх, а може, і допомогти спровадити геть. Обитель знаєте, шляхи через гори — теж. Візьміться за цю справу негайно ж! — вговоряв Батуллі, доки Молокан байдуже, аж сонно перечитував лист Марковської...

Перед прощанням — а воно вже було ще теплішим, ніж зустріч — навіть двері на замок узяв Батуллі і, потиснувши руку Молоканові, майже пошепки порадив:

— В пресу про це поки що не подавати. Я дам вам змогу зробити цю сенсацію, коли зорієнтуюся на Гоголівській вулиці... Здається, в Фергані і з інженером своїм... зможете здибатись...

Багатозначна згадка про Центральний Комітет КП(б) Узбекистану на Гоголівській, справді, востаннє переконала Молокана...

«Суд іде»,— чомусь безконтрольно лізла в голову Молоканові газетна «шапка». Суд справді іде, але його справа заплутується ще більше. Мусив довідатися про тих індусів і таки від щирості свого серця порадити їм злегка приховатися. «Індусами» цікавляться з кількох таборів. А ці... можуть ще й спровокувати! Тепер таке ж завдання має з цих джерел. Нових думок завдано голові.

VI

Надто одинаком відчував себе Саїд-Алі Мухтаров у новій своїй квартирі. Часом схилявся на думку, щоб відмовитися від неї, перейти в готель: зручно щодо обслуговування. На людях не відчуваєш себе таким холостяком і психологічно не зв'язуєшся з постійною квартирою. Але праця на Сільмашбуді, ставлення до нього радянських та партійних організацій так втихомирили його, що вирішив «міцно» осісти в Ташкенті.

На столі, під важким прес-папʼє, лежала записка Любові Прохорівни. Не чіпав її, не вчитувався в червоні рядки літер. «Душею вірна і назавжди чужа»,— врізалося в пам'ять, як жорстокий присуд. Його не забував навіть і на будівництві.

Чудово розумів, що в психології тої жінки сталася різка зміна. Глибоко в душі відчував, що та зміна — його спільник. І від того ще важче робилося. Розшукати Любов Прохорівну йому не важко, але чи слід? Адже в записці красномовно говорять оті рядки, що жінка вирішила на цьому покінчити все.

Чи давно те було: лапатолисті тополі, густо-зелені чинари в намаджанському саду, на острівку. Така пишно молода, така дитячо зацікавлена всім, самотня в Намаджані жінка! Скільки манливої ніжності, дівочої чистоти... А потім Чадак, як сон, як бурю, пережито в тривалих мандрах... І знову Намаджан, пісні, дувальні вулички, щирість, сльози... А за ними — темрява, пустка, провалля, ганьба... П'ять років якогось непереборного потягу до сім'ї, до людського щастя. П'ять років, щоб знати, що душею вірна, але... «чужа». Чия ж?

Ось майже місяць живе на новій квартирі і чи не

кожен день, особливо вечорами, згадує цю жінку, як неодмінну причинність другого фактора, що починав непокоїти його вві сні.

Дочка Тамара...

Тепер, коли роботою заспокоїв свої нерви, міг вільно обдумати становище і нормально, безсторонньо вирішити, що виросте з цієї дівчини при матері, яка може спробувати жити і за рахунок прекрасно складеної постави та ніби вималюваного обличчя. Яку життєву мораль передасть дочці така мати? А це ж цілком можливо. Спеціальності не має, до праці не звикла. Чи не всі прокльони дочки згодом ляжуть перш за все на батька?

Ця думка, таке припущення вкорочувало сон Саїдові. Ходив у темряві серед ночі по порожніх двох кімнатах напіводягнений, аж поки розвиднялося надворі. Тоді падав у ліжко чи на диван і засинав тривожно, хворобливо.

Одного разу на будівництві якийсь секретар з громадської організації просто на риштуванні складав Саїдову анкету.

Мухтаров відповідав на запитання між розмовою з Ельясбергом та секретарем партколективу. Ніякої уваги запитанням анкети — тільки набридла вона.

— Професія? — питає анкетчик.

— Інженер, шляховик... власне, пишіть, будівельник,— затримався Саїд.

— Належність до партії? — незвичайно якось прозвучало в устах канцеляриста.

Саїд не зразу відповів, і анкетчик ще раз повторив запитання. Звернули увагу на це Ельясберг і секретар партколективу. Ніби занімів Саїд. Знає, що треба відповідати, тільки мобілізує думку: в яку форму вкласти відповідь «безпартійний»?

— Виключений з партії,— чомусь похопився Ельясберг.

Саїда це пересмикнуло. Людина прийшла майже з повинною. Звільнений з роботи в комунгоспі, Ельясберг потикався в інші установи міста і таки був змушений зломити особисте, принизитися до прохання на працю до того ж Мухтарова, якому так високомірно пропонував іти до нього в помічники. То вимовчи ж, май почуття такту.

— Але подав апеляцію до ЦКК,— не подумавши, мовив Саїд і продовжував розмову далі. Тільки коли

розходилися з риштування, секретар партколективу, залишившись з Саїдом удвох, заговорив:

— Не подобається мені ваш Ельясберг, товаришу Мухтаров. Може, змініте своє рішення?

— Нам потрібні люди, товаришу Щапов. Ельясберг — комуніст.

— Має сувору догану з попередженням.

— Що ж — і досить. А працювати мусить. Будемо виправляти людину. Я не думаю, що він безнадійний, хоч розумом досить-таки обмежена людина. Його репліка — звичайний наслідок недоумства. Мені здається, що ця людина більш небезпечна своїм підлабузництвом. Репліку його я розглядаю як інтелігентську запопадливість допомогти начальникові, який за те добрішатиме, вирішуючи його долю.

Допізна не лягав спати, хоч зарані повернувся з будівництва. Здивувався і зрадів, коли в двері з вулиці обережно хтось постукав. Не питаючись, відкрив двері:

— Прошу... Ах, Євгене Вікторовичу! Як це мило, клянусь честю! Заходьте,— аж захлинувся господар, не розгубившись в першу мить.

А в кімнаті мовчки потисли руки один одному, не дивлячись в очі.

— Право ж, чудово, що ви зайшли, Євгене Вікторовичу.— І після цих випадкових слів зрозумів, що він мусить інакше говорити, поводитися з лікарем.

Він прийшов. Ради ночі, без свідків прийшов. Тільки виняткові причини спонукали його на такий, регламентований умовностями побуту, жест. Треба вщент зламати особисту гордість, морально впасти або надміру піднестися над особистими виразками, виявити навіть мораль зрадженого чоловіка, щоб іти до колишнього коханця своєї дружини.

Повага до нього, повага до його ушкоджених гордощів народилася раптово. Тільки слова губилися в тих почуттях.

— Прошу сідати, Євгене Вікторовичу. Цілком розумію ваші настрої, глибоко шаную їх... Сідайте і говоріть. Не стрілятися ж нам, справді. А докори згоден вислухати. Кожен з нас правий по-своєму... Сідайте, я вас слухаю.

— Так,— вимовив Храпков, глибоко зітхнувши.— Стрілятися не будемо, це правда. Але ж я хотів би дещо

уточнити, коли про те зайшла мова. Прийшов я до вас зовсім з інших причин. Наш, так би мовити, особистий конфлікт нехай лишиться на суд часу. Це вже внесок в ощадкасу. Мій чи ваш... На жаль, «проценти» ростуть не на мою користь, а вони, очевидячки, і складуть вирок того суду часу.

— Євгене Вікторовичу! — хвилюючись, озвався Мухтаров у захопленні такою психологічно глибокою думкою лікаря. Скільки-то треба передумати, пережити, щоб дійти до такої філософської істини.

— Отже, облишмо це, товаришу Мухтаров.

— Прошу звати мене Саїд-Алі, Євгене Вікторовичу.

— Дякую, дуже радий. Прийшов я порадитися. Як маю далі жити? Так, так, не дивуйтеся, Саїд-Алі. Зрозумійте, такі страхітливі суперечності роздирають людину: лікар Храпков рекомендував на Голодностепське будівництво інженера Преображенського, знаючи, що він поранений білогвардійський офіцер і живе не на своїм, а на жінчинім прізвищі. Бувши купецьким сином з Волги (ви цього не знали, підписуючи подання на орден Храпкову!), бувши міщанином у душі, холодним обивателем у житті, лікар Храпков удостоюється високої відзнаки від держави — одержує орден!

— Заспокойтесь, Євгене Вікторовичу. Минуле ваше з Волги давно відоме, чи ви в тому винні? Ви надто оголяєте звичайні речі. Все цілком нормально, запевняю вас.

Храпков якийсь час розгублено дивився на Мухтарова і рішуче махнув рукою:

— Далебі, Саїд-Алі, вас нічим не здивуєш. Да-да... А я заспокоївся, ще коли вирішив саме до вас іти радитися в таку пізню пору. Ви вже вислухайте ще й практичний бік, поза цією «філософією буття», як каже Синявін. Справа ось у чому. До лікаря Храпкова, саме до нього, а не до когось іншого, вже двічі заходив Преображенський...

— Що-о?

«Чи не збожеволів чоловік»,— мигнула думка.

Храпков невимушено посміхнувся на те щире здивування Мухтарова. Та в його очах не приховалась глибока печаль.

— Тепер доведеться мені вас заспокоювати, це, до речі, мій фах. Так, Преображенський двічі до мене заходив.

Храпков зовсім оволодів собою, до найменших подробиць розповів усе, що не забулося йому з тих пам'ятних одвідин. Мухтаров просто гордився Синявіним, слухаючи розповідь про його гідний вчинок при зустрічі з Преображенським. Тільки, ударивши кулаком у долоню другої руки, запитав, чому ж не затримали удвох одного мерзотника? І тут же лагідно згоджувався, щоб загладити докір у тому запитанні.

З других одвідин Преображенського Храпков особливо підкреслив його настирливе запевнення, що той хоче реабілітуватися. Саїд-Алі уважно слухав, як десь-то в Намаджані а чи в Фергані тиняється якась група іноземців: індуси й турки, афганці й араби. Чому це шкідник Преображенський так зацікавлений виказати тих людей?

— Знаєте, Євгене Вікторовичу, про такі речі ми з вами дізнаємося, в усякому разі, пізніше, ніж відповідні організації. Добре, я подумаю. А щодо вашої поїздки до Москви, коли вона ненадовго, чого ж: їдьте. Треба, крім усього іншого, ще й освіжитися нашому братові.

— Ненадовго? Хочу назавжди. Але ж... суд...

— «Суд іде»! — засміявся Саїд, згадавши газету.— Гадаю, що до суду ще встигнете повернутися. Назавжди їхати вам не раджу. Втеча? І це після кількох хвилюючих слів, що так напрочуд тверезо оцінюють становище? Ні, тікати вам не слід. Ви переможець, Євгене Вікторовичу, а не переможений. Преображенського треба ще вловить, а не тікати від нього, від його підступництва й якоїсь нової антирадянської витівки! Їдьте, провітрюйтеся, а до суду повертайтесь. Разом будемо виборювати особисте щастя, виборовши громадське!..

VII

Радянський степ нарешті привернув увагу і широких кіл світу. Численні інтуристи, поодинокі, а то й цілими групами, вирушали до Намаджана, а звідти до Уч-Каргала й трамваєм у серце степу — Кзил-Юрту. В Кзил-Юрті виросли нові, непередбаченої форми будинки. Запланований кишлак Кзил-Юрта залишився собі під горою, а внизу, навколо головного розподільника, розіслалося місто. Маціевський домігся побудувати навіть чотириповерхові, на залізобетонній основі, будинки. Збудовано шість будинків для інженерно-технічних праців-

ників Радянського степу. Два нові квартали збудовано під житла робітників іригаційної системи, гідростанції, заводів та лікарні.

Все це особливо спішно добудовувалося після пуску гідростанції в голові каналу, незважаючи ні на зимову погоду, ні на матеріальні труднощі, що знов почали даватися взнаки.

Поруч лікарні, що зараз будівлями та вулицею наближалася до розподільника, добудовували готель. Уже тепер вирішено пустити в експлуатацію дев'яносто чотири кімнати, які негайно зайняли самі лише інтуристи. В цих чотирьох коридорах можна було цілу добу чути говір усіма мовами Радянського Союзу.

Одного зимового ранку Вася Молокан зійшов з трамвая в Кзил-Юрті і не в міру здивувався. Восени, коли пускали другу чергу Радянського степу, де-не-де стирчали каркаси для залізобетону. Гори цементу та будівельного мотлоху закривали собою краєвид. Тепер рядами стояли розпалублені триповерхові, а де й чотириповерхові будівлі. Йшла гарячкова боротьба за вікна, двері та покрівлі.

Молокан знав, що Будинок культури заплановано над самим каналом, трохи вище головного розподільника. Підвалини закладено ще під час пробного пуску. Потім припинили було будувати. Якось вишукали матеріали і з правого боку закінчили бики для перекриття через канал, навіть вивели півповерху, а з лівого боку — тільки стіну бика. Тепер бачить, що канал вирує під камінним, тесаним склепінням, а на ньому здіймаються риштування, опалублені каркаси.

— То яка ж це «коробка»? — згадав, коли побачив красу та велич склепіння з тесаного зеленувато-чорного лабрадору, з величезними фігурами, барельєфами з обох боків, що характеризують труд і міць радянського дехкана.

Будування йшло повним ходом. Бетонний завод біля тунелю дековількою підвозив ешелон за ешелоном щебінь, і чотири бетономішалки неугавно ніч і день споживали його. До Кзил-Юрти надіслано від уряду та ЦК партії постійного уповноваженого. Цей уповноважений був Гафур Ходжаєв.

Молокан вирішив іти насамперед до нього. Було ще рано, та краще зачекати в конторі, ніж потім ганяти по всіх будівлях Кзил-Юрти, щоб десь зловити Ходжаєва.

З такою думкою попрямував до заводу, де була контора.

Та піти йому не судилося. Його гукнули.

Вася Молокан не злякався. Здалося тільки, що якийсь дух попереджає його, коли так несподівано гукають у цім новім місті будівель та галасу.

То був Ісенджан. Ще старіший, за останні дні збілілий остаточно і зашкарублий, він нагадував про смерть.

— Це ви, Ісенджан, гукаєте мене?

— Я, я, Молокан-ака! — Молокан відчував застережливий тон старого, мимоволі озирнувся навколо — кого ж стережеться Ісенджан.— Вчора про вас питали... Цс-с! Вас шукають, щоб заарештувати. Сам латиш був на будівництві, заарештувати велів!..

— За віщо? — не стільки словами, як виразом обличчя висловив Молокан безмежне здивування від такої раптової звістки. Його так часто арештовували в житті, навряд чи залякаєш його. А тут він — злякався. Озирається і чекає пояснень від старого, також переляканого звісткою про те, що «сам латиш Август Штейн» досі ще в Кзил-Юрті. Всю міліцію, службовців попередив!

Молокан пригадував учорашню розмову з Штейном у Намаджані. Тільки Молоканова записка до Юсупа з приводу індусів не зовсім подобалася Штейну. «Юсуп працює в музеї, як протеже Аміджана Аріфова, під наглядом у нього, і ваша записка може здатись підозрілою...» — попереджав Штейн. Але ніщо в тому спокійному попередженні навіть не натякало на такі рішучі заходи, як арешт. «Не інакше, як обитель попереджена з інших джерел. Попередження, видимо, сумнівні, але чутливий Штейн... А якщо Москва дала такі вказівки?» — з жахом міркував Молокан.

— Не знаю за віщо. Тих «індусів», яких ми зустрічали з вашою запискою, частину таки заарештовано цієї ночі. Саме в обителі приготувалися до зустрічі з ними, але... імам-да-мулла Алімбаєв вчасно зник, не наважився зустрітися з ними, їх і захопили. Учитель, що серед них, утік з афганцями та з одним турком. Дев'ять чоловік схопили в Карараші.

«Он воно що! — мигнула думка в Молокана.— Алімбаєва попереджено! Значить, Москва!..» Аж піт виступив на тілі. Іти йому тепер самому на арешт ніяк не виходить. Цілком зрозуміло, що галас про арешт індусів та Молокана зараз значно природніший, аніж така лег-

ка зустріч з Августом Штейном. І здалося, що риштування будов, каміння, діжки з-під цементу — все показує на Молокана пальцем, глузує з нього. А десь крадеться чорнобородий Шоу, імам з Амрітсара — спритний Лоуренс, напучуючи інженера де Кампо Сціпіу негайно прибрати... не Мухтарова, а... Васю Молокана!

Август Штейн не пішов би на такі категоричні заходи, як оголошення про арешт Молокана... Алімбаєва попереджено! То як же розуміти старого Ісенджана? Від нього Алімбаєв криється? За чужого вважають уже свого колись вірного слугу? А може, він — дійшлий провокатор?

— Ну, що ж... А ви якої думки, старий?

— Я говорив у лікарні з Лодиженком.

— Що ж він? — поцікавився Вася.

— А що, Лодиженко у нас розумна людина. Та він же ще не при ділі. Мене, може, не зачеплять, бо ваша записка нікому не була адресована, випадково потрапила до Юсупа Алієва в Фергані, а потім і до мене.

— І ви віддали?

— Віддав. А що ж я мав з нею робити? Аксакал Юсуп порадив! Індуси розділилися: частина пішла просто на обитель, а частина зайшла сюди. Тепер в Карташі повно військових, такий переполох.— Ісенджан узяв за рукав Молокана і повів поза будівлями до кишлачної частини Кзил-Юрти.— Краще приховатися, поки дійде до діла.

Молокан охоче йшов, випереджаючи старого. Картина стала цілком ясною! Молокана, може, і не викрито, але його записка дістала ширшого розголосу, аніж це було передбачено. Тепер твердо вирішив сховатися, доки, справді, ця справа не з'ясується. Ясно, для справи потрібно розголосити, що він цілком антирадянська людина,— мусить бути вільний, щоб довести справу до завершення.

Сховатися!

У глиняній хаті Ісенджана Васі... стало ще моторошніше. Молокан нервувався, але, як дитина, слухався старого. Спокійнісінько собі сіли за чай, трохи причахлий, не допитий уранці.

— А як заарештовані? Отакі богобоязливі, прибиті...

— Цс-с! Для праці на ворогів не надто багато сміливців можна знайти. Справді, тільки зовсім зневірену, відірвану від життя людину можна купити на таке діло.

Аллагу акбар... Хто знає, чим дихає людина. Такі бідні, залякані. Так захоплювалися в нас і проклинали своїх та англійців, які вщент нищать кишлак, нищать матір — Індію. Аллагу акбар... Собі самому не вір.

Як поговорити з Лодиженком? Міг би допомогти Саїд-Алі, порада потрібна негайна. Але ж Лодиженко не знає Молокана...

— Чи не зв'язали б ви мене з Лодиженком, аксакале? — напівпошепки запитав Молокан.

Старий не відповів зразу, ніби й не чув цього запитання.

Легко сказати, чи не зв'язав би: спробуй тут показати свою зацікавленість тими нещасними.

— Йому можна,— міркуючи, запевнив Молокан.

Ісенджан не відповів.

— Що кажуть «інтуристи»?

Аксакал ожив. І як йому самому не спало це на думку.

— Старіти я почав. Інтуристи, що перейшли з наших гнилищ у той будинок біля лікарні, вони... власне... чужинці. Дев'ятеро з них сьогодні виїхали з Радянського степу, інші збираються кидати теж. Хотіли в пресі виступити...

— Чого?

— Аллах те знає. Що я, старий аксакал, можу розуміти в цьому? В споруді (він інакше не називав головний розподільник, де він і досі хазяйнував над водою)... в споруді я майже весь час перебуваю. Сиджу, слідкую, щоб дільниці мали свою частину води. Зараз вона здебільшого в заури йде, то маю час отут посидіти. Аллагу акбар... Куди вже мені? Чого вони поїхали? А чого вони взагалі сюди ідуть? Чого сидів біля Преображенського отой глистуватий з люлькою?

Поклав Молокана спати на свою постіль у кутку на підлозі. Живосилом примусив лягти, прикрив простиралом та килимами, що аж важко зробилося Молоканові.

А що, як, справді, це були тільки наймити буржуазії, підкуплені, щоб у вигляді невинної екскурсії зібрати матеріали про заводи в Радянському степу, про заходи Радвлади та нав'язати зв'язки з басмацтвом? Цілком можливо, що це є частина тих басмачів, які прийшли разом з Алімбаєвим!

Ця думка кинула в піт Васю Молокана. За якого ж дурня вважатимуть його в Москві, що скаже Штейн?

Ніч застала Молокана в аксакаловій хаті самого. Ісенджан не повертався, і можливо, що він заночує в своїй «споруді». Комічність ситуації полягала ще й у тому, що Вася, ховаючись, не встиг зорієнтуватися в апартаментах старого.

Прожогом вихопився з хати, в двір, обійшов загадкові в темряві халупи, ніби шатра фантастичні, і подався до гір. Відчував, що ось-ось лусне від напруження. Коли дійшов туди, де під ногами круто здіймалася земля в чорній темряві, спинився і обернувся.

Перед очима — казковий чорний океан. Тепер чути стало, чим жив цей океан, мигаючи численними зірками електрики, довільно розсіяними по долині. Не було їм кінця-краю, не знати, де губилися ці цяточки електрики.

Ось де вона і його, Молоканова, праця. Горить, не згасаючи, вогнями, в яких згладжується стара печать дичавини, яскраво чеканиться нове, радянське. Ось вона, електрика з Кзил-су! О, за ці вогні дорого заплатить той, хто «постригав» Лоуренса в сан імам-да-мулли, піклується про міцність ісламу в чужих країнах!..

Не сімнадцять, а сімсот підісланих «індусів» треба чекати з хвилини на хвилину. Англійці надто гаряче захопили собі в 1757 році «право» господарювати в Індії, домагаються того ж самого в Афганістані. Такими дурничковими клаптями, як Кзил-су, не розкидаються...

Молокан перебрав у пам'яті, про що нагадував Саїд у своїй запальній промові під час пуску гідростанції.

Після короткої депресії, яку довелося пережити в Ісенджановій хаті, Вася тепер відчув якийсь приплив тепла в усі клітини організму. Воно гріло і збуджувало, як алкоголь.

«Піду!» — вирішив і пішов униз, де, по пам'яті знає, мусила бути лікарня.

«Спочатку до Семена Лодиженка, а після... до самого Штейна...» — так вирішив, збуджений припливом тепла, Молокан.

Крутий схил підганяв, а камінці під ногами змушували шкопиртати.

VIII

В лікарні роздали вечірні страви. Семен Лодиженко з великою вдячністю пройшовся з фельдшерицею Тосею Трохимівною по довгих освітлених коридорах. Набридли

йому милиці, і з якимсь молодецьким задоволенням він змінив їх на палицю — подарунок від Саїда-Алі Мухтарова. Це була з чорного бука, блискуче шліфована шестигранна палиця з прямим, майже як літера Г, закрутом для руки. Ледве діставав пальцем до срібного обручика з теплою різьбою: «Щирому другові Семену. *Саїд*».

Тося Трохимівна щиро і не без жіночої зацікавленості розповіла хворому про всі новини, які завжди концентруються в кабінеті головного лікаря. У цих новинах цікавого було дуже багато, хоч Лодиженко вмів фільтрувати його в фільтр свого громадського досвіду, відбирати дійсні події, новини від наносного мотлоху, заплави в повідь жіночого злослів'я.

— Тільки ви, будь ласка, товаришу Лодиженко, ні слова. Ще скажуть — сяка-така... Нехай краще не від мене. Ісенджана оце тільки-но забрали з «капітанської будки» в розподільнику. Нібито він якоюсь мірою допомагав тим басмачам. Тільки ж ви...

— Ну, покладіться на мене. Та й кому б же я тут говорив, коли тільки з вами розмовляємо. Може, чули, коли мене Дора має «звільнити»?

— Говорила якось. Здається, Євген Вікторович міг би. Може б, попросити, щоб його викликали на консультацію...— Кажучи це, дівчина зашарілася. Зрозумівши, що видає свою зацікавленість у цій консультації, фельдшериця рвучко повернулася і зникла в перший же прохід у жіночі палати, навіть не сказавши звичного «добраніч».

Лодиженко без будь-яких думок пошкандибав, не поспішаючи, в свою палату. Годинник його, що лежав на столі розіп'ятий на цупких ремінцях, ніби на підставці, показував дев'ять.

Розгорнутий підручник узбецької мови зараз же ввімкнув у щоденні турботи, якими хворий заповнює свій вільний час у лікарні. Ранком — процедури, лікарський огляд, а решту часу майже цілком віддає на вивчення узбецької мови, практикуючись з санітаром Умар-Гулямом.

На сторінках підручника лежав незакінчений лист до Саїда-Алі Мухтарова. Дізнавши поповнення новин від Тосі Трохимівни, Лодиженко відклав підручник і заходився дописувати листа.

«Дорогий Саїд!

Лікарня як лікарня: людина в ній уперше відчує і радість життя, і власну вартість, і дисциплінується, як механізм. Я до того призвичаївся за ці місяці до щоденного розпорядку, що не уявляю собі, як зможу жити поза межами цих приглушених килимами кроків, рожевих облич у білому, кришталево чистому одязі і не в міру точних годинників.

Але хочеться з неї. Хочеться відчути, як тисне кубатура просторів, а не оцих вічно білих кімнат.

Та в попередньому листі я вже писав про ці звичайні речі. Мені хочеться лише дописати тобі дещо нове. Звісно, подаю тільки те, що для мене безсумнівне, але і за його точність не ручаюся, бо дістаю з джерел усе тієї ж Тосі Трохимівни. До речі, вона чи не більше за мене чекає на консультацію Євгена Вікторовича. Може, попросиш його вибрати найскорішу і найпростішу путь проконсультувати мене і... Тосю Трохимівну, яка ще безумовно «хвора», потребує довгого і старанного «лікування» саме такого досвідченого хірурга.

Посилено ходять чутки, що «індуси» таки справді в лапках. Мені трохи боязно за тебе, ти такий переконаний, що це помилка. Адже друга половина цієї інтересної «інтернаціональної» групи сховалася. Щоправда, вони могли не зрозуміти становища і просто від недомислу сховатися.

Варіанта, що вони ще й не знають про арешт товаришів, я не припускаю.

Бачився я з ними, коли вони за день до арешту оглядали лікарню. Повіриш, якщо це справді рештки тієї басмацької групи, до якої ми з тобою потрапили, то вони геніальні актори і мають добру детективну школу. Скільки щирості звучало в тих простих розповідях оцих нещасних людей про їхнє соціальне становище серед «культурних» колонізаторів! Вони «чандали». Цебто на ганьбу приречені люди. Навіть у нас, коли посадовили їх за стіл, деякі з них, особливо бенгальці, відчували себе надто враженими. Адже вони мають у себе право їсти тільки з битого посуду, і то не на очах у «культурних». Один молодий, дужий індус, під тридцять п'ять років віком, коли з ним сіла поруч наша «мати» Дора і через товмача-таджика сказала цьому від землі взятому красуневі: «Дозвольте вас почастувати»,— ридма заридав. І це, виявляється, басмачі.

Уже ввечері «джерела» повідомили, що старого Ісенджана таки забрано. Я цього не сподівався і його весь час заспокоював...»

Лодиженко звернув увагу на гомін за дверима його палати, припинив на півслові листа. У цей час розчинилися двері, і голос, знайомий йому, стурбований і такий гучний, що аж лунало в коридорах:

— Можна? Бо тут аглаїди оці...

— Можна, можна, Васю. Оце-то новина. Умар, пускайте його.

Лодиженко не міг піти Молоканові назустріч і взагалі трохи розгубився. Йому було вже відомо, що цю людину шукають заарештувати. Чи, може, випустили, або не знає, що готується для нього. Незвичайний вираз обличчя, вираз рішучості і піднесення, як завжди, незалежні манери.

— Як вони пропустили вас на парадних воротах? — здивувався хворий. Він поважав Молоканові літа і хоч звертався по-дружньому «Вася», але, вимагаючи говорити на себе «ти», сам, на ознаку поваги, говорив Молоканові «ви».

— А я вирішив, що в моєму стані ходити через паркан — певніша справа. Ха-ха-ха! — Молокан засміявся невимушено, щиро, що підбило всміхнутися і Лодиженка.

— Давно так вирішили?

— Сьогодні. Картина, я тобі скажу. Нас тут не чують? — притишено запитав і сів проти Лодиженка в кінці стола, шануючи медичні вказівки щодо одвідин хворих.

— Гадаю, що охочих дослухатись нема.

— От картина. Ха-ха-ха! Ісенджан мене сховав у себе і зник. Матінко моя!..— Молокан нахилився і на вухо зашепотів: — Я вже на волі вирішив, що мушу з тобою порадитись перед тим, як... ризикувати.

Молокан замовк, пильно придивляючись до Лодиженка. Потім не дочекався і заговорив клопітно, наче сам до себе.

— Як знав, що не пропустять: просто з гори через паркан, поза мармуровими «Саїдовими» вбиральнями, чорним ходом сюди. І наскочив... аглаїди просто.

— Становище, дійсно, складне. Треба вам з'явитися і пояснити про ту записку. Коли буде потрібна якась рекомендація, розраховуйте на мене. Я попрошу Саїда,

до речі, ось йому пишу листа.— Лодиженко вирішував, сказати чи ні про арешт Ісенджана...

Молокан цілком зорієнтувався з цих кількох слів Лодиженка. «Саїд усе знає, а цей... ні. Певне, так краще!» Мусив діяти в тому ж плані — вирішив:

— Е, ні. Мухтарова не слід сюди вплутувати. Йому й так, боюсь, не з медом буде. Та я... ого, мені ж за півсотні перевалило. Я з Штейном міг би по-людському поговорити. Е-ех, вітри! — зітхнув несподівано.

Ще трохи помовчали. Відчувалося, що Молокан збирається прощатися, і це прощання трохи турбувало хворого. Лодиженко боявся наслідків історії з цими «індусами», в яку недобре так потрапив Молокан.

— У мене тут... доручення від того члена колегії Наркомосу,— почав Молокан.

— Від Нур-Батуллі?

— Так. Він, бачите, турбується про Будинок культури. Просив або просто доручив мені зняти кампанію в пресі про художнє оформлення цього будинку. Он яка графа!

— Художнє? Адже він оформлюється за проектом відомого архітектора Ерішвілі.

— Не те! Національно-художнього. Щоб «брови гнулися», розумієш? Словом, Батуллі вважає, що в проекті обійшли культуру Улугбека. Він прагне, щоб Будинок культури в Кзил-Юрті замінив собою мечеть.

— Замінити мечеть — це правильно, тут він має рацію. Не знаю, що саме він мав на увазі...

— Щоб будинок, так би мовити, став радянським регістаном [1], принаймні своєю формою, коли не змістом. Я його зрозумів. Він там загнув якусь надто поетичну графу з дівочими «гнутими бровами», але я його зрозумів.

— Я теж розумію. Я помічаю в Батуллі яскраво хворобливі струнки пристрасті до національної романтики. Інколи це переходить межі.

— На мою думку, так це ти «хворобливо» м'яко висловився.

---

[1] Регістан — майдан, де сконцентровано мечеті та духовні медресе у великому місті. Такі майдани в Бухарі, в Самарканді, в Оші, навіть у Маргелані тощо стали міськими центрами, що відігравали велику громадську роль.

— Постривайте. Ви ж, здається, його протеже в пресі? До того ж не треба так зразу клеїти ярлик. Що ж до художнього оформлення, то я його підтримую.

— Цілком?

— У частині громадської опінії круг цього. Будинок культури таки справді мусить бути більшовицьким регістаном, а ця, вже наша категорія громадсько-виховного центру вимагає, щоб художнє оформлення будинку було справді на рівні соціалістичної культури.

— То, може, ти і переймеш на себе виконання цього завдання, бо я, бачиш, на деякий час мушу просякнути в небуття...

— З охотою, з великою охотою. Та це ж наше завдання. Треба буде зв'язатися з узбецькими радянськими письменниками, з інтелігенцією, учинимо такий рейд. Хвороба моя вже минає.

Молокан устав, перегорнув підручник узбецької мови.

«Починається»,— гадав Семен Лодиженко про найсерйознішу розмову, що має зараз розпочатися.

— А я, значить, тепер піду... Ночувати ж у тебе однаково ніде.

Це нагадування про те, що він мусить втікати від радянського закону, прозвучало з неприхованим смутком. Лодиженкові зробилося шкода цієї людини. Перед ним стояв літній уже, «хожалий», як звав себе Вася, чоловік. Семен Лодиженко знає дещо з кострубатого шляху життя цього «хожалого» і, співчуваючи, хотів щиро йому чимсь допомогти. Безперечно, він знав далеко не все, але те, що знав, чи і відповідало дійсності...

— Не забувайте, що я вам охоче дам характеристику.— Потиснув руку і додав: — Я, звісно, не гоню вас... від себе.

— А завтра скажеш про ці мої одвідини ДПУ?

— Так, коли трапиться нагода. До речі, Ісенджана заарештовано оце ввечері,— не втримався-таки Лодиженко.

— Ага, майлі, як кажуть узбеки. Черга за мною... Пішов я. Скажи вже ти оцим аглаїдам (йому подобався цей епітет), щоб вони мене не виряджали, бо... я таки...

— Що? — Лодиженко чемно відчинив двері Молоканові, пропустив його поперед себе.

— Піду навпростець... через паркан.

Лодиженко стояв у дверях, поки трохи згорблена спина Молокана звернула на чорний хід і зникла за рогом

коридора. Умар-Гулям, посміхаючись, дивився то на Лодиженка в дверях палати, то вслід Молоканові.

Вікно Лодиженкове виходило в протилежний бік, куди повернув Молокан на чорний хід. Але він довгенько вдивлявся в темряву, притулившись до приємного холодного скла обличчям. Потім зітхнув, сів і через хвилину почав дописувати листа.

«...Тільки що був у мене отой химерний Вася Молокан. Його теж шукають, щоб забрати. Пообіцяв з'явитися, та в мене така певність, що Молокана вже тепер і вітрами не знайдеш.

Привіт. Завтра, може, ще згадаю щось дописати. Не забудь попросити Храпкова.

Лікарня в Радянському степу.

Твій Семен»

IX

Закриття обителі Мазар Дихана з невідомих причин відкладалося та відтягалося. Навіть закордонна преса почала втихомирено нахвалятися, що більшовики злякалися погроз Мекки та Рима, дали обителі спокій. Якоюсь мірою цей факт заспокоїв багато голів, які у всяких рішучих діях вбачали поквапність та зайве «дратування кишлаку».

Саїд-Алі нервувався. Чотири рази вже переробляв тези свого виступу на цім святі і страшенно шкодував, що про свою участь у ньому встиг декого повідомити. Так і здавалося, що пильні погляди тих при зустрічі не ховали іронії, а може, і знущання за ту ретельність.

— Я тобі говорив, що пропозиція ваша трохи передчасна,— натякали йому.— Воно, звичайно, дуже ліво виходить, ефектно, та... неполітично.

Мухтаров скромно знизував плечима.

Його попереджено, що комісія РСІ має надтерміново перевірити виробничі плани будівництва Сільмашу. Цілу ніч не міг заснути. О третій годині ночі пішов від нього останній виконроб. Звісно, не все гаразд. Ковальський цех, що перевиконував програму, виявилося, заклав і зацементував підлогу на п'ятдесят шість сантиметрів вище від проекту. Від цього — перевитрата арматурного заліза, непередбачені зміни профілю всього будівництва. Дрібномонтажний цех витратив не свої матеріали, тому передчасно закінчив будову, а теслярський

та механічний голодували на матеріали, систематично зривали план будівництва. Були й інші, може, дрібніші, та все ж недоладності.

Про все це він знав і раніш. На побаченні в Раднаркомі говорив про ковальський та про інші хиби. Але загальну картину «неполадок» тільки зараз зрозумів.

І зробилося не по собі. Відчув, що може й упасти. Так-таки ломиться гілка під ним, і він от-от упаде.

Ранком комісію застав уже на будівництві. Ніяково вітався і чутливо реагував на найменший відтінок у настроях. Прислухався, про що саме говорять, з якнайбільшою ясністю й прямотою відповідав на запитання.

Скоро перейшли в контору. Попросили звільнити кімнату від зайвих. З будівництва залишилися тільки секретар партколективу Щапов та Мухтаров. Відчувалося, що комісія відшукує, з чого почати.

Військовий, з петлицями прикордонної охорони, ходячи по кабінету, заговорив:

— Нам немає чого даремно створювати атмосферу ревізії. Давайте поговоримо ми, попросимо товаришів з будівництва сказати свою думку та на тому, може, покінчимо.— Він оглянув присутніх, не почувши заперечень, продовжив: — Сільмаш мусить бути закінчений в основному на початку нового року, і саме за перші два місяці. Першого травня він працюватиме на всю потужність, і крапка: жодної бавовняно-збиральної машини Узбекистан не замовляє на закордонних заводах. Ми хочемо почути від керівників будівництва: може покластися на них партія та Радвлада чи ні? Буде Сільмаш укладатися в ці терміни чи доведеться... власне, чи є, може, якісь сумніви. Далі поговоримо про інше.

Саїд аж тут зрозумів, що комісія не проти нього. Вона тільки вимагатиме щирості та твердості. Це повернуло Саїдові його силу. Від одного лише переконання, що це так, раптом виріс, посмілішав і відчув своє місце серед отих п'ятьох чоловік.

Настала абсолютна тиша, навіть сам голова комісії перестав на якусь мить ходити по кімнаті, чекально завмер. Потім рушив, і всі закашляли, хтось запалив цигарку.

— Ну, давайте, начальник будівництва, а потім парторганізація. Чи, може, навпаки? — звернувся він до членів комісії.

— Мухтаров,— ствердило кілька голосів, і Мухтаров заговорив. Весь час стояв у темному кутку, а з першими словами вийшов до центра кімнати. Голова комісії сів у крісло, вийнявши ножичка, почав стругати олівці.

— ...Ці завдання ми пам'ятаємо,— говорив, запалюючись, Мухтаров.— Наші плани коли говорити щиро, не завжди так добре виконуються, як значиться інколи в звітах. Є й серйозні зриви, за які я відповідаю, але і безпосередніх винуватців не пошкодую.— Тут Саїд перелічив недоліки будівництва, нестачі в матеріалах, у надійних людях тощо.— Але ми не можемо й сьогодні навіть думати про відступ. В кінці січня знімемо останню дошку з опалубки, перейдемо цілком на обробку деталей та на монтаж. Першого квітня жодна людина, жоден робітник-будівельник не працюватиме на будівництві. Машини для бавовни ми вчасно подамо...— Подумавши, додав: — У мене навіть така думка була, щоб для засівної на Радянський степ кинути в квітні місяці деякі машини. Мої підрахунки доводять, що засівної ми не виконаємо, коли цього не зробимо.

— А це цікава думка.

— Хвилину, товариші. Будемо триматися в рамках попередніх пропозицій. Слово має секретар партійної організації.

Харлампій Щапов говорив значно довше за начальника будівництва Саїда-Алі Мухтарова. Йому довелося спинятися на початкових етапах будівництва, на його критичному моменті влітку цього року і, нарешті, на періоді пожвавлення вже за час останнього керівництва.

Саїд особливо вслухався в ту частину промови секретаря, бо не байдуже це йому було. Недарма ж на цій частині виступу відчув і нервовий холод, і ураганний приплив тепла.

Після докладної промови Щапова, як і слід було чекати, розгорнулися жваві розмови. Це не були формальні дебати: ніхто ні в кого не просив «слова», говорили без регламенту всі присутні в міру потреби та доцільності. Але Саїд-Алі відчув у тих розмовах і зовсім побічні, досить-таки ущипливі теми, які, здавалось би, ніякою мірою не стосувалися безпосередньо будівництва. Це насторожило Мухтарова. Йому здалося, що розмовами про «якихось індусів» голова комісії викликав Саїда на висловлювання своєї думки про тих чужинців, що десь-то блукають по Ферганщині. Може, навіть і не

думку його хотілося знати голові, а лише дізнатися, чи Мухтаров знає про тих «індусів».

Мабуть, саме для цього голова комісії нарешті-таки вловив зовсім не значний привід і використав його, щоб кинути просто в гурт запитання, але так кинути, щоб саме Саїд-Алі перший на нього відповів:

— Читали в сьогоднішній газеті про арешт якихось «індусів» у Ферганській області?

— А я довідався про це ще кілька днів тому з листа від товариша зі Степу,— не вагаючись, відповів Мухтаров.— Але мені здається, що у всій цій історії є й своя зворотна сторона медалі. Я маю свій погляд на цю історію...

— Який же ваш погляд? — похапливо запитав голова, аж тепер запаливши свою зжовану цигарку.— Не може бути інших поглядів у громадянина Радянської країни, крім тих, які має на це уряд,— багатозначно всміхаючись, додав голова.

— Запевняю вас, що я не антирадянська людина...— ніби в тон голові, з деякою жартівливою грою і в той же час цілком серйозно вимовив Мухтаров.— Ці погляди не є моєю фантазією. Наша партія ще на XII з'їзді РКП(б) висловила впевненість, що ми розворушимо, революціонізуємо східні колоніальні країни. Схід уже з десяток літ дивиться на нас, як на зразок. Зараз немає жодних сумнівів, що Радянська країна являє собою привабну силу в очах Сходу, і цілком можливо, що до нас могли вирватися люди з того «глибокого тилу імперіалізму», в даному разі — й із східного півдня, затиснутого колоніальним режимом, щоб на власні очі побачити, як наші народи будують своє майбутнє. Ми — країна надій і порятунку всіх знедолених капіталізмом, цього не треба забувати. В справі з індусами не треба забувати й того факту, що антирадянські елементи надто зацікавлені в переслідуванні та арешті цих утікачів, а закордонна антирадянська преса знімає з цього приводу неймовірний галас...

— За кордоном спекулюють з усякого приводу. А ви все читали в закордонній пресі?

— Я нічого не читав у ній і лише вірю нашій, що про це так глупо і поквапливо повідомила.— Саїд раптом згадав Молокана, розмову з ним перед від'їздом. І зрозумів, що навіть у цій комісії не всі уявляють справжній сенс газетного «галасу» про арешт індусів. Злякався, що

своїми словами міг напсувати справі. «Молокан здивувався б...»

— Хіба було таке в сьогоднішній газеті?

— Це було в учорашній, серед культурної закордонної хроніки,— пояснив Саїд-Алі, знизавши плечима.

— Гм... Хороша мені «культурна хроніка».

Саїд вів далі:

— Цілком можливо, що саме так потрібно чинити... Я з ними не бачився, але вірю Лодиженкові. В цю справу... нам не треба плутати будівництво... Та я, бачу, ухилився від теми нашої наради.

Голова комісії встав:

— Так, це, справді, моя провина... То ви запевняєте, товаришу Мухтаров, що Сільмаш буде закінчено вчасно?

— Дотерміново, запевняю,— твердо сказав Саїд-Алі. Маленькою суперечкою ніби знайшов себе. Тільки позирав на Щапова, якому довірявся, і, не дістаючи від нього будь-яких натяків, стояв на своєму.

— Будемо говорити й далі? — несподівано запитав голова, звертаючись до членів комісії.

Літній робітник з залізничних майстерень теж озирнувся на всіх і відповів:

— Гадаю, що можна. Ми дістали від Мухтарова заяву в ЦКК і... думаю, що можна говорити далі.

Саїд-Алі зрозумів і спалахнув:

— Будь ласка, чого ж... я вийду. У мене, до речі, справи зараз уже є,— заспішив, на годинника кілька разів позирнув і рушив до дверей. Секретар партколективу піднятою рукою спинив його.

— Стривайте. Є пропозиція говорити в присутності начальника будівництва.

— Підтримую. Залишайтеся, товаришу інженер. Так, справа коротка, товариші,— звернувся відразу ж голова.— Побоювання, звісно, є... Та запевнення голови будівництва, стверджені партійною організацією, досить переконливі. Давайте поки що погодимося на тому, щоб на будівництво надіслати постійного уповноваженого від РСІ, і... розійдемось.

Треба було подумати. Голова знову сів. Саїд-Алі плечима підпер двері.

— Чи буде зручно? — слабенько заперечив Щапов.

— А я проти цієї думки,— сказав член ЦКК, робітник залізничних майстерень, і встав.— Для мене цілком ясна

картина. Уповноважувати нову людину — значить не довіряти ні начальникові, ні тим паче партійній організації, яким ми так охоче сьогодні віримо. Пропоную скласти акти сьогоднішнього обслідування й передати в комісію виконання Ради праці та оборони.

Довго й не сперечалися.

Міцно тиснули Саїдову руку. В оцих потисках Мухтаров відчув довір'я, і це надавало йому нових сил, рішучості. Але зрозумів, що іншими шляхами вороги ведуть з ним запеклу боротьбу. До того ж оці неполадки, зриви на будівництві! Хіба таємниця, що це не випадково і що не тими причинами, про які він говорить комісії, треба їх пояснювати.

Провокаційне шкідництво. Але хто? Хто шкодить, хто хоче стати на шляху такою перешкодою?

На нього подано донос. Брудний донос і, очевидно, такий «солідний», що ним зацікавилася така відповідальна комісія. А чи ліквідовано усі підозри?

X

Саїдові передали, що дзвонив до нього якийсь лікар Храпков. Така нагода виконати прохання Лодиженка була дуже до речі Саїдові, і він попросив канцеляристку розшукати номер телефону Храпкова та подзвонити.

Євген Вікторович довго не міг забути своїх одвідин Саїда-Алі Мухтарова. З того часу, як виїхала Любов Прохорівна «в невідомому напрямку», лікар відчув значну полегкість. Закортіло щільніше зійтися з Мухтаровим, навіть... навіть поговорити з ним і про Любов Прохорівну.

«Коли тверезо розібратися, то обидва вони тепер, виявилося, покинуті»,— верзлося в голові безсонними ночами.

З багатьох дрібниць, з почутої розмови за дверима Євген Вікторович склав собі досить ясну картину: цей ефектний наркомосівець у турецькій фесці на голові взявся десь улаштувати Любов Прохорівну працювати. Праця на виїзд. Господь з нею, нехай заводить собі нових коханців.

Але ж дитина...

Напевне, Мухтарову буде цікаво і приємно почути від Храпкова ці останні міркування про дитину. А він, лікар

Храпков, щиро це зробить: поінформує, побідкається й порадить.

Євген Вікторович тепер особливо відчував брак товаришів, знайомих. З одним Синявіним далеко не заїдеш. Те, що з відповідної установи його вже запитували про Преображенського, до того ж запитували ввічливо, не порядком офіціального допиту, підказало Храпкову, що Мухтаров уже мав про це розмову, характеризував і його, Храпкова, поведінку.

Стало настільки легше, що під той настрій Євген Вікторович подзвонив Мухтарову.

Телефон довго мовчав. Перед очима лист від Дори Остапівни Тарусіної з лікарні. Вона просить його завітати, щоб сказати свою думку про Лодиженкове поранення. Передає вітання від персоналу.

У пам'яті встає, як живий, цей «персонал» у білому накрохмаленому вбранні, пов'язаний такою ж косинкою на голові. З-під косиночки в'ється-вивирається не кукіль-глушій, а хміль-бродиво тепер вільному його серцеві.

Сьогодні вперше намацав у себе, що лисинка прорізується. Дарма! Он у «персоналу» ще вистачить пишних кучерів, щоб прикрити не тільки лисину, а й закрити світ від цієї брудної буденщини, яку він пережив останній рік. Як вчасно прийшов цей спасенний лист.

Євген Вікторович швидко одягся і вийшов. До Сільмашбуду треба було проїхати трамваєм через усе нове й старе місто. Як у такій тісноті душитися, ризикуючи гудзиками, краще пройтися пішки морозним зимовим днем. Обміркувати зустріч, розмову. Адже вони мають попросту, одверто поговорити.

Спільна неслава їх мусить остаточно і назавжди помирити.

Та Євген Вікторович був трохи важкуватий для такої подорожі пішки. Непомітно дійшов до Воскресенського базару і за звичкою попхався через тісну «товкучку». Навіть задоволення відчував, коли в цій базарній тісноті, пропихаючись, почув бурмотіння якоїсь перекупки:

— Оце ще дредноут уперся...— Слова губилися в базарнім хаосі, а Євген Вікторович прямував собі, справді, почуваючи себе «дредноутом» серед оцього людського океану.

Та ця насолода так виштовхала його, що, не доходячи до «Ходри», він був змушений взяти візника. Витирав

піт і з цікавістю оглядав роботу шляховиків, що гудронували вулиці Ташкента.

Саїд-Алі подякував канцеляристці, що потурбувалася, подзвонила Храпкову, і був незадоволений, що на виклик ніхто не відповів. Записав номер телефону на листочку календаря, поруч зробив помітку: «Провести телефон на нову квартиру». Через якусь годину, повернувшись знову з будівництва, подзвонив сам.

І вже збирався сьогодні раніше піти додому, коли до кабінету та ж канцеляристка ввела трохи зніяковілого Євгена Вікторовича.

— Чи дозволите? Я на одну хвилину, товаришу Мухтаров.

Саїд-Алі привітно охнув, вискочив з-за стола.

— Євгене Вікторовичу, здрастуйте! Милості прошу. Не впускайте, Зебі-хон, до мене нікого. Сідайте, прошу.

Підвів за руку Храпкова до крісла, посадив його, сам сів поруч.

— Я тільки що дзвонив до вас. Мене повідомили про ваш дзвінок.

Храпков уже заспокоївся. Перше враження непогане, хоч залишки тієї недавньої образи заворушилися, мов хробаки, в його приглушенім єстві.

— Пробачте. У мене просто одна розмова. Знаю ж ото, що ви листуєтесь з... лікарнею.

— З Лодиженком? Я теж про нього хотів говорити з вами.

— Ну ось... хоч воно, кажуть, особисте треба стримувати в собі, але... я їду цієї ночі до лікарні.

— В Радянський степ? Прекрасно! Семен просить вас, благає. Знаєте, йому вже набридло. Коли, справді, рана... далі вже не покращає і процесу там ніякого немає, то чого ж його мучити? Я б просив вас, вірячи тільки вам. О, це щирість моя говорить.

Храпков ніби захистився рукою від цих компліментів.

— Прошу, прошу! Я з охотою. Головлікар теж про це пише. Прострелена чашечка, поширення в області коліна. Хрящі теж. Це та сама, вже ушкоджена його нога. Але скільки тепер шкандибає...— Подивився на кабінет з рисунками, діаграмами, перенісся думкою в другий такий самий, де він, досвідчений хірург, якийсь час сидів і висловлював свою згоду або незгоду з інженерами.

Преображенський уявився таким реальним і страшним.

— Щось нове чути про суд чи ні? — запитав по паузі.

— Нічого нового. Буквально все ще старе требушать.— Саїд не без болю зробив наголос на тому «старому».— Слідство давно закінчене, незабаром почнеться головне й останнє.

— Але коли?

— Коли? Може, й завтра. Розумієте, Євгене Вікторовичу, у нас така робота скрізь. Людей не вистачає. Крім того, треба суд провести там, серед дехканів та робітників, які власними руками перемагали шкідництво.

— Де ж там, тепер зима!

— В цьому й завдання. У мене така думка, що, доки не підготують якоїсь хоч тимчасової зали, процесу не оголосять. Найкраще це було б у Будинку культури. Скільки я знаю з листа Маціевського, то перший поверх з двома малими залами там уже перекрито. Простінків навмисно не ставили, покриття підперли тимчасовою колонадою. Це буде прекрасна зала суду.

— Синявіна ви давно бачили?

— Оце перед поїздкою його до Москви. Так, так, він поїхав до Москви в справах закінчення будівництва. Набридло старому, але кріпиться. Розумію вас, Євгене Вікторовичу, могли б любісінько проїхатися з ним.

Храпков щоразу збирався не то запитати щось, не то повідомити. Нарешті дочекався, коли Саїд зробив паузу.

— Вам нічого не говорив?

— З приводу?

— Та так, про всякі там чутки. Чи не думаєте ви, що оце б... на процес, якби...

— Преображенського? Дбаємо, Євгене Вікторовичу, і про це.

— Саме його! — Храпков аж ляснув пальцями, але спохватився, і від цього зробилося ніяково. Мухтаров устав з дивана, сперся на край стола.

Євген Вікторович теж підвівся. Розмову ніби закінчено, але він же ні слова ще не сказав.

— То дозвольте вам побажати... Я піду.

Саїд-Алі привітно виряджав лікаря, йдучи трохи ззаду, просячи за Лодиженка.

— Не забудьте ж привітати,— Саїдові чомусь закортіло жартувати. Адже такий веселий, милий лікар, ледве зворухнуті спогади про ті дні в Голодному степу. Морочливі, але ж і знаменні дні! — Вітайте там від мене і... Тосю Трохимівну.

Храпков рвучко обернувся, від здивування розплився в теплій, товариській посмішці.

— А знаєте, Прохорівна... виїхала з Ташкента на якусь працю за рекомендацією оцього інтелігентного турка.

— Нур-Батуллі?

— Так. Я, власне, про це й хотів сказати. Та ви не печальтесь. Любов Прохорівна... принципіальна жінка.

— Я? — Саїд не сміявся вже. Людина серйозно говорить до нього, хоч міг би з ненависті сліди його обминати на землі... Але ж — життя! Які кордебалети витинає життя, призвівши ще й до цієї, такої дошкульно щирої розмови.

— Дякую, Євгене Вікторовичу. Мене цікавить...

— Дівчинка?

Саїд не відповів. Тільки пильно поглянув у очі Храпкову, міцніше потис йому руку.

— Вона в добрих руках — у Марії. Отож я й думав: може, захочете розшукувати? Та ми про це поговоримо, сподіваюсь.

Храпков уклонився й сів на дрожки. Хотілося скоріше втекти від такої тяжкої розмови.

На вокзал о першій годині ночі, перед самим відходом поїзда, приїхав і Саїд-Алі, щоб проводити Храпкова. Він привіз коробку шоколадних цукерок і просив передати Лодиженкові. Про розмову в конторі ні словом, ні поглядом не згадав.

— Будь ласка, передайте. Нічого кращого не встиг.— Євген Вікторович зворушений. Уперше за час цієї жахної самотності його виряджають, і так тепло, по-дружньому.

Виряджає Саїд-Алі Мухтаров.

— Який жаль,— спохватився Храпков і засоромився.

— Ви воліли б такого подарунка Тосі Трохимівні? — натякнув Саїд.

— Так! — майже трагічно ствердив Євген Вікторович. Чого йому ховатись перед Саїдом, який прекрасно знає його відносини з фельдшерицею.

— То прошу, Євгене Вікторовичу! Я так і мав на увазі. Я знав, що ви забудете. Слово чести, прошу! Семен — людина доросла. Йому — ні слова.

— Невже? — по-дитячому зрадів здоровенний Храпков.— Я... вдячний!

Вже на ходу поїзда з усією щирістю й силою вдячно

тиснув Саїдові руку. Поїзд ішов. На східцях Храпков махав Саїдові коробкою з шоколадом. Тільки тепер помітив, що вона тричі перев'язана навхрест яскраво-рожевою стрічкою, зав'язаною зверху примхливим бантом. Такої мужчинам не дарують.

XI

Серед студентів Московської Вищої технічної школи двадцятилітнього юнака Абдуллу-Алі Мухтарова знали як брата відомого інженера, що здійснює Голодностепське будівництво. Весь хід подій обминав цього студента манівцями, він собі лишався в тіні.

Саїд-Алі викликав Абдуллу з кишлаку ще тоді, коли сам переборював останній курс інституту інженерів шляхів у Ленінграді, наїздом екстернуючи в Москві, на гідротехнічному факультеті Вищої технічної школи. Потім улаштував брата в Москві на робітфак, стежив за його навчанням, зростом. Згодом Абдулла став студентом Московської Вищої технічної школи, яку обрав теж не без щирої поради та допомоги брата Саїда-Алі. Тоді ж Саїд і дав свою обіцяику — вивести в люди, виховати Абдуллу. І профкомівський, і комсомольський, і весь інститутський колектив звали молодого Мухтарова просто Абдулла за його дружнє поводження, дисциплінованість та активність.

Абдулла не мав здібностей Саїда до науки, але досить успішно переходив з курсу на курс. Не обійшлося і без студентських курсових «хвостів», та Абдулла був молодий, йому поспішати нікуди, і «хвости» свої не відсиджував ночами. Спокійно один за одним вони «відсихали» в нього, даючи місце новим.

Доки жива була мати, стара Адолят-хон, відчував себе якось зв'язаним з рідним кишлаком. До того ж мати спромагалася доточувати короткувату на той час стипендію. Звичайно, Саїд ніколи не забував брата, піклувався, цікавився навчанням, аж до того газетного «зречення» Абдулли. Та на той час Абдулла законтрактувався в тресті машинобудування і став «незалежним».

Як комсомольського активіста його прийняли в партію вже три роки тому. Жодного партійного, навіть комсомольського стягнення не мав.

Але цього спокою та урівноваженості вистачало йому лише в інституті, де все має свої законні норми, де все

можна продумати, передбачити. Коли ж довідався з газет та з листів про виключення брата Саїда з партії, Абдулла вперше розгубився.

Що роблять брати виключених з партії?

Порадитися з кимсь — значить викрити своє безсилля самому собі дати раду. Два дні замислений ходив по інститутських коридорах, ледве помічав товаришів. А коли перед початком зборів осередку секретар, по-своєму розуміючи сум товариша і показуючи, що він не байдужий до цього, запитав:

— Ну, Абдулла, перестань хандрити. Ходиш такий... Брат — це одне, а життя у кожного з вас своє. Жалкувати за ним тобі передчасно, справа ще не закінчена.

Абдулла, не помисливши, в останню хвилину вирішив:

— Я зрікаюся брата. Нічого спільного, родинного.

— А ти... раджу тобі порахувати до сорока, ніж так рішуче. Подумаєш, принциповість.

— Ні, ні, зрікаюсь. От на загальних студентських зборах і заявлю. Ви не знаєте мого брата. Факт, що він обдарована людина, грамотна. Факт і те, що він член партії, здається, з сімнадцятого, чи що, року, командир Червоної гвардії чи партизанського загону, боровся проти біляків... Все це факти і, правда ж, непогані? А на перевірці виходить, що те все стає тільки старим політичним капіталом. Так, так. Виходить, що він ось шкідників прогавив! Шкідників — на мирному будівництві соціалізму! А буржуазно-міщанське обростання — в звичайному житті партійця! Ні, не переконуй, не брат він мені, зрікаюся. Я чесний комсомолець і комунар.

— Запам'ятай, Абдулла, моє дружнє попередження: такі речі вимагають спокійного обміркування й справжніх переконань у своїй правоті...

Минув уже деякий час після того. Своє зречення Абдулла надрукував у «Східній правді», боячись бути запідозреним у дворушництві...

Саїд для пам'яті вирізав з газети те зречення. Потім десь воно загубилося, але не забулося!

І тільки в Чадаку, коли під настрій погодився їхати в Голодний степ на відкриття, здалося, що й цей родинний інцидент він викинув з голови і відчув полегшення.

Настали січневі канікули цього року. Абдулла мав їхати на якесь будівництво одного з нових машинобудівних заводів для короткотермінової практики з монтажу

та для проробки своєї дипломної роботи, пов'язуючи її з виробництвом. Тема ж цієї роботи була: «Раціональна організація ковальсько-пресового цеху великого машинобудівного заводу».

Особливо й не сперечався, коли в деканаті повідомили про призначення його на ташкентський Сільмашбуд. З ним їхало ще шестеро студентів на цей завод. Скучати було б соромно, до того ж двоє з цієї семірки були — Зоя Гусєва та Клава Наливайкова. На факультеті цих обох дівчат вважали за зразкових «безпартійних» студенток. Своєю скромністю дівчата навіть дивували, а вони ж були справді факультетські гордощі і вродою, і походженням, що у декого викликало болісні почуття заздрощів.

Звичайно, Абдулла доклав зусиль, щоб саме Зоя їхала в цій семірці, і її не доводилось агітувати, та й у деканаті знали, що цим призначенням Зої роблять для обох тільки користь.

Аж у Ташкенті Абдулла довідався, що начальник будівництва — його брат.

Клава Наливайкова, крім зовнішності, мала такий же гнучкий розум, як і поставу. З приводу Абдуллиного брата вона висловила ту «істину», що: мати свою людину на такім високім місці дуже непогано. Та Абдулла був непохитний. Він, звісно, не повернув з Ташкента, бо ось уже п'ять років не був на Узбеччині, та й сам завод цікавив, але товаришів запевняв, що буде твердим.

— Я не втрачу своєї партійної гідності. Завтра ми мусимо говорити з ним, побачите — я буду тільки практикантом.

Саїд дізнався з принесених йому документів, що серед практикантів прибув і його брат, якого він не бачив з останньої поїздки до Москви. Першою думкою було відвести їм свою невелику квартиру, бо навряд чи буде можливість у Ташкенті так скоро і зручно влаштуватися з житлом. Але, придивившись до списку, помітив там жіночі імена.

— Сам перейду до...— до кого ж, справді, як не до Храпкова, він би міг перейти, щоб віддати студентам обидві свої кімнати на ці місяці їхньої практики. Саїд думав тільки про те, куди дітися самому, і зовсім не згадав про братове зречення. Не згадав, що вже й братом той себе не вважає, а просто громадянин, що випадково має одно з ним прізвище.

Студентів попросили зайти до начальника в кабінет і зачекати, доки він повернеться з приймання устаткування. «Приймання вже закінчилося. Він ось-ось буде»,— пояснили в канцелярії.

Студенти помітно нервувались і, на диво, мовчки чекали в кабінеті Саїда-Алі.

Навіть Наливайкова не знаходила слів, щоб порушити цю неприємну мовчанку.

Тільки Абдулла намагався вдавати з себе абсолютно спокійного. Це було помітно з його рухів, з того, що він не міг усидіти на одному місці, поривався говорити для такого ділового кабінету неприродно голосно та розв'язно.

Саїд ледве стримував себе, пролітаючи через канцелярію.

— Прийшли? — запитав у канцелярії.

— Всі, аж семеро,— відповіла секретарка.

Не подумавши, без будь-якої підготовки, рвонув двері і, гостро окинувши кімнату, зустрівся очима з братом. Вже й рота розкрив, щоб гукнути: «Абдулла-ака!»

Та Абдулла одвів очі, зробивши їх серйозними. Навіть не встав разом з товаришами, а підкреслено підвівся останній. Це, як обухом, приголомшило Саїда. Згадав вирізку з газети, зрозумів Абдуллу.

Тільки здригнувся. На мить здавив очі, ніби тамуючи біль, і холод повіяв з тих очей. Вуста закрилися, брови звелися, утворивши характерну для ділового Саїда-Алі Мухтарова складку на лобі.

— Добридень. Пробачте, товариші, що я вас затримав. У нас машини. Сідайте, прошу вас.— Сам скинув шкірянку, хутрову кепку і сів на своє місце за столом. Його очі не обминали Абдулли, але й не дивилися на нього більше, ніж на інших. Навіть Клавдія Наливайкова починала ніяковіти, що ці, такі сильні очі ніби на ній спинялися щиріше. Це, звичайно, здавалося і Зої Гусєвій, але червоніти почала Клава.

— Як ви влаштувалися? Погано? Це недобре, але що ж будемо робити, доведеться поки що в бараках. Та вам же й недовго.— Потім, вислухавши декілька сторонніх реплік, зразу ж перейшов до справи.

— Доведеться вас... кожного поставити до якогось одного цеху. Чи будете вибирати, чи дозволите нам? Я зараз гукну.— Саїд натиснув кнопку електродзвоника.— Покличте інженера Ельясберга.

— Ми б хотіли всі до одного цеху,— насмілилася Клава,— знаєте, обмірковувати разом, допомогти.

— А у нас техпрацівники допоможуть. Значить, так: товариш Кривалін... у вас тут тема: «Монтаж стругальних станків...», словом, цех механічної обробки; товариш Гусєв, ага, це ви, товаришко Гусєва, а я не вчитався в прізвище... Вам доведеться... доведеться в дрібномонтажний.

— Я теж з нею,— знов не втерпіла Наливайкова.

Саїд тільки підвів голову, без єдиного руху м'язів обличчя подивився на дівчину так, що в неї в грудях похолонуло. Цей погляд спинився на Клаві тільки на якусь хвилину, потім рвучко відірвався і, уткнувшись у список, Саїд тим же тоном продовжив:

— Даниїл Морозов, вам... так, ливарний цех; товариш Мухтаров, вам на методичні печі...

— Я не хочу! — скочив Абдулла.— Я мушу...

— Дозвольте, товаришу Мухтаров: адже на будівництві ми відповідаємо за вашу кваліфіковану практику.

— Але ж я на печі...

— А по-друге, заспокойтеся. Ваша тема: «Раціоналізація... ковальсько-пресового цеху». Наші методичні печі зараз на монтажі. Через дві декади — п'ять з них мусять прийняти газ. Це, безперечно, корисно.

— А я не... я мушу вибрати.— Товариші сіпнули Абдуллу, і він пошепки засперечався. Саїд тим часом також спокійно креслив, робив помітки в списку і, коли ввійшов інженер Ельясберг, він діловито передав йому той список.

— Тут ми погодили з товаришами їхні призначення в цехи. Будь ласка, займіться практикантами. Треба буде придумати форму контролю цієї практики і забезпечити можливість дати про кожного з них нашу кваліфікаційну думку. Перевірте їхні житла.

— Як з утриманням? — запитав Ельясберг, уже виходячи.

— Це з бухгалтером. Здається, що ми тільки повертаємо частину стипендії, коли товариші... та ви самі там. На все добре, товариші. Всяку допомогу вам забезпечать. Коли щось потрібно до мене, прошу у всяк час.

Навіть усмішка, достатня для того, щоб щиріше звучали ці ділові поради, зв'явилася на його чисто виголеним, схудлім обличчі.

Тільки коли зачинились за студентами двері, важко сів на дивані, не сів, а впав, саме там, де сидів Абдулла, і довго щось думав, уперто дивлячись в одну точку на замерзлому вікні.

XII

Саїд любив нове будувати. Будувати залізницю в Радянській країні так кортіло ще в інституті. Дві довгі практики йому довели, що на новій магістралі в степу він має крила, і де пролетить гурт таких птахів, там стелеться рівна колія, там згодом проходить поїзд... переносить людські прагнення з одного краю в інший.

Завод не має степових просторів, змушує зосередитися і призвичаїтись до думки, що отут, на цім обмеженім, порожнім місці, має зародитися і скупчитися нове життя.

Він не любив програвати. Його «вихід з гри» на Радянському степу так дошкульно б'є ще й досі. На будівництві соціалістичного заводу він не вийде з гри і не програє. Підсвідомо чекав того дня, коли вся ця громадина стрепенеться і найменший ролик з кожним градусом повороту прискорюватиме конечну перемогу класу над злиднями та брудом історії. Важка ця перемога, і тим солодше її відчувати комуністові!

Саїд відчув себе в запалі тих років, коли він на поклик партії з'явився в Голоднім степу, коли поклявся, що вкладе й свої сили, щоб зробити його іншим. І трудящі зробили: тепер це не Голодний степ, а велична нива нової Узбеччини, де засіяно зерно великого майбутнього його народу! Чи зможе тепер уявити собі хтось, що це була пустельна земля, яка лякала своїми голими безкраїми просторами. Трамвай перерізує її радіальними лініями від Кзил-Юрти. Вона готується в наступному році породити плід, який зароджено в мріях провідного класу, носія великої, майже здійсненої в Голоднім степу ленінської ідеї.

Тодішній запал охопив Саїда і тепер. Адже Радянський степ породить цей плід лише тоді, коли країна вживе неймовірних заходів, і посіє, й догляне оті безмежні лани бавовни.

Посіяти! Колективи, які заселили землі, просидівши там весь другий рік, бавилися поки що лише богарою та ледве спробували засіяти одинокі танапи бавовною.

Земля, що й говорити, родюча, та прийшли вони сюди з голими руками. Ставало декому сумнувато. До того ж і чутки, одна страшніша від другої, інколи вселяли в душу острах і безнадію. Слабкіші, слабкодухіші кидали степ і тікали на давно насиджені місця в кишлаки.

Саїд знав про це. Машин якнайбільше в степ, радгоспів!

Машин і радгоспів. Машина до чуток не прислухається, у вірних руках точно і вправно соціалізм будує.

Ось чому Саїд-Алі часто згадував свої обіцянки комісії РСІ. Половина січня вже минала. На початок лютого мусить бути закінчене все будівництво, а роботи ж так багато ще лишилося. Він щодня робив підрахунки, перевіряв свої плани й щоразу заспокоювався.

Плани реальні, хоч і важкуваті.

Виконробів цехів приймав на місці роботи. Власне, не він приймав їх, а вони його. Вони вже знали і відчували свого начальника. Добре знають, що коли Саїд з'являється у них на естакаді, чи на риштуванні, чи на складі матеріалів, це означає, що він уже знає про аварію та її причини. Знає про несвоєчасно розпалублений корпус, про перевитрату матеріалів через неохайне зберігання їх на складі. Знали і стереглися. Якесь мовчазне змагання на чистоту, на акуратність встановилося між виконробами.

— Я не вимагаю від вас надлюдської праці. Певний, що ваших знань цілком досить, щоб добре зробити доручену вам роботу. Я хочу тільки дрібниць — акуратності. Нехай ваші дошки лежать, як у чесного продавця крам: занумеровані, з підмосточками, перераховані. Нехай я пройдуся між бочками з цементом, і черевики мої ним не запорошаться. Щоб робітник просто йшов до тієї купи і того номера матеріалу, який йому показано в його завданні. Запевняю вас — плани будуть перевиконуватись. А за ті дві дошки опалубки, через які я переступив на естакаді, я штрафую вас на два вихідні дні з опублікуванням цього в заводській пресі, а ви покарайте винних. Вагонетки, обминаючи ці дошки, натикаються одна на одну. Коли ще не було аварії, то буде.

І йшов далі.

В січні місяці, коли стихали бетономішалки і на дворищі знов зростали купи розпалублених дощок, Саїд усе менше й менше штрафував. Всі понад сім тисяч люду на заводі зрозуміли потребу точності й акуратності,

навіть наглядати за ними треба було вже менше. Та з'являвся Саїд на будівництві навіть уночі. Ще вчора, скажімо, зустрічався з виконробом за межами заводу, може, закликав його додому, говорив про літературу, сперечався про музику, частував його натуральним туркменським вином. Сьогодні на роботі, тут, в цеху, він був холодний, як лезо шаблі, і персонал ніби заряджався його енергією, його тверезістю й свідомістю.

Ковальсько-пресовий цех, той самий, що доводилось переробляти в перші дні своєї роботи на Сільмашбуді, тепер успішно монтували.

Дев'ять парових пресів вилаштувалися понад довгою нагрівною піччю. Перед агрегатом встеляли ворухливі вічні рольганги-конвейєри, які приноситимуть до нього металеву болванку й забиратимуть одпресовану деталь. Сотні механіків, монтажників, інженерів ритмічно, прогоничем за прогоничем, як художник штрих за штрихом, домальовували деталі монтажу.

Саїд свідомо пішов з підземки навскоси до нагрівних печей. Він не один раз розпитував Ельясберга, якому доручено безпосереднє керівництво монтажем цих печей, як працює студент Мухтаров.

— Прекрасно! — невиразно відповідав Ельясберг на таке запитання.

Сьогодні Саїд зустрів тут і Щапова. Нашвидку привітавшись, поцікавився, як ідуть справи. Адже на післязавтра збиралися подавати газ до печей. Саїд був на газовій станції — там готові.

— Знаєте, Мухтаров, тут діла неважні. Як на мене, то цим печам ми не дамо газу й через п'ять день.

— І через п'ять? — перепитав Саїд, а самого пересмикнуло це попередження.

— Боюсь, що навіть і через десять.

Щапов неохоче говорив і взагалі був не в настрої. Та Саїд далі й не питався. Окинув оком поле дій, намацав Ельясберга, що прямував до нього, і, лише привітавшись, нагадав.

— Я востаннє попереджаю вас, товаришу Ельясберг, що під час роботи мене не зустрічайте і не призводьте до того, щоб спиняли кран.

— Там працює ваш брат.

— Студент-практикант за вашу роботу не відповідає.

В цей час, ніби навмисне, розшморгнувся ланцюг, і величезна чотиритонна станина гучно впала на свою

підставку з двадцятисантиметрової височини. Приготовані для неї товстезні прогоничі не потрапили в свої гнізда, і один, зігнувшись, вивернув плаху закам'янілого бетону.

Саїд мовчав. Дивився, як бігав його брат навколо місця аварії, як безпорадний Ельясберг лаяв машиніста-кранового, кричав на робітників, ніби не помічаючи Абдулли, якому він доручив цю роботу.

Інженер Гоєв, що відповідав за монтаж цеху, виріс біля мовчазного Мухтарова.

— Повірте, нічого подібного не було,— тільки й сказав Гоєв. Швидко зорієнтувавшись, він звелів зачепити станину двома кранами і погодженим рухом відвести її геть.— Хто таку вагу піднімає одним краном? Товаришу Ельясберг, мені надалі ваша допомога не потрібна. Сьогодні ж про це скажу на бюро партколективу. А ви... товаришу Мухтаров, поговоріть з братом.— І тут же загукав до кранових: — Готова! Так, ліворуч... Низ... Стоп...

Голосу Гоєва кранові не чули, але пильно дивилися за його дирижерською рукою. Станина слухняно знялася і, перепливши кілька метрів, плавно лягла на підкладені обрізки дерева.

Ельясберг трохи затримався, але робити йому таки не було чого. Подивився на годинника, згадав заведений Саїдом порядок, що, коли сказано старшим іти з роботи, тієї ж хвилини треба його слухати. Ельясберг не смів ламати цього ладу.

Саїд чув, що звелів Гоєв його братові. Побачивши, як той завагався, ступив до інженера і порадив:

— Мухтаров мусить говорити тільки з вами. Впораєтеся — зайдіть, чекатиму. Ваш цех відстає в монтажі.

І пішов далі. За кілька кроків від нього стояв Щапов і теж рушив за Мухтаровим мовчки, замислений.

XIII

На бюро партколективу покликано й Саїда. Йому було ніяково, коли заходив у двері, але, зайшовши, опанував себе. Знав, що справа, ради якої покликали сюди, вимагає цього. А внутрішньо радів, що його покликано на бюро.

На бюро були всі, крім Гоєва (члена бюро партколективу) та молодого Мухтарова. Ельясберг сидів край стола дуже розв'язно й хазяйновито. Відчуття несправедливої образи відбивалося у нього на чолі.

Щапов почав засідання. Було пів на одинадцяту. Члени бюро мали на собі печать невсипущих темпів, яких набирає монтаж заводу. Вимащені у фарбу, в мастило, дехто цнотливо приховував від Саїдового ока позав'язувані пальці.

До кімнати зайшли Гоєв і Абдулла.

— Слово має товариш Ельясберг. У нас сьогодні тільки одне питання. Давай, Ельясберг.

Ельясберг говорив різко й лаконічно. Лють його так проймала, що він не договорював слів, ковтаючи окремі склади. Він не протестує. Тільки просить пояснити, чи це етично комуністові-інженеру в присутності, по суті, безпартійного начальника брутально знімати свого помічника, теж комуніста, і виганяти його з цеху. Оцієї тільки відповіді він чекає, щоб визначити, чи він і надалі буде членом партії, чи ні.

Можливо, Ельясберг зовсім не помітив, що Саїд-Алі, отой «по суті, безпартійний начальник», був тут присутній і весь пересмикувався від болючої виразки, яку зачіпав чванливий натяк Ельясберга. У всякім разі, коли він говорив, то забув про присутність Саїда.

За Ельясбергом говорив «обвинувачений» Гоєв.

— Я дотримався якнайбільшої, доступної мені чемності. Я тільки нагадав товаришеві Ельясбергові, що далі не потребую його допомоги. Категорично заявляю, що товариш Ельясберг — інженер такий же поганий на монтажі, яким виявився і в проектному. І зовсім надаремно, помилково товариш Мухтаров Саїд, з якихось особистих симпатій, чи що, до Ельясберга, допустив його на монтаж.

— Цю провину з усією відповідальністю визнаю! — вигукнув Саїд. Всі обернулися до нього, аж засоромили.

— Правильно. Дозвольте, я закінчу. В цілому цеху в нас не буває стільки дрібних, а інколи й серйозних аварій, як от сьогоднішня або позавчорашня, про яку я промовчав дарма. Кажу — не буває стільки аварій, як на дільниці інженера Ельясберга. Він непомірно хапається, не продумує. Головне, не продумує ніколи. Одне діло робити такі експерименти на папері, а інше — в цеху з готовими, як золото, цінними машинами...

Саїд-Алі говорив зовсім мало. Він ствердив слова товариша Гоєва й тільки додав, що, незалежно від зривів та аварій, пресувальний цех буде вчасно змонтований. Від сьогодні сам візьме на себе організацію монтажу.

Члени бюро говорили по щирості. В цих розмовах Ельясберг почув гостру відповідь на своє запитання. Відповідь неприємну, але логічну. Зрозумів, що знов перебрав міру, не врахував.

Абдулла кілька разів кидав репліки, але з кожним разом усе слабкішим та слабкішим голосом,— жодна з них не долетіла до Щапова.

Останнім говорив Щапов, не давши другого слова Ельясбергові.

— Що й говорити, Ельясберг як член партії був шокований перед «безпартійним начальником» заявою Гоєва. Але Гоєв діяв правильно як член партії і інженер, що відповідає за монтаж цеху. Сьогодні ми, очевидно, висловимо в присутності товариша Мухтарова ту думку, що Ельясберга треба зняти не тільки з монтажу.

— Цілком доречна думка,— знову ствердив Саїд.

— Ну, от і добре. Ельясберг неприпустимо поставився до роботи і ще гірше — до розуміння своєї партійної належності.

— А Гоєву? — запитали з кутка.

— Гоєву? По закінченні будівництва там видно буде, що Гоєву. Тепер ось що: товариш Мухтаров Саїд-Алі подав заяву до ЦКК, апелюючи проти ухвали бюро обкому партії.

Саїд насторожився. Відчув, як закалатало серце, захопило йому дух. Глибоко зітхнув, тамуючи бажання бодай щось сказати. І мовчав.

— ...У нас було дві заяви,— продовжив Щапов свою думку,— заява члена партії, тимчасово прикріпленого до нас, і друга — теж члена нашого колективу. Ці заяви ми в свій час просто надіслали до ЦКК, не додавши думки партбюро. Тепер нам нагадали про цю «відписку», коли не сказати гірше, і зажадали терміново надіслати нашу думку партійного бюро з приводу змісту заяв та... їх авторів.

— Одна заява була... бо я ж тільки підтримав...— похопився Ельясберг і вмовк, зрозумівши свою помилку.

— Ну, майлі, одна твоя заява, тобто підтримка. Словом, у мене є пропозиція дати ЦКК нашу розгорнуту

ухвалу — підтримку апеляції Саїда-Алі Мухтарова і негативну оцінку цих документів. Прошу подавати свої думки.

Думки були одностайні.

Саїд попросився піти, бо в нього раптом заболіла голова. Він зрозумів, що ту заяву на нього писав його брат.

XIV

До Ташкента прибули одинадцять агрономів-бавовнярів з Південної Америки. Серед них троє негрів. Про це було оголошено в пресі. Ташкентському готельному трестові довелося вживати заходів, щоб пристойно прийняти гостей. Одинадцять кваліфікованих бавовнярів з Південної Америки приїхали знайомитися з організацією бавовницької справи в Радянському степу. Саїд прогавив газетне повідомлення і був чималою мірою здивований, побачивши на Ірджарській вулиці справжнього негра. Той стояв біля кіоска і жестикулював, ніби говорячи з німими, то весь улазив до продавця через прилавок, засланий книжками та газетами, то знов повертався до двох дівчат, по одягу, видимо, узбечок. Нарешті, знесилившись, озирнувся навкруги так безпорадно, що, здавалося, втратив усяку віру в життя. Дівчатка між собою посміхалися, але не йшли від негра, який стояв тепер остаточно знищений, дивився заклопотаним поглядом поверх дівчачих голів і, може, бачив далеку Арізону чи Ріо-де-Жанейро, де він призвичаєний говорити кількома мовами колонізаторів.

Його розгублений погляд зустрівся з Саїдовим, що зацікавлено спостерігав цю картину, стишивши ходу. Очима вони говорили. Саїд зрозумів, що негрові потрібна допомога.

— Was vollen sie, bitte? — почав Саїд німецькою мовою. Негр, мов ошпарений, підскочив до Саїда, обома руками вхопив його за руки вище ліктів. Він такий радий цій допомозі! Йому треба купити в кіоску кольорових олівців. Дівчатка хотіли допомогти, але в них теж з мовою не вийшло.

Саїд тільки почав перекладати узбекові-продавцеві бажання цього красеня негра, аж почув невизначений якийсь оклик з боку дівчаток. Озирнувся.

— Рідні мої! — вигукнув Мухтаров російською мовою. Перед ним стояли Назіра-хон та Чинар-бібі, ледве стримуючись, щоб не засміятися. Особливо Назіра-хон сміялася сміхом радості, що вона, нарешті, знову зустріла Саїда-Алі Мухтарова.

Вдячний негр записав адреси всіх трьох і, радісно вклонившись, зник.

— Де ви його знайшли? В котрої ж це такі екзотичні смаки?

Дівчата сміялися, ніяковіли, а коли Саїд запитав, куди вони йдуть, не могли відповісти. Забули, що їм треба поспішати до бібліотеки САКУ[1], де бригадою мають вивчати шкільне завдання.

— Я так хотіла з вами побачитися,— насмілилася Назіра-хон. Це не та вже Назіра, що не знаходила відповіді Лодиженкові на його незрозумілі запитання, натяки. Ця дівчина вміла вже себе тримати, зналася на російській мові остільки, що насмілилася підійти до негра допомогти йому, гадаючи, що саме російською мовою він говорить: адже хто не знає мови Москви?

Саїдові приємно було думати про ту давню Назірухон і бачити цю реальну.

— Чому ж це я не бачу з вами вашого... Забув як його?

— Юрський? — підказала Чинар-бібі.

Назіра зніяковіла.

— Так, так, Юрський! Він так тоді ревнував, бідолаха. О люди, вам неприємно, Зір-хон? Киньте. Це ж жарт,— Саїд-Алі не розумів, що з ним діється, але єдиного йому кортіло — жартувати.

— Ну, ось бачите. Так воно краще. Сміх — то здоров'я. Ви ж з Юрським такі... друзі. Чи, може, й заручені вже?

— Ви такий... злий, Саїд-ака.

Тримайся, Саїд-Алі! Ти налетів на скелю наївної щирості, на підводний камінь молодих жіночих почуттів. Назіра-хон дивилася прямо в обличчя Саїдові й чекала відповіді від нього самого на його ж запитання.

— Так, я злий. Я таки злий... А втім, мені тут повертати,— раптом спохватившись, ніби він уже на краю прірви, додав: — Та ви не зважайте. Вітайте Юрського. Може, коли зайдете з ним: я спробую ваш голос під

[1] Середньоазіатський комуністичний університет.

скрипку. А що злий, плюньте. Вас я, у всякому разі, не покусаю.— І подавсь у провулок.

Дівчата дивилися одна на одну й уперше прочитали в тих виразах, що сьогодні краще було б їм поодинці йти Ірджарською вулицею. Чинар-бібі заздрила і ревнувала свою товаришку, що вона мала змогу хоч кілька слів йому сказати. А Назіра-хон злостилася, чому це він на Чинар-бібі нічого такого не говорив, як на неї.

— Куди ж нам тепер на ту бригаду?

XV

Другого дня Саїд зібрався на вечірку в Будинок науки й техніки. Ще вчора вночі пощастило закінчити основний монтаж пресувального агрегату, який сам Саїд брався підготувати на засідання бюро колективу. Тепер він на диво міцно спав. Майже вперше за останні чотири місяці надлюдської праці так міцно спав.

Він вирівняв монтаж ковальсько-пресувального цеху! О першій годині ночі, коли Саїд клоччям витирав руки, до нього прямо в пресувальному цеху підійшов інженер Ельясберг і попросив пробачити.

— Що? — не зразу зрозумів Саїд.

— Я тоді... взагалі в нас чомусь непорозуміння за непорозумінням. Я зняв свою підтримку на заяві вашого брата і вчора дістав від ЦКК...

— Ту заяву?

— Ні, нагадування про догану з попередженням. Давайте помиримося.

— Дурниці. Перестаньте киснути. Ми з вами не сварилися, йдіть працюйте собі. Тільки ж працюйте, товаришу Ельясберг, а не позуйте! Це вам нічого не дасть,— замащеною рукою потис подану Ельясбергом руку.

Сьогодні вранці йому доповіли, що обидва мартени починають наварювання подів, а в монтажному вимітають останній будівничий мотлох, почнуть монтувати конвейєри.

— Значить, моє слово — це їхнє слово: вони його виконають!

Все це так живо пригадав, збираючись на ту вечірку до агрономів. Чомусь захотілося відірватися на хвилину. Відірватися і забутись саме в такім цікавім товаристві, як той негр.

Дзвінок з парадного. Хто б це такий чемний? Адже

до нього йдуть сміливо, тільки стукнувши в середні дзері, а інколи й без цього. Хотів уже вийти з-за стола, де перебирав востанне папери, щоб привести до порядку кімнату на всякий випадок. «Ніяких випадків»,— переконав себе, виходячи з-за стола, і став.

Почув, як хтось відчинив двері, загомонів у сінях. На короткий стук сміливо й вільно гукнув:

— Алло, мархамат [1],— бо почув знайомий голос.

В дверях показався спочатку Абдулла, а за ним, шкандибаючи, ввійшов Семен Лодиженко, спираючись на Саїдів подарунок. Він повернувся до Ташкента з лікарні разом з Євгеном Вікторовичем і спочатку спинився в нього. Саїд був трохи незадоволений з цього, але помирилися.

Згодом візник вніс до кімнати Лодиженкові речі.

Саїд стояв. Відкрите обличчя було таке миле. Він не знав, чи познайомилися ці двоє там у сінях, але що вони не знають один одного, в цьому немає жодних сумнівів. Знайомити чи ні? Він ще не знає, хто до нього зайшов: тільки студент-практикант Абдулла Мухтаров, молодий гарячий член партії, що писав на нього якусь заяву в ЦКК, чи, може, це зайшов таки його брат Абдулла.

Обличчя в Саїда не змінилося. Очі вивчали юнака, що спочатку сміливо увійшов, а потім рішучість його спала, знітився й озирнувся, ніби за допомогою до цього, чужого йому, кривого чоловіка, що розраховувався з візником.

«Так, це брат,— вирішило все Саїдове єство.— Це брат»,— закричали в грудях почуття. Аж потемніло в очах, і зіркою-цяточкою засвітилася в пам'яті далека, забута материнська ласка.

Саїд-Алі скривився, перемагаючи цю чорноту в очах, цю несподівану сентиментальність, як біль. Неначе він прикрадався, щоб по-тигрячому скочити на свою жертву, утопити в її крику стогін грудей, в її крові — свої болі. Але то була гримаса лише на мить. Вона розпливалася в усмішку, як проясніли й очі братнім привітом. Тепер ступив він назустріч Абдуллі.

— Саїд-ака! — першим, ледве стримуючись, промовив менший.

Саїд уже твердо стояв на ногах. Не випускав руки, другою протер обоє очей, хоч то були ні сльози радості,

[1] Будь ласка.

ні сльози злості. Просто від напруженого стану прояснили і відволожилися очі.

— А ти... виріс і помужнів, Абдулла-ака. Складка поверх брів.

— А в самого?

— Ну, в мене що? В нас рід такий пам'ятаєш, Абдулла, в батька? Ага, ви не знайомі. Це Абдулла, мій брат, недавно з Москви. А це Семен Лодиженко, мій друг.

І поки віталися, справді по-дружньому, Саїд чомусь заглянув у ту кімнату, ніби перевірив, чи візник не забрав з собою Семенових речей. Безпричинно ворушив чуба обома руками.

— Це ти по-людському зробив, що приїхав. А то ж така досада холостяцька. Давай, чорт візьми, хоч удвох з одною одружимося, щоб була в нас ще й господиня. Клянусь, на світі вже не так погано жити. А Суламіф тобі не треба вибирати.

Абдулла не спускав очей з брата, тамуючи в собі зневажену гордість.

— Я поговорити, бо в нас... нарада,— обізвався, цілком володіючи собою і ніби нагадуючи, що він волів би сам на сам.

— Може, я заважатиму? — непевно запитав Лодиженко, таки сідаючи на м'який диван.

Саїд усміхнувся йому. В цій усмішці була відповідь, але раптом напустив на себе удавану суворість:

— Так, так... Ідіть собі, ми зговоримося з братом, як обікрасти цю чудову ніч...— і, договоривши, махнув рукою. Лодиженко замислено всміхнувся, поглянув на молодшого Мухтарова. Старший уже оволодів собою, цілком серйозно заговорив:

— Нарада? Коли справді вона така нагальна, то давай. Чи, може, на завтра відкладемо?

— Ні, сьогодні. Я хочу завтра виїхати.

— Куди? Адже практика закінчується тільки двадцять п'ятого, а сьогодні маємо дванадцяте.

Абдулла спочатку сів, але знов устав і сперся на стіл. Потім розстебнув гудзики пальта. Саїд запропонував йому роздягтися.

— Не слід, я таки поспішаю. Я, Саїде, ото написав заяву на тебе...

— Добре зробив,— Саїд усміхався.

— Ти щиро це кажеш? — запитав Абдулла.

Тоді Саїд перестав сміятися, підійшов і став поруч брата, також спершись на стіл.

— Жартую, звичайно. Ти мусив би порадитися з Щаповим або... або принаймні зі мною.

Абдулла слухав і вивчав поглядом Семена Лодиженка, який так близько приймав цю їхню розмову. Адже він, у цьому немає сумнівів, він знає, про яку заяву йде мова.

— Та я її забирати не буду. Краще нехай.

— Раджу забрати.

— Мені незручно. Можуть обвинуватити в кар'єризмі й мало чого ще не вигадають.

— Нічого не вигадають, коли... А втім, послухаємо сторонньої людини. Семене, як ти порадиш цьому юнакові?

— Двох думок не може бути. Звісно, писати другу заяву буде ще смішніше, ніж першу. А піти самому до ЦКК, розповісти всю історію з тим зреченням тощо і забрати заяву — це буде цілком партійний вчинок. Звісно, коли ви самі переконалися, що...

— Я переконався, що зробив по-дурному, як хлопчисько.

— Тим краще для вас.

Саїд пішов і сів поруч Лодиженка.

— Але я таки поїду, Саїд-ака.

— Нікуди! Ти мусиш закінчити практику. Десяток днів... що це, ти жартуєш? Така практика, на такому будівництві!

Переконавшись, що Абдулла вже нікуди не поїде, додав:

— А тепер ось що: у мене є запрошення на сьогодні. Я волів би використати його, але втрьох з вами.

— О ні, тут уже я буду впертий. У мене нарада, я мушу сказати про ці розмови сьогодні на бюро. Ні, ні, ідіть удвох, а я побіг. На все...

— Так не їдеш? — гукнув Саїд уже в двері братові.

— Ні,— відгукнулося луною в сінях, за дверима.

XVI

Все пішло шкереберть від тривожного листа Преображенського. Дрібниця заплуталася в струнку систему, безсонними ночами виплекану Аміджаном Нур-Батуллі: він не врахував такої дрібниці, як старе знайомство

Преображенського та Любові Прохорівни. Звідки йому було про це знати? З Преображенським зійшовся вперше в той день, коли за порадою друзів з Амрітсара рекомендував його на посаду референта музею. До того в очі не знав цієї людини.

Трапилася така жахлива неприємність. Преображенського демасковано принаймні в очах третьої, нехай і одної лише особи. Хто поручиться за те, що ця третя особа не сказала ще одній? Адже у неї та Марія. Преображенський так і пише в своїм тривожнім листі, що Любов Прохорівна може не ховати жодних таємниць від своєї «економки».

— Прибрати! Негайно прибрати обох або... або краще зробити спільницею, коханкою!..

І знов думки шугнули в голову, як гострими лезами, кололи мозок. Відчув раптову втому. Саме про це й натякав у листі Преображенський. Вони «старі знайомі».

«Оцій рудій пиці я мушу поступатися в усьому? Навіть... такою жінкою? Хто такий де Кампо Сціпіу: не росіянин і не італієць! Випадковий попутник такого ж випадкового імама з Амрітсара... Білогвардієць, агент? А ми тут господарі, узбеки, нащадки Чінгісхана!..»

В той же день вечірнім поїздом виїхав до Фергани. Їдучи, обмірковував деталі, переконувався, що подорож його з усякого погляду має всі законні й моральні підстави. Ферганський музей — установа нова для Наркомосу, як нові й керівники в ній. Член колегії мусить оглянути цей заклад, особисто перевірити, інструктувати директора, службовців. Любові Прохорівні сам же обіцяв навідуватися, і було б зовсім негречно з його боку, нелюдяно забувати ті обіцянки.

Яка шкода, що він втратив таку спритну людину, як Молокан! Преображенського робота. Недарма натякав стерегтися Молокана. Провокатор... Негайно ж повідомити імама про політичний кар'єризм рудого шайтана...

З тим другого дня і з'явився в музеї просто з поїзда.

— Ну, нарешті, Аміджан-ака. Ви так до речі прибули. Я тільки сьогодні збирався телеграфувати.

— Що трапилося? — бліднучи, запитав Батуллі, навіть не привітавшись.

Юсуп Ахмат безнадійно махнув рукою. Тільки згодом відповів на настійливий погляд Батуллі.

— Секретарка музею Любов Марковська зникла.

— Зникла? — жахнувся Батуллі.

— Так, мулла Аміджан, зникла. Два дні не з'являлася на працю, а сьогодні прийшла її няня вся в сльозах, збирається до міліції вдатись. Скандал.

— А Федорченко, наш референт?

— Він теж не був ці дні в музеї. Та він взагалі не рвачкий до праці. Я навіть рапорт заготував, такий референт музею нам не потрібний. До речі, цими днями, власне вночі, Преображенським цікавився його колишній поплічник на будівництві... Молокан.

— Молокан поплічник Преображенського? Та ви з розумом? Молокан прийняв іслам у Туреччині, ви знаєте про це, Юсуп-ака?.. Власне, аллах з ними. Наша справа — узбецька національна культура! Ви щось про рапорт говорили. Який рапорт, про що?

Юсуп безпорадно знизав плечима, борідку посмикав за гострий край. На якусь мить йому відібрало мову від такої новини.

— Я вже нічого не розумію, Аміджан-ака. Молокан — мусульманин? Ну і жартівник же ви! Кажу, рапорт подаю на звільнення мене з посади директора музею...

— Мені здалося, що ви незадоволені Федорченком, Юсуп-ака...

А Юсуп нічого не чув і не розумів за роєм власних, страхітливих думок. Чому ж цей «мусульманин» Молокан щоразу виявляв нерозуміння мови, Юсупові навіть доводилося кілька разів ставати в допомозі йому перекладами... «Змовники»,— згадався натяк Батуллі. Його тепер ще більше зачепило це лячне слово. Адже коли Молокан у Батуллі своїм лічиться, іслам відстоює в спілці з Преображенським, то ця «змова» в такому разі зачіпає і Юсупа, Аміджанового ставленика на захисті «національної культури» Узбекистану...

XVII

З таким швидким розвитком події мимоволі охоплювала потреба, просто жага — міркувати. Міркувати довго, з подробицями, без жалю, і до болю напружуючи голову, аж доки не спротивиться все і захочеться лише одного — жити. Такі приступи міркування є психологічними станціями, де паровоз життя набирає води, палива, а інколи й чистить топку.

Аміджан Нур-Батуллі всю ніч чистив топку. Він беззмінно їхав — просто мчав у далі своєї нестримної фантазії. Була нагальна потреба перевірити себе, набратися пороху. Він не відчував ні фальші, ні утрировки в тім ніби декоративнім своїм житті, яке провів ось після повернення з Туреччини. Цю декоративність відчувало оточення і прощало йому, який приїхав з-за кордону і не відвик від тамтешніх звичаїв, жестів тощо. До непізнаного ж життя та оточення звикав. Бувши в Туреччині, звичайно, інакше уявляв собі оце будування соціалізму. Він мислив собі, кажучи фігурально, так, що спеціальний штат людей, скажімо, комуністів чи особливо комсомольців, щоранку, мов на підгортання бавовни, йдуть на побудову соціалізму, а ввечері повертаються до свого звичайного життя, яким жили батьки,— ідуть у традиційні чайхани, спочивають разом з численними мешканцями цієї землі. Ці мешканці теж собі живуть, як уміють, роблять, що знають, не очікуючи царства соціалізму, збудованого комсомольцями.

Але виявилося, що Аміджанові Нур-Батуллі треба викинути з голови дитячі вигадки, серйозніше поглянути на реальне життя. Йому не доводиться вибирати: має він охоту будувати соціалізм чи, може, стояти осторонь, байдуже спостерігаючи зусилля народу під проводом Комуністичної партії. За віком та природним темпераментом він вважає себе людиною активною, а за соціальним покликанням і закордонним вихованням має до того ще і свою мету, має обов'язки... І не може він пасивно здатися на волю грандіозного процесу жовтневих перетворень. Він гаразд розуміє, що пасивних життя викидає за борт, як заплаву викидають бурхливі хвилі моря. Але ж і активно піти супроти такої сили... Дон-Кіхот став тільки смішний, а тебе роздушить та сила, як гробака під тракторним колесом на соціалістичних ланах. Лишається тільки... борсатись, вивертатися з-під тракторного колеса, щоб хоч якось «діяти»... На тих «діях» вони і порозумілися з групою Преображенського.

Така логіка життя чужої людини в цій розворушеній перебудовами країні. Нур-Батуллі не такий короткозорий, щоб не збагнути, що країна перевдягає на себе не тільки чисту білизну, а й іншу анестезовану шкіру, і там, де вкрадалося чужорідне тіло, неодмінний продукт класової боротьби, там вискакував прищ, а може, й цілий фурункул.

Чи не операцією над такою болячкою видається на загальному фоні будови соціалізму оцей суд, який преса таки оголосить на двадцять п'яте січня!

Батуллі вставав, запалював цигарку і, стоячи в темній кімнаті біля вікна, дивився в чорний, неосвітлений куток ферганської вулиці. Коли смоктав цигарку й вона освітлювала скло, він бачив себе в ньому, як у дзеркалі, і майже не впізнавав. Не те, щоб він схуд. Ні. Обличчя, вираз очей змінилися. І що гірше за все: у тім виразі вловив непідроблену печать органічного переляку, який так і заклякнув у ньому на все життя.

«Чи не поїхати б знов? Такий простір волі. І соціальні питання здебільшого вирішуються теоретично...»

Але ж пізно. В тилу спалено всі кораблі.

— Ви досі не спите, мулла Аміджан?

— Не спиться чомусь, мулла Юсуп. Краду нічний спокій.

— А насправді там його теж немає.

— Кого?

— Та спокою ж, мулла Аміджан. Няня нашої секретарки каже, що саме вночі й зникла її господиня. Щось довго писала, може, прощальні листи, потім зникла десь з тим усім.

— Ви попередили ту покоївку чи няню, щоб про це вона якнайменше розповідала? Ви чули, мулла Юсуп, що десь цими днями буде оголошено про день суду над голодностепськими шкідниками? Спите, мулла Юсуп?

— Ні, прошу, мулла Аміджан, я слухаю. Буде оголошено про день суду... То й що ж, нехай.

Батуллі не зразу відповів. Відійшов від вікна, десь застиг у темряві кімнати. Кілька разів Юсуп Ахмат чув стримане, але дошкульне зітхання і намагався взнаки не дати, що розуміє важкі зітхання, ту моральну депресію його високого начальника.

— Цілком зрозуміло, що і Марковська, і цей наш... референт приховуються від суду. Мені єсть від чого печалитись: обох їх я приймав на працю в нашій установі.

— Та хто про те знає, заспокойтеся, мулла Аміджан. Якщо справді вас це так турбує, я можу... взяти гріх на себе. Марковську я знав ще з Радянського степу.

— Ви знали її й раніш? — зовсім ніби природно спохватився Батуллі.

Від Юсупа не приховалися нотки штучності в тій репліці. І враз Юсупові наче відібрало мову. Він злякався

за себе. Витримати, потаїтись до часу-пори!.. Як блискавкою, висвітлився весь складний клубок інтриг, таємниць, жертвою яких став і він з своєю надмірною прихильністю до історичних раритетів, з безконтрольною любов'ю до романтики своєї країни. Цей наркомосівець став страшним привидом, що заманює його в прірву, в безвість.

— Так, мулла Аміджан. Я знав її. Це дружина відомого хірурга Храпкова. У неї трапилося нещастя, народила дитя...— говорили уста, приховуючи якусь думку.

— Споконвіку народження дитини вважалося щастям, мулла Юсуп.

В цій репліці Юсуп Ахмат-Аліев ще більше відчув нещирість патрона. Але вона й заспокоїла його: значить, не догадується Батуллі про те, як багато знає його директор музею.

— Коли народжене зачате в законнім шлюбі, мулла Аміджан,— увімкнувся Юсуп у той же наївний зміст розмови.

— Ах, он що! Прелюбодійка втікає з своїм коханцем.

— Її коханець не Федорченко, а Саїд-Алі Мухтаров, мулла Аміджан. Це дуже цікава історія, і я певен, що вона у зникненні Марковської аж ніякої ролі не відіграла.

— А що ж? Мулла Юсуп, бачу, може непогано розібратися в цьому складному плетиві. Що ж стало приводом до того... зникнення? Мені здається, що це змова.

— Коли й змова, то теж іншої причини. Мулла Аміджан вірно зосереджує думку на суді. Певне, Марковську просто ізолювали зацікавлені кола, як небезпечного свідка. А Федорченко зник з тих же міркувань.

— Інтересна думка.

— Природна в такій ситуації. В центрі пройшли суди над шкідниками та шпигунами. Чи ми певні, що якимись нитками не пов'язані ті процеси з цим нашим, узбецьким?

«Цей мулла теж забагато знає, як для ходжентського арик-аксакала. Такі не виживають на землі. Молокан також любив порозмовляти...» — збігло в думці Аміджанові Нур-Батуллі. Уголос він промовив:

— Але можлива й інша ситуація. Марковська — співучасниця в шкідництві чи навіть і в шпигунстві, а її грішхопадіння з Мухтаровим — теж один із засобів увійти

в довір'я. Інакше чому б їй у скруті не звернутися до свого колишнього коханця за матеріальною допомогою? А вона звернулася саме до мене. Мене просила приховати її адресу, ніби ховаючись від нелюба-мужа. Тепер я розумію все! Дякую, мулла Юсуп, за допомогу...

Ще на хвилину примовкли. Батуллі не виходив з свого темного кутка і світла вмикати не велів.

— Цю Марію з дитям я мушу забрати до Ташкента, допомогти жінці і там розібратися. Сам зайду до ДПУ. А вам доведеться зачекати й... примовчати з цим неприємним для нашої справи інцидентом.

Аж потому вирнув з чорної темені кімнати, пішов до вікна. Тамував у собі, може, невиразні нотки задоволення з такого рішення. Згадалися газети, промови, фотографії. Саме тепер вони були надто потрібні. Він виступив так вдало в Радянському степу й жив досі тим капіталом. Спромігся поширити свої знайомства, впливи. Тепер це потроху притухає.

На сцену виходить Сільмашбуд, до якого він ніякою мірою не причетний. І навпаки, ніби зла доля вирощує там знову тих самих людей, промову яких Батуллі недавнечко ж читав під своїм портретом. Як хотілося б прибрати до рук такого Саїда-Алі Мухтарова і тисячі нових Мухтарових, які на очах зростають. Вони стають армією будівників нового, більшовицького життя, стають масою, несхибно простують своїм шляхом. А відчував Аміджан, як той шлях катастрофічно перетинає його, Аміджанові, стежки. Перетне...

«Мірза Аріфов? Член джаддистського центру?..»

О, Батуллі добре пам'ятає цю фразу, сказану Саїдом при першій зустрічі. Тоді він перетяв нею такий сміливий його, Аміджанів, похід, і, може, чи не цим пояснюється така нестерпна повільність.

— Знаєте, кого мають призначити на громадського обвинувача на цьому процесі?

— Кого? — Юсуп з усієї сили намагався маскувати свою поведінку.

— Мухтарова.

— Він же виключений з партії! До того ж... у тих агрономів на балу, кажуть, фокстрот з американкою танцював. Дурниці те, що в студентському драмгуртку, так можна й призвичаїтися. Що це за... прокурор — фокстрот з американкою, панібратство з чужинським агрономом, хоч він і негр?

Слово честі, Аміджан переконується, що й мулла таки природно нервується, болiє за нього, за його, Аміджанові, громадські справи. Він, напевне, поділяє його думку і заходи щодо старонаціональних кадрів у науці, в освіті.

Та щиру розмову з Юсупом про це треба відкласти на інший, більш слушний час.

XVIII

Євген Вікторович теж знав, що суд збираються оголосити на двадцять п'яте січня. Уважно переглядав сьогоднішні газети і статті під шапкою «Суд іде». Числа — саме двадцять п'ятого січня, як догадувався Батуллі,— подано ще не було. Але в тоні газети є якийсь злам у бік серйозності, діловитості. Немає, наприклад, жодної подробиці з побуту того чи іншого інженера, що ніякою мірою не викриває його шкідницької суті й задовольняє лише аматорів кримінального читва. Сьогодні вміщено статтю без підпису під заголовком: «Чи всі підсудні сидять на лаві?» Стаття висуває думку, що в шкідництві на Голодностепському будівництві чи не більше важили не підкладачі мін, а їх замовчувальники. Не могло, мовляв, трапитись так, що десяток інженерів, бухгалтери та рахівники тільки винні в цій роботі.

Храпков перечитував, ковтаючи клубки немов отрутної слини; мимоволі дрижав.

«Та хіба я сам знав? Власне, я й не знав. Тепер тільки можу догадуватись. А Синявін, а інші?» — думалося, коли він читав газетну статтю. Але, хоч як прозоро вона натякає, Євген Вікторович не міг вбачати якихось вказівок на себе. Стаття скоріше пояснювала, аналізувала теоретичну тезу про атмосферу шкідництва, ніж мала якісь конкретні дані про тих, кого б слід додатково посадити на лаву підсудних.

Говорилося про завідувача постачання та головбуха, які втекли з бупру. Головбуха знайшли нещодавно мертвим у Бухарі — ніби він сам на себе наклав руки перед процесом. Говорилося про Алімбаєва, який був знову в обителі разом з басмачами, може, переховується досі. Але й тільки ж.

І тільки ж! Тяжко йому, такому товстому, повертатися в цій тісноті! Здавалося, що придушує його з усіх боків громадське зацікавлення цим процесом і, коли не

знайти йому правдивої стежки,— він загине. Але як її шукати, з ким порадитися? Купецький син, приховав своє походження...

Синявін колись порадив піти на суд і повернути орден. Може, і не зовсім треба викривати себе, як співучасника, але признатись, хто ти, заплямувати з судової трибуни, як психологічного співучасника шкідництва, який гаразд знав природу Преображенського, міг як слід зрозуміти його завжди слизькі натяки і розібратися в причинах катастроф, невдач будівничих,— в цьому треба критикуватися, хоч би й з таким запізненням.

«Ну, і звісно, такому носити ордена, чекати, доки сама влада його забере, ніяк не випадає»,— згадалися поради Синявіна.

Як хотілось би його зустріти зараз, знов порадитися!

Подзвонив до Саїда-Алі Мухтарова. Сказала центральна, що у Мухтарова з учорашнього дня є вдома телефон, і з'єднала з ним.

Відповів Лодиженко.

— А, Євгене Вікторовичу! Доброго ранку. Саїд-Алі? Тремтить від нетерплячки поговорити з вами. Клянусь, не мав цього на увазі. До того ж, Євгене Вікторовичу... Невже я помилився? Мені здавалося, що вашу бренну самотність поділить Тося Трохимівна... Ні, пробачте, від щирості... Так я передаю трубку.

Саїд, ще напівдягнений, підійшов до телефону. Він встав рано, працював над паперами, потім просто говорили з Лодиженком ще в ліжку про майбутній процес, навіть про присуд.

— Алло, саламат, Євгене Вікторовичу! Хоч ви й недолюблюєте цієї мови, але, пробачте, хочу вас призвичаїти до неї. Та я жартую, далебі, жартую. Ні, звичайно. Всяка культурна людина це розуміє. О, не скромничайте. Вся Узбеччина вважає вас за такого, тільки ви один... Га? Ну, ну, давайте... Поговорити? Чого ж, можна, на хвилинку,— і, закривши трубку, запитав у Лодиженка:

— Зайдім зараз до Храпкова? Це ж недалеко тут. На Андижанській. Та ти знаєш.

І коли Лодиженко, згодившись, кивнув головою, продовжив у трубку:

— Ви чуєте? Ну, звичайно, йдемо. Зараз же... Лічіть хвилини.

— Ну, Семене, дайош темпи. За десять хвилин на Андижанську вдвох. Лікар щось цікаве хоче сказати до... процесу.

Міцно підхопивши під руку Лодиженка, майже ніс його порожніми ранковими вулицями. Навіть говорити не довелося за єдиною турботою вдовольнити на цім морознім повітрі свою дужість і таки встигнути якнайшвидше до Храпкова, здивувавши його цим.

XIX

Євген Вікторович справді здивувався. Навіть ладу в кімнаті не встиг навести, як вони буквально нагрянули. Просив Марію зайти і допомогти. Вона вчора прибула з поїзда, налякана Аміджаном Нур-Батуллі, ледве розповіла про «такий клопіт з цим дитям». Прибирати кімнату збиралися тільки сьогодні.

— Ну й ну!.. А вам, товаришу Лодиженко, слід би ще остерігатися маршувати з такими, як товариш Мухтаров.

— Який же я, Євгене Вікторовичу? — запитав Мухтаров.

— Та... Здається, на Марс перемахнув би, не моргнувши оком.

— Киньте, киньте, Євгене Вікторовичу, як вам не соромно! Ніби сам уже бабай, дедушка. Та коли б я мав таку комплекцію... (Справді Саїд не хотів би мати нічиєї комплекції, крім своєї. В своїй він почував себе дужим і щасливим).

Розмовляти почали тої ж хвилини. Храпков добре знає, що Саїдові тепер не до гулянок, коли на завод покладено такі завдання. Та й самому йому не до цього. У нього дуже мала, хоч і надто відповідальна справа. Адже цей суд таки оголосять, коли вірити його «джерелам»,— на двадцять п'яте.

— Так, це майже певно,— ствердив Лодиженко.

— Ну, ось маєте. Я не знаходжу собі місця на цьому процесі.

— Як? Адже в сьогоднішній...

— Читав. Мене в свідки і вас теж. Але це не те. Я орден маю!..

— Чого ж ви ще хотіли б? — майже суворо допитувався Саїд-Алі, вставши і пройшовшись по кімнаті.

— Чого я хотів би, я й сам не знаю. Такі муки! Ну, погодьтеся, що мені він... тільки переадресований, але як одіслати справжньому адресатові? Легко запитати — «чого ви хотіли б?». Інженер Синявін радить просто віддати...

Саїд у цей час підійшов до дверей, що йшли в другу кімнату, і раптом стріпонувся. Спочатку ніби вхопив рукою слова, які хотіли так голосно зірватися з вуст. Потім озирнувся на Храпкова, на Лодиженка. Його здавило щось за горло, слова застряли, викликавши нестерпний біль.

За дверима почув дитячі лепетання. «Повернулася»,— раптом збігло на думку. Тепер він зрозумів, за чим покликав його Храпков.

Рішучими кроками Саїд рушив від цих дверей. Опанував себе, та і Храпков уловив цю мить, зрозумів її причину.

— Ну, що ж, послухайтеся Синявіна, хоч я не розумію його поради. А він людина розважлива. На вашому місці я спокійніше до всього поставився б. Для чого маєте щось вигадувати, коли справою керують свідомі люди, знають її краще за вас? Вас мучать якісь, я б сказав, привиди. А ви гоніть їх здоровою психікою геть, не терзайте себе дурницями. Минуле ваше ні для кого не таємниця. Можете на самоті проклинати його скільки вашій душі кортить, а Храпковим сьогоднішнім раджу лишатися з пристойною гідністю радянської людини. Не вкрали ж ви орден у товариша Ахун-Бабаєва і рапорт на нагороду собі не підписували... Оце вам моє останнє слово з цього приводу, якщо воно вас справді цікавило...

Потім подивився на годинника і заспішив: з голови, мовляв, викинув, що сьогодні дають газ у перші нагрівні печі.

Сякими-такими словами закінчили розмову і вийшли, вириваджені аж на вулицю розгубленим і вдячним Храпковим. Саїд-Алі уже ступив зо два кроки від будинку Храпкова, намірявся повідомити й Лодиженка про повернення Любові Прохорівни. В голові неначе прошуміла буря.

— Саїд-Алі! — гукнув його лікар з порога парадних дверей.

Лодиженко лишився на тротуарі. Навіть відвернувся з чемності, замилувався вулицею.

— Не тільки про це я хотів... порадитися з вами, Саїд-Алі. Мушу признатись, не спав усю ніч.

— Та що трапилося, Євгене Вікторовичу? Любов Прохорівна повернулася?

Храпков застиг на мить, спостерігаючи Саїда. Так, йому не байдуже, коли б таки вона повернулася. Вдушив принишклу було біль виразки і зовсім спокійним тоном лікаря повідомив:

— Ні, не повернулася вона, Саїд-Алі. Тут щось серйозне є, я сам не можу розібратися. Повернулася тільки Марія з дитям...

XX

Редактор востаннє хитнув головою і здав урядове повідомлення до друкарні. Він висловив свою повагу до Батуллі, а на його слова, що Аміджан узбек і йому болить за скривджену націю в цім процесі, тільки знизав плечима. Редактор теж узбек, влітку скінчив Московський інститут журналістики, але ніяк не міг дібрати, до чого тут цей аргумент.

Батуллі, блідий від злості, вийшов з редакції. Може, не так би дошкульно було, коли б про це не знали, коли б він у Наркомосі, в Академії наук про це не сказав. Та ще як сказав.

Скажуть: хвалько. Згадати тільки хоч би й такі його фрази:

«А, дурниці! Я відмовлявся обвинувачувати. Від профспілок можна б одбояритись, але ЦК партії... І потім сам переконався, що, крім мене, нема ж кому. Узбеччина така бідна на культурні сили...» Е-ех! Якої дурниці наговорив, а сталося ж зовсім інше. Коли б же сам вірив у те, що Узбеччина не має культурних сил. Та не їх він мав на увазі в офіціальних розмовах. Справді, їх тепер дійсно поменшало, але ще пишається вона вчителями тої «традиційно-романтичної школи в худжрах, в яких у Самарканді виховувалися кращі поети всього мусульманського люду»... А Юсуп Ахмат-Аліев, а академік Файзуллов? Та скільки їх є, принишклих, нерішучих.

— Нерішучих... І тому нема з ким говорити,— природно хвилюючись, буркнув по виході.— Та я зараз...— Це було сказано з таким натяком, ніби справді він оце самому Ахун-Бабаєву скаже, і... буде по його. Аж озирнувся, чи не підслухав хто цю хвальковиту погрозу,

Батуллі в ЦК не пішов, як було вирішив згарячу. Знайомих, зв'язаних з цією справою, в нього майже не було, крім прокурора республіки, з яким кілька разів зустрічався і склав собі уявлення, що прокурор заздрить його одягові, знанню мов та довгорічному перебуванню в закордонній школі. Фескою його цікавився влітку.

«Нічого не вдієш,— піду до нього. Принаймні зорієнтуюся».

«Мені й не хотілося...» — дзвеніло власне хвастання. З яким задоволенням він оце заснув би, щоб проснутись десь у Стамбулі чи принаймні хоч у Кабулі...

Прокурор дійсно зустрів по-приятельському. Негайно ж вирядив відвідувачів, з-за стола вийшов, посадив у крісло перед столом, сам сперся на нього. Цигарку дав і запалив Батуллі першому.

Ця зустріч підбадьорила занепалий дух Батуллі. Він говорив, тримаючись з достатньою гідністю, не вишукуючи слів:

— Мені, власне, й байдуже. В крайнім разі, я згоджуся там виступати. На те ж я юридичну закордонну освіту маю.

— Ну ще б пак, я гадаю, що ви б то виступили. На жаль, я ще не знаю, як воно там по громадській лінії обернеться. Ми ж тільки закон. Обвинувачувати, звісно, буду я, а головою суду (я тільки вам таємницю викриваю) призначено самого Муссу Ямбулатова.

— Ямбулатова? О, суддя він міцний.

— Та-ак! Є такі думки (це особливо майте про себе)...

— О, прошу, прошу!

— ...що по громадській лінії обвинувачуватиме тут один українець. Тільки це ще вирішується. Профспілки його виставили першим кандидатом.

— Може, Лодиженка? — Батуллі пересмикнуло.— Але це... Я не знаю. Де цей суд буде: в Узбеччині чи... Суддя татарин, обвинувачуватиме українець.

— Прокурор — росіянин, ви хочете сказати. Помічник у мене таджик. Але що ж тут страшного? Будуть узбеки судді: заступником голови буде Гафур Ходжаєв. Я чув одним вухом, що дехто настоював, щоб обвинувачував Саїд-Алі Мухтаров.

— Це чув і я,— похопився Батуллі і зовсім «байдуже» закінчив: — Моє ім'я тріпали, ледве одкараскався.

— Справді? Я не чув. Так, з інших джерел нагадувалося.

«Не чув». Людина навіть перед дзеркалом прорепетирувала позу. Для чого тільки вас тут понасаджувано? Батуллі відчув, що червоніє, бо тільки він один знає, з яких джерел пішли ці нагадування. Прокурор, очевидно, зрозумів, що Батуллі нічого йому не скаже.

— Але розумієте, з усім доводиться рахуватись. Це вже був би узбек,— прокурор усміхнувся до Батуллі.— Але ж і в нього, як то кажуть, не без ущербинки. З одного боку — він свідок, це має вирішальне значення... Та й, крім того, щоразу дістаємо всілякі компрометуючі заяви про минуле поводження.

— Що саме? — підвівся Батуллі, ледве стримуючись, щоб не виказати себе.

— Нічого особливого, звичайно, коли б не цей суд. Там зв'язок з громадянкою Храпковою, а вона зараз зникла саме напередодні процесу. Один заявник вважає, що й з басмачами в Радянському степу Мухтаров надто сміливо ризикував. А взагалі дрібниць усяких понаписувано чимало. Що він на балу з агрономами-гостями фокстроти танцював, хоч відомо, що це був офіціальний вечір, влаштований товариством культурного зв'язку, а не «бал у американців».

— Фокстро-оти?

— Це вас так лякає? Не завжди, знаєте, й великопісні вальси танцювати. Ми, дійсно, товаришу Батуллі, інколи більше прикидаємося...

— Це так, вірно. А все ж таки: зв'язок з Америкою, нехай вона й Південна, басмачі, фокстрот. Букетик виходить...

— Звичайно, набирається «букетик». Не треба великої фантазії, щоб скомпонувати на тому яку хочете заявочку...

XXI

Другого дня було оголошено склад суду. Громадське обвинувачення трудящі Узбеччини поклали на Семена Лодиженка.

Газети подали портрети голови суду, його заступника, прокурора республіки та Семена Лодиженка.

В скупій інформації про Лодиженка подано було між іншим таке:

«...Цей колишній боєць на фронтах проти генеральських банд в Сибіру та Казахстані, що має за це орден Бойового Червоного Прапора, кілька років працює в Узбеччині і зарекомендував себе перед пролетаріатом та дехканами Узбеччини як відданий боєць на фронті боротьби за соціалізм. Профспілки, висуваючи його на громадського обвинувача, одночасно ухвалили клопотатись перед урядом про нагороду його другим орденом за активний виступ проти басмацтва в Радянському степу, коли він зазнав каліцтва...»

Нижче, в тому ж стовпчику, було вміщено ухвалу дехканів-колгоспників з Кзил-Юрти в кількості 800 душ про приєднання до ухвали Центральної Ради профспілок щодо Семена Лодиженка.

А пізніше містом пройшла чутка, що заарештовані шкідники повтікали з бупру. Потім друга чутка поправила, що не повтікали, а тільки втікали і їх постріляно вночі. Нарешті ввечері запанувала одна, цілком перевірена чутка, стрілянина, дійсно, була біля бупру, де сидять шкідники, забито одного невідомого, а двоє втекли. Арештованим не вдалося втекти, хоч вони й готувалися до втечі: в них знайдено другі ключі від зовнішніх воріт, два костюми бупрівської охорони, навіть зброю.

Один охоронець з бупру втік. Він цієї ночі вартував у коридорі. Тільки про те, що перед цією подією вночі до Аміджана Нур-Батуллі завітав несподіваний гість, газети не повідомили. Вони цього не знали. Молокан тільки заскочив на хвилину — «за ним-бо гониться ДПУ!..». Батуллі встиг порадити сховатися в приготовленій для втікачів з бупру квартирі в старому місті... Там на світанку і заарештовано Молокана, коли скінчилася стрілянина біля бупру...

XXII

Нарешті суд. На диво, саме в цей день газети вийшли без традиційних шапок: «Суд іде».

З Ташкента подано спеціальний поїзд для робітників та для делегацій, що їхали в Радянський степ на суд. У цьому ж поїзді один вагон призначався для членів суду, свідків, офіціальних представників та канцелярії. Заарештованих вночі вирядили в одному вагоні за паровозом.

Що робилося в Радянському степу!..

Трамваї в ці дні працювали майже всю добу із збільшеною кількістю вагонів на лінії. Кзил-Юрта була забита людом, особливо першого дня.

Редакція газети «Радянський степ» прийняла в приймі «Східну правду» з Ташкента. Робітники друкарні склали угоди на соцзмагання з ташкентцями на цілий рік.

Суд відбувався в нашвидкуруч підготовленій залі Будинку культури. Величезне приміщення, що становитиме собою в майбутньому дві зали і вісім кімнат та коридорів. Три ряди колон з цегли, обмотаних шпалерами, підпирали нештукатурену бетонну стелю з арматурним дротом. Стіни теж обклеєно білими шпалерами поверх дощок, якими заличковано бетон. Уздовж стін внизу проходило два ряди тимчасових труб, які гарячою водою огрівали залу. Та це й не так уже було потрібно. Зала вміщала на лавах 2400 душ, а в перший день суду в ній було понад 3000.

Так розпочався суд над колишніми голодностепськими шкідниками.

Храпков прибув у Кзил-Юрту разом з суддями і спинився не в лікарні, а на цей раз уже в дівочій кімнаті Тосі Трохимівни, в новому готелі «Інтурист». З такого випадку чи з інших причин він був у підвищеному настрої, привіз Тосі подарунки, говорив про все не вгаваючи. У всякім разі, Євген Вікторович благословляв щасливу думку, що спала комусь перенести суд до Кзил-Юрти.

На засіданнях суду він хвилювався. Особливо в часи всіляких формальностей, коли зачитували по списку обвинувачених і, нарешті, свідків. Секретар суду, викликаючи Храпкова, вимовив його прізвище, додавши зайву літеру та перекрутивши останню: Хирапкоф, Євген Вікторович.

Почались допити підсудних. Всі вони охоче говорили. Хоч дехто, може, справді приховував щось, дехто вважав, що він на слідствах та допитах уже все сказав, що міг, а більшість просто були приголомшені цією урочистістю і такою численною аудиторією. Вони жахалися власних слів, вимовивши їх, за кожним разом обертались то до президії суду, то до репродукторів у залі, які далеко голосніше повторювали слова, ледве сказані біля мікрофона.

«Чи бачать вони мене, чи ні?» — думав Євген Вікторович. Йому щиро здавалося, що так чи інакше, але він тут «persona grata» чи «гвоздь сезону». Весь увійшов у себе; в свою душу, як чарівник, ворожив у ній, вагався, вирішував і знов впадав у стан моральної каталепсії. Знав тільки, що він — Євген Вікторович «Хирапкоф», але навіть цього як слід усвідомити не міг.

Аж третього дня йому покращало. Тося Трохимівна висловила ту думку, що всякий процес, який має більше громадсько-політичну вагу, ніж суто кримінальну, не такий уже страшний, зрештою. Адже суд прекрасно зорієнтований у злочинах шкідників, можливо, має навіть проект вироку. Недарма ж звільнено з-під арешту старого Ісенджана, рахівника з уч-каргальської будівельної контори, якогось техніка. А Молокан знов умудрився втекти з-під арешту.

Євген Вікторович переконав себе, що Тося має рацію. Ось вона сидить у залі...

«В якому ж то ряду? Ага, до другої колони перейшла. Сім-вісім рядів, а вона в дев'ятому. В біленькій з хрестиком хустині». Йому всміхається...

Цей простий факт нагадав Храпкову, що він же нікого тут не бачив. Ну ось, маєш, робітник, що лежав у лікарні з побитим плечем. Он шофер, який возив його, як заступника Мухтарова; сидить на лутці, либонь, теж на нього дивиться аж ген-ген з вікна. Тож і пізнав — о, в Євгена Вікторовича добрі очі. Він розгляне ними всі ряди.

Так, блукаючи очима по рядах присутніх, Храпков натрапив на чоловіка з аксакальською борідкою, але з голеними вусами. Великі, круглі китайські окуляри, як у Преображенського, ховали вираз його очей. Він зрідка говорив з сусідом, з Аміджаном Нур-Батуллі.

Біля мікрофона говорила остання підсудна — Софія Преображенська. Вона ствердила, що Софія Преображенська — це вона і, як слабка жінка, дівчиною бувши, не могла відмовити женихові, який з любові до неї зажадав у загсі записатись на її прізвище... А своє мав якесь недоладне — Ціпйов. На інші запитання відповіла, збиваючись на словах, а потім і зовсім зомліла.

Храпков полегшено зітхнув. Але ж де це ще один обвинувачений? Він учора й сьогодні не бачив інженера Кравця, його не допитували,— це гаразд пам'ятає.

Ніби на відповідь йому підвівся заступник голови суду товариш Ходжаєв і сказав, що підсудний Кравець тяжко захворів на шлунок і зараз відсутній. Його справу ухвалено виділити й розглянути, коли видужає.

«Отруїли спільники»,— вирішив Храпков несподівано для себе і ще більше зіщулився, замкнувся.

Допит свідків тривав недовго. Основний свідок Мухтаров так докладно характеризував злочинців та їхні дії, що більшість свідків обмежувалася незначними деталями, і їх облишали. Євген Вікторович милувався Саїдом, що сидів за столом свідків, проти нього. Мухтаров пішов на трибуну, лишивши на столі свій блокнот, в якому весь час щось писав. Ідучи до трибуни, нахилився до голови суду,— той щось, усміхаючись, відказав. Потім Лодиженко, вже біля трибуни, підвівся і теж шепнув щось. У відповідь Саїд спочатку озирнувся на голову суду, потім хитнув головою на знак згоди.

«Недовго говорити»,— з радістю розшифрував Храпков фразу голови суду та Лодиженка.

Саїда теж знімали для кінохроніки. На його голові, обгорнутій світлом з витріщених юпітерів, чотирьохсоток тощо, присутні побачили, як упліталися в буйні кучері, ніби гадючі язики, пасма срібної сивини. Високе чоло. Погляд туди, в глиб зали, а може, й далі десь у простір, що зветься життям. Ніби читав він з книги того життя, факт за фактом витягаючи подробиці та характеристики підсудних.

— Я б не сказав того про інженера Кравця...— Храпков, почувши це, ще раз переконав себе, що його отруїли.— Це був фахівець витриманий, визначний будівельник, на відповідальності якого лежала вся конструктивна частина заводів та текстильної фабрики Радянського степу. Те, що він визнав себе винним в ускладненні конструкцій, щоб здорожити будівництво до таких неймовірних цифр, як він назвав, ще не все. Його провина в тому, що текстильну фабрику збудовано з розрахунком на теплову енергію, а не на електричну, і доводилося згодом переконструйовувати інженерові-комуністу — товаришу Гоєву...

Саїд говорив з таким приворожливим спокоєм, що його кортіло слухати.

— Хвороба Кравця вчора мене не здивувала. Ми маємо цілу ворожу організацію, яка ще досі намагається

шкодити. Ця організація мала намір вивести арештованих з бупру, вона ж...

Суддя постукав у дзвоник.

— ...Я хочу лише нагадати судові, що Кравець останні дні перед судом переживав якусь моральну кризу і в перший день обіцяв подати судові сенсаційну новину про себе та... про свого натхненника — тодішнього інженера Преображенського.

Знову дзвоник. Суддя попросив скорочуватися, і Саїд незабаром скінчив.

На вечірньому засіданні того ж дня викликано свідка Храпкова. В нього мутилося в очах, гуло в голові. Щоб розважитись, Євген Вікторович, ідучи до трибуни, читав плакати над головою суддів, на трибуні і по всій залі. Ніби вперше побачив за столом суддів великий бюст Леніна. Ленін пильно вдивлявся в нього, ледве стримуючи свою теплу посмішку. То був живий Ленін. Він навіть поворухнувся і рушив...

Храпков упав. Клятий східець! Як не намагався переступити його, обважніла нога таки спіткнулась і, коли б не рука Лодиженка, так вчасно подана, лежати б його важкому тілу просто на підлозі. Чи то засміялися в залі, чи це здалося йому,— адже коли стояв він, важкий і непохватний, на трибуні, коли радіомонтер піднімав мікрофон, ладнаючи до рівня його рота, Храпков ніяк не міг уловити бодай натяку на той сміх.

Ленін також пильно дивився на нього, тільки посмішка сховалася у відблиску світла.

Перед очима горів на матовому склі освітлений зсередини заголовок його несказанно підвищеного й рішучого настрою: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

Двічі прочитав, шепочучи своїми висохлими товстими губами це гасло.

— Товариші,— таки осмілився, і тоді зробилося зовсім легко.

Цілком вільно перебрав у пам'яті все, що якоюсь мірою стосувалося процесу і чого не встиг сказати слідчому. Не спускав очей з гасла. Боявся, що, коли погляне в залу, розум йому зрадить, він зіб'ється.

— ...Але основне, що я мушу сказати сьогодні...— в залі кашлянув хтось,— сказати сьогодні про себе. Я не брав участі в шкідництві, про це говорить і той факт, що я тільки свідок. Але морально відчуваю і на собі провину. Соціально я належу десь близько до того кола, що

й інженери... отут присутні. Власне, не присутні, а... шкідники...— ледве вимовив.— Я мирився з їхніми настроями і на жарт обертав їхнє незадоволення радянською дійсністю. Свої обов'язки заступника голови ради будівництва я щиро виконував, але не скажу, щоб у тому не ховалося ще й бажання... заслужити... Я, товариші судді, і сам караюся за це все, але громадського морального осуду, очевидячки, заслуговую... Хочеться лише запевнити, що орден, якого, може, і не зовсім я заслужив, виправдаю не тільки працею, а й боротьбою проти шпигунів та шкідників у моїй Радянській Вітчизні!..

Зала загула оплесками, на обличчях суддів заграла задоволена усмішка.

Раптом дзвоник, як холодний душ на голову. Зала вщухла.

«Так я ж вам скажу!» — стиснулося серце в Євгена Вікторовича.

— Я не хотів би... Тут шановний громадянин Саїд-Алі говорив про інженера Преображенського...— В залі знов кашлянуло, Храпков таки відірвався від гасла, кинув туди очима, неначе блискавку послав тому кашлеві, і жахнувся: той, з аксакальською закучерявленою борідкою підвівся, щось сказав Батуллі і пішов навшпиньки.

«Молокан! — раптом упізнав Храпков широкоплечу, костисту постать і відчув, що сили його кидають. Коли не трапиться якась підтримка, він загинув.— Тося запевняла, що він утік з-під арешту...»

— ...Власне, інженер...— скоріше б очі з зали на ті літери перекинути, на літери, що горять на матовому склі такою силою. Євген Вікторович згадав той кашель Батуллі і знав, що це погроза йому, але збирався з силами, щоб таки закінчити свою думку. Лишилося ж так небагато.

Голова суду допоміг:

— Ви хочете сказати: інженер Кравець.

— Авжеж. Кравець, інженер... Але ж, товариші судді...

— Щось нове чи тільки те, що тут сказав свідок Мухтаров?

Євген Вікторович не міг утримати своїх очей на тому спасенному гаслі й знов розгубився:

— Так, так, те саме я теж сказав би. Я скінчив...

Власне: пролетарі всіх країн, єднайтеся,— закінчив він, помітивши, як при словах судді про Кравця Молокан швидко зник у дверях зали.

Бурхливі, як грім, оплески заглушили його дальше бурмотіння, коли спускався з трибуни, коли йому Лодиженко тис руку, коли сідав чомусь поруч з Саїдом, увесь червоний і спітнілий.

XXIII

Присуд Євген Вікторович узнав у Тосі в кімнаті. Ще в суді заболіла голова, він попросився не бути присутнім до кінця. Тося особливо захоплено передавала, яке колосальне враження зробив громадський обвинувач Семен Лодиженко. Кривий, спираючись на шестигранну патерицю, він пішов на трибуну такий, яким вона ні разу не бачила його за кілька місяців лікування.

Зала зірвалася вітати оплесками і завмерла. Це був вигляд каменя, що заговорить, страшно було почути ці слова. Дружина Преображенського скрикнула і знов зомліла. В залі мертва тиша.

Лодиженко говорив півтори години, а по закінченні його вітали, як у театрі.

Та Євгена Вікторовича цікавив не так Лодиженко, як той факт, що його власну промову теж видрукувано в пресі. Вночі прибігли до нього з обох редакцій, погоджували підправлену, але його промову. Багато тут було не сказаного ним,— та совість тому свідком — він хотів саме так, а не інакше висловити свою думку. Та неважко було досвідченому газетяреві відновити думку промовця, коли він дав такі вичерпні тези.

У вагоні, чекаючи на від'їзд, ще раз переглянув ту промову, навіть спробував свої зм'яклі біцепси. Ніби він збирався в бій, заохочений першою перемогою.

Іде разом з Мухтарович та з Лодиженком в одному купе. Лежачи на нижній лаві, Храпков бавився засобом, що не зовсім пасував до його недитячих літ: запалював сірника й тушив його.

— Ви справді «кораблі палите», Євгене Вікторовичу,— промовив Батуллі в розчинені двері, проходячи по вагону в надії знайти вільне купе.

Храпков підхопився. В дверях уже стояв Лодиженко, а за ним Саїд-Алі.

Обидва задоволені, дужі. Це була пара з тої породи людей, які жили не стогнучи, як він, і дорогу свою знаходили з такою силою та упертістю, що він заздрив їм: де береться стільки?

А все ж він з ними їде. Лодиженко заїхав машиною, що з контори будівництва для нього була подана, і забрав Євгена Вікторовича до поїзда. Це було так мило, чемно. Тепер його оточують ці орли: коли жартують, так хочеш відчути себе молодесеньким лошаком, брикатися, коли ж візьмуть серйозну тему,— мозок його, сконцентрований на хірургії, яку особливо полюбив, цей мозок не в силі охопити тих складних концепцій, в яких вони так вільно й захоплено живуть. А настрій же в Храпкова!

Йому хотілося, щоб на нього звертали увагу, щоб з ним говорили. Тільки вкидав одне слово зацікавлення, як ті обидва вмикалися, ніби й увесь час вони втрьох сперечаються на ту ж тему чи захоплено жартують.

Він, безперечно, зробив велику справу. Тепер легше житиметься. Скільки нервового вередування з цією жахливою проблемою: заслуговую чи не заслуговую ордена.

— Товаришу Лодиженко! Чи дуже важко написати, власне, випустити друком книжку? Пробачте, що запитую, як на літвечорі. Але певен, що ви мусите це знати.

— Мабуть, найважче, звісно, написати. Тобто написати можна, тільки путнє щось — важкувато.

— Розумію. Все ж мене цікавив і цей бік. Я вам поясню: у мене є майже готова праця.

— Роман?

— Євген Вікторович — хірург.

— Дякую, товаришу Мухтаров. Справді, який би був чудовий романіст із хірурга!

— Що ж дивного: а Чехов, а Вересаєв теж лікарі. Та й наукову працю, коли опрацювати, так би мовити, художньо, вона тільки виграє від цього.

— Можливо, що в мене саме такого опрацювання й бракує. Я працював над книгою «Хірургія як метод оновлення організму».

— Омолодження?

— Не те, але й те. Ми не зважаємо на колосальні досліди з садівництва. Пам'ятаєте, ви мені нагадали Мічуріна. Організм людини піддається також на відповід-

ні «підрізування», «щеплення» тощо. Я записав чимало прикладів з практики. Всі вони напрошуються саме на «метод оновлення організму».

— Що ж, аби написано, а надрукують з охотою.— Лодиженко трохи поміркував.— Знаєте що: давайте я допоможу вам видати.

— Невже? Я вам буду вдячний. Просто, розумієте, не вистачає, у мене тієї організаційної, як тепер кажуть, жилки. Роблю, як віл, а щоб до пуття довести — немає хватки. Пробував якось, заходив до Медвидаву. «Що ж,— кажуть,— принесіть, подивимося». Ну, розумієте, так у нього виходить кисло, що просто радий скоріше втекти і ніколи не повертати туди.

Видавництво медичної літератури дійсно не являло собою організації, що допомагала б авторові, керувала б ним, виховувала. Євген Вікторович натрапив на якийсь бюрократичний автомат, функції якого найкраще характеризуються отим пасивним, безнадійним: «Принесіть, подивимося». Але Лодиженко з охотою піде з Євгеном Вікторовичем, допоможе розбудити редакторів, зацікавити їх. Таким чином буде поставлено його працю на рейки реалізації тої давньої мрії, яку довелося майже поховати в мотлоху складної побутовщини.

XXIV

Але ж ні! Він почне тепер жити по-новому. Він скинув основне ярмо — Любов Прохорівну.

Так, тепер це виявилося вже ярмом.

Євген Вікторович дома ще жив тими вчорашніми розмовами у вагоні. Йому потрібен Лодиженко. Може, й не тільки для зв'язку з видавництвами, навіть напевне не для цього. Добре зрозумів оту думку про «художню» обробку його праці. Лодиженко мусить бути першим рецензентом саме з цього погляду. Працю треба закінчити і видрукувати. Тепер надрукує.

Євген Вікторович зайшов у кімнату до Марії порадитися по господарству: не був же дома кілька днів. Вона вдягала дівчинку, тримаючи в зубах голку з ниткою, самими очима привіталася до Храпкова.

— Доброго ранку, Євгене Вікторовичу,— привіталась Тамара. Її навчено ще зразу після того скандального процесу в Намаджані звати Храпкова не батьком. А за

ці часи Тамара не бачила й матері і жадала бачити батька. Марія впивалася якоюсь хворобливою жагою виховання в цієї дитини любові до батька, якого вона й не пам'ятає. Марія намагалася воскресити в дитячій голівці образ батька, який стояв на трибуні й горів з відчаю. А вона, манісінька, вказувала на нього пальчиком.

Не пам'ятає. Але знає, що батько Саїд-Алі хороший, як оце на фотографії (Марія видерла з якогось старого посвідчення, що невідомо якими стежками потрапило їй до рук для такої операції). Цього батька Тамара знає, шанує і щовечора перед сном каже «добраніч», а ранком цілує з «добрим ранком».

— Доблого ланку, Тамалоцко,— вперше за своє життя почуло дитинча жартівливі слова Євгена Вікторовича і образилося. З ним уже ось який час не говорять так, не пестили ні материні, ані тим більше батькові слова. «Євген Вікторович» — тільки добрий дядя, що не виганяє її, чому ж він перекривляє? Як сміє? Та вона... Вона батькові поскаржиться, коли виросте. Тоді сама піде до батька і скаже.

Храпков сперся на одвірок, терпляче вислухав ці нахваляння. Розумів, що це таки буде. Дитячу голівку старанно начинили батьком, і бодай найменша образа виливається в мрію помсти.

Так, вона нагадуватиме, коли цьому не запобігти. А згадка ця, як помста, буде йому жорстока.

— Я хотів, Маріє... ця кімната... товариш Лодиженко зі мною редагує мою працю. Та ти не розумієшся на цьому, ходім на хвилину, я поясню.

— Тамочко, пограйся тут. Я з Євгеном Вікторовичем...— і вже за дверима поскаржилася: — Як погано стало без Джека. Вона так любила того пса.

Храпков за дверима в себе чекав. І ніяковів, і відчував себе дубом. Навіть усміхнувся, згадавши, як на Воскресенському базарі його «дредноутом» обізвали.

— Маріє! — Храпков передихнув, але зовсім не від хвилювання. Вишукував найпростіших слів, щоб Марія його зрозуміла. Вона стояла, не пускаючи руки з мідної дверної ручки.

— Саїд-Алі хоче мати в себе дівчину. Я сам читав його записку, зім'яту і виметену тобою в сінешній куток. До речі, ніколи сміття в кутку не лишай. Просто противно. Лікар я чи... чи... засмічена канцелярія.

— Ну, то я ж слухаю. Он же плетінку на сміття купила.

— Вдягайся і... підемо!

— А ви ж?

— Я теж піду до нього з вами.

— Ні, я сама. А як же ви?

— Це ще не вирішено. І потім же... Та й кімнату прибрати оту треба, що забита нашим барахлом. А ти ж... ти будеш ходити поратись? Тут же й недалеко. Лодиженко обіцяв пожити в цій кімнаті, і... я закінчу-таки свою працю.

— Та вже б пора.

Марія ввійшла в кімнату до Тамари, в першу чергу їй зробилося шкода невідомо кого. Огляділа кімнату, набралася духом.

— Тамочко, до батька хочеш?

— А я його взяла в кишеню,— не зрозуміло дитя.

Марія присіла на ногах і, взявши за щоки дівчинку, півшепотом пояснила, а в самої сльози, гарячі, важкі, як краплі свинцю, обпалювали щоки:

— До живого, Тамочко, батька Євген Вікторович поведе нас. Хочеш?

— Хочу, тітусю. А чого ж ти плачеш?

— З радості, з радості!

— Мені теж плакати?

— Чого?

— З радості... А ляльки забирати, тітусю?

Євген Вікторович замкнув на ключ свою кімнату і чекав на парадному, з вулиці. Здавалося, що перехожі вклоняються йому дружньо, вітають з добрим ранком. Хотілося обняти кожного й шептати йому на вухо: «Фабиола, или древние христиане...»

XXV

Саїда не було вдома, коли Євген Вікторович постукав з чорного ходу. Не стало сміливості йти з парадного: зрештою, там чужі люди, інженери, хіба він знає.

Лодиженко здивувався. До них ніхто не ходив цим ходом. І ще більше здивування, коли з чорного ходу зайшов відомий хірург. За Храпковим увійшла Марія, ведучи за ручку Тамару.

— Тамарочко! Ти в гості? — гукнув Лодиженко і присів до дівчинки.

— Ні! Я жити буду в батька. І тьотя Маруся. Ляльку батько нову купить... Радіо зробить...

Чорненькими оченятами кидала по хаті, заглядала в другу велику кімнату. В тих оченятах горів нетерпець:

— Де ж батько?

Лодиженко запросив гостей роздягатись, забігав, заклопотався. Швидше, центральні телефоністки!

Дочка чекає батька!

Саїда довго шукали в цехах телефонами. Нарешті комутатор Сільмашбуду з'єднав його з Саїдом.

— У тебе гості! Правду кажу, гості... Та ні, ні... Слово честі, наймиліші... Негайно будь дома... Ну, то ще краще, раз звільнився. А так... Прийди, побачиш... Захопи якогось гостинця!

Лодиженко, сяючи, повісив трубку, а Храпков підвівся з дивана. Йому робилось чомусь душно і бентежно. Розумів, що робить величезне діло, був гордий з цього, але ж...

Душно і бентежно! Він на хвилину вийде. І пішов.

Тамара роздяглася, хвилинку якусь роздивлялась, знайомилась. Коли ж побачила й Марію, роздягнену, як дома, вона ожила. На ліжко Саїдове стеребилася, товкла кулачком подушку, щоб зробити її, як це робить Марія, пухкою та надутою.

— Ну, куди ж ото з ногами? Далебі, цього ніколи не було,— виправдувалась Марія перед Лодиженком.

Євген Вікторович ходив по тротуару і намагався думати про свою працю та про те, як він запропонує Лодиженкові перебратися до нього в кімнату принаймні на зиму. А там Тося переведеться до Ташкента, а може, може, він...

Але якийсь дрож пробира його всього. Позирнув на трамвайну зупинку, відкіль мусив іти Мухтаров, намагався бути далі від його квартири. То знов хотілося зустріти і першому повідомити про цю новину.

Скочив у чийсь двір, не обертався на вулицю. Рукою тримався за серце, що от-от вискочить із цих, сьогодні повних грудей, сповнених невисловленими настроями, майбутнім і чимось іншим, лукавим, а може, і добрим...

Саїд-Алі навпростець перебіг вулицею до свого будинку. Не бачив ні дороги, ні людей перед собою. Догадався, про які гості мовиться. Адже ще вчора вночі, повернувшись з степу, вони довго мріяли з Лодиженком про цей день.

Не стукаючи, скочив у кімнату і захитався. В очах рябіло, в грудях бушувала буря. Як озватися: Тамаро? Дочко?.. А чи вистачить спокою, сили?

Та він дужий. Він зможе зараз укласти в себе почуття всього світу, нехай горять найяскравішим полум'ям. Він тільки грітиме свою душу на цім полум'ї...

Хитаючись, тамуючи болі й радості, пересилюючи якусь тяжку втому в усьому організмі, Саїд ішов до свого ліжка, не спускаючи затуманених очей з дитяти. Тамара кинула подушку, перший рух був до Марії. Але... вона впізнала цього чоловіка. Зацікавилася ним. Вона...

Вона радіє. Оченятами встромилася на нього і завмерла. Саїд мовчки сів коло дитини. Холодною рукою твердо потер свого високого лоба, ніби розганяючи чорні хмари, що саме тут налягають йому на очі. Тамара ворухнулася, але залишилася сидіти.

Лиш мить посидів і схопився. Не дивлячись ні на кого, скинув з себе шкірянку. Зайшов у другу кімнату, швидко переодів теплу сорочку. Потім рвучко вскочив у цю кімнату, ніби чув, що його скарби викрадають злодії.

— Пробачте, Маріє, я... холоднуватий,— вимовив стриманим голосом, як у кімнаті з хворим.

Дівчина зраділа, почувши голос, і нестримно-ляскотливим дитячим голосом сказала ні до кого:

— Батько!..

Саїд не витримав внутрішньої бурі. Наче вмираючи, застогнав, скрегочучи зубами, схопив дівча в обійми...

— О тьотю! — вереснула, але... Таких пестощів вона ще не зазнавала!

— Тамарочко, це ж... батько! — вимовив і до грудей притулив це тепле, аж гаряче створіння. Поніс по кімнаті й сів знову на ліжко.

Яке миле, яке рідне ліжко!

Тамара вщухла в батька на руках. Може, боялась, а може, раділа.

І все завмерло в кімнаті.

Лодиженко шептався з Марією там, у другій кімнаті, а батько з дочкою говорили німою мовою, тільки серцями.

...Тамара спала на батькових грудях. Він відчував це по рівному диханню, по обважнілості цього тіла і боявся, що найменший рух розбудить дитину.

До телефону підійшов Лодиженко.

— Що там? — шепотів Саїд.

— Нічого там. Тебе кликав Щапов у якійсь важливій справі, та я сказав, що ти зайнятий.

— Щапов? Навіщо ж ти? Може, з ЦКК? — ніби самими очима допитувався Саїд-Алі. В тих очах було благання.

— Ти не хвилюйся,— прошепотів Семен.— Він сказав, що можна ввечері. Це таки дійсно з ЦКК.

— Так покладіть її. Дайте я. Їй так незручно коцюрбитись. А впарилося як...

Марія ніжно вкладала сонну Тамару на збиті нею батькові подушки.

Частина восьма

ОСТАННІ ПЕРЕХРЕСТЯ

I

Юсуп Ахмат-Аліев переконав себе, що він народився «в сузір'ї щирості людської». Спочатку думка ця вродилася під впливом релігійно-містичного читва, а далі зміцніла в роки його свідомої змужнілості без будь-якої системи та самоконтролю. Потім надійшло тверезіше ставлення до прочитаного, почав вередувати книжками, авторами. До всяких релігійних вірувань критичніше поставився і забобонам намагався покласти край.

Але переконання «в сузір'ї щирості людської» лишилося поза всілякою містикою та забобонами, як реліквія з часів його морального зросту. Ні грунту для того не шукав, щоб виправдувати таке трохи, може, забобонне переконання, і не зрікався його. Навіть був радий, що певність у народженні під таким високоморальним сузір'ям зобов'язувала його людську гідність.

Тому-то Юсуп Ахмат-Аліев не замислювався над тим, що має вдіяти з копією злополучної заяви Любові Прохорівни.

У той ранок, коли пізніше до музею так несподівано прибув Аміджан Нур-Батуллі, Аліева розбудив тривож-

ний дзвінок з парадних дверей музею. Якась жінка в сльозах — ледве добрав згодом, що то була Марія, наймичка Любові Прохорівни Марковської,— жадала термінової розмови з ним.

Уже в канцелярії, куди повів її директор музею, Марія повідомила, що її господиня ось уже дві доби не поверталася додому. Ледве заспокоївшись, розповіла, що Любов Прохорівна в день зникнення своєчасно повернулася з роботи. Трохи квапилася з обідом, потім довго щось писала.

— Отак по обіді сіла записувати і, мабуть, цілу годину записувала. А потім пішла. Та як пішла, то й по ці пори...— розповідала Марія.— На столі між паперами я тоді ж знайшла ось ці записи й приховала. Не знаю, що воно, подивіться...

Так потрапила та копія заяви «До Ферганського ДПУ» в руки Юсупа. Марії він сказав, що то музейні записи, він бере їх собі. Але в розмові з Батуллі жодним словом чи натяком не виказав цієї таємниці.

Бо з заяви тої багато зрозумів такого, про що навіть найбільшою фантазією не міг би додуматись, даючи Батуллі згоду на працю в музеї. Міг припускати, що Батуллі, з міркувань цілком зрозумілих, робив йому цю ласку, наближаючись таким чином до його дочки Назіри-хон. І то в тому разі, коли б версія про «збирання розпорошених тяжким минулим узбецьких культурних кадрів» якоюсь мірою не виправдувала себе в свідомості Юсупа. Він-бо не без підстав вважав і себе одиницею з тих «розпорошених».

Голова обертом пішла, коли в заяві Любові Прохорівни він прочитав про «відкриття музею, як місця, де б можна приховувати потрібних націоналістові Аміджанові Нур-Батуллі людців». Вона не знає «ролі директора музею, людини толерантної і ніби щирої», але про референта Федорченка-Преображенського з певністю говорить як про таємного спільника Нур-Батуллі. До подробиць переказує підслухану нею розмову референта з якимсь невідомим; з опису його зовнішності Юсуп догадується, що це той приїжджий, якого референт узивав своїм «старим другом» інженером.

Народження «в сузір'ї щирості людської» підказало Алієву, як треба повестися з тою копією заяви Любові Прохорівни. Цілком ясно для нього, що сама заява давно вже в руках органів ДПУ. Розмовляючи в той день,

особливо вночі з Батуллі, Юсуп весь час прислухався, позирав на вікна, чекав. Для себе зробив усі висновки. Розуміється, органи діють розважливо, придивляються, вистежують, а потім — заберуть усіх, чиї імена в тій чи тій ролі нагадує Любов Прохорівна.

Немає сумнівів, що його тим часом теж заарештують. Звісно, він нічого не приховає, що знає, але й вірить, що той арешт буде для нього короткочасним.

Копію заяви Любові Прохорівни після тої ночі розмов з Батуллі та всебічних обміркувань на самоті Юсуп Ахмат-Алієв послав Саїду-Алі Мухтарову з своїм листом. Марія урочисто поклялась, що віддасть цей лист тільки Мухтарову, і то на самоті.

А віддала його аж тоді, коли, вкладаючи Тамару на батьківську подушку, згадала цілу кількарічну путь цього дитяти до батьківського ліжка. Згадала Чадак, згадала й намаджанський суд, і сльози Любові Прохорівни в Фергані...

— Тож і забула я вам віддати один лист від директора музею в Фергані. Там, напевне, про... маму Мароччину він пише. Ще й остерігав, щоб неодмінно вам у власні руки віддала.

II

Ішлося на весну. Немов знесилилися вже гірські бурани. Ще міцно трималися нічні холодні протяги, та сонце вдень спинялося над Ферганою, і парилася в затишку земля.

Юсуп Ахмат-Алієв не чекав Аміджана знов у Фергану і зовсім не сподівався такого гостя. Стоячи в музеї перед тим же вікном, перед яким уночі стояв Нур-Батуллі, він, як дитина, бавився сонячними лисинками, що слалися поміж сірою тінню високих яворів, немов гарячі язики позлизували обмерзлу землю.

Так. Це надходить весна, надходить пора, від якої починається річне кільце турбот, переживань. Начебто прибув оце він до пристані, з якої почнеться довга, повна колючих несподіванок і нових відчуттів мандрівка, може, нарешті-таки, з сподіваним кінцем.

То була б йому справжня весна!

Батуллі на цей раз з'явився в музеї, як вітром нічним навіяний. Тепло одягнений, молодий і жилавий, як спортсмен, він нагадував багатого мандрівника-іноземця.

Тільки обличчя, щодня голене й парфумоване, було незвичайне.

— Саламат, мулла Юсуп, аманми сиз?

Юсуп розгубився, навіть побіг не так, як би хотів, щоб руку гостеву зогріти в своїх гарячих.

— Такий гість! А я ще цими днями думав. У мене тут такого діла на цій новій роботі, мулла Аміджан...

— Краще товаришем звіть.

— Не турбуйтеся, мулла Аміджан, тут ми єдині, як народження.

— Я спинюся в Фергані днів на три, і ми про ваші справи, мулла Юсуп, встигнемо поговорити. Зараз я хочу про свою невідкладну справу сказати.

Юсуп вклонився, не знімаючи покірних рук з грудей, без слів рушив до своєї кімнати з музейної зали. Його кімната, обвішана найкращими килимами, губила в собі і думку людську, не то що слова. Це була кімната для самого бога мудрості, в якій єдиній можуть родитися, плекатись і визрівати найскладніші проблеми, що з новою силою заволоділи Юсупом. Згадувалися понад три останні роки його життя. Дочка забрала ці роки, а тепер він їх наганяє. Як щирий суфій [1], він заглиблювався в філософські гони нових ідейних ланів і сіяв, виходжував.

Щодня і щоночі був на сторожі, чекав. Він знав акуратність Саїдову, вірив у його чесність, і те, що ось уже біля двох місяців з часу, як послав з Марією той страшний документ, не відчував на собі та на становищі музею його дії, починало дивувати. Тисячі пояснень вигадував на самоті, і поява Батуллі звела геть усе нанівець. Як муршид упевнений, з'явився він із своїми «справами», від яких ще більше похололо в душі.

— Я в Фергані не сам. Зі мною приїхала моя одна добра знайома, справа тут у неї... Я хотів би...

— О, прошу, прошу. Ваша знайома — моя господиня.

— Розумієте, мулла Юсуп, цій жінці треба пожити в Фергані якихось місяців два-три, і я хотів би, щоб вона пожила...

— У мене? — трохи злякався Юсуп.

— У вас. Я знав, що ви не відмовите.

— Хто вона, мусульманка?

---

[1] Суфій — наслідувач суфізму, вчення містичної секти, поширеної на Сході (Іран, Індія).

— О ні, заспокойтеся. Я ще не дійшов до того стану, щоб так ламати звичаї батьків. На сьогодні ми ще не маємо на це права.

Завідувач музею трохи хвилювався від нетерпіння. Те, що це була жінка, що не мусульманка, а найбільше, що вона чомусь мусить проживати в нього в кімнаті, хоч Фергана має досить вільних квартир і непоганий будинок для приїжджих — все це його не так заінтригувало, як збентежило. Таємниці тривають далі.

— Цікаво... Але я з великою приємністю,— Юсуп оглядав свою кімнату, як господиня, що, пишаючись достатками, все ж намагається запобігти в гостей вибагливості. Мовляв, дивіться — оце і вся кімната: чим багаті — тим і раді, самі ж напрошуєтесь.

— Лише одна умова: ніколи не цікавитися її ім'ям та причинами перебування у вас.

Через півгодини з двору чорним ходом до кімнати Юсупа зайшов Батуллі в супроводі жінки в коштовному узбецькому вбранні. Довга шовкова паранджа, по-бухарському гаптована золотом на плечах, так вигідно відтіняла поставу цієї людини. Іскрою блиснули з-під чиммат очі і сховалися в темряві.

«Узбечка»,— переконався Юсуп і мимоволі заговорив до неї узбецькою мовою:

— Щиро радий, прошу. Може, трохи тіснувато, та ви не турбуйтеся. Я перекочую до канцелярії.

Батуллі задоволено посміхнувся, переклав жінці російською мовою всю фразу. Теж засміялася вдячно, і крізь чиммат на цей раз блиснули разки зубів.

— Дуже дякую. Я не вибаглива... буду задоволена, коли й з канцелярії інколи зайдете розважити самотню жінку. Перекладіть, Аміджане.

— Це зайве, по-перше... А по-друге... ви не така вже будете самотня.

В залі музею загомоніли. Чути було, як щось пояснювали голоси, називаючи кімнату завідувача, Юсуп поквапно вийшов.

Перед ним стояв молодий по очах, але зарослий смаглою бородою, дивний чоловік. Незважаючи на холод, він був розхристаний, у ватянім, не з його плечей, чапані. Чорні, аж іржею пройняті очі вивчали господаря.

Обидва мовчали. В кімнаті за плечима в Юсупа знов ніби засміялася жінка грайливим жіночим сміхом, який

було чути за легкими перегородками. А може, то уява Юсупова аж тепер луною відтворила той свіжий сміх.

Голосом юнака, що ніби вперше перейняв батьківський баритон і радів з того, гість звернувся до Юсупа бенгальською мовою:

— Мулла Юсуп Ахмат-Алієв? Мені треба поговорити з вами без свідків.

«Знов таємниці,— застерігся Юсуп,— що це за день такий почався?»

— В кімнаті в мене люди. Хіба що в канцелярії. Прошу,— тією ж мовою, хоч і не без труднощів, відповів Юсуп.

Гість не рушив з місця.

— В музеї так мало відвідувачів. Та я переконався, що моєї мови тут не знають.

— Хто ви? — запитав Юсуп, трохи догадуючись.

— Я... Інаят-Каві Ратнакар,— ніяковіючи признався.

— Ім'я індуське, але воно... нічого мені ще не говорить. Може, справді, сядемо у мене в канцелярії?

Інаят-Каві Ратнакар рушив, тепер уже не чекаючи повторного запрошення.

Господар мусив поспішати за ним. На ходу додивився, що на чобітках у цієї людини не було калош, чоботи ці чи й перезувалися протягом якихось, може, цілого десятка днів.

Канцелярія виходила вікном до сонця. Інаят-Каві Ратнакар зайшов у галантно відчинені Юсупом двері, на мить затримав ходу, ніби щось вирішуючи, і пройшов до крісла за столом проти сонця. Не чекаючи запрошення, сів у крісло, зняв з голови погану-препогану шапку. З того жесту треба було сподіватися, що жбурне шапку десь у куток, але ні: хазяйновито поклав її перед себе на лутку, зігріту сонцем. З-під шапки випорснули такі ж на колір, як і борода, моложаво-кручені хвилі чуба, приутюжені шапкою. В очах ледве мигнула втома.

Ні слова ще не промовили, як Юсупа покликали до музею.

Наглядач не міг знайти книжки для реєстрації відвідувачів музею та їх побажань. А коли Юсуп повернувся до канцелярії, щоб узяти ту книжку, гість уже спав, схиливши голову на шапку.

Сонце гралося в смаглих кучерях юнака, знімало їх, розпушувало.

Юсуп замкнув на ключ канцелярію, навшпиньках пішов до своєї кімнати, здивований і гордий від внутрішнього глибокого, але незрозумілого почуття.

На вулиці вже парували під сонцем зігріті в затишку латки землі.

III

...О Індіє, дітей своїх імперська мачухо! Ти стала проклятою землею з того часу, як Роберт Клейн вступив на тебе ногою. Ти родила синів-безбатченків, годувала дочок, щоб було кому оплакувати тебе і проклинати, як мачуху.

За муром мур будувала по тобі озброєна рука імперії. Друга сотня літ іде твого вдовиного заміжжя, і черево твоє не раз здригалося від плоду «незаконнонародженого». Першу сотню літ здригнулася ти знаменним повстанням сипаїв. Це славетні традиції, о Індіє, дітей своїх імперська мачухо!..

Сини твої «незаконнонароджені» (байстрюки, бо їх коли й усиновлять лорди, то, в найкращому випадку, щоб, як милость, заслати на Андамонські острови) десятками тисяч гинули під час Мофлської революції або йшли на острови.

Інаят-Каві Ратнакар теж «незаконнонароджений».

Довга трагічна його розповідь зачепила своїми болями Юсупа. По-своєму сприймаючи цю історію, він справді щиро ненавидів чужинців, співчував індусам і особливо — мусульманам. Інаят-Каві теж був колись мусульманином.

— Чому колись? — перебив Юсуп.— Адже мусульманство не пуповина, що одрізав її — і нема. Та й то залишається вічний слід — пуп, як вузол, що ніколи й ніким не розв'язується.

Інаят не належав до тієї породи людей, що говорять безперестанку, може, для того, щоб ховати за цим свої справжні думки. Інаят-Каві висловлювався щиро і ясно. Восьмимісячна «школа» на Андамонських островах, втеча, потім борсенська тюрма виховали в ньому другу, не темпераментно східну натуру — мовчати.

Мовчати, щоб думка говорила мовчанням, і тим більше мовчати після такої важкої розповіді.

Юсупові по паузі відповів:

— Справді, мусульманського «пупа» я таки мав. Але

це тільки історична деталь, побутове непорозуміння, через яке я мусив пройти. Потім став учителем за допомогою одного мецената, але я син робітника з бенгальського залізообробного заводу фірми «Берн і К°». Мого батька з милості прийняли туди, як мусульманина, після ліквідації Джамшедпурської сталеливарної компанії. Десятки тисяч люду викинули на вулицю. Тільки одиниці, бо вони, мусульмани, були ощасливлені Берном, а решта... пішли в «незаконнонароджені». Який же з мене мусульманин, коли я «незаконнонароджений». З болем у серці звеш Індію матір'ю, коли вона...

— Так, мати Індія!

— Ні, мулла Юсуп, вона стала мачухою. Буде мачухою до того часу, поки не визнає андамонських островʼян своїми законними дітьми. Це не так легко, поки в країні панують...

— Чужинці?

— Однаково. Своя буржуазія не краща за імперську...

Було вже пізно. У вікно канцелярії давила чорна густа ніч, холод з вікна проганяв до затишку.

Юсуп перебрався до канцелярії. Гостеві запропонував старий диван, а сам приладнав у другому кутку дві складені ковдри, на стіну прибив червоне сюзане, цим зробив кімнату свіжою, домашньо-приємною.

Батуллі не ночував у Юсупа, але обіцяв навідатися ввечері, поговорити про переведення музею до Кзил-Юрти. Про Інаята-Кави довідався і тільки ще більше занепокоївся. Поява цього вчителя, про якого так захоплено пишуть англійські та індуські буржуазні газети як про національного мученика в руках ДПУ, поява в такій близькості до Батуллі не обіцяла чогось доброго. Принаймні в перші хвилини.

Юсуп — добрий господар. Щоправда, він ще не оселився міцно в Фергані. Його господарство в Кзил-Юрті тримається на руках двох жінок. Але й тут Юсуп може пригостити гостя кок-чаєм, нехай скориставшись примусом.

Серед канцелярії на килимах, застелених шовковою скатертиною-хусткою, стояло фарбоване стябло з коржиками та сухим прекрасним урюком з ходжентських садків. Високий чайник старовинної бляхарської роботи стояв поруч Юсупа, а біля порога шумів примус.

Інаят-Каві з задоволенням пив чай, закушував коржиком і віддавав неабияку пошану урюкові. Розповідь про Індію, про свою мандрівку до Радянського Союзу він збирався зробити найкоротшою. У нього є своя мета, заради якої зайшов сюди. Та Юсуп чекав на Батуллі і ввесь час спритно затримував розмову саме на історії, щоб настиг Батуллі. Адже так із ним умовлялися.

— Саме до вас я вирішив зайти тому, що про вас розповідали мені товариші, яких ви тут, у Фергані, вітали. Вони вважають вас за справжнього друга.

— Рахмат. Я одну хвилину прошу вас зачекати. До мене, здається, постукали знадвору.

Справді, з парадного хтось постукав. З Батуллі умовилися, що він зайде з чорного ходу.

Юсуп сміливо відкрив двері в сіни. А коли потім запалив електрику, то трохи сахнувся з ляку.

— Міліція? — вирвалось запитання. Вперше він матиме справу з міліцією.

— Так. Тільки не міліція, а ДПУ. Та ви не лякайтеся. Власне, в мене є доручення запитати громадянина Юсупа Ахмат-Алієва, що за людина сьогодні його відвідала і чи нема її зараз у музеї.

— Нема, нема, товаришу. Так, це дійсно інтересний суб'єкт був сьогодні.

— А де він зараз? Можна подивитись у приміщення?

Коли б не загадкова жінка в його кімнаті, Юсуп дозволив би. Але ж дав слово Батуллі, що за таємницю її перебування в музеї він відповідає головою. Як блискавка, мигнула думка.

— Прошу, прошу. Але він пішов тоді ж і... обіцяв зайти ще завтра надвечір, а може, трохи раніше.

— Обіцяв?

— Так. Неодмінно зайде, бо маю йому приготувати там деякі експонати з етнографії, ми умовилися...

— На яку годину?

— Між другою та третьою дня,— цілком упевнено випалив Юсуп.— Ви не турбуйтеся. Я можу сповістити вас, як тільки навернеться. Тут же недалечко.

Чоловік у напіввійськовій формі на мить замислився, уважно оглядаючи Юсупа. Потім запитав:

— Ви Юсуп Ахмат-Алієв, директор музею?

— Так, прошу вас, директор музею. Ви мене, звичайно, ще не знаєте, але я людина щира і коли говорю...

— Чого ж, ми вас добре знаємо, товаришу Алієв. Але

є звичайні формальності. Мені б треба оглянути приміщення.

В двері зайшов Батуллі. Співробітник ДПУ, впізнавши його, щиро привітався і на його здивування пояснив:

— Тут, товаришу Батуллі, заходила одна людина до музею. Просто цікаво, хто це.

— Чого ж не завтра? Дванадцята година, до того ж... я тут спинятися маю. Про це ж умовлено з вами.

— Так, так, товаришу Батуллі, ми, власне, умовилися з завідувачем музею. Гаразд, значить, до завтра, громадянине Юсуп Ахмат.

Батуллі сам зачинив надвірні двері, засунув засув. Хвилину постояв і мовчки рушив у розчинені двері до темної передньої зали музею. Він надто гостро й містично сприйняв оточення. У вікна з вулиці йшло світло від вуличних ліхтарів, блідо відтіняючи від чорних закутків освітлені речі. Ніби таємниці душі Батуллі та його завідувача музею ховалися від світла в тих чорних закутках.

Тхнуло музейним духом розкладу. Звуки від кроків лякали слух.

Говорили на ходу російською мовою. Адже ця ніч, як губка, всмоктує кожне слово.

— Ще не пішов? — лаконічно запитав Батуллі.

— Ще. П'ємо чай та поезією буття бавимося,— говорив Юсуп, ледве стримуючись, щоб не зацокотіти зубами.

— А жінка?

— Жодного звуку, жодного прояву життя.

— Прекрасно. Так і треба. Я злякався, що отой «гарячий» зможе довідатися про неї. Згодом зайду до вас у канцелярію.

І зник до кімнати, де оселено жінку. Юсуп якусь хвилину стояв, немов закляклий. Батуллі, виходить, сам «домовляється» в ДПУ! Тепер цілком зрозуміло, чому не дано ходу тій страшній заяві.

Кров крижаніла в жилах.

— Прошу пробачити,— сідаючи на своє місце, умлівав Юсуп перед індусом,— така посада. Вночі термінову кореспонденцію приносять. Виставку лаштуємо в Голодним степу до... посівної кампанії.— При тому Юсуп удавано розсміявся.

IV

Жінка в паранджі, яку так оберігав Батуллі, виявилася дружиною Преображенського, виправданою судом. Ташкентські друзі запропонували їй таємно поїхати до Фергани, де вона зможе побачитися з чоловіком.

Батуллі не сам зайшов до канцелярії музею. Ніяк не міг відговорити Софію Преображенську, щоб вона не йшла до гурту, щоб не мати ще одного свідка її перебування тут. Та інстинкт жіночої цікавості був сильніший за всякі найрозважливіші міркування.

Постукали, як у храм самого Магомета, ніжно й таємниче. Інаят-Каві схопився з килима, став біля вікна. Тільки заспокійлива посмішка в Юсупа на губах угамувала його.

Але коли до кімнати ввійшла жінка в паранджі, Юсуп теж злякано оступився.

— Я не попередив Юсупа,— звернувся Батуллі до жінки в паранджі для обережності французькою мовою.

— Обов'язки честі змушують мене признатися, що я цю мову розумію,— пролунав зніяковілий баритон Інаят-Каві від вікна. Всі перезирнулися. Коли б не густа чиммат закривала обличчя, присутні залюбувалися б жаром, що палав на щоках жінки.

Юсуп знайомив. Він вважав себе за неввічливого господаря, бо гостям завчасно не сказав, що їх у нього троє. Гості наперебій запевняли, що цією зустріччю задоволені. Батуллі підсунув до Преображенської низеньку тумбочку з подушечкою та золотими китицями, а сам сів на подушку, підмощену йому догідливим господарем.

Загальною мовою обрали російську на знак пошани до присутньої жінки. Юсуп мав розливати чай, приохочувати гостей і слугувати перекладами Інаят-Каві.

— Ви можете смілісінько говорити те, що ви хотіли сказати мені. Це люди, як би я сам.

Інаят-Каві поважно кивнув головою. Незрозуміла мова жінки все ж не приховала від нього, хто вона. Але що тут дивного в Країні Рад? Нема тут поділу на касти, як у мачухи Індії; хто хоче і з ким хоче одружується, охоронений для цього законом. Що дивного, що інтелігентний красунь узбек обрав собі до пари цю жінку? Але чому вона в паранджі, закрита чиммат?

Та дарма,

— У мене мова коротка,— трохи тихше звернувся до самого Юсупа: — Для зручності я сам скажу це і бенгальською, і французькою мовами. Я прийшов до Радянського Союзу не як ворог, а як друг. Моїх друзів частково заарештовано, частково налякано і загнано в підпілля. Кому це потрібно, я не знаю, але воно не в'яжеться з моїм розумінням про цей край. Це якесь непорозуміння, викликане всякими брехнями про нас в імперській пресі. Вони проливають сльози, бідкаються про нашу безпеку, щоб видурити нас у Радянської влади і скарати. Адже ми — засуджені. Отже, я прошу відвести мене до місцевої влади і допомогти порозумітися. Вас, мулла Юсуп, я обрав для цього, тільки користуючись прекрасними рекомендаціями від деяких товаришів...

Повторена ця ж фраза французькою мовою зробила переполох під паранджею, чимало здивувала Батуллі...

V

Ранком Батуллі вирішив. Юсуп піде до ДПУ, як обіцяв співробітникові, і хай доля Інаят-Каві сама шукає своїх стежок. Інаят-Каві — штучка. Що-що, а лиха з ним наберешся, коли поведешся необачно. Що скажуть про Аміджана Нур-Батуллі там?..

Про всякий випадок, Батуллі не знає нічого про цю людину.

Було й інше рішення, зроблене Батуллі тільки для Юсупа. Рішення геніальне!

Так! Вони мусять ступити до узбецького народу новими, неходженими стежками. Узбеччина — золотий край. Природа зберегла від чінгісханів усе найцінніше як людський матеріал. Треба шанувати цей матеріал, треба підносити його на вищий щабель сучасної культури, треба діяти...

Юсуп пішов до ДПУ рівно о другій годині в супроводі Інаят-Каві Ратнакара. Упросив індуса зрозуміти його побоювання і сказати, що Інаят-Каві Ратнакар зайшов до музею сьогодні вдруге.

VI

Абдулла тоді ж лишився в Ташкенті на два-три дні після практики. На вокзалі, виряджаючи товаришів, вибрав хвилину шепнути Зої Гусевій:

— Може б, разом, удвох потім поїхали, Зою?

Зоя сама не змогла вирішити такого важливого питання, порадилася з Наливайковою і таки лишилася.

Того ж дня ввечері вдвох же й зайшли до Саїда. У нього були Лодиженко та інженер Синявін, що прибув тільки з поїзда. Трохи незручно було, що Абдулла так невчасно зайшов з товаришкою. Хотів навіть повернути назад, та Лодиженко привів Тамару з другої кімнати і вдвох з нею взяли Зою за руки:

— Можете йти, а товаришку ми сьогодні не відпустимо.

Синявіна, справді, ця подорож трохи «розвіяла». Він помітно схуд, а схудлість наче омолодила його.

То був історичний вечір, вирішний. Саїд прийняв рішення зробити другого дня робочу пробу дрібномонтажного та пресувально-ковальського цехів. Ще і по сімнадцяти днях після того, як робили пробу, Мухтарова проймав холодний піт. Він точно згадував розмову того вечора:

— ...Саїд-ака! Ми з студенткою ось, Зоєю, товаришкою Гусєвою...

— Що ж, хороше діло,— не зрозумів тоді Саїд.— Справді, ти вже маєш вигляд цілком змужнілого юнака.

Пам'ятає, як ніяковів брат, червоніла студентка.

— У нас, Саїд, серйозніша розмова.

— То, може, завтра нехай,— злякалася студентка.

Що б було, коли б вона справді поговорила про це тільки «завтра»? Тепер моторошно робиться.

Але говорити таки почали. Обережно, невпевнено запропонував Абдулла:

— Нехай Зоя, ось товаришка Зоя Гусєва розповість. У неї якісь підозри на... на одного чоловіка...

— З будівництва? — похопився Саїд-Алі.

— Та ні, товар-ришу Мухтаров, тут зовсім інше, Абдулла плутає...

— Сама гарячкувала, Зою, що ж я плутаю? — заперечив Абдулла, помітно зашарівшись.

— Гаразд, майлі! — перебив їх Саїд-Алі.— Або викладайте, що то за підозри, або ми вийдемо з товаришем Лодиженком до другої кімнати, а ви... порозумійтеся. Які підозри, в чому?

Зоя соромилася присутніх, сама була не певна в доцільності цієї розмови, але, згадавши щось, раптом відважилася. Крім того, їй доводилося кожен раз червоніти перед новими людьми за свою милу гаркавість. Почала, набравшись духу:

— Власне, тут винна Клава Наливайкова. Ще на початку нашої практики вона зустрілася... власне, ми разом здибали в парку дивну людину. Літній, недбало зодягнений чоловік, з кучерявою, як у мусульман, борідкою, признався Клаві, що він її земляк. Просто підійшов і каже: «Здр-растуйте, практиканточки...» — «Звідки ви знаєте нас?» — запитуємо здивовані. Сміється. «Я,— каже,— чарівник, а без жартів, так із Сільмашбуду я...» І почав...

— Залицятись? — поцікавився Лодиженко.

— Та ні, що ви? Він чоловік літній і надто солідний у поводженні, щоб можна щось подібне припустити. «Земляк,— каже до Клави,— радий поговорити про рідні краї...»

— Говорив?

— Так, товаришу Мухтаров. Та справа не в тому.

— Ага, підозри? Звичайно, це серйозніше, аніж ті спогади про рідні краї.

— Ви, здається, глузуєте? — застерегла дівчина.

— Анітрохи, пробачте, товаришко Гусєва. Просто цікава зустріч. Стривайте: кучерява, посивіла борідка... Але розповідайте, будь ласка.

— Кілька разів він заходив до нас у приміщення, викликав Клаву і говорив з нею...— Зоя сміливо заговорила, незважаючи на свою гаркавість. Та і присутні менше помічали її. Саїд тільки мимохідь перепитав:

— Про рідний край?

— А я вже й не знаю, товаришу Мухтаров. Наливайкова у нас взагалі якась реготуха, хіба в неї допитаєшся... Та вчора він покликав уже мене вийти до нього... На цей раз був в узбецькому одязі, в темних окулярах. Я аж злякалася його. «Ви,— каже,— дочко...» Так і каже — «дочко»! Працюєте, ви, мовляв, на монтажі електрообладнання. Чи цілком певні ви, що оті «целулоїди» на ізоляторах не є... вибухівка, спритно підсунута вам

шкідниками? Я очі на нього витріщила, провокатор, думаю... А сама жахнулася, і все, все пригадалося...

— Що саме? — уже гарячково підганяв Саїд-Алі.

— У мене, товаришу начальник, не те щоб сумніви в ескізах, але... але...

— Підозра,— допоміг Абдулла.

— Атож. Ескізи безсумнівні. Я сама монтувала лінії. Майже всі до всіх аг... гегатів,— і зніяковіла. Але в присутніх на обличчях не сталося жодної зміни. Що це: вони не чули, як воно в неї гаркаво вийшло, чи, дійсно нічого поганого в цьому нема? Тут треба це знати. Адже вона говорить перед старшим братом Абдулли! Ще раз повторила і примовкла.

— Аг-гегатів,— враження те саме.

Тоді сміливо, навіть сама забувши про свої вагання, повідомила:

— ...ручуся, що все, як у доброму годиннику. А він так таємниче попередив. «Перевірте»,— каже. До трансформатора монтувала та... збірна бригада, з закордонним монтером... який уже поїхав. Я тільки одна в нашім цеху знала його мову і часто допомагала йому перекладати. Він був дуже не задоволений з того ж «целулоїдного» непорозуміння. Там треба було ізоляційні прокладки для страховки. В проекті вони ніби целулоїдні. Хоч запевняють, що це якийсь патент закордонної фірми, та монтер стругав їх обережно, нюхав. Навіть язиком лизав... чудний такий. А цей, в окулярах, неначе аж пригрозив: «Голови, каже, покладете за ті «целулоїди»...»

— Молокан! Ну і що ж? — у Саїда знімався чуб на голові.

— Нічого. Замонтували і замурували. А воно... може, справді піроксилін?..

— Тільки в цім трансформаторі?

Знизала плечима. Хіба ж вона знає? Вона в своєму цеху не певна, що тільки там ці прокладки під муром трансформатора замонтовано. До того ж:

— Що, як він провокатор, а... я помиляюся? Дійсно, закордонна техніка, а я ж і не знаю тої людини, з дурного розуму бахнула. Сказала ось Абдуллі, а він до вас потяг. Затрималися тепер.

Саїд перебирав намистечко на Тамариній куклі, завдаючи цим невимовного задоволення дитині. Потім дав їй ту куклу і на вухо порадив:

— Тамко! Мчи до тьоті Марії. Скажи, що ти батькові заважаєш і прийдеш до нього спати. А я зараз з цими людьми поговорю.

Дівчинка скинула оком «на цих людей» і без слів, схопивши на оберемок куклу, шугнула від гурту. Лодиженко рукою привітно помахав їй услід. В дверях на мить оглянулась і, усміхнувшись, зникла.

— Так. Дуже дякую... Того в темних окулярах «провокатора» я добре знаю. Ось що, товаришко...

— Гусєва,— підказав Абдулла.

— Так. Ви зробили б більше, коли б сказали раніше про свої сумніви.

— Я знала, що ви робили пробу якихось прокладок в електролабораторії.

Тої ж ночі пішов Саїд з братом на будівництво. Тої ж ночі звелів зібрати технічну нараду. До схід сонця радились про пробний пуск і, коли розходилися, Саїд рішився:

— Відкладаємо пробу на півтори декади.

На нараді був Щапов. Гоєв підійшов до Саїда і напівпошепки нагадав:

— Ми ж обіцяли контрольній комісії, що до посівкампанії видамо деякі машини.

— Видамо, товаришу Гоєв. Видамо машини, але я відповідаю і за посівну, і за цей завод. Уже навчений. Лишіться з Щаповим після наради. Абдулла! Ти теж маєш залишитися на хвилинку.

І вже вчотирьох вирішили:

Ламати «трансформаторну сіть», перевірити не лише целулоїдні патентовані прокладки, а й увесь її монтаж. «Патентовані прокладки», виявилося, були вдало підмінені на вибухову речовину неймовірної сили. «Проба» з одною такою прокладкою на скелі біля Боз-су, за Ташкентом, від струму в 220 вольтів розвернула скелю, як максимальний патрон рідкого повітря.

По черзі вартували сімнадцять день. Гоєва заміняв Щапов, Щапова — Зоя, Зою — Абдулла, а брата — сам Саїд.

Сімнадцять день перевіряли всю арматуру, і, включаючи перший струм на завод, головний механік станції спітнів, за рукоятку рубильника потримався дрижачими руками, а таки не включив. Знов запобіжник перевіряв.

Тоді підійшов до зчорнілого Саїда.

— Не можу,— прошепотіли висохлі уста.

— Все у вас злагоджено? — запитав Саїд. Головного механіка знав мало, але з тих небагатьох реплік на бюро партколективу і на останній технараді впевнився, що цій людині вірити можна.

Він не зважується. А як же інакше? Мільйони вкладено, в планах перебудови країни записано, посівна кампанія підпирає, її гарантовано, і раптом... не все перевірили. А що, як лишився хоч тільки один грам того проклятого «целулоїда»?

Саїд сам підійшов до рубильника. І тепер іще здригається тіло від згадки. На Зою Гусєву подивився, пальцем покликав і не словами, а лише кивком голови запитав:

— Можна?

— Можна! — рішуче кивнула студентка. Знала, що коли б вона похитала головою невиразно чи навіть заперечливо, ця камінно вперта людина однаково не спинила б уже своєї руки. Оголена до ліктя рука, поросла густим волоссям. Жили налилися, аж ніби дзвеніли, як нап'яті струни.

Клацнув рубильник.

Мухтаров сів, зів'явши. Головний механік, як геній машини, рвучко підбіг до дошки, і один за одним заклацали рубильники, заворушилися манометри, завили передачі. Контрольна лампочка засвітилася зеленим світлом. З телефонного рупора Саїд почув братів голос:

— Прекрасно! Гоєв уже пустив робочу лінію... прекрасно, Саїд-ака!

Вісімнадцятьма днями пізніше за своїх товаришів Абдулла їхав з Зоєю Гусєвою до Москви. Обоє мали на руках урядові грамоти за «радянське, чесне ставлення до своїх обов'язків».

VII

Минають дні під сонцем Фергани. У Радянському степу заворушилися люди на колгоспних ланах. Виходять на лани раніш, як це робили на старім оселищі, перевіряють арички, готуються до передпосівного поливу. Їм сказали агрономи в нових кишлаках про час виходу і ніби аж образили тим. Чому це агрономи говорять їм, старим дехканам, бавовноробам? Щоправда, прожили вони по-дідівському скільки віку, ходили на джаяки, на

пасинкування, на поливання самі, без агрономів, коли кому на душу зійшло. А вже як виходили, то кортіло поперед сусіда вискочити в поле і відчувати насолоду, дивлячись, як поспішає сусід, злий на свій сон, на свої ліньки.

Тепер все це увіходить в життя, як новий, освячений творчою радістю, трудовий звичай, має єдину народну мету — щастя!

Минають дні, вмирають старі звички, а сонце Фергани привітно огріває оновлені землі.

Радянський степ широкий, як людська натура. В тумані веснянім купаються верхів'я гір на північ від степу. На степ туман долинами котить, і поринає в ньому степова широчінь. Тільки поверхи бавовноочисних заводів та олійниць вирізьблювалися з молочного моря та чорні перехрестя магістрального й дільничних каналів смугами перетинали це море. Радянський степ купається в весняних туманах.

Ісенджан ішов понад майлісайським каналом, завертав за колгоспні арики, опинився на старих, у багатьох місцях замулених зимовими дощами та снігами джаяках. Він — арик-аксакал. Знову його повернули до головного розподільника, нехай і за помічника. Йому не байдуже дивитися — залиті чи не залиті досі ці джаяки водою, може, пересихають уже. Оранка вже ось-ось настигає. В старих кишлаках це було б звичайним явищем. В обителі, напевне, починалося б з аллахового благословення... Але ж тут — усе розмірено, в календарі заведено. Час уже, час!

Десь замлоїли старі виразки жалю за обителлю. Він, старий, поморхлий аксакал, життя своє обителі віддав. Відчував, що це життя тягне його, як відрізана частка, якій, може, хоч перед смертю з'єднатися хотілося б у ціле життя. Вічні турботи, невдоволення. Нарешті добрався до відпочинку — і стало шкода літ, відданих обителі.

Починали ворушитися дехкани на аричках. Кетмені різали повітря, з-за плечей за кожним ударом порошилася пересохла земля.

— Ллоіллага іллалла!.. Салаум алікум, аталяр! — привітався Ісенджан й сів, спустивши ноги в торішній джаяк.

Загомоніли до нього, спинилися, нагоді раді. Вітали старого, якийсь час бавив зір молочними туманами,

Туди геть далі виряджалися вже тумани на долину красуні Фергани.

— Маємо наказ пустити воду перед оранкою. Чи встигнете прочистити на післязавтра? Учкаргальці вже заявку дали.

Старики мовчки, діловито витрушували з горгопоктютюнниць свій «носвай» [1], кидали його за губу і тоді похапки шамкали, як щербаті:

— У них комсомольці приготували джаяки. Адже змагаються, бригадами виділяється молодь.

— А в нас молоді мало? Чому ж наші? — ремствував хтось збоку.

— А чи то правда, що шахімарданці повертаються в кишлаки? До них там... приходив хтось, та й Шахімардансай, як сльоза,— боязко обізвався другий десь аж здаля.

І вмовкали на якийсь час. Ісенджан, зрозумівши ті запитання, міняв розмову. Йому не подобалося, коли колгоспники починали цікавитися гулящими розмовами по Степу, до речі й не до речі посилатися на комсомол, а часом і скаржитися на нього. Він боявся таких розмов, побувавши вже під арештом. Та й мова ж у нього нова, потрібна.

— Аллагу акбар! У людей чужих країв зовсім погано. У нас — ми самі господарі, а там...— Ісенджан показав пальцем на південь,— там досі панує чуже королівство. Наші брати мусульмани...— і починалася звична для Ісенджана агітація. Скільки разів уже проказував він ці завчені слова. Вірив сам, переконував інших, що робить важливу народну справу. Навіть до комсомольців пробував підходити. Впевненість і настирливість!

Старий, нікчемний дід! На лихо собі, повернувши від Штейна, він потрапив на очі Аміджанові Нур-Батуллі, наївно довірився йому і почав агітувати за якусь туманну «допомогу» індійській бідноті. У тому вчув якусь непевність, але спинитися не міг. Батуллі — не Саїд. Цей «турок» у душу влазить, намагається її зогріти. А тим вогнем Ісенджан не нагріє, а тільки більше захолоджує і свою, і людські довірливі душі. Дехкани виїхали на Степ, влаштовуються, відчувають сутужність у новім необжитім господарстві. Нагадування їм про чиюсь

[1] Носвай — мелений тютюн.

чужу незаможність недоречно зачіпають, роздмухують втухаючі вже сумніви, вагання.

Чого від них домагається та дивна «комісія допомоги», роль якої так несподівано уособив старий арик-аксакал, всіма поважаний Ісенджан?

— ...все минеться, аталяр. А індуській бідноті допомагаючи,— допомагаємо собі, аллагу акбар. Сьогодні ми їм, а завтра вони нам. Хто що може: одежину, гроші, харчі, а то й просто добре слово. Треба, щоб ми, мусульмани, були об'єднані, міцні.

Дехкани знали, що Ісенджан головує в голодностепській комісії «допомоги індуській бідноті». Ще в той останній приїзд до Фергани Аміджан Нур-Батуллі порадив своїм друзям у старому Маргелані утворити такі комісії. Комісії ніби «стихійно» утворилися і в Радянському степу. Старий аксакал, глибоко вірячи в благородність вчинку, кожну нагоду використовував, щоб агітувати про ту допомогу.

Отак і агітував, примушував інших на це. По Степу, як зараза якась, ширилися балачки про ту допомогу, глушилися в них найгарячіші завдання весни.

Прочистка ариків запізнилася вже на кілька днів.

VIII

У навстіж розчинені двері входила весна. Обвітрені губи шепотіли ту молитву, може, востаннє на віку:

— Аллагу акбар, аллагу акбар.

На порозі стояв Семен Лодиженко і терпляче чекав, доки Ісенджан покладе останній поклін, як росу з обличчя, долонями оджене злого духа. Стояв, на Ісенджана дивився і бачив історію, тупу, нежалісливу. Оцей старий активізується в якійсь комісії, концентрує в собі роботу так інтенсивно створеної організації. Ні, тут щось не так. Не Ісенджан, перетрухлий труп, керує. Не йому розуміти громадський сенс цієї ніби наївної, а такої активної організації.

— Добридень, ата блаженний! Ледве дочекався...

— Шаную, шаную.— Старий дав зрозуміти, що він радий оцим одвідинам.

Поставив на циновку чайник з кок-чаєм. Розломив на столі черствий коржик. Гостинність — то священний звичай батьків.

— Весна так проситься на цвіт. Дуже вдячний, що старого не забуваєте,— відчувалося, що арик-аксакал нервується з несподіваних відвідин. Боятися він давно перестав. Власне, старечого життя свого йому не шкода. А от чого «катта комуніст» так несподівано до нього навідався? Чи не лихо якесь знов привіз з собою з Ташкента?

Лодиженко сів, як міг, на циновці, простягаючи хвору ногу. Для ввічливості не відмовився від піали з чаєм і раптом запитав:

— У вас, ата, мабуть, є коран? Тобто я хочу сказати: ви досі маєте отой коран, який писано в Медіні рукою першого Магометового учня?

Старий поставив піалу й протер очі, зарослі сторчкуватими бровами. Присохлі губи прошепотіли:

— У мене... його знов забрали до обителі. Вам це так... для цікавості?

Лодиженко кивнув головою. Обличчя в зморшки збіглося, він раптом чхнув. Йому треба було приховати враження від цієї несподіваної щирої відповіді.

Ісенджан уже встиг опанувати себе. Йому цікаво, невже за тим так несподівано прибув Лодиженко? Цікавить його й те, як живе, що робить Саїд? Нарешті стареча посмішка і:

— А ми тут індусів тих... Пам'ятаєте, як тоді: скільки всяких турбот.

— І добре працює комісія?

— О, уртак Лодиженко! Комісія має вже таке широке коло прихильників.

— М-да-а!..— зітхнув Лодиженко і мрійно, ніби чогось чекаючи, подивився на весну в розчинені двері. Ісенджанова хата стояла майже крайньою під горою. З дверей видно було спочатку плоскі глиняні покрівлі хат дехканів-колгоспників, а далі двосхилі дахи під бляхою. Ліворуч височіли поверхи готелю «Інтурист», а за ним — бавовноочисного заводу. І ледь-ледь маячила в весняній прозорості лікарня під горою.

Не повертаючи очей до Ісенджана, промовив:

— Мені б потрібен той коран. Розумієте, там, кажуть, вигравірувано фасад якоїсь стильної мечеті. Кінчаємо Будинок культури, хотілося б познайомитися з стилями старої Узбеччини.

— Є, є там малюнки. Так я ж кажу, що в обителі вже той коран. А може... завіз його да-мулла десь у Медіну.

Тоді Лодиженко різко повернув обличчя до старого і непомірковано грізно натиснув:

— Але ж... Я мав охоту продивитися в ньому... першу сторінку. Першу сторінку, ата Ісенджан, де записано список «центральної комісії», до якої тепер прилучають і комісію Степу!

І пожалів, що так раптом. Сухе старе обличчя зблідло, аж ніби пожовкло. Очі вмилися вбогою сльозою. Втупилися в Лодиженка, немов закам'яніли. А губи спочатку лише тремтіли, потім почали щось нероздільне шамкотіти і тільки від нелюдських зусиль таки прошепотіли:

— Його нема... корана вже нема. Напевне, в Медіні він. Я там не... не записаний. Старий я вже для такої комісії...— і ліг тут же на бердані біля чайника.— Це вам... Молокан признався?..

Сама скорбота й жаль втілилися в це зігнуте тіло. Воно завмерло, плачучи. Потім очі знайшли Лодиженка і так благально дивилися, що йому зробилося шкода арик-аксакала. Довелося взяти обережно ці недбало складені в ватяний чапан кістки і покласти в кутку на постіль. Кістки тряслися в лихоманці.

— Я потім... потім усе розповім. Там їх дванадцять душ... записано. Мого імені немає... немає, уртак Лодиженко, бо... я вірую в ту істину з корана, що «бог віддає країну тому, кого любить...» Немає мене в тому списковi!..

— Чиє ім'я записано там першим? — по інерції запитав Лодиженко.

Старий замахав рукою і вмовк.

Лодиженко прибрав з бердани стябло з неторканим коржиком, заховав під полицею в кутку чайник і вийшов на сонце.

Світло та повітря вдарили його й сп'янили. Хотів повернутися, щоб накрити старого, але треба поспішати викликати лікаря. Закривши за собою двері з бердани, швидко пішов геть.

«Помре чи виживе?» — стриміло в голові. Як живі, очі аксакала не виходили з голови. Вони просились, ті очі, неначе вимовляли: «Не буду, не буду...»

Значить, правильно їм передав Синявін після побачення з Молоканом. Що то за людина?.. Молокан, канцелярист...

Швидко йдучи новою вулицею Кзил-Юрти, Лодиженко згадував свою зустріч учора ввечері з Синявіним. Він стривожений. Оцей Синявін, який завжди любив говорити спокійно, пишався тим, тривожно говорив:

— ...Про мене, так зараз абсолютно не час захоплюватися оцією інтернаціональною допомогою.

— Взагалі чи тільки тут, у Степу? — Пам'ятає Лодиженко, як це запитання продумував інженер і несміливо відповів:

— Я й не про це виховання, не зрозумійте мене криво. «Індуси» ці — народ цікавий. Тільки, коли справді влада такі надії на Степ у цім році покладає, то всякі «комісії» з їх «допомогою» просто перевантажують. У кожному закутку, навіть на будівництві у нас, тільки і розмов, що про це. Як чума якась розходиться, а «індусів» так не показуй. Кидають усе і мітингують. Перші плуги прислав Саїд з заводу, і там... мітинг про «індусів», про комісії. Я не розумію цього. Або сіяти, або... забирати увагу цими... невчасними кампаніями. Ліпше було б їх ще затримати на якийсь час... Мені що? — ніби виправдувався далі Синявін.— Ми закінчуємо в цім році все капітальне, а там ви хоч лобом бийтеся об ці стіни. Тільки ж робиться досадно. Ну, з'явилися вони тут, розберіться, кому це слід робити, і нехай собі. Подумаєш, лихо: вісімнадцять чоловік, так уже й інтернаціональна допомога. А я?

І вмовк. Треба було особливого такту, на який Лодиженко був здатний, щоб не лишити, може, й назавжди недосказаним найцікавіше. Лодиженко хоч би одним мускулом ворухнув тоді. Синявін притишено розповів:

— Тільки мушу сказати, хоч, може, й брехня це все... Молокан — людина складна для зрозуміння. Але я сам випадково чув,— вони ж не всі знають, що я володію узбецькою мовою чи не краще, як своєю. Двоє старих серед робітників, переважно мусульман, шепотілися про священний список «центральної комісії». Просто якась, знаєте, національна справа. Священний список у корані. Та ще ж і коран Медінський, учнем самого Магомета писаний, з малюнком мечеті. Ісенджана знов до бога повертають, коран йому додому носили. Щось бурчать на старого, але ж він, бачу, добрав смаку в радянських кампаніях. Старістю по Степу серед робітників вештається. Інтернаціональна допомога... Я б категорично заборонив, аж доки не посіяли.

Заборони!

Лодиженко доходив до флігелька біля головного розподільника. На дверях з вулиці прибито вивісочку з золотими літерами під товстим шліфованим склом:

ПРИЙМАЛЬНЯ ТА КАБІНЕТ А. Ю. ШТЕЙНА

IX

Ісенджан надвечір умер. Йому відібрало мову ще при Лодиженкові. Паралізований лежав до вечора, тільки очі ще живі дивилися, навіть сльоза до останньої хвилини освіжала ті очі. Лікарка Тарусіна з центральної лікарні та цілий консиліум кзил-юртівських лікарів з поліклініки нічого не змогли вдіяти, щоб зберегти старому життя.

Так і вмер, не сказавши більше ні слова.

Скільки вмирає старих людей! Щодня в тому чи іншому кишлаку ховають якогось небіжчика. І не так уже багато щирих сліз проливається через те. Старому одна дорога.

Та смерть Ісенджана стріпонула Степ, як відгук далекого землетрусу. Почалося з обителі Мазар Дихана. Найповажніші обительські ішани вже другого дня знали «подробиці» цієї смерті. Хто не знає в обителі Ісенджана, хто не знає цієї розумної, напівсвятої людини? Сорок шість літ був обительським арик-аксакалом, ніби ще вчора, за ті сорок шість літ бачать вони його на молитві на скелі водоспаду з Кзил-су. Сонце слало пасмо променів через верхів'я гір, і, осяяний тими пасмами, Ісенджан здавався привидом на скелі.

Так, сорок шість літ, як додаток до зміни дня і ночі. Це було гасло для обительського суфі, щоб розпочинати вечірній азан, це був знак твердості віри і непохитності в ісламі.

Один раз трапилося Ісенджанові затриматися в верхів'ях Кзил-су, не встигнути помолитися на скелі через неміч, так у той вечір не було молитви в обителі, не вигукували суфі азану і з розпачу затворник да-мулла покинув свою худжру...

Чотири роки будування Радянського степу відірвали Ісенджана від обителі, зруйнували сорокашестирічну надвечірню норму. Та це йому прощалося. В ці роки багато дечого змінилося в одноманітнім, як потік, обительськім житті.

А коли знов Ісенджан, нарешті, згодився взяти на себе священні обов'язки голови комісії по допомозі індуським мусульманам (офіціально звалася: «Комісія допомоги індуській бідноті»),— обитель простила йому відмову поставити своє ім'я в корані під клятвою святих мужів. І без нього обитель почала найновіше гостро цікаве життя. З Мекки і Медіни цікавилися роботою комісії, посилали інструкції, допомогу. Комісія давала змогу з душами багатьох майже «загинулих» для ісламу колгоспників Радянського степу встановити порушені зв'язки і, як червоточиною, через них пролізти за пазуху Радянській владі.

Аби тільки залізти.

Так скажено вони теж готувалися до посівної...

І вмер.

А від чого вмер?

— Невірний... якийсь був у нього ранком і...

Через годину по Караташу понеслася чутка, що Ісенджан умер не своєю смертю. Навіть той, хто перший висловив цю догадку, як тільки вона через сотні душ повернулась до нього, щиро вірив, що невірний комуніст укоротив Ісенджанове життя. З якої речі — нецікаво.

Це так зрозуміло, адже Ісенджан, популярна серед мусульман людина, заважав комуністам і як узбек, і як мусульманин. Чутка набирала найфантастичніших забарвлень у кишлаках, і в Радянському степу гадючим сичанням лунало по закутках:

— Комуністи нищать мусульман!

Голова земельного комітету Радянського степу Гафур Ходжаєв на Всестеповому комсомольському зльоті хотів уже сходити з трибуни, коли йому кинули записку з зали.

«Товаришу доповідач! Хто ж нам зможе зірвати посівну кампанію, як не самі наїжджі? Вчорашня смерть арик-аксакала Ісенджана досить підозріла. Чому того Лодиженка не притягнено до відповідальності? Чого він ходив до Ісенджана? І взагалі, що йому потрібно в Узбеччині? Адже в них там теж можуть сіяти бавовник».

Записку підписано: «Колгоспники».

Ходжаєв вагався, чи оголошувати перед зборами таку записку. З президії підійшов голова зльоту, секретар комсомолу Радянського степу. І в той час, коли вони вдвох радилися, біля трибуни з'явився стрункий юнак в узбецькому вбранні, худий і чистий, як з худжри випу-

щений. Він звернувся, щоб дали йому право говорити, і, не діставши відповіді, почав:

— Товариші юнаки! Вчора сталася подія у вас у Кзил-Юрті, про яку сьогодні ходять найдивовижніші чутки по всьому Степу. Нехай товариш Ходжаєв пояснить узбецькій молоді, чому це на Степу досі так багато чужинців? Здається, все вже побудували, самі решту закінчимо. Понаїздили, узбецьких дівчат закохують у себе, поважних аксакалів баламутять, а то і в домовину кладуть. Чи на те ми, узбеки, революцію робили...

— Ого-го-го! Геть його!

— Хто його до комсомолу прийняв? Обивательський лакуза!

— Він не комсомолець, по очах видно...

— Я сам себе прийняв куди слід. Хіба тільки через комсомол ідуть стежки до майбутнього у мусульманської молоді? Та ми свій, національний...

В залі зчинився галас... Якийсь юнак у робочому чапані перехопився через передню лаву і, підскочивши до промовця, став. Зал притих. Здалося, що цей вузлуватий комсомолець зараз учепиться в того струнког промовця, зламає його, як цурку.

А комсомолець вхопив з голови промовця гаптовану плисову тюбетейку і з усього розмаху тріпонув нею по його обличчю. Знову спинився, ніби спостерігаючи наслідки першого свого наскоку. Потім рвучко смикнув юнака, відіпхнув геть його вбік і, вискочивши на його місце до трибуни, ледве ув'язуючи слова, заговорив:

— Мерзотник! Я б тобі показав стежку в твоє майбутнє... Намагаєшся зганьбити кращу нашу ленінську молодь Узбеччини? Ану, спробуй... Іч, мусульманин... Це обительський шпигун і провокатор. Ці його думки ми вже знаємо, чули. Товариші комсомольці! Ми зібралися сюди, щоб обговорити заходи першої генеральної посівної для Радянського степу. Комсомол поведе перед у цім бою. Треба геть відкласти всілякі інші кампанії. Досить нам робити «комісії». Я не знаю, як вам, а мені здається, що оті сотні мільйонів бідноти Індії ми одною «комісією» Степу не забезпечимо. А свою роботу прогавимо, це так. Члени комісії, мабуть, на те й сподіваються... Тепер знов турбота. Ісенджан умер. Ну, вмер, вижив положений вік, то що ж — кинемо гарячу роботу та підемо всі плакати за аксакалом? Кому треба — розберуться, від чого вмер чоловік. Я пропоную оцього... як

він потрапив у залу сьогоднішнього зльоту, та просто треба нам знати, що це за активіст «мусульманської молоді», що схрестив свої джаддистські стежки з комсомольським зльотом?

— Ти краще розкажи за свої ліваць кі штучки з розкриванням паранджі,— гукнув Азімбаєв, проходячи вже між лавами з явним наміром зникнути через вихідні двері.

Двоє комсомольців, трохи повагавшись, встали і загородили йому прохід.

— Сідай, куди ж ти? — запитав один, показуючи театральним жестом руки на вільні місця.

— Пусти, нехай іде, ми знаємо, чий він... допитаємося. Це ж він, виявляється, сьогодні ранком водив позапартійну молодь...

— То теж для посівної готується виставка в музеї,— лагідніше огризнувся Азімбаєв.

— Для посівної? Знаємо, чия то посівна. Недарма ж того вченого так не поважають будівельники Степу. Жрець якийсь, а не вчений. Муршид, до якого липнуть отакі слизняки. Посівна... З яких це пір Файзуллов почав уболівати за Степом? Чотири роки разом з ішанами проклинав і Степ, і Радянську владу, і Мухтарова, чотири роки «науково» виношує теорію, що проблема Степу руйнує національні особливості краю, губляться, бачите, здобутки історії, розбавляється узбецька міць... Комсомол знає про ці теорії Файзуллова. Раптом учений приїхав допомагати більшовикам сіяти в Степу. Непослідовність, а значить, і нещирість, а може, й щось гірше... Я, власне, скінчив. Справа ясна: смерть Ісенджана хочуть використати далеко не на користь соціалізмові. Оголошую себе ударником у боротьбі за більшовицьку весну проти націоналістичної наволочі! Пропоную скласти листа від зльоту до ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)Уз та ЦК комсомолу, що ми, комсомолія Радянського степу, викликаємо на змагання комсомолію Таджикистану на кращу участь у посівній кампанії і на краще її проведення. Наслідки роботи оцінювати по врожаю!

Комсомольця, стоячи, вітали оплесками. Скориставшись цим, Мамед Азімбаєв вислизнув за двері.

X

Реабілітована судом Софія Преображенська збадьорилася настільки, що згодилася на авантюрницькі поради Батуллі, рискнула на побачення з чоловіком і, нарешті, повірила, що ввімкнувшись у громадську діяльність, допоможе тим Преображенському якось легалізуватися принаймні в майбутньому. На думку Батуллі — з закінченням будівництва притупиться і гострота приписуваного Преображенському шкідництва. Справу спокійніше переглянуть, повернуть чоловікові легальне становище. А поки що жінка сміливо оселилася в Радянському степу в готелі «Інтурист». До неї зайшов знервований Батуллі. Поскаржився:

— Нічого не розумію. Ця метушня з посівною кампанією починає смішити. Споконвіку сіяли, і родило, а тепер... Газета — читати не хочеться. Так і сподівайся, що не тим, так тим боком зачеплять тебе. Пам'ятаєте, писали, що академія не бере участі в соцбудівництві? Академік Файзуллов сам виїхав зі мною, молодь, узбеків збирав, говорив з ними. Виставку збираємось улаштувати пересувну, експонати підготовляємо з історії Узбеччини, її утисків від російського царизму тощо. І раптом... комсомольцям, отим неукам, не сподобалося. Академіка образили.

— Я читала сьогодні в газеті, що винних притягнено до відповідальності.

— Де?

Преображенська підійшла до ліжка і принесла газету.

— Ось читайте передову... не всю, а тільки звідси.

Батуллі прикипів до передової, в міру читання її сам виструнчувався:

«...націоналістичні елементи діють, щоб пошкодити успішному завершенню соціалістичної сівби не тільки в Радянському степу, а й у кишлаках, у радгоспах, навіть в індивідуальних господарствах. Особливу тут роль відіграють релігійні заклади та їх прихильники. Там, а не в щирій роботі радянських науковців, треба шукати націоналістичної контрреволюції, як це мало місце в Степу. Треба оздоровити атмосферу».

Батуллі глибоко зітхнув, повертаючи газету.

— Це правда, що помер Ісенджан? — поцікавилася Преображенська.

— Так. Три дні тому поховали.

— Гм, шкода. Кажуть, хороший, роботящий і недурний був старий. Хворів, чи як?

Аміджан скинув очима на Софію Преображенську. В кімнаті вона ходила без паранджі, і легко б було розгадати, щире чи ні оце запитання.

Та очі були спокійні, настрій урівноважений. Цій жінці повернулося життя. Тут, у Степу, їй запропоновано працю — секретаркою «комісії допомоги індуській бідноті». Сам Батуллі прибув передати їй цю посаду.

Коли б цю жінку не доручили йому «ташкентські кола» та не відповідав він за неї перед ними, як сам за себе, не був би він з нею одвертим, не розповідав би всього. Софія Преображенська виявилася спритною попівною, жіноча цікавість у неї зайшла надто далеко. Невідомо, з яких джерел познайомилася з історією джаддистського центру в Бухарі. Знала вона й те, що відомий джаддист мулла Аріфов — батько Аміджана.

Не з доброї волі, а як на налигачі, його притягало це все до відвертості з нею. І розповів:

— По правді казавши, так умерти старому допомогли.

Очі Преображенської неприродно збільшились:

— Як допомогли? Хто?

— Хто? Свого часу Ісенджан був у головнім розподільнику старшим арик-аксакалом. Це тільки так, про людське око. Та коли після виправдання на суді він знов повернувся до своєї праці, то це комусь не сподобалося. Їм же треба свого поставити, неузбека. Ну, й послали отого партійця, щоб образив людину, щоб налякав старого.

— Лодиженко? Це той, що на суді обвинувачував?

— Він же. Здоровісінький аксакал ранком на полі був біля дехканів, що арики готують до першого поливу. А звідти повернувся і... не встав. Удень приходив до хати той Лодиженко, а від нього пішов просто до Штейна.

— Справді, дивна поведінка. І не заарештований? Хоч правда, чому ж би його, такого блискучого обвинувача, пролетарського прокурора...

— Сам до Штейна пішов. З Намаджана ж тепер переїздять установи до Кзил-Юрти. Штейн уже тут.

Тільки співчутливо похитала головою. Батуллі зовсім перестав стримувати себе. Він обурений, писатиме до

уряду, знайде право. Цими днями приїздить у Степ Саїд-Алі з другою партією нових плугів та культиваторів.

— Його направлю! Нехай захищає інтереси нації...

— Найшли захисника. Мухтаров — друг Лодиженкові.

XI

Збиралися зустрічати Саїда Мухтарова з плугами в Степу.

У колгоспи було надіслано людину, яка провела б підготовчу роботу. До Кзил-Юрти з кожним трамвайним вагоном з'їжджалися нові делегації колгоспників. Здебільшого це була молодь.

Гафур Ходжаєв гадав, що йому пощастить перемогти ту черству жалобу по Ісенджанові, яку невідомими силами настирливо справлялося навіть у Кзил-Юрті. Збирав партійний актив, радив комсомольцям, говорив з окремими впливовими аксакалами.

Ходив насторожений і мовчазний. Членам «комісії допомоги індійській бідноті» сказав, щоб одвідали його після приїзду Саїда. Користуючись таким пожвавленням у місті, наїздом нових людей, комісія активізувала свою роботу.

З Фергани для обміну досвідом прибула тамтешня комісія в складі трьох узбеків на чолі з Юсупом. Узбеки розтанули в новому, тепер уже великому місті.

Софії Преображенській обіцяли ще в Фергані побачення з чоловіком. Потім «з міркувань конспірації» це побачення перенесли на Радянський степ. Офіціально вона шукає праці, готується працювати в «комісії допомоги» і живе на кошти, які їй щедро видає Аміджан Нур-Батуллі.

Не треба великого розуму, щоб навіть такій жінці, як Софія Аполлінаріївна, зрозуміти слизьку непевність свого становища. В готелі «Інтурист» її завбачливо прописали на прізвище Храпкова, бо мала відповідну посвідку. Побачення з чоловіком остільки конспірувалося, що власне прізвище доводилося приховувати. Всюди, де їй треба було мати справу з представниками законності, негайно ж для допомоги з'являвся Батуллі чи ще хтось такий же похватний. Навіть сам начальник маргеланської міліції приїздив з нею аж на Степ, влаштовував у готелі з тою посвідкою.

В готелі поштар чомусь люб'язно приніс їй телеграму «до запитання» в номер.

«Погода неважна скучаю прагну зустрічі учителем цікавлюсь вітай трапиться випадок продай що просив листовно

Вік»

Помітки на телеграмі ташкентські. Ніякого сумніву. В перший момент Софія Преображенська задоволено всміхнулася — значить, таки не забув, не кинув зовсім. Шкідник, кажуть, ворог... Але ж це її чоловік! Іншого ж немає, напевне, і не буде. Обіцяв за кордон повезти, та... хоч би тут навідався. Справді, як обіцяв Батуллі, може, інакше життя побудується...

А вже в номері від мрій повернулась до реальності. В руках телеграма, яку нашвидку перебігла очима і гаразд не розібралася, що ж промовляє до неї той, гнаний законами, її чоловік.

Перечитувала кілька разів, якесь колюче питання пронизувало скроні. Не було сумніву, що з умов надмірної конспірації чоловік мусив писати цю телеграму за таємним кодом. Адже за її листуванням стежать — про це попереджав Батуллі, попереджав і маргеланський друг з міліції. Недарма ж і прописано її тут на цілком легальне прізвище.

Ослабла воля, груди ходором пішли. Кілька разів повторила вголос:

— Вік, Вік. Не Віт, а Вік.

А що, як телеграма — хитра пастка?

І холод під одягом слався. Хотілося кутатися в теплу хустку, мати певність, що ти не самотня.

«Вік»!

Перебирала по пальцях дні, коли сказали їй, що виїхав Преображенський до Ташкента. Телеграми від нього чекала саме в цей день. Значить, він.

Але чому ж «Вік»? Невже телеграф помилився?

Отак лежала в постелі, прихована вечірнім присмерком, розшифровувала телеграму.

— «Погода неважна»,— зрозуміло. В Ташкенті його шукають, пильнують. Ну, звісно, в оточенні небезпеки «скучає». Абсолютно зрозуміло. «Прагну зустрічі з учителем... вітай». Мовиться про Інаят-Каві Ратнакара. Треба розуміти, що він тут і що його негайно треба вирядити до Ташкента. Але ж як це зробити? Чи схоче?

Припустимо, що я його впрошу для мене з'їздити, ну... ну хоч би з дому...

Схопилася з ліжка і пішла по кімнаті.

«Вік». Чому «Вік»? «Продати» те, що він просив, це зрозуміло — лист ще не встиг, буде завтра рано. «Вік»... Може, це пересторога? Так і є. Євген Вікторович так підписувався в листуванні з Любов'ю Прохорівною. Значить, їде сюди — ну, правильно; може довідатися, що я на його прізвищі, запротестувати... я мушу бути обережна. Не виходитиму з готелю до ночі.

Тільки тоді з полегкістю задихала, коли до кімнати, не постукавши, зайшов Юсуп. Обачливо не світила світла, говорила в темряві.

Юсуп тільки зайшов, щоб повідомити, що їде до Степу заводська бригада на чолі з Саїдом-Алі Мухтаровим, а з нею можливий приїзд і Батуллі.

Софія Преображенська з голови викинула те, що в цьому ж готелі тимчасово проживала і Тося Трохимівна, яка з іншого приводу теж погодилася одержувати кореспонденцію від Євгена Вікторовича на прізвище Храпкової...

XII

До півночі було знайдено «учителя» Інаят-Каві Ратнакара. Юсупа припрошено до цього діла, і він знайшов індуса в клубі будівельників, що містився тимчасово в нижньому поверсі недобудованого Будинку культури.

Не в міру здивувався Інаят-Каві, що ним зацікавилася та жінка. Не знав — радіти чи сумувати.

— Я обіцяв «тій» жінці, що ближче познайомлю її з вами. Сьогодні вона приїхала і завтра має надовго виїхати,— почав Юсуп після марудного вагання. Забрав до себе на ніч індуса, й дорогою зайшли з ним до Преображенської.

— Може, пізно буде, мулла Юсуп? — трохи завагався чемний індус, але таки зайшли в готель.

Софія Аполлінаріївна сиділа за піаніно і мрійно перебирала клавіші, ніби переливала цілющу рідину, одним давно награним, майже єдиним у її репертуарі романсом. Навіть слова збрели на пам'ять. Уста мимоволі випустили їх тоскним голосом.

Резонанс кімнати допомагав, мов ефірними пахощами, заповнювати душу власним голосом і такими забутими страшними словами:

Между цветов ты, полная любви, прошла
И не вернулася к дням счастия назад...
На миг лишь ярко расцвела,
Увы! Лишь только расцвела,
Как яркий солнечный закат...

Коротенька пауза. Ще дрижала в повітрі кімнати остання нота, а пальці мимохіть ворушать тремоло, і голос, як із домовини, вирвався й побрів. Побрів серед барвистих нот інструмента, як серед бур'янів запорошених. От-от заплутається в них її остання крихітка життя і, впавши знесилена, конатиме:

Увы! Лишь только расцвела,
Как яркий солнечный закат...

Юсупові довелося втретє енергійніше постукати, щоб таки пройняти оту журливо-мрійну атмосферу, в якій, мов зачарована, була ця жінка.

— Прошу! — гукнула і неохоче обернулась. Тільки тоді схопилася, коли Юсуп пропустив поперед себе знайому їй постать. Зблідле обличчя раптом налилося кров'ю.

Вона ще жінка, а не труп. О, вона не зовсім «пройшла». Свій «закат» вона відтягне на максимально довгий строк.

Дуже рада зустрітися. Адже Юсуп не знає французької мови.

— Ви завтра маєте виїхати зовсім? Такий жаль.

— Я, безперечно, шкодую,— в тон індусові відповіла Софія Аполлінаріївна.

— Чому ви? Я мушу шкодувати,— стримано перебиває гість.

Вона як і не чує. Вона мусить за всяку ціну вислати цю людину сю ніч, зараз же, до Ташкента. Жодних сумнівів не мала в тому, що індус, як і директор ферганського музею,— спільник Аміджана Нур-Батуллі. Виклик «Віка» для неї ставав дедалі яснішим.

— У мене така дрібна і така невідкладна справа. Яка шкода... В таких випадках, знаєте, пожаліеш за старим міщанським, хоч я й патріотка радянська, як бачите.

Інаят-Каві не зразу зрозумів, за чим «міщанським» шкодує ця левиця.

— Пожаліеш за відданими кавалерами,— випалила, як відповідь на цю думку.

Цю фразу переклали з поясненням й Юсупові. Гуртом сміялися, потім офіціанти подали добру інтуристську вечерю. Була перша година ночі. Стіл помітно порожнів, особливо пляшка з мадерою. Що це не мадера, Юсуп знав, коли замовляв, а Інаята-Каві лиш дивував такий смак радянської мадери.

У піднесеним настрої він цілком природно запропонував:

— А коли б я допоміг вам? До речі, мені й кортить побувати в Ташкенті.

— Ой, що ви, що ви? Та я... хоч як ви мене спокушаєте, нізащо, краще сама.

Знов Юсупові переклали цю фразу. Дуже «здивувалася», коли й він почав переконувати її — бенгальською мовою, а Інаят-Каві старанно перекладав на французьку.

Вона тільки жінка. Таки згодилася. Інаят-Каві заїде в Ташкенті до Батуллі, забере чемодан. Справді, йому приємно буде побачитися з Батуллі, він такий радий цій нагоді.

XIII

Того ж вечора сталася в готелі «Інтурист» ще одна, мало помітна, але цікава подія з Тосею Трохимівною.

Тося дістала від Євгена Вікторовича спішного листа, була дуже йому рада і повідомила, що на новій роботі в Кзил-Юрті почуватиме себе недобре без нього. Просила розважати бодай телеграмами, поки зустрінуться. Вона досі ще живе в «Інтуристі», але швидко матиме в Кзил-Юрті затишну квартирку. До листів і телеграм Храпкова звикала, не робила з них подій, але акуратненько навідувалася на пошту при «Інтуристі» і з приємністю одержувала їх «до запитання».

На телеграфі в Кзил-Юрті працює телеграфіст, який давно цікавився Тосею. Євген Вікторович зашкодив тій зацікавленості, перевів Тосю до нової лікарні в Радянському степу. Та настирливий телеграфіст не забував дівчини і, перевівшись до Кзил-Юрти, згадав про неї, ставши на працю саме до «Інтуриста».

Телеграми для Тосі Трохимівни завжди передавав сам, не віддаючи з телеграфу до стола «запитання». Тосі не зовсім зручно було діставати від Євгена Вікторовича теплотою пройняті телеграми через руки старого знайомого. Тому кожен раз, заходячи на пошту, намагалася не здибатися з телеграфістом, інколи ризикуючи кореспонденцією, телеграмами «до запитання».

Кваплячись, не звернула уваги на притишену суперечку біля віконця готельного швейцара.

Великий готель до ранку був заповнений наїжджими та місцевими пожильцями. Чотири поїзди, що проходять через станцію Уч-Каргал, за ніч викинули немало нових пасажирів, які трамваями, автомашинами пірнули на Степ. Особливо перевантажені трамваї прийшли до Кзил-Юрти. Тому біля швейцара в готелі було людно. На кафельній підлозі попід стінами стояли чемодани, лежали пакунки, плащі.

Гурт пасажирів не зовсім чемно розіпхав широкоплечий літній узбек у ферганській тюбетейці, недбало повитій забрудненою в вагонній пилюзі чалмою. Закучерявлена посивіла борідка, голені вуса і на диво несхідні, блакитні, вражаючі розумом, очі якось ніби сперечалися з борідкою, з чалмою. Такого кольору очі — рідкісне явище серед узбеків, але... чого не викине природа!..

Тося Трохимівна зовсім близько протислася біля цього узбека до перегородки з віконечком «до запитання». Не звернув і він ніякої уваги на жінку.

— Местов йок [1],— лаконічно відповів йому з віконця заклопотаний вартовий.

— Кани, уртак... [2] Але ж я... працівник адміністрації будівництва, мушу спинитись!

— У нас тепер і «посівна» не допомагає. «Адміністрація»...

А вухо узбека вловило десь від віконця:

— Прошу для Храпкової... до запитання,— соромлячись, називалася в віконечко, як умовлено з Євгеном Вікторовичем. Але хто тут може знати?

— Для Храпкової? Здається, телеграма була.

Здалося дивним: телеграми вона одержувала у телеграфіста.

---

[1] Нема.

[2] Будь ласка, товаришу...

— Я вже віддала,— гукнула з-за другого столика дівчина до остаркуватого службовця біля стола «до запитання».— Вас не було, і я віддала в номер.

— Та ви, Зіно, щось плутаєте. Ось, будь ласка, «запитання Храпковій». Отут розпишіться й дату... прошу поставити 21.III... її затримано трохи.

Дівчина з-за другого столика приязно вдивлялася в Тосю Трохимівну і кілька разів про себе проказала шепотом це прізвище. Цілий калейдоскоп облич путався в уяві, а з прізвища зробилось щось таке, що й сама загубила його правдивий зміст. Узбек теж озирнувся, почувши розмову. Упізнати в ньому Молокана було дуже важко. Скоривши натовпові, він випорснув з гурту, опинився біля віконця «до запитання». Ні в сих ні в тих стояв, опечалений невдачею з готелем.

А фельдшериця тим часом читала, не приховуючись від байдужого узбека:

«Справи ускладнилися негайно виїжджаю до Фергани будь вокзалі цілую В».

«І чого б це я, дурна, їхала на той вокзал, та ще й у Фергану? Які в «Віка» можуть бути справи в Фергані? До того ж телеграма вчора з Ташкента, а я б тільки завтра встигла до Фергани. Зачекаю тут»,— спокійно міркувала Тося. Дочитавши до «цілую», вона зовсім не звернула уваги на ту ніби кляксу «В» та ще й за нею стояло нікому не потрібне: «Храпковій так наш 43 189 В — так».

— Це не мені телеграма! — категорично мовила фельдшериця, повертаючи її в віконце.

— Не вам, а кому ж, Тосю Трохимівно? — Узбек перехопив з рук телеграму, з такого випадку уважніше її перечитав.— То, може, мені?

— О, товариш... Вася! — Молокан тільки пальцем поворухнув, попереджаючи.— Тут живе та... Вона теж на «Храпкову» адресується...— ніяковіючи пояснила.

Молокан повернув здивованій Тосі телеграму, подякував і рвучко пішов з готелю.

А Софія Аполлінаріївна заснула тільки тоді, коли з вокзалу Юсуп повідомив телефоном, що квиток забронювали і Інаят-Каві напевне поїде. Про те, що цей квиток замовлявся за допомогою вокзального відділу ДПУ, що звідти ж і дзвонив Юсуп,— про це не догадувалася Преображенська, спокійно вкладаючись спати.

XIV

Це були вирішальні часи для Радянського степу. Щоб зорати оті п'ятдесят тисяч гектарів, щоб обладнати джаяки, посадовити на них бавовну кращих довговолокнистих сортів, скільки то треба енергії, пильності, людей!

Гафур Ходжаєв незмінно, до останнього дня телеграфував, що він упорається, аби встигло насіння. «Хлопкоми» запевняють, що насіння буде. Та коли приглянутися і порівняти цю грандіозну махину з помітною байдужістю подекуди, то брав острах, що Степ засіяний не буде.

«...Така, справді, невчасна смерть Ісенджана. Неначе невідомий ворог тільки цього й чекав. Не вихолонуло ще останнє тепло цього прожитого життя, як червою заворушилися правовірні в обителі. По всьому Степу, в кишлаках обговорювали цю подію. Обитель настояла забрати хоронити арик-аксакала в самій обителі. Це ж була подія! Тисячний натовп виряджав із Степу останки старого, в масовім, ніби звичайнім в таких випадках, плачі вчувалися причитування, які змушували чесніших дехканів озиратися, слухаючи їх. На якийсь час було затримано розвиток всіляких брехень, ніби комуністи нищать мусульман, аби прибрати Узбеччину до рук. Але ж пожертви зарубіжній бідноті збільшилися, кампанія знов пожвавішала. Небагато треба розумітися в політиці, щоб зрозуміти небезпечний стан посівної...»

Таку кореспонденцію надіслав «Невідомий» до «Східної правди». Кореспонденцію не надрукували, але належно оцінили.

І разом з ешелоном плугів та культиваторів, кетменів з нового, не зовсім добудованого Сільмашу до Радянського степу було вислано спеціальну бригаду. Зовсім несподівано Батуллі теж зажадав поїхати з бригадою.

Саїд-Алі їхав у тому ж ешелоні, як здавач нового реманенту. Сільмашбуд свою обіцянку виконав.

В дорозі не було нагоди поговорити з членами делегації. Спеціальний поїзд мчав мимо станцій, випереджаючи пасажирські поїзди. Саїд їхав з заводською бригадою в складі Щапова, Гоєва та двох комсомольців. Їхали у вагоні з кетменями. Пасажирський вагон віз бригаду Батуллі, а місця заводської бригади були порожні.

На вузловій станції, де поїзд спинився найдовше, Батуллі вийшов на перон освіжитися. Місячна ніч, як у казці, заворожувала контрастним малюнком пейзажу навколо станції. Гори на півдні ніби наблизились до станції. Їх верхів'я, освітлені місяцем, як лисини, відсвічували сріблясто-білим, фосфоричним світлом. Здавалося, що то й не гори, а величезні плашкоути, в яких десь на дні заховане вденішнє проміння. Воно, лише приглушене отими крижаними верхів'ями, таки пробивається крізь нього, щоб скрасити темряву та одвічну загадковість ночі. Над головами, поверх рідких кленів, шумів весняний вітер.

— О, Інаят-Каві Ратнакар!

Саїд почув цю репліку і висунувся з дверей вагона. В блідім вокзальнім освітленні, що губилося в місяцевому молочно-туманному світлі, Саїд побачив Аміджана Нур-Батуллі. З простягненими для вітання обома руками він твердим кроком підійшов до якоїсь нетутешньої людини. Важко впізнати, придивитися до тієї людини, але те, що Батуллі звернувся до неї напівперською, напівафганською мовою, Саїда зацікавило. Та й саме ім'я, він десь його вже чув — Інаят-Каві Ратнакар.

Вискочив з вагона. А на вокзалі дано два дзвінки цьому позачерговому поїздові. Тільки замінили паровоз.

Саїд устиг почути:

— Я саме до вас.

— То й гаразд... Ідьмо, я на Степ.

— А як же? — Інаят-Каві розгублено пішов, непевно ступаючи, за Батуллі. Поїзд рушав, довелося поспішати. Але де Мухтаров чув це ім'я?

Свого вагона Саїд не дожене. Гоєв махає рукою, гукає, щоб сідав у пасажирський. Батуллі вже був у дверях вагона.

Підхопивши об руку невідому йому людину, Саїд рушив з нею за вагоном, майже кинув індуса на руки Батуллі і сам учепився за поручні. Ноги за інерцією зробили ще три стрибки — і Саїд був у вагоні. На повороті ледве побачив, як з червоного вагона стриміли три голови, вітаючи його спритність. В тамбурі не було вже ні Батуллі, ні того нового чоловіка.

Кондукторка запропонувала Саїдові зайти до вагона, цим вона нагадала йому про невідомого. Було не зовсім чемно йти напрошуватися до Батуллі, щоб познайомив з тим чужинцем.

Став у коридорі біля вікна, дивився на останні освітлені цяточки вузлової станції. Тільки лисини верхів'я гір страховинно й мінливо відтіняли ніч, а в ній — закинутий гуркотливий поїзд.

Аміджан Нур-Батуллі. Згадав, як при першій зустрічі Батуллі обіцяв розповісти, де він дістав своє «Нур» — іранську відзнаку благородного походження прізвища. Випадку не було, щоб вислухати цю розповідь, та й не цікаво. Пригадалося тепер уже давне, майже забуде.

...Бухара. Розквіт джаддизму. Жовтнева революція. Неймовірна боротьба з реакційним джаддистським центром і похорон Назрулли Абдулгафура. Аміджан Аріфов з'явився на революційній хвилі так несподівано, що Саїдові всього тільки один раз довелося його бачити, і то вночі. А далі настав такий калейдоскоп подій, що Аріфов зник з горизонту. Чути було, що навіть назіром військових справ був обраний. А то — в сутичці з емірськими басмачами під Кермене ніби перейшов на бік басмачів і незабаром правою рукою Адвер-паші зробився...

Чутки як чутки. Хто їх передавав у такому вигляді з басмацьких загонів, догадатися неважко — певно, полонені. Вірити їм чи не вірити — було однаково. Під тиском Червоної Армії на чолі з Фрунзе емірські банди відступили до Таджикистану, а потім і за кордон. Роз'єднані, загубилися десь на півдні, розтанули за іранським кордоном. Розтанули з тим і чутки про Аріфова. А тепер згадалися і так дошкульно зачепили...

Місяць заходив за гірське бескеття, спереду соловіло небо, різко виділяючись від ламаного обрізу гір. Закрилися на південь сріблясто-білі лисини крижаного верхів'я.

Саїд здригнувся і відчув, як ломить його на сон. Чи багато годин він спав за останні місяці нечуваного, напруженого життя? Тільки свідомість того, що це неспання він з честю використав, підтримувала йому бадьорість.

Рушив коридором, щоб знайти провідника й дізнатися про своє місце в вагоні. Так нагально збирався на вокзал, хапався з від'їздом, що довелося пірнути в розчинені Щаповим двері, до кетменів у товарному вагоні.

— Товаришко провіднице...— і засоромився. Дівчина-провідник, мабуть, чи не перша узбечка на залізницях Середньої Азії, теж усміхнулася. Вона гадала, що цей

красень не впізнав її, узбечки в залізничному одязі, і звернувся не узбецькою мовою, потім засоромився.

— Тут десь є місця для заводської бригади,— вже узбецькою мовою додав, даючи прохід розсміяній дівчині.

— Заводської? Шосте й сьоме купе. А ви хто?

— Голова бригади,— трохи притишено додав, коли дівчина витягла з кишені книжечку, перевіряла список: — Мухтаров Саїд-Алі,— і рушив до шостого купе.

Дівчина так і лишилася з розтуленим ротом. Уже в дверях почув, як чомусь сказала:

— Саїд-Алі Мухтаров?

Озирнувся. В коридорі стояв той незнайомий, пильно вдивлявся в нього. Потім рушив повз дівчину. На свіжих моложавих вустах грала посмішка. Кучерявився чуб, а високо піднесена голова робила цю людину радісно-гордою.

— Іздрасті, товаріч!

Зовсім здивувала Саїда ця незграбна і сміховинно-щира водночас вимова невідомого. Коли б не чув Мухтаров, як вони говорили з Батуллі, повірив би, що ця людина справді не знає ніякої спільної з ним мови і змушена ту пару слів ото з таким трудом вимовляти.

— Бельмей ман,— вирвалося в Саїда, як реакція на те незграбне привітання. В ту ж мить виправився: — По-узбецькому, афганському, фарсидському, німецькому говоріть,— запропонував, повторюючи цю фразу всіма переліченими мовами.— Бо з російською у вас нічого не вийде. Хто це вас так напоумив? — ледве всміхаючись, запитав, зберігаючи пристойність тону.

Засоромився, почервонів Інаят-Каві. Не знати, чому так безпорадно озирнувся на купе, з якого вийшов, і вибачливо, збиваючись, як дитина, заговорив, прекрасно володіючи мовою фарсі:

— Це непорозуміння. Я так хотів подякувати вам за допомогу, коли сідали у вагон. Я просив... мулла Аміджан назвав ваше ім'я...— індус зам'явся.

Саїд запросив його до себе в купе, ввічливо всадовив напроти себе і, сідаючи, подав йому руку.

— Будьмо знайомі. Саїд-Алі Мухтаров.

Чемний індус звівся з дивана, тиснучи в своїй руці Саїдову долоню, назвався: «Інаят-Каві Ратнакар».

До купе зайшов Аміджан Нур-Батуллі:

— Можна? Я вас здорово піддурив. У нас так,— роблено захихикав і російською мовою пояснив Саїдові: —

Я йому, товаришу Саїде, сказав, що ви говорите принципово тільки російською мовою. Ком-ме-дія...

Інаят-Каві не розумів цієї фрази, крім слова «комедія», та від його спостережливого розуму не сховалося те, що ця «комедія» Мухтарову не сподобалася. Оте Саїдове «м-м-да...» і холодно офіціальне поводження на перших порах яскраво говорили про взаємини між цими двома узбеками. Голова боліла від думки: «Для чого Батуллі дурив, що Саїд уперто говорить тільки російською мовою?..» Що це — жарт чи навмисна провокація?

Знадвору сіріло у вікно вагона.

XV

Саїд схилився на подушку й спав. Батуллі поманив пальцем індуса, обережно вивів його з купе.

— Отак, як бачите, без випряжки працюємо. З людьми поговорити часу не маємо, не то що виспатись.

Батуллі багатозначно показував пальцем на зачинене купе Саїда. Не було ніяких сумнівів, що він теж у праці виморюється, як і Саїд. Індус, видимо, мав щирий намір дати спокій своєму патронові, та сам Батуллі увагою до нього, розмовами весь час тримав його біля себе.

— Ви щось почали мені про вашу зустріч.

— А... так, так. Софія Преображенська послала мене з Кзил-Юрти.

— Чому з Кзил-Юрти?

Тільки знизав плечима індус. Батуллі, міркуючи, продовжував:

— Ще вчора я дістав від неї листа... Гм... дивно.

— Вона працює в комісії,— нагадав Інаят-Каві.

— Працює ж...— все так само замислено відповів Батуллі. І, похапливо згадавши, промовив: — Може, в неї з комітетом щось не гаразд?

— Здається, так. Мені вона доручила зайти якийсь чемоданчик забрати... Та ось і записка до вас. На щастя, наші поїзди зустрілися на станції...

Батуллі взяв записку і наскоро прочитав:

«Високоповажний шефе! Справи комітету ускладнюються. Чекаючи роботи, я відчуваю, як розпалююся в цьому інтернаціональному вогнищі. Справді, ми, благородні руські, багато дечого не добачаємо в тому егоцентричному стремлінні, яким нас нагородило минуле. Аж тут я розумію все значення ваших більшовицьких намі-

рів і всіма силами хочу їм прислужитися. Не дивуйтеся. Я серйозно захоплена справою. Робота комітету набирає значення всенаціонального узбецько-індуського руху. От шкода тільки, що не всі ще це усвідомили. Тут багато говорять про приїзд Мухтарова. Його дивні погляди на національну справу та неймовірна галасливість з цією посівкампанією можуть пошкодити нашій... власне, вашій справі. Одержала телеграму з Ташкента, дуже рада. Цікавляться у вас там екзотичним учителем — посилаю його. Чи не можна, щоб Мухтаров лишився в Ташкенті (пробачте мені, жінці, може, тут трохи говорить моя давнішня образа за кузину),— Мухтаров своєю появою зараз може перекреслити всі наші досягнення в інтернаціональній справі...»

Батуллі не дочитав останньої фрази з підписом. Тепер йому зрозуміло, чому саме індуса вона послала до Ташкента. Справа не в чемодані. Він був гордий своїм умінням поставити справу так, що навіть росіянка її ретельно провадить на користь мусульманських народів.

— Оце й гаразд, що ми здибалися. Я саме везу той чемодан.

XVI

На станцію в Уч-Каргалі поїзд ускочив, як на пожежу. Сонце ще не зійшло, але дух його вже витав не тільки на прозоро-блакитному небі, а і на кожному запиленому листочку рослин, у голосах розбурханої птиці, в свіжоросяному повітрі.

На вокзалі Інаят-Каві побачив справжнього Саїда-Алі Мухтарова. Це не був отой півсонний, виморений чоловік, що в вагоні ледве витискав із себе пару фраз у відповідь на його зацікавлені запитання.

Поїзд, гуркочучи, спинявся, аж підскакували загальмовані вагони. Інаят-Каві поспішав до виходу і не в міру здивувався, що Саїд-Алі вже ніби зустрічав поїзд разом з отими тисячами народу, що налинули на перон.

Численні прапори полотнищами забарвлювали цю масу народу в той запальний колір, від якого індусові кортіло вигукувати слова перемоги. Вдивляючись в обличчя людей, Інаят-Каві мимоволі озирався на Батуллі: чи то порівнював їх з ним, чи хотів щось сказати і в захопленні не міг.

Хвиля людей кричала вітання назустріч повнокровному, життєрадісному тепер Саїдові, що, привітавшись з

Ходжаєвим, мимоволі підносив обидві руки догори, разом з тисячами голосів теж захоплено вигукував:

— Яшасун! Ура! Хай живе!..— бо ці вітання — він гаразд відчував — адресувалися значно далі й вище заводської бригади.

— А ви, здається, говорили, що узбеків мало в Радянському степу. Я б цього не сказав. Адже ж це люди з Степу!

Батуллі болісно всміхнувся і не відповів індусові. Овації заводській бригаді та Мухтарову його образливо зачепили. Як блискавка, прийшло вирішення. Він мусить не втрачати авторитету. Він... саме тут, у Степу, де цієї весни вирішується ціла доля радянського люду Узбеччини, він мусить відібрати у Саїда все на свою користь. І відбере!

— Уртакляр! — із східців вагона прозвучав його сильний голос. О, йому треба не то що напружуватися,— жили з себе витягати отут, на очах цієї людської хвилі, щоб привернути до себе захоплення та увагу.

— Уртакляр, товариші! — підкреслено вигукнув Батуллі ще й російською мовою, аж закашлявся.

Потемніло в очах. Може, то показалося?.. Закашлявся ще раз уже навмисне і, покосивши оком, таки побачив, що справді його підтримують сильні руки. Ледве почув майже шепіт:

— Кінчайте, наговорилися... Сильніше кашляйте, пішли до приміщення вокзалу.

Його оточували троє в формі ДПУ. Один з них, дужий спортсмен, зовсім люб'язно підтримував під руки, наказував зайти до вокзалу.

«Арештований!» — вродилася певність. Чув, що вже говорить Саїд-Алі Мухтаров. Неначе нічого й не сталося. Але ж троє уважним ескортом провадили його крізь натовп. Рукою не вільно було бодай хустку з кишені взяти.

— Потім, потім...— говорить йому спортсмен у формі ДПУ.

— ...Саме тепер рука класового ворога простягається до нашого горла, якщо ми не зуміємо ту руку перехопити...— чулися Саїдові слова в найдальших кутках народної маніфестації. З Степу надходили нові трамвайні вагони, хвилі мардикерів та дехканів заливали станцію. Узбецька вимова у Саїда приємно звучала з радіорепродукторів:

— ...ми поважаємо святих отців за їхню активність у всіляких «кампаніях допомоги». Співчуваємо і боліємо втратою дорогих нам арик-аксакалів, але...— Саїд зробив ту характерну для нього паузу, після якої мороз за шкуру лізе за кожним його словом,— але, як гробаків, роздушимо всякого, хто захоче підмінити цими справами єдину на сьогодні справу Степу — більшовицький посів!

Інаят-Каві відчув, як здригається вся маніфестація від кожного Саїдового слова. Спочатку ледве помітною цяточкою, а потім все більше розгорталося в його свідомості розуміння, що справді не час тепер так захоплюватися справами, які не стосуються посіву. Хто, як не він, знає, як сподівається весь капіталістичний світ на провал голодностепської проблеми. Там, у себе, він підпільною роботою намагався заглушити галас про цей «провал». Хотілося запалити віру, що голодностепська проблема реальна, що це є шлях до визволення трудящих з-під капіталістичного ярма,— і знов прислухався.

— ...Націоналізм усіх мастей, поєднавшися з троцькістами, з шпигунами та диверсантами, використовує найменшу можливість, щоб довести, що ми провалимося. Не таємниця, що контрреволюція узбецька з'єднується з білогвардійщиною російською, з петлюрівщиною українською, щоб спільними силами шкодити нам, прикриваючись інколи радянськими гаслами. А ними керує рука єдиної капіталістичної змови проти справи трудящих. Та, засіявши наші степи, ми, безперечно, допоможемо трудящим... І не тільки індуській бідноті, а й бідноті всього світу! Хто дозволив витрачати радянську енергію трудящих мас на контрреволюційні забавки обительських ішанів? Той є ворог радянського народу, хто від сьогоднішнього дня буде провадити роботу в усяких «комітетах»... допомоги міжнародній буржуазії! Геть хникання та провокації! В Радянському степу не місце ворогам, нехай іде геть усякий, хто не вірить у нашу перемогу. А ви! Я вірю, ви продовжите розпочате партією діло соціалізму! Ми приїхали, щоб тільки допомогти вам. Вся сила в вашій організованості, у вас самих...

Інаят-Каві ще довго в трамваї і в Кзил-Юрті вдумувався в Саїдові слова і мимоволі — як дивний рефлекс — спинялася та думка на активному співробітництві Батуллі та Софії Преображенської. Він не знав їх обох. Романтична зустріч з ними нічого не говорила

йому, людині інших звичаїв, інших норм життя. Але Саїдові сміливі, а часом і страшні слова Інаят-Каві розумів — вони стосувалися саме того співробітництва.

XVII

Преображенський не виїхав до Фергани. На вокзалі в Ташкенті його встигли попередити свої, що їх «викрито». Крім арешту Батуллі та ще кількох націоналістів, є й інші тривожні симптоми. Щойно хтось повернувся з Туреччини і переказав, що туди досі ще не прибув дамулла Алімбаєв, який давно вже пішов з обителі через гори з священним кораном. Імама супроводжував тільки один чоловік, і той — чужинець-мусульманин. Правовірні непокояться не так за Алімбаєва — аллах не без милості,— як за коран. Тільки й відомо, що той дивний перевертень, що з Алімбаєвим пішов через гори, настирливо домагався у нього довір'я і гірських зв'язків з імамами Ширам-Шахе та Амрітсара, бо нібито має намір прийняти імамство коли не в гірській мечеті, то десь поблизу на долині.

Здавалося б, нічого страшного. Та коли Преображенському передали в обителі докладну розмову з тією людиною перед виходом у гори, коли розповіли, як той чоловік ремствував на невірних, йдучи в таку ризиковану путь через кордон, то мимоволі став ще уважніше озиратися на кожнім кроці. Для нього ясно, що Молокан саме його, Преображенського, мав на увазі.

Цілком припускав, що Аміджана Батуллі довгий час не арештовували, очевидно, спеціально, щоб прослідити його зустріч з Преображенським і вловити обох разом. Був радий, що встиг порвати всякі зв'язки з агентурою Батуллі. Не чекаючи «щасливого» випадку, Преображенський виїхав у іншому напрямку. Був намір заскочити в обитель, а звідти... одній обителі відомими шляхами вслід за Алімбаєвим таки перекинутися за кордон.

Не поїхав просто в Карагаш і до обителі добрався гірськими шляхами.

Сходило сонце з-за гір. Навіть Преображенський, цей загнаний тепер вовк, і він, залюбувавшись сходом сонця, відчув усю красу ранку на Сході, саме в Узбеччині, зажадав відпочинку. Круто дерся на гору до Ісенджанового молитовного каменя, і знов у думку збрів Вася Молокан.

«На чорта я з ним зв'язався? — який раз уже він докоряв собі.— Паспорта сфабрикували, за кордон спровадили, з організацією зв'язали... Ідіот! Цей Молокан, цілком імовірно, міг працювати на утриманні Августа Штейна».

Ісенджанів камінь не гуляв після його одіозної смерті. Знайшлися правовірні, що ходили до каменя з Кзил-Юрти, навіть з обителі, щоб у ранковім молитовнім екстазі віддатися спогадам про святого арик-аксакала. Преображенський цього не знав і, коли з-за кручі виткнувся та натрапив на купку правовірних, мусив оволодіти собою й спинитися, побожно вичікуючи кінця молитви.

Обительські ішани впізнали інженера. Один навіть так-сяк молитву перехамаркав і раболіпно привітався до Преображенського.

«В сухім болоті чорти плодяться»,— подумав Преображенський.

— Молитеся, отці божі?..— невизначено промовив, ледве отямившись.

— Молимося. Чули?..— Ішан не сказав, про що саме мав чути Преображенський, але так кивнув у бік Кзил-Юрти, що він майже безпомилково зрозумів. Тільки хитнув головою й сів на камінь. З десяток правовірних більше з цікавості оточили Преображенського. Проворніші заходилися біля чаю.

«Е, та тут незабаром буде Мазар Ісенджана...» — вирішував Преображенський, замилувавшись, як у скелі діставали мідні чайники, з родничків брали воду і кип'ятили чай. Робилося не то що легше, а просто-таки хороше. Завмерлі сподіванки, перелякані надії поверталися бодай на хвилину, він повеселів.

Правовірні висловлювали свої скарги за обитель. Її ще не закрили, але вже забрали житлові корпуси, готують прийняти першу партію дітей на відпочинок. Санаторний лікар, завгоспи ходять, у худжри зазирають, щось планують, вирішують. До пасіки своїх наглядачів поставили — сам Штейн привів одного.

Обитель розгубилася. Імам, після стількох невдач, забрав коран і пішов покласти його на Магометовім престолі в Медіні. Пішов, як у згадку. Виявляється, що з ним спровадили того правовірного з чужинців. Цілком відомо, що ні імама, ні корана в Медіні немає.

Нагадування знов про Васю Молокана в такій, ще новій для Преображенського, редакції знов посіяло в душі домовинний холод.

— Ось що: не дослухайтеся до брехень... Чи розшукалася вже та ферганська жінка? Коли загинула, мали б знайти труп поблизу Карататаша.

— Ллоіллага іллалла! — уголос прошепотів знайомий Преображенському ішан.— Як зникла тої ж ночі після появи правовірного Молокана, досі невідомо куди. Він сам розшукує її. Очевидячки, вмерла...

— Так... Знов Молокан. Гаразд. Значить, розшукує?.. А за імама — не вірте всяким брехням.

Десяток правовірних перехоплювали кожне слово з уст перекладача, хитали головами так, що самому Преображенському робилося тоскно. Замість того, щоб радіти, вони монотонно гойдали головами.

— Ну, чого розгойдалися? — Преображенського брала лють. Для кого, як не для них, він старається про оте всемусульманське ханство, і хоч би тобі слово співчуття, подяки, допомоги.

До гурту із-за скелі підійшов немолодий уже дехкан, зовсім не в богомільному костюмі та настрої. Він ледве відсапувався, так поспішав повідомити про останні новини з Кзил-Юрти. А новини були в Кзил-Юрті.

— Приїхали з Ташкента бригади з машинами. Тисячі люду з прапорами йдуть і йдуть з дільниць, підписують змагання на кращий засів і клянуться, що знищать обитель Мазар Дихана. З ними їхав один з правовірних, записаний у списки священного корана.

— Аллагу акбар!

Всі уста повторили цю фразу, навіть Преображенський з якоїсь інтуїції повторив її.

— Та правовірний не доїхав.

— Що з ним? — запитало декілька голосів.

Дехкан обвів очима присутніх.

— Він їхав у вагоні... Разом з Мухтаровим. Але в Уч-Каргалі їх розлучили. Батуллі арештовано.

— Мухтарова робота! — тремтливо промовив Преображенський.

— Аллагу акбар!

— Саїд-Алі Мухтаров,— прозвучало це ім'я в декількох вустах.

Преображенський взяв піалу чаю, намагався потрапити в загальний тон і також урочисто сьорбнув того чаю.

Хвилина була винятково слушна. Преображенський різко повернув піалу ішанові і схопився.

— Тепер ви бачите, хто такий Саїд? Його найближчий друг Лодиженко вкорочує життя найкращому з мужів, Ісенджанові...

— Айї-алал-сало...— голосно читав молитву старий ішан.

— Бісміллах, бісміллах!

Преображенський підійшов до кручі й сів. Ішани гаряче припадали на підіслані чапани, возносячи хвалу аллахові за те, що він їх напоумив діяти рішуче і дасть їм на це достатньо сили. А що їм лишилося на цім світі? Камінь Ісенджана — це надто мертва, вічно холодна річ. Вони хочуть жити так, як жили їх предки. Вони вже навчилися так жити. А Саїди-Алі, Карімбаєви, як перегнилий гній, розстилають це життя на проклятих, вічно голодних степах і міцно приорюють тракторами.

Сонце розганяло густі тумани по долині колишнього Голодного степу.

XVIII

На ранок із зали Будинку культури виходили члени наради. Була їх там не одна сотня. Вони ухвалили:

— Ліквідувати обитель Мазар Дихана! Посівну кампанію в Радянському степу розглядати як масову політичну кампанію, як фронт вирішного бою з класовим ворогом!

На нараді Інаят-Каві Ратнакар зустрівся з Саїдом і весь час тримався біля нього. Бувши сам сильної волі, Інаят-Каві захоплювався Саїдовою витриманістю та упертістю. Вісім годин Саїд відстоював свою бойову позицію і відстояв. Вісім годин горіння в полум'ї революційного переконання своєї правоти, аж поки ця воля не закувала в залізні обійми сотні воль, аж поки майже одноголосно не було ухвалено негайно закрити обитель.

Розходилися з вирішенням — другого дня бути в обителі і волею революційних голодностепців, підтриманою в Карагаші, оголосити обитель Мазар Дихана — санаторієм для дітей. А чутка з дверей зали полетіла по Кзил-Юрті, стогоном залунала в обителі. Коли зійшло сонце і правовірні прослухали другий азан суфі, замість молитви уста шепотіли:

— Аж ось воно... таки дійшло. Наруга над адатами батьків, дідів і прадідів, ламання незламних правил шаріату! Аллагу акбар. Тепер уже закривають.

В обід ретельніше почали йти з кишлаків. Навіть з Радянського степу, не чекаючи завтрашнього організованого походу, виривалися одиночки, ішли в обитель. Цікавість, гостре запитання без відповіді, релігійно обарвлене здивування чи фанатичний страх за те, що станеться,— ось що тягло їх сюди якомога раніше доскочити і самим переконатися. Але в обитель ішли й інші. І теж, не дочекавшись другого дня, поспішали тієї ж хвилини, як тільки чутка зачіпала їх.

— Натерпілися! Швидше б покінчити, сюди або туди, щоб не скніти в цих сумнівах та чеканні!

І вечір, і ніч обительські садки, і чайхани, і вулиці заповнювалися людом. Стихійно виникали гострі, напівмітингові суперечки, інколи кінчалися бійкою. На ранок... всі знали, що на закритті обителі проллється кров в ім'я аллахове.

В ім'я бога проллється кров і змиє зраду!

Преображенський аж під ранок ліг спочити. Спізнився лише на один день. Міг би піти з Алімбаєвим гірськими стежками через кордон. Тепер лишається на невизначений час знову в цьому небезпечно страшному запіллі на руках непевних, розпорошених останнім розгромом сил. Це здебільшого — ішани, з якими ледве через перекладача міг слово сказати. Вони ж нагально спровадили його в глухий кишлак у горах. Швидше б через гори до кордону. А там будь, що буде! Кільце його небезпеки звужується. Закриття обителі стане останнім етапом в його борсанні проти неминучого, проти його ідейної і особистої фізичної загибелі.

Останній етап, останнє кільце.

XIX

Саїд-Алі був у Гафура Ходжаєва, коли принесли телеграму з Ташкента. Нічого нового в телеграмі — тільки нагадування про попередню ухвалу уряду. Обитель Мазар Дихана треба ліквідувати, бо цього бажає трудящий дехкан, цього вимагає пролетаріат Узбеччини, це обумовлює нормальний зріст і зміцнення соціалістичного господарства, культури.

Та коли вийшов Саїд-Алі, Ходжаєва покликали до телефону, його викликали з Ташкента в негайній справі.

Саїд-Алі чекав біля машини. Те ж авто, що колись возило його на будівництві, тепер люб'язно дано йому Синявіним для поїздки до обителі. Сам Синявін мав виїхати пізніше на машині Кзил-Юртівського заводу разом з дирекцією.

Автомобіль стояв біля райвиконкому, чекаючи Гафура Ходжаєва. Саїд не міг усидіти, тому походжав біля машини, коли почув з того боку вулиці незнайому йому говірку. Не в міру здивувався, побачивши оригінальну групу. Взагалі його вже мало що дивувало. Те, що побачив реабілітовану дружину Преображенського серед півдесятка чужинських агрономів, негрів, з ними ж і індуса-вчителя,— могло тільки зацікавити, але не здивувати. Навіть і Гоєв серед них, а от Щапов... Той анахорет Щапов, що, здавалося, китайським муром відгороджується від жінок, той самий Щапов іде поруч з Преображенською і не тільки йде, бере участь у розмові з нею, але й почуває себе в такім сусідстві, видимо, зовсім непогано. Він тільки що перестав сміятися, уста ще зберігали веселість, цікавість розмови.

— Алло, товаришу Мухтаров, ви ще не поїхали?

Саїд не відповів, бо інші запитання, невизначені фрази посипалися з гурту. Весь гурт з дев'яти душ повернув через вулицю до Саїда.

Гоєв повідомив, що вони теж збираються до обителі всією компанією.

— Ми беремо в «Інтуристі» автобус. Лодиженко з нами,— поспішно інформувала Преображенська і додала, обережно кокетуючи:

— Може, і ви з нами... в товаристві гостей поїдете? — вона граціозно показала рукою на агрономів.

— А чого ж, з охотою,— не думавши, відповів Мухтаров на диво присутнім.— Тільки... чи треба їхати вам, товариші? — Саїд звернувся до Гоєва і Щапова.

Обидва перезирнулися.

— Зовсім не того, що ви думаєте,— попередив Саїд-Алі.— То дурниці, що ви росіяни, а закриваємо мусульманський монастир...

Преображенська аж стріпонулась. Вона викинула це з голови. Саме-бо їх і треба ради цього повезти. Саме так треба тлумачити це закриття. «Росіяни, комуністи понаїздили на узбецьку землю, закриватимуть...» — мір-

кував, приймаючи її в затишку ферганського музею, Батуллі.

Саїд тим часом продовжував:

— На закритті буде немало і росіян, і узбеків, і інших національностей, яким однаково шкодила й шкодить церква, нехай мусульманська, християнська чи буддійська. Клянусь честю, я не те хочу сказати. Вам треба обом бути на дільницях. Ми приїхали сюди на посівну. Давайте не гаяти ні хвилини. Нехай уже я...— Саїд так засміявся, що цей сміх красномовніше за всякі слова пояснив присутнім, чому це він повинен бути на закритті. А хто ж інший, коли не той, хто перший запропонував цю ідею, хто так напористо домагався її реалізації, кому доручено в телеграмі з Ташкента керувати тим процесом?

Гоєв перший зрозумів доцільність Саїдових доказів. На дільниці послали бригади, з станції прибуває ешелон насіння для посіву. Потрібна комісія прийняти його, розподілити на дільниці і негайно, сьогодні ж надіслати, щоб до вечора було на місцях. Утворені машинові бригади розіслати, розподілити між ними привезений реманент,— ого, скільки роботи треба проробити!

Гоєв і Щапов не їдуть до обителі. Саїд звернувся до негра-агронома.

— Я колись трохи говорив з вами. Дозвольте використати зустріч, щоб закінчити ту розмову.

Агроном не пригадує, про що мовилося.

— Про ваше перебування на посівній,— нагадав Саїд.— Ми цінуємо ваші знання і досвід праці з бавовною, її вирощуванням. Відібрані сорти ми висіваємо в цім році в масових масштабах уперше. У нас є непогані знавці, та і ваш досвід, без сумніву, допоміг би. Чи не згодилися б ви, принаймні частина вас, побувати в нас на дільницях?

— За контрактом?

— Ну, само собою розуміється.

— Але ми теж хотіли поїхати на це видовище поглянути.

— На ліквідацію обителі? — перепитав Саїд.— Не раджу. Нічого цікавого. Значно цікавіше буде закривати їх там, десь у вас, в якій-небудь Арізоні, в Бразілії.

— Католицькі костьоли? — засміявся негр.

— Не тільки католицькі. Так згодні ви на мої пропозиції?

Вийшов Гафур Ходжаєв і, привітавшись тільки з Гоєвим, став, не дійшовши до гурту.

— Товаришу Ходжаєв,— звернувся Саїд, не дочекавшись відповіді негра.— Ці товариші агрономи згодні попрацювати в нас на дільницях як консультанти по єгипетській бавовні. Чи не лишитися й тобі в Кзил-Юрті, оформити з ними взаємини? Телеграфуєш про це Ташкентові. А я вже сам повоюю в обителі.

Цю останню фразу переклала Преображенська негрові французькою мовою. Саїд-Алі не знав цієї мови.

Агроном заговорив з товаришами. Вони настоювали на чомусь, і, нарешті, негр повідомив Саїда німецькою мовою, що вони згодні, але на закриття обителі таки хочуть їхати.

— Скажіть, чому ви так настоюєте, щоб ми не їхали до обителі? — запитав агроном.

Саїд не відповів — він думав. Від готелю «Інтурист» ішов автобус, замовлений Лодиженком. Саїд дивився на автобус чи, може, в далекий простір і думав. Агроном не заспокоювався.

— Товаришу інженер! Мені, звичайно, відомо про ваші справи, як колишнього комуніста. Чому ви так настоюєте?

З лиця Саїда зникла безтурботна посмішка. Подивився на негра таким поглядом, яким дивляться на дитину, коли переконують її не їсти блекоти.

— Я громадянин Радянської землі. Коли б ви гаразд знали, що це значить, ви б не задавали таких запитань. Вам незрозуміло? Гаразд, поясню: ми вже прогавили шість днів нормального терміну для посіву бавовни. Ви допомогли б нам сьогодні, а не завтра, а не післязавтра, розумієте? Ми їдемо в обитель, бо це гарантія посівної кампанії, ми мусимо їхати, а ви їдете з цікавості, як поїхали б у цирк з новою програмою. Для нас ця програма — залізна потреба! Ми воюємо з нашими класовими заклятими ворогами. Фортеця цього ворога загрожує нам, мусимо її зруйнувати.

— Дозвольте, будь ласка. Ви говорите алегоріями, узагальненнями. Яка фортеця, який ворог? Моляться собі люди, і нехай. Адже моляться вони в Америці, в Англії, в Італії. Є там і влада, роблять свою роботу.

— Влада там теж молиться, ви хочете сказати?

— Хоч би й так... Але може і не молитись.

— Не може! Не молитися богові ротшільдів, морганів

та влада не може. Та це ж так і вам зрозуміло. Ми Радянська влада! Ми будуємо безкласове суспільство. А як ти його збудуєш, не знищивши ворожих пролетаріатові класів, ворогів соціалістичного суспільства? Вам не подобаються алегорії? Добре: у нас були випадки, коли якийсь колгоспник кидає Степ і виїжджає в кишлак, у насиджене гніздо злиднів та поневірянь. Ми йому кажемо, що колгоспами будуємо і для нього щастя, але він чомусь-таки втікає. Як ви гадаєте, хто йому радить це робити?

— Гадаю, власна свідомість.

— Це старе, товаришу агроном, старе, як світ під сонцем. Свідомість — то є продукт суспільних взаємин, ви ж це мусите знати. А поки в нашому суспільстві ще залишається отаке багно, як ця обитель, то неперевихована свідомість буде шкутильгати ще довго. Ото їхня свідомість... Ми, і комуністи, і не члени партії,— щирі щодо своїх завдань. Ми не чекаємо, поки та свідомість переконається на фактах, бо не чекають і наші вороги. Вони кілька разів намагалися терором пошкодити цьому велетенському будівництву. Вони шалено з нами змагаються, підкладають міни, гублять стільки люду ось протягом кількох років. Чому ж це ми мусимо бути такі добрі до них? Та й набридло вже. Час і під них підкласти міну, особливо тепер. Нам треба засіяти, і неабияк, а найкраще, як це годиться Радянському степові. А деякі віруючі колгоспники до посівної ставляться формально, зривають її нам і собі. Зрозуміли ви тепер, що йдеться про те, хто — кого?

— Зрозумів. Коли не більшовики ішанів, то ішани вас? — запитанням відповів замислений негр.

— Так! Тільки другого варіанту не буде... Ну що ж, сідаймо.

Лодиженко став на східцях автобуса, теж захоплений цією імпровізованою Саїдовою агітацією.

Агроном щось сказав до своїх товаришів португальською мовою. Якусь хвилину мовчали всі. Саїд машинально взяв у Гафура Ходжаєва цигарку з рук і запалив її. Після першої затяжки закашлявся, цигарку зім'яв у пучках.

— Ну, поїхали,— раптом скомандував він. Відчинив дверці авто.

— Стривайте! Мої товариші... і я з ними — не їдемо. Адже нас надіслало сюди Товариство друзів Радянського

Союзу. Ми лишимося і доведемо, що ми теж ваші друзі.

Саїд помовчав. Подивився на Лодиженка, на Гоєва. Аж тепер кинув геть цигарку і зовсім іншим тоном звернувся до Ходжаєва:

— Бач, я ж говорив, що тобі треба залишитися. Щапов допоможе, а Гоєв на дільниці з товаришами виїде. Треба директорів радгоспів зобов'язати... Та ми вже з Щаповим говорили. Карімбаєва замість мене пошліть на центральну дільницю.

В цей час проїхала заводська машина.

— Айдаті! — прокричав Синявін, махнувши рукою.

Саїд жестом запропонував Преображенській сідати в авто. Покірно, без жодного слова, послухалася.

Лодиженко зійшов з автобуса, заглянув до шофера:

— Тоді... їдьте, товаришу, ви вільні.

Саїд привітно усміхнувся.

Автомобіль зірвався з місця і скочив услід за заводською машиною. Саїд сидів біля шофера, а в машині їхало ще троє: Лодиженко, Софія Преображенська та на приставному сидінні — Інаят-Каві Ратнакар.

XX

Заводи Радянського степу та колгоспи вирядили до обителі свої делегації. Від останньої трамвайної зупинки, на крайньому південному пункті Степу, делегації з прапорами йшли пішки. Майлісайська текстильна фабрика послала свій оркестр з сорока восьми чоловік.

Випереджаючи машиною ці делегації, Саїд машинально слідкував очима за ними, голова ж тріщала від нерозв'язаних клубків думок. Часом відривався від наочної дійсності так, що авто в його карколомному рухові здавалося йому якимсь дивовижним берегом, повз який так мчать і степ, і далекі гори.

Софія Преображенська пробувала говорити з Лодиженком. Відчувала свою цілковиту одірваність від життя та інтересів, що ними живе ця людина. Створювала собі в уяві якісь особливі смаки цих людей, намагалася потурати їм, і від цього робилося тільки самій гірше.

— Ви, Софіє Аполлінаріївно, тепер стали передовою жінкою,— сказав якось їй Лодиженко.

— Авжеж... Тільки мені цікаво, як ви оцінюєте оту мою експансію. Їдете ви, комуністи, чи там хто, словом —

члени комісії, а я так собі. «Ну, чого вона їде?» — питаєте себе і якось відповідаєте. Інакше б ви мене про це запитали. От, як ви відповідаєте собі на це запитання?

Лодиженко приклав руку рупором:

— Повірте мені, що ніяких думок. Хіба ми вперше бачимо жінок на громадській... Тримайтеся, тут яма,— легенько притримав її за плечі, коли автомобіль наблизився до вибоїни і, гакнувши дисками, пронісся через неї. Розмова з Преображенською мала характер дешевого проведення часу, не вимагала навіть вдумуватися в її зміст.

Жінка зрозуміла цей хід, всіляко намагалася збити Лодиженка на іншу тему, запевнивши його в щирих її намірах бути корисною суспільству. Говорячи, не спускала очей з Саїдової голови. Саїд у цім році не носив тюбетейки, і його розкішний чуб був відданий на волю вітрові. Жінка жахнулася, побачивши той розтріпаний вітром, хвилястий чуб.

Чуб був сивий. Тільки середина голови ще чинила опір то окремими волосинками, то цілим пучком чорних баранців. За вухами ж майоріло зовсім сиве, але в'юнке, як і колись, волосся.

Не відповідала на Лодиженкові репліки, і він умовк. Потім нагнулася до нього так близько, що запах її парфумів зачадів, як на балу, і зашепотіла на вухо:

— Ви не боїтеся за нього, за товариша Мухтарова? Там фанатизм цих... цієї маси, чого доброго, можуть зашкодити.

І закам'яніла від несподівано гострого Лодиженкового погляду. «Невже знає?» — майнуло в голові.

Їй зробилося млосно. Раптом невідома теплота полилася по всьому тілу. От-от розтопить її всю і витопить з неї, як лій, правду, розкриє її таємниці.

«А що, як сказати? Відкритися і... врятуватись?» — палило теплом у самісіньке серце.

— Товаришу Мухтаров! — гукнула, перегнувшись наперед.

Саїд-Алі здригнувся, викинув руку за спину шоферові і півобертом голови показав, що він готовий вислухати все.

— Я...— захлинулась от вітру. Але голос високою нотою щирості прозвучав, і Саїд ще більше повернув голову. Навіть на невловиму мить здалося, що він глянув

у те розпалене обличчя. Мухтаров чекав, що має йому сказати ця жінка.

А машина в'юном огинала пагорок, за яким розкривався обительський рай. Ліворуч на взгір'ї в зелені розіслався Карагаш.

— Такий вітер... ви не... боїтеся? — помітивши, як від нетерплячки ще тісніше змикалися жорсткі брови, гукнула: — Нехай там... я скажу-у.

Горбатим містком переїжджали один рукав з Кзил-су, що колись подавав воду на обительські водоспади. Перескочили той місток і круто в'їхали в обительську вуличку від Степу. Саїд звернув увагу на порожній, висхлий той обительський рукав Кзил-су і всміхнувся.

XXI

Зранку почався бурхливий мітинг біля чайхан. Саїд настиг тоді, коли мітинг переростав на бурю, набирав загрозливого характеру. Ще за кілька хвилин до приїзду Синявіна з головної трибуни, з нар чайхани, старий ішан, заступник Алімбаєва, виголосив свою промову. Він говорив мало. Йому тільки треба було сказати, що Саїд-Алі продає Узбеччину, віру батьків більшовикам, насміхається з історії і наважується зруйнувати обитель, святиню всього мусульманського народу. Цього йому не простять ні халіфат, ні благородні держави, що його підтримують. Але й самі ферганці, ходжентці, самі правовірні дехкани повинні встати на захист святині, на захист своєї нації, уславленої незабутніми чінгісханами, тімурами, улугбеками...

Сказав і зник. Синявін уперше за життя вийшов на трибуну, заговорив узбецькою мовою до замовклого натовпу. За ці роки боротьби за Радянський степ важка фігура Синявіна стала багатьом знайома. А його прекрасне знання узбецької мови та звичаїв виховало в цих тисячах робітників, колишніх мардикерів і дехканів, пошану до нього.

Говорити з трибуни мітингу Синявін не вмів. Переходив на тон товариської родинної розмови, тому не міг запалити натовп. Розуміючи це, губився в мислях, і йому здавалося, що холоне увага до нього.

А тут його щирі слова зачіпали, змушували уперто думати, декого не в жарт дратували.

Перший камінь полетів на Синявіна в той час, коли він сказав, що ішан не «націю та віру» рятує, а себе самого. Хотів навіть спинитися, попереджений першим невдалим каменем. Та невідома сила його понад п'ятдесятилітнього завзяття підбурювала боротися далі. До того ж оці оплески, цей гул захоплення тих, що перехоплювали бодай не часті, але вдалі слова, п'янили Синявіна. Він говорив далі, навіть сам дивуючись, де беруться в нього слова.

На помості зчинилася бійка. До Синявіна скочили обительські прихильники і, схопивши його, мало не зіпхнули з трибуни. Та між Синявіним і ішанами виросла стіна з робітників-узбеків.

— Ке-ет! [1] Не трож! — чомусь і російською мовою закричав робітник на ішана і так його відірвав від інженера, що ішан аж головою дістав об розмальований стовп. Другий дехкан рвучко вихопив Синявіна з гурту, передав на руки товаришам і своїми широкими плечима заступив його перед ішаном. Дехкан нервувався, ходила ходором моложава борідка від невиміряного зціплювання зубів, а широкі, аж гострі плечі ніби рипіли від напруги, коли він разом з робітниками розгортав натовп.

От саме в цю хвилину до чайхани доскочила Саїдова машина, прорізуючи галас натовпу тривожним звуком сирени.

— Комісія! Саїд-Алі! Саїд!..— закричали спочатку окремі голоси, а потім і весь натовп, як розбуджений, заревів.

Між двома стінами ледве втихомирених людей проїхала відкрита машина просто до нар. Саїд прожогом вискочив на нари, не відкриваючи дверець машини. Окинувши присутніх запитливим оком, він зрозумів ситуацію. З натовпу до машини просунувся інженер Синявін і ніяково привітався до Софії Преображенської.

Потім швидко обійшов машину, здерся на нари до Саїда. На вухо повідомив про виступ ішана та про напад, що готується на нього.

— Настрої молящих тут нехороші,— востаннє попередив. Саїд запропонував натовпові розійтися з майдану, дати місце організованим делегаціям, що йдуть з заводів та кишлаків Степу. Делегації від військових частин прикордонників та міліції допомогли Саїдові встановити на майдані лад.

[1] Геть, іди геть!

Підходили перші робітничі та дехканські делегації. Кривий Лодиженко стояв на звільненому від натовпу майдані, розподіляв делегації, виладнуючи їх від майдану аж до воріт обителі рівними лавами.

XXII

Минав полудень, і сонце котилося донизу, коли перший юнак з караташського комсомолу видерся на шестигранний мінарет Намаз-Гох [1] і на самім його верхку прилаштував червоний прапор. Прикордонники приїхали з своїм добре зіграним оркестром, на майдані тепер стало два оркестри. Майлісайці з Степу та прикордонники, ніби змагаючись, грали — одні на майдані, а другі на подвір'ї обителі. Високі дували обительського садка обліплені дітворою, навіть дорослими. Майдан і прилеглі вулички заповнені людом.

На майдані, перед соборною мечеттю, безперервно йшли урочисті промови та вітання представників від колгоспних дехканів, революційні обіцянки робітників, інколи запитання занепалих духом правовірних. Обительських ішанів і мулл як не було. Їх не видио ні на майдані, ні на подвір'ї обителі. Навіть коли кинулися відбирати ключі від усіх дверей, худжар і складів, ключарів ішанів не знайдено. Довелося двері відкривати здебільшого за допомогою слюсарів з Кзил-Юртівського заводу. Слюсаря Сатик Догдурова Саїд узяв з собою, коли пішли оглянути обитель. Треба ж було конфіскувати все майно, щоб передати його новообраному директорові радгоспу та санаторію.

На директора — зовсім несподівано для Саїда — обрано його улюбленця Карімбаєва. За ним на Степ послали авто. Саїд був радий такому виборові. Карімбаєв мав у собі ту необмежену хазяйновитість і безперечну відданість, якої саме потрібно було для нового підприємства на базі обителі.

Частина комісії на чолі з Лодиженком керувала мітингом, а друга пішла з Саїдом по обителі. Вперше він був так близько біля цих дбайливо і художньо обличкованих дверей. Вся процвіла старовинність, легендарно перебільшувана краса Диханової будови тепер постала

---

[1] Намаз-Гох — соборна мечеть, де моління відбувалося раз два на рік в урочисті дні.

перед ним повнотою. Ось де він, той височенний купол Намаз-Гоху, та арка до нього, про які так захоплено писав поет-історик.

«Той купол був би єдиним, коли б небо не було його повторенням. Єдиною була б і арка, коли б Млечна Путь не стала їй парою».

Сатик Догдуров відкривав найскладніші, давні замки. Коли Саїд відчував утруднення, читаючи той чи той напис на мозаїчній кафельній стіні, на допомогу йому з'являвся Юсуп Ахмат-Аліев. Він з особливою щирістю упадав біля комісії, ніби цією старанністю та догодами замазував якусь свою провину. Всю до кінця перечитав Диханову шестиколінну родословну, вирізьблену на лицьовій плиті порталу соборної мечеті. Саїд не зразу звернув увагу на цього знавця. Ніби між ними ніколи нічого не було. Все втоптано і заглушено тим брудом, яким здавалася Саїдові дружба цього арик-аксакала з Батуллі. Саїд з цікавістю вислухував перекладі, хитав головою замість подяки і рушав далі за Догдуровим, який устигав розкрити інші двері. Безлюддя й порожнеча. Тільки нікчемний, нікому не потрібний мотлох валявся в худжрах медресе. З ніш мечетей зникли всі скрині багатства обителі. Все зникло за одну добу.

Але куди? Комісія повернула до самого Мазару Дихана. Сатик Догдуров стояв біля розкритих до мазару дверей явно здивований. Ці двері були незачинені.

Уже в дверях Саїда гукнув Карімбаєв. Він приїхав підвищено настроєний чи то від їзди швидкої, чи від такого високого призначення його. Тільки гукнув Саїда, але віталися мовчки. Саїд стояв за дверима в темряві мазару і бачив, як єдине Карімбаєве око аж видалося наверх від радісного напруження.

— Як диню засушу! — нарешті вимовив Карімбаєв, нагадавши давню-давню Саїдову обіцянку.

Саїд тільки забурмотів щось, чого не вчув ні Карімбаєв, ні Юсуп, що стояв поруч. Комісія, присвічуючи сірниками, оглядала нефритовий камінь на надгробку Дихана.

Після кожного сірника, як тільки він дотухав, ставало ще темніше. Чорна, сира, затхла просторінь пожирала собою уявлення про обсяг і світ. Вхідні двері вели до мазару через складний коридор, де губилася й та невеличка частка світла, що скупо пробивалася знадвору.

Робилось моторошно.

Біля надгробка лишились четверо — Саїд, Юсуп, Карімбаєв та слюсар Догдуров. Більшість комісії поспішно кидала це трапне, затхле місце.

— Ну, пішли далі,— запропонував Саїд своїм товаришам.

Хто яким словом подали згоду на це. Повертаючись на шелест одягу, Саїд відчув, як ніби щось дихнуло йому в щоку. Блискавично майнуло в голові попередження Синявіна про те, що неодмінно Саїдова кров проллється на закритті. Гойднувся вбік, аж сперся на нефритовий надгробок. Десь, мов гадюки, зашипіли стримувані голоси:

— Крові! Крові зрадників в ім'я аллахове!

— Ллоіллага іллалла!

Останні кроки Саїдових товаришів вщухали десь у дверях. Саїд рушив за ними, майже не вирізьблюючись з темряви тих дверей.

В одну секунду, коли ще не завмер останній звук шепотіння по кутках, Саїд уже був на чорному нефритовому надгробку. Ішани десь у прірві шелестіли одягом. Саїд вдивлявся круг себе, щоб помітити бодай слабкий світляний натяк на вихід. Темрява замкнула його, як у безодні.

Робилося цікаво: а що з цього вийде? Знав, що товариші, зачекавши кілька хвилин, неодмінно повернуться за ним. Вони будуть світити сірники в дверях і дадуть можливість зорієнтуватися. Стоячи на надгробку, Саїд вважав себе захованим принаймні до того, поки з'являться товариші, і тому почував себе тільки злегка схвильованим, але ще рішучішим.

А як хотілося вхопити отут, у темряві, горло ворога і мовчки, щоб не заважали свідки, відвести душу. Який дивовижний вчинок.

Почало набридати й щипати нерви. Час тягнеться, як вік, а знадвору ніхто не повертався.

Зашаруділа коробка з сірниками, і Саїда вже гостро вдарив нервовий струм. Шаруділо в нього за спиною.

Ще не блиснув огонь. Тільки синенька фосфорична смужка переписала чорний простір, як Саїд обернувся і в ту мить...

В ту ж мить Саїд з надлюдською силою ударив ногою в напрямі синенької смужки. Ефект надзвичайний. Тільки по-звірячому гавкнув голос одночасно з огидним

хряпом. Потім гупнуло мертвим мішком об камінну підлогу. З другого боку обізвався одноокий Карімбаєв:

— Саїд-ака! Я тут!..

Чути було, як злісний стогін вихопився з декількох грудей і невидимі постаті шарпнулися на голос Карімбаєва. Заревли, зворушуючи темряву.

— В ім'я аллахове крові зрадників!

— Тримайся, Карім.

Саїд натрапив рукою на високу жердку, що на ній висів баранячий ріг і волос — священні реліквії. Умить зломив ту жердку.

Тріск пересохлого дерева задзвенів у порожньому склепінні. За ним пролунав свист: то Саїд завзято замахнувся жердкою.

— Тримайся, Карім-ака! — гукнув Саїд.

Спантеличені ішани купкою збилися в підземному виході, мало не полосуючи самі себе ножами.

Знадвору вскочили Сатик Догдуров та Юсуп Ахмат. В коридорі на Юсупа налетів старший мулла, з усього розмаху свого важкого тіла повалив його на східці і сам вискочив на двір.

Роздратованого Саїда вхопив Карімбаєв і виніс з мазару, коли Догдуров присвітив сірником.

XXIII

Неймовірна чутка! Серед тисяч на майдані і на подвір'ї паніка.

— Саїда зарізано в мазарі Дихана!

— Кров! Кров!

Саїд в цей час вийшов на верхню веранду в мінареті малої мечеті. Мінарет збудовано в самому передньому кутку на майдані, і кожний міг бачити Саїда з найдальшого місця.

Провокація ішанам не вдалася. Вона навіть обернулася на свою протилежність. Маси зажадали кари обителі!

І треба було заспокоїти, треба було з честю закінчити справу, розпустити ці тисячі трудящих до своєї праці. Треба було припинити підозрілі сутички в натовпі, де міліція та прикордонники ледве угамовували розгарячених людей.

На мінарет до Саїда видерся Лодиженко, а за ним, тяжко сопучи, туди ж зійшов і інженер Синявін. Він

спотикався в темряві на східцях, подряпав собі обличчя. Зібравшись на останній східець, сів на нього, мовчки витирав хусткою своє скривавлене обличчя.

Мимо Синявіна радіомеханік проносив мікрофон, і весь майдан раптом почув глибоке, аж з свистом, зітхання Синявіна та його знамениту в той день репліку:

— Ну й хрещення! А все ж я щасливий, що хоч на старість таке бачив! Он як вона оновлюється, більшовицька Узбеччина! Говоріть, Саїд, говоріть...

Крізь громи оплесків та криків «яшасун» уже рвалися з репродукторів гострі Саїдові слова:

— У кого нерви шашлі підточили, тому можна було б і не йти на цю роботу! Що сталося? Вбили аксакала? А хто сказав, що обитель дешево віддасть нам своє Магометове право? Ми прийшли сюди, як передова, революційна фаланга мільйонних лав узбецького народу, щоб з честю виконати його священну волю...

Тільки на мить спинився. З високого мінарета пролунав не крик, а дикий безумний виск. Всі глянули туди. Старший мулла стояв на лутці вікна, замахнувшись ножем. Ще раз крикнув голосом божевільного: «Крові!» — і знов погрозливо замахав ножем на свої груди. Раптом, як випхнутий, повалився з сорокаметрової височини вниз. Ніхто туди не біг, бо мінарет стояв над скелястим проваллям, з боку обительського садка. Протяжний вигук у натовпі «а-ах...» перекрився Саїдовим голосом з репродукторів:

— ...як революціонери ми прийшли до цієї фортеці заклятих ворогів соціалізму. Взяти фортецю голими руками — це фантазія. Ворог зубами відгризатиметься в кожному закутку.

Слова: «знищимо як клас», «інтернаціональним походом», «перемога комунізму» — переривалися безперервними оплесками та музикою.

Саме в той час з одної темної худжри вийшов старий обительський служник і сказав робітникам, що в худжрі лежить хвора руська жінка. Дехкани та робітники з Радянського степу винесли виснажену жінку. Крайнє знесилення та хвилювання відібрали їй мову. Тільки сльозою ледве відволожилися запалі в орбітах, великі круглі очі. Робітники розшукали в натовпі біля автомашини перелякану Софію Преображенську і здали їй на руки хвору. Обительський служник виправдуючись, признався, що жінку йому доручив правовірний «Вася», який

життям його закляв приховати жінку в худжрі від чийогось ока. Але сам він пішов супроводжувати найсвятішого імам-да-муллу Алімбаєва, а жінка тяжко занедужала...

Ніхто, навіть Софія Преображенська, на руки якій здали робітники нещасну, не впізнали в ній Любов Прохорівну. Розуміючи, що вона потрапила вже до рук рятівників, Марковська була й рада, що невпізнаною лишилася в таку критичну мить свого життя.

Заводським авто повезла її Преображенська до голодностепської лікарні.

XXIV

Ще два дні сидів Саїд у Карагаші після цього врочистого і такого багатого на переживання дня. Класова помста дехканів та робітників бураном прокотилася по обителі. Треба було сильної революційної руки, щоб скеровувати той буран, стримувати розпалені настрої мас. Стримував він їх наскільки міг, та баї, ішани обительські довго не забудуть цих днів.

Саїд запропонував комісії ухвалу: просити Карагашський виконавчий комітет Ради трудящих притягти всіх баїв та мулл Карагаша до суворої революційної відповідальності за приховання обительських злочинців від органів Радянської влади.

— Нас розстрілювано всілякою білогвардійською контрреволюцією просто за те, що ми належали до партії комуністів-більшовиків. І ми цієї відповідальності з себе не знімали. А вони... В саме наше серце звідусіль пускають своє отруйне жало. Нехай беруть на себе труд довести свою невинуватість перед революцією, перед соціалістичним нашим походом. Для нас досить визначення, що він класовий наш ворог, а ступінь заклятості такого ворога давно вирішений. Ми настоюємо на такій ухвалі. Інакше прорублена нами сьогодні робота стане лише посміховиськом і... зброєю в руках помилуваних нами ворогів. А в нас найвідповідальніша кампанія посіву проходить в Степу!

Довелося голосувати. Саїд, як голова комісії, голосував не просто — хто «за» і хто «проти». Він просив піднести руки тих, хто хоче продовжити і закінчити розпочату справу боротьби з обительською контрреволюцією.

Ухвалу таку винесено, терміново передано місцевим

органам. Саїд і тут домігся негайного розгляду цієї ухвали Всеузбецької комісії по організації дитячого санаторію. Так проводив Саїд-Алі закриття обителі Мазар Дихана.

В Карагаші знов, як у дні переворотів, заклекотіло життя в гострих класових схватках. Комсомол з молодечим запалом брав якнайактивнішу участь у реалізації постанови партії та влади. Владою ухвалено виселити за межі Середньої Азії дзадцяти трьох баїв, а майно їх конфіскувати і передати частково колгоспам, а частково радгоспові нового дитячого санаторію. У байських садибах зловлено сімнадцять обительських ішанів і разом з господарями тих садиб віддано до органів влади.

Саїд одержував привітання від кишлаків, заводів.

Гоєв повідомляв, що посів почали всі дільниці. Дільниці змагаються за більшовицьке проведення сівби.

Серед повідомлень з Степу було і щось про жінку, яку врятовано з обительської худжри, «жертву ворожого терору», як сповіщалося Саїдові. Та в вихорі загального піднесення й турбот не надав тому значення.

XXV

Неначе після довгої розлуки або перед розлукою випадково зійшлися друзі в готелі «Інтурист». Радянський степ з кожним днем перетворювався з об'єкта турбот на надійну гавань, куди з останніх сил добирається корабель до міцного причалу...

Саїд-Алі глибоко зітхнув і промовив: «От і все!»

Причалив. Треба зібратися з думками, підсумувати складну й таку вдячну подорож. Мухтаров висловив ці слова, перекидаючи погляд з Щапова на Лодиженка. Лодиженко, шкандибаючи, підійшов до Саїда, сів біля нього на широкій, під шкіру обтягнутій канапі і заговорив, удаючи спокійного:

— Звісно, все. А що ж іще? Ти сьогодні навіть не палиш зовсім.

— Ха-ха-ха! Не сьогодні, Семене, а все життя. Розумію твої намагання заспокоїти, та мені здається, що заспокоювати треба вас, товариші, а не мене.

По черзі подивилися один на одного, розсміялися безпричинним теплим сміхом. Щапов запалив цигарку, другу запропонував Лодиженкові.

— Ніби пересадки чекаємо на вокзалі,— не знати до чого і з якого приводу промовив Щапов.— А може, я вам зайвий?

— Що? — Саїд підвівся з канапи.

— Та бач... Ніч настала, елегійні настрої напосідають, і сидимо ми, як загубили щось. «В с е»,— кажете, товаришу Мухтаров,— і воно так прозвучало, що дійсно ніби в с е...

Лодиженко перебив Щапова:

— Терпіти не можу отого холодного «викання»... у вас з Саїдом!

Зробилося ніяково. Саїд і Щапов дивилися один на одного, винувато вишукували в думках найкращого виходу з цього незручного становища.

— А й справді, Щапов, що це значить? Скільки разом пережито, яку силу натиску витримали, а ніяк не можемо... щоб відчути себе ближче. Невже у вас так багато друзів?

— Знов у «вас»? Та що це, чорт би його взяв, на брудершафт вам треба випити? Можу й це організувати, будьте ласкаві.

Лодиженко підійшов до телефону, викликав буфет.

— Випити мені зараз-таки захотілося, але не на брудершафт. Щапов! Хочеш, тобто не будеш гребувати ще й таким другом, як я? Пережито нами багато, не однакові й натури в нас, та здружитися нам було, ой, яке широке поле!

— Чи хочу я, Саїд-Алі? Ви...

— Ну, ну, я тебе «викну»! — погрозив Лодиженко телефонною трубкою.

— Саїд-Алі! Ти... ти ще не мав такого друга, як я.

— А я? — знов утрутився Лодиженко.

— Та він,— погодився Щапов.— Ми жили і боролися за одне діло, а на себе не зважали.

— І інколи це дуже корисно,— вставив Саїд.

— Вірно, інколи так. Ми друзі давні, пов'язані одною класовою пуповиною, одною ідеєю. Хотіли б ми чи не хотіли того, але дружили й дружимо. А склалося, що ми якісь чужаки!

— Дурниці, Щапов, клянусь, дурниці. Просто не було коли про це подумати. От, сказав я «все», і справді — в с е!.. Не тому, що вирвалося слово, а тому, що машину вже по-справжньому пущено...

Саїд замовк і підійшов до вікна. В чорних просто-

рах вирізьблювалися контрастні мережива новобудівель, каналу і навіть гір, освітлених десь знизу повним місяцем. «Прекрасна, ніким не змальована картина! — збігло на думку в ту ж мить.— Людина живе не самим матеріальним життям. Власне, і це матеріальне, тільки іншої, високої організації. Нервова система, як запорошені струни на засмальцьованій скрипці, на якій давно не грали, потребує хоч інколи гри. Треба майстра, треба хороший душ, щоб бриніли вони вповні чарівним голосом...»

Перед очима — нічний краєвид нового в історії людства міста. Щоб зазирнути в соціалістичне майбутнє, не треба напружувати мозку. Треба тільки охопити всю цю гармонійну реальність, де ніч лише прикриває і скрашує невід'ємні залишки старого, що, як багно, налипає на колеса соціалістичного походу, намагається бруднити найкращі асфальтовані вулиці. Ніч у Степу, як тінь рембрандтівського малюнка, відтіняє скинуту з рахівниці життя деталь, контрастно підкреслює народження й вічність.

Щапов підійшов до Саїда, поклав на плече руку, подивився в очі.

— Спочити закортіло? — запитав і лише тоді зрозумів, що запитання прозвучало алегорично.— Пробач...

— Що ж, відпочинок тілові, як харч,— завжди потрібен. А душі наші... спочивають у борні за справжнє майбутнє народу. Просто кажучи, ми надто горючий матеріал. А тут ніч ось яка! Зачудувався цим «ноктюрном», бо таки є чим, чорт побери! Знаєш, оце якусь мить мигнуло, що я біжу по хруському примерзлому грунті в Голодному степу біля п'яти років тому. Аж страшно стало, щоб зараз оце тільки розпочинати... А мені гукають: «Вода сюди не піде!..»

Лодиженко з буфетником ладнали стіл, запросили товаришів до вечері. Дві коробки рибних консервів, масло, варена картопля, мариновані огірки та кращі керченські оселедці — закуска, варта зустрічі на такому натхненному «причалі».

— Та ти що, справді пиячити збираєшся? Коньяк, нарзан!

Переглянулися, ніби вони в чужу малину вдираються попід парканом. Щапов перший сів за стіл.

— Ну, товариші тверезники, немає чого позувати перед ідеологією. Все рівно прозвучало так, ніби ми зди-

вувалися з появи на столі нарзану, а не коньяку. Коньяк так коньяк. Я за те, щоб... його попробувати. Така чудова ніч.

А коли випили, то й розмова стала гарячішою. Щоправда, випили по дві чарки тільки Щапов та Лодиженко, а Саїд обмежився однією. Але не хміль, справді, спричинився до захоплюючої розмови. За столом ці троє людей, в цілому єдиних своїми цілеспрямованнями, кожен по-своєму відчували потребу лірики. Лірики повнобарвної, як світло та повітря в нових корпусах будівель!

Лодиженко раптом заговорив мовою безнадійного мрійника. Як приємно поговорити з товаришами про те, що переслідує тебе день і ніч, усе життя, що, зрештою, таки спалить тебе остаточно. «Горючий матеріал!..» Хочеться ще більше горіти, хочеться палати полум'ям і ним присвічувати стежки мільйонам. Він шкодує, що став не поетом, а будівельником!

— ...будуєш, будуєш. Будова переростає тебе, здрібнюєшся перед нею, як пігмей, наростає почуття, що ти раптом стаєш тут ні до чого... «Так складається життя»,— мудро пророкають байдужі регістратори календаря... Доба побудови соціалізму, оновлене цією добою суспільство, взаємини людей і нові почуття, нові радості, повнота!..

— Гаразд! То сядь і пиши. Пиши трактат, нарис, роман. Це вірно, абсолютно вірно. Самому хочеться творити, ну, так, товариші, хочеться... І відчуваю, що можу творити тільки одне — будувати. Творець — моніст, і смертний він.

— Генії визволення трудящих не вмирають,— вставив Щапов.

Саїд рвучко спинився, подумав. А Щапов продовжував свою думку:

— Наш Степ теж геніальність, що ніколи не вмре, як реалізована ідея.

— А й справді, Семене: Радянський степ невмирущий! Ти, Семене, скаржився якось, що не маєш здібностей поета і достатнього матеріалу. Невже так-таки й не маєш? За здібності не сперечаюсь. Але ж матеріал... Єсть у тебе й кохання... Єсть, єсть! Його тільки треба, не соромлячись, усвідомити самому, треба зрозуміти і пройнятися живодайним почуттям любові, особливо в той час, коли її крихкий і беручкий ріст перемагає своє дитинство. Така квітка набрунюється в темні,

росяно-холодні ночі, щоб променисто розцвісти, змагаючись із ранковим промінням сонця... Поетам треба написати про таку боротьбу й любов, щоб ми, саме ми, будівники соціалістичного суспільства, зрозуміли б її, відчули б і зробили фізично нормальні, морально високі висновки. Щоб це був вищий ступінь культури людської моралі.

Саїд устав з-за стола. Уже й не їв, а більше ходив по кімнаті або сідав на вікно й дивився на мальовничий краєвид, що підливав пального в його вогонь.

— Моє життя... це дрібниця, Семене, моє життя. А от життя таке, як у... Назіри-хон, воно, справді, виняткове. Ви б знали, товариші, як вона хапається за найменшу можливість якнайширше, найповніше розцвісти! Їй хочеться всього: і будувати, і керувати, і любити, і співати... Та ти не соромся, друг! Винятковий випадок. В цій людині втілюється вся жага трудящого люду відсталої країни, визволеного з пригноблення та віковічного горя. Він прозріває і захлинається, щоб усе встигнути охопити. Хоче озброюватися, здобувати перемоги на соціалістичних будовах, хоче музики, поезії... А життя ж має свої терни, висловлюючись банально. І вони її колють...

Саїд навіть загубив уже попередню нитку розмови, сам захопився історією Назіри-хон, дивну долю якої він так близько й щиро відчув.

— Признаюся... Я заздрю тобі, Семене. Ця дівчина любить тебе, а я не розумів цього як слід. Тепер я розумію все. Вона заслужила право на взаємність. Вона любить музику, приходила до мене слухати скрипку. Бавить Тамарочку й учиться співати в супроводі моєї скрипки. А ти чи й догадуєшся про справжню, людську суть тих одвідин.

— Ну, і які ж наслідки цієї дивної учоби? — запитав Щапов.

— Наслідки? Не знаю. Мені чомусь здається, що я й цим досяг максимально можливого. Давайте вважатимемо його все ж етапом. Сьогодні цей «етап» закінчено! Мені тільки хотілося сказати вам про це, друзі мої, сказати про це Семенові, «розчарованому» будівельникові, закоханому в прекрасну Назіру-хон поетові...

XXVI

Надходила пора закінчення й здавання заводу для експлуатації. Саїд-Алі Мухтаров, як на прогулянці, ходив із цеху в цех. Інженери, робітники по-святковому вітались з ним. Навіть машини в розчищених від риштувань цехах ніби всміхалися Саїдові блиском своїх деталей, мовчазною потужністю. В дрібномонтажному цеху його несподівано спинив робітник, що працював уже на виробництві позапланової продукції заводу.

— Товаришу Мухтаров! — звернувся робітник, трохи ніяковіючи.— Можна вам дещо сказати?

— А чого ж? Звісно, можна. Може, зайдете по роботі до контори?

— Та ні, тут справа невідкладна. Я колись працював і в Степу, ще напочатку. На тунельній дільниці у інженера Маціевського познайомився з одним диваком, може, знали такого — Вася Молокан?

— Знаю такого, добре знаю! Що з ним? Давно вже я не бачився з цим... диваком.

— Зараз оце приходила моя дружина і каже, що він з'явився до мене на квартиру. Чорт його знає, що за людина, де він тинявся. Ніби аж із Туреччини, чи що, повертається.

— Ого, аж із Туреччини? То це, справді, цікаво. Про це слід іще декого б сповістити...

Робітник перебив Саїдові слова:

— Він так і просив — повідомити товариша Мухтарова, а за решту, каже, не турбуйтеся. Скажіть лише, що в мене важлива державна справа. Так і каже — «важлива державна справа».

— Так, так, державна справа... Яка ваша адреса?

В супроводі Харлампія Щапова та Августа Штейна, який саме перебував у Ташкенті, Саїд-Алі застав Васю Молокана на квартирі робітника. За столом, розіклавши купу найрізноманітніших посвідчень, довідок і мандатів, Молокан рихтував їх хронологічно і складав у папку з написом: «В. Молокан. «Моє «легальне» життя, 1917—192... рік».

— Порядок даю, товаришу Мухтаров. Я ж старий бурлака!.. Не належу до тих — будемо говорити мовою корана — до кого боги «посилають ангелів для невідкладних потреб». Зараз я — скорше один з старих «шайтанів, побиваємих камінням!..».

На ньому був прекрасно пошитий [illegible] брунатний костюм. Скраю на столі лежав [illegible] новий капелюх, біля стола збоку стояв [illegible] чемодан з розкритими замками.

Саїд-Алі підійшов і привітався за руку з [illegible]. Це, зрештою, потрібно було і для Штейна, бо з поводження Молокана він відразу ж зрозумів, що законспірований для присутніх тут товаришів Молокан уже скінчився. Сталося щось нове.

— Ну, номер я вам скажу, Вася! Виходить так — «у с е», товариші... З чим повернулися, бурлако? — перший заговорив Саїд-Алі.

— Звичайно, з чим повертаються з пекла, Саїд-Алі... Відламую собі пекельні ріжки, лагоджусь до ангельських крилець... «В с е», як є! Де не ходив, а ночувати додому кличуть...

— Додому?

— Додому, товаришу Штейн. Трохи я не доробив дечого тут у вас, моя провина, та вона має «смягчающие вину обстоятельства».

Штейн нерішуче озирнувся на присутніх і таки запитав:

— Утік?

— Боронь боже, за кого ви мене маєте? Цього гусака цієї ж ночі мусите забрати в одному кишлаку... А я маю на увазі ту рибку з Ширам-шахе... Раптово виїхав до форту Курам, де розташована його основна база торгу імперськими магазинними гвинтівками та боєприпасами для мусульманського населення. Треба думати, що мулла Молокан у того битого шпика зараз на гострій підозрі... Ось у чому основна графа, товаришу Штейн. Коли б не той карась, то цю рибку, Преображенського, я б вам давно здав до архіву... Беріть тепер, а я...

Він довго й уважно розповідав. Розповідав про свою «багату враженнями» подорож через кордони з явками від Преображенського та в супроводі імам-да-мулли Алімбаєва.

— Ну, Алімбаєва я вам тепер дати не можу, товариші. Я розумів, що він останній раз прориває ться через кордон, щоб більше не повертатись. Звичайно, і там від нього для нашої країни користі мало, тільки шкодитиме. А гірські стежки вузькі часом бувають, провалля глибокі... Людина заговорила про свої підозри щодо моєї персони. Ну... не розминулися на стежці. Визнаю, позба-

вився. Більше Алімбаєв не буде шкодити, в цьому можуть посвідчити гірські провалля.

— Коран той справді у вас? — нетерпляче запитав Лодиженко.

— Коран що? Звісно, коран у мене. Але це дрібниці в порівнянні з деякими іншими документами, з якими зараз мене запрошують товариші з Москви. Певне, доведеться повертатися до старої контори, загулявся я тут у вас, набурлакувався. А коран — будь ласка.

Молокан дістав з чемодана товсту позолочену книгу і, розгорнувши на першій сторінці, поклав її на столі перед Саїдом-Алі Мухтаровим. Дрібною арабською в'яззю, ще не задавненим чорнилом було там написано: «Аллагу абкар. В ім'я бога милостивого, милосердного. Допомога прийде від мужів правих, від королівства сильного, з держави великої. Тоді правовірні очистять себе від скверни зоряного знака, противного аллахові. І хвала богові поллється на землях мусульманських...»

А під цим, уже не в формі сури з корана, дописано: «Дванадцять перших мужів країни кров'ю власною підписали тут свою клятву врятувати Узбеччину від більшовиків. Аллагу акбар. Ці мужі достойні милості твоєї, о господи Магомета!»

Першим у списку значився «Аміджан Нур-Батуллі, правовірний Мірза Амін-Аріфов». Саїд-Алі швидко скинув оком на той список і закрив палітуркою.

— Гадаю, що коран з цим списком «правовірних» ще згодиться тій же «конторі», товаришу Молокан. Цікавий подарунок ви принесли.

— Дивіться, вам видніше. Але ось що, товаришу Штейн, гадаю, що ви ж розумієте: в цім товаристві я можу все говорити.

Штейн озирнувся, потис плечима.

— Ви такого вже тут наговорили, що, по-моєму, більш копи лиха не буде. Давайте, що у вас?

— Преображенський...

— У чемодані чи де?

— Майже в чемодані. Завтра раненько я... згодився супроводжувати його через кордон. Боюся, що це вже пастка для мене. Та це дрібниці... Його вже треба забрати, товаришу Штейн. Моя зустріч з ним призначена в горах... Чи справлюся я з ним, як з Алімбаєвим? Бо знаю, що рудий полює на мене, як і я на нього...

Присутні дружно засміялися.

— Стривайте, мало не забув: в обителі був старий служник. Він мені допомагав... Це той, товаришу Штейн, що приховав у худжрі...

Штейн ворухнув рукою.

— Все ясно, товаришу Молокан. А з «[illegible]» я вже маю директиву про ваш негайний поворот до Москви. Переночуєте у мене, речі ваші в повному порядку.

XXVII

Нове призначення Саїда застало його зовсім несподівано. Ще газети докладно передавали деталі приймання та пуску ташкентського гіганта сільськогосподарського машинобудування. Величезні фото нового випуску слединґів та вакуум-машин, поруч портрети ударників — робітників будівництва — і серед них — начальник будівництва Саїд-Алі Мухтаров. Знову нариси з його бурхливої біографії, нарешті, список нагороджених державою ударників будівництва. Першим у тому списку йшов: «Саїд-Алі Мухтаров, інженер, начальник будівництва, член КП(б)Уз з 1919 року, нагороджений орденом Леніна за вміле керівництво, своєчасний пуск заводу і допомогу Радянському степові в посівній кампанії».

Раптом — це призначення.

Коли запитали телефоном, чи не має Мухтаров якоїсь облюбованої для себе роботи, відповів, що навіть не думав про це. В ЦК КП(б)Уз говорили з ним про нову пропозицію, але ж усе це мало надто не конкретний характер. А сьогодні вже вітають з новою працею.

Його призначено на начальника будівництва великого Східнопромислового металокомбінату! Перші привітали від уряду Узбеччини, коли принесли це писане призначення, затверджене в Раднаркомі СРСР. Директор нового Сільмашу Харлампій Щапов невідомо як прочув про це призначення Саїда, прибіг до нього.

— Ну й ну! Я не вітаю, а просто прибіг... Як гадаєш, Саїде, сильні ми чи ні? Ну, Саїд-Алі... Пам'ятаєш, в «Інтуристі» у Лодиженка ти говорив про смертність будівників?

— Покинь, Харлампію, ти вже дурниці говориш. Я говорив про геніальні ідеї.

— І про будівників!.. Чудово! Весь світ відчує, що ми

тільки починаємо, власне, почали, але почали вже назавжди! Ні, я таки вітаю...

І вирішено тоді вдвох: перед від'їздом влаштувати у Лодиженка в Степу товариську зустріч. Для цього викликати з Кузнецькбуду Гоєва, з Москви каспійського бурлаку «Васю Молокана», запросити друзів із Степу тощо.

Того ж вечора пішли до Євгена Вікторовича Храпкова і застали в нього інженера Синявіна.

— Чув я від Євгена Вікторовича про чудесну вашу затію. Пропоную зібратись у мене в новій квартирі у Кзил-Юрті.

— Думалося в Лодиженка в готелі, Олександре Даниловичу. Там ресторан і все таке,— спробував Саїд-Алі резонно заперечити.

— Що — «там ресторан»? — навіть звівся з стільця старий Синявін.— Ресторан — це люди, а люди — це ми! Лариса Іванівна за тим і послала. Дочку мою пам'ятаєте? В Москві вчиться, на літню практику в Степ прибула! Сказала: «Через мій труп, якщо не в нас!» Вона у мене командир... Та ми, власне, це в Степу цілком уже вирішили, значить ініціатива за нами! То давайте ваш список.

XXVIII

Вечір зустрічі друзів мав відбутися в призначений день. На вокзалі ташкентський поїзд зустрічали Синявін і Лодиженко.

Перон уч-каргальського вокзалу за ці роки значно змінився. Високе покриття по всьому перону ховало пасажирів та зустрічаючих від палючого сонця вдень і від роси вночі. Пристойний буфет, столики, лави біля нього завжди оточувалися жвавими пасажирами. Радіомікрофони зв'язували Уч-Каргал з центрами краю.

— Ви знаєте, Семене, наш Степ так благородно впливає на сусідів,— заговорив Синявін, оглядаючи перонний буфет.— Просто Клондайк...

Синявін утаїв від Лодиженка те, що на вечорі зустрічі згодилася бути й Назіра-хон. Та з листа Саїдового той догадувався, що під фразою «і ще дехто приїде» таїться ущипливий і бажаний йому, Семенові, сюрприз.

Але ж то були тільки догадки. А як хотілося молодій людині не розчаруватися в них!

Першим вийшов з вагона Харлампій Шапов. Обоє зустрічаючих не тільки встигли привітатись з ним, а й поговорити, доки, нарешті, почали виходити й інші. Останнім вийшов Саїд-Алі Мухтаров, супроводжуючи кількох молодих жінок і серед них, немов свіжу лілею, екзотично вражаючу квітку — Назіру-хон.

Виходячи з вагона, вона лиш кинула очима, як лань, пробігла ними по головах на пероні і не змогла приховати приємного дівочого засоромлення. І й усміхався той самий, тепер омріяний «джигіт» Семен Лодиженко. Уже біля машин, перед тим, як сісти в них, Лодиженко гукнув до Синявіна:

— Значить, по наміченому маршруту, Олександре Даниловичу?

— Так. Давайте ви перший.

Мухтарова Синявін узяв до себе в машину. Десь за вокзальним висілком, на асфальтовім шляху, Мухтаров запитав:

— Це ж що за маршрут у вас, Олександре Даниловичу? Чи не весільний якийсь маршрут вигадав Лодиженко з радості?

— А знаєте, ви майже вгадали, Саїд-Алі. Та я дозволю собі все ж таки приховати від вас цю нашу таємницю. Ну, дозвольте один раз. Більше не буду.

Машини не пішли простим шляхом понад трамвайною колією на Кзил-Юрту, а повернули майлісайським шляхом. Посадка шовковиці з обох боків, асфальт між аричками й майже дозрілі лани бавовнику навколо, скільки око бачить, робили ці місця зовсім не впізнаваними. Саїд здригнувся від внутрішнього хвилювання. Адже все це він лише старанно виписував у своєму проекті, а зараз ледве впізнає в натурі!.. Знову згадався ранній приморозок, хрумтіла приморожена корка пустельної пилюги під ногами... Комісія... «Вода сюди не піде, горизонт під гору нижчає...»

— От тобі й шайтаном чи аллахом проклята пустеля! — не втримався, уголос проказав.

Синявін мовчки поклав йому на руки свою теплу долоню. А це ще більше схвилювало захопленого Саїда.

Перехопились через перехрестя сифонів і завернули знов до гір. У розкошах зелені показалась лікарня Радянського степу.

— За Тосею Трохимівною заїдемо? — висловив догадку Мухтаров і озирнувся на задню машину, де з по-

дружжям Гоєвих їхав Євген Вікторович Храпков. Привітав його рукою, радісний, немов оновлений враженнями Степу. В тому привіті Храпков зрозумів зовсім інше: «Лікарня, з якої він розпочинав своє нове життя, хоч і з великими труднощами, але ж привела його в дружню родину комуністів, радянських патріотів!» І теж схвилювався, заграло серце, змокріли очі.

— Тося Трохимівна працює в поліклініці Кзил-Юрти,— аж згодом відповів Саїдові загадково настроєний Синявін.

Машини зайшли на подвір'я лікарні. Газони, квітники. Немає тієї ями біля трансформаторної будки, де у власній крові захлинався Саїд-Алі.

— Євгене Вікторовичу, на хвилинку. Е, ні, Саїд-Алі, це сугубо лікарська таємниця.

Одійшли вдвох із Храпковим аж до трансформаторної будки. Саїд-Алі бачив, як у розмові спочатку стривожився Храпков, потім кинувся назад, до гурту, але, затриманий Синявіним, поволі заспокоювався.

— Є пропозиція зайти оглянути лікарню. Ага, ось і адміністрація. Доро Остапівно, приймайте гостей, показуйте, хвастайтеся...

Синявін намагався вдати з себе безстороннього, навіть дещо байдужого господаря. Та від Мухтарова не міг приховати глибокого внутрішнього хвилювання щирої, до краю переповненої переживаннями, людини.

Чинно зайшли до головного корпусу лікарні. Санітарки, сестри одягли всіх у білі, з характерним лопотанням, випрасувані халати. Дора Остапівна щось упівголоса пояснила жінкам. Саїд нічого того не розібрав, заглиблений у власні думки. Перехоплював змовницькі погляди Синявіна з головлікарем та з Храпковим, по-своєму їх розумів і завжди останнім заходив у палати.

Любов Прохорівна схопилася з ліжка, ще коли медсестри кілька хвилин тому принесли їй телеграму.

— Вітальна телеграма вам, Любов Прохорівно,— мовила одна з сестер.

— Вітальна? Мені? — здивувалася хвора, хапаючись за халат, перед тим як узяти з рук сестри телеграму. В грудях защеміло, в очах зірки заграли. Хто ж, як не Саїд, мусив би, зрештою, дізнатись від лікарки про її інкогніто в лікарні і прислати вітальну телеграму! Адже вона видужує. Краєчком свідомості припускала і те, що

телеграму могла послати Марія — не [illegible] вістка від дочки... Але ж — «вітальна»...

«Вітаю поверненням до життя передайте мою подяку товаришам за запрошення на зустріч друзів у Степу. Це почесне місце в зустрічі посядете ви шановна Любов Прохорівна Радий тому бажаю щастя Виїжджаю найматись Поцілуйте від мене друзів у першу чергу Саїда-Алі Чудова людина Тисну руку Ваш *Вася Молокан*».

Кілька разів перечитала телеграму, розставляючи непередані з умов телеграфу знаки пунктуації, доповнюючи відсутні, але логічно потрібні слова. «Вася Молокан» — літня людина, винятково передбачлива в її критичному становищі...

...В уяві постав завулок у вечерній сутіні. Вона раптом відчула, що їй треба повернутися додому, помітивши силует постаті під високим дувалом. Але постать рушила від дувала просто до неї. «Він!..» — в ту ж мить збагнула... і вся немов скам'яніла, обважніли ноги.

— Що ви тут робите, товаришу Федорченко, о такій пізній порі? — запитала, стримуючи дрижання голосу. А він дрижав, бо тремтіли ноги, тремтіла душа.

— Чекаю вас, товаришко Марковська. Мушу допомогти вам з тим листом...

Владно простяг одну руку, вимагаючи лист, а друга була в кишені. Любов Прохорівна уявила собі і руку в кишені, і зброю.

— Що ви... хочете від — мене? — Ледве стримувалася, щоб не зірвався голос на істеричний вереск.

— Пройдім, будь ласка, в оцю хвірточку, все буде зрозуміло.

Напівобняв за талію, але так, що вирватись їй не було як. За хвірткою до них прилучилося ще двоє... В глиняній хаті з товстими стінами, як у мішку, з нею навіть не говорили. Преображенський тільки поглянув на заголовок — адресу листа до Ташкентського ДПУ, сховав його до своєї кишені...

— Ну, ось і домовилися ми з вами, товаришко Марковська,— промовив Преображенський аж на світанку, коли вони усі четверо прибули розбитим авто в якийсь гірський кишлак. Зв'язану її вкинули до вогкого приміщення і залишили...

А розбудив... Вася Молокан. Розв'язав, заспокоїв.

— Недобре самотній жінці писати такі заяви... ДПУ,

знаєте, орган влади. Не знаю, що ви там написали...

— А нічого особливого... Тільки... Мені не подобаються дії вашого шефа. Він заважає повернутися мені до життя...

— Суріозна графа!.. За таке круте повернення до життя відкручують голову. Коли б я не поважав Саїда-Алі, певне, і не довідався б, що ви в такій скруті.

— Значить, відкрутять мені голову? Преображенський? — допитувалася, відчуваючи, як холоне вся.

— Він! Це людина твердої графи, скажу вам по секрету. А чи відкрутять... певне, що ні, коли будете розумною жінкою.

— Не знаю за собою таких якостей. А хотіла б... У мене мала дочка, товаришу... Вася Молокан.— Любов Прохорівна заплакала.

Молокан мовчав. Довго думав, не ворухнувшись, на тому ж самому місці, на якому став, розв'язував полонянку. Нарешті тихо, зовсім в іншому тоні заговорив:

— Що я спільник Преображенського, ви це знаєте. Але про те, що... друг Саїда-Алі, прошу і не догадуватися... Беру вашу голову на свій клопіт. Цієї ночі ви «втечете»... Мотузи нехай лишаються, скажімо, отут, віконечко виставите і якось... Словом, на вулиці вас «схоплять» ще раз... Не галасуйте, але... пручайтеся, як годиться добропорядочній жінці, коли на неї чинять напад. Нічого не допитуйтеся, бо це будуть узбеки. Знайте, що ці люди не скривдять вас.

— Що зо мною зроблять? — покірно запитала.

— Переховають. Доведеться почекати слушного часу... Постараюсь простежити за вами...

— Як спільник Преображенського?

— І... як друг Саїда-Алі!.. На всяк випадок, забудьте про це останнє і найкраще було б ніколи не згадувати навіть самій собі про цю нашу розмову...

Пішов не попрощавшись. Важко було наляканій, збитій з життєвої норми жінці розібратися у всьому тому, вірно зрозуміти цю дивну людину. Чий він спільник, кому друг?

Вітальна телеграма з Москви від Васі Молокана лиш краєчком відкривала бентежні таємниці минулого. Почула, як без стуку відчинилися двері, злякано обернулась... Саїд-Алі не дочув якогось попередження Тарусіної біля палати і не добрав, чому саме його ведуть жін-

ки до цієї палати. Увійшов, делікатно притримавши під лікоть Дорою Остапівною.

Біля першого ж ліжка побачив Любов Прохорівну. Схудлість обличчя, глибока замисленість в очах робили її значно молодшою своїх літ. Саїд-Алі від несподіванки став. Знов щось говорила Тарусіна — не чув. Тільки бачив, як ворохнулася постать біля ліжка. Спочатку посмішка, немов хвиля від надбережного вітерця, зачепила і розбудила з тяжкої задуми те скорбне, прекрасне обличчя.

«Ні, це вже не та «повінчана православна»! — блискавкою сяйнула посмішка, на мить пірнувши потім у якесь небуття. Далі пересмикнулася болісною гримасою, бризнули сльози. Обома руками кинулася вперед, назустріч. З рук випав телеграфний бланк. Саїд підхопив телеграму, хотів повернути їй.

— Тамарочка! — вирвалося вистраждане ім'я любові. В цю мить це не було лише слово, яким людина озвалася, порушивши таку хвилину крайнього напруження,— це був зойк душі. В ньому: і мати, і дружина, і скарги, і радість! Жінка поточилася, упала на мужні руки Саїда-Алі Мухтарова.

І зовсім несподівані, лише глибокою людяністю та щирістю продиктовані оплески друзів заглушили ридання жінки.

— Заспокойся, Любов моя! Тамарочка вдома... Може б, ти прилягла? Ми завдали тобі...— Саїд розумів, що говорить не те, мав би сказати їй про щастя зустрічі, про муки чекання її...

Та тільки зітхнув, сприйнявши скорену голову Любові Прохорівни собі на груди.

— Саїд-Алі! Чи не постаріли ми в борні?..

— Помолоділи, Любов моя!

Фергана — Київ
1926—1955

ПРИМІТКИ

РОМАН МІЖГІР'Я

Вперше надрукована окремим виданням 1929 р. перша книга, 1934 р.— друга. Роман неодноразово перевидавався, входив у всі прижиттєві збірки творів Івана Ле. Друкується за виданням: Іван Ле, Твори у семи томах, т. II. К., «Дніпро», 1969,— підготовленим автором.

Конкретний задум твору виник під час роботи Івана Ле в Узбекистані.

Письменник так згадує про цей період: «...Поїхав на стажування, працював інженером на іригаційних будовах Узбекистану. Тут на матеріалі іригаційного будівництва написав свій перший двотомний «Роман міжгір'я». Це й стало «дипломною роботою» на звання «інженера людських душ». Так я назавжди поєднав своє життя з літературою» (Иван Ле. О времени и о себе. «Радуга», 1976, № 2, с. 49).

Про початковий етап творчого пошуку теми твору Іван Ле розповів у статті «Як я працюю над «Романом міжгір'я»: «17 травня 1926 року в кишлаці Алмаз я почав писати повість «Сонна Красуня». Чому саме «Сонна Красуня»? Місто Фергану всі тамтешні європейці звуть Сонною Красунею. Фергана, дійсно, вражає зовнішнім виглядом якоїсь приспаної постійним сонцем. Та розкішна зелень, те дзюрчання аричків, шум водоспаду в саї — все це чарує, але чарує пасивною красою. Мені хотілося подати її — оцю зовнішньо пасивну «Красуню» — насиченою внутрішнім бурханням життя. Оце саме «бурхання» лягло в основу в усіх варіантах «Роману міжгір'я». «Сонна Красуня» — це перший варіант...» (Іван Ле. Твори, т. II, 1933, с. 191—192).

Спроби завершити цю повість були безуспішними. Новий твір «Адат» (1926), як розповідь інженера-гідролога, теж залишився незакінченим.

У 1926 р. Іван Ле записує план-конспект твору «Басмач», в центрі якого — трикутник: Саїд-Алі Мухтаров — Любов Прохорівна — лікар Храпков.

Від цього матеріалу письменник переходить до ширшої соціальної проблематики дійсності, що починає визначати характер загального задуму роману.

Критика активно відгукнулася на появу першої книги «Роману міжгір'я», високо оцінила роман, вказуючи водночас на суперечності, двоїстість у характері головного героя твору, його поведінці, змалюванні світу його почуттів. Це в основному визначило характер подальшого редагування тексту, спрямування авторської правки і саморедагування при опрацюванні основного тексту. У всі нові видання (починаючи з 1930 р.) Іван Ле вносив зміни, доповнення, виправлення різного характеру.

У новій редакції роман (книга I і II) був опублікований в 1935 р. Тут Іван Ле вніс велику кількість змін і доповнень ідейно-художнього характеру. Автором написано ряд нових розділів, що глибше розкривають сутність соціального конфлікту, переконливіше змальовують позитивних героїв твору.

1953 р. Іван Ле видає роман у значно переробленій редакції. З роману вилучено або інакше висвітлено сцени зустрічей Саїда-Алі Мухтарова з Любов'ю Храпковою, цей любовний конфлікт відступає на другий план.

ЗМІСТ

«БОРОЗНОЮ ВІКУ». Віктор Бєляєв 3

. РОМАН МІЖГІР'Я. Роман 25

ПРИМІТКИ
686

•

ИВАН ЛЕОНТЬЕВИЧ ЛЕ

Сочинения в семи томах

ТОМ ПЕРВЫЙ

Составитель **Ирина Терентьевна Ле (Мойся)**
Титульный редактор **Я. В. Баш**

Киев, издательство
художественной литературы «Днипро», 1982
(На украинском языке)

Редактор **С. І. Шевцова**
Художник **П. Т. Вишняк**
Художній редактор **О. Д. Назаренко**
Технічний редактор **І. О. Селезньова**
Коректор **Т. В. Грузинська**

ІБ № 1499

Здано до складання 31.08.81.
Підписано до друку 17 06.82.
Формат 84×108$^{1}/_{32}$.
Папір друкарський № 1.
Гарнітура літературна. Друк високий.
Ум. друк. арк. 36,12 + 1 вкл. Ум. фарб. відб. 36,172.
Обл.-вид. арк. 39,973. Тираж 100 000.
Зам. 1—2153. Ціна 2 крб. 70 к.

Видавництво художньої літератури «Днипро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига».
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Ле Іван

Л33 Твори: В 7-ми т. Том 1 / Упоряд. І. Ле (Мойся); Передм., приміт. В. Бєляєва.— К. : Днипро, 1982.— 688 с.

До тому вміщено роман відомого українського радянського письменника (1895—1978) про соціалістичне будівництво в Узбекистані, про боротьбу узбецького народу проти буржуазних націоналістів та інших ворогів Радянської влади.

Л $\frac{70303—076}{M205(04)—82}$ передплатне. 4702590200 У2

2 крб. 70 к.